

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

فروع مسجد (٧)

- ۶۳ -

فروع مسجد

(۷)

مجموعه (هنودهای مراجع تقليد، سفرانی‌ها و مقالات برگزیده
ششمین همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد

□ □ □

(۳۰) مردادماه ۱۳۸۷ - ۱۸ شعبان المعظم ۱۴۲۹ - ۲۱ آگوست ۲۰۰۸

مرکز رسیدگی به امور مساجد

همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد (۱۳۸۷: تهران)
فروغ مسجد: مجموع رهنمودهای مراجع تقليد، سخنرانی‌ها و مقالات برگزيرده ششمین
همایش بین‌المللی هفته جهانی گرامی داشت مساجد (۳۰ مردادماه ۱۳۸۷ - ۱۸ شعبان المظہم -
۱۴۲۹ آگوست ۲۰۰۸). قم؛ تهران: انتشارات ثقلین، ۱۳۸۹.

۹۷۸ - ۹۶۴ - ۹۹۶۰ - ۳۰ - ۲

۷۱۰. مصور، نقشه.

فهرستنويسي براساس اطلاعات فيبا.

كتابنامه به صورت زير نويس:

۱. مساجد‌ها - کنگره‌ها. ۲. مساجد‌ها - مقاله‌ها و خطابه‌ها. ۳. معماری مساجد - مقاله‌ها و خطابه‌ها.
الف. عنوان. ب. عنوان: مراجع تقليد، سخنرانی‌ها و مقالات برگزيرده ششمین همایش بین‌المللی
هفته جهانی گرامی داشت مساجد.

۲۹۷/۷۵۸۷

BP ۲۶۱ / ۸

۱۳۸۷

■ فروغ مسجد (۷)

ناشر: انتشارات ثقلین

صفحه‌بندی و ناظر چاپ: عباس رحیمی

لیتوگرافی و چاپ: نینوا

قطع: وزیری - ۷۱۰ - صفحه

تیراژ: چاپ اول - ۵۰۰۰ نسخه

تاریخ: آبان ۱۳۸۹

■ ■ ■

نشانی :

مرکز انتشارات ثقلین: قم - خیابان انقلاب - چهارراه سجادیه - کوچه شماره ۳۳ - پلاک ۱۳
تلفن ۷۷۳۴۶۷ - ۷۷۳۲۸۶۴ دورنويis

دفتر مرکزی مؤسسه فرهنگی ثقلین: تهران - تهرانپارس - بین فلكه دوم و سوم
خیابان ۱۸۲ غربی - پلاک ۶ تلفن ۷۷۷۰ ۲۳۱۲ - ۷۷۸۸۱۴۵۲ دورنويis

كليه حقوق برای ناشر محفوظ است

شابک ۲ - ۹۷۸ - ۹۹۶۰ - ۹۶۴ - ۳۰

فهرست مطالب

۹	سخن ناشر
۱۱	پیشگفتار
۱۵	رهنمودهای امام خمینی <small>رهنما</small>
۱۷	رهنمودهای مقام معظم رهبری دامت برکاته در دیدار با شرکت‌کنندگان داخلی و مهمانان خارجی ...

بخش اول: سخنرانی‌ها

فصل اول

۲۳	سخنرانی حضرت آیت‌الله العظمی سیحانی
۳۱	سخنرانی حجت‌الاسلام والملمین حسین ابراهیمی ریاست محترم مرکز رسیدگی به مساجد
۴۳	سخنرانی آقای دکتر محمود احمدی‌نژاد ریاست محترم جمهوری اسلامی ایران

فصل دوم

۶۳	سخنرانی جناب آقای دکتر لاریجانی ریاست محترم مجلس شورای اسلامی
۷۵	سخنرانی حجت‌الاسلام والملمین حسین ابراهیمی ریاست محترم مرکز رسیدگی به مساجد
۸۷	سخنرانی آیت‌الله موحدی کرمانی

بخش دوم

- کمیسیون مسجد و نوآوری ۹۹
- بیانیه اختتامیه ششمین اجلاسیه هفته جهانی ۱۳۸۷ ۱۱۱

بخش سوم: مقالات

فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت

- در آمدی بر مسجدشناسی (Mosquology) حوزه‌ای جدید در مطالعات فرهنگ و ارتباطات شیعی - ایرانی / ■ علی جعفری ۱۱۹
- شیوه‌های مدیریت فرهنگی در مساجد / ■ سید علی هاشمی ۱۴۵
- ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد / ■ سید علی هاشمی ۱۸۹
- مراکز دینی و فرهنگی در روند هویت‌یابی‌ها طی جهانی شدن / ■ دکتر کاوه احمدی علی‌آبادی ۲۲۱
- شاخص‌های مناسب برای گزینش مدیران فرهنگی / ■ مهدی تقی‌نژاد ۲۶۱
- جلوه‌های مسجد و ویژگی‌های آن در ادب فارسی / ■ شراره‌الهامی ۲۷۵
- المسجد والعلم والتربیة / ■ عبدالامیر المرتضی المؤمن ۲۸۵

فصل دوم: مسجد و نوآوری

- نوآوری و شکوفایی در مدیریت کلان مساجد / ■ نرگس قاسمی ۳۰۳
- تعلیم و تربیت / ■ حسنعلی محمودی ۳۱۹
- نوآوری و شکوفایی در عرصه مساجد با موضوع جذب جوانان و نوجوانان / ■ محمد سورانی ۳۵۱
- مسجد مجازی؛ بایسته چشم‌انداز بیست ساله ایران اسلامی / ■ یحیی جهانگیری شهروردی ۳۷۹
- مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست (H.S.E) / ■ سعید لواف ۴۰۵

فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها

- بررسی نقش مسجد محله در توسعه و کنترل نظام پایدار محله و شهر از دیدگاه اسلام / ■ دکتر محمد علی‌آبادی ۴۲۱

فهرست مطالب

- درآمدی بر بحث کارکردهای شرعی مساجد / ■ علی الهی فر ۴۵۱
- مساجد، محلی برای برنامه‌ریزی شهری در چشم‌انداز ۱۴۰۴ / ■ محمد کرمی / ■ رهام جباری ۵۰۱
- کارکرد سیاسی مسجد در اندیشه امام خمینی رهبری / ■ زینب السادات حسینی ۵۲۱
- مسجد و پیشگیری از جرم / ■ محمود حسین‌زاده خراسانی ۵۴۱
- نقش تبلیغ در تربیت دینی و جذب نوجوانان و جوانان به مسجد / ■ محمدعلی موظف رستمی / ■ داریوش فتاحی ۵۵۵
- عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد از نگاه جوانان یزدی / ■ سید محمد جعفر میرجلیلی ۶۰۵

فصل چهارم: معماری مساجد

- انواع مساجد و عناصر معماري مساجد اسلامي / ■ اکبر رجبی کنف گورابی ۶۱۹
- بررسی آرایه‌ها در معماری مسجد؛ با نگرش موضوعی به معماری امروز مساجد / ■ مهندس طاهره (سها) نصر / ■ مهندس حمید سقاپور ۶۳۳
- بررسی شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری ایرانی - اسلامی در آراء عین القضاط همدانی جهت کاربرد در معماری مساجد / ■ البرز داودی ۶۴۹
- نگاهی به جایگاه مسجد در شهر، نمونه موردی؛ مسجد در شهر معاصر شیراز / ■ مهندس حمید سقاپور / ■ مهندس طاهره (سها) نصر ۶۶۷
- سرانه مساحت شبستان / ■ سید عبدالرضا موسوی ۶۸۵
- مساجد ساخته شده در دوره زندیه / ■ مهندس طاهره (سها) نصر ۶۹۳

فروع مسجد « ٧ »

٨

سخن ناشر

بدون تردید مسجد مقدس‌ترین مکان برای عبادت، نیایش و یاد خداوند متعال و همواره مشعل هدایت و سمبول توجه به ارزش‌های والای انسانی و طرد آلایش‌های مادی و نشانگر هویت فرهنگ و هنر اسلامی و مرکز پیش‌گیری و کاهش بزهکاری‌های اجتماعی است. بدینسان مسجد قلب تپنده‌ای است که در آن آسمان و زمین باهم پیوند می‌خورند و انسان به عنوان گل سرسبد نظام هستی در آن رشد و تکامل می‌یابد.

انتشارات ثقلین در راستای اشاعه فرهنگ اسلام و اهل‌بیت پامبر ﷺ و نشر حقایق ناب دینی جهت احیای کامل مساجد کشور و حل مشکلات این پایگاه‌های دین و اخلاق و معنویت و برترین مکان تقویت ایمان و عالی ترین مرکز کسب آگاهی و بصیرت و زیباترین جایگاه تربیت و پرورش انسان‌های وارسته و مهم‌ترین مکان گسترش فعالیت‌های علمی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی جلد هفتم فروغ مسجد که مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات اجلاس هفته‌گرامی داشت مساجد در سال ۱۳۸۷ می‌باشد، منتشر نماید.

امید است با احیای کامل و جامع مساجد جامعه‌ای مسجد محور داشته باشیم.
در پایان خداوند را می‌خوانیم که توفیق خدمتگذاری به ساحت مقدس قرآن،
اهل‌بیت ﷺ و مساجد به ما عنایت فرماید.

انتشارات ثقلین

فروع مسجد « ٧ »

١٠

پیش‌گفتار

امروزه نامگذاری سال در جمهوری اسلامی ایران توسط مقام معظم رهبری، صرفاً یک نامگذاری نیست؛ بلکه نقطه شاقول حرکت‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نظام اسلامی را نشانه می‌رود تا بتواند با استفاده از این عناوین بارگذاری شده و رصد تحولات داخلی و خارجی سیر حرکت نظام و مردم را به سمت مسیری تعالیٰ بخش، رهنمون نماید.

امروزه گروه‌های مختلف فکری، مدیریتی و اجتماعی فراخور نقش‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و علمی خود در یک کارزار و جهاد علمی و مدیریتی در تلاشند تا بتوانند با عملیاتی و اجرایی نمودن این شعارهای استراتژیک مسیر روش‌تر و شفاف‌تری از انقلاب اسلامی و برنامه‌های آن به نمایش بگذارند. نکته قابل تأمل این که بافت‌شناسی عناوین نامگذاری شده توسط رهبری معظم انقلاب حکایت از طراحی و تدوین استراتژیک عمیقی دارد که با بررسی ابعاد و زوایای گوناگون ساختارهای سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و بین‌المللی ایران در صدد بهینه‌سازی وضعیت اقتصادی و فرهنگی ایران است که بدیل آن در سند چشم‌انداز بیست ساله تبلور یافته است. و نیز بررسی شعارها حکایت‌گر بازسازی تمدن اسلامی-شیعی است که بتواند در دنیا بیکاری که خلاعه معنویت و عدالت شاخصه اساسی آن است، ردپایی برای بشریت خسته باز کند.

مقام معظم رهبری در تبیین افق آرمانی ملت ایران در چهارمین دهه انقلاب اسلامی به پیشرفت توأم با عدالت اشاره فرموده و تأکید فرمودند:

«وقتی نگاه می‌کنیم برای دهه چهارم - برای این ده‌سالی که پیش روی ماست -
دو شاخص عمده وجود دارد که باید این دو را حتماً بدست بیاوریم:
یکی پیشرفت است یکی عدالت». ^(۱)

نکته قابل توجه رابطه پیشرفت و عدالت است که از نگاه رهبری انقلاب برجسته شده است. در تئوری‌های مدرن اقتصادی پیشرفت غایت و نهایت مدل‌های گوناگون اقتصادی است اما در مورد عدالت معمولاً مکاتب مختلف بشری سکوت می‌کنند یا نسخه عقیم تحويل می‌دهند؛ که منجر به نابرابری‌های عظیم اقتصادی و پدید آمدن مفاهیم «شمال و جنوب» می‌شود.

اما از منظر رهبر انقلاب که مبنی بر آموزه‌های اسلامی است، پیشرفت بدون عدالت منجر به نابرابری‌های عظیم اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و فرهنگی خواهد شد. نوآوری از منظر رهبر انقلاب از مختصاتی برخوردار است که عبارتند از:

۱. نوآوری در عرصه نظری باید اولاً بومی باشد و ثانیاً در دستگاه فکری دینی قابلیت اجتهاد و تکاپو داشته باشد. لذا بالحاظ این قید انحراف گروی، بدعت‌گرایی و اباوه گرایی از دایره نوآوری بیرون هستند.

۲. نوآوری ساختارشکن نیست، بلکه بالحاظ قیود مطرح شده منجر به ایجاد ساختارهای پویا و پایدار خواهد بود که غایت آن تمدن اسلامی - شیعی خواهد بود.

۳. تجربه گرایی و استفاده از مدل‌های خلاقیت دیگر مکاتب و کشورها امر ممدوحی است که می‌توان از آن استفاده کرد. البته باید توجه داشت عناصری از نوآوری و خلاقیت قابل توجه و بهره‌برداری است که همه جانبه‌نگر، فرهنگی و انسانی باشد.

نوآوری و تحول یکی از مؤلفه‌های قدرت در قرن بیست و یکم محسوب می‌شود و در جهان پرستانه امروز هر ملتی که در مسیر حرکت خود نوآوری و تحول داشته است،

۱. دیدار با زائران حرم امام رضا علیه السلام ۱۳۸۷/۱/۱.

قادر بوده به درجه‌ای از رشد و شکوفایی برسد. تردیدی نیست که نوآوری مقدمه و شرط لازم برای شکوفایی است و با نگاه عمیق‌کاوانه به تمدن‌های گذشته درمی‌باییم که ریشه هر تمدنی بر پایه نوآوری و خلاقیت بنashده است و اگر امروز علم و تکنولوژی و دانش روز مؤلفه قدرت قرار می‌گیرد به خاطر بداعی و پیچیدگی‌هایی است که در نوآوری خود را نشان می‌دهد.

رهبر معظم انقلاب، بر ضرورت نوآوری به خاطر «اجتناب ناپذیر بودن تحولات در جوامع بشری»^(۱) تأکید داشتند و نتیجتاً «مدیریت تحولات در کشور» را یک بایسته دانسته‌اند و فرمودند:

«با توقف در گذشته و نفی نوآوری نمی‌توان به جایی رسید... بنابراین، تنها راه صحیح بازگذاشتن راه نوآوری آزاد فکری و آزاد اندیشی و مدیریت این راه تحول آفرین است». ^(۲)

مسجد اصلی ترین کانون تشکیلاتی انقلاب اسلامی و نبض تپنده تمدن اسلامی باید در دایره نوآوری، جایگاه و نقش خود را مشخص نماید تا بتواند همچنان پیشانگ تحولات اجتماعی قرار گیرد.

مسجد اصلی ترین پایگاه دین و دفاع از حریم ولایت است. لذا بر مبنای رویه سال‌های گذشته امسال نیز بالیک به پیام رهبر فرزانه انقلاب، هفته جهانی گرامی داشت مساجد را با تکیه و تأکید بر همین شعار آغاز نمود.

از دیگر برنامه‌های مرتبط با موضوع برگزاری کمیسیون‌های تخصصی نوآوری و شکوفایی بود. حاصل کار همایش این بود که مسجد نقش بسیار مهمی در ایجاد نوآوری و شکوفایی در ایران اسلامی دارد. مساجد مهم‌ترین سنگرهای نرم‌افزاری برای تولید علم، ایجاد روحیه خلاقیت و نوآوری و مهم‌ترین بستر ترویج فرهنگ شکوفایی می‌باشند.

۱ و ۲. سخنان رهبر معظم انقلاب در دومین روز سفر به استان سمنان در جمع دانشگاهیان.

آنچه تحت عنوان «فروع مسجد ۷» پیش روی خوانندگان محترم می‌باشد؛
ماحصل اجلاس هفته جهانی مساجد می‌باشد که در سه بخش تدوین شده است.
بخش اول شامل دو فصل است که مربوط به سخنرانی‌های برگزار شده در دو روز
اجلاس می‌باشد.

بخش دوم شامل کمیسیون‌ها و بیانیه پایانی اجلاس است.
بخش سوم مشتمل بر چهار فصل است که مجموعه مقالات رسیده به اجلاس می‌باشد
و در چهار محور گردآوری شده است.

امید است مجموعه حاضر مورد قبول خوانندگان محترم قرار گیرد و با نقدهای
خوانندگان بزرگوار، مجموعه‌های بعدی از غنای بیشتری برخوردار گردد.
در پایان لازم است از محققین و دانشوران گرانقدر حجج اسلام آقایان:
علی اکبر گندمکار، محمود حسینزاده خراسانی، مرتضی رستگار، ابوالفضل نجادی
و هادی خسروی که خدمات ارزیابی و بازبینی، اصلاح و ویراستاری و تنظیم و تدوین
مجموعه حاضر را عهده‌دار شدند و با شکیبایی و حوصله چیش و آرایش مجموعه فوق را
تدبیر نمودند؛ صمیمانه سپاسگذاری نمایم.

دفتر مطالعات و پژوهش‌های
مرکز رسیدگی به امور مساجد
مجتبی فرهنگیان

رہنمودهای امام خمینی

- ۱ - من امروز باید بگویم که تکلیف است برای مسلمان‌ها حفظ مساجد.
- ۲ - حفظ مساجد امروز جزو اموری است که اسلام به او وابسته است.
- ۳ - مساجدها را خالی نکنید تکلیف است امروز.
- ۴ - ای ملت! مسجد‌های خودتان را حفظ کنید.
- ۵ - نهضت را از راه مساجد - که دژهای محکم اسلامند - زنده نگه دارید.
- ۶ - این مساجد باید مرکز تربیت صحیح باشد.
- ۷ - مسجد مرکز اجتماع سیاسی است.

فروع مسجد « ٧ »

١٦

مقام معظم رهبری دامت بر کاته

در دیدار با شرکت‌کنندگان داخلی و مهمانان خارجی
سومین همایش بین‌المللی هفته گرامی داشت مساجد

۱- مساجد یکی از امتیازات اسلام و متعلق به مردم است. جایگاه عبادت و ارتباط انسان با خدا مساجد است.

۲ - مراسم مسجد منحصر در مراسmi خاص نیست بلکه مکان توجه و ذکر و نماز و شناخت یکدیگر و محل تصمیم‌گیری اجتماعی و سیاسی است.

۳ - استفاده از مسجد برای دنیا اسلام فرصتی مغتنم است چون محور اجتماع مردم است.

۴ - باید کانون مساجد شوق آور و شوق‌آفرین باشد تا دل‌ها به آمدن مساجد رغبت و شوق پیدا کند.

۵ - جاذبه‌های مساجد عبارت‌اند از استفاده از ابزارهای تبلیغی، کتابخانه‌های مطلوب، روش‌های هنری برای تبلیغ مفاهیم دینی و تولید شوق به عبادت از مواردی است که لازم است در باره آن مطالعه شود.

۶ - ارتباط بین مساجد در کشورهای اسلامی بسیار پسندیده و نیکوست.

۷ - خیانتی که در آن زمان به مسجد‌الاقصی شد، نشان دهنده جهت‌گیری دنیا ای سلطه بر ضد مظاهر اسلامی بود.

۸ - جزو کارهای خوب سازمان کنفرانس اسلامی نامگذاری هفته جهانی مسجد بود و باید این دستاویز عقیدتی و سیاسی رها نگردد.

۹ - نفس مسئله عمران مساجد و پرداختن به عمران و آبادانی مسجد مهم است، اما مسئله عمران مساجد فقط عمران ظاهری نیست، بلکه عمران معنوی اهمیت بالاتری دارد.

بخش اول

سخنرانی‌ها

فروع مسجد « ٧ »

٢٠

فصل اول

- سخنرانی آیت‌الله العظمی سبحانی دامت برکاته
- سخنرانی حجت‌الاسلام والمسلمین ابراهیمی دامت برکاته
- سخنرانی دکتر محمود احمدی نژاد

فروع مسجد « ٧ »

٢٢

سخنرانی حضرت آیت‌الله العظمی سبحانی

بسم الله الرحمن الرحيم

﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيُجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا﴾. ^(۱)

با عرض تبریک نسبت به ایام ولادت خاتم الاوصیا و با عرض تشکر از برادرانی که این فضای روحانی را به وجود آورده‌ند و چنین محفلی را تشکیل دادند که ائمه جماعات در کنار هم قرار بگیرند و مشکلات را با هم در میان بگذارند.

خاطره قانون اساسی

وارد مجلس که شدم خاطره بیست و نه سال قبل در نظرم مجسم شد که برای اولین بار در مجلس خبرگان برای نوشتمن قانون اساسی در همین مجلس چهار ماه و اندی وقت صرف کردیم. شخصیت‌های عظیمی بودند.

مجتهدان عالی مقامی بودند که بسیاری از آنها از نظر علم در درجه بالا و مرجعیت بودند و از اصحاب فکر و قلم اندیشمندان فراوانی بودند. نتیجه آن چهار ماه و اندی زحمت، این شد که یک قانون اساسی معتبر ملتمن تقدیم ملت ایران گشت. روح امام و کسانی که با ما در این مجلس همکار بودند و اکثرشان به لقاء الله پیوستند، روحشان شاد.

تفسیر و تفصیل آیه ۹۶ سوره مبارکه مریم ﷺ

دو مطلب را
می خواهم در این
محضر عرض کنم.

به آیه‌ای که
خواندم اجمالاً توجه
می دهم. همه افراد
علاقمند مردم آنها را
دوست بدارند.

چه کنیم که مردم
نسبت به ما علاقمند
باشند. محبت چیزی
است که همه خواهان
آنند. حتی در روایت
هست که برخی از
انیاء گفتند: «**حُبَّاً فِي**
قُلُوبِ النَّاسِ».

■ مسئله تربیتی و اجتماعی

این آیه مبارکه یک مسئله تربیتی و اجتماعی را مطرح می کند اگر می خواهید مردم شمارا دوست
بدارند برای مردم کار کنید.

﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا﴾. (۱)

۱. مریم: ۹۶.

هر کس طالب ایمان است، تا اخلاص نداشته باشد عمل کافی نمی‌باشد.

﴿قُلْ إِنَّمَا أَعِظُّكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَثْنَى وَفُرَادَى﴾.^(۱)

خدا رحمت کند مرحوم سعیدی را، روزی در جلسه امام سال ۳۸ یا ۳۹ درس تعطیل شد

و ایشان عرض کرد حاج آقا موعظه بفرمایید. ایشان آمادگی نداشتند. اصرار کرد. چون مورد علاقه ایشان بود این آیه را خواند:

﴿قُلْ إِنَّمَا أَعِظُّكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَثْنَى وَفُرَادَى﴾.

همین را اجمالاً شرح کرد و بحث را به آخر رساند.

۱ - ایمان

﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا﴾. در درجه اول، ایمان و کار برای خدا.

۲ - عمل صالح

﴿وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾. عمل صالح تنها عبادت فردی نیست.

■ مصدق عمل صالح

کارهای اجتماعی هم عمل صالح است. رسیدگی به مساجد هم عمل صالح است. مساجد را آبادکردن هم عمل صالح است. و ﴿وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ اگر این دو چرخ در یک امر جمع شد خدا می‌فرماید از نظر قوانین غیبی مردم خواه ناخواه او را دوست می‌دارند. ﴿سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا﴾. و به خودش نسبت می‌دهد. در عین حالی که کارهای الهی در جهان کارهای مباشری است ولی در اینجا به خودش نسبت می‌دهد. حتی مسئله مبادرت نیست.

جذایت مساجد

مساجد باید طوری باشد که جاذبه داشته باشد تا مردم علاقه به مسجد پیدا کنند. برادر عزیزمان حضرت آقای ابراهیمی شرح دادند بسیار کارهای ارزشمندی انجام گرفته امام جماعت باید به نوعی رفتار کند که در دل مأمورین جای پیدا بکند. مأمور امام را برای خود برادر بزرگ یا پدر فکر کند. اگر امام در بین مردم محبوبیت پیدا بکند مردم دور او را می‌گیرند و از او جدایی شوند.

﴿إِنَّ اللَّهَيْنَ آمَّنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا﴾

مصدق عینی آیه

چند روز قبل من مشهد بودم. بعد از سال‌های دراز موفق به زیارت امام شدیم. مسجد گوهرشاد را مملو از جمعیت دیدم. هر فرد ایرانی نسبت به این زن و بانو یک علاقه‌ای دارد. نام گوهرشاد نامی است که همراه با محبت و مودت و شادی است. در عین حالی که از قبیله ایلخانی بوده

اما مع الوصف همه مردمی هم که این بانو را ندیده‌اند (۸۰۰ سال قبل این معبد را ساخته) همه دوستش دارند. چرا؟ یک مسجدی در کنار قبر امام ثامن ساخته برای زائران تا وسیله نماز فراهم آید، محبتش در دل‌هاست. زن باشد یا مرد باشد، ۷۰۰ سال ۸۰۰ سال هم بگذرد.

﴿سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا﴾.

پاسخ به یک شبیهه

مطلوب دیگری که عرض کنم آن هم راجع به جمع کنونی ما در حج است. همه آقایان ائمه جمعه و جماعات که به حج می‌روند این آیه را از آمران معروف و ناهیان منکر می‌شنوند.

﴿وَ أَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا﴾. ^(۱)

همه‌شان می‌گویند شما در مساجد در کنار یا الله یا حسین هم نگویید.

﴿وَ أَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا﴾.

آمده باشد تشیع را حفظ بکنید.

■ معانی دعوت

دعوت در قرآن دو معنی دارد. یکی به معنای خواندن است. «دعا زید امرا».

﴿إِذْ أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَ الْمُؤْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلُهُمْ بِالْأَنْتَقِ
هِيَ أَحْسَنٌ﴾. ^(۲)

ادعوا در اینجا به معنای خواندن است. دعوت است. فلانی آب بده، غذا بده، این یک معناست. یکی دیگر از معنای دعوت عبادت است. دعوت در قرآن به معنی عبادت زیاد به کار رفته است. آیات را ملاحظه بفرمایید. می‌فرماید:

﴿فُلِّ إِنِّي نُهِيَتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾.^(۱)

ای تعبدون من دون الله. عبد به معنای عبادت است. بنابراین، این افراد بین دعی به معنی خواندن و دعی به معنی عبد فرق نمی‌گذارد. آیه می‌فرماید:

﴿وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا﴾.^(۲)

والادر مسجد من هم بآللله بگويم و هم به يك نفر بگويم فلاي برو قرآن بدنه من بخوانم، اين که شرك است. نتيجه اين که همراه خدا ديگران را عبادت نکنيد.

■ اختلاف در تفسیر

مطلوب سومی که عرض می‌کنم. از مقام علمی آقای ابراهیمی تشکر می‌کنم. دو جلد کتابی که راجع به افغانستان نوشته بود نگاه کردم بهره گرفتم. ولی در آیه «فی بیوتِ آذنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ»^(۳) من يك نظری دیگری دارم. قرآن می‌فرماید:

«فِي بَيْوَتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ».

اولا آن طلبه خوانده بود فی بیوت گفتند چرا فی بیوت. گفت پشت سرش را ببینید. اذن الله ان ترفع. خدا اجازه داده که مرفوع هم بخوانید. بیت در قرآن غیر از مسجد است. مسجد داریم، بیت هم داریم.

همان طوری که فرمودند مسجد در قرآن حدود بیست و هفت بار یا کمتر و بیشتر بیت در کنارش آمد. بیت الله الحرام داریم، مسجدالحرام هم داریم. بیت الله غیر از مسجد است. بیت حتماً باید سقف داشته باشد ما را از گرما و سرما حفظ بکند در حالی که در مسجد بیت شرط نیست.

۱. جن: ۱۸ . ۲.

. ۶۶ غافر.

۳. نور: ۳۴ .

در مسجد مستحب است در نقاط‌گرمسیر سقف نداشته باشد. بنابراین ما «فی بیوت» را به همان ملحقی که فرمودند ما ملحق ایشان را متن قرار می‌دهیم. فی بیوت اذن الله یعنی بیوت انبیاء و اولیاء. مساجد را عطف می‌کنیم. یعنی به آن هدفی که حضرت رسیده از طریق دیگر وارد بشوید بیت انبیاء و اولیاء، متن آن هم تقریباً داخل است در بیوت.

سیوطی در تفسیر خودش نقل می‌کند هنگامی که این آیه نازل شد «سئل رجل عن رسول الله ما خاضع البيوت قال بيوت الانبياء ثم قال ابو بكر اشير الى بيت علي و فاطمه هل هذا منها؟ قال نعم من افالصلها». در بیت سقف لازم است.

﴿وَلَوْ لَا أَن يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ لَجَعَلْنَا لِمَن يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِيُبُوْتَهُمْ سُقْفًا مِنْ فِضَّةٍ وَمَعَارِجَ عَيْنِهَا يَظْهَرُونَ﴾.^(۱)

بنابراین در نتیجه با حضرت ایشان موافقیم بیت، بیت انبیاء و اولیاء است. مساجد هم تعلیلاً در این آیه داخل است. این یک تفسیر، آن هم تفسیری که حضرتشان فرمودند. ان شاء الله هر دو برای خدا عرض ارادت می‌کنیم. عرائض تمام است. کوتاه کردم تا وقت عزیزان نگیرم. حضرت آقای ابراهیمی در میان تذکرات یک تذکری را اجمالاً فرمودند. مساجد را ما به صورت سالن نسازیم. راجع به تشیع گفتند آقا تهران آمدیم مسجد نیافتیم. مساجد در اینجا همه گند و بارگاه دارند. همیشه آنها مساجد را از آن طریق می‌شناسند. مساجد روی تپه‌های بلند ساخته می‌شود. ان شاء الله من بعد سیاست مسجدسازی این باشد که هر مسجد دارای گلدسته و گند در یک نقطه بلند برای همگان چشمگیر باشد. آرزو برای جوانان که هیچ برای پیرانی مثل من هم عیب نیست.

والسلام عليکم و رحمة الله و برکاته.

فروع مسجد « ٧ »

٣٠

**سخنرانی حجت‌الاسلام والمسلمین حسین ابراهیمی
ریاست محترم مرکز رسیدگی به مساجد**

بسم الله الرحمن الرحيم

قال الله تبارك وتعالى في كتابه:

﴿فِي يَوْمٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ﴾.^(۱)

خدمت اعزه و سروران و علماء و ائمه محترم جماعات ریاست محترم جمهور
حضرت آیت‌الله العظمی سبحانی که از افتخارات حوزه‌های علمیه بودند و هستند، ایام و اعیاد
شعبانیه و همچنین هفته‌گرامی داشت جهانی مساجد را تبریک عرض می‌کنم و تشکر و امتنان
دارم از همه اعزه و سروران به ویژه ریاست محترم جمهور که با همه تنگی وقت لطف و محبت
کردند و در مجلس ما شرکت فرمودند و حضرت آیت‌الله سبحانی که به زحمت افتادند و از قم
تشریف آوردند، تشکر و امتنان دارم.

فضیلت و جایگاه مسجد

من در رابطه با و عظمت مسجد همین مقدار اشاره می‌کنم که ۲۸ آیه در قرآن در رابطه با مسجد

است. ۷۰ باب حدیث

در وسائل الشیعه شیخ

حر عاملی رهنی در رابطه

با عظمت و جایگاه

مساجد است. و فکر

می کنم بزرگان و علماء

با عنایتی که به قرآن

و حدیث دارند

به نحو مبسوطی

مراجعتی هم

به آیات و روایات

داشتند و باز هم

خواهند داشت.

درخصوص همین

آیه‌ای که خواندم،

مرحوم شیخ طوسی رهنی

می فرمایند مکاناً

و مرحوم علامه طباطبائی رهنی می فرمایند منزله و قدرًا که جمع هر دو سخن به این است

که هم مکاناً و بنائاً و هم قدرًا و منزله خداوند برای مسجد عظمتی قائل شده که برای مکان‌های

دیگر قائل نشده و صراحة آیه هم در رابطه با مساجد است و هم بیوت ائمه علیهم السلام هم طبق

روایات ما منهم. اما صراحة آیه مربوط به مساجد است و بیوت ائمه حدیثاً و تاویلاً جزء این

عظمت و جایگاه است. و در حدیث هم به یک حدیث اشاره می‌کنم و عرضم را جمع می‌کنم.

و آن حدیث معروفی است که باز در وسائل و در مستدرک نقل شده که رسول خدا فرمودند:

«مَنْ أَحَبَ اللَّهَ فَلَيُحِبَّ بَعْرَتَى إِنَّى تَارِكٌ فِي كُمْ
الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ وَ عِرَرَتِى وَ مَنْ أَحَبَ عِرَرَتِى فَلَيُحِبَّ الْقُرْآنَ وَ مَنْ أَحَبَ
الْقُرْآنَ فَلَيُحِبَّ الْمَسَاجِدِ».^(۱)

از نظر حدیث فکر می‌کنم زیباترین حدیث در رابطه با مسجد همین حدیث شریف

است که:

«هر کسی خدا را دوست دارد بایستی پیامبر را دوست داشته باشد. و هر کسی
پیامبر را دوست دارد باید عترت را دوست داشته باشد و هر کس عترت را
دوست داشت بایستی قرآن را دوست داشته باشد و هر کس قرآن را دوست
داشت بایستی مساجد را دوست داشته باشد».

این که حب مسجد در ردیف حب خدا، رسول خدا، عترت و قرآن است، دلیل براین
است که نقش مسجد نقش خدا و پیامبر و عترت و قرآن است. یعنی همان نقشی که قرآن و عترت
و آن بزرگواران دارند، در رابطه با مساجد هم این نقش وجود دارد.

گزارش عملکرد مرکز رسیدگی به امور مساجد

من صرفاً یک گزارش فشرده‌های را خدمت اعزمه عرض می‌کنم که مرکز رسیدگی به امور مساجد
چه کارهایی را انجام داده است.

۱- فعالیت‌های عبادی

اولین اقدام مرکز اقدام به برگزاری نماز در مساجد بوده که بحمدللہ امروز در مساجدمان شاهد
برگزاری پنج وقت نماز جماعت هستیم. اقامه نماز صبح در روز اولی که وارد شدیم پنج درصد
بود امروز قریب به چهل درصد مساجدمان در استان تهران اقامه نماز جماعت صبح دارند.

۱. مستدرک الوسائل: ج ۳، ص ۳۵۵.

برای این‌که نمازهای صبح مورد توجه قرار بگیرد برنامه‌ها و تشویق‌هایی برای امام جماعت و خدام محترمی که در مساجد تلاش می‌کنند از سال گذشته برنامه‌ریزی شد که بسیار اثرگذار در ازدیاد برگزاری نمازهای صبح بود.

۲- فعالیت‌های پژوهشی و آموزشی

تأسیس دفتر مطالعات و تحقیقات در قم با مسئولیت جناب آقای محسن غرویان.

- الف) واحد پژوهش: که تحقیقات بنیادی و راهبردی و کاربردی بحمدللہ به درستی انجام می‌دهد با تعدادی از محققین که انجام وظیفه می‌کنند.

- واحد آموزش: مرکز آموزش‌های تخصصی در قم ایجاد شده که دوره‌های فشرده‌ای برای ائمه جماعات برگزار می‌کنند. در هر دوره ۸۰ نفر شرکت می‌کنند و هر دوره‌ای که به پایان رسید. بنابراین است که با یکی از مراجع بزرگوار و شخصیت‌های علمی حوزه هم ملاقاتی داشته باشند.

۳- فعالیت‌های فرهنگی

- برگزاری جشنواره ائمه جماعات اهل قلم: که هم شناسایی شدند و هم زندگی نامه آنها و آثار آنها، به صورت کتابی چاپ شده که امیدواریم بتوانیم این جمع اثرگذار را حمایت و پشتیبانی کنیم که بتوانند آثارشان را در اختیار جامعه قرار بدهند.

- برگزاری جشنواره شهیدان از ائمه جماعات: که به صورت کتابی زندگی نامه آنها چاپ شده که کار بسیار ارزشمندی بود.

- برگزاری اردوهای مختلف آموزشی و علمی در مشهد و در جاهای دیگر برای عزیزان.

- برگزاری جشنواره فرزندان کارمندان مرکز که آثار ارزشمندی در روحیه فرزندان عزیزانی که در مرکز انجام وظیفه می‌کنند، داشت.

۴- فعالیت‌های مناسبتی

الف) در راس مناسبت‌هایی که مرکز برگزار کرده هفته گرامی داشت جهانی مساجد می‌باشد که ششمین سال است که برگزار می‌شود که در بعضی از سال‌ها ما میهمانان زیادی از خارج داشتیم منجمله سال سوم، ما میزبان امام جمعه و امام جماعت مسجد‌الاقصی و قدس بودیم و از حدود ۲۰ کشور دیگر میهمان داشتیم که اجلاس بسیار بالرزشی برگزار شد.

ب) برگزاری همایش توانمندی مساجد که به صورت خوبی برگزار شد. کارهایی که مسجدی‌ها در زمان جنگ کرده بودند همه به نمایش گذاشته شد. کارهایی که الان در مساجد دارند.

ج) سالگرد انقلاب اسلامی با شکوه برگزار شده است. همواره ۲۲ بهمن یکی از صحنه‌های خوبی بوده که ائمه جماعات و مومنین نمازگزار حضور بسیار چشمگیری در راهپیمایی‌های ۲۲ بهمن داشتند.

د) سالگرد حضرت امام که حضور بسیار چشمگیر بوده.

ه) سالگرد روز قدس حضور عزیزان چشمگیر بوده.

و) برگزاری جلسات سنگینی برای ۳۶ هزار شهید استان تهران که از خانواده‌های آنها تجلیل شد و مورد عنایت مؤمنین و ائمه محترم جماعات قرار گرفتند.

ز) دیدار با مراجع عظام در حوزه علمیه قم با اکثر مراجع با حضور بخشی از ائمه محترم جماعات ملاقات شد و ارتباط ما همچنان با مراجع محفوظ است بحمد الله والمنه نظرات شان را در کارها و برنامه‌های مان گنجانیده‌ایم.

ح) دیدار با ائمه جماعات شاخص استان تهران که کار ارزشمندی بود که از نظرات شان بهره لازم را بردیم. حضور در تمام صحنه‌های ملی و سیاسی که وجود روحانیت در آنجا تأثیرگذار بود از کارهایی بود که انجام شد.

ط) ما در همه انتخابات در حد بیان معیارها و ملاک‌ها، حضور چشمگیر و هدفمند داشتیم که معتقدیم اصولگرایی که امروز در جامعه جای خودش را باز کرده بیان ملاک‌ها و معیارهایش که از طرف مقام معظم رهبری به زبان این بزرگوار گفته شده، ائمه جماعات آن فرمایشات مقام معظم رهبری را عملأً به مردم منتقل کردند که این تفکر که امروز در جامعه جای خودش را بحمد الله والمنه باز کرده است.

۵- منشورات مرکز

در بخش پژوهش، تأییفات مختلفی داشتیم که تا اینجا حدود ۲۰ عنوان کتاب در رابطه با مسجد داریم که عبارتند از:

الف) کتب

۱. فروغ مسجد (شش جلد) که مربوط می‌شود به هفته جهانی مساجد که نظرات مختلف، مقالات مختلف و اطلاعاتی که از هر طرف کسب شده این‌ها در مرکز به وسیله محققین تدوین شده و امروز در اختیار اعزه قرار گرفته است؛

۲. کتاب نگاهی نو به سیری در نهنج‌البلاغه شهید مطهری (دو جلد) که شرحی را مرکز بر آن نوشت که کتاب ارزنده‌ای شد و آن کتاب ارزنده بود ولی مطلبی که یک ماه رمضان را پوشش بدهد نداشت و چون یک سال برنامه‌ای را در رابطه با سیری در نهنج‌البلاغه قرار دادیم، دیدیم نیاز است بر مطالب افزوده بشود و شرحی نوشته شد در دو جلد که در اختیار ائمه جماعات قرار گرفت؛

۳. کتاب ۱۱۰ سؤال پیرامون مسجد. بسیار کتاب ارزشمندی بود و مورد استقبال هم قرار گرفت؛

۴. فرهنگ مسجد؛

۵. مدیریت مسجد؛

۶. شهدای ائمه جماعات؛

۷. ائمه جماعات اهل قلم؛

۸. عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد؛

۹. مفاهیم قرآن؛

۱۰. سالنامه مسجد (دو جلد)؛

۱۱. زیرباران نماز؛

۱۲. ۱۴۰ سؤال پیرامون مسجد؛

۱۳. مسجد در روایات و اخبار.

۲۰ عنوان کتاب تا به حال مرکز چاپ کرده و در اختیار ائمه محترم جماعات قرار گرفته است.

ب) مجلات

۴ مجله هم مسجد دارد: ۱) مجله گلستانگ مسجد؛ ۲) محراب نور؛ ۳) مجله مسجد؛ ۴) مجله فاطر.

۶- تشكل‌های جوانان در مساجد

از دیگر فعالیت‌های مرکز تشکیل تشكل‌های جوانان در مساجد که امروز نقش ارزشمندی را ایفا می‌کنند که این کار را بیشتر خواهان‌مان انجام دادند. به نحو مطلوبی هم ساماندهی و سازماندهی کردند و این تشكل‌الآن در مساجد پاسخگوست.

۷- نیروی انسانی

در رابطه با نیروی انسانی که در رأس آنها ائمه جماعات حضور دارند کار ارزشمندی شده است. ائمه جماعات فعلی ما بلا استثناء گزینش می‌شوند و بدون گزینش هیچ امام جماعتی مشغول اقامه جماعت نمی‌شود. لذا هم ائمه جماعات، هم هیئت امنا و نیز خدام همگی گزینش، آموزش، هدایت و نظارت تا حدودی هم حمایت می‌شوند.

۸- فعالیت‌های عمرانی

در بعد ساختمانی تعداد زیادی مسجد در این دوره ساخته شد، تعداد زیادی تجهیز شد و تعداد زیادی تعمیر شد؛ بخشی با امکانات مرکز و بخشی هم از ارگان‌های دیگر کمک گرفتیم. به ویژه شهرداری که نقش بسیار خوبی در رابطه با تجهیز و تعمیر مساجد انجام داد.

۹- اصلاح ذات البین

ایجاد شوراهای حل اختلاف در مساجد که الان حدود ۱۰۰۰ شورای حل اختلاف در استان تهران مشغول فعالیتند و اصلاح ذات‌البین انجام می‌دهند که کار بسیار ارزشمندی با همکاری قوه قضائیه صورت گرفت.

۱۰ - سند چشم‌انداز

تدوین سند چشم‌انداز ۲۰ ساله مساجد که کار سنگینی بود اما با توجه به همکاری علماء و بزرگان و دانشمندانی که از طریق فراخوان مقاله‌ها، با مرکز مرتبط شدند در رابطه با چشم‌انداز کار علمی واقعی صورت گرفت و اعتقادمان این است که این چشم‌انداز می‌تواند آینده مساجد را ان شاء الله متحول کند. و این سند به جناب آفای دکتر احمدی نژاد هم تقدیم شد که اگر مورد عنایت قرار گیرد ما معتقدیم کارآمد است و می‌تواند آینده مساجد را سامان بدهد ان شاء الله.

۱۱ - تشکیل فراکسیون مساجد

تشکیل فراکسیون مساجد در مجلس شورای اسلامی که به شدت مورد توجه قرار گرفت. و خیلی از نمایندگان عضویت این فراکسیون را پذیرفتند و فراکسیون شکل گرفته و مشغول کار است و ما امیدواریم الان اگر لایحه‌ای از ناحیه ریاست محترم جمهور و دولت بیاید قطعاً در مسجد حمایت می‌شود که برای مساجد یک اقدام جهت‌دهنده و ساختاری برای همیشه ان شاء الله بشود و مشکلات مساجد حل گردد.

۱۲ - تشکیل جامعه خیرین مسجدساز

همه کارهای این تشکل انجام شده و بخشی هم مشغول به کارند که یکی از این خیرین، تاکنون ۸۰ مسجد ساخته و الان هم یک مسجدی را شروع کرده که خرید زمین آن مسجد بیش از ۱۲ میلیارد تومان شده و شخص ایشان پرداخت کرده است و مشغول است که این مسجد را در بهترین نقطه تهران بسازد.

۱۳ - معاونت زنان

فعالیت‌های چشمگیر معاونت زنان قابل تقدیر است که من همینجا باید از سرکار خانم زعفرانی

و همکارانشان تشکر کنم که کار بزرگی را انجام دادند. ۱۱۰۰ مسجد آن تحت پوشش آنان است و حقیقتاً به درستی اداره می‌شود و شرط رفتن سرکلاس یا مبلغه بودن این است؛ که یک دور آثار شهید مطهری را خوانده باشند و از او امتحان گرفته می‌شود و بعد می‌تواند سرکلاس‌ها حاضر شود لذا خانم‌های فاضله و دانشمندی در مساجد مشغول کارند که کار بسیار ارزشمندی را سامان دادند.

۱۴ - ایجاد کتابخانه تخصصی مساجد در قم.

۱۵ - تعامل با مبلغین و وعاظ تهران و همچنین دفتر تبلیغات.

۱۶ - کمک به مساجد مناطق محروم.

۱۷ - توزیع منشورات مرکز بین مساجد.

۱۸ - برگزاری اعتکاف

مهیا کردن مساجد برای مناسک اعتکاف که ما امسال ۲۵ درصد جمعیت بیشتری در رابطه با اعتکاف در مساجد داشتیم و ۳۳۰ مسجد در استان تهران تحت مدیریت مرکز کاملاً آماده‌سازی شده که مراسم اعتکاف به درستی انجام بگیرد و بحمد الله والمنه انجام گرفت که قریب ۸۰ هزار معتمد امسال در استان تهران در مساجد ما شرکت داشتند. که من خدا را سپاسگزارم.

سخن پایانی

من به جناب آقای دکتر احمدی نژاد این جمله را عرض می‌کنم، مقام معظم رهبری فرمودند دولت جناب آقای دکتر احمدی نژاد فرصتی است برای متدينین و ما به عنوان مساجد و علماء، یعنی کسانی که محوریت دین داران را تشکیل می‌دهند تقاضامندیم که با دید وسیعی که دارید

مساجد و حوزه دین را مورد توجه و عنایت ویژه خود قرار دهید. شما هم این دیدها را بحمد الله والمنه دارید این فرصت تا از دست نرفته اقدامی بشود که این نهادهای دینی نهادینه بشود و کارها و فعالیت‌های آنها ماندگار بشود. باز هم من تشکر می‌کنم از جناب آقای دکتر احمدی نژاد که در محفل ما شرکت کردند و ما از محضرشان استفاده خواهیم کرد و همچنین از وجود حضرت آیت‌الله سبحانی تشکر می‌کنیم از حاج آقای تقوی و حاج آقای جلالی خمینی هم تشکر می‌کنیم که در محفل حضور پیدا کردند و از سایر عزیزان و جناب آقای کردان وزیر محترم کشور که در خدمت‌شان هستیم تشکر و امتنان دارم.

و آخر دعوانا عن الحمد لله رب العالمين والسلام عليكم و رحمة الله و بركاته.

فروع مسجد « ٧ »

٤٢

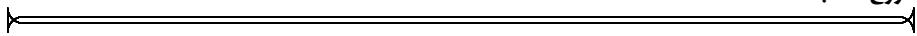
سخنرانی آقای دکتر محمود احمدی نژاد

ریاست محترم جمهوری اسلامی ایران

بسم الله الرحمن الرحيم

اللهم عجل لوليك الفرج... خدا را سپاسگزارم اين توفيق را عنایت کرد تا در جمع شما عزيزان
و در مراسم تکريم مسجد و جايگاه مسجد، لحظاتی را حضور پيدا کنم و از محضر شما
بهره بيرم.

از محضر آيت الله سبحانی که از برجستگان علم و فقاہت و حوزه و ارزش‌های دینی ما
هستند، استفاده کردیم. می‌خواهم یک جمله را به محضر ایشان جسارت کنم. مرجعیت گرچه بار
ایشان را سنگین تر کرد، اما چیزی بر ارزش‌های وجودی این شخصیت اضافه نکرد. کاری که
ایشان در معارف اسلامی کردند، بسيار بسيار ارزشمند است. اگر ایشان هیچ کاري جز تدوين
مستند و قوى و پرجاذبه زندگى پيامبر گرامى اسلام نمى کردند، همين کافي بود که ایشان را در
صدر برجستگان ما قرار بدهد. کاري که هنوز بعد از دهها سال، برای همه اشار بسيار متين
و پرجاذبه است. بنده اولين باري که اين کتاب را خواندم، دوره دبيرستان بود. تابه حال اين کتاب
را ۴ بار، خوانده‌ام اما همچنان برایم جاذبه دارد. اصل موضوع آن، که پرجاذبه ترين موضوع عالم
هستی است، وجود نازنين پيامبر گرامى اسلام است. اما نوع نگاه و تدوين و نگارش بسيار
پرجاذبه است.

می خواهم چند مطلب را خدمت شما عرض کنم، البته طبق معمول این تذکر را بدhem
که صحبت در جمع علماء برای ما به منزله درس پساددن است. بحث اول به طور طبیعی درباره
مسجد است:

مبحث اول: مساجد

■ نقش مسجد در تربیت

هنوز به نظرم نقش و جایگاه مسجد نه تنها برای عموم، بلکه برای خواص هم ناشناخته است.
اصلان نوع زندگی در اسلام بر پایه یک جامعه سعادتمند سازماندهی شده است. جامعه، ارتباطات
اجتماعی، سلسله مراتب تربیت و حضور آحاد جامعه در فعالیت‌های اجتماعی در اندیشه
اسلامی با چیزی که امروز در دنیا رایج است؛ به طور اساسی متفاوت است.

نقش مسجد چه در تربیت انسان‌ها و چه در برقراری ارتباط بین انسان و خدا، خواه در ارتباطات اجتماعی و خواه در حوزه نظارت عمومی و چه در پیشبرد آرمان‌های الهی، یک نقش بی‌بدیل است. هیچ سازمان، تشکل و پایگاهی در دنیا و در مقاطع و سیستم‌های اجتماعی گوناگون مثل مسجد وجود ندارد.

مسجد پایگاهی است که همه امور انسان در آنجا می‌تواند سازماندهی و مدیریت شود. خوشبختانه در انقلاب اسلامی همانطور که همه چیز از نو تعریف و زنده شد، مسجد هم دارد نقش خودش را پیدا می‌کند، اما هنوز فاصله ما با بخش حقیقی مسجد، خیلی زیاد است. البته باید به این نکته عنایت داشت، زمانی جامعه می‌تواند سعادتمند باشد و مدیریت‌های جامعه بر روش و ارزش‌های اسلامی حرکت کند که مساجد نقش خودشان را به طور دقیق ایفا کنند و زمانی مساجد می‌توانند نقش‌شان را به خوبی ایفا کنند که مدیریت‌ها هم به روش اسلامی باشد. اگر دانشگاه‌ها، اقتصاد‌ها، فرهنگ‌ها، علوم اجتماعی‌ها، عمران و آبادی‌ها، قانونگذاری‌ها در فضای غیرمرتبط با ارزش‌ها و روش‌های اسلامی شکل بگیرد موفق نخواهد بود و قطعاً ره به جایی نخواهد برد. اما این هم مانع از ایفای نقش صحیح مساجد خواهد شد. نمی‌خواهم بحث را طولانی کنم، همین مقدار کفايت می‌کند. ما در سیاست‌های برنامه پنجم سازندگی، چند مطلب جدید را اضافه کردیم. علم و اقتصاد و سیاست خارجی و داخلی همه این‌ها سرجایش. ۵- ۴ مطلب دیگر را هم اضافه کردیم.

■ مسجد و خانواده

در طول ۵ سال ما باید به اساس و پایه‌هایی از نظام اجتماعی توجه کنیم که ریشه همه مسائل اجتماعی‌اند. اگر آنجا خوب شکل بگیرد، بقیه امور هم سامان داده می‌شود. خیلی روشن است که اگر یک خانواده کارکرد خودش را نداشته باشد، امکان ندارد جامعه به سعادت برسد. کسی که در خانواده تربیت نشود، بعداً با پلیس و پاسبان و قانون تربیت نمی‌شود، اگر هم بشود، با صرف صدها برابر هزینه. این دو مطلب را در متن سیاست‌ها آوردیم:

۱ - خانواده.

۲ - مسجد که در طول ۵ سال اولاً باید به خانواده برسیم و ثانیاً به مساجد.

مسجد باید آباد باشد و بتوانند مأموریت‌های انقلاب خودشان را ایفا کنند، البته چیزهای دیگر را هم آوردم؛ مانند روزی حلال. من به شما عرض می‌کنم ما برای اولین بار گفتیم در اقتصاد یک حرفی در اسلام هست به نام روزی حلال. این را باید فرهنگش کنیم. اگر حلش کردیم بسیاری از این زد و بندها و اجحاف‌ها از بین خواهد رفت.

عامل دیگری که روح همه فعالیت‌هاست عامل انتظار است. انتظار مهدوی، این روح همه عالم است. این را هم ما به عنوان یک پایه و اساس کار در ۵ ساله بعدی آوردم. امیدواریم که مراحلش را به طور کامل طی کند و ما در ۵ سال آینده بتوانیم یک توجه ویژه‌ای به مساجد داشته باشیم. البته در همین دو، سه سال آن مقداری که ممکن بوده، تلاش شده. من نمی‌خواهم عدد و رقم بگویم. اما اگر با قبل مقایسه کنیم، ده برابر است. ما متّی بر کسی نداریم؛ چون ما خودمان را بدھکار می‌دانیم.

مسجد اگر آباد و پر جاذبه و فعل واثرگذار باشد نه تنها خیلی از هزینه‌های مادی و سیاسی جامعه کم می‌شود، بلکه سرعت رشد جامعه چند برابر می‌شود. ما الان برای بعضی از کارها کلی هزینه می‌کنیم که یک نقیصه‌ای را جبران کنیم. اگر مسجد در جای خود نقشش درست ایفا بشود اصلاً آن نقیصه به وجود نمی‌آید، بلکه توسط خود مسجد رفع می‌شود. این جمله به عنوان نگاه دولت به پایگاه و جایگاه مسجد و کارهایی که باید در مسجد انجام بشود، است.

■ مدیریت مسجد

طبيعي است که مدیر، گرداننده و هدایت‌کننده مجموعه فعالیت‌های مسجد، عالم و روحانی است که در مرکز مسجد قرار می‌گیرد و همه امور مسجد باید به فرماندهی و هدایت روحانی مسجد ختم شود. او باید مسائل محله و مسائل شهر و سلسله مراتب. مسائل تربیتی محله، مسائل اجتماعی محله. مسائل فکری و سیاسی محله را مدیریت کند. نظام اسلامی با سیستم

تشکل و تحرب غربی برپا نمی‌شود و جلو نمی‌رود. اصلاً سازماندهی سیاسی و اجتماعی اسلام همین مساجد است، این سازماندهی است. سازماندهی بسیار مترقی، مردمی ترین شکل سازماندهی در عالم، که هر کس وارد مسجد شد می‌تواند عضو این تشکل و سازمان بشود. و هر کس وارد این فعالیت‌ها شد، می‌شود عضو فعال. شما در مسجد برای کسی محدودیتی ندارید. نمی‌گویید تو بیا و تو نیا. **﴿وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ﴾**^(۱) همه می‌توانند بیایند.

وقتی یک مسیحی می‌گوید می‌خواهم بیایم در مسجد با تو صحبت بکنم، سؤال دارم، شما نمی‌توانید بگویید نیا، یک جایی را قرار می‌دهید می‌آید آنجا، حرفش را می‌زند و پاسخ می‌دهید و رسیدگی می‌کنید. حتی اگر دست نیازی به سمت شما دراز کرد، خیلی وقت‌ها شما نمی‌پرسید که تو مسلمان و یا مسیحی هستی. همین که یک انسانی مراجعه کرده شما کارش را راه می‌اندازی، زیباتر از این و مردمی تراز این و پایدارتر از این و ریشه‌دارتر از این سازماندهی در طول تاریخ، نه تعریف شده و نه به وجود آمده است. و این را شما باید حفظ کنید.

امام **رهبر** در یک جمله بسیار ساده فرمودند:

«مسجد بهترین سنگرهای جمیع و جماعات مناسب‌ترین میدان تشکل و بیان مصالح مسلمین می‌باشد».^(۲)

یعنی شما هر چیزی که می‌خواهید می‌توانید از جایگاه و پایگاه مساجد بیرون بیاورید.

من در محضر شما دو مطلب دیگر را هم عرض بکنم. در واقع درس پس بدهم:

مبحث دوم: هدف‌گرایی و آرمان‌طلبی

مطلوب دوم من درباره مأموریت‌های امروز ماست. من اصرار دارم این را تکرار و تأکید کنم، شما می‌دانید آن چیزی که به زندگی انسان و به فعالیت‌های انسان روح می‌بخشد و اثر می‌بخشد

۱. جن: ۱۸.

۲. صحیفه امام: ج ۲۰، ص ۳۳۸. «مسجد را بروید پر کنید. سنگرهای اینجا. سنگرهای را باید پر کرد» صحیفه امام: ج ۱۲، ص ۳۹۳.

آن نقطه نهایی است که ما در زندگی و در فعالیت‌ها مدنظر قرار می‌دهیم. کسی که در زندگی هیچ آرمان و هیچ قله‌ای را هدف قرار نمی‌دهد و در یک دایره بسته‌ای می‌چرخد، محال است بتواند اثر ماندگاری در محیط اجتماعی از خود به جا بگذارد. اصلاً نشدنی است.

همه انبیا و اولیا، همه ائمه و همه بزرگان در طول تاریخ آمدند دست بشر را بگیرند و به سمت آن قله که هدف خلقت است هدایت و دل و چشم انسان را معطوف به آن قله کنند. اگر این را برداریم از زندگی انبیا چیزی باقی نمی‌ماند. معنا ندارد پیامبری بیاید و چندسالی را زحمت بکشد و در یک جایی کارهایی بکند و بعدش هم تعطیل. مگر این که بپذیریم کار پیامبر حرکت دادن بشر در یک مسیر نورانی به سمت یک قله روشن است. والا کارها ابتر است. آن قله را شما می‌شناسید.

همه این جهان خلق شده است برای انسان و انسان خلق شده است برای خدا. برای رسیدن به خدا، خود خدا راه را قرار داده است. انسان را موظف کرده تا با تکیه بر عقل و حجت خدا و خلیفة الله یک مسیر پرپیچ و خم و طولانی را طی کند تا به اوچ برسد. برای رسیدن و طی این مسیر باید چند عامل کنار هم قرار بگیرد. فرموده‌اند:

اول ایمان به خدادست. اگر ایمان به خدا نباشد بقیه مسائل دیگر مفهومی ندارد.

دوم تصمیم به حرکت است.

سوم اتصال به رامبر و هدایت‌گر و امام است.

اصلاً بدون وجود امام هستی مفهومی ندارد. همه عالم خلق شده است برای این که روزی امام بر جهان حاکم شود؛ یعنی همه خوبی‌ها و زیبایی‌ها حاکم بشود؛ یعنی همه اسمای الهی در زندگی مردم به واسطه وجود امام که تجلی کامل اسماء الهی است، جاری شود. والا این دنیا به درد چه می‌خورد؟

مبحث سوم: حضور و مدیریت امام معصوم علیه السلام

■ امام شناسی

من می‌خواهم اینجا یک جمله‌ای را خدمت شما عرض کنم، اول هم عرض کردم که شما استاد این بحث‌ها هستید و من درس پس می‌دهم. اعتقاد ما این است که خدای متعال عالم را به واسطه وجود امام اداره می‌کند. بنده در جمع علمای شیعه و سنی، بحث امامت را مطرح کردم و بعد آنچه گفتند آقا اینجا این‌ها را نگویید. گفتم چرا نگوییم! چه باید بگوییم؟ چه کسی می‌گوید اعتقاد به مدیریت امام شرک است. خدا، امام را واسطه فیض قرار داده است. یعنی هر چه در عالم وجود دارد به واسطه وجود امام است. به خاطر امام، خدا همه جهان را خلق کرده است. همین که امروز ما زنده‌ایم، اول فیض خود وجود است که واسطه‌اش امام است. زیارت جامعه را که می‌خوانیم، برای مردم حتما تفسیر می‌کنید چه خبر است؟ بعضی از این حرف‌ها را نمی‌شود بزنید. هنوز خیلی‌ها ظرفیت ندارند؛ یعنی امام شناخته نشده است. اگر امام شناخته بشود، خدا شناخته

خواهد شد. برای این‌که امام تجلی است. اگر می‌خواهیم خدا، راه و قله را بشناسیم باید امام را بشناسیم؛ چون امام هم قله و هم راه است و هم راهبر.

اصلاً انبیای الهی جز دعوت به امامت کاری نداشتند. چه کار می‌کردند؟ همه تزکیه و تعلیم برای این بود که آدم‌ها متصل به امام بشوند. کسی که متصل به امام شد راه را رفته و در صراط مستقیم قرار گرفته است؛ «انتِ الصراط».

یک جمله دیگر بگوییم: در زیارت جامعه داریم که آسمان و زمین پر است از وجود امام؛ یعنی هیچ وقت عالم خالی از امام نیست. امام، عالم را اداره می‌کند. یک جایی من این را عرض کردم، بعضی‌ها به قیمت برنج و چه و چه وصلش کردند. این‌ها که ضعف امثال بندۀ و مدیریت‌های سطوح پایین است. مدیریت امام واسطه فیض است. این است مدیریت امام، این‌که بشرنیمه وحشی و قبیله‌ای چند هزار سال قبل را به جایی رسانده است که امروز صحبت از حکومت جهانی می‌کند. بینید بشریت از کجا تربیت شده و به اینجا رسیده است. اصلاً فلسفه انتظار، فلسفه حیات و طریق و فلسفه سعادت، مجاهدت مستمر در راه خدادست. امام فرمودند:

«انتظار فرج، انتظار قدرت اسلام است». ^(۱)

باید هر کس به قدر وُسع خود تلاش کند که [این امر] حاکم بشود. البته عنایت دارید همواره در کنار امواج حقیقت، امواج شیطانی هم هست. هرگاه فضای جامعه به سمت معنویت، خداپاکی و به سمت امام حرکت می‌کند، سودجویی‌ها و شیطنت‌ها هم شروع می‌شود. باز بگذارید جسارت کنم.

به نظرم هیچ جا شیطان به اندازه جایی که عشق امام، یاد امام، توجه به امام در آنجا هست، عصبانی نمی‌شود؛ برای این‌که هرجا که امام بیاید شیطان نابود می‌شود. هر دلی که پر شد از عشق به امام؛ یعنی خالی شده از شیطان. اصلاً همه‌ی تلاش شیطان از روز اول این بوده که نگذارد مردم به سمت امام حرکت کنند. حتی آنجایی که به گناهان شخصی و چه و چه وسوسه می‌کند. همه آنها را ابزاری می‌داند برای این‌که انسان را از امام دور کند؛ چون اگر انسان به امام متصل شد،

۱. صحیفه امام: ج ۸، ص ۳۷۴.

جایی برای شیطان نیست. شیطان می‌داند که وقتی امام حاکم بشود، روز مرگش است. بنابراین وقتی که فضای کشور، فضای مهدوی بشود، شیاطین هم حرکت می‌کنند. دکان و دستک درست می‌کنند. بازی درست می‌کنند. شخصی در کرج عده‌ای را به بیابان می‌برد، آنجا سجاده‌ای پهن می‌کند و می‌گوید؛ امام الآن دارد نماز می‌خواند و من هم امام را می‌بینم و شما هم اقتدا کنید. یا کس دیگری دکان باز کرده، پول می‌گیرد و می‌گوید من چنین و چنان می‌کنم البته این‌ها کارهای خیلی سخیفی است. رهبری عزیز هم تذکر دادند که این‌ها باید برچیده شود و به فعل الهی خواهد شد.

شما ببینید آثار برجسته‌ای که در فقه، در معارف، در کلام، در فلسفه، حتی در تاریخ، در هنر سازنده و ماندگار است همه یک جوری مورد لطف است. حتی بعضی از اشعار و مرثیه‌های ماندگار، این‌ها مورد لطف بوده والا چیزی اتفاق نمی‌افتد. اگر عنایت امام نباشد یک لبخند محبت برکسی نمی‌آید. این عشق آدم به فرزند از کجا آمده است؟ از وجود امام است و این بزرگترین سرمایه‌ای است که خدای متعال به بشر عنایت فرموده است.

■ نیاز بشریت به الگوی انسان کامل

من می‌خواهم بشارتی به شما بدهم عزیزان من! به فضل الهی شرایط جهان به سرعت به سمتی می‌رود که ملت‌ها و مردم مناطق گوناگون پناهگاهی جز امام پیدا نکنند. به سرعت جلو می‌رود. خیلی عجیب است با سرعت روزافزون توجه به خدا، نیاز به یک انسان صالح کامل که باید امور جهان را اداره بکند، دارد در ذهن و اندیشه انسان‌ها رسوخ می‌کند.

ما وقتی که در مجتمع گوناگون مطرح می‌کیم، به سرعت استقبال می‌شود. مارفته بودیم یک کشور آسیایی که دو درصدشان مسلمان و یکی - دو درصد هم مسیحی و بقیه هندو و بودایی‌اند. یک جلسه‌ای گذاشتند ۴۰۰ - ۵۰۰ نفر از رهبران مذهبی شان را دعوت کردند. تمام روحانیون بودایی، هندو و مسلمان و مسیحی آمده بودند. یکی از آنها به عنوان خیر مقدم سخنرانی کرد. ۷ تا ۱۰ دقیقه درباره ملت ایران و انقلاب ایران و جمهوری اسلامی

به زیبایی و نیکی صحبت کرد و می‌گفت: ایران کانون همه آرمان‌های ماست. کانون عقیدتی است. در دل ماست.

بعد هم ده دقیقه - یک ربع من صحبت کردم درمورد همین حرف‌هایی که معمولاً^ا علیه مستکبرین میزنم و این‌که باید دین، خداپرستی، انسان کامل موعود انبیاء حاکم شود. این‌ها اصلاً برای تأیید حرف‌های من فریاد می‌زند. آدم ۹۰ ساله بودایی گریه می‌کرد و می‌گفت این حرف‌های دل ماست. این‌ها آرزوهای ماست. گفتم خب. همه این جملات از اسلام است. در همین کشورهای اطراف ما که بعضی از آنها سنگین ترین تحصیلات را علیه اندیشه‌های امامت و ولایت ترویج می‌کنند، بروید در بین مردم، بینید چه خبر است. حب اهل بیت و عشق به اهل بیت علیه السلام با سرعت نورگسترش پیدا می‌کند. این‌ها بشارت است. یک رودخانه عظیم در هستی جاری است. باید خودمان را به این آب زلال بسپاریم با همه وجود در خدمت خدا و در خدمت دستورات الهی این راه نجات بخشن باشیم.

مبحث چهارم: صهیونیست‌ها شیاطین روی زمین

یک مطلب دیگر هم خدمت شما عرض بکنم. در طول تاریخ همیشه بشرگرفتار شیاطین انس و جن بوده است. در هر دوره‌ای فاسده‌های فاسد‌های زیر یک پرچم علیه خداپرستی و پاکی و عدالت مجتمع می‌شدند و علیه گرایش به حجت خدا و پیامبران، کاری را طراحی می‌کردند. این‌ها ام الفساد است و پرچم فساد در این دوره در دست خیلی‌هاست، اما آن ستون فقرات‌شان عبارت است از صهیونیست. صهیونیست پیچیده‌ترین طراحی سیاسی و فرهنگی و اجتماعی است که تا به حال اتفاق افتاده است.

■ افسانه هولوکاست

وقتی ماجرای هولوکاست مطرح شد، شما دیدید که چه جیغ‌هایی کشیده شد و چه فریاد‌هایی زدند. تا به حال چند بار حکم قتل را صادر کردند. یک استاد دانشگاه آمریکایی، مقاله‌ای نوشت

بود و اهمیت موضوع را برای صهیونیست‌ها و نظام مادی غرب تحلیل کرده بود. آنچه گفته بود که ما تمام امور قدسی را از بین بردیم. خدا را، پیامبران را، پاکی را، صداقت را، عدالت را، ایمان را، همه امور قدسی را زیر پا گذاشتیم. تنها یک امر قدسی برای خودمان نگاه داشته بودیم که محور اتصال تمام حکومت‌های غربی بود؛ آن هم موضوع رژیم صهیونیستی بر پایه ماجراهی هولوکاست بود.

او گفته بود که جمهوری اسلامی ایران هوشمندانه، تنها امر قدسی باقی مانده در نظمات غربی را هدف قرار داد و فرو ریخت. او می‌گوید ما دیگر فرو خواهیم ریخت؛ چون هیچ امر قدسی که مرا به هم متصل کند، وجود ندارد. نه این‌که وجود ندارد، بلکه در فهم و تفاهمنشترکی ما وجود ندارد. این‌که می‌بینید با تمام وجود دفاع می‌کنند به خاطر این است که از وجود خودشان دفاع می‌کنند.

حالا مگر کل صهیونیست‌ها در دنیا چند نفرند؟ آنچه که ما برآورد کردیم حدود ۲۰۰۰ نفر کادر دارند که این‌ها آدم‌های به اصطلاح مدیرشان در بخش‌های گوناگون در اروپا و آمریکا و در خود منطقه اشغالی و در سایر کشورها هستند. از نویسنده و طراح و برنامه‌ریز و جاسوس و... ۷ - ۸ هزار نفر هم عامل دارند. بین ۳۰ - ۴۰ هزار نفر هم منبع دارند؛ یعنی این‌ها را وادرار به خبرسازی می‌کنند. برای این‌ها خبرسازی می‌کنند یا حرف‌های این‌ها را در جهان منتشر می‌کنند. اما آن قدر پیچیده عمل می‌کنند که به محض این‌که شما می‌گویید صهیونیست، تا می‌گویید صهیونیست‌ها باید نابود بشوند و محو بشوند تا جهان نجات پیدا بکند... جوری تبلیغ می‌کنند که انگار شما در مقابل جامعه جهانی ایستاده‌اید.

■ صهیونیست و هجمه علیه دین‌داری

هر جا فسادی هست از سوی این‌هاست. سنگین‌ترین هجمه علیه اصل دین‌داری توسط این‌ها انجام می‌شود؛ چون این‌ها دینی ندارند. دروغ می‌گویند که ما یهودی هستیم. بزرگترین دروغ‌شان این است که می‌گویند ما یهودی هستیم. رهبران روحانیون یهود در آمریکا دو سه بار

با من ملاقات کردند، استاد آوردن، آنها می خواستند برای من اثبات کنند که این‌ها دروغ می‌گویند، این‌ها یهودی نیستند، ریشه این‌ها بی‌دینی است. یک مشت دزد سرگردانه هستند. فاسدند. جنگ‌هایی که بین این‌ها اتفاق می‌افتد. مستهجن‌ترین و مخرب‌ترین برنامه‌ها در شبکه‌های ارتباطی و کارهای ضد فرهنگی، کار این‌هاست. هر جا یک مؤسسه‌ای هست، ریشه‌یابی می‌کنید، می‌بینید یکی از این‌هاست. این هجمه‌هایی که علیه پیامبر گرامی اسلام ﷺ در اروپا و غرب کردند، همه امور قدسی را زیر پا گذاشتند و بعد به سرزمین‌های دیگران مثل سرزمین اسلامی که اصل دین‌داری و اصل توحید و نبوت در آنجاست، هجوم بردن.

از آن موقعی هم که با طراحی بسیار پیچیده (در دورهای که مسلمان‌ها در خواب بودند). آغاز دوران خواب مسلمان‌ها بود) آمدند در قلب منطقه ما یک پایگاه درست کردند؛ از آن روز تا به حال، کارشان کشtar و تجاوز و ترور و تخریب و تفرقه افکنی است. جز این چیزی ندارند. هر موقع می‌خواهید آنها را بزنید، می‌گویند همه مردم آمریکا با ما هستند. همه مردم اروپا با ما هستند. این هم جزء دروغ‌هایشان است.

■ بیداری مردم جهان بر علیه اسرائیل

همین امروز اگر در آمریکا یک رفندام آزادی برگزار بشود و بگویند مردم نظرتان را راجع به صهیونیست‌ها و رژیم صهیونیستی بدھید، قریب به اتفاق مردم خواهند گفت که این‌ها باید از صحنه روزگار محو شوند. یک مشت دروغ تحويل ملت‌ها دادند. الان ملت‌ها بیدار شده‌اند.

۱ - بیداری مردم اروپا

استاد دانشگاه در ایتالیا (در کنفرانس خواروبار جهانی) به من گفت من ۵ دقیقه از شما وقت می‌خواهم. برنامه‌های مان خیلی فشرده بود. گفتم منتظر باشید خبر می‌دهیم. ۵ ساعت همراه کاروان ما آمد. بالاخره ۹ شب ۵ دقیقه وقت دادیم. آمد و خودش را معرفی کرد و گفت من استاد فلان دانشگاه هستم و رشته‌ام این است و دانشمند این رشته هستم. گفتم بسیار خوب مطلب تان را

بفرمایید. گفت؟ من آدمد دو سه جمله به شما بگویم. اولاً این حرف‌هایی که امروز جمهوری اسلامی می‌زند، حرف دل‌ماست و من تنها نیستم. ما در اروپا ارتباطاتی داریم، نشست‌هایی داریم، خودمان یک شبکه شده‌ایم. گفت؟ می‌خواهم به شما بگویم بیش از ۷۰ درصد از مردم اروپا، همه این حرف‌ها را قبول دارند. سی درصد هم تحت تأثیر فشار تبلیغاتی صهیونیست‌ها هستند. شما اگر سفر کنید به کشورهای اروپایی، فرانسه، آلمان، ایتالیا و هلند، هر جا بروید. تا بگویید من ایرانی هستم، بلند می‌شوند، احترام می‌کنند و علیه صهیونیست‌ها حرف می‌زنند.

۲ - بیداری مردم آمریکای لاتین

در آمریکا هم همین طور است. ۶۰ سال است که دارند جنایت می‌کنند. چه بلایی سر فلسطینی‌ها آوردن و چه بلایی سر منطقه ما آوردن. چه بلایی سر دنیا آوردن. شما ببینید در آرژانتین این گروه صهیونیست سنگین ترین فشارها را به دولت آرژانتین می‌آورد و حتی آرژانتین را مجبور کرد، علیه ایران موضع بگیرد. در حالی که رئیس جمهور آرژانتین از آدم‌های انقلابی آمریکای جنوبی است. آنها به ما پیغام دادند که فشار به ما خیلی سنگین است. برای این‌که (صهیونیست‌ها) مراکز قدرت را دست خودشان گرفتند. اما در خود آرژانتین چه خبر است؟ در دانشگاه و در خیابان، مردم طرفدار ایران و ضدصهیونیست‌اند. این‌ها (صهیونیست‌ها) باید در دنیا متزود و ان شاء الله محو شوند.

۳ - بیداری مردم کشورهای مسلمان

در ترکیه یک گوش‌هاش نشان داده شد. من آنجا تحقیق کردم گفتند؛ اینجا یک آتش‌نشان در آستانه انفجار است. وقتی که مارفیم ترکیه، از قبل صهیونیست‌ها و ارباب‌شان (که همه یکی‌اند فرقی نمی‌کند). این‌ها اعلامیه دادند، فشار سنگین به دولت ترکیه، که برای چه فلانی (احمدی‌نژاد) را دعوت کردید. او گفته؛ که باید رژیم صهیونیستی محو شود. برای چه دعوتش کردید؟ اگر این کار را بکنید اگر راجع به گاز توافق بکنید چه می‌کنیم چه می‌کنیم.

بعد هم عوامل شان را تهدید رسمی کردند. ما رفتیم در آنجا دولت به طور معقول، امنیت برقرار کرد. امنیتی که این‌ها برقرار کردند، سنگین‌تر از امنیتی که هنگام رفتن بنده به آمریکا برقرار شد، بود.

رسانه‌های آنجا (ترکیه) اکثراً دست عوامل بیگانه است. طبیعی است، وقتی که یک رئیس جمهور به کشور می‌آید، امنیتش را برقرار می‌کنند، راه‌ها می‌بندند. گرچه وقتی ما وارد ترکیه شدیم، ما را از کمربندي برداشتند، تا مردم اذیت نشوند، اما در همان کمربندي هرجا پلیس یک حفاظی کشیده بود مردم پشتیش جمع شده بودند. در پشت‌بام‌ها و جاهای دیگر، از پشت پنجره‌ها و... منتظر هیئت ایرانی بودند. ما رفتیم، یک دفعه رسانه‌ها تبلیغات فراوانی شروع کردند، که این سفر که دست آوردهای فراوانی نداشت. اتفاقاً دست آوردهای فراوانی داشت؛ در مورد گاز، یک توافق بسیار عالی کردیم. روی مسائل سیاسی منطقه و مسائل اقتصادی دو طرف توافق بسیار خوبی کردیم. ما قبلاً روابطمان در سال ۴ میلیارد دلار بود. دو سال پیش گفتیم؛ این را به ده میلیارد برسانیم که الان به ده میلیارد رسیده است. گفتیم ظرف ۴ سال آینده، باید به ۲۰ میلیارد در سال برسد. این توافقات مان بود. روی تولید برق و روی تولید نیروگاه و سدسازی و راه آهن، حمل و نقل، صنعت و تجارت، توافق‌های بسیار خوبی کردیم. گرچه آنها (صهیونیست‌ها) تبلیغات کردند که فلان نشد و فلان نشد. این‌ها تبلیغات علیه جمهوری اسلامی را شروع کردند، که احمدی تزاد می‌گوید: ما، مردمی هستیم. بینید چقدر راه‌ها را بستند و مردم چقدر گرفتار شدند و وقت شان تلف شد. گزارش‌های نیم ساعت، نیم ساعت بهما می‌رسید. به ما گفتند این‌ها دارند تبلیغات سنگین می‌کنند. من گفتم ان شاء الله خدای متعال چاره خواهد کرد. در کنفرانس خبری که ۵ شبکه مستقیم پخش می‌کرد من منتظر بودم یکی از این‌ها همین را پرسید. خوشبختانه به لطف خدا یک نفر پرسید. گفت آقا شما می‌گویید مردمی هستید، این‌ها (ترکیه) راه‌ها را بستند و مردم اذیت شدند و گرفتار شدند. راه‌بندان‌های سنگینی ایجاد شد. توریست‌ها اذیت شدند. همه مردم ناراحت‌اند و... گفتیم؛ بسیار خوب سؤال خوبی کردید. اما در ایران اصلاً این طوری نیست. مارهبریمان جابجا می‌شود. کسی متوجه نمی‌شود. بنده هم که هیچ وقت راهی را نمی‌بنم. معمولاً در بین مردم هستیم.

این جا هم ما علاقه داشتیم در بین مردم برویم. ما مردم ترکیه را دوست داریم. آنها هم ما را دوست دارند، با ما برادرند. اما دست ما نبود. دست دولت بوده. ما هم توصیه کردیم که آسان بگیرید. اما به نظرم دولت ترکیه از این تروریست‌های صهیونیست، یک مقداری نگرانی داشته که این قدر سختگیری کرده است. بعدش هم به نماز جمعه رفتیم.

بعضی از شما ممکن است به مسجد سلطان احمد رفته باشید. از درب رسمی پیشینی کردند داخل مسجد برویم. بچه‌هایی که همراهمان بودند، گفتند؛ شما آن درب رسمی را پیشینی بکنید، اما یک دربی که مردم در آنجا هستند، ما از آنجا داخل برویم. برای این‌که هم تبلیغات خشی بشود و هم در بین مردم نماز بخوانیم. ایشان هم پیشینی کرده بودند. یک ربع، بیست دقیقه قبل از این‌که ما برویم، چند نفر رفته بودند دم در ایستاده بودند. خبرنگارها فهمیدند. ۱۵۰ - ۲۰۰ خبرنگار با دوربین آمده بودند. ما رفتیم در مسجد یک تلاطمی ایجاد شد و همه حرکت کردند به سمت آن نقطه‌ای که هیئت ایرانی نشسته بود. امام جماعت به سختی آمد و خواهش کردیم مردم نشستند. صحنه‌هایی را ما دیدیم.

بعدش هم که یک فریادهای الله اکبر و شعارهای انقلابی در مسجد طنین انداز شد جوانی که صف جلوتر از ما نشسته بود با چشم گریان برگشت و گفت فلانی (به زبان ترکی می‌گفت و ترجمه می‌شد). می‌گفت؛ شما ایرانی‌ها پیش خدا رو سفیدید. می‌توانید به خدا نگاه کنید، ولی مانمی‌توانیم. گفتم؛ چرا؟ می‌گفت علت‌ش این است که شما با صهیونیست‌ها رابطه ندارید ولی ما رابطه داریم.

از مسجد آمدیم بیرون، تجمع شده بود. من می‌خواستم خنثی بکنم، گفتم؛ مردم با ایران و علیه صهیونیست‌ها هستند پشت مسجد، یک میدان است. دوستانی که رفتند، دیدند میدان بزرگی است. دیدم آن طرف میدان، جمعیت ایستاده و ابراز احساسات می‌کند. من به سمت آنها حرکت کردم. تا به سمت آنها رفیم، شروع کردند به شعار دادن که اسرائیل محو است و آمریکا محو است. یعنی همین مرگ بر... (این قدر نجس‌اند که نمی‌خواهم اسم شان را برم). من دیدم این جا یک تظاهراتی شروع شده، ولی هنوز کافی نیست. باید یک درسی به این‌ها داده بشود که این‌ها قشنگ دوزاری‌شان تا ته بیفتند. افتاده ولی قشنگ هضم‌ش کنند. به آن پلیسی که آنجا

بود گفتم فلانی حرکت کنیم، هرجایی که پلیس راه را بسته بود و تجمعی از مردم هست من می خواهم، پیاده شوم و از مردم عذرخواهی کنم.

دو کیلومتر رفتیم دیدیم یک میدانی است. دیدیم جمعیت خیلی خوبی ایستاده‌اند. هم از اهالی خود ترکیه هستند و هم از توریست‌هایی که (به ترکیه) آمده‌اند. با انواع سر و وضع، همه مدل، از زانتیا و سمند همه مدل، همه تیپ‌ها بودند. نگه داشتیم و از ماشین پیاده شدیم. این‌ها هیجان زده، شروع کردند، شعاردادند. همان شعارها: الله اکبر، آمریکا محو است و اسرائیل محو است. یک مقداری به این‌ها عرض ادب کردیم. یک دفعه از یکی - دو کیلومتر پایین‌تر یک جمعیت کثیری صف پلیس را شکسته و به سرعت به سمت ما آمدند.

یک لحظه در ذهنم آمد که این جمعیت هیجان زده، اگر به هم پیوندند، یک راهپیمایی راه می‌افتد و سازماندهی ندارد، ممکن است مردم آسیب بینند. گفتم سوار شوید برویم. ریختند دور ماشین، شعار می‌دادند، فریاد می‌کشیدند، به ماشین دست می‌کشیدند. سلام می‌فرستادند. عرض ارادت به ملت ایران و رهبری و انقلاب. مثل ایران. بعدش هم در طول مسیر آمده بودند بالای پشتباهام، کف می‌زدند، شعار می‌دادند. یک صحنه خیلی عجیب بود. من یاد آن کلام امام ره افتادم که فرمودند:

«مسلمان‌ها حرکت کنند و راهپیمایی کنند، بروند این صهیونیست‌ها را از

صحنه روزگار محو کنند».

آنجا دیدم این خواسته امام یواش بوаш دارد، زمینه‌اش فراهم می‌شود. که اگر یک روزی پرچمی بلند شود که حرکت کنیم، آن وقت سیل جمعیت به راه خواهد افتاد.

۴ - صهیونیست و انزوای جهانی

البته یک زرنگی‌هایی دارند. خیلی زرنگی‌ها... شیطان است دیگر. خیلی پیچیدگی دارد. درحالی که مژوی ترین گروه در دنیا هستند، دیگران را مژوی می‌کنند. این‌هایی که خودشان رفتند بدیخت‌ها را گفتند بیایید، برویم به شما خانه می‌دهیم، کار می‌دهیم، امنیت می‌دهیم. آنها را آوردند سپر بلاکرند و به کشنن می‌دهند. نمی‌گذارند این‌ها بیرون بروند. تا می‌گویید یک جوری حرف می‌زنند، انگار تمام مردم آمریکا و تمام مردم اروپا و تمام دنیا طرفدار این‌ها

هستند. امروز، منزوی‌تر از این‌ها در دنیا پیدا نمی‌شود. یک ذره مقاومت فلسطین انشاء‌الله جلو برود. یک ذره هنر کنند، یک خرد کارها را قوی‌تر کنند، بعد بینند چه طوری از آنجا فرار می‌کنند. چه کسی می‌ایستد برای آنها دفاع کند. یک مشت مزدور جمع کردند و اسلحه‌ها را به این‌ها دادند، زن و بچه بی‌سلاح را می‌کوبند. البته اجازه بدھید یک بشارتی به شما بدھم. در رسانه‌های ترکیه این را مفصل گفتم و جالب است، خیلی از این مسئولین رسانه‌ای که لایکاند. آنها می‌گویند این درست است و ما با شما همنوا هستیم.

به شما عرض کنم، به فضل الهی دوران صهیونیست به پایان رسیده است. فلسفه وجودی اش را از دست داده است. من آنجا گفتم مثل یک ماشین اوراقی شده، که خرجش بیش از دخلش است. این‌ها هم باید از آن دست بردارند. نصیحت ما به سران اروپایی و آمریکایی این است که دست بردارند، دارد غرق می‌شود. این را برای تجاوز اشغال و برای این‌که خوار چشم مردم منطقه باشد و دائم مستاصل کند و همه را بیندازد در دامن اروپایی‌ها و آمریکایی‌ها درست کرده بودند. این‌ها وقتی که درست شدند، می‌گفتند؛ ما می‌خواهیم از نیل تافرات را بگیریم. الآن در چه وضعی اند؟ الآن برای این‌که در آن‌جایی که اشغال کرده‌اند بمانند، دارند دور خودشان دیوار می‌کشند.

یک جوری تبلیغ می‌کنند که ما داریم فلسطینی‌ها را محدود می‌کنیم. دیوار می‌کشیم. نخیر! این‌ها برای حفظ خودشان، دارند دور خودشان دیوار می‌کشند. این می‌تواند ادامه پیدا بکند؟ فرض کنید دیوار کشید. خوب نمی‌خواهد رابطه داشته باشید. به محض این‌که این دیوار تمام بشود شعله‌های ضدصهیونیستی، پشت این دیوار می‌ایستد و این دیوار را برخواهد داشت و ریشه‌های صهیونیست فاسد را از جهان برخواهد کند. کارشان تمام است. الآن به شما بگوییم. در دل سران آمریکا و اروپا، در حمایت از اینان، تردید جدی درست شده است. هنر ما این است که این‌ها را هر روز تنها تر، منزوی‌تر و بی‌یار و یاورتر کنیم و انشاء‌الله به زودی شاهد برچیده شدن این جرثومه، از زندگی بشر باشیم. چندبار در این دو سال پیغام به ما دادند، افرادی آمدند از موضع دلسوزی، که فلانی یک مقداری راجع به صهیونیست‌ها آرام‌تر بگو! بالاخره این‌ها عصبانی می‌شوند. ما خیلی آرام و محترمانه می‌گوییم. می‌گوییم این شجره خبیث‌ای که درست کردید، خودتان جمع شان کنید، ببرید.

۵- راه حل ایران در قبال مسئله فلسطین

راه حل جمهوری اسلامی را عمل بکنید. راه حل جمهوری اسلامی انسانی ترین و دموکراتی ترین راه حل است. می‌گوییم آقا رفرندام کنید. بگذارید مردم تصمیم بگیرند که مسلمان، یهودی، مسیحی، اهل فلسطین راجع به رژیم صهیونیستی تصمیم بگیرند که چه بکنند. البته آنها می‌دانند که هر کس خودش را به این صهیونیست‌ها آویزان کند، با صهیونیست‌ها خواهد مرد.

مبحث پنجم: تحول اقتصادی

علاقه‌مند بودم راجع به طرح تحول اقتصادی و کارهای دولت هم مطالبی خدمت‌تان عرض کنم. به نظرم یک جلسه ماه مبارک، یا قبلش سه - چهار ساعت که دوستان سر حال بیایند همکاران من بیایند، طرح تحول بزرگ اقتصادی را تشریع کنند و جزئیاتش را بگویند و عزیزان در جریان کار باشید که بزرگترین اصلاحاتی است که می‌خواهد انجام بشود و انشاء الله ریشه این معضلاتی که دائم همه از آن ناراحتیم انشاء الله ریشه کن بشود. یک عدد خدمت شما بگوییم. این را من اتفاقی برداشتمن نه انتخابی. هر بخشی از عملکرد این دولت را بگیریم همین است. من یک موردش را آوردم. در بخش برق، در بخش آب، راه و فرودگاه و راه آهن و بیمارستان و دانشگاه و تجارت و سرمایه‌گذاری و فولاد و سیمان و مس و شیشه و لاستیک و خودرو. در هر بخشی بگویید همین میزان و همین نسبت برقرار است. می‌خوانم. البته همه زحمت کشیدند. من از همه کسانی که بعد از انقلاب زحمت کشیدند تشکر می‌کنم. این به معنای نفی دیگران، ناشکری و ناسپاسی از خدمات دیگران نیست. این فقط یک مقایسه است. این دولت، دولت کار بوده است. همه مشغول کاریم. اصلاً در دولت ما این بحث‌های سیاسی که کدام روزنامه و کدام روزنامه اصلاً بحث نمی‌شود.

فصل دوم

- سخنرانی دکتر لاریجانی ریاست محترم مجلس شورای اسلامی
- سخنرانی حجتالاسلام والمسلمین حسین ابراهیمی دامت برکاته
- سخنرانی آیت‌الله موحدی کرمانی دامت برکاته

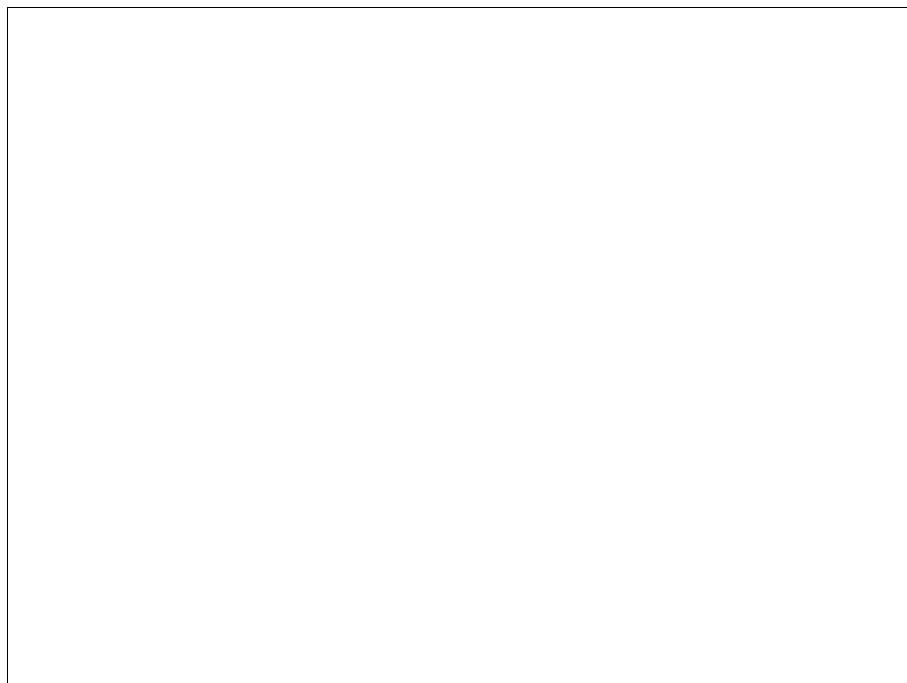
فروع مسجد «٧»

٦٢

سخنرانی جناب آقای دکتر لاریجانی
ریاست محترم مجلس شورای اسلامی

بسم الله الرحمن الرحيم

عرض سلام و ادب و احترام دارم خدمت شما علمای ارزشمند و از این‌که توفیق دیدار شما
دوستان را داشتم خدا را سپاسگزارم.

بیانات حضرت حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای ابراهیمی، خیلی مسرتبخش بود.
سخنان ارزنده حضرت آیت‌الله موحدی کرمانی هم بسیار دلنشین و ارزشمند بود، استفاده کردیم.

مبحث اول: مسجد کنگره اجتماعی مسلمانان

یک زمانی در گفت‌وگوهایی که مرحوم علامه بزرگ «طباطبائی» با مرحوم «هانری کربن» اسلام‌شناس فرانسوی داشتند، یک فراز از بحث‌شان در این است؛ که تفاوت تفکر اسلامی با سایر ادیان در این است که مؤمن همه جا می‌تواند الحمد لله ارتباط خودش را با خداوند برقرار بکند. به جای خاص و زمان خاص احتیاج ندارد. چون قلب مؤمن حرم الهی است. همیشه و در همه جا انسان می‌تواند با خدای خود راز و نیاز کند و سخن بگوید. این یک ویژگی ممتاز تفکر اسلامی است.

اما از طرف دیگر این همه آیات و احادیث و روایات در باب مساجد، این دو متباین نیستند، مؤید هم هستند؛ چون آین مقدس اسلام یک آین جمع‌گراست. کل تفکر اسلامی یک آین انفرادی نیست. ضمن این‌که ساحت ارتباط با خداوند همه جا و همه ساعت هست اما تفکر اسلامی یک تفکر جمع‌گراست. حضور در مسجد باعث همافرازی ارتباط با خدا می‌شود.

فارغ از محاسنی که در باب مسائل سیاست و اجتماعیات و این امور در مساجد گفته شده و از صدر اسلام چنین بوده است. وقتی مؤمن در مسجد حضور پیدا می‌کند نفووس مستعده روی او تأثیر می‌گذارد. ارتباط او با خدا پدیدار می‌شود. عبادت خالص‌تر می‌شود. این‌که حضور در مسجد این همه آداب دارد به دلیل این است که این ویژگی تأثیرگذاری نفسانی در این جمع ظاهر می‌شود.

■ کارکرد مساجد از گذشته تا حال

از صدر اسلام مساجد یک جایگاه متعالی داشت به نحوه‌های متنوع، در تطور روزگار شرایط تغییر پیدا کرد. در شرایط جدیدی هستیم. آن زمان، حکومت از درون مساجد بود. اداره امور از مساجد بود. شرایط اقتضاء می‌کرد.

اما واقعیات امروزی این‌طور هست. شرایط عصری تأثیر گذاشته.

حکومت و دولت مردان جایگاه خود را دارند. دارالعماره دارند، احزاب فعالیت‌های سیاسی دارند. مساجد هم جایگاه خاص دیگری دارند. باید این را دقیق بشناسیم. حتماً کارکرد مساجد کارکرد حزب نیست. چون احزاب دعاوی این دارند که چگونه قدرت را بگیرند و چگونه مدیرانی برای دولت خود تربیت کنند.

مبحث دوم: مساجد و رهبری فکری جامعه

اما مسجد دغدغه‌اش، تراز این چیزها نیست، تراز رهبری فکر است. در عدد احزاب نیست. مساجد نه جولانگاه احزاب است و نه بوستان دولت‌ها، بلکه کارکرد آن تراز رهبری فکری را دارد. ما امروز در مختصات جدیدی هستیم.

■ ائمه جماعات و بازشناسی تفکر رقیب

اولاً باید این مختصات را شناخت؛ وضعیتی که حریف نسبت به تفکر اسلامی دارد را دقیق بشناسیم. شرایط آنها مثل دیروز نیست. امروز با تئوری جهانی‌سازی و رفاه و پیشرفت ادعای مدیریت جهانی که برای آمریکا به وجود آمده یک نظریه‌ای را در مورد کشورهای اسلامی از نظر فکری دارد، دنبال می‌کند. نوعی پلورالیسم فرهنگی را در باب فرهنگ، اشاعه می‌دهند. این‌که لزومی ندارد ما در چارچوب یک حقیقت قرار بگیریم و به همین دلیل باید تنوع فکری وجود داشته باشد و این تنوع فکری در یک تراز است. از نظر سیاسی، سکولاریسم را در جهان اسلام به أنحاء مختلف دنبال می‌کنند، که این فکر در اذهان بنشینند؛ چون خطر بیداری اسلامی را

حس کردن و نکته مهم تر این است که آن عنصر اصلی جهاد و فکر جهادی را می خواهد دچار نسیان کنند. همان چیزی که حیاتبخش است.

۱- دگردیسی و تغییر مصادیق و مفاهیم نظریه‌ها

● تغییر در مفهوم اقتدار دولتی

دوستان عزیز، در این چند دهه اخیر تئوری‌های مختلفی در صحنه اقتدار جهانی مطرح بود. یک زمانی اقتدار را قدرت نظامی تعریف می‌کردند. باید اقتدار در پناه قدرت نظامی معنادار باشد.

از این فکر عبور شد و بعد تئوری قدرت مسلط اقتصادی مطرح شد. آن هم یک زمان‌های داشت. بعدها «تافلر» نوعی فکر دانایی و تسلط بر توانمندی‌های دانشی را محور قرار می‌داد که البته خود این هم یک مسائلی برای جهان سوم داشت. با فاصله‌هایی که از نظر دانایی باکشورهای پیشرفته داشتند.

بعد از فروپاشی شوروی، آن تئوری جهانی‌گرایی را آمریکایی‌ها دنبال کردند، که یک نوع توحش مدرن است؛ یعنی در تمام دنیا می‌توانستند اقدامات نظامی انجام بدهند. اما امروز این هم دچار مشکلات اساسی شد. مخصوصاً با آزمون‌هایی که آمریکا در عراق و افغانستان و لبنان پیدا کرد. امروز کمتر صاحب‌نظری در دنیا وجود دارد که بگوید یک جانبه‌گرایی آمریکایی هنوز در حال تنفس است؛ چون در آزمون‌ها موفق نبود. تصور آمریکا این بود که بعد از فروپاشی شوروی باز می‌تواند قدرت نظامی و اقتصادی و فناوری را ممزوج کند و تسلط جهانی را تقریباً متجلی کند، اما کارآمد نبود.

● جهاد و قدرت خطرپذیری

امروز قدرت نظامی و اقتصادی و فناوری نمی‌تواند به تنها یی پاسخ‌گو باشد. قدرت خطرپذیری شرایط را تعیین می‌کند. قدرت خطرپذیری در مورد کسانی است که اهل جهاد باشند؛ به همین علت یکی از استراتژی‌های دشمن این است که در کشورهای اسلامی این عنصر اساسی که می‌تواند شرایط را تغییر بدهد، از بلاد اسلامی بردارد. در کتب شان در رسانه‌های شان با حرف‌های سخیف آن روحیه شهادت طلبی را با ترویسم، مساوی خوانندند، بلکه جوان‌ها را از این فکر دور کنند. این هم موضوع دیگری است که آنها در شرایط جهانی امروز به پا می‌کنند.

۲ - رابطه دولت و مسجد

از طرفی عنصر دیگری در دنیای اسلام، دولت‌ها هستند. البته شرایط ما متفاوت است. اما این دولت‌ها علی‌العموم علاقه دارند بر مساجد تسلط داشته باشند و چون اکثر دولت‌ها در کشورهای اسلامی، جدای از تفکرات ملت‌ها یک زد و بند‌هایی با قدرت‌های بزرگ دارند. می‌خواهند این قدرت مهم مردمی که در مساجد هست را، در اختیار خودشان داشته باشند. البته شرایط کشور ما از هر حیث ممتاز است.

مبحث سوم: مسائل و مشکلات مساجد

■ مشکلات پیشاروی حوزه مسجد

خب ما در این فضا قرار داریم حالا واقعیت مساجد که از نظر من پس از انقلاب خوب توجه نشده، هر چند امام رهبر فرمودند:

«مساجد مرکز اصلی برای اداره کشور است».

اما سرمایه گذاری برای این که این حادثه در مساجد رخ بدهد صورت نپذیرفته است. با تطوراتی که رخ داده ما با یک شرایط واقعی مواجه‌ایم. از طرفی نیروهای فهیم در حوزه‌های علمیه تربیت می‌شوند، این سرمایه بزرگی است و می‌تواند پیوند با توده‌ها را از نظر فکری به درستی برقرار بکند، از طرفی هم مساجد ما نقص‌هایی دارد، هم از نظر منابع و عمران و هم مشکلاتی که ائمه جماعات دارند. یک امام جماعتی در تهران بخواهد به تعبیر آقای ابراهیمی صحیح و ظهر و عصر و غرب و عشاء نماز بگذارد، مسکن هم نیاز دارد. امروز وضع مسکن می‌دانید چه وضعی است.

■ مسائل حوزه مسجد

۱ - تراز فکری مسجد

باید مسائل مساجد را دید. نکته‌ای که به ذهن بنده می‌رسد این است که؛ اولاً تراز کار مساجد، تراز فکری است. یعنی آن شرایط جهانی که به طور طبیعی در کشور ما به وجود می‌آید مساجد باید خودشان را برای این‌گونه اشراب فکری مسلح کنند. نمی‌توانیم بگوییم جوان‌های امروز در معرض این افکار نیستند.

۲ - آگاهی ائمه جماعات به مقتضیات زمانی

جدای از نکات بسیار ارزش‌هایی که حضرت آیت‌الله موحدی کرمانی فرمودند، در مقام اخلاص و تنزه در تربیت ذهنی و عقلانی، باید تلاش کرد. شرایط روزگارمان این است. اگر ما امروز هم،

می‌توانیم از آثار شهید مطهری بهره کافی ببریم، به خاطر این است که؛ شرایط زمانه را خوب درک کرد و مناسب با شرایط زمانه قدم نمی‌زد. شما در معرض این افکار هستید. موج لیرالیسم آمده، مادی‌گرایی وجود دارد. سکولاریسم وجود دارد. این سوالات در ذهن هست.
پس مساجد اوّلاً مسئولیت فکری جامعه و هدایت جامعه را از نظر فکری بر عهده دارند.

مبحث چهارم: وظایف خطیر روحانیت

دوستان عزیز؛ هدایت فکری جامعه هم کار مخصوص علماء و دانشمندان اسلامی حوزه‌های علمیه است و کسان دیگر این زمینه را ندارند، اسلام شناس بودن همین طوری نیست. هر کسی راجح به دین صحبت بکند. ما خسارت‌های زیادی در همین تاریخ معاصرمان، از این بابت دیدیم.

باید قرآن‌شناس باشد، حدیث‌شناس باشد، تاریخ اسلام بشناسد، کلام بداند، فلسفه بداند، فقه بداند. ورود در این عرصه زحمت و مجاهدت می‌خواهد. کار حوزه‌های علمیه و علماست. هر کسی که نمی‌تواند راجح به دین صحبت بکند.

درست است دین یک امر عام است همه افراد با دین نسبتی دارند اما بسیاری از این نسبت‌ها نسبت‌های عاطفی و احساسی و بعضاً روبنایی است. اداره جهان که با حرف‌های سنت و روبنایی امکان‌پذیر نیست. عمارتی که در دنیا از نظر تمدن در غرب ساخته شده است این در کار خودش فربه عقلانی داشته در مسیر خودش. اشراش به مبانی متافیزیکی اوست. اگر کسی می‌خواهد نقد غرب بکند باید مبانی متافیزیکی او را بشناسد و گرنه کسی که کانت را نشناسد دکارت را نشناسد و هگل را نشناسد، مگر می‌تواند تمدن غرب را نقد بکند. مجبور است حرف‌های روبنایی بزند.

اگر کسی مدعی است که می‌تواند در شرایط جهانی حرف نو بزند باید هم اسلام‌شناس بشود و هم شرایط عصری را به نیکویی بشناسد. مسائل زیربنایی تمدن غرب. مدرنیته بر یک مبانی فلسفی استوار هست. باید آن را خوب شناخت. این نکته نخست است.

مبحث پنجم: مساجد و دوری از سیاست‌زدگی

مرکزیت برای جامعه مساجد هستند. این فربهی فکری را باید در مساجد به وجود آورد؛ این است که پاسخ‌گویی به مسائل اجرایی کشور مساجد نیستند. من می‌دانم مشکلات شما کجاست؟ شما به طور طبیعی محل رجوع مردم هستند. مشکلات تورم و مشکلات اجرایی کشور به سراغ شما می‌آید. ولی شما مسئولش نیستید. این را باید شناساند.

مسجد ملجم فکری جامعه است. دولتمردان هستند که باید پاسخ‌گوی این حرف‌ها باشند. میزان ارزیابی دولتمردان به نظریه پردازی نیست. میزان ارزیابی دولتمردان به عرضه آنها در کارهای کارهاست که چطور پیش می‌برند. نظریه پردازی مال علماست و صاحب نظران اسلامی است. من نمی‌گویم دولتمردان در مقام سیاست حرف نزنند اما وظیفه ذاتی آنها امور اجرایی کشور است باید پاسخ‌گوی این باشند که چرا تورم این طور هست. پاسخ‌گوی این باشند که چرا این طور است. این‌ها وظیفه آنهاست. بله مناسب است که مدیریت مساجد مدیران اجرایی را بخواهد بیایند به مردم توضیح بدهند. اما این فهم را باید در جامعه به وجود آورد. هر چیزی در جایگاه خودش.

احزاب در کشور جای خودشان را دارند. احزاب به دنبال این هستند که برای مدیریت اجرایی، مدیر تربیت بکنند. بعد اسلامی در احزاب ما باید وجود داشته باشد باید از اسلام شناسان تقليید کنند. از خودشان که نمی‌توانند نظریه اسلامی بدهند. دنبال این هستند که بتوانند در انتخابات پیروز بشوند و در مجلس بروند در قوه مجریه بروند. کارکرد احزاب این‌هاست. مساجد چنین کارکرده ندارند و نباید هم داشته باشند. دولتها می‌آیند و می‌روند. در مسجد عقاید مختلف سیاسی می‌تواند وجود داشته باشد. اما مسجد باید فکر اسلامی را آنجا تزریق کند. (آیا / مسجد توپخانه احزاب است؟! جولانگاه احزاب است؟! / یا / فراتر از احزاب است. آن بعد سیاستی که مسجد دنبال می‌کند تراز است. امهات امور است. مصالحی که به مبانی انقلاب اسلامی، مبانی جمهوری اسلامی، آینده انقلاب اسلامی، مسائل مردم در جهان اسلام مرتبط است. امور مهمه، نه مسائل خرد دعواهای حیدری - نعمتی که در مساجد القاء بشود، دوستدار مساجد نیست. مسئولیت بزرگتری را مساجد بر عهده دارند. عمیق کردن فکر اسلامی.

عمیق کردن فکر سیاسی. این امور روزمره سیاسی مسائل کم عمق و روبنایی است. اما اگر یک فردی، یک جوانی به مبانی فکری و نظری مسلح شد و به مبانی تفکر انقلاب اسلامی مسلط شد، در امواج راه درست را از دست نمی‌دهد.

مبحث ششم: راهکار تربیتی مساجد

۱- مساجد و عنصر جذبیت

مسجد جای تربیت انسان‌های بصیر، از نظر دینی و سیاسی است. کار حزب، کارگرایش‌های روزمره است؟! مدیر تربیت می‌کند برای امور اجرایی؟! بلکه تربیت انسانی که در تفکر اسلامی مستغرق است، کار مساجد است. دو لایه هم دارد.

لایه اول جنبه احساسی و جذب است. سنت اسلام است. روانشناسی اجتماعی این را می‌گوید؛ اول باید با جاذبه‌های اخلاقی و لوازم دیگر جوان‌ها را به مسجد دعوت کرد.

نوع رفتار امام جماعت نوع ترتیباتی که در حاشیه مساجد باید وجود داشته باشد. یک زمانی در وزارت فرهنگ که بودم این طرح کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد را برداشت شورای انقلاب. آن زمان قدری عجیب بود اما همان وقت آیت‌الله هاشمی رفسنجانی رئیس شورای انقلاب فرهنگی بود ایشان گفت: خیلی برایم جالب است که چرا ما غفلت کردیم از این امور. درست است ما وقتی می‌آییم فرهنگ‌سراهارا جای دیگر می‌سازیم. مسجد از کانون تفکر می‌اندازیم. شما بقیه شئونات فرهنگی را حول و حوش مسجد می‌توانید دایر بکنید. جذب اولیه صورت بگیرد. مسجد به دلیل قداستش باعث می‌شود این‌ها جذب بشوند. نوع رفتار امام جماعت خیلی مهم است. «ارتباطات»، این گام نخست است.

۲- رسوخ فکر دینی

اما گام دوم که مهم‌تر از این است رسوخ فکر دینی در افراد است. من خیلی خوشحال شدم

که دیدم آقای ابراهیمی فرمودند ما آموزش‌های مان را در سطح آثار شهید مطهری داریم، تسری می‌دهیم. این خیلی مهم است؛ رسوخ فکر دینی است.

بسیاری از اعوچاجات در همین حرف‌های روبنایی و سست و بی‌مقدار و بی‌وزن است. حرف‌های اندیشمندان اسلام خیلی فکر فاخر دارد. اما ورود به آن زحمت می‌خواهد. اما حرف‌های روبنایی قبل از انقلاب هم یادتان است. چهار تا حدیث یک نفر می‌خواند یک کتاب درباره مالکیت در اسلام می‌نوشت. این اعوچاج است. حالا هم همین طور است. این بادهای موسمی است. اما خودمان بشناسیم و از زمانه پند بگیریم. در بعضی از مساجد بود که فرقان به وجود آمد. یک فکرانحرافی در حاشیه مسجد بود؛ پس اگر حرف بی‌متنا و سست از نظر دینی باشد می‌تواند انحراف ایجاد کند.

رسوخ فکر دینی باعث می‌شود که مجالی برای حرف‌های بی‌وزن و بی‌مقدار نباشد. تراز ملت ایران تراز بالایی است. تمدن ایران اسلامی یک تمدن فاخری است. علمای بزرگ دانشمندان اسلامی از این سرزمین برخواستند. ترازش حرف‌های سست نیست.

۳- مسجد، بصیرت و استقلال فکری مساجد

مسجد جایی است که می‌تواند انسان بصیر از این بعد با کلاس‌های مختلف در زمینه‌های گوناگون تربیت بکند. این بخش دیگری است؛ پس این دو بعد به نظرم رکن امروزی است. راهبری فکری جامعه است. چیزی که در غرب خلاصه موجود است. در تفکر اسلامی این نقش رهبری است. شما سربازان مراجع تقليد هستید. سرباز جای دیگری نیستید، نه مجلس و نه دولت. شما باید مستقل بمانید.

دولت و مجلس همه باید به شما کمک کنند. وظیفه شان است. اما آن استقلال مساجد و حوزه‌های علمیه همیشه باید حفظ بشود. من به جد به این فکر معتقدم. چون سیستم‌های دموکراتیک همیشه این حرف‌ها را تغییر می‌دهند اما آن چیزی که می‌ماند آن استقلال فکری است. عظمت تفکر شیعه در همین است.

گاهی در شورای انقلاب فرهنگی بحث‌هایی می‌شود که مثلاً در بعد مسائل فرهنگی‌های علمیه را هم ما این‌گونه تحت هماهنگی قرار بدهیم من همیشه گفتم ما نباید راجع به حوزه‌های علمیه نظر بدهیم.

حوزه علمیه خودش باید تصمیم بگیرد. آن استعداد فکری را داشته باشد. کمک کردن غیر از این است که ما آنها را هماهنگ کنیم با خودمان. امام جماعات هم همین طور. شما سربازان تفکر اسلامی هستید. این استقلال را باید حفظ بکنید. البته این وظیفه شماست وظیفه دولت و مجلس این است که آن لوازم کار را برای شما فراهم کنند. من معتقدم مسجد یک نوع قداست دارد امام جماعت دارد. هیئت امنا دارد. افراد علاقمند فاضلی مایلند با مسجد حتی مجاناً همکاری کنند. مسائلش مmphض است برای کار فرهنگی. یک خلاهایی است که باید این خلاها پر شود. دهها برابر نهادهای فرهنگی اینجا سرعت عمل در آن نهفته است.

اگر در تاریخ ملل هم نگاه کنیم می‌بینیم بسیاری از جاهایی که تفکر اسلامی در پناه مهاجرت‌ها صورت گرفت مهاجرت عالمان دینی بود. رفتند آنجا ماندند و تأثیرگذار بودند. اما از طریق اعزام افراد و این‌ها حادثه زیادی رخ نمی‌دهد. من نمی‌گوییم این خیلی کم ارزش است اما دوران مصرف دارند یک سایه مختصراً هم تأثیر دارند. اما اگر یک آدم دینی رفت مقیم یک جایی شد و ارتباط برقرار کرد با هزینه‌ای که حجم زیادش فکر است این خیلی مؤثر تر خواهد بود.

سخن پایانی

من امیدوارم از این همایش شما دوستان عزیز بتوانید با فهم دقیق از نقاط قوت و نقاط ضعف دستاورد مناسبی برای تعالیٰ کارهای مساجد داشته باشید و حتماً مجلس هم با همین دیدگاه کار شما را رصد خواهد کرد آن قدری که در توانش باشد به شما کمک خواهد کرد و امیدواریم آینده بهتر و درخشان‌تری نصیب شما صاحبان کار در امور فرهنگی مساجد باشد.

والسلام عليکم و رحمة الله.

فروع مسجد «٧»

٧٤

سخنرانی حجت‌الاسلام والمسلمین حسین ابراهیمی ریاست محترم مرکز رسیدگی به مساجد

بسم الله الرحمن الرحيم

قال الله تبارك وتعالى في كتابه:

﴿إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ
وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشُ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَى أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا
مِنَ الْمُهْتَدِينَ﴾.^(۱)

و قال الله:

﴿الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهُ
وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا﴾.^(۲)

تشکر و امتنان و خیر مقدم به همه حضار محترم و ائمه محترم جماعات، حضرت آیت‌الله موحدی کرمانی، عضو محترم مجلس خبرگان و ریاست محترم مجلس جناب آقای دکتر لاریجانی که به حق مجلس و مجلسیان به وجودشان افتخار می‌کنند. ایشان از خانواده علم

و دانش هستند که حقیقتاً خداوند به این خاندان عنایت ویژه‌ای داشته و آنها را مشمول عنایات خاص خودش قرار داده است. هر کدام در رشته‌ای که وارد شدند انصافاً در راس آن رشته قرار گرفتند. برای بنده و همه علماء موجب افتخار است که امروز در محضر شخصیت و آیت‌الله‌زاده‌ای هستیم که خود آیت‌الله است و از محضرشان استفاده خواهیم کرد.

عمران مساجد

چند نکته‌ای را عرض می‌کنم. نکته اول شرایطی که خدای تبارک و تعالی برای **عمّار مساجد** قائل شد پایانش را با عدم خوف از غیر خدا ختم کرده است و همین امر در رابطه با مبلغین هم مشاهده می‌شود که آیه شریفه، به همین صورت پایان پذیرفته است. این امر دلیل بر این است که عمران مساجد کار دشواری است. همان‌طوری که تبلیغ رسالات هم کاری است دشوار که حتی وقتی خدا به خود پیامبر ﷺ هم فرمود: «ابلاغ کن». آخرش فرمود:

﴿وَ اللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ﴾.^(۱)

یعنی امر امر مهمی است. انجام وظیفه کردن در راستای رسالت انبیاء کار دشواری است.

شرایط عامرین مساجد

لذا برای عمار مساجد پنج شرط قائل شده است:

﴿إِنَّمَا يَعْمَلُ مَسَاجِدُ اللَّهِ مِنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ وَ لَمْ يَعْنِشْ إِلَّا اللَّهَ﴾.^(۲)

۱) ایمان به خدا؛

۲) ایمان به آخرت؛

۳) إقامه نماز؛

۴) پرداخت زکات؛

۵) نترسیدن از غیر خدا.

درباره ابلاغ رسالت هم همین طور است:

﴿الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَ يَحْشُونَهُ وَ لَا يَحْشُونَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهُ﴾.^(۳)

جایگاه مسجد در آیات و روایات

برای عظمت مسجد ۲۸ آیه در قرآن داریم. ۷۰ باب حدیث در وسائل الشیعه در رابطه با مسجد و جایگاه مسجد داریم که بر عزیزان پوشیده نیست و بعضی از روایات تکان دهنده است.

. ۱۸. توبه: ۲.

. ۶۷. مائدہ: ۱.

. ۳۹. احزاب: ۳.

جایگاه مسجد در کلام امام و رهبری

دو مطلب عرض می‌کنم، یکی از حضرت امام رهبر و مطلبی هم از مقام معظم رهبری.
امام رهبر درباب مسجد فرمودند:

(۱) «مسجد محلی است که از آنجا باید امور اداره شود».

و بیان دیگر حضرت امام:

(۲) «مساجد مراکز حساسی است که ملت باید به آن توجه داشته باشند».

مطلوب سوم، حضرت امام فرمود:

«من امروز باید بگویم که تکلیف است برای مسلمان‌ها. حفظ مساجد امروز جزء اموری است که اسلام به او بسته است».^(۳)

و مقام معظم رهبری فرمودند:

«مسجد خانه خدا و کانون برکت خیر است. استفاده از مسجد برای دنیا اسلام فرصتی مغتنم است چون محور اجتماعی مردم است. باید با برنامه‌ریزی صحیح و استفاده از ابزارهای فرهنگی و هنری عمران معنوی مساجد را تقویت کرد. عمران معنوی مساجد بر عهده امام جماعت و مؤمنانی است که در آنجا عبادت می‌کنند. امروز دنیای اسلام در وضعی نیست که این فرصت‌ها را از دست بدهد».

این همایش‌ها فرصت مغتنمی است که باید حداقل استفاده از آن بشود. این فرمایشات حضرت امام و مقام معظم رهبری است.

۱. صحیفه امام: ج ۱۳، ص ۱۵. ۲. همان.

۳. همان: ص ۲۱.

گزارش عملکرد مرکز رسیدگی به امور مساجد

من صرفاً یک گزارش فشرده‌ای را خدمت اعزه عرض می‌کنم که مرکز رسیدگی به امور مساجد چه کارهایی را انجام داده است.

۱- فعالیت‌های عبادی

اولین اقدام مرکز اقدام به برگزاری نماز در مساجد بوده که بحمدللہ امروز در مساجدمان شاهد برگزاری پنج وقت نماز جماعت هستیم. اقامه نماز صبح در روز اولی که وارد شدیم پنج درصد بود امروز قریب به چهل درصد مساجدمان در استان تهران اقامه نماز جماعت صبح دارند. برای این‌که نمازهای صبح مورد توجه قرار بگیرد برنامه‌ها و تشویق‌هایی برای امام جماعت و خدام محترمی که در مساجد تلاش می‌کنند از سال گذشته برنامه‌ریزی شد که بسیار اثرگذار در ازدیاد برگزاری نمازهای صبح بود.

۲- فعالیت‌های پژوهشی و آموزشی

تأسیس دفتر مطالعات و تحقیقات در قم با مسئولیت جناب آقای محسن غرویان.

● واحد پژوهش: که تحقیقات بنیادی و راهبردی و کاربردی بحمدللہ به درستی انجام می‌دهد با تعدادی از محققین که انجام وظیفه می‌کنند.

● واحد آموزش: مرکز آموزش‌های تخصصی در قم ایجاد شده که دوره‌های فشرده‌ای برای ائمه جماعات برگزار می‌کنند. در هر دوره ۸۰ نفر شرکت می‌کنند و هر دوره‌ای که به پایان رسید، بنابراین است که با یکی از مراجع بزرگوار و شخصیت‌های علمی حوزه هم ملاقاتی داشته باشد.

۳- فعالیت‌های فرهنگی

الف) برگزاری جشنواره ائمه جماعات اهل قلم: که هم شناسایی شدند

و هم زندگی نامه آنها و آثار آنها، به صورت کتابی چاپ شده که امیدواریم بتوانیم این جمع اثرگذار را حمایت و پشتیبانی کنیم که بتوانند آثارشان را در اختیار جامعه قرار بدهند.

ب) برگزاری جشنواره شهیدان از ائمه جماعات: که به صورت کتابی زندگی نامه آنها چاپ شده که کار بسیار ارزشمندی بود.

ج) برگزاری اردوهای مختلف آموزشی و علمی در مشهد و در جاهای دیگر برای عزیزان.

د) برگزاری جشنواره فرزندان کارمندان مرکز که آثار ارزشمندی در روحیه فرزندان عزیزانی که در مرکز انجام وظیفه می‌کنند، داشت.

۴- فعالیت‌های مناسبتی

الف) در رأس مناسبت‌هایی که مرکز برگزار کرده هفتۀ گرامی داشت جهانی مساجد می‌باشد که ششمین سال است که برگزار می‌شود که در بعضی از سال‌ها ما میهمانان زیادی از خارج داشتیم من جمله سال سوم، ما میزبان امام جمعه و امام جماعت مسجد‌الاقصی و قدس بودیم و از حدود ۲۰ کشور دیگر میهمان داشتیم که اجلاس بسیار بالرزشی برگزار شد.

ب) برگزاری همایش توانمندی مساجد که به صورت خوبی برگزار شد. کارهایی که مسجدی‌ها در زمان جنگ کرده بودند همه به نمایش گذاشته شد. کارهایی که الان در مساجد دارند.

ج) سالگرد انقلاب اسلامی با شکوه برگزار شده است. همواره ۲۲ بهمن یکی از صحنه‌های خوبی بوده که ائمه جماعات و مؤمنین نمازگزار حضور بسیار چشم‌گیری در راهپیمایی‌های ۲۲ بهمن داشتند.

د) سالگرد حضرت امام ره که حضور بسیار چشم‌گیر بوده.

ه) سالگرد روز قدس حضور عزیزان چشم‌گیر بوده.

و) برگزاری جلسات سنگینی برای ۳۶ هزار شهید استان تهران که از خانواده‌های آنها تجلیل شد و مورد عنایت مؤمنین و ائمه محترم جماعات قرار گرفتند.

ز) دیدار با مراجع عظام در حوزه علمیه قم با اکثر مراجع با حضور بخشی از ائمه محترم جماعات ملاقات شد و ارتباط ما همچنان با مراجع محفوظ است بحمدللہ والمنه نظرات‌شان را در کارها و برنامه‌های مان گنجانیده‌ایم.

ح) دیدار با ائمه جماعات شاخص استان تهران که کار ارزشمندی بود که از نظرات‌شان بهره لازم را بردیم. حضور در تمام صحنه‌های ملی و سیاسی که وجود روحانیت در آنجا تأثیرگذار بود از کارهایی بود که انجام شد.

ط) ما در همه انتخابات در حد بیان معیارها و ملاک‌ها، حضور چشم‌گیر و هدفمند داشتیم که معتقدیم اصول‌گرایی که امروز در جامعه جای خودش را باز کرده بیان ملاک‌ها و معیارهایش که از طرف مقام معظم رهبری به زبان این بزرگوار گفته شده، ائمه جماعات آن فرمایشات مقام معظم رهبری را عملأً به مردم منتقل کردند که این تفکر که امروز در جامعه جای خودش را بحمدللہ والمنه باز کرده است.

۵- منشورات مرکز

در بخش پژوهش، تألیفات مختلفی داشتیم که تا اینجا حدود ۲۰ عنوان کتاب در رابطه با مسجد داریم که عبارتند از:

الف) کتب

۱) فروغ مسجد (شش جلد) که مربوط می‌شود به هفته جهانی مساجد که نظرات مختلف، مقالات مختلف و اطلاعاتی که از هر طرف کسب شده این‌ها در مرکز به وسیله محققین تدوین شده و امروز در اختیار اعزه قرار گرفته است؛

۲) کتاب نگاهی نو به سیری در نهج البلاغه شهید مطهری (دو جلد) که شرحی را مرکز برآن نوشت که کتاب ارزنده‌ای شد و آن کتاب ارزنده بود ولی مطلبی که یک ماه رمضان را پوشش بدهد نداشت و چون یک سال برنامه‌ای را در رابطه با سیری در نهج البلاغه قرار دادیم، دیدیم نیاز است بر مطالب افزوده بشود و شرحی نوشته شد در دو جلد که در اختیار ائمه جماعات قرار گرفت؛

۳) کتاب ۱۱۰ سؤال پیرامون مسجد. بسیار کتاب ارزشمندی بود و مورد استقبال هم قرار گرفت؛

۴) فرهنگ مسجد؛

۵) مدیریت مسجد؛

۶) شهدای ائمه جماعات؛

۷) ائمه جماعات اهل قلم؛

۸) عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد؛

۹) مفاہیم قرآن؛

۱۰) سالنامه مسجد (دو جلد)؛

۱۱) زیر باران نماز؛

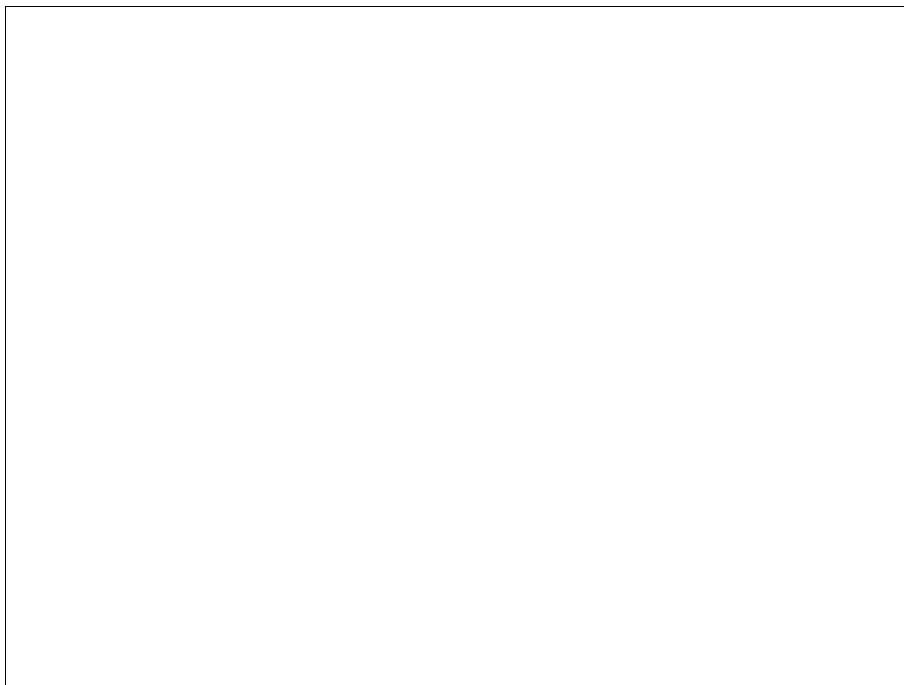
۱۲) ۱۴۰ سؤال پیرامون مسجد؛

۱۳) مسجد در روایات و اخبار؛

۲۰ عنوان کتاب تا به حال مرکز چاپ کرده و در اختیار ائمه محترم جماعات قرار گرفته است.

ب) مجلات

۴ مجله هم مسجد دارد؛ ۱) مجله گلستانگ مسجد؛ ۲) محراب نور؛ ۳) مجله مسجد؛ ۴) مجله فاطر.

۶- تشكل‌های جوانان

از دیگر فعالیت‌های مرکز تشکیل تشكل‌های جوانان در مساجد که امروز نقش ارزشمندی را ایفا می‌کنند که این کار را بیشتر خواهان‌مان انجام دادند. به نحو مطلوبی هم ساماندهی و سازماندهی کردند و این تشكل‌آل آن در مساجد پاسخ‌گوست.

۷- نیروی انسانی

در رابطه با نیروی انسانی که در رأس آنها ائمه جماعات حضور دارند کار ارزشمندی شده است. ائمه جماعات فعلی ما بلا استثناء گزینش می‌شوند و بدون گزینش هیچ امام جماعتی مشغول اقامه جماعت نمی‌شود. لذا هم ائمه جماعات، هم هیئت‌امنا و نیز خدام همگی گزینش، آموزش، هدایت و نظارت تا حدودی هم حمایت می‌شوند.

۸- فعالیت‌های عمرانی

در بعد ساختمانی تعداد زیادی مسجد در این دوره ساخته شد، تعداد زیادی تجهیز شد و تعداد زیادی تعمیر شد؛ بخشی با امکانات مرکز و بخشی هم از ارگان‌های دیگر کمک گرفتیم. به ویژه شهرداری که نقش بسیار خوبی در رابطه با تجهیز و تعمیر مساجد انجام داد.

۹- اصلاح ذات البین

ایجاد شوراهای حل اختلاف در مساجد که الان حدود ۱۰۰۰ شورای حل اختلاف در استان تهران مشغول فعالیتند و اصلاح ذات‌البین انجام می‌دهند که کار بسیار ارزشمندی با همکاری قوه قضائیه صورت گرفت.

۱۰- سند چشم‌انداز

تدوین سند چشم‌انداز ۲۰ ساله مساجد که کار سنگینی بود اما با توجه به همکاری علماء و بزرگان و دانشمندانی که از طریق فراخوان مقاله‌ها با مرکز مرتبط شدند در رابطه با چشم‌انداز کار علمی واقعی صورت گرفت و اعتقاد مان این است که این چشم‌انداز می‌تواند آینده مساجد را ان شاء الله متتحول کند.

۱۱- تشکیل فراکسیون مساجد

در مجلس شورای اسلامی با حمایت جناب آقای دکتر لاریجانی که کار بسیار ارزشمندی است که اکثر نمایندگان در این فراکسیون ثبت‌نام کردند و خیلی‌ها مراجعه کردند که آماده همکاری خوبی در رابطه با مساجد هستند.

۱۲- تشکیل جامعه خیرین مسجدساز

همه کارهای این تشکل انجام شده و بخشی هم مشغول به کارند که یکی از این خیرین،

تاکنون ۸۰ مسجد ساخته و الآن هم یک مسجدی را شروع کرده که خرید زمین آن مسجد بیش از ۱۲ میلیارد تومان شده و شخص ایشان پرداخت کرده است و مشغول است که این مسجد را در بهترین نقطه تهران بسازد.

۱۳- معاونت زنان

فعالیت‌های چشمگیر معاونت زنان قابل تقدیر است که من همین جا باید از سرکار خانم زعفرانی و همکاران‌شان تشکر کنم که کار بزرگی را انجام دادند. ۱۱۰۰ مسجد الآن تحت پوشش آنان است و حقیقتاً به درستی اداره می‌شود و شرط رفتن سرکلاس یا مبلغه بودن این است؛ که یک دور آثار شهید مطهری را خوانده باشند و از او امتحان‌گرفته می‌شود و بعد می‌تواند سرکلاس‌ها حاضر شود لذا خانم‌های فاضله و دانشمندی در مساجد مشغول کارند که کار بسیار ارزشمندی را سامان دادند.

۱۴- ایجاد کتابخانه تخصصی مساجد در قم.

۱۵- تعامل با مبلغین و وعاظ تهران و همچنین دفتر تبلیغات.

۱۶- کمک به مساجد مناطق محروم.

۱۷- توزیع منشورات مرکز بین مساجد.

۱۸- برگزاری اعتکاف

مهیا کردن مساجد برای مناسک اعتکاف که ما امسال ۲۵ درصد جمعیت بیشتری در رابطه با اعتکاف در مساجد داشتیم و ۳۳۰ مسجد در استان تهران تحت مدیریت مرکز کاملاً آماده‌سازی شده که مراسم اعتکاف به درستی انجام بگیرد و بحمد الله والمنه انجام گرفت که قریب ۸۰ هزار معتکف امسال در استان تهران در مساجد ما شرکت داشتند. که من خدا را سپاسگذارم.

سخن پایانی

باز هم تشکر و امتنان و تبریک اعیاد شعبانیه به محضر همه عزیزان و همچنین تبریک هفته گرامی داشت مساجد؛ که ما امیدواریم با حضور سروران عزیز و همکاری خوب ائمه محترم جماعت بتوانیم اقداماتی انجام دهیم که مساجدمان همان طوری که امام و مقام معظم رهبری آرزو کردند ان شاء الله به حالت صدر اسلام برگردند که همه امور با مسجد محوری انجام بگیرد.

مجدداً از جناب آقای دکتر لاریجانی تشکر می‌کنم که به مجلس ما عزت دادند و در جامعه هم موجب عزت هستند و ان شاء الله با همکاری این بزرگوار که خودشان به بنده فرمودند: تلاش کنیم برای مساجد کاری بشود که از این حالت مساجدمان خارج بشود که شخص جناب آقای دکتر، قبل از این مسائل همان دوره اولی که وارد مجلس شدند این فرمایش را داشتند که امیدواریم خداوند به ایشان و به همه خدمتگزاران نظام مقدس جمهوری اسلامی توفيق بدهد که بتوانیم این پایگاه‌های اسلامی و آسمانی را آن چنان سازماندهی کنیم که خدای تبارک و تعالی را خشنود نماییم.

والسلام عليکم و رحمة الله.

سخنرانی آیت‌الله موحدی کرمانی

بسم الله الرحمن الرحيم

از برادر بزرگوار، جناب آقای ابراهیمی تشکر می‌کنم، که این توفیق را نصیب بنده کردند که در خدمت شما باشم. همچنین از برادر بزرگوار جناب آقای دکتر لاریجانی تشکر می‌کنم. من سعی می‌کنم فشرده صحبت کنم، به طوری که تضییع نشود.

مدیریت مساجد

۱- مسئولیت حساس امام جماعت

چند مطلب را در رابطه با صلاحیت مدیریت مساجد در نظر گرفتم که بالاخره دعا می‌کنیم:
 «فَأَشْغَلَنِي بِمَا تَسْئَلُ».

«از آن اموری که فردای قیامت از ما سؤال می‌کنی به آن امور مشغول مان کن».

خداؤند در قیامت، سؤالات ویژه‌ای دارد؛ از قاضی سؤالات خاصی می‌شود در امر قضاوت که آیا دقت‌های لازم را داشتی یا نه؟

در مورد کسانی که مسئولیت مدیریت جامعه را دارند، به صورت وسیع یا محدود باز سؤالات خاصی می‌شود. در مورد کاسب، سؤالات خاصی که مربوط به کسب او می‌شود. از ما چطور؟ از ما علاوه بر آن سؤالات عمومی که از همه می‌شود از قبیل؛ نماز، روزه، صله رحم و سایر برنامه‌ها سؤالات ویژه‌ای هم در مورد تصدی مدیریت مساجد از ما خواهد شد.

من فکر می‌کنم که این سؤالات، خیلی ظریف و دقیق است و باید خیلی حساس باشیم.
مشاغلی که مردم دارند شغل است و از آنها اخلاص خواسته نشده است. یک کاسب، کاسبی
می‌کند. یک تاجر، تجارت می‌کند به او گفته نمی‌شود، این کسبت باید قرین با قربت باشد
و اگر نبود باطل است. کارش را می‌کند و دنبال پول است.

اما ما تمام شغل مان، عبادت است؛ چون مدیریت مسجد کلش عبادت است و از ما قصد
قربت و اخلاص خواسته شده است. آن چنان که اگر خدای نکرده این دقت نشود، عمل باطل
می‌شود.

چطور یک نماز اگر مقارن با قربت نبود باطل و فاسد است. اگر خدای نکرده
یک مقداری به قصد قربت و به اخلاص آسیب وارد بیاید، کل عمل باطل می‌شود. عمل که باطل
شد، کار انجام گرفته ولی این کار صوری است. مثل یک نماز باطل، نماز باطل هیچ اثری از نماز
ندارد.

در امور مربوط به مدیریت مسجد هم کارهایی که به عهده ماست از قبیل؛ تعلیم، ترکیه و خدمات رسانی اگر قرین با اخلاص کامل نباشد، بی‌اثر است. این عمل فاسد اثر ندارد. ممکن است ظاهر خوبی هم داشته باشد، ولی آن اثر راندارد. انبیا که موفق شدند دلیلش این بود و سرلوحه دعوت‌شان این بود:

﴿فُلْ مَا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ﴾.^(۱)

لذا موفق شدند. رسول الله موفق شد. کربلا تمامش قرین با اخلاص بود و توفیق عظیم داشت.

۲ - اشراف علمی ائمه جماعات

در این رابطه مسئله این است که تصدیایی که انسان در مورد مسجد، عهده‌دار می‌شود، باید این شایستگی را داشته باشد. اگر ما بفهمیم کسی تصدی شغل طبابت را داشته باشد تابلو را نصب کند به عنوان طبیب اما اطلاعات طبی را نداشته باشد، این خیانت است و از آن سؤال می‌شود. تویی که طبیب نیستی، چرا تابلو می‌زنی؟

من این را صریح عرض می‌کنم، کسانی که متصدی مدیریت مسجد می‌شوند، انواع سؤالات فقهی متوجه آنهاست، انواع سؤالاتی که بعضی از آنها واقعاً سؤالات پیچیده‌ای است. خصوصاً که مراجع هم متعددند، می‌گوید من مقلد فلان آقا هستم.

بزرگواران باید اشراف کاملی راجع به مسائل فقهی داشته باشند. شوخی نیست، آن دکتر اگر نسخه غلط بدهد به جان آسیب می‌رساند، اما این فرد اگر اطلاعات فقهی نداشته باشد به دین آسیب می‌رساند. مخصوصاً بعضی از مباحث خیلی پیچیده است، فرض کنید مباحث مربوط به زنان و دماء ثلثه... حالا روحانی همراه کاروان مکه رفته، در مسیر مسجد الحرام دارد می‌رود، یک خانم می‌آید جلو و مسئله‌اش را می‌پرسد، شما می‌دانید خیلی مسائل پیچیده‌ای است، باید اشراف داشته باشد.

مسئله مهمی است که باید آقایان اشراف کامل به مسائل مورد ابتلا داشته باشند.

در ابواب مختلف مخصوصاً بعضی از ابواب پیچیده، از نظریات مراجع استفاده شود.

۳- الگوپذیری مردم از علماء و روحانیون

نکته دوم، در شایستگی، این که مردم امام جماعتی را که می‌آید نماز می‌خواند، فقط به عنوان کسی که مسائل شان را می‌گوید، نمی‌بینند. بلکه او را الگو می‌بینند و خیلی از مردم ماعقايدشان را از همان شایستگی علماء‌گر فتند. از شایستگی بزرگان بوده، که این مؤمن شده و ایمانش هم به این مسئله گره خورده. مردم روحانی را الگو می‌بینند. یک ذره اگر روحانی را متزلزل بینند، روی ایمان مردم اثر می‌گذارد. حالا همه مردم نه، ولی روی خیلی‌ها اثر می‌گذارد. این هم یکی از مسائل مهمی است که فرمود:

«**كُوْنُوا دُعَاءً لِلنَّاسِ بِغَيْرِ الْسَّيْئَمْ**». ^(۱)

این داستان را مستحضرید که؛ دزدی رفته بود دزدی، بالاخره در بین چیزهایی که برگزید، یک صندوقچه بود، درش را باز کرد یک مقدار پول و یک صندوق و کنار این پول هم یک آية‌الکرسی بود. او گفت من هرچه از این خانه بدزدم این را نمی‌دزدم. برای این‌که صاحب خانه این آية‌الکرسی را با ایمان نوشته که این آية‌الکرسی، این پول را حفظ کند. من اگر این پول را بدزدم ایمان او را می‌دزدم. پول را ندزدید و آية‌الکرسی هم کار خودش را کرد و پول را برای صاحبش نگاه داشت.

مسئله تبلیغ

۱- مرکز تبلیغ و مبلغ

اساساً یک روحانی در مسجد ادامه برنامه انبیا را دارد. ما در کجای جامعه می‌توانیم کسی را، شخصیتی را پیدا بکنیم متى باشد و آن رسالت انبیاء را... **الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ**

۱. کافی: ج ۲، ص ۷۸.

وَ يَخْشُونَهُ وَ لَا يَخْشَونَ^(۱) داشته باشد. اگر بنا باشد جایی را پیدا بکنیم که انگشت بگذاریم روی این آقا، این گروه، این صنف که ادامه راه انبیاء را می‌دهند، همین روحانیت است. و مرکز اداره هم، مساجد است.

پس این که «يَتَّلَوُ عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ»^(۲) این مسئله قرائت آیات، تزکیه و تعلیم همه‌اش در مسجد است و به دست ماست.

۲- مبلغ و پیگیری امر تبلیغ

و همان‌طور امیرالمؤمنین علیه السلام در مورد پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید:

«طَبِيبُ دَوَارٍ بِطِيهِ قَدْ أَحْكَمَ مَرَاهِمَهُ وَ أَحْمَى مَوَاسِمَهُ يَضْعُ ذَلِكَ حَيْثُ الْحَاجَةُ إِلَيْهِ».^(۳)

پیامبر دنبال می‌کرد، بینند چه کسی نیاز دارد و چه احتیاج دارد. کجا گوش کری است. کجا دل مرده و کوری است و کجا زبان گنگی است، این‌ها را هدایت کند. آرام نمی‌گرفت. ما باید از تلاش در تعلیم، هیچ کوتاه‌نیاییم. به هر شکلی می‌توانیم مخصوصاً جوان‌ها را از ضلالت نجات بدھیم. می‌توانیم برنامه‌هایی بریزیم که یک جوری ضلالت‌ها را از ریشه بکنیم. جوان‌هایی تربیت بشوند که بروند در خانواده‌شان در هر حال عرضم این است که در مورد تعلیم نباید هیچ کوتاهی کنیم. تمام تلاش‌مان را بکنیم.

۳- تفہیم و تدبیر ادعیه، در میان عوام

نکته دیگر در مورد تعلیم، نمی‌دانم کی و چطور باید عمل بشود. جامعه متدين‌مان عادت کرده، خودمان هم به این‌ها عادت دادیم، که دعا‌هایی تند و تند می‌خوانند، ولی معنای آن را توجه نمی‌کنند. کی باید این قرائت‌ها با تفہیم و تدبیر همراه بشود. کلمات امیرالمؤمنین علیه السلام را ملاحظه بفرمایید، می‌فرمایید:

۱. احزاب: ۳۳ . ۲. آل عمران: ۱۶۴ .

۳. نهج البلاغه: ص ۱۵۶؛ غزل‌الحكم: ص ۱۰۹ .

«لَا خَيْرٌ فِي عِلْمٍ لَّيْسَ فِيهِ تَفْهُمٌ». ^(۱)

دانشی که در آن فهم نباشد علم نیست، دانشی که فهم نباشد یعنی چه؟ باید عرض بکنم علامه طباطبائی ره صاحب المیزان می‌فرمود؛ من افرادی سراغ دارم که چند دوره اسفار درس دادند و یک کلمه از اسفار از زبان شان پایین نرفته. باید علم با تفقه همراه باشد، که فرد به عمق علم برسد.

«أَلَا لَا خَيْرٌ فِي قِرَاءَةٍ أَيْسَ فِيهَا تَدْبُرٌ أَلَا لَا خَيْرٌ فِي عِبَادَةٍ لَا فُقْهَةَ فِيهَا». ^(۲)

باید این فرهنگ تدبیر و تفکر را همراه با قرائت، در جامعه، در بین متدينین و در بین قرآن خوان‌ها رواج بدھیم. نمی‌خواهیم سرد کنیم سرتاسر به خواندن، سعی کنیم خواندن شان با تدبیر، قرین باشد.

۴- طرح مسائل نو

الآن ما در صدا و سیما می‌بینیم دانشمندان، بزرگان، محققین و صاحب نظرانی دقت دارند، فکر و طرح دارند، در چنین جامعه‌ای هستیم. ما در مساجد باید حتی بالاتر باشیم. این طور نباشد که یک نفر بگوید؛ من الآن در خانه تلویزیون را باز کنم، مطلب پخته‌تری می‌شنوم. سخن ما باید بالاتر باشد.

۵- مساجد محل تزکیه نفس

مسئله دیگر، در مورد تزکیه هم باید واقعاً فکری کرد. ترکیه، از برنامه‌های اصیل انبیاست، باید در مساجد یک برنامه تزکیه داشت. خیلی از انسان‌ها و جوان‌ها نیازمند به مباحث اخلاقی هستند. جذب می‌شوند در آنها تحول به وجود می‌آید. مخصوصاً می‌آیند با امام جماعت، گرم می‌گیرند. این ملاقات‌های بین‌الایرانی، ساختن جوانی که حالا آمده و احساس می‌کند

۱. کافی: ج ۱، ص ۳۶ .

۲. همان.

یک آمادگی دارد، این را باید گرفت و نباید از دست داد. باید ساخت و رشد داد. به هر حال مسئله ترکیه هم مسئله بسیار مهمی است.

۶- اخلاص در اعمال

مسئله دیگر، مسئله اخلاص است. من در ابتدای صحبت اشاره کردم، خیلی راجع به اخلاص روایات عجیب داریم. خودمان را باید متهم کنیم و آمده‌کنیم بیریم به دادگاه. دادگاهی هم که حاکم در آن دادگاه وجودان سالم است؟ «وَ لَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ الْوَّاَمَةِ»^(۱) برویم آنچه خودمان را به عنوان متهم احضار کنیم، سوالات پیچیده کنیم. خودمان را سؤال پیچ کنیم. اگر دیدیدم اشکالی هست، زودتر جهاد کنیم.

فرمود:

﴿وَ مَا أَمْرُوا إِلَّا يَعْبُدُونَ اللَّهَ مُحْلِصِينَ لَهُ الدِّين﴾.^(۲)

مأموریت انسان‌ها همین است.

﴿وَ مَا أَمْرُوا إِلَّا يَعْبُدُوا﴾ بنده باشند آن هم مخلصین خالص باشند.

روایت می‌فرماید:

«الَّا سُلْطَانُ كُلُّهُمْ هَالِكُونَ إِلَّا الْعَالِمُونَ وَ الْعَالِمُونَ كُلُّهُمْ هَالِكُونَ إِلَّا الْعَامِلُونَ وَ الْعَامِلُونَ كُلُّهُمْ هَالِكُونَ إِلَّا الْمُخَلَّصُونَ».^(۳)

به اینجا می‌رساند والمخالصون؟ شیطان هم که روز اول گفت که «فَيَعْزِزُكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخَلَّصُونَ».^(۴)

۱. قیامه: ۲. بینه: ۵.

۲. ترجمه و تفسیر نهج البلاغه جعفری: ج ۱۳، ص ۱۱۵.

۳. ص: ۸۲ - ۸۳.

معصوم هم در ذیل آیه شریفه «إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ»^(۱) قلب سلیم را معنا می‌کند آن قلبی که فقط آن می‌تواند کارساز باشد؟ فرمود:

«الْقُلْبُ السَّلِيمُ الَّذِي يَلْقَى رَبَّهُ وَ لَيْسَ فِيهِ أَحَدٌ سِوَاهُ». ^(۲)

فرزندت را دوست بدار برای خدا، می‌شود خدا. به زندگی زرق و برق بده برای خدا می‌شود، خدا.

خدا یا چنین قلبی به ما مرحمت بفرما.

حضرت فرمود:

«وَ كُلُّ قَلْبٍ فِيهِ شَرٌّ أَوْ شَكٌ فَهُوَ سَاقِطٌ». ^(۳)

اصلاً خدا جا نیفتاده باشد که اگر خدا هم جا افتاده غیرخدا هم ساقط است.

frmود:

«وَ إِنَّمَا أَرَادُوا بِالرُّهْبَانِ فِي الدُّنْيَا لِتَفْرُغِ قُلُوبُهُمْ لِلآخرَةِ». ^(۴)

زهدی که سفارش شده وقتی که خدا را ملاقات می‌کنیم خدابین باشیم، فقط چیزی غیراز خدا در این دل، راه نداشته باشد.

این‌گونه انسانی، وقتی که در مسجد جماعت می‌خواند و مسجد دیگری هم هست، آیا برای من فرق می‌کند که این مسجد پر بشود یا آن مسجد. اگر فرق نکند، می‌گوییم بالاخره الحمد لله جوانان و متدينین به مسجد اقبال دارند. ولی اگر فرق بکند اگر از مسجد من باشد خوشحال تر می‌شوم تا مسجد دیگری. بدانیم که اینجا یک منیتی وارد شده است. چیز دیگری هم اینجا هست.

آفای قرائتی جمله‌ای داشت می‌گفت؛ بالاخره اسب حضرت عباس هم جو می‌خواهد.

من قبول دارم این هست، ولی یادمان باشد عالمی که می‌گوید:

. ۱. شعراء: ۸۹ . ۲. کافی: ج ۲، ص ۱۶ .

. ۳. همان. . ۴. همان.

تو بندگی به شرط مزد مکن که خواجه خود روش بندۀ پروری داند
 لازم نیست که ما با خدا شرط کنیم. همین روایاتی که در مورد جماعت هست کافی است
 که مشوق ما باشد که به کلی نسبت به مسائل مادی بی‌اعتنای باشیم.
 این روایات عجیب که می‌فرماید؛ اگر تعداد نمازگزاران از ده نفر بیشتر شد، چه می‌شود
 چه می‌شود. نسبت به امام جماعت. دیگر چه می‌خواهیم؟ تمام آنچه که به نمازگزاران می‌دهد،
 همه آنها را به یک‌باره به امام جماعت می‌دهد.
 این است که ما باید برای امام جماعت دست و پا بشکنیم. برای رسیدن به این فیض بزرگ
 همین است دیگر. این باید در جلوی چشم ما باشد دیگر همه مسائل تحت الشعاع قرار می‌گیرد.
 ظرافتی است، که گاهی برای انسان پیش می‌آید این ظرافت‌ها را آدم باید دقت کند، گاهی مرزها
 نزدیک به هم می‌شود.

۷- بیان دقیق مفاهیم

یکی از مشکلات، محاسبه است؛ مرزهای مفاهیم دینی نزدیک به هم است. اصحاب پیامبر آمدند پیش رسول الله ﷺ و گفتند؛ وقتی خدمت شما هستیم حال خوبی داریم، می‌رویم خانه حال ما عوض می‌شود و یک حال دیگر پیدا می‌کنیم. اینجا دنیا را فراموش می‌کنیم می‌رویم خانه دوباره اهل دنیا می‌شویم. گفتند:

از این حال خودمان ترسانیم، آیا ما منافق هستیم با این دو حالتی که وجود دارد؟ فرمود:

«كَلَّا إِنَّمَا هُنَّ تَصْحَّبُ مَرَأَةً تَصْحَّبُ أُخْرَى».

این نفاق نیست. این نزدیک به نفاق است. چون مرز نزدیک است اشتباه می‌شود.

یکی از چیزهایی که مرز نزدیکی است این است که حضرت صادق علیه السلام می‌فرماید:

«رُبَّمَا حَسِبْتَ أَنَّكَ نَاصِحٌ لِلْخَلْقِ وَ أَنْتَ تُرِيدُهُمْ لِتُنْفِسِكَ أَنْ يَمِيلُوا إِلَيْكَ وَرُبَّمَا ذَمَّتَ نَفْسَكَ وَ أَنْتَ تَمْدُحُهَا عَلَى الْحَقِيقَةِ». (۱)

باید استمداد کنیم از خدا بخواهیم خداوند ما را به خودمان و انگذاری. از خدا بخواهیم

دل ما غرق به عشق خدا باشد. و غیر خدا دیگر رنگ بیاخد.

۱. بحارالأنوار: ج ۶۹، ص ۳۱۹.

بخش دوم

● کمیسیون مسجد و نوآوری

● بیانیه پایانی

فروع مسجد « ٧ »

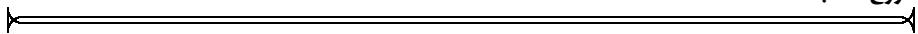
٩٨

کمیسیون مسجد و نوآوری

● حجت‌الاسلام والمسلمین رضایی بیرجندی، دبیر کمیته علمی:

بسم الله الرحمن الرحيم. کمیسیونی که الآن در محضر شما هستیم، کمیسیون نوآوری است. با عنایت به فرموده مقام معظم رهبری که سال سال نوآوری و شکوفایی است هر مجموعه‌ای باید خودش نسبت به رسالتی که دارد فکر بکند و ببیند که در حوزه کاری خودش چکار می‌تواند بکند؟ چه نوآوری‌هایی می‌تواند داشته باشد. حالا در بخش نوآوری باید قاعده‌تاً کسانی در کمیسیونی که شرکت می‌کنند جلوتر کار کرده باشند. من خودم که خدمت شما هستم یک کار علمی در حوزه نوآوری باگرایش نوآوری دینی و نوآندیشی در حوزه دین کار کردم که الآن هم این کمیسیون را برگزار کردیم و در خدمت شما هستیم و با هم بحث می‌کنیم. من سرفصل‌های این را اشاره می‌کنم و سعی می‌کنم از محضر دوستان استفاده کنیم. اول صحبت‌های آقا را اشاره می‌کنم. وقتی جلودار می‌گوید توقف در گذشته نباید کرد. وقتی می‌گوید آزاداندیشی ضروری است این را باید عنایت کنیم. یا می‌فرمایند: تحول راز ماندگاری و تعالی بشر است.

امام رهبر واقعاً الگوی کامل انسان معاصر بود. جمع بین همه، نیمه شب «الهی هب لی كما انقطاع الیه» روز در مقابل همه استکبار می‌ایستاد. الآن هم روح امام و قلب امام واقعاً ما را خیلی حفاظت می‌کند. باید ببینیم امام در ارتباط با نوآوری آن هم در حوزه دین چه مطالبی دارد.

بعد می رویم سراغ این که منشأ نوآوری چیست؟ آیا ما از نظر متون دینی مان یک چیزی به عنوان منشأ و عامل اصلی و ایجاد کننده نوآوری داریم یا نداریم که ما این ها را بحث کردیم. حالا اینجا از محضر سروران استفاده خواهیم کرد.

بعد می بینیم خود قرآن، واقعاً ما آیاتی را که دال براین است که یا باید نوآور بود یا سرزنش کرده کسانی که با نوآوری مخالفند. شاید هم البته نوآوری را باید معنی بگوییم. چون با توجه به مسائل دیگر گفته می شود که نوآوری در چه بعضی ها فکر می کنند همین که نوآوری گفته می شود، با بدعت اشتباه گرفته می شود. که این را بحث خواهیم کرد. که می توانیم بگوییم مرزنوآوری و بدعت چیست؟!

بنابراین اصل این است که قرآن با نوآوری با این مفهوم و با این معنا و با این اندیشه چه برخورده است؟ آیا قرآن مشوق نوآوری است یا مکذب نوآوری است. الآن با نرم افزار جامع التفاسیر هر تفسیری را می خواهید آن هم تفسیر ترجمه لغت همه اش در

یک نرم افزار کار بکنیم بینیم واقعاً قرآن نگاهش به نوآوری چیست؟ اثباتاً و نفیاً. یا مؤمنان در ارتباط با نوآوری چه جایگاهی دارند. خود قرآن از منظر علی‌الله‌ی قرآن مجسم آیا توصیف به نوآوری می‌شود. یعنی قرآن حرف نو دارد؟ از منظر روایات قرآن و جایگاه قرآن، آیا قرآن را نوآور معرفی کردند بعد می‌آییم سراغ این که ساحت‌های قرآن در نوآوری چیست؟ این‌ها سرفصل است که از محضر شما نظرخواهی می‌کنم.

ساحت‌های نوآوری

گاهی نوآوری در عرصه جامعه و عرصه فکری انجام می‌شود ربطی مستقیم به دین ندارد و به دین هم نسبت داده نمی‌شود. این یک نوآوری است.

گاهی نوآوری نسبت به یک امر کلی دین است. مثلاً نوآوری در عرصه ابزار نظامی.

هر روز یک ابزاری اختراع می‌کنند، می‌گویند قرآن گفته:

﴿وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ﴾.^(۱)

این موشکی که ما آماده کردیم مصدقی از آن آیه قرآنی است؛ یعنی ما آیه را عمل کردیم شده این نوآوری جدید. قبل از شمشیر بود، سلاح خاص بود، تیر و کمان بود. امروز داریم موشک اختراع می‌کنیم و به آن آیه نسبت می‌دهیم.

ولی یک سری نوآوری هم هست که مربوط به دین هم نیست و منسوب به دین می‌کنند. این مصدقی کامل همان بدعت است. این‌ها ساحت‌های نوآوری است.

مسجد و نوآوری

این شرایط نوآوری. بعد می‌رسیم به مسجد و نوآوری و بعد هم زمینه‌های نوآوری.

این‌ها همه سرفصل‌هایی است که اگر بخواهیم توضیح بدھیم طول می‌کشد.

افزایش سطح خدمات مادی و معنوی که مساجد فقط ارگان‌های صرفاً فرهنگی نباشد. امروز جامعه ما مخصوصاً جامعه مستضعف به کمک‌هایی که از طریق مساجد می‌شود، مانیازمند است. همین که ما می‌بینیم از باب مثال همین صندوق‌های کمیته امداد اطراف مساجد قرار داده شده است، دیگر آن مقدار میل و رغبتی که قبلًاً فقراً داشتند می‌آمدند در مساجد حضور پیدا می‌کردند، این میل هم کاسته شده است.

عامل مؤثرتر مدارا نمودن و عدم تحقق آمریت؛ که نباید ما یک، نهادی را تأسیس کنیم که بله روحانی صرفاً به طور مستقل یا هیأت امنا به طور مستقل نظر ارائه کنند و سایر اقسام مردم هیچ حق نظری ندارند که روایاتی هست «امریقی ربی بمداراه الناس کما امریقی باداء الفرائض».

باید با مردم مدارا کرد افکار دیگران را تحمل بکنیم انتقادهای دیگران را تحمل بکنیم.

مورد دیگری که می‌خواهم عرض کنم خدمت عزیزان که در امور تبلیغی مؤثر است این که انسان رفتارش به گونه‌ای باشد که ایجاد علاقه کند همان طوری که امیر المؤمنین و معاذ که از طرف پیامبر مأموریت پیدا کردند برای هدایت مردم یمن، چهار مؤلفه پیامبر به ایشان فرمود: «انطلقاً فیشرَا و لَا تَنْفِرَا...» شما بروید و ایجاد امید کنید، ایجاد تنفر نکنید. «پیرووا فلا تیسر» که بر مردم سخت نگیرید که این‌ها مؤثر است.

● حاج آقای فتحعلی:

چند پیشنهاد:

۱- یکی از چیزهایی که مساجد اصلاً به آن اعتنا ندارند، مسأله پارکینگ است که متأسفانه در قم و تهران و کرج به عینه دیدم. مراسم سنگین یا ختمی که برگزار می‌شود، عموم مردم اعتراض می‌کنند که چرا ترافیک ایجاد شده؟

۲- در مساجد معمولاً مراسم برای بچه کوچک‌ها هیچ دیدگاهی برنامه‌ریزی نشده که زیر ۷ ساله‌ها و بالای ۷ ساله مرکزی، جایی باشد که خانواده‌ها بچه‌هایشان را بدهند و بروند سراغ ختم و مراسم‌شان و بعد هم تحویل بگیرند و ببرند.

۳- معمولاً در اکثر مساجد، امام جماعت نمازش را می خواند و می رود. اصلاً نه به جوان، نه به بچه و نه به قرائت مردم توجه ندارد که نمازش درست است یا نه. حالا بگذریم از این که بعضی از ما قرائت مان مشکل دارد. برای قرائت حتماً توجه بکنند که نسبت به جوانها و بچه‌ها برنامه خاص داشته باشند و حتی اگر شد، مسئولیت هم به این‌ها بدهند. مسئولیتی مثل؛ اذان یا نظافت و یا چیزهای دیگر.

۴- مطلبی که جدیداً باب شده برای هیئت امنای مسجد، این که اگر بشود برای مسجد‌های ختم، فکری بکنند. چون به تازگی فقط مذاخ دعوت می‌کنند، حالا طلب بود یا نبود مهم نیست. در صورتی که یکی، دو ساعت چند تا مذاخ بیانند برنامه اجرا کنند، آیا هیئت امنا وظیفه خاصی دارند که عکس العمل نشان بدهند یا نه؟

● حاج آقای اکبری:

به نظر می‌رسد سالی که مقام معظم رهبری نام‌گذاری می‌کنند، در حوزه تئوری خیلی کار می‌شود. نوآوری و شکوفایی در قرآن و در روایات یا در تاریخ... از حیث تئوری خیلی کار می‌شود، نکته این است که در مرحله عمل و بیان مصدق، چه بکنیم. به تعبیر فلسفی که می‌گفت؛ سر هر رودخانه‌ای یکبار بیشتر نمی‌شود، رفت بار دوم آن رودخانه نیست. بالاتر می‌شود گفت با حرکت جوهری اصلاً هیچ فردی را دوبار نمی‌شود او را دید. بار دیگر، دیگر است. همین طور زمان و مکان و اجزاء، پس خود نوآوری با حرکت جوهری تئوری اش درست است. ولی بعضی‌ها مصدق‌اً چند چیز گفتند بد نیست. ولی مصدق جزئی که ما عمل بکنیم. نوآوری هم خیلی خوب است. ولی در مسجد چکار کنیم. پس بعضی از مصادیق ریز بد نیست. من یکی را در بحث منبر انجام دادم. یک کلیپ‌هایی از بعضی از بزرگان مثلاً یک روایتی از آقای مجتبی نقل شده بود که؛ ایشان بیان کرده‌اند که حدیث قدسی است که؛ من قطع می‌کنم امید کسی را که به غیر من امید داشته باشد. بعد بحث تان را بکشانید در اینجا تا اینجا که بحث آوردید روایت را از زبان ایشان بگذارید. حالا ایشان راجع به پارکینگ گفتند همین طور حالا

بعضی از چیزهای ریز دیگر، به نظرم می‌رسد گاهی مصادیق هم بیان بشود. این تئوری‌ها خوب است ولی چکار کنیم حالا؟

شما به شیوه‌های گوناگون تبلیغ نگاه بکنید و تبلیغ مشافهای و رو در رو خیلی مهم است. بعضی‌ها می‌گویند خیلی تأثیر دارد. بعضی‌ها می‌گویند تبلیغ چهره به چهره طرف را با خودش خلوت نمی‌کند.

● مهندس سیفیان:

یکی از مسائل و عواملی که موجب نوآوری است، تحلیل شرایط محیطی جامعه است. ما در ساختارهای اجتماعی زمانی که شرایط محیطی عوض می‌شود ناچاریم، ساختارهای اجتماعی را تغییر بدیم.

در رابطه با سند چشم‌انداز که صبح به آن اشاره شد یکی از موارد مدیریت بر مساجد است. ما ۷ محور را در سند چشم‌انداز دیدیم.

محور فرهنگی، محور اجتماعی، محور منابع انسانی، محور مالی، محور مدیریت بر مساجد و مدیریت در مساجد. مدیریت بر مساجد، فراگیر به کل مساجد است. الآن مدیریت مساجد شقه شقه است. یک بخش اش را سازمان تبلیغات اسلامی دارد. یک بخش اش را آقای قرائتی دارد. یک بخش اش را مرکز رسیدگی به امور مساجد دارد. یک بخش اش را شهرداری دارد. این‌ها باید مثل همه سازمان‌ها از یک جا تعیین استراتژی و سیاست بشود. زمان رضاشاه ملعون می‌گفتند، نظم ما در بی‌نظمی است. کما این‌که در زمان شاه هم گروههای مبارز سیاسی، سعی می‌کردند نظم خودشان را طوری مطرح کنند که ضربات دشمن در آنها کم بشود. ولی الآن که در رأس جامعه مالی فقیه است و علمای مادر مجلس و شورای نگهبان هستند، شرایط جامعه ما عوض شده است. الآن نمی‌توانیم مساجد را به این صورت اداره کنیم؛ بنابراین یکی از مسائلی که در سند چشم‌انداز دیدیم این است که هدف‌گذاری و سیاست‌گذاری کلان برای مساجد انجام بشود. چون شرایط جامعه ما عوض شده است.

ما از وضع «آ» به وضع «ب» در بیاییم، چون شرایط عوض شده است.

در کلام امیرالمؤمنین علیهم السلام هم هست که اگر شرایط جامعه عوض شد، باید فرزندان تان را با آن شرایط وفق بدھید. در ساختار اجتماعی امروز در صنعت هم می‌بینید، دو تا کارخانه خودروساز تا شرایط بازار عوض می‌شود، بلا فاصله استراتژی شان را تغییر می‌دهند؛ بنابراین سازمان اداره مساجد باید حتماً مورد بررسی مجدد قرار گیرد و در سند چشم‌انداز که مورد تأیید اعضای محترم شورای سیاست‌گذاری مراکز است. هدف‌گذاری و سیاست‌گذاری کلان در امور مختلف مربوط به مساجد باید در مدیریت کلان مساجد انجام شود. در جهت ایجاد تشکیلات و سازمان فراگیر مساجد. به هیچ وجه بحث اجرایی نیست. بحث اجرایی ما می‌رود در داخل خود مساجد. ولی بحث تعیین سیاست‌های کلان، در آن سازمان فراگیر باید انجام بشود.

انجام بودجه؛ یکی از مسائلی که باید واقعاً رویش کار بشود بودجه است. می‌گویند ما نباید دولتی باشیم، درست است.

ائمه جماعات ما نباید زیر بليط هیچ دولتی و خط و حزبی باشند. ولی باید وصل به ولی فقیه باشند. ولی بودجه مساجد از کجا باید تأمین بشود؟ خادمش تأمین نیست. بعضی از مساجدمان در محله‌هایی است که حتی آن کارگر و زحمتکش برای نان شبش محتاج است. چطور آنجا برای بهداشت و آموزش و پرورش بودجه می‌دهیم ولی برای دین و ایمان‌مان بودجه تعیین نکردیم. پیشنهادم این بود که آقایان علماء روی بودجه مساجد فکر بکنند. آقای حداد عادل هم در مجلس گفتند که روی بودجه مساجد فکر بشود که متأسفانه نشد. بنده خودم این را مطرح کردم که از انفال می‌شود استفاده کرد. انفال در زمان معصوم در اختیار معصوم است. در غیبت معصوم در اختیار ولی فقیه است. بنابراین بحث‌های مختلفی است که اگر لازم بود خدمت شما عرض می‌کنم.

● حاج آقای قائمی:

در راستای حرکت تغییر و تحول، یکی از حرکت‌های مهمی که باید انجام شود این است که مسجد زیاد بشود، امام جماعت زیاد بشود و جوانان جذب مساجد بشوند. عملده شهر تهران مسجد ندارد و این حالت تغییر و تحولی که باید ایجاد بشود در جامعه ما به شکل احسن به وجود بیاید.

● حاج آقای رستمی:

نوآوری باید بر مبنای علم باشد و علمی که کاربردی بشود. گاهی اوقات به بعضی از پژوهشکاران مراجعه می‌کنیم گرچه متخصص است، می‌بینیم در کنار مسائل طبابت کتب مرجعی از طبابت پیش ایشان است که راه گشای ایشان است. متأسفانه جهت اداره مساجد هنوز شاخه‌های مستقل به نام شاخه مدیریت مساجد در دانشگاه و دانشکده‌های اسلامی و معارف اندیشیده نشده است. و جای خالی آن حس می‌شود.

جامعه‌ای که اسلامی است باید مسجد در آن محور باشد. روی این اصل احساس می‌شود مدیریت مساجد باید تعریف بشود. باید کتب مرجعی مانند؛ دائرۃ المعارف مسجد و فرهنگ‌نامه مسجد که هر روحانی در هر جای کشور در هر مسجدی به عنوان یک کتاب مرجع مسجد بتواند با استفاده از آن امورات مسجد را اداره بکند، در اختیار مساجد قرار بگیرد.

● حاج آقای جوادی:

در راستای همین نوآوری یکی از برنامه‌های ممتدی که ما در مساجد باید داشته باشیم قرآن کریم است قرائت قرآن، آموزش قرآن و تفسیر قرآن. چون کلمات «الله» است که بهترین نوآوری و بهترین علم و بهترین آنچه را که ما دنبالش هستیم در خود دارد. از این کلمات «الله» می‌توانیم هرچه بیشتر بهره بگیریم و استفاده کنیم. بنده خودم سال‌هاست که این کار را در مسجد خودم عملیاتی نمودم.

● حاج آقای ابراهیمی:

در باب نوآوری اگر بخواهیم یک تقسیم‌بندی بکنیم باید در جهات مختلف بررسی کنیم که همه این‌ها تا حدودی به مسجد مرتبط است. از جمله رویکردها در نوآوری، بحث نوآوری در متون است که همان بحث تفسیری و روایی و فقهی و اجتهادی و کلامی و فلسفی است که آن جای خودش را دارد. البته این نوآوری باید مخالف با بدعت نباشد.

قسم دوم که مهمترین بخش است، نوآوری در مساجد است، که در واقع نوآوری در حوزه‌های علمیه است. یعنی مهمترین بخش کارکرد مساجد در منشاء اصلی اش، حوزه علمیه است. این حوزه علمیه است؛ که بایستی با نوآوری‌های خودش، مشکلات زیادی را که در مساجد وجود دارد، پاسخ بدهد. ما متأسفانه در حوزه‌های علمیه، چیزی که شاهد هستیم این است که؛ در حوزه‌های علمیه ما یک سلسله از کتب، ولو این‌که از اهل سنت است مثل سیوطی را وحی منزل‌گرفتیم که حتماً باید سیوطی خوانده بشود و لاغر. کتاب دیگری که اگر از ۱۰۰۰ سال پیش نوشته شده دیگر اعتبار ندارد.

شیوه‌های تربیتی خودمان در حوزه‌های علمیه را بایستی به شکلی نو تبدیل بکنیم و کارکردهای روحانیت را همین‌طور، چون آن کارکرد روحانیت، با کارکرد روحانیت در ۵۰ سال پیش متفاوت است. روحانی ۵۰ سال پیش پشت تربیون نمی‌خواست؛ چون کسی که روی یک منبر صحبت می‌کند برای یک جمع اندک، باکسی که پشت تلویزیون، برای جمع کثیر و یک ملت صحبت می‌کند، این حتماً باید کلام و صحبتش متفاوت باشد. برای این کار باید تخصص دیده شود.

علاوه براین در زمینه‌های مختلفی که ما داریم مثلاً در زمینه‌های قضایی؛ وقتی می‌خواهیم روحانی تربیت کنیم از دوره سطح شروع بکنیم، اصلاً جدا کنیم کسی را که می‌خواهد برود در قضا یک کار قوی انجام بشود؛ که این مسئله پیش نیاید که یک روحانی در یک منطقه از لحاظ قضایی از شخصی‌ها ضعیف‌تر باشد. این برای ما مشکل است؛ علتش این است که ما برای این کار، تربیت نکردیم. تخصصی کار نکردیم و بخش دیگر از نوآوری در شاعر ماست که ما شاعری که داریم، چه در ماه رمضان و چه ماه‌های دیگر، سعی کنیم از شیوه‌های جدیدتر استفاده کنیم. رویش فکر بکنیم.

یک عده‌ای بنشینند و تحقیق بکنند که چه شیوه‌های نویی می‌شود ایجاد کرد که در ماه رمضان کار بهتری انجام داد. بحث نهایی عرض می‌کنم این‌که، ثمره همه این نوآوری‌ها، می‌آید داخل مسجد. یکی از مشکلاتی که ما داریم این است که؛ ساختمان مسجد برای ما از فرهنگ مسجد مهمتر است. متأسفانه این در ما روحانی‌ها هم رسوخ کرده است.

گاهی می‌بینیم در مورد مسجد خوب می‌گوید ابعادش این است، محرابش این چنین است، حیاطش این طوری است. مسجد را این طوری توصیف می‌کند. اما توصیف نمی‌کند چند تا نمازگزار و کلاس قرآن دارد. ما متأسفانه نگاه‌مان به نگاه زینتی مسجد رفته است. الان قسمت اعظمی از پول خودمان را صرف زینت مسجد می‌کنیم، در حالی که همین پول را صرف امور فرهنگی بکنیم خیلی نتیجه بالاتری می‌گیریم. ولی متأسفانه زینت‌های بسیار گران‌قیمت انجام می‌دهند، در حالی که بسیاری از مساجد محروم‌ند... .

● آقای حسینی:

در ارتباط با نوآوری که در رابطه با قرآن مطرح است به نظر می‌رسد، ما بررسی کنیم که علم روز و علم دانشگاهی چقدر در فهم قرآن مؤثر است. آیا اصلاً تأثیری دارد یا نه. یا اگر تأثیری دارد به چه میزان است؟ آیات قرآن را می‌توانیم با کمک علم روز بفهمیم. حداقل فکر می‌کنم در بعضی از آیات قرآن حتماً علم روز را می‌بایست مسلط باشیم و اگر این لازم است چه ساز و کار و راهکاری برایش پیدا می‌شود که روحانیون و کسانی که در مساجد فعالیت می‌کنند، به این علوم مسلط باشند.

فروع مسجد «٧»

١١٠

بیانیه اختتامیه ششمین اجلاسیه هفته جهانی ۱۳۸۷

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين و صلى الله على سيدنا و نبينا محمد ﷺ و آله الطاهرين علیهم السلام.

۲۰ آگوست ۱۹۶۲ میلادی روز به آتش کشیدن مسجدالاقصی قبله اول مسلمین و محل معراج رسول الله به دست صهیونیست‌ها غاصب به پیشنهاد جمهوری اسلامی ایران و تصویب وزرای امور خارجه کشورهای عضو کنفرانس اسلامی، روز گرامی داشت هفته جهانی مساجد نامگذاری شده است.

این مناسبت فرصتی محترم را فراهم آورده که اندیشمندان و پژوهشگران و رهبران فکری و سیاسی برای شناختن آسیب‌ها و چالش‌ها و ارائه راه حل‌ها و نیز روزآمد و نوآمد کردن کارکردهای مساجد این نمادهای اسلام گردhem آیند.

نقش بی‌بدیل اساسی و تأثیرگذار مساجد از صدر اسلام تاکنون و در ایران اسلامی قبل و بعد از انقلاب بر احدی پوشیده نیست. مساجد علاوه بر ابعاد معنوی و عبادی همواره ملجاً و مأمن مردم و مسئولان بوده است و در دفاع از اسلام و انقلاب و معارف دین مستحکم‌ترین و نفوذناپذیرترین سنگر بوده است و همین امر دشمنان را برآن داشته تا محو همه جانبه مساجد، این کانون‌های خروشان مردمی را به عنوان هدف استراتژیک جزء برنامه‌های خویش قرار دهند.

حال سؤال این است که آیا مسئولان نظام برخاسته از مساجد که به حق بهترین پشتونهشان مساجد و مسجدیان بودند و هستند چه میزان به مساجد خدمت کردند؟ آیا پس از سه دهه از پیروزی انقلاب احساس نمی‌شود که این پایگاه‌های اصلی و به فرموده امام راحل سنگرهای انقلاب مغفول واقع شده است و از حدود ۷۰ هزار مسجد و پایگاه معنوی و سیاسی انقلاب و این سرمایه عظیم ملی استفاده مطلوب صورت نمی‌گیرد.

مرکز رسیدگی به امور مساجد با پژوهش‌های کتابخانه‌ای و میدانی گسترده و تدوین دهها کتاب و صدھا مقاله و سرانجام با تهیه و تدوین سند چشم‌انداز بیست ساله مساجد و تهیه حدود ۲۰ طرح کاربردی و اجرایی در حوزه مساجد و نیز تشکیل فرآکسیون مساجد در مجلس شورای اسلامی زمینه‌ساز خوبی برای اقدامات اساسی دولت مردان فراهم آورده است. با عنایت به مطالب پیش‌گفته نکات ذیل را به عنوان مصوبه شرکت‌کنندگان در ششمین اجلاس اعلام می‌داریم.

۱ - از امت و دولت‌های اسلامی می‌خواهیم در مقابل همه مستکبران جهانی ایستاده و با محوریت قرآن کریم و تعالیم حیاتبخش اسلام و اخوت اسلامی عزت، عظمت و شوکت اسلام و مسلمین را به نمایش گذارند و توطئه‌های استکبار جهانی و صهیونیست بین‌المللی که به شیوه‌های گوناگون اعم از تخفیف دین و ترویج فساد در جهت محو دین تلاش می‌کنند. خشی نمایند.

۲ - از همه عاشقان و دلدادگان و پیروان اهل‌بیت علیهم السلام می‌خواهیم با مقابله با خرافات و تحریفات و ارائه فرهنگ ناب توحیدی و انسان‌ساز و متعالی اهل‌بیت پیامبر ﷺ و دوری گزیدن از جاهلان متهتك و عالمان متعصب و دنیاپرست به مقابله با سبک‌سran خشونت طلب سفاکی که به نام دین و توحید خون بی‌گناهان را در سراسر جهان می‌ریزند برخیزند.

۳ - از دولت خدمتگزار و نمایندگان مجلس شورای اسلامی می‌خواهیم در سالی که به فرموده رهبر فرزانه انقلاب اسلامی حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای سال نوآوری و شکوفایی نامگذاری شده است با تصویب و اجرایی کردن لوایح مربوط به حوزه دین به ویژه مساجد در ابعاد نرم افزاری و سخت افزاری دین خویش را ادا نمایند و شعار علوی «العمل العمل، النهاية النهاية، الاستقامة الاستقامة» را نصب العین خویش قرار بدهنند.

در پایان تشکر و سپاس خود را از همه شرکت‌کنندگان از علمای اعلام، مسئولین نظام، میهمانان محترم خواهران و برادران و از همه کسانی که در جهت برپایی هرچه با شکوه‌تر این اجلاس تلاش نمودند از اعضای محترم شورای سیاستگذاری مرکز از اعضای محترم ستاد عالی هفته گرامی داشت مساجد از هیئت داوران و کلیه دست‌اندرکاران اعلام می‌داریم و برای تعجیل در فرج حضرت بقیه الله ارواحنا فداء دعا می‌کنیم.

فروع مسجد «٧»

١١٤

بخش سوم

مقالات

فروع مسجد « ٧ »

١١٦

فصل اول

مسجد، فرهنگ و مدیریت

- ۱ - درآمدی بر مسجدشناسی حوزه‌ای جدید در مطالعات فرهنگ و ارتباطات شیعی - ایرانی.
- ۲ - شیوه‌های مدیریت فرهنگی در مساجد.
- ۳ - ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد.
- ۴ - مراکز دینی فرهنگی در روند هویت‌یابی طی جهانی شدن.
- ۵ - شاخصه‌ای مناسب برای گزینش مدیران فرهنگی.
- ۶ - جلوه‌های مسجد و ویژگی‌های آن در ادب فارسی.
- ۷ - المسجد والعلم والتربيه.

فروع مسجد «٧»

١١٨

درآمدی بر مسجدشناسی (Mosquology) حوزه‌ای جدید در مطالعات فرهنگ و ارتباطات شیعی - ایرانی

□ علی جعفری^(۱)

مقدمه

مسئله «مساجد» در ایران همواره یکی از دغدغه‌های اصلی متدينان، رهبران مذهبی، مدیران دلسوز نظام اسلامی و در مواردی صاحب نظران علم الاجتماع بوده است، ولی علی‌رغم سیل روز افزون نیازها و دغدغه‌ها، پرداخت نظری و عملیاتی به کلیت امر «مسجد» در ایران، حداقل در حوزه‌های سیاست‌گذاری و دانشگاهی، بسیار محدود و عموماً ناکارآمد بوده است. حتی نمی‌توان تحقیقات قابل اتكایی یافت که مدلول نظری سیاست‌گذاری را در این عرصه تشکیل دهد؛ لذا سیاست‌ها از روند و جهت‌گیری معناداری برخوردار نیست و به نظر می‌رسد بیشتر از فرآیندهای کلی تغییرات اجتماعی و نیز سیاست‌گذاری در حوزه‌های دیگر مؤثر است. اولویت یافتن گفتمان مسجد / اقتصاد در دوران عرضه کوپنی ارزاق و تشکیل ستاد بسیج اقتصادی و بروز گفتمان حاکم مسجد / جبهه در اوج جنگ تحملی و دفاع مقدس و بعدها

۱. دانشجوی دوره دکتری فرهنگ و ارتباطات دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات

دانشگاه امام صادق علیهم السلام.

مسجد / بسیج، مسجد / جوان، مسجد / مؤسسه (پس از تصویب تشکیل کانون‌های فرهنگی هنری مساجد در شورای عالی انقلاب فرهنگی تا مسجد / تجارت (با بروز و ظهور مساجد چند منظوره و معافیت مالیاتی مساجد) از نشانه‌های تغییرات گفتمانی در سیاستگذاری‌های ملی مساجد ایران پس از انقلاب اسلامی است.

جالب این‌که سیاستگذاری‌ها کمتر در راستای تقویت گفتمان‌های سنتی مسجد / مدرسه، مسجد / هیأت، مسجد / درمان؛ مسجد / زیارت، مسجد / قرض الحسن جهت‌گیری شده است. دلیل این امر خارج شدن تدریجی این امکانات و فعالیت‌های مذکور از مساجد و شکل‌گیری استقلالی آن‌هاست. مرور ابداعات و تغییرات سیاستگذاری مساجد ایران در سه دهه اخیر و پیامدهای فرهنگی-اجتماعی-اقتصادی و سیاسی آن، خود به فرصت و پژوهش‌های پیوسته و جامع نیازمند است، ولی همین اندک می‌تواند گویای نوعی شبه بلا تکلیفی و نرسیدن به جمع‌بندی در نظریه، سیاستگذاری، برنامه‌ریزی و اجرا باشد.

از طرف دیگر مساجد بدلیل ماهیت مولّد، متحرّک، محرك، پیام آفرین و نسبتاً مستقل اقتصادی اجتماعی، در حوزه برنامه‌ریزی و عمل بی‌تفاوت و دست بسته نبوده‌اند، به نحوی که در میان امواج مختلف سیاستگذارانه و آسیب‌شناسانه‌های خارج از مسجد که با هدف اعمال بر آن اتخاذ شده‌اند را شناسایی کرد که تنوع آنها بسیار بیش از تنوع سیاستگذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های دولتی است. این گستره متکثّر مسجد محور، زمینه مطالعاتی بسیاری را در حوزه‌های مختلف دانش اجتماعی ایجاد کرده است که هنوز به صورتی بکر و دست نخورده رو بروی پژوهشگران و اندیشمندان قرار دارد. واقعیت این است که بداشت مسجد در زندگی روزمره ایرانیان و آمیختگی زندگی ایشان با آن به قدری است که همانند ماهی در آب علی‌رغم اذعان همگان به نقش مهم و مؤثر مسجد در جامعه اسلامی، ولی خود را به مطالعه چگونگی عمل این نقش نیازمند نمی‌پندارند. متقابلاً در عرف صاحب‌نظران علوم اجتماعی ایرانی نیز بدلیل تسلط رویکردهای غربی و شبه غربی در حالی که بسیاری از وقایع و عوامل ریز و درشت دیگر، مسائل و موضوعات بزرگی برای مطالعه به شمار می‌روند «مسجد»؛ معمولاً تبدیل به مسأله پژوهشی نشده است.

۱۲۱ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / درآمدی بر مسجدشناسی حوزه‌ای جدید...

در دیالکتیک این دو فضای گفتمانی نسبتاً دور، ولی همگرای (دولتی / دانشگاهی)، «مسجد» به یکی از مغفول ترین موضوعات مطالعه و تحقیق در ایران تبدیل شده است.

مطالعه پیش رو در چنین فضایی از مناسبات علمی، قصد دارد خود را به یک تمرین قابل اتکاء در این عرصه تبدیل کند؛ لذا هدف از این مقاله رسیدن به نتیجه یا نتایجی در باب آسیب‌شناسی، آینده‌نگری و سیاستگذاری مساجد نیست بلکه هدف نوعی تمرین «مسجدشناسی»^(۱) است که قطعاً پایه هر نوع مطالعه در سطوح بعدی خواهد بود. بدین ترتیب سعی خواهیم داشت تمایزات ماهوی «مسجد» را با «نهادها»، «پدیده‌ها» و سایر واقعیت‌های اجتماعی مشابه بدست آوریم و شاید به نوعی «ذاتیات» - مشابه آنچه مکلوهان برای انواع رسانه قائل است - دست یابیم.

اما ذات پژوهی مسجد دو چالش بسیار بزرگ را پیش رود دارد:

اول این‌که؛ «مسجد» نهادی تأسیسی از سوی خداوند است و بشر در به وجود آوردن اصل آن هیچ نقشی ندارد؛ لذا در نگاه اول به نظر می‌رسد ذات پژوهی آن باید در بستر دانش الهیات و از جنس آن باشد، ولی توجه داشته باشیم مسجد در عین حال، نهادی کاملاً آمیخته با زندگی اجتماعی - فردی انسانی است و ذاتیات الهیاتی آن، قطعاً به تولید ویرگی‌های اجتماعی - فردی جدید و گوناگون در اهالی آن منجر می‌شود. چگونگی تبدیل ذاتیات تأسیسی به عرضیات تولیدی انسانی خود مسئله‌ای قابل مطالعه در شناخت فرآیند تأثیرگذاری «مسجد» می‌باشد که ماهیت کاملاً میان رشته «مسجدشناسی» را می‌رساند.

دوم این‌که؛ «مسجد» در میان انواع پدیده‌های اجتماعی - فرهنگی، از ساده‌ترین واقعیت‌های نهادی زندگی اجتماعی موجود جوامع است؛ ولی جالب این‌که سادگی مذکور به بی‌هویتی و دور شدن آن از اصالت‌های تأسیسی منجر نشده است. بنابراین اگر چه ظاهر «مسجد» از هیچ قابلیت ساخت یافته و منظمی برخوردار نیست، ولی در عین حال از جهت قدرت اجتماعی جزء تأثیرگذارترین نهادها به شمار می‌آید.

اینجا یک سؤال بفرنچ وجود دارد و آن این‌که: چه رابطه‌ای بین ویژگی «بساطت ظاهري در عين حفظ هويت تأسisi قدرتمند مسجد» با نفوذ اجتماعي آن در دوران‌های مختلف قبض و بسطه‌اي تاريخ جوامع اسلامي وجود دارد؟ اين پرسش نشان مى‌دهد در مطالعه نسبت مکانيزم‌های ارتباطی (اكتسابی تولیدی) با اقتضایات فرهنگی (هنجاري تأسisi) هنوز راه‌های نرفته بسياری مسجد دارد. در حقیقت مطالعات «مسجدشناسی» در عبور از چالش‌های دوگانه فوق شکل می‌گيرد. به نظر مى‌رسد بست آوردن نتایج چنین مطالعاتی شاخص‌های مناسبی را جهت سنجش اصالت سیاستگذاری‌ها و آسیب‌شناصی‌های ايراني از مساجد ايران بست خواهد داد.

مسجد؛ از کارکردهای تأسیس تا کارکردهای جدید

«مسجد» از زمانی که پیامبر اسلام ﷺ اولین آن (مسجد قبا) را در مسیر هجرت به مدینه بنا نمود، تا امروز؛ يکی از کانون‌های اصلی فرهنگ و ارتباطات در جوامع اسلامی است. بدون شک هدف اساسی برپایی مسجد عبادت خداوند است^(۱)؛ لذا؛ اصلی‌ترین کارکرد مسجد، کارکرد عبادی آن است.^(۲)

حساسیت عمومی مسلمین از صدر اسلام و در طول دوران تمدن اسلامی تا امروز بر حفظ محوریت مسأله عبادت و تقوادر تعامل با مسجد، يکی از علل اصلی بقاء اصالت مساجد است. هیچ واقعه و عاملی در طول تاریخ اسلام منجر نشد که مساجد از کارکرد عبادی خود تهی و موجود اولویت‌های دیگری گردد. همراهی «مسجد» و «نماز» در آیات و روایات بهقدری است که تصور «مسجد» بدون «نماز» ممکن نیست و برپایی «نماز» همواره مهم‌ترین عمل در مسجد بوده است.

البته توجه داریم که دامنه عبادات و احکام عبادی اسلام بسیار گسترده است و محدود به نیایش‌های فردی و حتی آیین‌های دسته‌جمعی نمی‌شود. در اسلام بیش از احکامی در

۱. حمودی، ۱۳۸۴، ص ۹۰.

۲. الوری، ۱۳۸۴، ص ۹۰.

۱۲۳ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / درآمدی بر مسجدشناسی حوزه‌ای

جدید...

خصوص عبادت (معنی اخص آن)، دستوراتی در حوزه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی وجود دارد که رعایت همه آنها لازمه تحقق عبودیت و عین عبادت است.

مسجد، از همان آغاز کار خود در زمان پیامبر ﷺ دارای کارکردهای گوناگونی بود.^(۱)

آنچه از گفتار و سیره رسول اکرم ﷺ و ائمه هدی علیهم السلام بر می‌آید استفاده آموزشی از مسجد در تعلیم و ترویج احکام الهی،^(۲) استفاده ارشادی در تربیت مسلمین،^(۳) استفاده قضایی در حل و فصل دعاوی و اجرای احکام اجتماعی اسلام^(۴) و استفاده سیاسی - نظامی در اداره حکومت و دفاع از آن، در کنار وجهه عبادی مدنظر بوده است. بنابراین همان‌گونه که در اسلام امور اجتماعی و سیاسی از دیانت جدا نیست، تلقی کلیساپی از مسجد نیز صحیح نمی‌باشد. یکی از آسیشناصی‌های بزرگ امام خمینی ره از فرهنگ تعامل با مساجد در ایران بر همین اساس شکل‌گرفت:

«مسجد‌النبی، مرکز سیاست اسلام بوده است و ثقل قدرت اسلامی».^(۵)

مسجد پیغمبر اکرم ﷺ مثل این مسجدهای شما نبوده است [مثل] مسجد اعظم. یک جای کوچکی، یک سقفی با این چیزهای خرما، یک چیزی درست کرده بودند، یک دیوار... هم برای این که مثلاً حیوانات وارد نشوند با یک چیز، گلی درست کرده بودند، اما سرنوشت اسلام را در یک همچو مسجدی درست می‌کردند. مسجد بود همچو نبود که قبه و بارگاه باشد و میان تهی. از آن تأسیسات خالی [بود] لکن از همان جا روم و ایران را شکست دادند.^(۶)

مسجد در صدر اسلام به این صورتی که بعدش توسط اشخاص منحرف به این صورت مبتذل درآمد، در صدر اسلام این طور نبوده است، مسجدها محلی بوده است که از همان مسجد ارتش راه می‌افتد برای جنگ با کفار و قلدرها، از همان مسجد خطبه خوانده می‌شد،

۱. نگاه کنید به احمدی حکمتی، ۱۳۸۴.

۲. باهنر، ۱۳۸۵، ص ۷۷.

۳. نگاه کنید به سجادی، ۱۳۸۴.

۴. صحیفه نور: ج ۹، ص ۲۹.

۵. صحیفه نور: ج ۱۶، ص ۲۳۲.

مردم دعوت می‌شدند به این که فلان آدم متعددی در فلان جا قیام کرده بر ضد مسلمین یا مال مردم را چپاول می‌کند، قلدری می‌کند، انحرافات دارد و از همان مسجد راه می‌افتدند و می‌رفتند طرف دشمن. از همان جا قراردادها حاصل می‌شد.^(۱)

در رویکرد هنجاری اسلامی نه تنها انجام اعمال و مراسم عبادی (بمعنی اخص) منافاتی با آموزش دین، ارشاد و تربیت دینی، قضاؤت و پرداخت به امور سیاسی - نظامی ندارد، بلکه مجموعه کارکردهای غیر عبادی آن نیز، مسجد را از بستر معنوی و روحانی آن جدا نساخته است، بنابراین؛ یکی از اصول بنیادین سیره اهل بیت علیہ السلام خصوصاً پیامبر خدا و امیر المؤمنین علیہ السلام حفظ همواره وجهه عبادی مسجد، در عین حضور سایر کارکردهای مذکور است. نهایتاً این که «مسجد» یک نهاد تک کارکردی نیست و در سیره اهل بیت علیہ السلام غیر از مسأله عبادت، مسائلی چون آموزش دین، تربیت دینی و قضاؤت و پرداختن به امر سیاست نیز در مسجد ملاحظه می‌شود.

همگرایی چند کارکرد برشمرده شده‌ی مدنظر اسلام با چاشنی عبادت و معنویت، مسجد را به مرکز فرهنگی - ارتباطی جامعه تبدیل کرد و به مرور ابعاد هر یک از کارکردهای آن گسترش یافت و بلکه کارکردهای جدیدتری نیز پیدا کرد.

برخی کارکردهای عاطفی،^(۲) مشورتی، پشتیبانی، اداری،^(۳) تعاون اجتماعی و خدمت‌رسانی،^(۴) خانوادگی،^(۵) کتابخانه‌ای و مطالعه‌ای،^(۶) انقلابی،^(۷) پیش‌گیری از جرایم و دوست‌یابی،^(۸) وحدت اجتماعی^(۹) و رسانه‌ای^(۱۰) را برشمرده‌اند.

-
۱. صحیفه نور: ج ۳، ص ۱۲۰.	۲. شریف‌پور، ۱۳۸۰، ص ۶۶.
۳. همتی، ۱۳۸۳، ص ۱۶۱.	۴. رجایی‌فر، ۱۳۸۳، ص ۳۷۷.
۵. وارדי، ۱۳۸۴، ص ۱۰۵.	۶. کاربخش، ۱۳۸۴، ص ۱۲۹.
۷. ابطحی، ۱۳۸۴، ص ۱۲۹.	۸. حسینی، ۱۳۸۴، ص ۲۰۹.
۹. برفی، ۱۳۸۴، ص ۸۲.	۱۰. رضاییان، ۱۳۸۴، ص ۲۷۹.

جدید...

رعایت هنجارهای کارکردی مدنظر اسلام به مرور موجب گسترش سطح پوشش اجتماعی مسجد شده، قلمروهای پیرامون بیشتری را درمی‌نورد که این، به معنای حرکت «فرهنگ» از داخل مسجد جهت استیلا بر فرهنگ‌های بیرون از اوست. نتیجه چنین فرآیندی باز تعریف سایر کارکردهای اجتماعی در چارچوب مشی کارکردی مسجد است.

کلیشه مشهور «قرارگرفتن مسجد در چهار راه زندگی اجتماعی مسلمین در صدر اسلام و تمدن اسلامی» محصول تحقق چنین فرآیندی بوده است. معنای دیگر این سخن ارتقاء مسجد از «مرکزیت فرهنگی» به «مرکزیت ارتباطی» و سپس «مرکزیت اجتماعی» به «جامعه اسلامی» است.

این مرکزیت (اجتماعی) به شکل کاملاً آشکاری از معماری شهرها براساس محوریت مسجد، کاملاً قابل بررسی بوده است. عدم وجود بسیاری از نهادها و سازمان‌های اجتماعی در صدر اسلام و دوران تمدن اسلامی و در مقابل، تأسیس قدرتمند مساجد در صدر اسلام و نیز اتصال مستقیم آنها به پیام آفرینان کاملاً اصیل، مسجد را به نهاد اصلی جامعه اسلامی تبدیل می‌کند.

برخی اندیشمندان فرهنگ و ارتباطات، پیروزی انقلاب اسلامی را نتیجه شکل‌گرفتن فرآیند پیشگفته در مساجد ایران می‌دانند. از نظر ایشان، انقلاب اسلامی محصل پیروزی رسانه‌های سنتی بر رسانه‌های مدرن ارتباطی ایران است:

«در کشورهای اسلامی بویژه در ایران، رسانه‌های سنتی، هم گفتاری و هم مكتوب، نه تنها در مقابله و رویارویی با رسانه‌های جمعی جدید، وجود و اهمیت خود را از دست نداده‌اند، بلکه با مشروعیت ویژه‌ای که در جامعه دارند، تحرک بیشتری در دو دهه اخیر پیدا کرده‌اند. انقلاب اسلامی ایران نشانه بارز آن در عصر حاضر است؛ زیرا این انقلاب مرهون تحرک و ابتکار زیرساخت‌های اطلاعاتی ارتباطی سنتی بوده و می‌باشد». ^(۱)

قابلیت تاریخی مساجد در تبدیل شدن به مرکزیت فرهنگی جامعه در انقلاب اسلامی بروز یافت، و مساجد را به مراکز تولید، باز تولید و انتشار اندیشه و انگیزه معنوی اجتماعی تبدیل کرد که پس از مدت کوتاهی تمایل روز افزون مخاطبین به این مرکز مهم فرهنگی آن را تبدیل به مرکز مهم ارتباطی نیز نمود. تحول مذکور، کارکردهای اجتماعی بسیار بیشتری را بدان افزوده به نحوی که در بر همهایی خاص حتی رگه هایی از پدیده جوامعی با معماری مسجد محور صدر اسلام در شهرهای ایران ملاحظه شده است.

اما به اذعان بسیاری از صاحب نظران و تعقیب کنندگان تغییرات اجتماعی کلیت روند فوق، مگر در یکی دو سال اول پس از پیروزی، ادامه نیافت. چنانچه در مقدمه، شرح آن رفت، پرداختن به این تغییرات و علل آن خود مجال دیگر و وسیع تری می طلبد ولی امروزه عموماً می توان گفت: مساجد نه تنها مرکزیت ارتباطی سابق را تا حد زیادی از دست داده اند بلکه در مواردی مراکز فرهنگی جامعه اسلامی نیز محسوب نمی شوند. اگر در ساده ترین تحلیل پندریم که تأسیس، تقویت و تحرک سایر نهادهای اجتماعی پس از انقلاب اسلامی در تقلیل محوریت ارتباطی مساجد به محوریت فرهنگی آنها مؤثر بوده اند، ولی چرا باید در مواردی متعددی حتی شاهد محوریت فرهنگی آنها نیز نباشیم؟

جالب این که می توان مساجدی مشاهده کرد که در عین قابلیت های ارتباطی بالا، از تأثیرگذاری فرهنگی محدودی برخوردارند؛ به عبارت دیگر در مواردی مشاهده می شود که فرآیند طبیعی رشد و نفوذ سنتی هماره مسجد از محوریت فرهنگی به محوریت ارتباطی، نه تنها از لحاظ رتبی، بلکه از نظر زمانی نیز جابجا شده است؛ یعنی مساجدی داریم که قبل از این که قابلیت های محتوایی پیام در آنها فراهم شده باشد (عدم قابلیت فرهنگی) به مرکز تجمع افراد (کانون ارتباطی) بسیار زیادی تبدیل شده اند و این با توجه به واقعیت بسیط و ساده مسجد پدیده بسیار عجیبی است. مطالعه این مسأله که چرا «مسجد» نباید حداقل مرکزیت فرهنگی خود را حفظ کرده باشد یکی از اصلی ترین دغدغه های ماست. چه عوامل و متغیرهایی توانسته است فرآیندهای تحرک و پویایی مساجد را متوقف کند؟ نسبت به دوران صدر اسلام و صدر انقلاب اسلامی چه تغییراتی رخ داده است که شاهد چنین پدیده هایی هستیم؟

۱۲۷ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / درآمدی بر مسجدشناسی حوزه‌ای جدید...

یافتن پاسخ یا پاسخ‌های این سؤال، احتیاج به یک پایه مستحکم «مسجدشناسی» (ذات شناسی مسجد) دارد. اما این پایه را از کجا باید و می‌توان فراهم کرد و مطالعات ذات‌شناسانه مسجد در چارچوب کدامیک از رویکردهای مطالعاتی موجود در این حوزه دست یافتنی است؟ به نظر می‌رسد جهت پاسخ به سؤال مذکور مرور برخی رویکردهای بنیادین لازم و ضروری است.

مطالعات هنجاری - فقهی

چنانچه آمد، مسجد نهادی تأسیسی از جانب خداوند جهت حفظ و تقویت دینداری و ایمان‌ورزی مسلمین است؛ لذا شالوده اصلی این سیستم را باید در گزاره‌های شرعی جستجو کرد.

در یک مطالعه اجمالی روایات شیعی، می‌توان چنین گزاره‌هایی را تحت عنوان آداب یا هنجارهای مسجد بر شمرد:

۱ - کارکردهای فرهنگی، ارتباطی مسجد:

● مسجد محل تعلیم و تربیت؛^(۱)

● محل طرح پرسش‌های علمی در صدر اسلام؛

● محل ایراد سخنرانی‌ها و خطبه‌های امیر المؤمنین علیه السلام در مسجد.

۲ - مسجد، محل یافتن دوستان الهی:^(۲)

● مؤمن بودن انسان‌های مسجدی؛

۱. سفينة البحار: ج ۱، ص ۶۰۰.

۲. مستدرک الوسائل: ج ۳، ص ۳۶۲، باب ۳، روایت ۱۸.

- انسان‌های مسجدی، الگوها و نمونه‌های جامعه؛
- انسان مسجدی اهل بهشت است؛
- اهل مسجد، انسان‌هایی جوانمرد و با مررت؛
- انسان‌های مسجدی مانع نزول عذاب الهی؛
- سالم بودن اهل مسجد از بلاهای آسمانی؛
- غبظه مردگان نسبت به اهل مسجد؛

۳ - مسجد، بازار آخرت و برترین مکان‌ها بر روی زمین.^(۱)

۴ - مسجد رستاخیز ذکر است. نشستن در مسجد به انتظار نماز هم عبادت است:^(۲)

- مسجد، زیارتگاه موحدان؛^(۳)
- پاداش اهل مسجد، سکونت در جوار عرش؛
- دیدار فرشتگان از اهل مسجد.

۵ - تسبیح زمین برای انسان‌های مسجدی:

۶ - توجه به مستمندان و تهی دستان در مسجد:^(۴)

- اطعام فقراء؛
- کمک مالی؛
- اسکان مستمندان.

۱. مستدرک الوسائل: ج ۳، ص ۳۶۱، باب ۳، روایت ۱۳.

۲. مستدرک الوسائل: ج ۲، ص ۹۶؛ سفينة البحار: ج ۱، ص ۶۰۰.

۳. وسائل الشيعة: ج ۱، ص ۲۶۸، ص ۲۱۹. ۴. بحار الأنوار: ج ۱۶، ص ۲۱۹.

چدید...

اداب فرهنگی، ارتباطی مستحب در مسجد

۱ - خوشبو کردن مسجد؛^(۱)

۲ - زینت کردن به هنگام مسجد رفتن؛^(۲)

۳ - تمیز نگه داشتن مسجد؛^(۳)

۴ - روشن نگه داشتن مسجد؛^(۴)

۵ - با طهارت به مسجد رفتن؛^(۵)

۶ - وضع گرفتن در مسجد؛^(۶)

۷ - پیاده رفتن به سوی مسجد؛^(۷) ۷۵

۸ - پیاده به مسجد وارد شدن؛^(۸)

۹ - آرامش و وقار در مسیر رفتن به مسجد؛^(۹)

۱۰ - ادب قبلی ورود به مسجد؛^(۱۰)

۱۱ - دعا در هنگام ورود به مسجد؛^(۱۱)

۱ . بحار الانوار: ج ۱۸ ، ص ۱۰۷ . ۲ . اعراف: ۳۱ .

۳ . مستدرک الوسائل: ج ۳ ، ص ۳۸۵ ؛ وسائل الشيعة: ج ۳ ، ص ۵۱۱ ، باب ۳۲ ، روایت ۱ .

۴ . من لایحضره الفقیه: ج ۱ ، ص ۲۳۷ ، رقم ۷۱۴ ؛ بحار الانوار: ج ۸۰ ، ص ۳۷۷ .

۵ . وسائل الشيعة: ج ۳ ، ص ۲۶۷ ، باب ۱۰ ، روایت ۲ .

۶ . وسائل الشيعة: ج ۱ ، ص ۳۴۵ ، باب ۵۷ از ابواب وضع، روایت ۱ .

۷ . مجمع البيان: ج ۸ ، ص ۴۱۸ ؛ صحیح بخاری: ج ۱ ، کتاب الصلاة، باب ۴۲۶ ، ص ۳۲۰ .

۸ . بحار الانوار: ج ۹۶ ، ص ۱۹۲ ، کتاب الحج و العمره، باب ۳۴ ؛ وسائل الشيعة: ج ۹ ، ص ۳۲۱ ، باب ۸ از ابواب مقدمات الطواف، روایت ۴ .

۹ . وسائل الشيعة: ج ۳ ، ص ۵۵۷ ، باب ۷۰ ، روایت ۱ .

۱۰ . بحار الانوار: ج ۸۰ ، ص ۳۷۳ به نقل از مصباح الشریعه، منسوب به امام صادق علیه السلام .

۱۱ . وسائل الشيعة: ج ۳ ، ص ۵۱۶ ، باب ۳۹ ، روایت ۲ .

- ۱۲ - وارد شدن با پای راست؛^(۱)
- ۱۳ - خواندن نماز تحيت؛^(۲)
- ۱۴ - سلام کردن بر مؤمنین در مسجد؛^(۳)
- ۱۵ - رعایت حق تقدم در مسجد؛^(۴)
- ۱۶ - طولانی نمودن اقامت در مسجد؛^(۵)
- ۱۷ - دعا در هنگام خروج از مسجد؛^(۶)
- ۱۸ - نشستن رو به قبله؛^(۷)
- ۱۹ - اجرای مراسم عقد ازدواج در مسجد.^(۸)

آداب فرهنگی، ارتباطی حرام در مسجد

- ۱ - ورود انسان مست به مسجد؛^(۹)
- ۲ - ورود کفار و مشرکین به مساجد مسلمین؛
- ۳ - حرمت تنفس مسجد و وجوب فوری تطهیر آن؛^(۱۰)

- ۱ . وسائل الشيعة: ج ۳ ، ص ۵۱۷ ، باب ۴۰ ، روایت ۲ .
- ۲ . کنزالعمال: ج ۷ ، ص ۶۷۵ ؛ وسائل الشيعة: ج ۳ ، ص ۵۱۸ ، باب ۴۲ ، روایت ۱ .
- ۳ . وسائل الشيعة: ج ۴ ، ص ۱۲۶۷ ، باب ۱۷ از ابواب قواعد الصلاة، روایت ۱ .
- ۴ . وسائل الشيعة: ج ۳ ، ص ۵۴۲ ، باب ۵۶ ، روایت ۱ .
- ۵ . بحارالأنوار: ج ۸۶ ، ص ۱۷۵ ، باب وجود صلاة الجمعة و فضلها .
- ۶ . وسائل الشيعة: ج ۳ ، ص ۵۱۷ ، باب ۴۱ ، روایت ۱ .
- ۷ . بحارالأنوار: ج ۸۳ ، ص ۳۸۰ .
- ۸ . سنن ترمذی، ابو عیسی محدث بن عیسی بن سوره، ج ۳ ، ص ۳۹۹ ، باب ۶ .
- ۹ . نساء: ۴۳ ؛ تفسیر المیزان: ج ۴ ، ص ۳۶۰ .
- ۱۰ . عروة الوثقی: ص ۲۷ ، مساله ۳ .

۱۳۱ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / درآمدی بر مسجدشناسی حوزه‌ای

جدید...

۴ - ورود جنب، حائض و نفسae به مسجد؛^(۱)

۵ - هتك حرمت به مسجد از گناهان كييره است؛^(۲)

۶ - خريد و فروش مسجد و ابزار و وسائل آن؛^(۳)

۷ - استفاده شخصی از امکانات مسجد؛^(۴)

آداب فرهنگی، ارتباطی مکروه در مسجد

۱ - حضور دیوانگان و کودکان به مسجد؛^(۵)

۲ - کشف عورت در مسجد؛^(۶)

۳ - معامله و صنعتگری در مسجد؛^(۷)

۴ - سرود و شعر در مسجد؛^(۸)

۵ - سخنان بیهوده و صدای بلند در مسجد؛^(۹)

۶ - بلند کردن صدای اذان در مسجد؛^(۱۰)

۷ - گفت و گو در باره امور دنیوی در مسجد؛^(۱۱)

۱ . نساء: ۴۳ ؛ تفسیر المیزان: ج ۴ ، ص ۳۶۰ . ۲ . وسائل الشیعه: ج ۳ ، ص ۵۵۷ .

۴ . استفتائات از امام خمینی قده . ۳ . صحیفه نور: ج ۲۰ ، ص ۱۷۰ .

۵ . وسائل الشیعه: ج ۳ ، ص ۵۰۷ ، باب ۲۰ ، روایت ۲ .

۶ . وسائل الشیعه: ج ۳ ، ص ۵۱۵ ، باب ۳۷ ، روایت ۱ .

۷ . عروة الوئیتی همراه با حواشی امام خمینی قده : ص ۲۱۳ .

۸ . وسائل الشیعه: ج ۳ ، ص ۴۹۲ ، باب ۱۴ ، روایت ۱ .

۹ . وسائل الشیعه: ج ۳ ، ص ۵۰۷ ، باب ۲۷ ، روایت ۳ .

۱۰ . وسائل الشیعه: ج ۴ ، ص ۶۴۰ ، باب ۱۶ از ابواب الاذان والاقامه، روایت ۵ .

۱۱ . وسائل الشیعه: ج ۳ ، ص ۴۹۳ ، باب ۱۴ ، روایت ۴ .

۸ - پرهیز از بوی بد در هنگام ورود به مسجد؛^(۱)

۹ - غصب جای دیگران در مسجد؛^(۲)

۱۰ - توقف بیهوده در مسجد؛^(۳)

۱۱ - خوابیدن در مسجد؛^(۴)

۱۲ - انداختن آب دهان و بینی در مسجد؛^(۵)

۱۳ - سنگ پرت کردن در مسجد؛^(۶)

۱۴ - اعلام اشیای گشته در مسجد؛^(۷)

۱۵ - تکدی و سؤال کردن در مسجد؛^(۸)

۱۶ - برهنه کردن شمشیر و آویزان کردن آن در سمت قبله مسجد؛^(۹)

۱۷ - گذرگاه قرار دادن مسجد؛^(۱۰)

۱۸ - نماز گذاردن بر اموات در مسجد.^(۱۱)

مطالعات تاریخی - تمدنی

این نوع بررسی‌ها اگر در حیطه صدر اسلام یا در دوران‌های کاملاً مشخص مربوط به عملکرد

۱ . صحیح بخاری: ج ۱ ، ص ۴۰۲ ؛ صحیح مسلم: ج ۵ ، ص ۴۹ ؛ وسائل الشیعه: ج ۳ ، ص ۵۰۲ ، باب ۲۲ .

۲ . عروة الوثقی: مکان المصلی، ص ۲۰۳ .

۳ . وسائل الشیعه: ج ۳ ، ص ۸۶ ، باب ۲ ، بخشی از روایت ۸ .

۴ . مستدرک الوسائل: ج ۳ ، ص ۳۷۳ ، باب ۱۴ . ۵ . بحار الأنوار: ج ۸۰ ، ص ۳۸۱ .

۶ . عروة الوثقی: ص ۲۱۳ . ۷ . من لا يحضره الفقيه: ج ۱ ، ص ۲۳۷ ، رقم ۷۱۴ .

۸ . وسائل الشیعه: ج ۶ ، ص ۳۰۵ ، باب ۳۱ از ابواب الصدقه، روایت ۴ .

۹ . وسائل الشیعه: ج ۳ ، ص ۴۹۵ ، باب ۱۷ ، روایت ۱ .

۱۰ . وسائل الشیعه: ج ۳ ، ص ۵۵۳ ، باب ۶۷ ، روایت ۱ .

۱۱ . استبصار، شیخ طوسی: ج ۱ ، ص ۴۷۳ ، باب ۲۹۲ ، روایت ۳ .

۱۳۳ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / درآمدی بر مسجدشناسی حوزه‌ای

جدید...

معصومین علیهم السلام درخصوص مسجد انجام گردد، عمدتاً در قالب قول و فعل و تقریر ایشان و به صورت روایت بدست ما رسیده است؛ لذا از این منظر با مطالعات فقهی هنجاری کاملاً همپوشانی دارد. بدین ترتیب مطالعه دوران تمدن اسلامی یا عملکرد افراد غیرمنتسب به اهلیت علیهم السلام نمی‌تواند ملاک شناخت مسجد باشد.

مطالعات مسجدشناختی عملکرد تاریخی معصومین علیهم السلام نیز عمدتاً باید در کتب روایی چنانچه اشاره شد یا تاریخی دنبال گردد. اما مشورت این جاتب با دکتر محسن الوری که اتفاقاً چنین شبه بررسی‌هایی در حوزه تاریخ مسجد با تمرکز بر قول، فعل و تقریر اهلیت علیهم السلام داشته‌اند، نیز نشان می‌دهد در لابلای کتب تاریخی به سختی بتوان به نکته مهمی دست یافت و متون روایی در این حوزه بسیار غنی‌تر از متون تاریخی است و قابل استنادتر است؛ بنابراین تاریخ پژوهشی اگر بر محوریت روایت پژوهی صورت پذیرد، دارای مشابهت کامل با رویکرد فقهی هنجاری خواهد بود.

مطالعات معاصر پژوهی

منظور از این نوع مطالعه بررسی «مساجد مطلوب» امروزین جامعه اسلامی است. مبنای این نوع بررسی‌ها به اهمیت نظری تعاملات علمای اسلام با مسجد، حجت نظرات مثبت یا منفی ایشان درخصوص انواع فعالیت‌های مسجدی و حتی شامه فقهی - فرهنگی - ارتباطی آنها در فهم دوری یا نزدیکی مساجد به آنچه که تیپ ایده‌آل مسجد است باز می‌گردد. در حقیقت وجود علماء و فقهاء شیعه و نسبتی که با «مسجد» برقرار می‌کنند، می‌تواند ملاکی جهت تشخیص نزدیکی یا دوری مساجد به عملکردها و الگوهای اصیل باشد.

لازم نیست جهت کشف تیپ ایده‌آل حتماً به کاوش عملکرد مسلمین در دوران‌های تاریخی مختلف پردازیم؛ همین‌که یک فقیه و عالم شیعی وضعیت کلی مسجدی را مطلوب ارزیابی کند، یا خود در احیاء مسجدی نقش داشته باشد، برای پذیرش مسجد مذکور به عنوان تیپ نسبتاً مطلوب کفایت می‌کند. مساجدی این‌گونه را که در گوشه و کنار بلاد اسلامی یافته می‌شوند می‌توان با استفاده از دو رویکرد مطالعه نمود:

رویکرد محتوا محور ^(۱) Perspective 112 Content که در آن براساس شاخص‌هایی که در آیات و روایات وجود دارد خروجی مطلوب یا نامطلوب «مسجدی خاص» مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این مطالعه‌ها با فرآیندی که «مسجد» را به مرحله کنونی رسانده کاری نداریم بلکه هدف، مطالعه وضعیت کنونی مسجد براساس یکسری شاخص‌های کلی موجود در متن دینی است که ضمناً وضعیت مذکور تحت اشراف کلی فقیه تحقق یافته است.

رویکرد تولید محور ^(۲) production perspective 311 که طی آن خروجی سیستم مورد ارزیابی قرار نمی‌گیرد بلکه فرآیندی که در یک مسجد طی می‌شود تا به این خروجی بررسیم مورد نظر است. در تدوین شاخص‌های یک فرآیند مطلوب نیز می‌توان به سراغ متون دینی رفت، ولی از یک طرف مطالعه علمی فرآیندها عمدتاً توصیفی و غیر ارزشگذارانه است و از طرف دیگر به‌نظر می‌رسد، متون بیشتر شاخص‌هایی جهت سنجش بدست ما داده‌اند تا این‌که ترسیم فرآیندهای مختلف را نیز فراهم آورده باشند، چه این‌که؛ فرآیندها به‌طور طبیعی متکثر و منعطف هستند و به تناسب ظرفیت زمان و مکان و امکان متفاوت خواهند بود. اگر هم در متون شبه اشاره‌هایی به فرآیندها شود این اشاره به کلیات امر مسجد در حوزه فرآیندها محدود است و نه توصیف دقیق فرعیات هستیم.

به‌نظر می‌رسد که احصاء به ذاتیات ارتباطی مسجد با رویکرد تمایز بخشی آن از سایر نهادهای رقیب، شاید از چشم‌انداز فرآیندی سهل‌الوصول تر باشد. آنچه در این تلاش و تکاپوی علمی مدنظر ماست، بدست آوردن اقتضائات ارتباطی قطعی مسجد است و این اقتضائات را نمی‌توان از خروجی صرف آن بدست آورد.

بررسی سیستم پردازش مسجد (فرآیند) در توفیق رسیدن به پاسخ این سؤال بسیار مهم‌تر است. برای حصول بدین هدف لازم است مساجدی را که دارای خروجی‌های مطلوب هستند (هم از نظر قطعیات فقهی و هنگاری و هم از لحاظ ذهنیات گفتمانی فقه‌ها و علماء) تحت بررسی‌های فرآیندی قرار دهیم و ببینیم که کدام فرآیندهای ارتباطی منجر به حصول چنین نتایج

. Croteau and hoynes

۱. نگاه کنید به: . Croteau and hoynes

۱۳۵ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / درآمدی بر مسجدشناسی حوزه‌ای

جدید...

فرهنگی شده است؟ و بررسی کنیم که چقدر از این فرآیندها محصول عوامل هنجاری - فقهی و چه قدر محصول عوامل مدیریتی و ابتکاری بوده است؟

نکته آخری که باید بدان توجه داد این است که واحد زمانی تحلیل ما در مطالعه فرآیندی مسجد مطلوب، لزوماً از زمان قرائت صیغه وقف تا به امروز را شامل نمی‌شود. بلکه عموماً دوران پس از بلوغ فرهنگی مسجد را در بر می‌گیرد. به عبارت دیگر ما دو نوع فرآیند تعالی در مسجد داریم:

۱- فرآیندهایی که طی آن مساجد همواره در راستای رسیدن به یک نقطه تعادل آن را طی می‌کنند.

۲- فرآیندهایی که پس از رسیدن مسجد به نقطه تعادل، به مرور در آن بوجود می‌آید و به عادت فرهنگی - ارتباطی تبدیل می‌شود.

به نظر می‌رسد با بررسی فرآیندهای نوع دوم است که می‌توان «ذایت ارتباطی» مسجد را شناسایی کرد. بنابراین از زمانی که مسجد توانست شرایط مطلوبی را در سیستم خروجی خود به وجود بیاورد و به استمرار پایداری در آن سیستم برسد، می‌توان بر این قیاس به مطالعه سایر فرآیندهای ارتباطی مسجد که در به وجود آمدن خروجی مذکور نقش داشته‌اند پرداخت. در این شرایط و با توجه به مقدمات فوق، سؤال بعدی این است که کدام نوع از رویکردهای علمی در علوم انسانی و اجتماعی می‌تواند کارآمدترین در سامان دادن به مطالعه مسجد باشد:

- مطالعات مدیریتی مسجد با تمرکز بر نقش امام جماعت؟
- مطالعات جامعه شناختی مسجد با تمرکز بر مسجد به عنوان شاخص دیانت و بررسی تغییرات ساختاری - کارکردی آن به عنوان شاخص تغییرات دینداری در ایران؟
- مطالعات مردم شناختی مسجد در گونه‌شناسی فرهنگی مساجد ایران؟
- مطالعات ارتباطی مسجد با توجه به شرایط مختلف «ارتباطات درون و برون مسجدی»؟

به نظر می‌رسد قبل از دست یازیدن به چارچوب‌های نظری، دانش‌ها و یا رویکردهای متداول‌ژیک مختلف در حوزه مطالعات علم‌الاجتماع مسجد و بالتیغ پاسخ به سؤال فوق، ناگزیر از توجه به چند نکته علاوه بر مقدمات پیش‌گفته هستیم:

۱- مسجد یک جامعه، و نه یک رسانه است:

یکی از سبک‌های مطالعه و ابرازنظر در باب مسجد، انتخاب امام جماعت به عنوان متغیر مستقل و بقیه موارد به عنوان متغیرهای متأثر از آن است. رویکردهای نظری با هدف مدیریت و در اختیارگرفتن مسجد، مطالعه آن را از امام جماعت آغاز می‌کند، اما توجه کنیم که مسجد قبل از حضور و ورود امام جماعت، «مسجد» بوده است.

اگرچه می‌توان امام جماعت را «مدیر مسجد» تصور کرد، ولی این بمعنی لابشرط بودن مسجد نسبت به امام نیست. مسجد، یکی واحد زندگی جمیع است که امام رانیز در بر می‌گیرد و لذا در کل، به صورت یک متغیر مستقل بر او عمل می‌کند. بنابراین اگر می‌خواهیم مسجد در اختیارمان باشد و آن را مدیریت کنیم، باید قبلاً خود را در اختیار او قرار داده باشیم. نتیجه این اصل، مطالعه مسجد به صورت کلی یک پارچه به مثابه یک سیستم است که در آن همه اجزاء بر روی هم دارای تأثیر و تأثرات متقابل هستند. در این نگاه مسجد، یک رسانه در اختیار امام جماعت نیست بلکه اجتماعی است که امام جماعت فعال‌ترین و مهم‌ترین عضو آن می‌باشد. پس مطالعه مدیریتی از نقطه شروع «امام جماعت» نمی‌تواند مراد ما را حاصل کند. هر نوع بی‌توجهی به نگرش سیستمی در مسجد مارابه دام نگرش‌های رسانه محور (یک طرفه) خواهد انداخت که با ماهیت ارتباطی مسجد متفاوت است.

۲- در مسجد پژوهی، مطالعه ارتباطات کل اعضاء با هم نیز لازم است. بررسی فرآیندهای ارتباطی که امام جماعت لزوماً یک طرف آن را تشکیل نمی‌دهد از موارد غیرقابل گذشت در تحقیق است.

۳- مسجد علاوه بر این‌که کانون انواع خاصی از ارتباطات است، کانون انواع مختلفی از قطع ارتباطات نیز هست. مسجد، هر کسی را مجوز ورود نمی‌دهد، به رفتاری اجازه بروز نمی‌دهد و در عین حال دارای نسبت‌های کاملاً تعریف شده ارتباطی یا قطع ارتباط با شرایط

۱۳۷ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / درآمدی بر مسجدشناسی حوزه‌ای جدید...

و محیط پیرامون خویش است. برقراری یک واحد ارتباط مسجدی می‌تواند به قطع شدن حداقل یک واحد ارتباط غیرمسجدی بینجامد و قطع هر واحد ارتباط غیرمسجدی می‌تواند یک قدم در وصل به مسجد مؤثر باشد.

بنابراین به نظر می‌رسد پرداختن «ارتباطی» به مسجد آن هم از «رویکردی سیستمی» که مسجد را به عنوان یک کل به هم پیوسته مدنظر می‌گیرد، اولویت نظری اول در شناخت ذاتیات آن باشد. نگاه سیستمی، بی‌طرف‌ترین نگاه از میان همه انواع مطالعات و مدل‌های ارتباطی است که دارای مصاديق مختلفی است. در ادامه براساس مدل سیستمی «انهیل دوسلاپول» در ارتباطات قصد داریم به برخی ذاتیات ارتباطی مسجد نزدیک شویم.

سیستم‌های ارتباطی مسجد در مدل «انهیل دو سلاپول»

سیستم، مجموعه‌ای از اجزاء و روابط میان آنهاست که توسط ویژگی‌هایی معین به هم وابسته می‌شوند و این اجزاء با محیط‌شان یک کل را تشکیل می‌دهند.^(۱) هر سیستم، دارای عناصری شامل: ورودی‌ها، فرآگرد (خانه‌پردازش)، خروجی‌ها و بازخورد می‌باشد. ورودی، همان نیروی محركه سیستم است که نیاز عملیاتی آن را بطرف می‌کند. در خانه‌پردازش، ورودی به خروجی تبدیل می‌شود. بازخوردها، ابزاری جهت ایجاد تعادل [و عدم انحراف از هدف] در سیستم هستند.^(۲) یکی از مهم‌ترین مباحث مطرح در مبحث سیستم، تفکر نگرش سیستمی است. در این تفکر، تکیه بر مواردی از جمله: کلنگری و درنظرگرفتن رابطه پدیده‌ها با دیگر پدیده‌ها می‌باشد. از اثرات این نگرش نظریه عمومی سیستم‌هاست. در ویژگی‌های این نظریه مطرح می‌شود که: در هر سیستم باید اجزاء و ویژگی‌های درون آن با هم پیوسته باشند؛ یک سیستم صرف نظر از اجزایش خود یک کلیت است و کلیت آن مستقلاً قابل بررسی است؛ اجزای سیستم‌ها در تعاملی باهم فعالیت را بهسوی هدف جهت‌دار می‌کنند.^(۳)

۱. Hall and fagen. به نقل از رضاییان، ۱۳۸۰، ص ۲۷.

۲. رضاییان، ۱۳۸۰، ص ۳۶ - ۳۰. به نقل از Ritterer.

۳. Litterer. به نقل از رضاییان، ۱۳۸۰، ص ۱۶.

دو سلاپول مدلی را طراحی کرده است که در آن فقط به «سیستم ارتباطی» توجه شده است. او ابتدا سیستم ارتباطی تعریف می‌کند و می‌نویسد: یک سیستم ارتباطی عبارت است از چیزی که بیان کننده رابطه یا عدم رابطه بین موضوعات یا اشیاء است. سپس مدلی را برای یک سیستم ارتباطی مطرح می‌کند و می‌نویسد: این تصویری است از مدلی برای یک سیستم ارتباطی میان پنج نفر که حلقه‌های بین آنها را نشان می‌دهد.

مدل ۴۱. مدل یک سیستم ارتباطی ۵ نفره

پول در توضیح این مدل می‌گوید:

«یک سیستم ارتباطی از شش جنبه قابل بررسی است». ^(۱)

تعداد اعضاء یک جمعیت: سیستم ارتباطی یک مسجد به واسطه مکان محوری نمی‌تواند واجد تعداد زیادی از اعضاء باشد. مکان محوری اقتضایات خاصی را مثل ارتباطات چهره به چهره و رفتار در داخل زمان تحمیل می‌کند؛ لذا نمی‌توان انتظار داشت یک مسجد بتواند ظرفیت بسیار انبوهی از ارتباطات افراد را در خود بوجود آورد.

ممکن است یک سیستم ارتباطی از نظر ظرفیت پیام تفاوت داشته باشد. از طرف دیگر، مسجد محل زندگی دائمی افراد نیست؛ لذا مدت زمان محدودی از حضور آنها در مسجد صرف می‌شود. پس اولویت ارتباطی و رفتاری در آن مدت با امور دینی و مذهبی و عبادی است. بدین جهت «مسجد مطلوب» آن است که حداقل زمان صرف شده در آن، به امر عبادت اختصاص یابد. در غیر این صورت هر نوع افزایش ظرفیت کاذب خواهد بود و مسجد را از کارکرد عبادی آن دور خواهد ساخت. در این شرایط کاذب، اگرچه مسجد مرکزیت ارتباطی جامعه را به خود اختصاص می‌دهد ولی این لزوماً معنی محوریت فرهنگی آن نیست. نهایتاً این‌که مسجد اگر می‌خواهد در جهت رشد طبیعی قدم بردارد در عین افزایش تنوع پیام، باید بدنبال افزایش «پیام آفرین» نیز باشد.

ممکن است تفاوت سیستم‌ها مربوط به حجم جریان پیام از میان این حلقه‌ها باشد. مساجد می‌توانند از جهت بالفعل بودن رد و بدل کردن پیام متفاوت باشند. فعالیت ارتباطی، حجم جریان پیام را بالا می‌برد و در تسريع تبدیل مسجد به مرکزیت ارتباطی بسیار مؤثر است. معمولاً حجم جریان پیام میان خانم‌های مسجد بیش از آقایان است و بین آقایان با امام جماعت بیش از خانم‌ها با امام جماعت است.

ممکن است تفاوت از نظر ساخت شبکه باشد: نه تنها همه حلقه‌های ارتباطی لزوماً نیاز به یک ساخت دارند، بلکه ویژگی و خصیصه ساخت شامل موارد ذیل است:

الف) ساخت جهتی

مسجد، یک سیستم دارای انواع جهت‌های ارتباطی است و یک طرفه نیست. مسجد نه تنها رسانه، حتی شبه رسانه هم نیست، بلکه اجتماعی کوچک است که در آن انواع روابط چند جانبه جریان می‌یابد.

ب) حلقه‌های مجاز یا ممکن

در مسجد تأکید بر عدم تشکیل حلقه‌های غیرمجاز، بسیار بیش از توجه به تشکیل حلقه‌های مجاز است. لذا ورود به مسجد همراه با هزینه‌های اجتماعی مثبت است. هنجارهای پیش‌گفته روایی، میزان و معیار مجاز بودن حلقه‌های ارتباطی مسجد را توضیح می‌دهد. هر نوع سهل‌گیری در شکل‌گیری و تفکیک صحیح حلقه‌های مجاز و غیرمجاز می‌تواند ماهیت سیستم را از جهت خروجی دچار اختلال کند.

ج) احتمالات

یعنی ساخت یک شبکه - با تعریف احتمال این‌که چه تعداد از کانال‌های ویژه مورد استفاده قرار خواهد گرفت - می‌تواند شخص شود. مثلاً یکی از اعضای شبکه به عنوان رهبر می‌تواند حالت کanal ویژه را به خود بگیرد.

۴- سیستم ارتباطی می‌تواند از بابت نوع پیامی که منتقل می‌شود تفکیک شود: در مسجد، پیام‌ها از نوع شفاهی و عموماً مذهبی است. به میزانی که افزایش پیام لابشرط نسبت به مذهب در مسجد داشته باشیم سیستم دچار اختلال فرهنگی خواهد شد.

۵- سیستم ارتباطی می‌تواند از لحاظ ساز و کار شلیک (*TRIGGERING*) متفاوت باشد. در لحظه، یک سیستم ارتباطی ممکن است درحالی از بعد پنجمگانه‌ای که گفته شد قرار بگیرد و لحظه‌ای بعد تغییر کند. البته یکی از محسن سیستم، پایداری توازن آن است. در مسجد این ساز و کارها می‌تواند به تناسب شرایط بیرونی جامعه اسلامی عوض شود، مثلاً حرکت به سمت گفتمان‌های مسجد / جبهه، مسجد / انقلاب، مسجد / مدرسه از آن جمله است ولی توجه داشته باشیم که توازن سیستم همواره باید حفظ شود. در سیستم مسجدی اصل «اولویت عبادت به همه چیز» موجب حفظ و تضمین توازن است. هر نوع عبور از عبادت می‌تواند تغییرات را از سطح ساز و کار شلیک به سطح ایجاد تحولات ماهوی در ابعاد پنچگانه پیشگفته برساند که آنگاه مسجد از کارکرد فرهنگی تهی خواهد بود.

«مسجد»؛ ارتباطات جماعتی و اضافه شدن جنبه‌ای جدید بنام فرقان در یک کلمه می‌توان گفت جامعه‌گون بودن مسجد (هویت برآمده از کنش متقابل) به همراه مکان محوری، ماهیت ارتباطاتی آن را «جماعتی» کرده است. جماعت، از ترکیب مکان و مجموعه‌ای انسان منسجم تولید می‌شود که مسجد از مصاديق بارز آن است. اگرچه جماعت مسجدی، بدون امام تحقق نمی‌یابد ولی بدانیم که «امام و امت مسجد»، باهم حرکت می‌کنند. امت در راستای ارتباط با خداوند از طریق امام، ارتقاء فرهنگی پیدا می‌کند و امام در راستای پیام آفرینی بهتر به امت، ارتقاء ارتباطی می‌یابد. در این ارتقاء ارتباطی، متغیر «فرقان» حرف اول و آخر را می‌زنند؛ یعنی مکانیزم تولید و استفاده از قانونمندی‌های لازم جهت ارتقاء سیستم‌های مسجد، «فرقان‌های ارتباطی» است که امامان جماعت هنجارپذیر در طول مدت مدیدی کشف و کسب می‌کنند. لذا شناخت مسجد هم ساده است و هم دشوار. سادگی آن به جهت وجود اقتضائات فرهنگی ارتباطی ثابت در متون دینی است و پیچیدگی آن ریشه در ساز و کارهای ارتباطات جماعتی امام محور دارد که در هر مسجد به شکلی منحصر به فرد تولید شده است. آری! احصاء این فرقان و آموزش آن‌ها به عنوان بسته‌های مهارتی گامی است در تدوین تئوری ارتباطات جماعتی مسجد که از هنجار آغاز می‌شود و در فرقان بسط می‌یابد.

منابع

- ۱- ابطحی، سیدمصطفی، «نقش مساجد در استحکام انقلاب اسلامی و مقابله با هجوم فرهنگی»، مجموعه فروغ مسجد (۲)، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران: ۱۳۸۴.
- ۲- احمدی حکمتی، «نقش آموزشی مسجد در عصر پیامبر ﷺ»، مجموعه کارکرد مساجد، نشر رسانش، تهران: ۱۳۸۴.
- ۳- استبصار.
- ۴- امام خمینی، روح الله، رساله عملیه.
- ۵- امام خمینی، روح الله، صحیفه نور، جلد سوم، نهم و شانزدهم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام، تهران: ۱۳۷۵.
- ۶- باهر، ناصر، رسانه‌های سنتی نا تلویزیون، مرکز تحقیقات صدا و سیما، تهران: ۱۳۸۵.
- ۷- بحار الأنوار، جلد ۸۰.
- ۸- برفری، محمد، «نقش مسجد در وحدت اجتماعی مسلمانان»، مجموعه کارکرد مسجد، نشر رسانش، تهران: ۱۳۸۴.
- ۹- حسینی، سیدمحمد، «آثار برکات و کارکردهای فردی - اجتماعی مسجد»، مجموعه فروغ مسجد (۴)، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران: ۱۳۸۵.
- ۱۰- حموده، عبدالوهاب، «روه آورده مسجد در فرهنگ اسلامی»، ترجمه مهدی اسفندیاری، مجموعه کارکرد مسجد، نشر رسانش، تهران: ۱۳۸۴.
- ۱۱- رجایی فر، محمدحسین، «مساجد، نهضت خدمت رسانی و تعاون اجتماعی»، مجموعه فروغ مسجد (۲)، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران: ۱۳۸۵.
- ۱۲- رستگار، مرتضی، «قضاؤت در مسجد»، مجموعه فروغ مسجد (۴)، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران: ۱۳۸۵.
- ۱۳- رضائیان، علی، تجزیه و تحلیل سیستم‌ها، انتشارات سمت، تهران: ۱۳۸۰.

۱۴۳ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / درآمدی بر مسجدشناسی حوزه‌ای

جدید...

- ۱۴ - رضاییان، مجید، «تحول ارتباطات و نقش رسانه‌ای مسجد در ماندگاری فرهنگ اسلامی»، مجموعه کارکرد مسجد، نشر رسانش، تهران: ۱۳۸۴.
- ۱۵ - سجادی، سید مهدی، «مسجد تعلم و تربیت»، مجموعه کارکرد مسجد، نشر رسانش، تهران: ۱۳۸۴.
- ۱۶ - شریف پور، رضا، مسجد و انقلاب اسلامی، مرکز استاد انقلاب اسلامی، تهران: ۱۳۸۰.
- ۱۷ - صحیح بخاری.
- ۱۸ - صحیح مسلم، جلد ۵.
- ۱۹ - طباطبایی، سید محمد حسین، فقیر المیزان، ج ۴.
- ۲۰ - عروة الونقی، جلد ۳.
- ۲۱ - فتحی، علی اصغر، «میر بک رسانه عمومی در اسلام»، ترجمه قاسم هاشمی‌نژاد، مجموعه کارکرد مسجد، نشر رسانش، تهران: ۱۳۸۴.
- ۲۲ - کاربخش، ماشاء‌الله، «نقش مساجد در افزایش و ترویج فرهنگ مطالعه»، مجموعه فروغ مسجد (۴)، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران: ۱۳۸۵.
- ۲۳ - محسینیان‌راد، مهدی، ارتباط‌شناسی، انتشارات سروش، تهران: ۱۳۷۸.
- ۲۴ - مستدرک الوسائل، جلد ۳.
- ۲۵ - من لا يحضر، جلد ۱.
- ۲۶ - مولانا، حمید، گذر از نوگرایی، ترجمه یونس شکرخواه، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، تهران: ۱۳۶۹.
- ۲۷ - همتی، عباس، «نقش مسجد در تأمین اهداف چند منظوره»، مجموعه فروغ مسجد (۲)، مؤسسه فرهنگی ثقلین.
- ۲۸ - واردی، سید تقی، «مسجد خانواده»، مجموعه فروغ مسجد (۴)، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران: ۱۳۸۵.
- ۲۹ - وسائل الشیعه، جلد ۳ و ۴.
- ۳۰ - الوری، محسن، «شیوه‌های فرهنگی - ارتباطی پیامبر»، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران: بهار ۱۳۸۳.
- ۳۱ - الوری، محسن، «مسجد؛ الگوی جامعه دینی»، مجموعه فروغ مسجد (۴)، مؤسسه فرهنگی ثقلین، تهران: ۱۳۸۵.

فروع مسجد « ٧ »

١٤٤

شیوه‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

□ سید علی هاشمی^(۱)

چکیده

مقاله‌ی حاضر براساس محور «الف»، موضوع ششم فراخوان مقاله‌ی ستاد گرامی داشت هفته جهانی مساجد را که با عنوان «شیوه‌های مدیریت فرهنگی در مساجد» مورد بحث قرار داده هست.

مدیریت در مسجد ابعاد مختلفی دارد که یکی از آنها، بعد فرهنگی است. این بعد از مدیریت زمانی به اهداف مقدس خود نائل می‌گردد که دارای ویژگی‌ها و برخوردار از شیوه‌های مفید و مؤثر باشد که از جمله آنها:

الف) شناخت شیوه‌های مؤثر و بی‌عیب و نقص پیامبر بزرگوار اسلام ﷺ، امام علی علیهم السلام و آموزه‌های وحی در ارتباط با هدایت و تربیت انسان‌ها.

ب) بکارگیری اصول مدیریت فرهنگی:

۱ - زمان‌شناسی و بهره‌گیری از زمان در ابعاد سه گانه؛

۲ - دین محوری و این که دین رکن اساسی در مدیریت فرهنگی است؛

۳ - انسان‌مداری.

۱. دکترای فقه و حقوق اسلامی، هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ساری.

ج) شناخت موائع و آفات که به طریق گوناگون اثرات مطلوب کارهای فرهنگی و تربیت دینی را از بین می‌برد.

کلید واژه: مسجد، شیوه‌ها، مدیریت، فرهنگی.

مقدمه

وقتی سخن از مدیریت فرهنگی در مساجد به میان می‌آید، مسؤول ترین فرد در این فرایند، شخص امام جماعت است، که به دلیل برخورداری از مبانی دینی و معرفت و دانش پیامون حکام و معارف الهی، مسؤولیت تربیتی و تبلیغ دینی افرادی را که در محدوده و قلمرو مسجد زندگی می‌کنند، عموماً و نمازگزاران آن مسجد، خصوصاً به عهده دارد.

من در این مقاله قصد پرداختن به تمام ویژگی‌های مدیریت فرهنگی مساجد را ندارم، اما با توجه به تجربه طولانی که در امور دینی و فرهنگی مسجد دارم و به عنوان امام جماعت مسجد محله و دانشگاه ایفای نقش می‌کنم، می‌خواهم به دو ویژگی مهم یک مدیر فرهنگی که همان امام جماعت مسجد می‌باشد، اشاره نموده و نتیجه گیری نمایم. آن دو ویژگی عبارت است از:

- ۱ - شناختن و به کارگیری شیوه‌های ماندگار و همیشه جاوید قرآن، پیامبر اعظم ﷺ و امام علی علیه السلام در مدیریت فرهنگی و تبلیغی جامعه.
- ۲ - به کاربستن اصول مدیریت فرهنگی به عنوان محور اثباتی و شناخت نسبت به آسیب‌ها و آفتها به عنوان محور سلبی که آثار مثبت برنامه‌های فرهنگی و تربیتی مسجد را خشی و از بین می‌برد.

شیوه‌های فرهنگی و تربیتی قرآن

۱ - یادآوری نعمت‌ها و رحمت‌های الهی

قرآن کریم می‌فرماید:

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقَوْنَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بَنَاءً وَأَنْزَلَ مِنْ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الشَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنَدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾.^(۱)

نعمت استقلال و آزادی

﴿وَإِذْ كُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ تَحَافُونَ أَنْ يَتَحَطَّفُوكُمُ النَّاسُ فَآتَكُمْ وَآيَدَكُمْ بِنَصْرِهِ وَرَزْقَكُمْ مِنَ الطَّيَّاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾.^(۲)

«ای مؤمنان به یاد آرید زمانی را که در بین دشمنان بسیار، عده کمی بودید، شما را در سرزمین مکه خوار و ذلیل می شمردند و از هجوم مشرکان بر خود ترسان بودید. پس خداوند شما را در پناه خود آورد و به یاری خود، نیرومندی و نصرت به شما عطا فرمود و از بهترین طعامها روزی کرد، باشد که شکر نعمتش به جای آرید».

نعمت پیروزی بر دشمن

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آتَيْنَا إِذْ كُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَنَّكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرُوهَا﴾.^(۳)

«ای مؤمنان، نعمت خدا را به یاد آرید آنگاه که لشکری بر ضد شما جمع شدند، پس ما بادی تن و سپاهی که با چشم نمیدیدیم بر آنها فرستادیم».

۱. بقره: ۲۱ - ۲۲.

۲. انفال: ۲۶.

۳. احزاب: ۹.

نعمت رزق و روزی

﴿ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنْ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾.^(۱)

«ای مردم، نعمت خدا را به یاد آرید. آیا جز خداوند، آفریننده‌ای هست که از آسمان و زمین به شما روزی دهد؟».

نعمت وحدت

﴿ وَادْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءَ فَالَّذِي يَئِنَّ قُلُوبِكُمْ﴾.^(۲)

«نعمت خدا را به یاد آرید که بین قلب‌های شما الفت و دوستی برقرار کرد هنگامی که با یکدیگر دشمن بودید».

نعمت رهبری و هدایت

﴿ يَا قَوْمٍ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلَ فِيْكُمْ أَنْبِيَاءً﴾.^(۳)

«ای قوم، نعمت خدا را بر خودتان به یاد آرید هنگامی که بین شما رسولانی را قرار داد».

نعمت عفو و بخشش

مبلغ باید بر این نکته تأکید کند که دین اسلام، دین رحمت است و هیچ‌گاه در رحمت بر روی بندگان بسته نیست:

﴿ أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبِلُ التَّوْبَةَ عَنِ عِبَادِهِ﴾.^(۴)

﴿ غَافِرٌ الذَّنْبِ وَقَابِلٌ التَّوْبِ﴾.^(۵)

۱. فاطر: ۳. آل عمران: ۱۰۳.

۲. توبه: ۱۰۴.

۱. فاطر: ۳.

۲. مائدہ: ۲۰.

۳. غافر: ۳.

۱۴۹ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / شیوه‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

و اوصاف دیگر خداوند متعال همچون «غفور»، «غفار»، «رؤوف»، «ودود»، نیز حاکی از باز بودن در رحمت است.

۲ - تحریک عواطف

خداوند متعال از این شیوه برای تربیت انسان‌ها استفاده می‌کند. به طور مثال؛ برای دور نمودن مردم از غیبت کردن، آن را به خوردن گوشت برادر مرده تشییه می‌کند که با توجه به نفرت انسان از مرده خواری، عواطف و احساسات را بر می‌انگیزد:

﴿أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَعْمَ أَخِيهِ مَيِّتًا﴾. (۱)

و حضرت ابراهیم علیہ السلام، عمومی خود، آزر را بالفظ «با امت»؛ ای پدرم، خطاب می‌فرمود،

تا شاید از این راه دلش نرم شده، عاطفه‌اش برانگیخته شده و به راه راست هدایت شود.

قرآن برای ترساندن مردم از تقسیم ناعادلانه ارت، عواطف پدری را تحریک کرده و فرزندان یتیمش را در مقابل چشمان او مجسم می‌سازد:

﴿وَلَيُنْجِشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرَيْةً ضِعَافًا حَافُوا عَلَيْهِمْ﴾. (۲)

و برای ترغیب فرزندان به احترام والدین و توهین نکردن به آنها، پیری و ناتوانی آنها را مطرح کرده و می‌فرماید:

﴿وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغُنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلاهُمَا فَلَا تَقْلُ لَهُمَا أُفِّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا﴾. (۳)

و برای ترغیب مردم به یاری یتیمان، روحیه برادری را زنده می‌کند:

﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُهُمْ فَإِخْرَانُكُمْ﴾. (۴)

۱. حجرات: ۱۲ . ۲. نساء: ۹ .

۳. اسراء: ۲۳ . ۴. بقره: ۲۲۰ .

و حضرت عیسیٰ ﷺ، برای برداشتن عذاب از مردم، در هنگام دعا با جمله‌ای عاطفی از خداوند می‌خواهد:

﴿إِنْ تَعْذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ﴾. (۱)

خدایا، اگر بنی اسرائیل را عذاب کنی همه بندگان تو هستند.

۳- سؤال کردن از مخاطب

مبلغ باید از وجودان و یافته‌های مردم و باورهای طبیعی آنان استفاده کند. همان‌گونه که قرآن استفاده کرده است؛ خداوند می‌فرماید:

«اگر از کافران و مشرکان سؤال کنی که چه کسی آسمان‌ها و زمین را آفریده است و خورشید و ماه فرمانبردار چه کسی هستند؟ به طور یقین جواب می‌دهند خدا آفریده است. زیرا وجودان آنها اجازه نمی‌دهد که غیر از این جواب دهنند».

﴿وَأَئِنْ سَأَلْتُهُمْ مَنْ حَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَسَحَرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾. (۲)

﴿وَأَئِنْ سَأَلْتُهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لَيَقُولُنَّ اللَّهُ﴾. (۳)

و نیز با یادآوری پدیده‌های طبیعی، مردم را به تفکر وا می‌دارد:

﴿أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ * أَنَّتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ * لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَاماً فَظَلَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ * إِنَّا لَمُغْرِمُونَ * بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ * أَفَرَأَيْتُمْ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ * أَنَّتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنْ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ

۱. مائدہ: ۱۱۸.

۲. عنکبوت: ۶۱.

۳. عنکبوت: ۶۳.

۱۵۱ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / شیوه‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

﴿الْمُنْزِلُونَ * لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أَجَاجًاً فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ * أَفَرَأَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي
تُورُونَ * أَنَّهُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَتَهَا أَمْ نَحْنُ الْمُنْشِئُونَ﴾.^(۱)

آیا نمی‌اندیشید دانه‌ای را که در زمین کشت کردید، شما آن را از خاک می‌رویانید یا ما می‌رویانیم؟ آیا آبی را که (هر روز) می‌نوشید توجه دارید که شما آن را از ابر فرو ریختید یا ما نازل ساختیم؟ آیا در آتشی که روشن می‌کنید می‌نگرید؟ آیا شما درخت آن را آفریدید یا ما آفریدیم؟

﴿أَمَّنْ حَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾.^(۲)

﴿هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ﴾.^(۳)

و درباره معاد می‌پرسد:

﴿أَفَحَسِبُتُمْ أَنَّا خَلَقْنَاكُمْ عَبْتًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ﴾.^(۴)

﴿أَفَعَيْنَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ﴾.^(۵)

آیا در آفرینش اول عاجز بودیم (که در برگرداندن دوباره شما عاجز باشیم؟) و دهها سؤال دیگر... .

۴- بیان تاریخ و سرنوشت پیشینیان

قرآن مجید در آیات زیادی، حالات افراد و اقوام گذشته را متذکر می‌شود:

﴿وَإِذْ كُرْنَيْتِ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ﴾.^(۶)

﴿وَإِذْ كُرْنَيْتِ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ﴾.^(۷)

۱. واقعه: ۶۳ - ۷۲.

۲. یونس: ۳۵.

۳. ق: ۱۵.

۴. مریم: ۴۱.

۵. نمل: ۶۰.

۶. مؤمنون: ۱۱۵.

۷. مریم: ۱۶.

﴿وَادْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَى﴾.^(۱)

﴿قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَّ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ﴾.^(۲)

۵- انگیزه تربیتی

یکی از مهم‌ترین وظایف مبلغ، تعلیم مردم است. همان چیزی که از اولین و مهم‌ترین وظایف رسولان الهی بوده است:

﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنفُسِهِمْ يَتَّلُوا عََيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيْهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾.^(۳)

مبلغ باید حقایق دینی را که دشمنان خدا، سعی در پوشاندن آنها دارند، به مردم بیاموزد زیرا مردم، با علم و آگاهی نسبت به دستورات الهی دچار انحراف نمی‌شوند. در دعای کمیل می‌خوانیم:

«... تَجْرِياتٌ بِجَهْلٍ...».^(۴)

و انبیاء به مجرمین می‌گفتند:

﴿بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ﴾.^(۵)

البته باید توجه داشت که تعلیم با تربیت سودمند است و از این رو قرآن به این حقیقت تأکید می‌کند:

﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمَمِ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتَّلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيْهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ﴾.^(۶)

. ۲. آل عمران: ۱۳۷

. ۱. مریم: ۵۱

. ۴. مفاتیح الجنان.

. ۳. آل عمران: ۱۶۴

. ۶. جمعه: ۲

. ۵. نمل: ۵۵

۶- احترام به دیگران

احترام و شخصیت دادن به مبلغان پیشین لازم است زیرا ایشان نیز همان رسالتی را به دوش کشیده‌اند که او ادامه دهنده آن است:

﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا إِلَيْهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ...﴾.^(۱)

حضرت علی علیہ السلام می فرماید:

«ارحم من اهلك الصغير و وقر الكبیر».

و رسول خدا علیہ السلام فرمودند:

«اذل الناس من اهان الناس».^(۲)

۷- عالمانه و پاسخگویانه

مبلغی که پاسخ صحیح یک مسئله شرعی را نمی‌داند، باید از پاسخ غیریقینی خودداری کند که خداوند بزرگ از این عمل نهی فرموده است:

﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ الْأَسْتُكْمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِتَقْتُرُوا عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَقْتُرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ﴾.^(۳)

به خاطر دروغی که زبانهای شما توصیف می‌کند، نگویید این حلال است و آن حرام، تا بر خدا افترا بیندید، کسانی که به خدا دروغ می‌بندند، رستگار نخواهند شد.

روحیه کودک با (لهو)، نوجوان با (لعل)، جوان با (زینت)، میانسال با (تفاخر)، و پیر با (تکاثر) سازگار است، بنابراین جوان به طور فطری شیک پوشی را دوست دارد و مبلغ باید با توجه به این روحیه با او گفت و گو کند. این حالت‌ها از آیه قرآن استفاده می‌شود:

۱. سوری: ۱۲.

۲. محمدی ری شهری، ۱۳۶۹، مکتب الاعلام الاسلامی، ج ۴، ص ۷۰ و ج ۳، ص ۴۴۴.

۳. نحل: ۱۱۶.

﴿أَنَّا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُوَ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ يَئِنُّكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ
وَالْأَوْلَادِ﴾.^(۱)

شیوه‌های فرهنگی و تبلیغی پیامبر اعظم ﷺ

امیرالمؤمنین علیه السلام درباره روحیات جامعه عرب پیش از اسلام می‌فرماید:

«خداؤند، محمد ﷺ را بیمدهنده جهانیان و امین وحی و کتاب خود مبعوث کرد و شما گروه عرب در بدترین آینین و پست‌ترین جاهای به سر می‌بردید. در میان سنتگلاخ‌ها و مارها اقامت داشتید، آب‌های لجن‌آلود می‌آشامیدید و غذاهای خشن (آرد هسته خرما و سوسمار) می‌خوردید، خون یکدیگر را می‌ریختید و از خویشاوندان دوری می‌کردید. بت‌ها در میان شما برپا بود و از گناهان اجتناب نمی‌کردید». ^(۲)

با این حال آن حضرت، به دلیل ویژگی‌های برتر و منحصر به فرد؛ یعنی معارف برتر و شناخت دقیق و همه جانبه مخاطبین، روش‌ها و شیوه‌های بی‌نظیری را در امر تبلیغ وحی و معارف الهی به کار گرفته است که به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

۱ - شناخت طرفیت و قابلیت مخاطبین

پیامبرگرامی اسلام ﷺ با عنایت کامل به میزان پذیرش و استعداد هر فرد، دعوت خود را ابلاغ می‌فرمودند. تبلیغی که از انعطاف برخوردار نباشد، ناکارآمد و خستگی‌آور است. پیامبرا کرم ﷺ در این باره می‌فرماید:

«امرنا معاشر الانبياء ان نكلم الناس بقدر عقولهم». ^(۳)

۱. حدیث: ۲۰ . ۲. صبحی صالح، بی‌تا، نهج البلاغه: خطبه ۲۶ .

۳. جزایری، بی‌تا، الحیاء، چاپ قدیم: ج ۱ ، ص ۱۴۶ .

۱۵۵ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / شیوه‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

۲- ارتباط صمیمی و دلسوزانه با همه اقشار

دعوت پیامبر ﷺ، پیر و جوان، زن و مرد، فقیر و غنی، با سواد و بی‌سواد، را فرا می‌گیرد؛ چراکه قرآن ایشان را: «**رَحْمَةُ الْعَالَمِينَ**»،^(۱) «**هَدْيَةُ النَّاسِ**»،^(۲) «**كَافَةُ النَّاسِ**»^(۳) و «**الْعَالَمِينَ نَذِيرًا**»^(۴) توصیف نموده است.

۳- استفاده از روش‌های مناسب

روش هدایت پیامبر ﷺ برای همه گروه‌ها و طبقات یکسان نبوده و هر گروه یا فردی را به شیوه‌ای خاص دعوت می‌فرمود. برای دعوت اهل کتاب، بر مشترکات تأکید و کافران را به تفکر و تأمل و خردورزی دعوت می‌فرمود.

۴- توجه به نیازهای بشری

هر فرد آن هنگام تعادل و توازن خویش را باز می‌یابد که نیازهای جسمی و روحی او تأمین شده باشد. قرآن می‌فرماید:

﴿فَلَيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ * الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ﴾.^(۵)

۵- آگاهی و تبلیغ عالمانه

پیامبر اکرم ﷺ برای تبلیغ اسلام، وحی الهی را می‌شناخت و به تمام زوایای آن آگاهی داشت. بدون تکیه براین و آن، سخنانش را می‌گفت و هیچ‌گاه از ظن و گمان‌های پوچ پیروی نمی‌کرد.

. ۱. انبیاء: ۱۰۷ . ۲. بقره: ۱۸۵

. ۳. سبا: ۲۸ . ۴. فرقان: ۱

. ۵. قریش: ۴-۳

قرآن نیز می فرماید:

﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ...﴾.^(۱)

و قرآن گواه صدق و درستی گفتار را برهان و دلیل می داند و می فرماید:

﴿فُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾.^(۲)

۶- عمل به گفتار قبل از ابلاغ

پیامبر ﷺ همواره، بیش از همه به دستورات دینی که آن را ابلاغ می فرمود، عمل می کرد. با این روش هم اطمینان و اعتماد مخاطب را جلب می کرد و هم ثابت می نمود که عمل به دستورات دینی کار مشکلی نیست. چنان که فرموده اند:

«انَّ الْكَلَامَ إِذَا خَرَجَ مِنَ الْقَلْبِ دَخَلَ فِي الْقَلْبِ وَإِذَا خَرَجَ مِنَ الْلِسَانِ

لَمْ يَتَجَوَّزْ الْأَذْانَ».

۷- مدارا و ملایمت در ابلاغ

یکی از عواملی که پیامبر ﷺ را موفق کرد، خلق نیکو و رفتار پر از عطفت آن حضرت بود. قرآن در این باره می فرماید:

﴿فَبِمَا رَحْمَةِ مِنْ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيلًا لِّالْقَلْبِ لَأَنْفَضُوا
مِنْ حَوْلِكَ...﴾.^(۳)

به همین جهت وقتی پیامبر ﷺ، امیر مؤمنان علیهم السلام و معاذ را برای تبلیغ به یمن روانه

می سازد، می فرماید:

«انطلقا فبشرها ولا تنفرا و يسرا ولا تعسرا».

۱. اسراء: ۲۶ . ۲. بقره: ۱۱۱ .

۳. آل عمران: ۱۵۹ .

۱۵۷ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / شیوه‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

«مردم را مژده و بشارت دهید و آنها را از خود مرانید، بر آنها سهل و آسان بگیرید نه سخت و دشوار».

۸- روش خیرخواهانه

قرآن شریف در وصف پیامبر ﷺ می‌فرماید:

﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَيْتُمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ
بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾. (۱)

۹- ابلاغ مرحله‌ای و گام به گام

پیامبر ﷺ به امام علی علیهم السلام فرمود:

«ای علی، این دین، دین متینی است پس در آن به آرامی وارد شو، و بدان، کسی که افراط و زیاده‌روی کند نه راهی رامی پیماید نه پشتی برای خود باقی می‌گذارد».

۱۰- پشتکار و اراده

آنچه باعث شد تا پیام نبی اکرم ﷺ نفوذ بیشتری داشته باشد، سعه صدر ایشان بود.

خدای متعال در قرآن می‌فرماید:

﴿لَيَنْهَا مِنَ الْغُرُورِ مِنْ قَبْلِكُمْ * أَمْوَالَكُمْ وَأَنفُسَكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنْ الَّذِينَ
أُوتُوا الْكِتَابَ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذْيَ كَثِيرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ
ذَلِكَ مِنْ عَزْمٍ وَإِذْ أَحَدَ الْأُمُورِ لَا﴾. (۲)

«یقیناً شما با مال و جان آزمایش خواهید شد. و از کسانی که پیش از شما

۲. آل عمران: ۱۸۵ - ۱۸۶ .

۱. توبه: ۱۲۸ .

کتاب آسمانی بر آنها نازل شد و از مشرکان زخمیزان خواهید شنید، و اگر صبر و تقوا پیشه کنید، یقیناً چنین چیزی سبب قوت اراده در کارها است».

۱۱- روش استدلال

قرآن شیوه دعوت پیامبر ﷺ را در مورد افرادی که دارای روحیه‌ای منطقی و استدلالی هستند، این چنین معرفی می‌فرماید:

﴿هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمَمِينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتَّلُّ عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُرَكِّبُهُمْ وَيُعْلَمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾.^(۱)

۱۲- روش موعظه

پیامبر ﷺ برای جذب افرادی که دارای احساسات و عواطفی جوشان بودند و همچنین بیداری عمومی، از موعظه بهره می‌بردند. مواعظ پیامبر ﷺ عمدتاً در باره تقوا، زهد، دنیا، طول امل، هوای نفس، عبرت از گذشته، احوال مرگ، قیامت و... بوده است.

۱۳- استفاده از ابزار اقناعی در تبلیغ

سخت ترین مرحله در دوران تبلیغ پیامبر ﷺ، تغییر و تصرف در عقیده عرب‌ها و مشرکان بود. زیرا آنان غالباً افرادی متعصب و بعض‌ا عنود بودند. امام صادق علیه السلام نیز با توجه به همین نکته می‌فرماید:

«ازالة الجبال اهون من ازالة القلب عن موضعه».^(۲)

«حرکت دادن کوه‌ها از برطرف کردن باورهای قلبی افراد آسان‌تر است».

۱. جمعه: ۲. حرانی، ۱۳۸۴، تحف العقول، نشر بین‌الملل.

۱۵۹ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / شیوه‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

۱۴- احترام به آزادی

عقیده را نمی‌توان با زور منتقل کرد، باید مخالف، فرصت اظهار عقیده را داشته باشد.

پیامبر ﷺ نیز این نکته را رعایت می‌فرمود. قرآن هم در این باره می‌فرماید:

﴿لَسْتَ عَنِيهِمْ بِمُسْيِطٍ﴾. ^(۱)

﴿لَا إِكْرَاهٌ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنْ الْغَيْرِ﴾. ^(۲)

۱۵- احترام به شخصیت

پیامبر ﷺ در هر صورت از مشاجره و کوچک شمردن مخاطب احتراز می‌فرمود.

هرگز در اولین برخورد باور افراد را تمسخر نمی‌کرد. قرآن کریم نیز درباره این نکته روانی و اخلاقی می‌فرماید:

﴿وَقُلْ لَهُمْ فِي أَنفُسِهِمْ قَوْلًا بِلِيغاً﴾. ^(۳)

بعضی از تفاسیر آیه را این‌گونه معنا می‌کنند: ^(۴)

«در خلوت و تنها بی با آنان گفتاری رسا و مؤثر بگو».

۱۶- تفاهم و تکیه بر مشترکات

پیامبر ﷺ در سراسر دوران تبلیغ خویش بحث را از جایی که مورد پذیرش طرف مقابل بود، آغاز می‌کرد. این شیوه سازنده به ویژه در مواجه با اهل کتاب به کار گرفته می‌شد. ^(۵)

۱. غاشیه: ۲۲ . ۲. بقره: ۲۵۶ .

۳. نساء: ۶۳ .

۴. آلوسی، ۱۳۴۵ق، روح المعنی، امارة الطباعة المنيرية.

۵. مطهری، ۱۳۵۸ ، سیری در نهج البلاغه، نشر عین الهی، ص ۱۹۴ .

شیوه‌های فرهنگی و تبلیغی امام علی ع

۱- حکمت

به کارگیری حکمت در امر هدایت و تبلیغ، یکی از شیوه‌های ارزشمندی است که امام علی ع در کنار موعظه و مجادله، براساس فرموده قرآن کریم: «اَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلُهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحَسَنُ»، مورد توجه قرار داده است.^(۱)

۲- موعظه

شیوه موعظه‌ای امام علی ع که عمدۀ ترین شیوه تبلیغی آن حضرت است و از مجموع خطبه‌ها و نامه‌های جمع آوری شده در نهج البلاغه، ۸۶ خطبه از ۲۳۹ خطبه و ۳۱ نامه از ۷۹ نامه، یا تماماً موعظه است و یا لاقل مشتمل بر یک سلسله موعظه است.^(۲)

۳- مجادله

از آنجاکه شیوه تبلیغی امام علی ع، واقع‌نگری و حقیقت‌گرایی است، از مجادله به غیر حسن (بد) پرهیز نموده و در موارد فراوانی روش مجادله به احسن و یا مجادله حسن را به کار برده است. طبرسی در کتاب «الاحتجاج» خویش نمونه‌های زیادی از این‌گونه موارد را بیان کرده است که از مجادلات مهم آن حضرت در شورای تعیین خلیفه پس از درگذشت عمر بن خطاب است.

۴- حقیقت‌گرایی و واقع‌نگری

سیاست اسلام و قرآن در تبلیغ، براساس حقیقت‌گرایی و واقع‌نگری استوار است نه براساس دروغ، ریا، سازش‌کاری، نیرنگ و به کارگیری ترفندها، امیر المؤمنین ع می‌فرماید: «وَاللَّهُ مَا مَعَاوِيَةٌ بَادْهِيَ مَنِي وَلَكِنَهُ يَغْدُرُ وَيَفْجُرُ وَلَوْلَا كَرَاهِيَةُ الْغَدْرِ لَكَنَتْ

۱. مطهری، ۱۳۵۸، نشر عین‌الهی، ص ۱۹۵ - ۱۲۹ . ۲. مطهری، ۱۳۵۸، نشر عین‌الهی، ص ۱۲۸ - ۱۲۹ .

من ادھی الناھ ولکن کل غدرة فجرا و کل فجر کفرا و لکل غادر لواه
یعرف به یوم القيامه...».^(۱)

«به خدا قسم، معاویه از من زیرک تر نیست، لکن او با نیرنگ و گناه
وبی پروای عمل می کند و اگر نبود نفرت از حیله و نیرنگ، من زیرک ترین
مردم بودم ولی هر مکر و نیرنگی گناه است و هر گناه کفر است و برای
هر نیرنگ باز، پرچمی است که در روز قیامت بدان معرفی می گردد».

۵- مخاطب‌شناسی

بهترین نمونه آن، برخوردهای گوناگونی است که امام علی علیہ السلام با مردم داشت. در بسیاری از
موارد می‌بینیم که با مردم برخورد پر محبت و صمیمی داشت و مؤمنان را از تندخوبی بر حذر
می‌داشت و گاهی هم با دوستان گنه کار از هرگونه ترحم و احساسات عاطفی خودداری کرده
و با آنان برخورد بسیار شدید داشته است. همانند این‌که امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

«گروهی نزد امیر المؤمنین علیه السلام رسیدند و گفتند: السلام عليك يا ربنا؛
سلام بر تو اي پروردگار ما. آن حضرت از آنان خواست که از اين عقиде
و گفتار خود توبه کنند ولی نصيحت امام علیه السلام در آنان اثر نکرد و آنان توبه
نکردن؛ سپس فرمان داد دو گودال درکنار هم حفر کردن و آنها را به وسیله
گودالی به هم وصل کردن. آن گاه این گروه را در يکی از گودال‌ها قرار داد
و در دیگری آتشی برافروخت تا بر اثر دود ناشی از آتش مردند». ^(۲)

۱. صبحی صالح، بی‌تا، دارالله‌جره، خطبه ۲۰۰.

۲. حر عاملی، ۱۳۸۷، وسائل الشیعه، نشر اسلامیه، ج ۵، ص ۱۹۲.

۶- کاربرد اصول روانشناسی

بهترین نمونه آن، زمانی است که لشکر امام علی^ع با لشکر معاویه در صفين به یکدیگر می‌رسند و لشکر معاویه پیشستی می‌کنند و شریعه (محل ورود آب) را گرفته و آنان را از برداشتن آب مانع گشتند. در اینجا بود که در برابر لشکرش قرار گرفته و چنین خطابه‌ای ایراد کرد:

«قد استطعموكم القتال فاقروا على مذلة و تاخير محله، اورووا السيف
من الدماء ترووا من الماء فالموت في حياتكم مقهورين، والحياة في
موتكم قاهرين، الا و ان معاویة قادرمة من الغواة و عمس عليهم الخبر
حتى جعلوا نحورهم اغراض المنية». ^(۱)

«همانا دشمن گرسنه جنگ است و از شمانبرد می‌طلبد، اکنون دوراه در پیش دارید؛ یا تن به ذلت و پستی و عقب ماندگی دادن یا تیغ‌ها را با خون خود سیراب کردن و سپس سیراب شدن. مرگ این است که زنده باشید اما مقهور و مغلوب، زندگی آن است که بمیرید، اما غالب و پیروز. همانا معاویه گروهی ناچیز از گمراهان را به دنبال خودکشانده و حقیقت را بر آنها پنهان داشته است تا آنجاکه گلوی خویش را هدف تیرهای شما که مرگ را همراه دارد، قرار داده‌اند».

۷- تبلیغ عملی

تبلیغ با عمل یکی از زیباترین شیوه‌های امام علی^ع می‌باشد و آثار جاودانه و ماندگاری به وجود آورده است. امام صادق^ع از پدران شان نقل می‌کند:

«مردی ذمی (اهل کتاب) با امیرالمؤمنین علی^ع همسفر شد. ذمی گفت:

۱. صبحی صالح، خطبه ۵۱.

قصد کجا دارید؟ حضرت فرمود: قصد کوفه دارم. همین که به دو راهی رسیدند و مرد ذمی از علی^{علیہ السلام} جدا شد، امیرالمؤمنین^{علیہ السلام} او را همراهی نمود. ذمی گفت: مگر شما عازم کوفه نبودید؟ فرمود: چرا. ذمی گفت: پس چرا راه خود را ترک کردید؟ فرمود: توجه دارم. ذمی گفت: پس چرا به راه خود نرفتید و مرا همراهی کردید؟ فرمود: اتمام حق مصاحب این است که انسان رفیق خود را هنگامی که از او جدا می‌شود همراهی کند و پیامبر ما چنین توصیه فرمود. ذمی گفت: چنین دستور داده؟ فرمود: آری. ذمی گفت: معلوم می‌شود کسانی که او را پیروی کرده‌اند به دلیل رفتار خجسته او بوده است. از این رو من به حقانیت دین تو شهادت می‌دهم. ذمی، علی^{علیہ السلام} را همراهی کرد و چون وی را شناخت اسلام اختیار نمود.^(۱)

۸- معرفی الگوهای

یکی از شیوه‌های مهم تبلیغ، معرفی الگوهاست که در این شیوه مبلغ می‌تواند واقعیت را عینیت بخشد. خطبه ۱۵۹ از خطب آن حضرت در نهج البلاغه، شاهد بر این مدعای است.

۹- روش بی‌اعتنایی

در شیوه تبلیغی امیرالمؤمنین^{علیہ السلام} در موارد بسیاری دیده می‌شود که چنین برخوردي با افراد جاهل و لجوچ داشته است، از جمله مردی به نام «زرین» می‌گوید:

«در شهر کوفه در محل وضو گرفتن مشغول وضو بودم، مردی را مشاهده کردم که کفشهای خود را درآورد و شلاق خویش را بالای کفشهایش گذاشت، سپس نزدیکتر آمد و شروع به وضو گرفتن کرد. من به او فشار

۱. کاندهلوی، ۱۳۸۱، انتشارات شیخ‌الاسلام، ج ۱، ص ۲۲۸.

آوردم تا این‌که بر اثر فشار من روی دست‌هایش افتاد. پس برخاست و وضویش را کامل کرد. آن‌گاه سه بار با شلاق به سر من کویید و فرمود: پیرهیز از این‌که دیگران را با فشار دادن کار بزنی، عضوی از آنان را بشکنی و مجبور شوی غرامت آن را پردازی. از مردم سؤال کردم این مرد کیست؟ گفتند: امیرالمؤمنین علیہ السلام بود. من به سوی حضرت رفتم تا عذرخواهی کنم ولی آن حضرت توجهی نکرد^(۱).

۱۰- روش دفع بدی‌ها به خوبی‌ها

در روایتی آمده است که امام علیہ السلام با گروهی نشسته بود. زن زیبایی از کنار آنان گذشت. چشم‌های مردان لحظاتی زن را دنبال کرد، امیرالمؤمنین علیہ السلام با توجه به آمادگی زمینه‌گناه و تحریک شهوت، شیوه خود نگهداری در برابر این غریزه قدر تمند را به آنان آموخت و آنان را به راه صحیح و معقول اطفای شهوت امر کرد. مردی از خوارج که این روش بسیار ظریف و عمیق آن حضرت را مشاهده کرد، شکفت‌زده گفت: خدای بکشید چه دانش عمیقی!! همراهان امام علیہ السلام از بی‌ادبی این مرد به خشم و خروش آمده، قصد کشتن مرد را کردند. امیرالمؤمنین علیہ السلام فرمودند: آرام، بدگویی در مقابل بدگویی یا عفو از گناه.^(۲)

ارکان مدیریت فرهنگی

مدیریت فرهنگی باید دو محور را مورد توجه خاص قرار دهد:

- ۱- محور اثباتی: یعنی اصولی را باید در مدیریت خود به کار برد و به عنوان مبنای کار فرهنگی قرار دهد.
- ۲- محور سلبی: یعنی باید عوامل و عناصری که به مانند ویروس و میکروب خطرناک،

۲. مجلسی، ج ۴۱، ص ۴۹.

۱. وسائل الشیعه: ج ۳، ص ۵۱۵.

جسم و جان فعالیت‌های فرهنگی را زین می‌برد، شناخته و آنها را از میدان فعالیت‌های فرهنگی خارج و یا همواره آماده مبارزه با این آفت‌ها و آسیب‌ها باشد.

محور اثباتی

سه اصل اساسی است که مدیریت فرهنگی باید به آن توجه ویژه داشته باشد:

۱- زمان شناسی و بهره‌گیری از زمان

در مدیریت فرهنگی، زمان از جهات گوناگونی حائز اهمیت است؛ یک جهت که جهت عام در هر نوع فعالیت و مدیریتی است، ارزش زمان است که در غالب فعالیت‌های مدیریتی ما، توجه چندانی به آن نمی‌شود؛ بلکه اساساً ارزش فرصت و زمان را هنگامی درک می‌کنیم که بدانیم در آن مقطع زمانی چه کارهایی را می‌توانستیم انجام دهیم و انجام ندادیم و به اصطلاح وقت‌کشی کرده‌ایم. از آن جا که ما برای زمان هزینه‌ای نمی‌پردازیم، از ارزش آن هم غافلیم. امروزه در دنیای مدرن، زمان یکی از مهم‌ترین سرمایه‌ها برای دولت‌ها، مدیریت‌ها و سازمان‌ها به حساب می‌آید و بهره‌گیری صحیح از زمان است که موفقیت یا شکست را رقم می‌زنند. سازمان دهی صحیح زمان، بی‌تردید یکی از نخستین بندهای هر دستورالعمل برای موفقیت است. دشوارترین وظیفه در میان گروه‌ها، همیشه سازماندهی و مدیریت زمان و تنظیم وقت توسط افراد گروه بوده است.^(۱)

جهت دیگر اهتمام به مسئله زمان که خاص مدیریت فرنگی و تربیتی است، آن است که از یک منظر، همواره سه زمان مارا احاطه کرده است: گذشته، حال و آینده. مواجهه با هر یک از سه مقطع یاد شده، با دیگری متفاوت است. از آن جا که زمان، ظرفی برای فعالیت‌های آدمی است، مدیر فرهنگی باید نسبت به هر یک از سه زمان حال، گذشته و آینده، برنامه و ایده مشخصی داشته باشد. نظر به نوع آنچه آدمیان در این فرصت‌ها انجام می‌دهند، رویکرد ما به هر یک از زمان‌های یاد شده نیز متفاوت است.

۱. مدیریت و رهبری در تشکل‌های اسلامی: ص ۲۲۵.

گذشته هر جامعه‌ای سرشار از وقایع و حوادث شیرین یا تلخ است. چشم فرو استن نسبت به این وقایع، در واقع، نادیده انگاشتن برخی مواریث فرهنگی است.

یک مدیر فرهنگی باید همواره فهرستی از وقایع تلخ و شیرین گذشته را پیش روی خود داشته باشد؛ وقایعی که تأثیرات شگرفی بر حیات گذشته جامعه و فرهنگ آن داشته است. بعد دیگر زمان، حال است. منظور از زمان حال، وضعیت و فرصتی است که هم‌اکنون در اختیار ما است و البته همراه با تحولات و اوضاع و احوال ویژه‌ای است. شناخت این وضعیت، وظایفی را برای مدیر فرهنگی رقم می‌زند که متفاوت از اقتضایات زمان گذشته است. مهم‌ترین مسئله از این حیث، بهره‌گیری از لحظه‌های زمان موجود و استفاده از آن در مسیر اهداف فرهنگی و تربیتی است. همچنان که برای فرد، عمل شایسته یک وظیفه است، برای مدیر فرهنگی نیز تدارک فعالیت‌ها و برنامه‌های مفید یک اصل اساسی به‌شمار می‌آید.

بعد سوم زمان، آینده است. از این حیث، دوراندیشی و آینده‌نگری برای مدیر فرهنگی ضروری است. یک مدیر فرهنگی باید تحولات و اوضاع پیشروی را به خوبی پیش‌بینی نماید و آمادگی مواجهه و رویارویی منطقی و صحیح با آنها را داشته باشد. افزون بر این، زمان، ظرف تحقق اهداف مدیریت فرهنگی است که البته باید با تنظیم زمان‌بندی اهداف در انتظار آن است.

شناخت زمان حال و آینده از این حیث مهم است که استعداد و آمادگی را برای مدیریت فرهنگی به ارمغان می‌آورد. امام علی علیه السلام می‌فرماید:

(۱) «من عرف الايام لم يغفل عن الاستعداد».

«آن کسی که زمان را می‌شناسد، از آمادگی و استعداد لازم برای بهره‌گیری و مواجهه با آن غافل نمی‌ماند».

امام صادق علیه السلام نیز از جمله فواید زمان‌شناسی را این می‌داند که اشتباهات و شباهه‌ها، فرد را فرانمی‌گیرد و راه خروج از آنها را تدارک می‌بیند:

«العالِم بزمانه لاتهجم عليه اللوابس». ^(۱)

«آن کس که زمان خویش را می‌شناسد و به مقتضیات آن وقوف دارد،
هدف هجوم استبهات و قایع نمی‌شود».

در حقیقت ثمره مهم زمان‌شناسی، بصیرت است که تأیید خود را بر رفتارهای دیگر
مدیر می‌گذارد. پیامبر اکرم ﷺ از جمله ویژگی‌های انسان عاقل را بصیرت به زمان و احوال آن
می‌دانند:

«علی العاقل أَن يَكُون بَصِيرًا بِزَمَانٍ مَقْبَلًا عَلَى شَأنِه حَافِظًا لِلْسَّانَةِ». ^(۲)

در اینجا مناسب است یک نمونه از بهره‌برداری از زمان و تنظیم رفتارهای فرهنگی
با آن را از سیره معصومین ﷺ بیان نماییم. فردی از اصحاب امام صادق علیه السلام که نوع لباس
و پوشش آن حضرت را متفاوت با لباس پیامبرگرامی اسلام ﷺ و دیگر ائمه قبل از آن
حضرت می‌دید، زبان به اعتراض گشود:

«وَاللَّهِ مَا لِبَسَ رَسُولُ اللَّهِ مثْلُ هَذَا الْلِبَاسِ وَلَا عُلِيٌّ وَلَا حَدَّ مِنْ آبائِكَ». ^(۳)

«به خدا قسم نه پیامبرگرام یا سلام و نه حضرت علی علیه السلام و نه هیچ یک از
پدران تو، چنین لباسی نمی‌پوشیدند».

حضرت در پاسخ می‌فرماید:

«كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فِي زَمَانٍ قَطْرَ مَقْتَرٍ وَكَانَ يَأْخُذُ لَقْتَرَهُ وَاقْتَدَارَهُ وَانْ
الدِّنِيَا بَعْدَ ذَلِكَ ارْخَتَ عَزَالِيهَا فَاحِقَّ اهْلَهَا بِهَا ابْرَارُهَا ثُمَّ تَلَّا: «فُلْ مَنْ حَرَّمَ
زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيَّبَاتِ مِنْ الرِّزْقِ» ^(۴) وَنَحْنُ أَحْقُّ مِنْ اخْذِ
مِنْهَا مَا اعْطَاهُ اللَّهُ».

۱. تحف العقول: ص ۲۵۶؛ ميزان الحكم: ج ۲، ص ۱۱۵۸.

۲. خصال صدوق: ص ۵۲۵.

۳. فروع كافي: ج ۶، ص ۴۴۲.

۴. اعراف: ۳۲.

پیامبر ﷺ در زمان تنگ‌دستی و فقر مسلمانان زندگی می‌کردند و مراعات آن تنگ‌دستی‌ها را می‌نمودند؛ در حالی که دنیا بعد از آن درهای نعمت را گشود و شایسته‌ترین افراد برای استفاده از نعمات دنیا، نیکوکاران هستند.

سپس این آیه را تلاوت نمود:

«بگو چه کسی زینت‌های الهی را که خداوند برای بندگان خود آفریده و روزی‌های پاکیزه را حرام کرده است».

سپس فرمود:

«ما شایسته‌ترین افرادی هستیم که از نعمت‌های الهی استفاده می‌کنیم». از جمله موارد استفاده از زمان، بحث نام‌گذاری روزها با فعالیت‌های ویژه و مهم است تا از این رهگذر، ارزش‌های ویژه، بیشتر پاس داشته شوند و توجه به نوعی از فعالیت‌ها و امور در اذهان عمومی و اجتماع، بیشتر جلوه گر شود.

۲- دین محوری

می‌دانیم که در مراکز و اماکن مقدس مانند مسجد، تار و پود فرهنگ را باید با معیارها و ارزش‌های دینی همسان و هماهنگ کرد که الحمد لله این عنصر در مدیریت فرهنگی مسجد نقش اول را دارد. معنای این سخن نقش محوری دین در فرهنگ است و مدیریت فرهنگی باید با این ضابط، فعالیت‌ها و برنامه‌های خود را تنظیم نماید. درست است که فرهنگ موجود در یک جامعه ممکن است با معیارها و ضوابط اسلامی همخوانی نداشته باشد، اما مدیریت فرهنگی هیچ‌گاه باید به فرهنگ موجود در یک جامعه به عنوان مبدأ و مقصد نگاه کند، بلکه سمت و سوی فعالیت‌ها و برنامه‌ها باید متوجه فرهنگ ایده‌آل باشد. در این صورت هر چند به یک باره با عناصر فرهنگی مغایر با ارزش‌ها و آرمان‌های موجود در یک اجتماع برخورد نمی‌شود، ولی کوشش برآن است که در گذر زمان و با محوریت دین، جهت‌گیری دینی به فرهنگ و عناصر آن داده شود. امور فرهنگی اموری نیست که به یک باره و در مدت زمانی

۱۶۹ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / شیوه‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

کوتاه بتوان آن را محو کرد و زدود. این امر مستلزم برنامه‌ریزی و زمانبندی و تدریج است. آنچه مهم است، این است که هم ارزش‌بایی عناصر فرهنگی و هم اتخاذ نوع مکانیزم‌ها و شیوه‌های مواجهه با آن، با معیارهای دینی انجام‌گیرد. آنچه در این میان مهم است، فهم صحیح از دین است که یک مدیر فرهنگی، به خصوص امام جماعت مسجد به عنوان مدیر فرهنگی و دینی، باید قرائت صحیح و درستی از دین داشته باشد تا بتواند در نقد و تحلیل پدیده‌ها و عناصر فرهنگی به خوبی و درستی عمل نماید. از این‌رو، از جمله آموزش‌های لازم و ضروری برای افرادی که در این زمینه مسؤولیت دارند، آموزش صحیح معارف دینی و شیوه‌های تبلیغ آن است.

علامه محمدتقی جعفری^۱ در این باره می‌نویسد:

«هر پدیده و فعالیت فرهنگی که با ارزش‌های متعالی انسانی، مانند اخلاقیات و مذهب ناسازگار باشد، فرهنگ اسلامی آن را نمی‌پذیرد؛ زیرا هر پدیده و فعالیتی که به نام فرهنگ در جامعه بروز کند و مخالف حیثیت و شرافت و شخصیت کمال طلب انسانی باشد، اگرچه در جذاب‌ترین صورت عرضه شود، فرهنگ اسلامی با آن مخالفت نموده و از عرضه و ترویج آن جلوگیری می‌نماید». ^(۱)

۳- انسان‌مداری

گسترده‌ترین، عمیق‌ترین و شدیدترین نوع مدیریت انسانی، مدیریت فرهنگی است؛ زیرا هم گستره آن محدود به یک قشر از انسان‌ها مثلاً نوجوانان و جوانان نمی‌شود، بلکه میان خردسالان و پیران از زن و مرد با هر قومیتی را پوشش می‌دهد، و هم به انسان، بما هو انسان و بالحظه همه جوانب و ابعاد آن توجه جدی دارد، نه این که وجه خود را تنها به یک بعد و ساحت انسانی محدود نماید. اصل انسان‌مداری در مدیریت فرهنگی ناظر به معنای یاد شده

۱. جعفری، محمدتقی، فرهنگ پیرو و فرهنگ پیشو، تهران، ۱۳۷۳: ص ۷۴.

است. سر و کار مدیریت فرهنگی با عموم اقتدار اجتماعی است و حتی اگر به ظاهر یک قشر خاص در معرض برنامه‌های مستقیم آن باشد، به طور غیرمستقیم و چه بسا اساسی‌تر، سایر اقتدار نیز در دیدرس و دامنه‌ی برنامه‌ها و فعالیت‌های او قرار دارد. به همین جهت در مدیریت‌های فرهنگی مدارس و مساجد و فرهنگسراها، اثر برنامه‌هایی که برای نوجوانان طراحی می‌شود، هیچ‌گاه به خود نوجوان محدود نمی‌شود، بلکه خانواده آنان را نیز متأثر می‌سازد؛ همچنان که برای تأثیرپذیری و شرکت فعال نوجوانان در این‌گونه فعالیت‌ها و برنامه‌ها، هماهنگی و همراهی خانواده‌ها نقش بسیار مؤثری ایفا می‌کند.

وجه دیگر انسان‌مداری در مدیریت فرهنگی، شناخت ابعاد انسانی و ساحت‌های اوست. مدیر فرهنگی باید اطلاع درست و دقیق و کافی از ماهیت انسان و ابعاد و نیازهای انسانی او داشته باشد. برنامه‌های عبادی، برنامه‌های اجتماعی، برنامه‌های ورزشی، نقاشی و استفاده از زیبایی‌های طبیعت، برنامه‌های تفریحی و... همواره باید در دستور کار مدیران قرار گیرد. برنامه‌هایی که در جهت تقویت ابعاد جسمی، زیبایی طلبی و جمال‌خواهی و... است؛ گاه نادیده انگاشته می‌شود و بیشتر بر برنامه‌های عبادی به معنای اخص نکیه می‌کنند و دقیقاً یکی از علل ناکارآمدی و افت تأثیر عملکرد مدیریت‌های فرهنگی و تربیتی ما همین مسئله است؛ در حالی که مقتضای روایات و متون اسلامی توجه جامع و همه جانبه به انسان حتی در برنامه‌های فردی است.

وجه دیگر انسان‌مداری در مدیریت فرهنگی، شناخت مبانی و ساز و کار تأثیرگذاری بر انسان و به اصطلاح دقیق هدایت انسان است. ضرورت شناخت مبانی و مبادی رفتارهای انسانی و کیفیت سمت و سوادن به فعالیت‌های انسانی، برخاسته از همین اصل انسان‌مداری است، تاکیفیت و چگونگی نحوه شکل‌گیری باورها، احساسات و عواطف و افعال و رفتارهای انسانی را ندانیم و از چند و چون آن آگاه نباشیم، هرگز در دستیابی به اهداف مدیریت فرهنگی موفق نخواهیم بود. در این جا، به لحاظ اهمیت این وجه از انسان‌مداری، یکی دو نمونه از متون اسلامی را بیان می‌داریم. نمونه اول، کاربرد رفق و مدارا و ملاطفت و ملایمت در فعالیت‌ها و روش‌های مدیریت فرهنگی است. این امر آن قدر حائز اهمیت است که خداوند متعال در

قرآن کریم، پیامبر خویش را فرمان می‌دهد که برای هدایت انسان‌ها باید از این اصل به حد کمال بهره جوید و در مقام تعلیل، به یک مبنای انسان شناختی اشاره می‌کند و آن این که انسان‌ها، در مقابل درشتی و خشونت، سرسختی و لجاجت در پیش می‌گیرند. خداوند متعال می‌فرماید:

﴿قَبِيلًا رَحْمَةً مِنْ اللهِ لِئِنَّهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًا عَلِيِطًا الْقَلْبِ لَأْنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ﴾.^(۱)

«به برکت رحمت الهی در برابر ایشان نرم و مهربان شدی و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو پراکنده می‌شدند».

نمونه دوم توجه به مبادی رفثارهای انسانی، این است که از نظر متون اسلامی با فرض اراضی نیازهای مادی و اولیه و جسمی انسان هاست که می‌توان انتظار رفثارهای متعالی برخاسته از میل و رضایت مخاطب را داشت و در چنین صورتی است که این‌گونه رفثارها تأثیرگذاری لازم خود را خواهند داشت. شاید وجه این که در متون اسلامی انجام فرایض به هنگام احساس گرسنگی، ادرار شدید و خستگی... (عدم وجود حالت جسمی و بدنی مناسب) منع شده است، همین نکته باشد.

محور سلبی

در فرهنگ لغت به هر پدیده‌ای که مایه تباہی و فساد چیزی شود، آسیب یا آفت گفته می‌شود.^(۲) یکی از پدیده‌هایی که مانند هر چیز دیگری در معرض آسیب‌ها قرار می‌گیرد، تبلیغ دین و فعالیت‌های جانی آن است. این آسیب‌ها در موقعیت و شرایط مختلف، متفاوت می‌باشند. با قطع نظر از این موقعیت‌ها و شرایط، شاهد لطمehا و خطراتی هستیم که یک تبلیغ موفق را تهدید و در نهایت، بازدهی و اثر مطلوب آن را کاهش می‌دهد. براین اساس لازم است در وهله اول به آسیب‌شناسی شیوه‌های تبلیغ دینی و قرآنی پرداخت و سپس با استفاده از رهنمودهای قرآن و اهل بیت علیهم السلام به آسیب‌زدایی از بوستان پرفیض پرداخت. در این نوشتار به مهم‌ترین آسیب‌های تبلیغ در حدّ بضاعت، اشاره شده است:

۲. المقری، ۱۴۰۵ق، دارالهجره، ج ۱، ص ۲۹.

۱. آل عمران: ۱۵۹.

● خودفراموشی

خودفراموشی یکی از نقاط آسیب‌پذیری برنامه‌های فرهنگی و دینی است؛ سخن مدیرفرهنگی و امور دینی در ابلاغ و تبیین معارف دینی، آنگاه در شنوندگان اثر ژرف و پایدار بر جای می‌گذارد که گوینده خود نیز بهره‌ای از اثرات پیامش برده باشد. در غیر این صورت، باید توقع توفیق چندانی را در این مقصود داشت زیرا:

- ۱- بیان از حرارت و احساس لازم، که ناشی از انس قلی گوینده و تأثیر او در حین عمل به آن می‌باشد، خالی خواهد بود.
- ۲- از آنجایی که گوینده، خود آن مسیر را در عمل نیازمند، به خوبی نخواهد توانست الگویی عملی و راهکاری موفق، برای دیگران ترسیم کند.
- ۳- مهم‌تر این که معقول و پسندیده نیست که دیگران را به نیکی و نیکو بودن دعوت و خود را فراموش کرد.

چنان‌که خداوند تبارک و تعالی در قرآن مجید، می‌فرماید:

﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْإِيمَانِ وَتَسْأُونَ أَنفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتَنَاهُونَ عَنِ الْكِتَابِ﴾.^(۱)

بنابراین باید با اجابت آیه کریمه «فاستبقوا الخيرات» هم به دعوت قرآن و هم به فرمایش قرآن ناطق؛ حضرت امام صادق علیه السلام: «كونوا دعاة للناس بغير السننکم»^(۲) عمل کرده باشیم.

● سخنان باطل و ناروا

یکی دیگر از آسیب‌های تبلیغ دینی، دچار شدن به سخنان باطل و ناروا است که ناشی از مراجعه به منابع مطالعاتی و تحقیقاتی منحرف و یا برگرفتن مطالب از «افواه الرجال» می‌باشد. آیه شریفه ذیل ناظر به بیان این آفت است:

۲. کلینی، بی‌تا، اصول کافی: ج ۲، ص ۷۸

۱. بقره: ۴۴

﴿شَيَاطِينَ الْإِنْسَانِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ
الْقَوْلِ غُرُورًا...﴾.^(۱)

مبلغ همچنین باید از ایراد سخنان ناپخته و بدون مطالعه و بررسی در جوانب مختلف آن، پرهیز کند. زیرا ممکن است، در این صورت پدیده‌ای را که مهم و بزرگ است، برای شنونده کم اهمیت و کوچک جلوه دهد. و به عکس چیزی کوچک و کم اهمیت را بزرگ و مهم جلوه دهد. قرآن مجید این نکته را نیز در این آیه شریفه مورد توجه قرار می‌دهد:

﴿وَتَقُولُونَ بِأَفْوَاهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُمْ بِهِ عِلْمٌ وَتَحْسَبُونَهُ هَيْثَنَا وَهُوَ
عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ﴾.^(۲)

کسی که مردم را به سوی خدا می‌خواند، باید بینش خودش به خدا بیشتر و کامل‌تر از آن‌ها باشد. چنان‌که پیامبر اکرم ﷺ این‌گونه فرموده:
«ادعو الى الله على بصيرة انا و من اتبعني».^(۳)
«من و پیروانم، خلق را با بصیرت به سوی خدا فرا می‌خوانیم».

● استبداد به رأی

یکی دیگر از آسیب‌های تبلیغات اسلامی، خودمحوری است. چه بسیار کسانی که با انگیزه‌های خیر و پاک، راه تلاش دینی را برگزیدند و به دلیل اجتهاد به رأی، در کام انحراف غلطیدند. قرآن کریم می‌فرماید:

﴿وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصْفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هَذَا حَلَالٌ وَهَذَا حَرَامٌ لِتَفْتَرُوا
عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَقْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَ﴾.^(۴)

از این آیه این پیام استنتاج می‌شود که بسیاری از سخت‌گیری‌ها، ناشی از جهل به دستورات اسلام است.

۱. انعام: ۱۱۲.

۲. نور: ۱۵.

۳. کلینی، بی‌تا، اصول کافی: ج ۱، ص ۴۴.

۴. نحل: ۱۱۶.

● تحلیل‌های غلط

همچنان‌که تحلیل درست و صحیح مسایل و حوادث، نقش مهم و سازنده‌ای در روشن‌گری و رشد و شکوفایی فکری و فرهنگی افراد جامعه دارد، پیش‌بینی‌های غلط و تحلیل‌های نادرست مسایل نیز موجب سردرگمی خود و دیگران خواهد شد. خداوند متعال نیز به خاطر همین کار منکران را سرزنش کرده و می‌فرماید:

﴿بِلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمٍ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ كَذَّلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ﴾.^(۱)

/آنها از روی علم و دانش قرآن را انکار نمی‌کنند/ بلکه آنها چیزی را تکذیب کردند که از آن آگاهی نداشتند. و هنوز واقعیتش بر آنان روشن نشده بود. پیشینیان آن‌ها نیز این‌گونه تکذیب کردند. پس بین که عاقبت کار ظالمان چگونه بود«.

مبلغ باید به تحلیل مباحث و مسایلی پردازد که:

- ۱- اصل موضوع و جواب آن کاملاً برایش روشن و آشکار شده باشد.
- ۲- قدرت و تسلط کامل بر طرح و بیان آن داشته باشد.
- ۳- مخاطبانش توانایی درک و فهم آن را داشته باشند.

● تحریف معارف

اسلام دین کاملی است که در همه زمینه‌ها، دستورات، معیارها و طرح‌های عملی دارد. اما تشخیص صحیح آنها نیازمند شناخت و تسلط بر مبانی و منابع اصیل دینی است؛ زیرا در این صورت ممکن است مطالب غیردینی در دین داخل و یا متون اصیل اسلامی را تحریف کند. از پیامبر اکرم ﷺ در این باره روایاتی نقل شده، از جمله این حدیث شریف که فرمود:

«من فسر القرآن برأيه فقد افترى على الله الكذب». ^(۱)

مبلغ باید علاوه بر دقت در محتوای مطالبی که بیان می‌کند، با تحریف‌ها و نسبت‌های ناروایی که افراد نادان به نام دین رواج می‌دهند با روشنی شایسته و پسندیده برخورد کند. چنان‌که خدای سبحان فرمود:

﴿وَإِنْ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِتَحْسِبُوهُ مِنْ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنْ الْكِتَابِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ﴾. ^(۲)

«درین ایشان [یهود/کسانی هستند که هنگام تلاوت کتاب خدا زبان خویش را چنان می‌پیچند که گمان می‌کنید [آنچه را می‌خوانند] از کتاب [خدا] است و در حالی که از کتاب خدا نیست و [حتی صریحاً] می‌گویند، آن از طرف خدادست با این‌که از طرف خدا نمی‌باشد و به خدا دروغ می‌بنندند، درحالی که آگاهند».

• التقاط

مخلوط کردن حق و باطل با هم، التقاط است که گناهش کمتر از تحریف نیست و گمراهی مردم را در پی دارد. امام علی علیه السلام جمله‌ای دارند که به همین مطلب اشاره دارد. ایشان می‌فرماید:

«ولَكُنْ يَوْخذُ مِنْ هَذَا ضُفْتَ وَ مِنْ هَذَا ضُفْثَ فِيمَزْجَانَ فَهَنَالِكَ يَسْتَوْلِي الشَّيْطَانُ عَلَى اولِيَائِهِ».

۱. مجلسی، ۱۴۰۳ ق، دارالاحیاء التراجم، ج ۳۶، ص ۲۲۷.

۲. آل عمران: ۷۸.

و اما چون قسمتی از حق و قسمتی از باطل گرفته و در هم می‌گردد، در آن هنگام شیطان بر دوستان خود، تسلط پیدا می‌کند. و امام علی^ع به حسن بصری که سخنان آن حضرت را می‌نوشت، فرمود: «چه می‌نویسی؟». گفت: «مطالب حکیمانه تو را یادداشت می‌کنم و مطالبی هم از خودم به آنها اضافه کرده و برای مردم سخنرانی می‌کنم». حضرت به او فرمود: «سامری نیز همین کار را می‌کرد. او می‌گفت من آثار رسول را گرفتم و با هنر خودم درآمیختم و گوساله‌ای ساختم که مردم را منحرف کنم». به همین دلیل است که حضرت رو به مردم کرد و فرمود:

«اما ان لکل قوم سامریا و هذا سامری هذه الامه». (۱)

«آگاه باشید که هر قومی یک سامری دارد و این شخص، سامری این امت است!».

● نوآوری

نوآوری در غیر امر دین عیی ندارد. کسی در شعر یا هنر یا فلسفه نوآور باشد، مانعی ندارد، اما نوآوری در دین جایز نیست، چون ما آورنده دین نیستیم، حتی امام هم آورنده دین نیست و چه بسا موجب بدعت در دین می‌شود و حرام است. بنابراین نباید مطلق نوآوری را بدعت نامید. نوآوری یعنی: «ادخال فی الدین مالیس فی الدین»؛ چیزی را که در دین نیست از خود جعل کردن!

● تجددگرایی‌های افراطی

باید توجه داشت که پرهیز از افراط و تفریط و گرایش به اعتدال در هر کاری، خالی از دشواری نیست. گویی همیشه راه اعتدال که پرهیز از افراط و تفریط است، یک خط باریک بوده، که اندک بی توجهی موجب خروج از آن است. این که در آثار دینی وارد شده که «صراط» از «مو»

۱. مکارم شیرازی، ۱۳۶۶، تفسیر نمونه: ج ۱۳، ص ۲۸۶.

باریک‌تر است، اشاره به همین نکته است که رعایت اعتدال در هر کاری، سخت و دشوار است. بدیهی است که مشکلات جامعه بشری نو می‌شود و مشکلات نو، راه حل نو می‌خواهد. «الحوادث الواقعه» جزو پدیده‌های نوظهوری است که حل آنها بر عهده حاملان معارف اسلامی است. بنابراین ضرورت وجود مجتهد در هر دوره و لزوم تقلید و رجوع به مجتهد زنده همین است؛ والا در سلسله مسایل ثابت و لا تغیر میان تقلید از زنده و مرده فرقی نیست. به هرحال تجددگرایی افراطی، که هم در شیعه و هم در سنی وجود داشته و دارد، در حقیقت عبارت است از:

۱- آراستن اسلام به آنچه از اسلام نیست.

۲- پیراستن آن، از آنچه از اسلام هست، به منظور رنگ زمان زدن و باب طبع زمان کردن. این‌ها آفت بزرگی برای نهضت اسلامی است. و وظیفه مبلغ آن است که با روشنی مؤثر با تأثیرات ناشی از این آسیب‌ها مبارزه کند.^(۱)

● اوهام، خرافات و سنت‌های ناروا

بی‌تردید یکی از آسیب‌های تبلیغات اسلامی، رواج آداب و رسوم و سنت‌هایی است که برخلاف تعالیم اسلام بوده و همواره سد راه گسترش این دین میین بوده است. علمای بزرگ اسلام هرجا که سنت‌های جاهلی سد راه تکامل جامعه می‌شد، حتی به قیمت آبروی خویش با آها مبارزه می‌کردند.

سنت‌شکنی وسیله‌ای برای رشد جامعه در بستر تعالیم اسلام و ایجاد فضای مناسب برای تعالی و ترقی فرهنگ و اندیشه در جامعه اسلامی است. البته در این راه گروهی همواره در مقابل حق‌جویان قرار دارند. قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

﴿وَكَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْبَةٍ مِّنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُشْرُفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا

۱. موگهی، ۱۳۸۱، تبلیغ و مبلغ در آثار مطهری، ص ۳۳۴ - ۳۳۵.

آبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَى آثَارِهِمْ مُفْتَدُونَ * قَالَ أَوْلَوْ جِئْتُكُمْ بِأَهْدَى
مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءَكُمْ فَالْوَرَأْ إِنَّا بِمَا أُرْسَلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ^(۱).

● غرور

در فراز و نشیب کارهای تبلیغی همواره موفقیت‌ها در کنار برخی ناکامی‌های ظاهری هستند. گاهی تمجید و تحسین‌ها به دنبال یک سخنرانی جالب و مفید متوجه مبلغ می‌شود و گاهی نیز مبلغ در کارهای خود احساس موفقیت و کامیابی نمی‌کند. در هر دو صورت او باید با تدبیر و تلاش به شناخت وظیفه و انجام آن، پردازد.

● ناتوانی علمی

از مهم‌ترین عوامل موفقیت در تبلیغ دینی، آگاهی و توانایی لازم در بیان مسائل و موضوعات اسلامی است. سخنوری که بدون علم و آگاهی از مطلبی در کرسی خطابه بحث می‌کند و پیرامون آن سخن می‌گوید، به ارزش کلام و شخصیت خود آسیب می‌رساند و خویشتن را با عوارض نامطلوب آن مواجه می‌سازد چنانکه این نکته مهم، در کلام امیر بیان، حضرت علی علیه السلام چنین آمده است:

«لاتقل ما لا تعلم...».^(۲)

● وابستگی مالی به افراد ناصالح

تبلیغات اسلامی اگر آلوده به سودطلبی شد، به تدریج ارزش واقعیاش را از دست می‌دهد و جذب کانون‌های قدرت مادی می‌شود.

۱. زخرف: ۲۳ - ۲۴.

۲. آمدی، غزال‌الحكم، بی‌تا، چاپ افست، ج ۲، ص ۸۲۸.

در تاریخ ادیان به بسیاری از عالمان و راهبان اهل کتاب برخورد می‌کنیم که به قطب‌های قدرت و ثروت نزدیک می‌شوند تا از یکسو از وجهه آنان استفاده کنند و از سوی دیگر از دنیای آنان بهره‌گیرند. چنان‌که در آیه زیر آمده است:

﴿إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيُأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ...﴾.^(۱)

«بسیاری از عالمان اهل کتاب و راهبان اموال مردم را به باطل می‌خورند و سد راه خدا می‌شوند...».

و پیامبر اکرم ﷺ که بزرگترین مبلغ تاریخ اسلام بوده، از قول قرآن می‌فرماید:

﴿وَمَا أَشَأَكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِي إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾.^(۲)

«ای پیامبر، بگو به خاطر رسالت و نبوت از شما اجر نمی‌طلب بلکه اجر من بر پروردگار عالمیان است».

بنابراین، اگر مبلغان دینی بتوانند و سعی کنند برای تأمین معاش خود فکر دیگری بکنند و از راه تبلیغ، امرار معاش نکنند، در کار خود موفق تر و مؤثر تر عمل خواهند کرد، چراکه راه‌های رزق و روزی در زندگی بسیار است.

● ابهام در پیام

پیام تبلیغی موردنظر باید از هرگونه ابهام و گنج بودن پیراسته باشد تا مخاطب دچار سوء‌برداشت نشود، هر چه پیامروشن تر باشد، آرامش مخاطب در برداشت از مطالب بیشتر خواهد بود.

رسول خدا ﷺ در این مورد می‌فرماید:

«انا معاشر الانبياء امرنا ان نكلم الناس على قدر عقوتهم».^(۳)

«ماگر وه پیامبران، مأموریم که با انسان‌ها به اندازه عقل‌هایشان سخن‌گوییم».

۱. توبه: ۳۴ . ۲. شعراء: ۱۰۹ .

۳. کلینی، بی‌تا، اسلامیه، ج ۱، ص ۲۷ .

● پرگویی

یکی از عواملی که موجب خستگی و کسالت مخاطبان می‌شود، آن است که مبلغ در بیان مقصود خویش به جای استفاده از کلام مختصر و بلیغ، پرگویی کند. از امام صادق علیه السلام روایت شده است که فرمود:

«قَيْلَ مَا الْبَلَاغُ؟ فَقَالَ عَلِيٌّ مِنْ عِرْفٍ شَيْئًا قَلْ كَلَامَهُ فِيهِ وَإِنَّمَا سَمِيَ الْبَلِيجُ

(۱) لَأَنَّهُ يَلْبِعُ حَاجَتَهُ بِاهْوَنِ سَعِيهٍ».

امام کاظم علیه السلام نیز در این باره فرموده:

«هُرَّ كَسْ بِاَزْوَادِ سُخْنِ خُودْ، شِيرِينِي وَ زِيَادِيِّي هَمَّ حَكِيمَانِه سُخْنَ رَأَى مُحْوِّرِ

(۲) كَنْد... گُويَا بِرْ نَابُودِي عَقْلَ خَوِيشَ اَقْدَامَ كَرْدَه اَسْت». (۲)

حضرت علی علیه السلام فرمود:

(۳) «خَيْرُ الْكَلَامِ مَا لَا يَمْلِ وَلَا يَقُلْ».

● توجه به هدف تبلیغ

تبلیغ کار بسیار ارزشمندی است که اول مسؤولیت آن از طرف خداوند بر عهده انبیا و اولیا و سپس بر عهده علمای ربانی است. هدف تبلیغ در مکتب انبیا، نجات مردم از طاغوت‌ها، هواهای نفسانی، جهل، تفرقه، شرک، دعوت به ایمان به خداوند و قانون‌آسمانی و معاد و... است. بنابراین فرمایش قرآن محتوای تبلیغ تمام انبیا یکی بوده است:

(۴) ﴿أَنْ أَعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ﴾.

۱. حرانی، ۱۳۸۴، تحف العقول، نشر بین الملل، چاپ دوم.

۲. کلینی، بی‌تا، اسلامیه، ج ۱، ص ۲۷۷، ح ۲۳.

۳. غرد الحکم: ج ۱، ص ۱۷.

۴. نحل: ۳۶.

● تندخویی و زود رنجی

مردمی که گرد مبلغ جمع می‌شوند، گاهی اسباب آزردگی و دلسردی او را فراهم ساخته و با اصرارها، نادانی‌ها، خشنونت‌ها، بدرفتاری‌ها و پرگویی‌های خویش، مبلغ را به‌ستوه می‌آورند. خشم و آزردگی، مردم را پراکنده می‌کند. چنان‌که خداوند متعال در قرآن کریم به پیامبر عظیم الشأن و مبلغ کبیر اسلام ﷺ می‌فرماید:

﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنْ اللَّهِ لِئِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَأْنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ﴾.^(۱)

«ای رسول رحمت، خدا تو را با رحمت خویش با خلق مهریان و خوشخوی گردانید و اگر تندخو و سخت‌دل می‌بودی، مردم از گرد تو پراکنده می‌شدند».

● دامن زدن به اختلافات

بی‌شک در هر اجتماعی، اختلافاتی میان مردم آن به وجود می‌آید، که گاه به لحاظ زمانی تا حدی هم ریشه‌دار و عمیق می‌باشد. و همچنین گاهی میان مسئولین یک منطقه و یا یک شهر و... اختلافاتی وجود دارد. مبلغ باید از دامن زدن به این گونه نزاع‌ها با هوشمندی و لطافت دوری گزیند و اگر توانست، باید آن اختلافات را کاهش داده و جلوی گسترش آنها را بگیرد. مبلغ باید با نرمش و رفتاری منطقی مردم را به سوی راه راست هدایت کند. گرایش برخی مبلغان به جناح‌ها و گروه‌های سیاسی باعث می‌شود تا مردم سخنان او را همواره حمل بر طرفداری و تبلیغ جناح و گروهی کنند، که مبلغ خودش را متنسب به آن می‌داند.

● ساده لوحی، زودباوری و اعتماد به همه

مدیر فرهنگی و مربی تربیتی نباید هر آنچه را می‌شنود، باور کند و به همه افراد اعتماد کند. البته نباید با سوءظن برخورد کرد؛ بلکه سخن در این است که به سادگی، مطلب شنیده یا خوانده‌ای را نقل نکرده و عکس العمل نشان ندهد. قرآن می‌فرماید:

﴿إِذَا جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَيٌّ فَسَيَّءُوا﴾.^(۱)

● آشنایی با دانش آمارگیری

آشنایی با مبانی آماری و برآوردهای عملکرد تبلیغاتی و نیز شیوه‌های بررسی بازتاب در آموزه‌های تبلیغی، نقش مهمی در پیشبرد تبلیغ دینی دارد. تبلیغ دینی یک خدمت آموزشی و تربیتی است و قرآن در این زمینه می‌فرماید:

﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولاً﴾.^(۲)

«ای انسان! آنچه را که نسبت به آن آگاهی نداری، دنبال مکن که چشم و گوش و دل، همه مسؤولند».

● تضاد حرف و عمل

زبان عمل، مؤثرتر از زبان حرف است. اگر مخاطبان میان گفتار و کردار دعوت کننده تضاد و ناهمگونی مشاهده کنند، نسبت به صاحب سخن اعتمادشان را از دست خواهند داد. در قرآن نیز نکوهش از کسانی شده است که گفتار بلاعمل دارند:

﴿لَمْ تَقُولُنَّ مَا لَا تَفْعَلُنَّ﴾.^(۳)

۱. حجرات: ۶.

۲. اسراء: ۳۶.

۳. صف: ۲.

● وضعیت نامطلوب متصدیان امور فرهنگی

حسن ظاهر، قرار نگرفتن در موضع اتهام، آهنگ صدای خوب، آراستگی ظاهری، سیمای جذاب، تمیزی، شیوای گفتار و بیان، در اثر مثبت تبلیغ نقش داشته و ضد آنها، اثر منفی و مخرب دارد. حضرت موسی علیه السلام وقتی مأموریت یافت برای دعوت فرعون به سوی او برود، از خدا خواست که گره از زبانش بگشاید: «وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي»^(۱) و درخواست کرد که هارون را هم وزیر او قرار دهد تا پشتوانه او باشد، چراکه زبانش فصیح‌تر است: «وَأَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسِلْهُ مَعِي...»^(۲) و حضرت سلیمان علیه السلام وقتی پیکی به سوی ملکه سبا می‌فرستد تا او را به سوی سلیمان فرا خواند، هدهد (شانه به سر) را انتخاب می‌کند.

● مراعات نکردن بستر و زمینه لازم

هر حرف را به هر مخاطب نباید گفت. هر شیوه را با هرگونه مخاطب نمی‌توان به کار گرفت. بیان متناسب با سطح فکر مخاطبین، از همین عامل است. مراعات اندازه فهم و کشش فطری مخاطب، عامل جذب است. پیامبر اکرم ﷺ فرمود:

«با مردم به اندازه فهم شان سخن بگویید».

و نیز فرمود:

«ما پیامبران، مأموریم به اندازه عقل و فهم مردم با آنان سخن بگوییم».

«اَنَا معاشر النَّاسَ اَمْرَنَا اللَّهُ اَنْ نَكَلِمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عَقُولِهِمْ».^(۳)

۱. طه: ۲۷ . ۲. فصل: ۳۴ .

۳. طباطبایی، ۱۳۸۲ ، سنن النبی، پیام آزادی.

● وجود ذهنیت منفی در مخاطب

مثلاً اگر مردم نسبت به یک نهاد و مرکزی ذهنیت منفی داشته باشند و مبلغ از سوی همان مرکز برای تبلیغ فرستاده شده باشد، مسلماً نمی‌تواند در کار خود موفق باشد. زدودن این عوامل و مهیا کردن ذهن و قلب مخاطب، عامل تأثیر است. مثلاً کاشی هرگز به دیوار کاهگلی نمی‌چسبد، کنده می‌شود و می‌افتد. اگر مردم نسبت به گوینده بدینی داشته باشند و او را دارای غرض بشناسند، تبلیغ او مؤثر نخواهد بود.

● تکرار زیاد

اگر یک سخن و تذکر مکرر گفته شود، گاهی تهوع آور است:
 «كل شيء جائز عن حدة انقلاب الى ضده».

● تبلیغ مستقیم

تبلیغات صریح و مستقیم و رویارویی، در برخی موارد اثر منفی دارد. امام علی علیهم السلام فرموده است:
 «التعريض للعاقل أشد من عتابه».

«گوشہ و کنایه زدن، برای عاقل سختر از توبیخ مستقیم است».

در جای دیگر می‌فرماید:

«عقوبة العقلاء التلويع، عقوبة الجهال التصریح».^(۱)

«کیفر عاقلان کنایه زدن است، کیفر جاهلان تصریح کردن است».

کاربرد صنعت کنایه در قرآن بسیار مشهود است که باید توجه شود.

۱. محمدی، ری شهری، ۱۳۶۹، مکتب الاعلام الاسلامی: ج ۱، ص ۷۷.

● طرح شبه، بدون پاسخ

در مسائل اعتقادی و اجتماعی، شبهه انداختن، راحت است، ولی پاسخ گفتن و شبهه زدایی دشوار است. اگر شبهه و سوالی را طرح کنیم، ولی از عهده پاسخ محکم و قانع‌کننده و منطقی برآورده باشیم، آن شبهه در ذهن می‌ماند و این‌گونه تبلیغ، اثر منفی می‌گذارد.

نتیجه

برای تحقق آرمان‌های قرآن، پیامبر اعظم ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام پیرامون مسجد و عینیت یافتن مسجد آباد، برخورداری از عناصر و عوامل زیر ضرورت دارد:

۱- از نظر زمانی، در یک موقعیت جغرافیایی مناسب ساخته شود چراکه این عنصر در جذب انسان‌ها به ویژه جوانان به مسجد نقش اساسی دارد.

۲- از نظر معماری و مهندسی، باید توجه داشت که در قرآن، مسجد آباد مورد توجه شارع قرار گرفته است و این آبادی مسجد به شکوه ظاهری و رواق‌های بلند و قندیل‌های سر به فلک کشیده و نماهای شگفت‌انگیز نیست. بلکه آبادی مسجد به علم و عبادت و تواضع و تحقق رابطه متقابل عبودیت عبد و ربوبیت رب است.

۳- مدیریت یکی از عوامل تأثیرگذار و جدی در تحقق آرمان‌های بلند مسجد اسلامی است. مدیریت در مسجد ابعاد مختلفی دارد که یکی از آنها، بعد فرهنگی است. این بعد از مدیریت، زمانی به اهداف مقدس خود نایل می‌گردد که دارای ویژگی‌ها و برخوردار از شیوه‌های مفید و مؤثر باشد که از جمله آنها:

۱- به کارگیری اصول مدیریت فرهنگی مانند؛ زمان‌شناسی و بهره‌گیری از زمان، اصل دین محوری و انسان‌مداری.

۲- شناخت شیوه‌های مؤثر و بی‌عیب و نقص پیامبربرگوار اسلام ﷺ و امام علی علیهم السلام و آموزه‌های وحی در ارتباط با هدایت و تربیت انسان‌ها.

۳- شناخت موانع و آفات‌ها که به طریق گوناگون آثار مطلوب کارهای فرهنگی و تربیت دینی را از بین می‌برد.

فهرست منابع

- ١ - قرآن کریم.
- ٢ - الطريحي، فخرالدین (١٤٠٨ق)، مجمع البحرين، تهران: نشر فرهنگ اسلامي.
- ٣ - طباطبائي، محمد حسين (بی‌تا)، الميزان في تفسير القرآن، انتشارات جماعة المدرسین في الحوزه العلميه في قم المقدسه.
- ٤ - موگھی، عبدالرحیم (١٣٨١)، تبلیغ و مبلغ در آثار شهید مطهری، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ٥ - آلوسى، سید محمود (١٣٤٥ق)، تفسیر روح المعانی، مصر، اماره الطباعة المنیرية.
- ٦ - آمدی، عبدالواحد (بی‌تا)، غردالحكم و دردالكلم، ترجمه محمد علی انصاری، تهران: چاپ افست.
- ٧ - آیت الله جعفر سبحانی و دیگران، (١٣٨٥)، راه رسی تبلیغ، انتشارات نور مطاف.
- ٨ - ابن خلدون، عبدالرحمون بن محمد (١٣٨٦)، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ٩ - ابی القاسم الحسین بن محمد (بی‌تا)، المفردات فی غریب القرآن، تهران: انتشارات المکتبة المرتضویه.
- ١٠ - امام خمینی، روح الله (١٣٧٠)، صحیحه نور، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی ایران، چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ١١ - جزایری، سید نعمت الله (بی‌تا)، العجایة، چاپ قدیم.
- ١٢ - جعفری، محمد تقی، فرهنگ پیرو و فرهنگ پیشو، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، ١٣٧٣.
- ١٣ - جمعی از نویسندهان (١٣٧٧)، مجموعه مقالات تبلیغات و جنگ روائی، ترجمه حسین حسینی، تهران: پژوهشکدهی علوم دفاعی دانشگاه امام حسین طیللله.
- ١٤ - حر عاملی، محمد بن حسین (١٣٨٧)، وسائل الشیعه الى تحصیل مسائل الشیعه، مصحح عبدالرحیم ربانی، انتشارات دارالکتب الاسلامیه.

۱۸۷ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / شیوه‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

- ۱۵ - حرانی، ابو محمد (۱۳۸۴)، تحف العقول، ترجمه احمد جنتی، نشر بین‌الملل، چاپ دوم.
- ۱۶ - حیدری، احمد رضا (۱۳۷۱)، خلاصه مقالات تبلیغ و تبلیغات، تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۱۷ - رزاقی، احمد (۱۳۷۰)، اهمیت و ضرورت تبلیغات، تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۱۸ - رزاقی، احمد (۱۳۷۷)، تبلیغات دینی (ابزار و شیوه‌ها)، تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۱۹ - رهبر، محمد تقی (۱۳۷۱)، پژوهشی در تبلیغ، تهران: نشر سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۲۰ - صادقی اردستانی، احمد (۱۳۸۰)، روش تبلیغ و سخنرانی، قم: بوستان کتاب قم، انتشارات دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم.
- ۲۱ - الصباغ، محمد (۱۳۸۹ ق)، الحدیث، المجلس الاعلى للشئون الاسلامية.
- ۲۲ - صبحی، صالح (بی‌تا)، نهج البلاغة، قم: انتشارات دارالهجره.
- ۲۳ - طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۸۲)، سنن النبی، ترجمه حسین استاد ولی، انتشارات پیام آزادی.
- ۲۴ - عماره نجیب، محمد موسی (۱۹۷۳ م)، الاعلام فی ضوء الاسلام، ریاض: مکتبه المعارف.
- ۲۵ - کاند هلوی، محمد یوسف (۱۳۸۱)، حیات صحابه، ترجمه مجتبی الرحمنی رحیمی، تربت جام: انتشارات شیخ الاسلام احمد جام.
- ۲۶ - الکلینی، ابی جعفر محمد بن یعقوب (بی‌تا)، اصول کافی، ترجمه سید جواد مصطفوی، انتشارات علمیه اسلامیه.
- ۲۷ - مجلسی، محمد باقر (بی‌تا)، بحار الانوار، چاپ بیروت: مؤسسه الوفا.
- ۲۸ - محدث قمی، شیخ عباس (بی‌تا)، مفاتیح الجنان، کانون انتشارات علمی.
- ۲۹ - محلثی، جواد (۱۳۸۲)، روش‌ها، قم: نشر معروف.
- ۳۰ - محمدی ری شهری، محمد (۱۳۶۹)، میزان الحکمة، مکتب الاعلام الاسلامی.
- ۳۱ - مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۳)، مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پانیده، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۳۲ - مطهری، مرتضی (۱۳۵۸)، سیری در نهج البلاغه، انتشارات عین‌اللهی، چاپ دوم.
- ۳۳ - مطهری، مرتضی (۱۳۸۴)، سیره‌ی نبوی، انتشارات صدرا.
- ۳۴ - المقری، احمد بن محمد بن علی (۱۴۰۵ ق)، المصباح المنیر، قم: دارالهجره، چاپ اول.
- ۳۵ - مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۶۶)، فقیر نمونه، ایران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- ۳۶ - نوری، حاج میرزا حسین (۱۳۸۳)، مستدرک الوسائل، ایران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- ۳۷ - یکن، فتحی (۱۳۷۸)، آسیب‌شناسی دعوت اسلامی، ترجمه داود نارویی، تهران: نشر احسان.

فروع مسجد «٧»

١٨٨

ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

□ سید علی هاشمی^(۱)

چکیده

مسجد، پایگاه، کانون و مرکز فعالیت‌هاست. فعالیت‌ها می‌توانند صورت‌های متعدد: آموزشی، سیاسی، علمی، نظامی ورزشی، اقتصادی و... داشته باشند که از جمله این فعالیت‌ها، فعالیت فرهنگی است. فعالیت فرهنگی به تناسب مرکز تدوین و اجرایی آن، متفاوت است، مثلاً فعالیت فرهنگی در مساجد، متناسب با این مرکز، پیشینه دینی داشته و در جهت تربیت و هدایت افراد گام برمی‌دارد.

هر کانون یا مرکز وقتی موفق است که از مدیریت خوب و مؤثری برخوردار باشد تا بتواند فعالیت‌های مسجد را مدیریت کند. در قرآن ۲۶ آیه پیرامون مسجد و ۲ آیه درباره مساجد آمده است که از مجموع این آیات، مدیریت مسجد با ویژگی‌های منحصر به فردش، استنباط و استخراج می‌گردد. مقاله حاضر، مدیریت فرهنگی مسجد را که یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های مسجد است، مورد بررسی قرار داده است.

کلید واژه: مسجد، ویژگی‌ها، مدیریت فرهنگی.

۱. دکترای فقه و حقوق اسلامی، هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ساری.

مقدمه

مسجد اگرچه، در اصل برای عبادت ساخته شده و سجده گاه مسلمانان برای خصوص و فروتنی به صورت‌های انفرادی و جماعت در برابر ذات اقدس الهی به حساب می‌آید، ولی نگرش اسلام به مسجد تنها نگرش به جایگاهی برای عبادت و اقامه نماز جماعت نیست، بلکه مسجد در اسلام از زمان پیامبر اکرم ﷺ همواره به عنوان یک پایگاه دینی و در برخی زمان‌ها، به عنوان پایگاه حکومت، نقش آفرین بوده است. پیامبر ﷺ از مسجد به عنوان کانونی برای تعلیم و تربیت و هدایت امور اسلام بهره می‌بردند و مسجد، مرکز حکومت و نیز مرجع فکری و محل بحث و تبادل اندیشه بوده است.

در عصر پیامبر ﷺ و خلفا، مسجد مرکز آموزش‌های قرآن، حدیث، فقه، لغت و دیگر علوم بوده و بیشترین مساجد در ابتدای تاریخ اسلامی، مراکز نهضت‌های علمی و فرهنگی محسوب می‌شده‌اند؛ مثلاً مسلمانان تهی دست در صفة و سکوی مسجدالنبی در مدینه به کسب دانش می‌پرداختند.

مسجد، قرن‌ها آموزشگاه مهم مسلمانان و جایگاهی برای فراغیری علوم و آموزش‌های گوناگونی بود که جامعه اسلامی به آن نیاز داشت. پس از رحلت پیامبر اعظم ﷺ نیز، مسجد از نظر علمی و فرهنگی موقعیت ویژه‌ای یافت و در سطوح گوناگون مورد استفاده دانشجویان و پژوهشگران قرار گرفت.

حضرت امام خمینی ره فرموده‌اند: «مساجد سنگر است، سنگ‌ها را حفظ کنید» که به طور حتم منظور از این سنگر، یک سنگر عقیدتی و فرهنگی است. مسجد باید خوارک فکری متناسب با همه اقسام جامعه را تأمین کند. مسجد مهم ترین جایگاه مدیریت فرهنگی، دینی و تربیتی نظام جمهوری اسلامی ایران است. مخاطب‌شناسی، روش‌شناسی تربیتی و رعایت ظرفیت‌های زمانی و حوصله مخاطبین و مدیریت فرهنگی از جمله مهم ترین مواردی است که باید به آنها توجه شود. رسیدن به این اهداف و مقاصد، ممکن نیست مگر در سایه مدیریت و سیاست صحیح و درست اداره مسجد در تمام ابعاد به خصوص در بعد فرهنگی و دینی که در دوره حیات پیامبر اسلام ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام به بهترین نحو انجام

۱۹۱ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

می‌گرفت. برای استمرار آن مدیریت رسالی و ولایی بی‌نظیر، باید ویژگی‌های آن را فراگرفت و تا حد امکان، تحقق بخشد. به امید عینیت یافتن اهداف و آرمان‌های بلند مسجد الهی در جامعه دینی و انسانی ما.

روش و سیره متداول در تاریخ اسلام و مسلمین

در دوران عظمت اسلام، تمام زندگی شهر در مسجد جریان داشت؛ زیرا اسلام تمایزی میان مقدس و نامقدس نمی‌شناسد و هر عملی در برابر خداوند انجام می‌شود، بنابراین هر عملی که توأم با تقوی باشد، یک بعد قدسی دارد و نماز درنگی است در سلسله گوناگون، درنگی که به سایر لحظات معنی می‌دهد. بنابراین نماز از بقیه اعمال جدا نیست.^(۱)

تعلیم و تربیت و آموزش احکام دین در مسجد صورت می‌گرفت و پیامبر خدا ﷺ در مسجد آیات قرآن را برای مردم تلاوت می‌کرد.

ابن عباس در مسجد می‌نشست و تفسیر قرآن یاد می‌داد و شاگردانی مانند نافع بن ازرق در جلسات تفسیری او شرکت می‌کردند.^(۲) حسن بصری در مسجد به تدریس مسائل کلامی می‌پرداخت. قصه جدا شدن یکی از شاگردانش به نام واصل بن عطا، از حلقه درسی او و پیدایش فرقه معترله معروف است.^(۳)

مسجد کوفه شاهد سخنان و خطبه‌های پربار و انسان‌ساز و حیات بخش امیرالمؤمنین علیه السلام بود که در بیان معارف بلند توحیدی، شاهکارهای ماندگاری هستند.

در مسجد جامع قاهره که عمرو بن العاص پیش از سال ۲۴۹ آن را بنادرد، بیش از چهل حلقه درسی دایر بود و زاویه‌هایی داشت که شخصیت‌های بزرگ و معروف در آن تدریس می‌کردند و بهنام آنها شهرت یافته بود؛ مانند زاویه امام شافعی، زاویه صاحبیه و زاویه مجددیه

۱. روزه گارودی، مسجد آئینه اسلام، انتشارات ژگوار، بهنفل از سایت خبرگزاری مهر.

۲. ذهبی، التفسیر والمنسرون: ج ۱، ص ۷۵.

۳. بغدادی، الفرق بین الفرق: ص ۷۴.

و بعضی از آنها موقوفاتی هم داشت.^(۱) «آدام متز» در کتاب «تمدن اسلامی» در قرن چهارم، می‌نویسد:

«در زمان مقدسی در همان مسجد (مسجد جامع قاهره) صد و بیست حلقه درسی شبانه دایر بود».^(۲)

مسجد جامع منصور در بغداد، مرکز تدریس علوم گوناگون بود و از چنان اهمیتی برخوردار بود که نقل می‌کنند:

«ابراهیم بن محمد نطفویه یکی از فقهای بزرگ بغداد پنجاه سال به یک ستون مسجد جامع منصور تکیه می‌زد و تدریس می‌کرد و جایش را عوض نکرد و همچنین خطیب بغدادی که به گفته یاقوت حموی، وقتی به مکه رفت، براساس روایتی از پیامبر ﷺ، سه جرعه از آب زمزم نوشید به نیت برآمدن سه حاجت که یکی از آنها تدریس در مسجد جامع منصور بود».^(۳)

مسجد الازهر مصر در عهد خلفای فاطمی، مرکز مهم فرهنگی و مجمع علمی دانشمندان، به ویژه فقهای شیعه بهشمار می‌رفت و هرچند در ابتدای امر مسجدی ساده بود، اما بعداً به صورت دانشگاهی بزرگ درآمد که دانشجویان و طالبان علم از اطراف و اکناف جهان اسلام به آنجا روانی می‌آوردند.^(۴)

مسجد قروین فارس، در نیمه قرن سوم هجری تأسیس شد و سپس به یکی از مراکز مهم فرهنگی و علمی درآمد، فارغ التحصیلان این مسجد با تبحری که در علوم و فنون مختلف داشتند به سرمینهای اسلامی سرازیر شدند.

۱. مقریزی، الخطوط: ج ۲، ص ۲۴۶.

۲. آدام متز، تمدن اسلامی در قرن چهارم (ترجمه فارسی): ج ۱، ص ۲۰۷.

۳. یاقوت حموی، معجم الادیاء: ج ۱، ص ۲۴۶. ۴. آدام متز، همو.

۱۹۳ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

مسجد قرطبه، اروپاییان را به خود جذب کرد و آنان را برای تحصیل دانش و کسب آگاهی بیشتر از اسلام، به سوی خود کشید و عده زیادی از فقیهان، دانشمندان، شاعران، ادبیان، فلاسفه و مترجمان آثار، از آن مساجد فارغ التحصیل شدند.^(۱)

حوزه علمیه نجف اشرف که به دست توانمند شیخ محمد بن حسن طوسی پایه گذاری شد، در مسجد یا مساجد کنار حرم حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام قرار گرفته است. این مرکز با سابقه‌ای هزار ساله تاکنون فقهاء و دانشمندان برجسته‌ای به جامعه بشری تحويل داده که به اقرار و اعتراف برخی حقوق دانان معاصر و صاحب اثر، نظریه بعضی از فقهاء فارغ التحصیل آن حوزه مقدس بر نظریه مشهورترین دانشمندان و حقوق دانان مغرب زمین در زمینه حقوق تطبیقی روحان داشته و از عمق و دقیق بیشتری برخوردار است.

همچنین علمای بزرگ و فقهاء نامدار جهان تشیع، سال‌های متعددی و به‌طور مستمر، مساجد اطراف حرم مقدس امام رضا علیه السلام و حضرت فاطمه معصومه علیها السلام را مرکز تدریس خود قرار داده‌اند.

همین سیاست در سایر مساجد جهان اسلام به خصوص در کشور عزیز ما ایران اسلامی استمرار دارد و منبر مسجد، حکم کرسی دروس دینی و الهیات را دارد که عالمان دینی و ائمه جماعات بر فراز آن، قوانین الهی، شرح وظایف و تکالیف بندگی، اخلاق، تفسیر و ... را به مردم تعلیم می‌دهند. همه این‌ها بیانگر این واقعیت است که مساجد از مدیریت خوبی برخوردار بوده است و تلاش مستمر می‌نماید تا اهداف پیامبر اکرم صلوات الله علیه و آله و سلم و ائمه معصومین علیهم السلام تحقق یابد.

همچنین این جایگاه رفیع مساجد در جهان اسلام بود که موجب شد تا استعمارگران و بدخواهان و سلطه‌جویان بر کشورهای اسلامی، برای این‌که به آمال و آرزوهای پلید خود برسند و چراغ پر فروغ و همیشه روش اسلام را خاموش کنند، مهم‌ترین مرکز علمی و فرهنگی، سیاسی و اجتماعی جهان اسلام، یعنی مساجد را هدف قرار دادند و با اجرای سیاست‌های

۱. تلمیسانی، نفح الطیب: ج ۲، ص ۷۹.

مودیانه و اعمال شیوه‌های استعماری خود و گماردن نوکران بومی، وضع مساجد را دگرگون ساختند تا جایی که سال‌ها شاهد بودیم که مسجد به صورت محلی برای برگزاری نمازهای پنج‌گانه و تشکیل مجالس عزا و ترحیم درآمد و رفته رفته از وجود نمازگزاران اندیشمند و انقلابی خالی شد. امید است تا با همت دست‌اندرکاران و سیاست‌گذاران امور مساجد، مساجد ما به جایگاه اصیل خود برگرد.

مقاله حاضر در صدد پاسخ به این سؤال است که مدیریت فرهنگی مسجد چه ویژگی‌هایی باید داشته باشد تا با اعمال این مدیریت بتواند فلسفه واقعی مسجد و اهداف بلند پیامبر بزرگوار اسلام ﷺ در پایه‌گذاری مسجد تا حد توانش همچنان تحقق بخشد.

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های یک مسجد تأثیرگذار، برخورداری از مدیریت مطلوب در اداره مسجد و فعالیت‌های مرتبط به آن است. مدیریت فرهنگی، علمی و دینی افراد در مسجد نه تنها کمتر از اداره یک واحد اداری یا تجاری نیست، بلکه به مراتب پیچیده‌تر است، زیرا یک مدیر فرهنگی با اهداف، موضوعات و نتایج پیچیده‌های مواجه است که شناخت، برنامه‌ریزی، سازماندهی، کنترل و ارزیابی آن نیاز به تلاش و مطالعه فراوان دارد. بنابراین این مدیریت، علم برنامه‌ریزی، سازماندهی، نظارت و بهره‌گیری مناسب از ابزار و منابع برای رسیدن به اهداف پیش‌بینی شده است.^(۱)

بنابراین مساجد، مدیریتی را می‌طلبند که با درنظر گرفتن شرایط مکانی و زمانی، مدیریتی اصولی و اساسی را اعمال کنند و با به کار بردن امکانات و در نظر گرفتن نیازها و روایات گروه‌های سنتی مختلف و با شناخت دقیق و هدفمند، برنامه‌های فرهنگی، تبلیغی، علمی و تربیتی را تدوین و بر اجرای آنها نظارت داشته باشند. بنابراین مدیریت مسجد باید امور زیر را مورد توجه قرار دهد:

۱. احمدی، مسعود، مدیریت اسلامی، انتشارات نشر، چاپ اول ۱۳۸۳، ص ۴۶.

۱۹۵ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

۱- برنامه‌ریزی

از دیدگاه اسلام، برنامه‌ریزی دارای فایده‌های زیادی است که به چند نمونه آن اشاره می‌گردد:

۱ - ۱ : موجب ثبات و دوام سیاست‌هاست. امام علی علیه السلام فرمود:

«amarat al-dawla i-nshaw al-hayl». ^(۱)

«بقای دولت‌ها بستگی به برنامه‌ریزی و چاره‌اندیشی در امور دارد».

۲ - ۱ : بهترین ابزار برای نیل به هدف. امام علی علیه السلام فرمود:

«al-talṭef fi al-hijla ajdi min al-wasiṭa». ^(۲)

«دقت و ظرافت در برنامه‌ریزی از مهم‌ترین و جدی‌ترین وسیله‌ها و امکانات

است».

۳ - ۱ : باعث کاهش اشتباہات. امام علی علیه السلام فرمود:

«al-tadbiir qabl al-’amal yu-munk min al-nadim». ^(۳)

«تدبر و برنامه‌ریزی قبل از کار، تو را از پشیمان شدن ایمن می‌دارد».

۴ - ۱ : کمال کارها در سایه برنامه‌ریزی. امام باقر علیه السلام فرمود:

«الكمال كـل الـكمـال: التـفقـه فـى الدـيـن، و الصـبـر عـلـى النـائـة

و تـقـدـير المـعيـشـة». ^(۴)

«آگاهی در دین، صبر در مقابل حوادث و مصائب و اندازه‌گیری و برنامه

داشتن در امور زندگی، تمام کمال به حساب می‌آید».

۵ - ۱ : نشان دهنده اندیشه‌ورزی است. امام علی علیه السلام فرمود:

۱. ميزان الحكمه: ج ۲، ص ۵۵۰ . ۲. همان.

۳. تقوى، سيدرضا، نگرشی بر مدیریت اسلامی، انتشارات سازمان تبلیغات، ۱۳۷۲ ، ص ۱۷۷ .

۴. بحار الأنوار: ج ۷۸ ، ص ۱۷۶ .

﴿اعقل الناس، انظر هم فی العواقب﴾.^(۱)

«داناترین مردم کسی است که آینده را بهتر ببیند».

۱-۶ : مدیر در برنامه‌ریزی مراحل زیر را طی کرده و به اهداف مطلوب دست می‌یابد:

هدف‌گذاری، تجزیه و تحلیل و ارزیابی محیط، شناسایی راه کارها، ارزیابی راه کارها، انتخاب بهترین راه کار، اجرای برنامه و کنترل و ارزش‌یابی نتایج.^(۲)

۲- سازماندهی

در سازماندهی فواید زیر مورد توجه قرار می‌گیرد:

۱-۲ : مشخص کردن وظایف و مأموریت محله.

۲-۲ : ایجاد یک محیط هماهنگ.

۳-۲ : تقسیم امور، بهطوری که در تقسیم امور، زنجیره یا سلسله مراتب رعایت شود.

۴-۲ : دستیابی به اصل وحدت مدیریت.

۳- هدایت و رهبری

مدیریت موفق، مدیری است که توان هدایت مجموعه تحت سرپرستی خود و مهارت‌های لازم

را برای مدیریت در رهبری داشته باشد و این مهارت‌ها به سه قسم تقسیم می‌شوند:

مهارت فنی که ناشی از دانش، تجربه و تخصص فرد در کار مربوطه می‌باشد.

مهارت ادراکی که به توانایی و قدرت مدیر در تشخیص درست و مسائل اصلی امور در

سطح کلان مربوط می‌شود.

مهارت انسانی، به معنی توانایی و قدرت در کار کردن با مردم و انجام کار به وسیله آنان

و برای آنان.

۱. نبوی، محمدحسن، مدیریت اسلامی، انتشارات دفتر تبلیغات قم، چاپ پنجم، سال ۱۳۷۸، ص ۶۷.

۲. احمدی، مسعود، همان، ص ۱۵۴.

۱۹۷ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

مدیریت فرهنگی مسجد باید توجه داشته باشد که در مدیریت و هدایت، از سبک‌هایی که دل‌ها را به خود جذب می‌کند استفاده نماید. یعنی از میان سبک‌های مدیریت؛ سبک اقتدارگرا، سبک دیپلماتیک، سبک مشارکتی، و سبک بوروکراتیک، سبک مشارکتی را برگزیند، زیرا در این سبک مدیر دیگران را در چگونگی انجام کار، تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌گزاری‌ها دخالت می‌دهد و از افکار دیگران در جهت بازدهی بیشتر کار و بالارفتن سطح بهره‌وری استفاده می‌کند و ممکن است به دستور دادن یک جانبه از موضع قدرت و اقتدار نیست.^(۱)

۴- نظارت و کنترل

کنترل عبارتست از فرایند ارزیابی اقدامات انجام شده در تناسب با برنامه‌ها و اهداف تعیین شده جهت تشخیص احتمالی انحرافات و اصلاح آن.

در مدیریت مسجد، کنترل و نظارت در حد بسیار عالی باید انجام بگیرد زیرا در صورت عدم توجه ممکن است انحرافی در برنامه‌های فرهنگی و دینی مسجد به وجود آید که جبران آن بسیار سنگین و دشوار است.

۵- شناخت موانع و آسیب‌ها در تصمیم‌گیری

یعنی به شناسایی و چاره‌جويی موانع پردازد که کارها را سست می‌کنند و یا به تأخیر می‌اندازند، به خصوص عوامل فشار و یا مزاحم.

۶- مشاوره

مشورت دارای فایده‌های زیادی است که از میان آنها فواید زیر جلوه خاصی دارد:

۱. احمدی، مسعود، همان، ص ۱۷۲.

۱-۶: ایجاد احساس شخصیت و مسؤولیت در اعضا. احساس شخصیت و مسؤولیت پذیری در افراد پشتوانه عظیمی است که انگیزه آنها را در انجام امور محلوله برای موفقیت، مضاعف می‌سازد و پشتوانه عظیمی برای تحقق اهداف و موفقیت برنامه‌هاست.

در این باره امام علی علیه السلام می‌فرماید:

«لامظاهرة او ثق من المشاورۃ». ^(۱)

«هیچ پشتوان‌های مثل مشورت نیست».

۲-۶: شناخت مواضع خطا و اشتباهات. امام علی علیه السلام می‌فرماید:

«من استقبل وجوه الاراء عرف موقع الخطاء». ^(۲)

«کسی که از نظرات دیگران استقبال کند، موارد خطایش را خواهد شناخت».

۳-۶: ایجاد انس و الفت بین اعضا. قرآن کریم در آیه ۱۵۹ سوره آل عمران، مشورت و نرم خویی پیامبر را عامل الفت مردم به ایشان می‌داند و بدون آن، هرگونه الفت و نزدیکی را غیرممکن می‌شمارد.

۷- تفویض اختیار

زیرا این امر توفیق بیشتری در تحقق اهداف مورد نظر به دنبال دارد.

البته در تفویض اختیار، باید شایستگی‌ها، مهارت و تسلط افراد مورد توجه قرار گیرد.

۸- ایجاد شوق و انگیزه در بین مسجدیان

تمام کارها و فعالیت‌هایی که انسان انجام می‌دهد، یا برای جذب خوشی‌ها و یا برای فرار از ناخوشی‌های است. مدیر موفق کسی است که این دو ملاک را با انگیزه‌های جاذب و شورانگیز در میان افراد تحقق بخشد.

۱. نور الشقین: ج ۴، ص ۵۸۴.

۲. غرالحکم: ج ۲، ص ۳۰۳، فصل ۱۵.

۹- تأسیس صندوق قرضالحسنه و تعاون

این کار را می‌توان با افتتاح حساب قرضالحسنه توسط نمازگزاران و با کمک افراد خیر انجام داد و هدف از تأسیس آن، دستگیری از نیازمندان آبرومند و کمک به تشکیل زندگی اولیه جوانان مسجدی و تعریف واقعی از صندوق قرضالحسنه براساس سنت نبوی و ائمه معصومین علیهم السلام است.

۱۰- خلاقیت و نوآوری

خلاقیت برای بقای هر سازمانی لازم است، در غیر این صورت به تدریج مجبور به تعطیل و یا تغییر سیستم می‌شود. یکی از مشکلاتی که باعث شده است مساجد رونق خود را از دست بدنهند، نبودن خلاقیت و نوآوری و اجرای برنامه‌های تکراری است.^(۱)

با توجه به مواردی که ذکر شد، ائمه جماعات باید خود، مدیریت این مجموعه فرهنگی (مساجد) را در دست بگیرند و اولین برنامه‌ریز این واحد مهم فرهنگی باشند تا بتوانند مساجد را، هم به منظور تقویت بنیه دینی و مذهبی و هم به منظور بهره‌مندی از مسائل سیاسی، اجتماعی، علمی، تربیتی و ارتقای میزان آگاهی اقشار مختلف مردم مهیا سازند.

۱۱- توجه به جایگاه، موقعیت و وظایف خود

یعنی بداند که در جایگاه انبیا و اولیای الهی نشسته است و برای تکامل انسان‌ها گام برمی‌دارد و همچنین وظیفه و مسؤولیت خود را به عنوان امانت الهی و وسیله عزتمندی و سرمایه شکوفایی و رشد و کمال خویش و افراد تحت تعلیمات خود بداند.

۱. ابوالقاسمی، محمد جواد، امام و مأمور در جلوه گاه حضور، چاپ اول، سال ۱۳۷۸، ص ۱۲۱.

۱۲- در امور دینی و تربیتی، از افراد و معلمانی استفاده شود که دارای ویژگی‌های زیر باشند:

۱- ۱۲: مسلح به سلاح علم باشند. ابوذر^{رض} می‌گوید:

«امام، شفیع تو نزد خداوند است بنابراین شفیع خود را انسان نادان و یا فاسق قرار نده». ^(۱)

۱۲- ۲: قدرت تبیین و تشریح مفاهیم و موضوعات مناسب با زمان و آرمان‌های جوان امروز را داشته باشد و از فنون سخنوری برخوردار باشد، به طوری که در بیان هنجارها و فضایل، از میان مخاطبین و یا افرادی که محبوب آنها هستند، مصدق معرفی کند و در بیان ناهنجارها، به افراد یا فردی که مورد علاقه مخاطب یا مخاطبین او است، اشاره نکند بلکه در قالب کلی و عمومی بیان نموده و انگشت روی اوصاف بدون موصوف بگذارد.

۱۲- ۳: آنچه می‌گوید قبلًا عمل کرده باشد و گرنه اثربخش نخواهد بود و به جای جذب، دفع می‌کند. قرآن کریم این‌گونه افراد را بی خرد می‌داند:

﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْإِيمَانِ وَتَنْسَوْنَ أَنفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَنْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا يَعْقِلُونَ﴾. ^(۲)

۱۲- ۴: ضمن پرهیز از اصطلاحات غامض و خسته‌کننده، با برخورداری از تنوع در گفتار و کلام، حد اعدل را پیش گیرد.

پیامبر اعظم ﷺ در مقام آموزش و هدایت افراد می‌فرماید:

«در مرحله هدایت، میانه‌روی را پیش گیرید».

و سپس فرمود:

«هرکس در مقام آموزش و ارشاد راه تند را در پیش گیرد، دین را مغلوب کرده و ضربه زده است». ^(۳)

۱. وسائل الشيعة: باب الحديث . ۲. بقره: ۴۴ .

۳. سایت خبرگزاری مهر، توصیه‌هایی برای رفتار با نوجوانان و جوانان در مساجد.

۱۰- بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

بنابراین باید توجه داشت که همه نوجوانان و جوانان در محیط و خانواده‌های مذهبی تربیت نشده‌اند و حتی اگر هم چنین باشد، دارای روحیات و علایق مذهبی متفاوتی هستند. مربی با تجربه کسی است که با هر فرد، مطابق تفاوت‌های فردی وی برخورد می‌کند.

۱۲-۵: آموزش نباید موجب تفویت و تضعیف و یا نادیده گرفتن ابعاد دیگر انسان شود، مثلاً غرایز انسانی نادیده گرفته شود، بلکه باید مطابق موازین شرعی و الهی بوده و فطرت‌های بشری را با تعدیل غرایز در مدار خودشان به حرکت بی‌وقفه وا دارد. بنابراین هر کسی نمی‌تواند در این دریای عمیق و بی‌کران، غواصی کند و آموزش دینی و تربیتی را عهده‌دار گردد.

کسی مرد تمام است کز تمامی
بمقایی یابد او بعد از فنا باز^(۱)

۱۲-۶: معلم و مربی، خود باید اهل دل باشد و با دل سخن بگوید زیرا که سخن ناشی از دل، اخلاص دارد و لاجرم بر دل نشیند.

یک دل و دلدار داری در صراط
سیر آفاق چه باشد ار نداری انفسی

با حضور دل چه می‌خواهی ز تعفیر جیبن^(۲)

گر دل گرفتی نور حضورش

اگر دل، نور حضور را به خود گیرد، مانند خورشید فروزان خاور نورانی می‌شود.

دلا نزد کسی بنشین که او از دل خبر داره زیر آن درختی رو که او گل‌های تر دارد^(۳)

در حقیقت این بیت، هم معلم را اشاره دارد که باید اهل دل باشد و هم به طالب و متعلمین

می‌گوید که باید از اهل دل شنید. خلاصه این که، معلمان و مربیان دینی و تربیتی، در گفتار

و کردارشان نشان دهنده‌که: «آنی ارید بکم الله» هستند.

۱. گلشن راز، شیخ محمود شبستری.

۲. علامه حسن حسن‌زاده آملی، دلنامه و خداینامه، گردآورنده مجتبی آوریده.

۳. دیوان شمس: ج ۲، ص ۲۲.

۷-۱۲: با زبان نرم برخورد نمایید:

«اذهبا الى فرعون فقولا له قولاً ليتنا».

سخن نرم، جاذبه دارد و دل هارا به خود جلب می کند و معلم را در تحقق هدفش یاری می کند.

۸-۱۲: دعاگوی مردم باشد. عموم مؤمنین، به خصوص مؤمنین نمازگزار و به خصوص، نمازگزاران بیمار را دعا کند. به طوری که دعا کردن او را بشنوند و احساس کنند.

۹-۱۲: رعایت اختصار. یعنی در هنگام سخنرانی، کوتاه سخن بگوید اما مغزدار و جاذب باشد، به طوری که در شنوندگان تشنجی ایجاد کند.

۱۰-۱۲: مخاطبین را از ابعاد مختلف بشناسد.

۱۱-۱۲: لذت های معنوی و راه های سوق به معنویات را به درستی تبیین کند. راه های سوق به معنویات عبارت است از: بیان حقایق و باطن عالم وجود، تبیین فطرت پاک خداجوی، اشاره به لذت های معنوی و نتایج آن و ذکر داستان هایی از عبادیات و معنویات سلف صالح و نیز ذکر و توضیح جاذبه های نماز و آثار بی بدیل آن.

۱۲-۱۲: در مسائل سیاسی و در صحنه های انتخاباتی موضع گیری خاص نداشته باشد.

۱۳-۱۲: حضور فعال در صحنه های مختلف. حضور فعال در صحنه های اجتماعی و مشارکتی و اقتصادی، به خصوص در کمک رسانی به نیازمندان مسجدی.

۱۴-۱۲: دارای زندگی بی آلایش و در حد متعارف باشد.

۱۵-۱۲: مردمداری. یعنی خود را در غم و شادی مردم شریک بداند. (البته آن موارد شرعی مدنظر است).

۱-۱۵-۱۲: مصاديق مردمداری در معارف اسلامی:

● احسان

احسان زمینه ساز محبت و جذب دل هاست:

«الإنسان عبد الإحسان».

«إنسان بنده احسان است».

۳۰۴ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

(۱) «بالاحسان تملیک القلوب».

«با احسان قلب‌ها تسخیر می‌شود».

● خوش‌رویی و خوش‌خویی

به حسن خلق توان کرد صید اهل نظر به آب و دانه بگیرید مرغ دانا را^(۲)

امام علی علیه السلام فرمود:

«البشاشة حبالة، المودة».^(۳)

«گشاده‌رویی، دام دوستی است».

● حلم و بردباری

امام علی علیه السلام فرمود:

«اول عوض الحليم من حلمه ان الناس انصاره علی الجاهل».

«نخستین دست آورده بردبار از بردباری خود، پشتیبانی مردمان از او در برابر
نادان است».

امام علی علیه السلام فرمود:

«الحلم رئيس الرياسة».

«سرآمد ویژگی‌های ریاست، بردباری است».

● آسان‌گیری

امام علی علیه السلام فرمود:

«العسر يفسد الاخلاق».^(۴)

«سختگیری، اخلاق را تباہ می‌سازد».

۱. غرالحکم: ج ۷، صص ۶۹ - ۷۰. ۲. محمدجواد ابوالقاسمی، همان، ص ۹۱.

۳. نهج البلاغه: حکمت ۶. ۴. غرالحکم: ج ۷، ص ۳۱۱.

● رفق و مدارا

امام علی^{علیہ السلام} فرمود:

«الرفق يسير الصحاب و يسهل شدید الاسباب». ^(۱)

«رفق، دشواری‌ها را آسان می‌سازد و سبب‌های سخت را سهل می‌کند».

● مهرورزی

امام علی^{علیہ السلام} فرمود:

«قلوب الرجال و حشیه فمن تالفها اقبلت عليه». ^(۲)

«التدّ نصف العقل». ^(۳)

● امانت‌داری

باید توجه داشت که اوقات مردم، امانت است و باید در حفظ این امانت کوشای بود.

● گذشت و نادیده انگاشتن لغزش‌ها

یعنی خود را به بی‌خبری زدن. این ویژگی اخلاقی اگر به جا و به موقع به کار گرفته شود، طرف مقابل را در حوزه جاذبه محبت و بزرگواری انسان قرار می‌دهد.

امام صادق^{علیہ السلام} می‌فرماید:

«صلاح حال التعايش و التعاشر ملاء مکیال ثناء فطنه و ثلثه تغافل». ^(۴)

«صلاح زندگی با مردم همچون پیمانه پری است که دو سوم آن فهم و آگاهی و یک سوم آن چشم‌پوشی است».

۱۳ - بسیج تمام امکانات و منابع

یک مدیر موفق، باید از منبع نیروی انسانی و ابزارها و وسائلی که با کمک آنها می‌توان به مسجد

۱. شرح غور الحکم: ج ۲، ص ۴۵.

۲. نهج البلاغه: حکمت ۵۰.

۳. همان. حکمت ۱۴۳.

۴. محمدجواد ابوالقاسمی، همان، ص ۱۰۲.

۵- بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

و مرکز فرهنگی رونق بخشید و توجه مردم به خصوص نسل جوان را با آنها جلب کرد، به نحو مطلوب و شیوه‌های نو بهره ببرد.

۱۴- ایجاد واحدهای آموزشی

مانند ایجاد گروه‌ها و کمیته‌های علمی، پژوهشی، تخصصی و... در این رابطه بسیج و پایگاه مقاومت نقش ممتازی دارد.

۱۵- ایجاد خلاقیت

مدیر و معلمی موفق است که قدرت ارائه فکر نو و اندیشه جدید و طرح برنامه‌های جذاب و جالب را داشته باشد. در غیر این صورت، نیروی جوان از برنامه‌های تکراری گریزان و در نتیجه جذب مراکزی می‌شود که برای او از راههای مختلف و شبکه‌های ماهواره‌ای و رایانه‌ای، جاذبه کاذب ایجاد می‌کند.

۱۶- انگیزه

انگیزه، یکی از مؤثرترین عوامل جذب است که از دیدگاه عالمان دینی، صورت‌های مختلف دارد، مانند: انگیزه پنداری، انگیزه مادی و انگیزه معنوی.^(۱)

معلم و مربی، با لحاظ کردن مناسبات و ملاحظات افراد، از صورت‌های ذکر شده بهره برده و آنگاه آن انگیزه‌ای که دارای قوی‌ترین قدرت و عمیق‌ترین تأثیرات و از تداوم برخوردار است و روح و روان انسان را هنگام کمبودها، ناکامی‌ها و یأس و نامیدی، از تزلزل و بحران حفظ می‌کند، یعنی انگیزه معنوی، در میان متعلمین خود ایجاد کند.

۱. آیت‌الله مکارم شیرازی، فرماندهی در اسلام، فصل سوم، انتشارات هدف، صص ۷۰ تا ۷۵.

۱۷- شرکت دادن جوانان و نوجوانان در مسؤولیت‌ها با هدف جذب دیگر جوانان

در مساجد هر نوجوان و جوانی می‌تواند با توجه به علایق و توانایی‌هایی که دارد، اجرای کاری را عهدهدار شود و رابطه مناسب با دیگر افراد همسن و سال خود برقرار نمایند و آنها را به مسجد و مراکز دینی و تربیتی جذب نمایند.

۱۸- اجرای مسابقات

مانند مسابقات علمی، ورزشی، هنری و رزمی (با همکاری پایگاه مقاومت بسیج مسجد)، برای جوانان و نوجوانان جاذبه برانگیز است و در تحقق اهداف مسجد، نقش مؤثری دارد.

۱۹- معرفی الگو و پرداختن به قصه زندگی آنها و در صورت امکان، دیدار با آنها.

۲۰- اقامه نماز جماعت در عین رعایت اختصار، در اول وقت

پیامبر ﷺ در این باره می‌فرمایند:

«اذا صلی احدکم بالناس فليخفف فانّ منهم الضعيف والكبير و الذالحاجه
و اذا صلی لنفسه فليطول ماشاء». ^(۱)

«هرگاه فردی از شما امام جماعت شد، باید نماز را کوتاه کند و به حداقل اکتفا نماید چون در میان اقتدا کنندگان، انسان‌های ضعیف و سالخورده و مریض و نوجوان و افراد دارای مشکلات (مغازه‌دار، مسافر ...) هستند، بسیارند و هر زمان برای خودت به تنها‌ی نماز می‌خوانی به هر میزان مایل هستی طول بده».

اقامه نماز در اول وقت به منظور دو جهت است؛ اول، اهمیت برگزاری نماز

۱. محمدجواد ابوالقاسمی، همان، ص ۶۹.

۷-بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

در اول وقت به دلیل تأسی و اقتدا به ائمه معصومین علیهم السلام، دوم، رعایت حال مردم و ارزش‌گذاری به وقت آنان.

۲۱- ایجاد مکان‌های جذاب برای جوانان و نوجوانان^(۱)

یعنی بسترسازی و فضاسازی مطلوب به عمل آید تا زمینه حضور جوانان و نوجوانان، اعم از زن و مرد را در مسجد ایجاد کند. مثلاً، اگر کانون‌های فعالی در کنار مسجد ایجاد شود و به کارهای فرهنگی، هنری، تفریحی و ورزشی بپردازد و امکانات لازم چون کتاب‌های مناسب با ذوق و سن افراد و کتابخانه مناسب و سایت‌های اینترنتی علمی و تربیتی و متصدیان خوش برخورده، فراهم آید، امکان جذب و جلب آنها به مسجد وجود خواهد داشت.

۲۲- راه‌های اصلاح و مؤثرترین آن را بشناسد

علّامه طباطبائی در تفسیر کبیر المیزان، راه‌های اصلاح و تربیت را سه طریق می‌داند:

- ۱- از راه توجه دادن به منافع و آثار دنیوی. مثلاً هر کسی راست بگوید، در میان مردم و جامعه از اعتبار و ارزش برخوردار است و... .
- ۲- از راه توجه دادن به منافع و آثار اخروی، (همچنین توجه دادن به ضرر و زیان آخرت).

۳- از مختصات قرآن است و در هیچ یک از کتب آسمانی و تعلیمات انبیا نیامده است و آن، این است که انسان را از نظر روحی و علمی طوری تربیت کنند و چنان علوم و معارف را در وجود او پرورانند که با وجود آن، موضوعی برای رذایل و زشتی‌ها باقی نمی‌ماند. مثلاً کسی که ریامی‌کند و برای غیر خداکاری انجام می‌دهد، یکی از دو علت بیشتر ندارد؛ یا می‌خواهد از این راه کسب وجه و عزتی در نظر طرف بکند و یا از قدرت او می‌ترسد، چنین کسی وقتی متوجه

می شود که قرآن می فرماید: ﴿إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً﴾^(۱) و ﴿أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً﴾^(۲) و به راستی بهاین دو حقیقت ایمان راسخ داشته باشد و بداند که عزت و قدرت فقط مال خداست، چنین کسی موضوعی برای ریا و ظاهر سازی در او باقی نمی ماند، نه به کسی امید دارد و نه از کسی می ترسد.

۲۳- مخاطب‌شناسی

مخاطبین در این مقاله، نمازگزاران و همه افشار جامعه که به نوعی در برنامه‌های مساجد شرکت می‌کنند، می‌باشند، به اعتبارات مختلف (حالات، روحیات، ویژگی‌های فردی و اجتماعی) دارای اقسام و دسته‌هایی هستند که باید مورد توجه قرار گیرد:

الف) تقسیم مخاطبین به اعتبار مقتضای حال: حال متکلم نسبت به مخاطب باید حال طبیب نسبت به مریض باشد، همان طوری که لازم است که طبیب اول، بیماری مریض را تشخیص داده و بعد، او را به داروهای مناسب معالجه کند، همچنین متکلم، اول باید حال مخاطب را بشناسد و بعد سخن را به نحوی که مناسب با حال اوست بیان نماید. یعنی کلام را به قدر نیاز او ادا نماید، نه زاید باشد تا اطناب، خسته کننده گردد و نه ناقص باشد تا ایجاز مخلص صورت گیرد.^(۳)

بنابراین، مخاطب به اعتبار مقتضای حالش به سه دسته تقسیم می‌شود:

دسته اول، مخاطب خالی الذهن: مقصود از خالی الذهن، مخاطبی را گویند که در صفحه و لوح ذهن او هیچ‌گونه شک و تردید نقش نبسته است. این‌ها، افرادی هستند که آمادگی زیادی دارند و دل‌های آنها آماده پذیرش حقایق و معارف الهی است. این دسته از مخاطبین، بعضاً، اگر به راه انحراف کشیده شده یا بشوند، معلول قصور و غفلت و یا عامل فشار است که ناخودآگاه به خطأ و انحراف کشیده می‌شوند.

۱. یونس: ۶۵.

۲. بقره: ۱۶۵.

۳. ناشر، عبدالحسین (حسام العلماء) دررالادب، انتشارات هجرت، ص ۲۲.

۲۰۹ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

دسته دوم، مخاطبین مردد و دارای شک و تردید: معمولاً، روش کاربردی برای این دسته، روش قیاسی و فلسفی و کلامی است. اما به نظر می‌آید، هر روشی که شخص مردد را از تردید و شک بیرون کند، مطلوب است و کاربرد دارد و متکلم باید کلامش را با روش‌های مناسب طوری ادا کند که مخاطب را از شک و تردید بیرون آورد.

دسته سوم، مخاطبین منکر: افراد منکر از دو حال خارج نیستند: این‌که در اثر جهل و غفلت به انکار موضوعی می‌پردازنند، که داروی آنها علم و معرفت است و همین‌که به واقعیت علم پیدا کنند، دست از انحراف و انکار و لجاجت می‌کشنند. اما گاهی، انکار آنها ناشی از غرض و مرض بوده و اصرار بر انکار می‌ورزند و واقعیات را انکار می‌کنند، در این صورت باید بین معاند و غیرمعاند فرق گذاشت تا هم ظلمی انجام نشود و هم دیگران سوء استفاده نکنند. معاند که در حقیقت، بنفسه یا مع الواسطه، با طرح و نقشه، فاعل مختار تهاجمات فرهنگی وغیره است، باید به عنوان یک عنصر خطرناک از مجموعه نیروهای مسجد رانده شوند و به قانون سپرده شود. بنابراین، معلم و مربی که با این‌گونه افراد سرکار دارد، باید توجه داشته باشد که در مأموریت خود، برای تحقیق امر تعلیم و تربیت، کاری نکند که مخاطبین بگریزند.

ب) تقسیم مخاطبین به اعتبار ذوق و حالات روحی و روانی:

- ۱ - برخی از مخاطبین ذوق شعری دارند، بنابراین تشکیل کانون یا مجتمع شعر برای پیشبرد اهداف مطلوب است.
- ۲ - بعضی از مخاطبین ذوق هنر آوازخوانی دارند و از صوت و صدای خود، خصوصاً در حضور دیگران لذت می‌برند.

متولیان امور مساجد باید کاری کنند که این لذت‌های معنوی و الهی تبدیل گردد و ذوق آوازخوانی، در جهت تکامل سوق پیدا کنند و باید روش‌هایی را به کار برد که در تحقیق اهداف مسجد تأثیر بیشتری دارد و به نظر می‌آید که از جمله، روش‌های مؤثر، تشکیل کانون یا مجتمع قاریان قرآن و مذاhan اهل بیت علیهم السلام است.

باید توجه داشت که در زمان اجرای برنامه قرائت قرآن و یا مذاхی، از همه امکانات صوتی مسجد به کار گرفته شود. این کار موجب می شود که ذوق آوازخوانی جوانان و نوجوانان، ارضی یا تعدیل شده و جذب مراکز کنسرت و موسیقی مبتذل نشوند.

۳- تعدادی از مخاطبین هستند که ذوق هنرهای نمایشی دارند. برای فرهنگ پذیر کردن این گروه باید از زبان نمایش و تئاتر مطلوب بهره برد. بنابراین تشکیل کانون تئاتر و نمایش های دینی و مذهبی توصیه شده و از جمله عوامل مؤثر در تحقق اهداف مسجد محسوب می شود.

۴- گروهی از مخاطبین هستند که ذوق فلسفی و کلامی و به خصوص کلام جدید دارند و مایل هستند حقایق کلامی را با زبان روز بفهمند.

۵- برخی از مخاطبین هستند که فهم پذیری آنها نسبت به حقایق دینی با زبان قصه صورت می گیرد. این افراد در وهله اول، کودکان مسجدی هستند (بین ۳ تا ۱۳ سال) و در وهله دوم، بی سوادان سالمند هستند. پس باید در بیان قصه و موضوع آن دقت لازم به عمل آید.

۶- گروهی از مخاطبین هستند که با اردوهای زیارتی و آموزشی، دین ورز و معارف پذیر می شوند. بنابراین تشکیل کانون اردو با دست اندکاری جوانان مسجد توصیه می شود.

ج) تقسیم مخاطبین به اعتبار شرایط سنی و خواسته ها و آرمان ها:

- کودکان (از سنین ۲ تا ۱۲ سال).

- نوجوانان (از سنین ۱۲ تا ۱۸ سال).

- جوانان (از سنین ۱۸ تا ۳۵ سال).

- میانسالان و بالاتر.

هر یک از این گروهها، ویژگی ها، خواسته ها و آرمان هایی دارند که بیان همه آنها در این مقاله نمی گنجد، اما از آن جایی که، جوانان و نوجوانان مخاطبان اصلی برنامه ها و فعالیت های علمی و تربیتی مساجد هستند، بنابراین با لحاظ کردن مقتضیات زمان و مکان، مهم ترین ویژگی های جوان و نوجوان امروز را ذکر می کنیم تا با ملاحظه این ویژگی ها، مدیران، متولیان و مریبان مساجد برنامه ریزی نموده و انشاء الله توفیقاتی کسب نمایند.

ویژگی‌های تربیتی نوجوانان

● دوران بحران

اولین مرحله نوجوانی، گذر از دوران بحران است. در این مرحله، هر چه در زندگی گذشته نوجوان رخ داده است، در وضع فعلی او اثر می‌گذارد و اتفاقات و تربیت این مرحله نیز در وضع زندگی آینده اش تأثیرات پایداری خواهد داشت.^(۱)

در زمانی که نوجوان به سرعت با تغییرات جسمانی مواجه می‌شود، اجتماع از او می‌خواهد که مستقل و مسئولیت‌پذیر باشد، درس‌های خود را به خوبی مطالعه کند، تکلیف‌های اسلامی را انجام دهد... و با توجه به موارد ذکر شده، اهمیت مسجد به منزله محیطی تربیت‌کننده نمایان می‌شود.

● استقلال طلبی

در این مرحله نوجوان می‌خواهد از ویژگی‌های دوران کودکی فاصله بگیرد و در جنبه‌های گوناگون به استقلال برسد. باید توجه داشت که برخی از رفتارهای نوجوان که در نظر والدین و یا مردمیان آنها ناپسند می‌آید، اقتضای سن نوجوانی است؛ به علاوه اختلاف سنی بین نوجوان و والدین با مردمیان، ناسازگاری را افزایش می‌دهد.^(۲)

● نوگرایی

در این مرحله نوجوان مایل است خود را فردی مستقل معرفی کند و ویژگی‌های دوره کودکی خود را کنار گذارد، برای این منظور نوجوان شروع به انتقاد از والدین و اطرافیان می‌کند که در کودکی مورد پذیرش و احترام وی بوده‌اند. در برخی موارد نوجوان عیب‌های والدین و بزرگ‌ترها را چند برابر جلوه می‌دهد و نقاط منفی در نظر او بیشتر جلوه می‌کند.

۱. سایت خبرگزاری مهر، مقاله مسجد. ۲. همان.

محبت‌ها و رسیدگی‌های والدین را مداخله و می‌داند. این‌ها همه نشان دهنده خصیصه نوگرایی نوجوان است.^(۱)

● رشد عقلانی

در مرحله رشد عقلانی، نوجوان این قابلیت را پیدا می‌کند که درباره گذشته و آینده مسائل ممکن و مجرد، بهتر بیندیشد. به این ترتیب افکار نوجوان دیگر صرفاً به آنچه می‌بیند و واقعیات ملموس محدود نیست. او می‌تواند به طور منطقی و منظم به بررسی موضوعات و مسایل انتزاعی بپردازد. موضوعاتی که نوجوانان درباره آنها فکر می‌کنند و عقاید خود را براساس آنها شکل می‌دهند، طیف وسیعی از مسائل اخلاقی، مذهبی، سیاسی، علمی و غیره را شامل می‌شود.^(۲) بنابراین اگر روح نوجوان با مطالب انحرافی و اشتباهات و شباهات عقیدتی تغذیه گردد، به همان صورت هویت او شکل می‌گیرد و جبران آن بسیار دشوار است. پس بر مریبیان و معلمان امور دینی و تربیتی لازم است که به این ویژگی توجه و عنایت خاص داشته باشند.

● خود میان‌بینی

در نوجوانی، یک خود میان‌بینی به وجود می‌آید که مرحله‌ای گذرا در رشد شناختی نوجوان است. یکی از آثار این پدیده رفتارهای جلف و با هدف جلب توجه و خودنمایی است که در برابر جنس مخالف بیشتر دیده می‌شود. بسیاری از نوجوانان که وضع ظاهری، رفتار و کلام جلف و نسبتی‌های دارند، می‌خواهند به این طریق خود را مطرح کنند و توانایی خود را با هویتی منفی نشان دهند. موضوع دیگر، احساس جلب توجه بودن است. نوجوانان احساس می‌کنند ظاهر و رفتارشان مورد توجه و بررسی دیگران است.^(۳)

۱. همان.

۲. همان.

۳. همان.

۱۳ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

بنابراین باید توجه داشت که نوع پوشش، حرف زدن و رفتار نوجوانان در مرحله آغازین تعلیم و تربیت مورد انتقاد قرار نگیرد. همان‌طور که از روایات اسلامی به دست می‌آید، تعلیم و تربیت امر تدریجی است و به مرور زمان می‌توان منفی‌ها و ناهنجارهای افراد دور کرد.

ویژگی‌های تربیتی جوان امروز

۱ - بسیاری از جوانان امروزی از تعلیم مستقیم امور تربیتی و اخلاقی متنفرند، به خصوص که اگر خودشان مشخصاً مورد اشاره گوینده باشند. در این‌گونه از موارد باید از زبان و روش قرآن استفاده کرد. قرآن کریم غالباً در نکوهش و مدح اشاره تصریحی ندارد و معمولاً دارندگان صفت زشت را نکوهش و صفت نیک را مدح می‌کند. مانند: «وَيُلِّ لِكُلِّ هُمَّةٍ لَمَرَّةٍ - وَيُلِّ لِلْمُطَفَّفِينَ - وَيُلِّ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ».

۲ - جوان عصر حاضر از رمز و راز و از پرده‌گویی و از طریق ایما و کنایه بیشتر لذت می‌برد. بدین جهت در تماشای فیلم‌ها و خواندن کتاب‌ها بیشتر دقت می‌کند تا بر زوایای پنهان آن پی ببرد.

قرآن کتابی است که در خود رمز و رازهای فراوان دارد. وقتی این کتاب مقدس برای جوان امروزی که از رازها و رمزهای لذت می‌برد معرفی شود، طبیعتاً هر کسی که با زبان قرآنی با او حرف بزند می‌پذیرد.

۳ - جوان امروز واقع‌گرا است. پس باید برای او از واقعیت‌ها گفت و هیچ کتابی به مانند قرآن و عترت از واقعیت برخوردار نیستند.

۴ - جوان قرن ۲۱، اهل شبه است. بنابراین وقتی شبه جا باز می‌کند که شبه کننده، موضوع مورد شبه را بشناسد و بر روز آن آگاه‌گردد. در این صورت واقعیت برای او ماندگار خواهد بود. به همین خاطر است که می‌گویند:

«ذَكْرُ الشَّيْءِ مُبْهِمًا ثُمَّ مُفَسِّرًا أَوْقَعَ فِي النُّفُوسِ». ^(۱)

۵- جوان امروز عدالت خواه و در پی آزادی است.

۶- جوان عصر حاضر، امور تعبّدی محض را قبول نمی‌کند و به دنبال فلسفه و چراها می‌گردد. زبان قرآن پاسخ‌گوی این ویژگی جوان امروزی است زیرا قرآن هیچ‌گاه انسان‌ها را به تعبّد محض دعوت نکرده است و تأکید دارد:

«ادْعُ النَّاسَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ هِيَ أَحْسَنٌ».

۷- جوان امروز به برکت پیشرفت فناوری قدرت تخیل زیادی پیدا کرده است.

۸- جوان امروزی می‌خواهد چون کارآگاهان، از قراین و شواهد خیلی دور، واقعیت را بیابد.

زبان قرآن به این ویژگی جوان نیز پاسخ‌گوست. قرآن کریم نشانه‌های خیلی دور از اشیارا بیان کرده است. مثلاً در بیش از ۱۴۰۰ سال قبل به پدیده لقادح درختان، وجود اتم، مرکزیت خورشید و... اشاره کرده است. بنابراین اگر قرآن و عترت به درستی معرفی شوند و پاسخ‌های جوان امروزی از قرآن و عترت به او داده شود، او دین را با تمام وجود می‌پذیرد.

۲۴- روش‌شناسی

مدیریت فرهنگی و تربیتی مسجد باید روش‌های موجود را در این حوزه‌ها بشناسد و مؤثرترین آنها را متناسب با مقتضیات حال مخاطب، جهت پیشبرد اهداف خود به کار بندد. ما در این جا سه روش عقلانی، عرفانی و هنری را مورد توجه قرار می‌دهیم:

۱- روش استدلالی و عقلانی

در روش استدلالی و فلسفی که در واقع برای تنظیم و تبیین گزاره‌های دینی و پاسخ به شباهات مورد استفاده قرار می‌گیرد، سه نکته قابل ذکر است:

۱. ادبیات عرب، کتاب جامع المقدمات، کتاب هدایه.

۱۵ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

نکته اول: اگر پذیرفیم که اهداف به کارگیری شیوه استدلالی، تعلق و فلسفه جهت آموزش دین، تنسيق‌گزارهای دینی، تبیین آنها و پاسخ‌گویی به شباهت است، در این صورت نباید با اعمال این روش به دنبال تولید ایمان، افزایش تقوی و آدم‌سازی بود. بنابراین نباید از کسی که با این روش دین، آموزش و معارف‌شناسی می‌کند، توقع داشت که نماز شب بخواند. با این روش سه هدف دنبال می‌شود: اول، این‌که فرد مردد، منکر و یا نامؤمن، مؤمن گردد. دوم، این‌که فرد مؤمن ایمانش تقویت و دو چندان شود و سوم این‌که ایمان شخص مؤمن کاهاش نیافته، سست و متزلزل نگردد.

نکته دوم: این روش، مخاطبین خاصی دارد و شامل عame مردم نمی‌شود، اگر به تاریخ کلام و فلسفه نگاه کنیم، خواهیم دید که این‌گونه مسایل، مباحث، اندیشه‌ها و روش‌ها، مخاطبین محدود داشته و تنها عده‌ای از اهل ذوق و یا نخبگان را شامل می‌شده است. بنابراین، متولیان این امر، از تعییم مباحث عقلی و فلسفی به سطح عمومی باید پرهیز نمایند.

نکته سوم: در پاسخ به شباهت به روش عقلی و فلسفی، باید به این نکته توجه شود که شبهه و سؤال متناسب با هر دوره‌ای متفاوت است، لذا بخشی از تلاش متولی این امر باید این باشد که شبهه‌ها و سؤالات را اول، از منابع اصلی، دوم، فعالانه (نه منفعلانه) و سوم متناسب با سطح شبهه، شناسایی کرده و با استفاده از منابع اصیل دینی و استدلال‌های استوار عقلی پاسخ دهد.^(۱)

۲ - روش عرفانی

در نگاه عرفانی، عارفان به گونه‌ای کاملاً مستقل و متمایز، دین و معارف را آموزش داده و می‌دهند. این آموزش اشکال مختلفی داشته و دارد؛ گاهی غیررسمی گاهی عملی، و در برخی موارد نظری و گاهی هم به صورت ادیانه بود و بسیار مؤثر و با نفوذ بوده و هست. دلیل آن،

۱. فعالی، محمد تقی، مقاله سه رویکرد در آموزش دین، نشریه معارف، فروردین ۱۳۸۱، معاونت اساتید و دروس معارف اسلامی.

این است که عرفان، محبت و انس با دل و جان آدمی ارتباط دارد و آنچه در رابطه با درون و قلب انسان شکل‌گیرد، تأثیرش بیشتر است.

در روش عرفانی دو نکته باید مدّنظر باشد: اول این‌که چون امروزه نحله‌ها و اندیشه‌های بسیار متنوع، اما غیردینی مثل عرفان بودا، عرفان چینی، شیتو و عرفان سرخپوستی رواج یافته است، بنابراین از یک سو احساس نیاز به عرصه عرفان ناب اسلامی فرونی یافته است و از سوی دیگر، ورود در این مسیر، قدم‌گذاردن بر لب دره‌ای عمیق است پس باید احتیاط کرد. نکته دوم این‌که در عرفان اسلامی در کنار حرف‌های بلند و نورانی، سخنان آلوده هم کم نیست، لذا باید در تشکیل سخنرانی‌ها و جلسات عرفانی دقت کرد، تا عرفان ناب را با پالایش درونی به دست آورد.^(۱)

۳- روش هنری

روش هنری، قالب‌های مختلفی دارد و می‌توان برای آن نمونه‌های مختلفی بیان کرد که از جمله آنها، زبان قصه و رمان است. این شیوه در قرآن بسیار مورد توجه قرار گرفته است و بیش از ۷۰ قصه در قرآن آمده است و ۲۷ قصه مربوط به انبیای الهی است و تعداد آیات مربوط به قصص ۱۵۰۰ آیه است.

در اهمیت زبان قصه و رمان در روش هنری، می‌توان نمونه‌هایی را به عنوان شاهد ذکر کرد:

شاهد اول: قرآن کریم است که به ما می‌گوید: مسایل اعتقادی را می‌توان محسوس نمود و در قالب مقوله‌های هنری به مخاطبین عرضه داشت و این دقیقاً همان کاری است که امروزه بیگانه‌ها انجام می‌دهند. آثار افرادی همچون راسل، سارتر، بکت، کوندراء، اونامونو، کوئیلو و ده‌ها نویسنده دیگر بهترین شاهد این مدعاست. کارتون‌هایی نظیر «دو قلوهای افسانه‌ای»، «پینوکیو» و «ای کیوسان» حاصل یک فرهنگ و تمدن‌اند. دو قلوهای به مخاطب این اندیشه را القا

۱. همان.

۱۷ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / ویژگی‌های مدیریت فرهنگی در مساجد

می‌کند که اتحاد دو ناهم‌جنس و تمرکز آنان قدرت می‌آورد و این خلاصه تفکر بودا است. کارتون «پینوکیو» یک دوره سیر و سلوک و عرفان مسیحیت است و کارتون «ای کیوسان» تداعی‌کننده عرفان یوگا است.^(۱)

شاهد دوم: بخش مهمی از روایات ائمه معصومین علیهم السلام است که در این رابطه به تفسیر آیات ۱۳ تا ۱۶ سوره «فصلت» مراجعه شود.

شاهد سوم: فرهنگ اسلامی ایرانی. در این فرهنگ قصه‌گویی، نقالی‌ها، پرده‌خوانی‌ها و تعزیه‌گویی‌ها و... نمونه‌هایی از این فرهنگ است که خاستگاهی جز دین و قرآن ندارد.

شاهد چهارم: شاهد کارهای ادبی ایران اسلامی است، مانند شاهنامه، افسانه‌های مثنوی، حکایات گلستان و بوستان، داستان‌های کلیله و دمنه و نمونه‌های دیگر.

شاهد پنجم: این‌که اهتمام به قصه تا بدان حد بود که حتی سرآمد نوابغ و فیلسوفان یعنی ابن سینا، عاقبت به این روش روی می‌آورد و قصه «سلامان و آبسال» و نیز «رساله الطیر» را می‌نگارد.

شاهد ششم: این‌که بسیاری از متفکران و اندیشمندان و کارشناسان دریافت‌بودند که بهترین، آسان‌ترین و سودمندترین شیوه تعلیم و تربیت، روش تمثیل است.

خلاصه کلام این‌که، هنر به دلیل داشتن قالب‌ها و زبان‌های متعدد، چیزی نیست که عده‌ای او را نظری نباشد، بلکه به مزاج و ذوق هر کسی متناسب است. پس یکی از عالی‌ترین ابزار و روش تعلیم و تربیت، روش هنری است.

۲۵ - تبلیغات

تبلیغات مطلوب نیاز به مدیریت خلاق و صاحب هنر دارد، نقش تبلیغات و این‌که یکی از عناصر مهم در تأثیرگذاری تعلیم و تربیت است بر کسی پوشیده نیست. مانند فضاسازی معنوی در درون

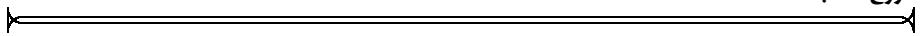
و بیرون مسجد، اعلام برنامه‌ها و فعالیت‌های مسجد از طریق تراکت، بروشور، تهیه و تنظیم هفتنه‌نامه یا ماهنامه با حجم مناسب با هدف اطلاع رسانی و آموزش و شکوفایی استعدادهای نوجوانان و جوانان مسجد است.

نتیجه

با توجه به دلایل ذکر شده که دلالت می‌کنند بر این که مسجد در نگرش شارع اسلام، کانون تعلیم و تربیت و فعالیت‌های دینی و فرهنگی است، این سؤال مطرح می‌شود که چگونه می‌توان چراغ این کانون را برای همیشه روشن نگه داشت و افراد زیادی در پرتو نورافشانی‌های آن بهره برد و همواره مجنوب آن شوند؟ این سؤالی است که موضوع این مقاله را تشکیل می‌دهد. و آن این که تحقق یک چنین آرمان مقدس در مکانی که قداست آن به بیت الله بودن است، عوامل و عناصر مؤثری را می‌طلبد که در صورت تحقق آن عناصر با تمام ویژگی‌هایی که در این مقاله آمده است، رسیدن مسجد به اهداف مقدسش عینیت پیدا می‌کند که از جمله یکی از مهمترین عناصر، عنصر مدیریت فرهنگی مسجد است. این مدیریت در صورتی توفیق می‌یابد که دارای ویژگی‌هایی باشد که در غیر این صورت نه تنها قادر نیست مسجد را در مسیر اهداف عالیه و مقاصد الهیash رهنمون سازد، بلکه نتیجه عکس می‌دهد؛ یعنی چه بسا موجب انحراف خواهد شد و اهداف مسجد ضرار را دنبال خواهد کرد.

فهرست منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- نهج البلاغه، صبحی صالح.
- ۳- آیت الله مکارم شیرازی، ناصر، فرماندهی در اسلام، انتشارات هدف.
- ۴- ابوالقاسمی، محمدجواد، ۱۳۷۸، امام و مأمور در جلوه گاه حضور، نشر یاس کبود، چاپ اول.
- ۵- احمدی، مسعود، ۱۳۸۳، مدیریت اسلامی، نشر ویرایش، چاپ اول.
- ۶- امام خمینی رض، روح الله، بی‌تا، تحریرالوسیله، موسسه مطبوعات دارالعلم، چاپ دوم.
- ۷- حرر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۳.
- ۸- حسن زاده آملی، حسن، دلناه و خداینامه، گردآورنده مجتبی آوریده.
- ۹- دلشداد تهرانی، مصطفی، ارباب امانت (اخلاق اداری در نهج البلاغه)، انتشارات دریا، ۱۳۷۹.
- ۱۰- رضائیان، دکتر علی، اصول مدیریت، سازمان سمت، چاپ ۶.
- ۱۱- سایت خبرگزاری مهر.
- ۱۲- شبستری، شیخ محمود، گلشن راز.
- ۱۳- شیخ طوسي، من لا يحضره الفقيه، ج ۱.
- ۱۴- غزورالحكم، ج ۲.
- ۱۵- فلسفی، محمدتقی، ۱۳۸۲، سخن و سخنواری، چاپ چهارم.
- ۱۶- فیض کاشانی، ملام محسن، المحجه للبیضاء، انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم) مجلد ۲.
- ۱۷- محدث نوری، بی‌تا، مستدرک الوسائل، مؤسسه آل‌البیت.

- ۱۸ - محمدی ری شهری، ۱۳۶۷، میزان الحکمة، مکتب الاعلام الاسلامی.
- ۱۹ - مشکینی، علی، قصار الجمل، دو جلدی، بی تا.
- ۲۰ - ناشر، عبدالحسین، درالادب در فن معانی، بیان، بدیع، انتشارات هجرت.
- ۲۱ - نبوی، محمدحسن، ۱۳۷۸، مدیریت اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ ۵.
- ۲۲ - نشریه علمی، فرهنگی، تبلیغی، مسجد دانشگاه، پیش شماره ۱۳۸۰، صاحب امتیاز، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها.
- ۲۳ - نشریه معارف، فروردین ۱۳۸۱، معاونت امور استادی دروس معارف اسلامی نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها.
- ۲۴ - نماز در آیینه نشریات دانشجویی، ویژه یازدهمین اجلاس سراسری اقامه نماز ناشر، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها، ۱۳۸۰.

مراکز دینی و فرهنگی در روند هویت‌یابی‌ها طی جهانی شدن

□ دکتر کاووه احمدی علی‌آبادی

چکیده

در این مقاله کوشش شده است تا پس از بررسی جهانی شدن و تبعات آن، علاوه بر تعریفی پویا و باززنده از فرهنگ و هویت‌های فرهنگی، ملی و دینی در عصر جهانی شدن، به فرآیندهایی عطف کنیم که امکان جوششی را به جوانان می‌بخشد که به جای تقلید و انفعال، بستر تحولاتی آتی را رقم زند. با نگاه به ساختار، روابط و ابعاد مختلف هویت، آن را از خرافات، جهل و تعصبات زدوده و امکان تبلور ارزش‌ها و حقوق انسانی و معنوی را با تعامل مداوم فرهنگ‌های بومی و جهانی فراهم آورند.

در این میان دین و اخلاقیات در آخرین موج جهانی شدن از جایگاهی ویژه برخوردارند؛ به طوری که، با بررسی فرستادهای و تهدیدهای پدیده جهانی شدن در فرایند تحول فرهنگ و...، بستر ابداعات و آفرینش‌های تحولات آتی را فراهم آوریم.

روندی از هویت‌یابی‌های در گذار، یکی از اساسی‌ترین موضوع‌های مورد بررسی خواهد بود که نیاز به تبیین و برنامه‌ریزی خواهد داشت؛ به خصوص پدیده انتقال آن از نسلی به نسلی دیگر. در گذشته این انتقال موروژی صورت می‌گرفت، اما این‌که ماهیت این انتقال از

اساس دگرگون شده و هر جامعه‌ای ناگزیر است که معیارهای جدید هویت‌یابی دینی، فرهنگی و اخلاقی را شناخته و خود را با آن همراه سازد.

چنین شرایطی، تمامی نهادهای پژوهشی در خانه، مدرسه، مساجد، حسینیه‌ها و مراکز فرهنگی، دانشگاهی و دینی را وادار می‌سازد تا رسالت‌شان را بازنگری، بازآندیشی و بازتعریف کنند، تا امکان تعاملات اخلاقی و معنوی ادیان مختلف در جهان را فراهم آورند.

در این اثر، پس از تعاریف و طرح مسائل اساسی در زمینه‌های مختلف جهانی شدن و تأثیر آن بر دین، اخلاقیات و فرهنگ، از طریق روش «استنادی»، و با آخرين یافته‌های علمی در این زمینه به بررسی و تجزیه و تحلیل شان پرداختیم.

نتایج یافته‌ها نشان می‌دهد که در عصر جهانی شدن، فرهنگ هرچه بیشتر به شبکه‌ای زنده و زاینده بدل شده است که مدام در حال تطور است و مرگ آن هنگامی رقم خواهد خورد، که به تقلید مسخ گردد؛ چرا که فرهنگ حاصل آفرینش نیروهای انسانی و اجتماعی است که ظرف و مظروف آن را تعیین می‌کند. نتیجه آن که فرهنگ را نباید چون سنتی ثابت و تغییرناپذیر تقدیس کرد، بلکه می‌بایست در عین حال، اهداف و غایت آن را بازتعریف نمایند و در عین انعطاف‌پذیری، انسجام و تکثر خود را در عصر جهانی شدن حفظ کنند. این امر نیاز به آموزش از طرق مختلف، سازماندهی و آماده‌سازی دارد تا با مشارکت نسل جوان در شرایط مختلف، بسیجی شکل گیرد که سازندگی، مددکاری و امداد رسانی از اهداف عملی آن باشد. واژگان کلیدی: جهانی شدن، هویت‌یابی، فرهنگ بومی و فرهنگ جهانی.

مقدمه

جهانی شدن نه چنان که طرفداران پر و پا قرص آن مطرح می‌کنند، نوشنادروی همه دردهای قرن حاضر است و نه چنان که هواداران نظام‌های شکسته خورده باور دارند، توطئه و فاجعه نظام‌های مبتنی بر دموکراسی.

آنها غافل از آن‌اند که جهانی شدن حتی بدون اظهارنظر آنان، به عنوان واقعیتی انکارناپذیر وجود و حضور دارد. نه تنها با نگاه به اطراف خود بسیاری از نشانه‌های آن را می‌یابیم، بلکه حتی هنگامی که با جهانی شدن مخالفت می‌ورزیم، این اظهارنظر خود را به کمک نشانه‌های بارز جهانی شدن انعکاس می‌دهیم! هنگامی که نظرات خود را در مورد جهانی شدن از طریق رسانه‌های جمعی انعکاس می‌دهیم، به کمک تریبونی به نکات مثبت یا منفی آن می‌پردازیم، با وسایلی که مقالات کنونی خود را تایپ می‌کنیم، تأخیر خود را در رسیدن به سخنرانی به کمک موبایل اطلاع می‌دهیم (حتی اگر سخنرانی ما بر علیه جهانی شدن باشد)، جملگی نشان دهنده غوطه‌ور بودن در دنیایی جهانی شده است. آری، جهانی شدن با ماست، چه باور کنیم، چه پذیریم و چه پسندیم یا نپسندیم؟ تنها با ماست که با شناخت فرصت‌ها و تهدیدهای آن، از فرصت‌هایش استفاده کرده و تا حد ممکن از توان‌هایش بکاهیم.

نقطه آغازین این راه، شناخت جهانی شدن است. شناخت بی‌غرض آن به شکل یک پدیده نوظهور. باید بدانیم که برچسب‌هایی که پیش از شناخت جهانی شدن بدان می‌زنیم، تغییری در تحقیق آن به وجود نمی‌آورد، تنها ما و جوانان مان را ناتوان‌تر می‌سازد؛ چراکه بدون شناخت اش، توان مواجه و واکنش نسبت به آن را نیز از دست داده‌ایم.

روش تحقیق و روش کار

نگارنده که قبلاً در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور در دفتر آمایش سرزمین در سمت سرپرست بخش اجتماعی و فرهنگی برنامه‌ریزی بلندمدت آمایش سرزمین فعالیت داشته است، با انواع روش‌های اسنادی و پژوهش‌ها، پانل‌های متعدد و حتی بعضًا مطالعات موردی و نشست با کارشناسان مختلف داخل و خارج از سازمان، فراتحلیلی را که نتیجه ارتباط، تعمیم و امتزاج نتایج آنهاست، در قالب نظریاتی ارایه کرده است و به کمک روشی «تطبیقی» به تجزیه و تحلیل شان پرداخته است.

تعريف جهانی شدن

جهانی شدن از واژه‌هایی است که ظاهراً هر نظریه‌پردازی آن را به معنای خاصی به کار می‌برد، اما با گذشت اجمالی بر نظریات مختلف در خصوص جهانی شدن می‌توان آن را این گونه جمع‌بندی و خلاصه نمود:

- ۱- افزایش بی‌سابقه میزان سرمایه‌گذاری خارجی و افزایش جریان سرمایه بین‌المللی.
- ۲- گسترش حجم تجارت و تنوع معاملات بین‌المللی.
- ۳- انتقال سریع و رو به گسترش تکنولوژی.
- ۴- شکل‌گیری شرکت‌های بزرگ چندملیتی.
- ۵- مهاجرت نیروی کار بین‌المللی.
- ۶- گسترش حمل و نقل بین‌المللی و شبکه‌های راه‌های زمینی، دریایی و هوایی در سطح جهان.
- ۷- پدیداری و گسترش ارتباطات مخابره‌ای و الکترونیکی.
- ۸- رسانه‌های جمعی؛ همچون روزنامه‌ها، خبرگزاری‌ها، رادیو و تلویزیون و سینما.
- ۹- ارتباطات ماهواره‌ای‌های رایانه‌ای و اینترنت و از آن طریق فرآیندهای تبادل اطلاعات در اقصی نقاط جهان که منجر به پدید آمدن دنیای مجازی ارتباطات و اطلاعات شده است.

امواج ادوار مختلف جهانی شدن

تاکنون جهان چندین موج از فرآیند جهانی شدن را پشت سر گذاشته است که نخستین آنها به دوران پس از اسکندر و کم و بیش یونانی شدن شرق و غرب بر می‌گردد و آخرین شان به انقلابی که رسانه‌ها، رایانه‌ها و اینترنت و ارتباطات حاصل از آنها در سراسر جهان به وجود آورده‌اند.

در پایان قرن نوزدهم، دنیا تا حدود زیادی، جهانی شده بود. کاهش چشمگیر هزینه حمل و نقل، موجب رونق سریع تجارت شد و نرخ تجارت جهانی در سال ۱۹۱۳ به نقطه‌ای رسید که تا پیش از آن سابقه نداشت.

رشد تجارت با جابجایی بی‌سابقه سرمایه در سطح جهان (حدود ۱۰ درصد تولید ناخالص داخلی در برخی از کشورها) همراه شد و مهاجرت گسترده به ویژه به آمریکا صورت گرفت. (نرخ مهاجرت برای برخی از کشورها به ۵٪ تا یک درصد جمعیت آنها رسید). پس از دو جنگ جهانی و بروز رکود بزرگ، موج جدید جهانی شدن آغاز شد که ویژگی بارز آن کاهش هرچه بیشتر هزینه حمل و نقل بود که از سال ۱۹۴۰ تا ۱۹۶۰ به بیش از نصف کاهش یافت. توسعه شرکت‌های چندملیتی، از دیگر خصایص این دوره از جهانی شدن بود. این شرکت‌ها قادر بودند فراتر از موانعی چون سیاست‌گذاری‌های ملی و عوامل دیگری از این دست، عمل کرده و حتی به دور افتاده‌ترین نقاط جهان نیز نفوذ کنند. نتیجه این عوامل، رشد غیرمنتظره تولید و ارتقای سریع سطح زندگی مردم بود.

اما موج جدید جهانی شدن چیز دیگری است. موج اخیر مديون تسهیل روند تبادل اطلاعات و رشد بی‌سابقه کامپیوتر، تکنولوژی‌های مخابراتی، رایانه‌ها و به خصوص اینترنت است که مهم‌تر از کاهش چشمگیر هزینه‌ها (از دهه ۱۹۷۰ تاکنون هزینه حسابرسی و ارتباطات تا ۹۹ درصد کاهش یافته است) تحولاتی جدید و کیفی را در همه عرصه‌های زندگی انسان پدید آورده است.

این پیشرفت‌ها حتی در سطح اقتصادی و فنی (که بیشترین انقادها به جهانی شدن از همین بعد اقتصادی است) به تدریج کیفیت و دامنه خدمات قابل مبادله را گسترش داده و اقتصاد جهانی را بیش از پیش به سوی هم پیوندی سوق داده است. آیا این تحولی مثبت است؟

دستاوردهای جهانی شدن

اکنون از پس تمامی تحولات به وقوع بیوسته در جهان، آمیختگی‌ای از نظم و بی‌نظمی برخاسته است که می‌توان به تماشا و تحلیل‌اش نشست.

ظلم‌های به بارنشسته آن را در مشترکات، و بی‌نظمی‌های تحقق یافته را می‌بایست در تفاوت‌هایی دانست که در نظریات تبیین کننده «جهانی شدن» سوسو می‌زنند.^(۱) نظریه پردازانی که به جهانی شدن و دستاوردهای آن می‌بالند براین باورند که، اگر بخواهیم تنها با نگاهی خردگیرانه، صرفاً جنبه‌های منفی آن را به حساب آوریم، گزینش اکثر جوامع در راه جهانی شدن را نادیده گرفته‌ایم، آن دستاوردهای مختلفی داشته است که همگون‌سازی اقتصادی تنها یکی از آنهاست. آن تولید جهانی را افزایش داده است، رشد اقتصادی را در پی داشته، درآمد و کیفیت زندگی را ارتقاء بخشیده و موجب رشد بخش غیررسمی اقتصاد و اشتغال گردیده است.^(۲)

در حالی که در عرصه فرهنگی نیروهای همانندساز فرهنگی، چنان که در سنجه‌های جهانی عمل می‌کنند، گسترهای برای «گفت‌وگوهای ناهمانندساز» پدید آورده‌اند.^(۳) با این همه، حتی همگون‌سازی اقتصادی نیز تا حد زیادی، اوضاع مادی و رفاهی مردم در اقصی نقاط جهان را بهبود بخشیده است و همان انگیزه اصلی در پیش‌گرفتن راه توسعه جوامع مختلف بوده است. همگون‌سازی میلیون‌ها فرصت شغلی ایجاد کرده و باعث شده که حدود دو تریلیون دلار سرمایه از کشورهای ثروتمند از طریق سهام، سرمایه‌گذاری در اوراق قرضه و وام‌های تجاری، به کشورهای فقیر و در حال توسعه منتقل شود.

این‌که اینترنت باعث شده است تا شکاف میان کشورهای غنی و فقیر کمتر شود و این روند در دهه‌های جاری تسریع می‌شود، البته آن به اقتصاد محدود نمی‌شود و در حوزه‌های اجتماعی و فرهنگی نیز نتایجی به بارآورده است که در هیچ کجا تاریخ تاکنون سابقه نداشته است.

سلسله مراتب اقتدار و لایه‌لایه شدن جامعه بر اثر آن که از عوامل اصلی تبعیض‌ها و توزیع نامتناسب دانش و معلومات و تشریک مساعی در تصمیمات (از طریق شکستن

Seyf, 1997; Macluhan, 1970; Breziniski, 1970 . ۱

. ۲. زمانی، ۱۳۸۴ : ۳۵ - ۲۱۴ - ۲۱۳ - ۱۳۷۹ . ۳

محدودیت‌های جغرافیایی) به شمار می‌رفت، اکنون از طریق رسانه‌های جهانی و اینترنت شکسته شده است و انسانی که تا کنون در کشور و پایتخت خود بیکانه و نادیده گرفته شده بود، با شبکه‌های اطلاعاتی وسیع در دورافتاده‌ترین نقاط جهان می‌تواند از اطلاعات هر کجای جهان آگاه شده و در بسیاری از مراکز مردمی و جامعه مدنی مشارکت کند. جهانی شدن حتی عمیق‌ترین تحولات اجتماعی و سیاسی را موجب شده است، به طوری که آن روند، همگام با اطلاع رسانی به مردم، در جوامعی که زمانی محدود و بسته بودند، باعث سرنگونی دیکتاتوری‌های بسیاری شده است.

دموکراسی که همواره از این محدودیت رنج می‌برد که آرزوی همیشگی خود، یعنی مشارکت مستقیم و بی‌واسطه مردم را دور از دسترس وغیرعملی می‌دید و ناگزیر آن همیشه از طریق باوسطه (نمایندگان) و رأی غیرمستقیم شهروندان تحقق می‌باید^(۱) و از این روی، اصل تعیین‌کننده دموکراسی (مشارکت) هنگام تجلی در جوامع با محدودیت‌های جدی روبرو می‌شد، اکنون با دنیای اطلاعاتی و ارتباطی جهانی، چشم‌انداز تحقیق واقعی تشرییک مساعی و مشارکت مستقیم هر انسانی را در هر کجای دنیا نشان می‌دهد و این آرزو همیشگی را به واقعیت نزدیک ساخته است! اما همزمان عواقب منفی و توانانهایی نیز به بارآورده است که از جمله باید به اضمحلال برخی فرهنگ‌های بومی و گوناگونی‌های آنها، آسیب‌پذیری بیشتر جوامع فقیر و کمتر توسعه یافته در مقابل بحران‌های آن و نبردهای جدید فرهنگی اشاره کرد.

اما پرسش اساسی این است؛ آیا آنها چیز تازه‌ای هستند؟ فرهنگ‌های بومی و محلی پیش از جهانی شدن نیز در معرض تهاجم فرهنگ‌های سلطه‌جو و انحصار طلب بوده‌اند، و اتفاقاً جهانی شدن موجب شده است که آنها در مقابل فرهنگ‌های ملی، رسمی و سلطه‌جو از امکانات نوینی برای بروز و تجلی خود استفاده کنند و خطر اضمحلال یا بازآفرینی آنها تا حد زیادی به توان زایش خودشان منوط می‌شود. جهانی شدن باعث شده تا در عرصه‌های جهانی، فرهنگ‌هایی با «ریشه‌های کاملاً متفاوت» و فرهنگ‌های «چندریشه‌ای» پدید آیند که پیش از

آن سابقه نداشته است. حتی آنچه که فرهنگ غرب نامیده می‌شود، به شکلی مستقیم یا غیرمستقیم از آمیختگی مسالمت‌آمیز فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف هویت یافته و جهان را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

نبرد تمدن‌ها نیز که پیش از این چندجنبه و چندقطبی بود، تنها به نبردی دوقطبی تقلیل یافته و در سایر ابعاد، بیشتر با تعامل (تأثیرات غیرآگاهانه و غیرمحسوس) و تبادل (تأثیرات آگاهانه و محسوس) فرهنگی روبرو هستیم تا تخاصم و تقابل فرهنگی. جهانی شدن به فرهنگ‌های بومی و جهانی فرصت‌های مشارکت جدیدی بخشیده است.^(۱)

اما شاید بتوان گفت خطرناک‌ترین دستاوردهای جهانی شدن، تصورات یک‌سویه‌ای است که در مورد پامدهای مشت و منفی جهانی شدن وجود دارد.

از نظریاتی که بدون در نظر گرفتن اوضاع پیشین و کنونی جهان، تحولات رو به رشد جهانی شدن را نادیده می‌گیرند، گفته تا تئوری‌سینهای مأیوس نظام‌های شکست‌خورده پیشین در جهان که در هر دست‌آورد جوامع نسبتاً موفق تنها فاجعه می‌بینند. از تئوری‌هایی که اینان در اتفاق‌کار خود نشسته و منکر آناند که تحولی در زندگی واقعی جوامع محروم پدید آمده است، تا نظریاتی که جهانی شدن را به معنای تحقق مدنیه فاضله و مساوی با نابودی بسیاری از الگوهای و روابط پیشین خانوادگی، اجتماعی و فرهنگی پنداشته و یا بر این تصور است که جهانی شدن به شکلی قاطع و یک‌سویه، کفه ترازو را به سمت افراد یا نهادهایی تغییر می‌دهد که منافع شان در تقابل با یکدیگر قرار دارد. شاید مناسب‌تر آن باشد تا علاوه بر بهره‌بردن از دست‌آوردهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جهانی شدن در دنیای امروز برای از میان برداشتن برخی عواقب منفی آن (به خصوص برای جوانان و نسل‌های فردا) گام برداشته و راه حل‌هایی را جستجو کرده و به آزمون بگذاریم، همان‌گونه که تاکنون تحولاتی که به وسیله بشر رقم زده شده نشان می‌دهد که واقعیت‌ها توسط آنها بی‌محقق گردیده و منشاء تأثیر بوده است که خود را به چنان نگاه و کنش دوگانه و متناقضی تجهیز کرده باشند.

آخرین موج جهانی شدن: انقلاب ارتباطات و اطلاعات

این صدای ت بش عصر ماست؛ نتهایی که یک فریاد را سر می‌دهند: ارتباطات و اطلاعات. با ظهور رسانه‌های جمعی و اطلاعات جهانی یک طرفه، آخرین موج جهانی شدن آغاز، با پیدایش مخابرات و موبایل که دارای اطلاعاتی دو طرفه بودند، حرکت صعودی‌اش ادامه یافت و با پیدایش اینترنت و رسانه‌هایی با اطلاعاتی هوشمند و واقعیت مجازی به اوج خود رسید. این به معنای واقعی کلمه یک انقلاب بود. نخست انقلابی در اندیشه که بر پارادوکس همیشگی واقعیت در مقابل مجاز پایان می‌داد و آنها را به یکدیگر پیوند می‌زنند.

در اینترنت شما تنها با یک کلیک به هر نقطه از دنیا فاصله دارید؛ اینجا و اکنون با بزرگترین کتابخانه‌ها، معتبرترین موزه‌ها و گالری‌های هنری و زیباترین جاذبه‌های فرهنگی و گردشگری هر نقطه از واقعیت مجازی اینترنت. اینک شما در کنار هر هویتی، هویت یک شهروند جهانی را اختیار کرده‌اید، آیا این‌ها هر یک به تنهایی برای یک انقلاب کافی نیستند؟

بسیاری از دست اندکاران اخبار اینترنتی عقیده دارند که ظهور اینترنت موجب نخ‌نما شدن این شعار انقلابی شده است:

«بگذارید مردم سخن بگویند».

آنها مدعی‌اند:

«بگذارید مردمی که خبر را به وجود می‌آورند، خبر دهند».

در عرض مدت کوتاهی چندین هزار پیام رد و بدل می‌شود، بدون هیچ نظارت تحمیلی و تنها محدودیت، یک آیین‌نامه حرف‌های است.^(۱) در چنین شرایطی است که بسیاری از ره‌پویان دینی و معنوی به خوبی می‌توانند باهم ارتباط برقرار کرده و تبادل اطلاعات کنند.

جهانی شدن، هویت‌بخشی و مردم محروم

جهانی شدن با تمام تبعات و نتایجی که برای اقصی نقاط جهان داشته، یکی از بزرگترین دست‌آوردها را برای مردم محروم و منزوی داشته است.

انسان محروم امروز دیگر مجبور نیست تا چشم امید به توانایی‌های بسیار محدود تکنولوژی و دانش محل و کشور خود منحصر شود و قادر است به سرعت از آخرین دانش، تجارب و تکنولوژی‌های پیشرفته ترین جوامع بهره برد. او به کمک علم از بسیاری از امراض و بیماری‌های که در مناطق فقیر پدیدار شده و به سرعت رایج می‌شد، رهابی می‌یابد؛ هم از طریق پیشگیری و هم درمان.^(۱)

اما یکی از مهم‌ترین تأثیرات جهانی شدن به هویتی برمی‌گردد که به انسان‌های محروم و حاشیه‌نشین بخشیده است. تا دیروز بسیاری از آنها در ابتدایی ترین تصمیمات محلی و بومی‌شان در نظرگرفته نمی‌شدند، چه رسد به کشورشان. در حالی که امروز آنها از طریق شبکه‌های ارتباطاتی گسترشده، رسانه‌های جمعی، مخابرات و اینترنت که مشخصاً از بارزترین شاخص‌های جهانی شدن هستند، می‌توانند با همه جای دنیا ارتباط برقرار کنند.

تا دیروز انسان محروم برای احقيق حقش می‌باشد به شورشی همه‌گیر دست زند تا صدایش را به گوش برخی از مسئولان برساند، که آن با توانانهای جبران ناپذیر جانی و مالی توأم بود، اما امروزه کمتر از صد روستایی آمریکای لاتین با تعدادی پلاکارد می‌توانند افکار خود را به جهانیان منتقل ساخته و حتی در مخالفت با جهانی شدن اعتراض کنند و به سرعت انعکاس آن را از طریق رسانه‌ها (ابزار جهانی شدن) در سراسر جهان بینند؛ چراکه او دیگر هویت یک انسان جهانی را یافته است.

انسان‌ها دیگر تنها عضوی از محله خود نیستند، آنان عضو یک جامعه جهانیاند که می‌توانند با انتقال افکار عمومی‌شان از طریق جهانی شدن، تمام جهان را تحت تأثیر قرار دهند و برنامه‌ها در سطوح بومی، ملی و حتی بین‌المللی را تغییر دهند.

۱. احمدی، ۱۳۸۶.

ابر بزرگراه‌های ارتباطی و شاهراه‌های اطلاع رسانی جهانی

تحولات شگرف تکنولوژی‌های ارتباطی و اطلاع رسانی و پیشرفت‌های شتابان فن‌آوری‌های نظام اطلاع رسانی در جهان امید به عدالت، مردم سالاری، کاهش رنج‌ها و کمک به کسب حقوق انسانی و دینی مردم در راستای این تحولات را شکل بخشیده است و آن هنگامی خواهد بود که نگرش ستی ما به پدیده‌های جدید نظام اطلاع رسانی و تحولات مؤثر در ساخت جامعه اصلاح شده و در راستای فرایند توسعه قرار گیرد.

پیش از عصر رسانه‌ها، هر شخصی در حد محیط فیزیکی و اجتماعی اطراف خود اطلاعات کسب می‌کرد، ولی در عصر ارتباطات رادیو، تلویزیون، روزنامه‌ها و مجلات، مخابرات، و اینترنت، تمامی اطلاعات مربوط به خانواده‌ها، نهادها و فرهنگ‌های جوامع مختلف را در اختیار هر شخصی قرار می‌گیرد که به رسانه‌ها رجوع کند و انبوهی از اخبار و اطلاعات گوناگون، تخصصی و حتی متناقض را دریافت کند و همین تکثر است که خصیصه جدید دیگری را به دانش مبتنی بر اطلاعات می‌افزاید؛ به بیان دیگر، در قلب انقلاب ارتباطات، انتشار جهانی دانش نهفته است و از این روی، انقلاب ارتباطات می‌تواند به نفع بشریت و در راستای کاستن فاصله‌ها قرار گیرد و دموکراتیک و آزادی بخش باشد.

غول‌های جدید فن‌آوری ارتباطات و اطلاعات که به نسل دوم موسوم‌اند، یک‌بار برای همیشه بسیاری از محدودیت‌های پیشین عصر ارتباطات را برطرف می‌سازند.^(۱) ابر بزرگراه‌های ارتباطی و شاهراه‌های اطلاعاتی که در حال ساختند، با از میان برداشتن فضای بین رایانه‌ای در اینترنت و دیدار از اماکن، کافه‌های الکترونیکی و حتی محیط‌های کاری، دنیاهای مجازی و واقعی ما را به هم پیوند می‌زنند. آنجاست که ابژه، سوژه می‌نماید و سوژه امروز به ابژه فردا بدل می‌شود. آنها به تقویت قابلیت‌ها و تنگ‌تر کردن محدودیت‌های ما در زندگی منجر خواهند شد و به زندگی ما ابعادی جدید و به دموکراسی قدرت و نظارتی عظیم تر عطا خواهند کرد.^(۲)

فتر اطلاعاتی

در عصر کنونی و به تعبیری عصر ارتباطات، فقر تنها به کمبودهای مادی و درآمد مالی اندک اطلاق نمی‌شود، بلکه آگاهی و اطلاعات از اصلی‌ترین معیارهای فقر است؛ به بیانی دیگر، مردم را از نقطه‌نظر دسترسی به منابع اطلاعاتی متعدد و متنوع در جهان، به فقیر و غنی تقسیم می‌شوند و این‌بار اطلاعات، نه به عنوان وسیله‌ای برای سنجش متغیرهای اقتصادی یا هر ملاکی دیگر برای توسعه یافتگی، بلکه خود به عنوان میزان و ملاکی برای توسعه یافتگی مطرح هستند. دسترسی به اطلاعات از طریق اینترنت از هر رسانه جمعی دیگر سهل‌تر و گسترده‌تر شده است و این به معنای کاهش سریع و تصاعدی فاصله بین مستمندان و فقرا از منظر دستیابی به اطلاعات است که تداوم نیز دارد.

ارتباطات و توسعه در عصر جهانی شدن

در عصر جهانی شدن، محدود محققانی در باره انقلاب ارتباطی و ارتباط نزدیک بین توسعه، فرهنگ و ارتباطات تردید دارند.

توسعه یعنی تغییر و این تغییر، نحوه نگریستن مردم به موضوع‌ها، اعمال، ارتباط آنها با یکدیگر و جهان اطراف‌شان را تحت تأثیر قرار داده است. تغییراتی که در ذهن مردم شکل می‌گیرد بر دانش، ارزش‌ها، نگرش‌ها، باورها و رفتارها و... تأثیر می‌گذارد. این تغییرات نمی‌تواند شکل‌گیرد مگر با پردازش اطلاعات، اعم از اطلاعاتی که از خارج تأمین می‌شود، از طریق رویدادها و فعالیت‌ها، یا به وسیله بررسی مجدد دانش موجود. با شناسایی این حقیقت ارتباطات بلاfacله به عنوان یکی از عوامل اصلی فرایند توسعه مطرح می‌شود. امروزه دیگر بدون ارتباطات هیچ اطلاعاتی بین مردم منتشر نمی‌شود و بدون تفسیر اطلاعات هیچ کشف، تغییر و اصلاحاتی انجام نخواهد شد.^(۱)

ارتباطات به عنوان یکی از عوامل مؤثر در امر توسعه پذیرفته شد. اکنون نقش ارتباطات با تغییر بینش‌های مربوط به راهبردهای توسعه همساز شده است.

ابتدا انتظار می‌رفت ارتباطات راه را به سوی نوگرایی هموار سازد؛ سپس وظیفه پشتیبانی از برنامه‌ها و پروژه‌های خاص توسعه به ارتباطات داده شد. بعدها مباحث مربوط به درگیر کردن مردم در برنامه توسعه، با تأکید روی گفت و شنود و شکل‌های عادلانه و معقول برقراری ارتباط بین طرف‌های درگیر در فرایندهای ارتباطی مطرح شد.

به نظر می‌رسد ارتباط میان فرهنگی برای این کار مناسب‌تر از ارتباط یک طرفه است.

این امر امروز به کمک رسانه‌های جمعی متعدد تسهیل شده است. موانع عدمهای بین برنامه‌ریزان و کارگزاران توسعه و مردم وجود دارد که مانع از نشر سازنده دانش و طرز فکرها می‌شود. یکی از بزرگترین موانع در میان، عبارت است از موانعی که در ارتباطات و رسانه‌های جمعی به وقوع می‌پیوندند.

وسایل ارتباط جمعی و کارکردهای شان

مسئله اساسی این است: چه کسی، از کدام مجری، به کی، با کدام نتیجه، چه می‌گوید؟^(۱) در یک جامعه پیشرفته، نقش وسایل ارتباط جمعی به اطلاع رسانی، تبلیغات و حتی پویش‌های فرهنگی محدود نمی‌شود، رسانه‌ها ابزاری برای پاسخ‌گویی دولت و کندوکاوش آنها هستند. آنها علاوه براین که به مردم اطلاعات می‌رسانند، تربیونی برای مباحث مورد علاقه افکار عمومی و اعمال خواسته‌های مردم به شمار می‌روند. از طریق آنهاست که بسیاری از اعضای دولت و سایر مقامات به پرسش‌های شهروندان و افکار عمومی پاسخ می‌گویند و آن را به گوش سایر شهروندان می‌رسانند.

همچنین امروزه وسایل ارتباط جمعی به نوعی از نقش مکمل مجلس برخوردارند، به‌طوری که حق مشاوره و موشکافی در مورد مسایل مختلف را داشته و این کار را از طریق

مداخله عموم مردم انجام می‌دهند، به گونه‌ای که هر شهروند عادی از حق گفتن و شنیدن برخوردار باشد.^(۱)

اما نکته در اینجاست که رسانه‌های گروهی تنها هنگامی قادر به تعقیب اهداف و دستیابی به کارکرده‌های فوق خواهند بود، که مستقل باشند؛ حتی اگر به نوعی برخی از رسانه‌ها تربیوبن حکومتی به شمار می‌روند، برخی دیگر می‌باشد از استقلال لازمه برخوردار باشند.^(۲) رسانه‌هایی که بودجه‌شان توسط دولت تعیین می‌شود، برای این که استقلال داشته باشند، باید در مقابل کمیسیونی مستقل یا کمیسیونی مرکب از نمایندگان گروه‌های مختلفی از شهروندان پاسخ‌گو باشند و مهم‌تر از آن، رسانه‌های مستقل دیگر از امکان رقابت با رسانه‌های حکومتی برخوردار باشد. رسانه‌های خصوصی رانیز می‌توان با تقسیم منابع مالی و عدم تمرکز آن در دست عده‌ای محدود و هم رأی، محقق ساخت.

رسانه‌های محلی و تنوع فرهنگی

در کنار افزایش چشم‌گیر رسانه‌های بین‌المللی، ما در جهتی به ظاهر معکوس شاهد شکل‌گیری و رشد رسانه‌های محلی و منطقه‌ای هستیم. رسانه‌هایی که انعکاس دهنده فرهنگ‌های بومی هستند و جوامع منطقه‌ای و محلی را تقویت کرده و هویت‌شان را تثبیت می‌نمایند؛^(۳) به عبارتی دیگر، تاکنون نقش دوگانه جهانی شدن در افزایش و گسترش رسانه‌های محلی و بین‌المللی به طور همزمان نادیده گرفته شده است که نشان از آن دارد، باید بر مشاهداتی که بر نظریات پیشین ما درباره جهانی شدن می‌تازند، توجه بیشتری کنیم.

۱. بیتهام، ۱۳: ۲۵.

۲. ساروخانی، ۱۳۷۱: ۱۰۰ - ۱۰۱.

۳. تافلر، ۱۳۸۰: ۲۲۸.

افکار عمومی، بومی، ملی و جهانی

افکار عمومی مجموعه عقاید افراد یک جامعه نسبت به موضوعی است که مردم درباره اش منافع و علایقی مشترک دارند و به عبارت دقیق‌تر طرز تلقی و واکنش جمعی و مشهود است که جزء بزرگی از جامعه در برابر رویدادهای اجتماعی که اغلب مهم تلقی می‌شود، نشان می‌دهند.^(۱)

افکار عمومی امروزه بیش از هر زمان دیگری در عرصه سیاست و اجتماع برای خود جا باز کرده است. اگر در گذشته حکومت‌ها می‌توانستند با نادیده‌گرفتن خواست مردم، خودسرانه به هر اقدامی متولّ شوند، اکنون با پدیده‌ای به نام افکار عمومی مواجه هستند که به عنوان اساسی‌ترین عامل در عرصه واقعیات اجتماعی مطرح می‌شود. این پدیده تنها به قلمرو داخلی کشورها محدود نمی‌شود، بلکه در سطح جهانی نیز حکومت‌ها و دولت‌ها ناگزیرند افکار عمومی جامعه بین‌المللی را مراعات کنند و از اقدامات خودسرانه و منافی با افکار عمومی جهان پرهیز کنند.

ارتباطات و رسانه‌های جمعی از طریق انواع تکنولوژی‌های اطلاعاتی، افکار کنونی جهان را شکل می‌دهند و متغیرهای فرهنگی از جوامع مختلف به متغیرها و عواملی تأثیرگذار در فرهنگ‌های جوامع دیگر بدل شده‌اند.

تکثر، تنوع و انتشار رسانه‌ها و هویت جدید کنونی‌شان که آن‌ها را از حکومت‌ها و دولت‌ها مستقل ساخته است، این امکان را به شهروندان داده تا از طریق افکار عمومی‌شان، سیاستمداران را وادار سازند تا آنان را به عنوان تعیین‌کنندگان اصلی خواست‌ها، علایق و تصمیماتی به حساب آورند که در همه عرصه‌های ملی و بین‌المللی اتخاذ می‌شود. اگرچه هیچ‌گاه آن استقلال و این تصمیمات کامل و مطلق نیست، اما حکومت‌های خودکامه که پیشتر توانسته بودند شبکه‌های وسایل ارتباط جمعی خود را در مهار داشته باشند، اکنون از متوقف کردن جریان اطلاعات که از طریق آتنه‌های ماهواره، فکس و اینترنت ارسال می‌شود، ناتوان مانده‌اند.

از این روی سیاستگذاران و برنامه‌ریزان امروز ناگزیر از منظور داشتن افکار عمومی به عنوان واقعیتی انکارناپذیر هستند و هیچگاه در طول تاریخ سیاسی و اجتماعی، افکار عمومی تا به این حد از اثرگذاری برخوردار نبوده است.

افکار عمومی را از طریق روش‌های علمی و پژوهش‌های اجتماعی سنجیده و ارزیابی می‌کنند و سیاستمداران و مسئولین ناگزیرند برای این که انتخاب شده و توسط مردم مورد تأیید واقع شوند، خود را با افکار عمومی همراه ساخته و تصمیمات خویش را با توجه به افکار عمومی اتخاذ نمایند. متأسفانه در کشور ما مدت زیادی نیست که چنین پدیده‌ای را مورد توجه و سنجش علمی قرار داده و در تصمیمات تعیین کننده نهایی بدانند. البته سیاستمداران مردم دوست، همواره در صدد بوده‌اند تا تصمیماتی که اتخاذ می‌کنند، مطابق با خواست و اراده مردم باشد، اما چنین حدس‌هایی چون مبتنی بر پژوهش و نظرسنجی علمی نبوده، نمی‌توان به حساب افکار عمومی به معنای امروزین آن نوشت و تنها می‌توان پنداشت که شاید چنین بوده است؛ به بیانی دیگر، در علوم اجتماعی امروز، افکار عمومی متراffد روش‌ها و پژوهش‌های علمی است که هرگونه اظهارنظری در خصوص ماهیت آن تنها موکول به نظرسنجی‌های علمی است، نه حدس‌های فردی و حتی غریب به یقین، از این روی ضروری است تا مؤسساتی بی‌طرف و متخصص به سنجش و انعکاس اطلاعات مبتنی بر افکار عمومی پرداخته و این متغیر مهم برخاسته از روابط اجتماعی و فرهنگی را به عنوان مهم‌ترین مبانی واقعیات اجتماعی و اساسی‌ترین ابزار اظهار عقاید مردم معرفی کرده و مورد استفاده سیاسیون، برنامه‌ریزان، مسئولین و مدیران قرار دهد.

اکنون دیگر افکار عمومی حتی به یک جامعه مشخص محدود نمی‌شود و علاوه بر سیاستمداران، بسیاری از مدیران سازمان‌های جهانی غیرسیاسی نیز می‌کوشند تا افکار عمومی مردم در سراسر جهان را مدنظر قرار دهند.

فرهنگ جهانی و فرهنگ بومی

فرهنگ تمامی دنیای دور و بر ما را در ذهن مان تعریف می‌کند؛ به آنها شکل می‌بخشد، طبقه‌بندی‌شان می‌کند و معنای‌شان می‌بخشد.^(۱)

فرهنگ در حقیقت، بخش انسان ساخته محیط است؛ حال آن، چه ذهنی باشد و چه عینی. فرهنگ است که تعیین می‌کند اعضای آن فرهنگ رابطه‌شان را با محیط، ماوراء طبیعه و مردم درون و بیرون فرهنگ‌شان چگونه تنظیم کنند.^(۲)

ما جهان را کمتر آنگونه که هست، و بیشتر آن‌طور که ما هستیم، درک می‌کنیم؛ چراکه فرهنگ است که تعیین می‌کند ما چگونه اطلاعات دریافتی از محیط، روش تفسیر و روش مورد استفاده آنها را درک کرده و به کار می‌بخشد؛^(۳) به بیانی دیگر، فرهنگ است که واقعیات را برایمان می‌سازد! آن، هم ظرف و هم مظروف اندیشه تارفار ماست. فرهنگ به گروه و اعضای آن کمک می‌کند تا از عهده مشکلات زندگی در محیطی خاص و در زمانی معین برآیند. شاید بهتر باشد فرهنگ را شیوه با هم زیستن در دنیایی بدانیم که «نفوس انسان‌ها با تمامی گوناگونی‌های شان» یک بُعد، محیط بعدی دیگر و نوع تعاملات آن دو، بُعد دیگر و مکمل آنها به شمار می‌روند.

فرهنگ‌ها از فصول مشترکی برخوردار هستند، همان‌گونه که تمایزاتی با یکدیگر دارند. فصول مشترک فرهنگ‌های مختلف که به اصیل‌ترین و انسانی‌ترین وجوه فرهنگ مربوط می‌شود، فرهنگ جهانی را می‌سازد. مخاطبان چنین فرهنگی نیز جهانی خواهند بود و آن به بخش بزرگی از نیازها و تقاضاهای فرهنگی موجود مردم در جوامع مختلف و به ویژه جوانان پاسخ خواهد گفت. اکنون در سطح جهان، تلاش‌های مستمر و بعضًا سازمان یافته‌ای برای تأکید بر این وجود مشترک و انسانی فرهنگ انجام می‌شود و سازمان یونسکو آن را یکی از اصلی‌ترین

۱. تری یاندیس، ۱۳۷۸: ۴۸.

۲. بورن، ۱۳۷۹: ۱۲۰.

۳. تری یاندیس، ۱۳۷۸: ۴۴ و ۴۷.

وظایف خود به حساب می‌آورد.^(۱) اما آن به معنای نادیده گرفتن فرهنگ‌های بومی و گوناگونی‌های زیست بومی شان نیست. فرهنگ‌های بومی بدون آن که حذف شوند، می‌توانند در روح تکثر فرهنگی نقشی بزرگ ایفاء کنند و اکنون سازمان‌های انسان دوستانه جهانی، از جمله یونسکو حفظ و تقویت فرهنگ‌های بومی و زیست بوم‌های آن را از مسئولیت‌های خود می‌دانند. منظور از زیست بوم، شرایط فیزیکی و محلی، جغرافیایی، آب و هوا و تمامی گیاهان و جانوران یک اقلیم است که از عوامل مهم و تعیین‌کننده فرهنگ یک منطقه و جامعه است و فرهنگ هر ناحیه و جامعه از بستر تعامل انسان با آن بر می‌خizد.^(۲)

اما رابطه فرهنگ و زیست بوم یک طرفه نیست و در فرهنگ‌هایی پویا، همان‌گونه که زیست بوم، فرهنگ انسانی را می‌آفریند، فرهنگ شکل گرفته در بستر آن نیز خود خالق شرایطی جدید بر زیست بوم می‌گردد که در آن شکل گرفته است و تعامل آنها مدامه خواهد داشت، همین نکته است که مطالعات فرهنگ‌های محلی و جوامع منطقه‌ای را برای نسل فردا ضروری می‌سازد.

اما نباید به فرهنگ‌ها به شکل پدیده‌های ایستا نگاه کنیم. فرهنگ‌ها مدام دست خوش تغییر هستند، آنها از درون یا بیرون در معرض تحول قرار می‌گیرند. گاه به وسیله فرآیندهای خودجوش و درون‌زا، به خلاقیت و نوآوری دست زده و گاه از طریق تعامل فرهنگی از فرهنگ‌های دیگر اقتباس کرده و متأثر می‌شوند.

تفاوت‌های فرهنگی همیشه بوده و خواهند بود و بسیاری از وجوده این تفاوت‌ها، بیش از این که از اختلافات برخیزد از گوناگونی‌ها و تنوعات روح انسانی حکایت دارند که خود می‌تواند به موضوعی برای شناسایی بهتر انسان‌های جوامع مختلف از یکدیگر تبدیل شده و تکامل‌شان را مقدور سازند. در گذشته به اختلافات فرهنگی به عنوان بهانه‌ای برای درگیری‌های قومی، ملی و... نگاه می‌کردند، اما در دنیای امروز فرهنگ‌های پویا به اختلافات

۱. دکوئیار، ۳۱۶: ۵-۷؛ بهجت و رفعت، ۳۱۶: ۸-۹.

۲. تری یاندیس، ۱۳۷۸: ۴۶ و ۵۷.

فرهنگی به مثابه پدیده‌هایی که انعکاس دهنده گوناگونی‌های اندیشه و تجارت روح انسان‌های مختلف‌اند، می‌نگرند و از آن به عنوان دست آویزی برای شناخت هریشتر و بهتر یکدیگر بهره می‌برند. وظیفه‌ای که بیشتر بر عهده جوانان امروز و فردای فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف است.

تحولات فرهنگی با رهیافتی انسانی

باید توجه داشت که فرهنگ‌ها، به خصوص فرهنگ‌های بومی و محلی، با وجود برخورداری از تمام غنای انسانی و ارزشی، از خرافات و تعصبات و عادات ضد انسانی و ضد ارزشی نیز می‌رسند؛ از این روی ضروری است تا فرهنگ جهانی با زدودن خرافات و تعصبات ضد انسانی و ارزشی، بر گوناگونی‌ها و خلاقیت‌های خودجوش و زاینده فرهنگ‌های مختلف تأکید کرده و با بروز آزادانه خویش، جایگاهی برای هر فرهنگ بومی پدید آورد؛ به بیان دیگر، فرهنگ جهانی از چنان جایگاهی برخوردار است که تعصبات و خرافات فرهنگ‌های بومی را زدوده و بر تنوعات موجود در فرهنگ‌های محلی و بومی تأکید ورزد و این به معنای تحقق فرآیندی است که تعامل فرهنگ جهانی و بومی را در بردارد و به آنها این امکان را می‌بخشد تا نقشی مکمل برای هم بازی کنند و هرچه بیشتر به یکدیگر غنا بخشنند.

فرهنگی که فاقد توانایی لازم جهت روى آوردن به خلاقیت‌های جدید و استفاده هم‌زمان از دست آوردهای نو در هر دوران و تفسیر تازه از تجارت گذشته توسط نسل جدید از یک سوی و بهره‌مندی از تجارت سایر فرهنگ‌ها، بینش‌ها و تجارت جهانی از دیگر سوی باشد، از باروری و شکوفایی باز خواهد ماند و رکود و رخوت بر سرنوشت آن حاکم خواهد شد؛ بنابراین به نظر می‌رسد یکی از اولویت‌ها را باید توجه توانان به فرهنگ جهانی و فرهنگ‌های بومی با رویکردی «انسانی و معنوی» جوانان به آنها تشکیل دهد.

نسبیت فرهنگی

فرهنگ جهانی اعلام می‌کند، فرهنگ‌ها با تمامی گوناگونی‌شان قادر به ظهور خواهند بود

و نسبیت فرهنگی می‌تواند معیاری برای تجلیات و تعاملات فرهنگ‌های مختلف باشد. چون برتری فرهنگی بر فرهنگ دیگر نوعی تبعیض به شمار می‌رود. اما اگر فرهنگی به نسبیت فرهنگی باور نداشته باشد و بخواهد سایر صور فرهنگی را حذف یا نابود سازد، آیا باز می‌توان جملگی فرهنگ‌ها را کاملاً در یک سطح نسبی دید؟ این جاست که چالش اساسی نه تنها تبعیض باوران که حتی نسبی باوران شکل می‌گیرد. نحوه پاسخ‌دهی به تنافض فوق است که نبرد فرهنگ‌ها را در ابعادی اجتناب‌ناپذیر می‌سازد؛ زیرا باور به نسبیت فرهنگ‌ها، دست آورده است که خود در دوره‌ای از تحول فرهنگ‌ها و تمدن‌ها به دست می‌آید و گرنه فرهنگ‌هایی که در عهد بدويت به «جاھليت» و در عصر مدرن به «فاشیست» تعبیر شده‌اند، «قومیت» را معیاری برای اصالت بخشیدن به «فرهنگ خودی» و «غیریت» را بهانه‌ای برای تبعیض نسبت به سایرین، بخصوص فرهنگ‌های گوناگون «غیرخودی» می‌سازد؛ از این روی است که «نبرد فرهنگ‌ها» گریز ناپذیر خواهد بود.

نبردها و تهاجمات جدید فرهنگی

امروز تهاجمات فرهنگی با هویتی جدید شروع به زایش و بازآفرینی کرده‌اند. این‌که از پس بی‌نظمی‌های جدید فرهنگی، اشکال جدیدی از مقابله فرهنگ‌ها صورت بسته‌اند. اشتباه نکنید؛ نبرد کنونی فرهنگ‌ها هرگز با برچسب‌ها، شعارها، تبلیغات و ابعاد صوری فرهنگ که اینکه به عنوان نوعی «وطئه» مورد توجه‌اند، به وقوع نمی‌پیوندد.

این مبارزه‌ای است، بطنی، آرام و خزندۀ که نه تنها بستر، که کل جوهره تحولات آتی دنیا مارا در برگرفته و رقم خواهد زد. اما هم‌زمان نباید نادیده گرفت که اکنون بخش مهم و عظیمی از تحولات فرهنگی بدون نبرد و از طریق «تبادل و تعامل» تحقق می‌یابد که امروز به نوعی «رقابت» بدل شده است و نگاه به تحولات فرهنگی صرفاً از روزنه «تهاجم یا نبرد»، بیش از آن که از واقعیتی بیرونی ناشی شود، یا از عینک این ناظران انعکاس می‌یابد و یا حاصل تعمیمی است از فضای تنگ فرهنگی‌ای که تنفس می‌کنند، به عرصه‌های فرهنگی دیگری که کمتر با آنها آشنایی دارند.

اما از سویی دیگر، ابعادی از فرهنگ‌ها همچنان به نبرد با یکدیگر ادامه می‌دهند.

نبرد عظیم امروز بین «فرهنگ تکثر طلب و تعامل خواه»، که همه فرهنگ‌ها، ادیان و آراء را محترم می‌شمرد از یکسو و «فرهنگ‌هایی که اعتقادات انحصار جویانه» را تحمیل می‌کند، از سویی دیگر آغاز شده و جریان دارد. فرهنگ تکثر طلب در پی راه حل‌ها و رویکردهایی برای تحقیق و عینیت یافتن حقوق انسانی، ملی، زیستی، اخلاقی، جنسی، قومی، اجتماعی و دینی است،^(۱) که منش نوینی از همزیستی را می‌طلبد که خود به توافق‌های جدیدی می‌انجامد و فرهنگ‌های موجود را دوباره سامان داده و در برخی موارد حتی فرهنگ‌های تازه‌ای به وجود می‌آورد. در حالی که فرهنگ‌های انحصار طلب با تقلید از انواع خاصی از وجوده فرهنگی انسان، سایر اشکال تجلی روح انسانی را محروم و حذف می‌سازند.

فرهنگ تعامل خواه، حامی الگوهای چند لایه‌ای از انواع هویت‌ها است که به هر شخص و جوانی امکان آن را می‌دهد تا به عنوان یک انسان یا شهروند، آزادانه برگزیند که دلبسته به فرهنگی خاص یا چندین فرهنگ و صاحب هر نوع اعتقاداتی در این جهان باشد. در حالی که فرهنگ انحصار طلب در صدد یک‌نگ ساختن و از میان برداشتن گوناگونی‌ها است و هویت‌های دیگر انسانی را قربانی می‌سازد.

محور فرهنگ تعاملی بر مشروعیت تکثرا و گوناگونی‌هایی است که ابعاد وجودی روح و جسم انسان را قربانی نمی‌سازند، در حالی که فرهنگ انحصار جو به دنبال ابعادی سلیقه‌ای و بعض‌اً تعصب‌آمیز است تا تکثرا را به یک‌نگی بدل ساخته و اشکالی خاص از الگوهای فرهنگی را که خود تجویز می‌کند، به عنوان تنها الگوهای موجود القاء کند.

هر تفکر، جریان و سیاست فرهنگی، نه با شعارها و تبلیغات، بلکه با ماهیت کنش‌ها و در پیش‌گرفتن عملی هر یک از دو راه فوق هویت و جایگاه خویش را در نبرد فرهنگ‌ها مشخص خواهد ساخت.^(۲)

۱. پیام یونسکو، ۳۱۶: ۱۴ - ۱۵.

۲. احمدی، ۱۳۸۴: ۷۵ - ۷۶.

هویت فرهنگی و ملی

هویت به معنی «چه کسی بودن» است و از نیاز طبیعی انسان به شناخته شدن و شناسانده شدن به چیزی یا جایی برمی‌آید. این حسن تعلق، بنیادی ذاتی در وجود انسان دارد. برآورده شدن این نیاز، «خودآگاهی» فردی را در انسان سبب می‌شود و ارضای حسن تعلق میان یک گروه انسانی، خودآگاهی جمعی و مشترک یا هویت بومی یا ملی آن گروه انسانی را تعیین می‌کند. اگر مردم یک کشور را به عنوان سلول‌های وجودی آن در نظر گیریم، بی‌تردید ترکیبات اجتماعی و اداری، ارکان حیات آن کشور است و آنچه از هویت و ملت می‌شناسیم، به منزله روح این پیکر خواهد بود.^(۱)

اگر نیازمندی‌ها معنوی و حس تعلق انسان به چیزی یا جایی ارضاء نگردد و انسان از هویت خودآگاهی نیابد، موجود سرگردانی بیش نیست که هرگز نخواهد توانست از کلاف سردرگم بی‌سر و سامانی و بی‌هدفی رهایی باید (همانجا، ۳۲ ۳۳). این، پدیده‌ها و نهادهای معنوی و فرهنگی هستند که فضای انسانی را به گونه محیطی مشخص و مستقل از دیگر محیط‌های انسانی، جدا و متمایز می‌کند و افراد آن فضای انسانی ویژه را از روح و سربلندی هویتی و از حس همدلی و همراهی برخوردار می‌سازد. هویت ملی از وجوده‌ی برخوردار است که به قرار زیر است: ۱ - خانواده؛ ۲ - زبان؛ ۳ - دین و آئین؛ ۴ - زادگاه و سرزمین؛ ۵ - تاریخ؛ ۶ - ایدئولوژی، سنت‌ها و ارزش‌ها؛ ۷ - باورها و رفتارها؛ ۸ - دانش و فنون؛ ۹ - خودآگاهی و خودیابی که از نحوه ترکیب مؤلفه‌های پیشین پدید می‌آید.

بانظری بر تاریخ گذشته سرزمین ایران و نگاهی به مؤلفه‌های هویتی در جامعه‌کنونی آن درخواهیم یافت که هویت ایرانی، هویتی چند پایه است و بر عواملی چون سرزمین مشترک، تاریخ مشترک، ادبیات مشترک، دین مشترک، آداب و منش مشترک استوار است. هر ایرانی که در یک عامل از عوامل بالا با ایرانی دیگر شریک نباشد، در دیگر عوامل با او و دیگر ایرانیان شریک است. اگرچه هویت فرهنگی یک جامعه مديون تمامی اجزاء و عناصر موجود در

۱. ساختار فرهنگی هویت ملی، ۱۳۷۸: ۳۴-۳۵.

فرهنگ آن جامعه است. اما نمی‌توان انکار کرد که این هویت‌بخشی در برخی از عناصر یک فرهنگ حضور قوی‌تری دارند. در واقع عناصری از فرهنگ در سطح مقطعی از زمان به عنوان نمادهای نهادهای هویت یک ملت متجلی شده و خود را عیان می‌سازد (طرح تدوین برنامه ایران ۱۴۰۰، ۱۳۷۵: ۳).

هویت‌یابی فرهنگی در عصر جهانی شدن

فرهنگ شبکه‌ای زنده، بولیا و زاینده است که طی سده‌ها پیوسته در حال تغییر، تکامل، پالایش و بازیابی بوده است. بسیاری براین تصورند که فرهنگ و به تع آن، هویت فرهنگی صرفاً گنجینه‌هایی هستند که به ما به ارث رسیده و وظیفه ما نگهداری و پاسداری از آنهاست. در حالی که با ابراز احترام به اندیشمندان و به خصوص بزرگان و دست‌اندرکاران عرصه فرهنگ و هنر که از چنین دیدگاهی برخوردارند، باید اذعان کرد که فرهنگ حاصل جوشش نیروهای خلاق انسانی و اجتماعی است^(۱) که با تقدیس و تکریم از زایش باز می‌ایستد، حتی اگر پرستنگانش هدفی غیر از آن در سر داشته باشند! چراکه فرهنگ نه تنها حاصل و نتیجه پیشرفت انسانی و اجتماعی، بلکه عامل هر نوع پیشرفت انسانی به‌شمار می‌رود. پس اگر فرهنگ و هویت‌های فرهنگی از چنین جایگاه ارزشمندی برخوردارند، نباید آنها را چون سنتی ثابت و تغییرناپذیر تقدیس کرد، بلکه می‌بایست آنها را فرآیندی شکل‌پذیر دانست که نه تنها می‌توانند خود را با وضعیت‌های نوین تطبیق دهند، بلکه در عین حال این شرایط نوین را خلق نموده و اهداف و غایت آن را باز تعریف نمایند و در عین انعطاف‌پذیری، انسجام و تکثر خود را حفظ کنند، باید بتوانند از یک سوی خرافات، تعصبات، تمایلات و تبعیض‌های غیرانسانی را از خود بزدایند و از سویی دیگر وجود انسانی‌شان را در کثرت هرچه بیشتر بیافرینند و با تعامل از جوامع، فرهنگ‌ها و تمدن‌های دیگر، معیارها، عناصر و چه بسا فرآیندهایی را مبادله کنند که ارزش انسانی، اجتماعی و فرهنگی خود را به ثبوت رسانده باشند. اما حتی باید گامی نیز از آن

پیشتر رود و بایدها و نبایدهای فرهنگی را خود تعریف کنند؛ به خصوص هر نسلی حق انتخاب خود را دارد و هیچ فرد، گروه یا جامعه‌ای نباید به خود اجازه دهد که این حق را از آنان بگیرد. آیا فرهنگ‌های زنده و زایای امروزی همان‌هایی نیستند که از جمود در گذشته خود اجتناب کرده و به جای متوقف کردن خود در زمان، کوشیده‌اند تا همراه با آن، افکار و کالبد خود را در آن تزریق کنند، توان باروری بیاند و از این راه، مدام زنده و پویا در اذهان بازآفریده شوند؟

هویت یابی ملی در دنیای امروز

هویت هر ملتی بی‌شک در ریشه‌های اجتماعی و فرهنگی تاریخ آن مردم نهفته است، ولی آن هرگز در حد گذشته محدود نمی‌شود، بلکه به ماهیاتی مربوط می‌شود که از خصایص کنونی اجتماعی و فرهنگی جامعه نشأت می‌گیرد که کاملاً تازگی داشته و به دنیای امروز تعلق دارند. حتی خصایص تاریخی هویتی یک ملت نیز به تمامی وقایع و مؤلفه‌های گذشته‌شان مربوط نمی‌شود، بلکه از میان‌شان، آن ویژگی‌هایی ماندگار بوده و هنوز در روح جمعی آن ملت موج می‌زند، که با یافتن پیام و مخاطبی برای نسل امروز از فسیل شدن خود جلوگیری کرده و امکان بازتولید خویش را فراهم آورده باشند.^(۱)

در دنیای امروز، هویت فرهنگی و ملی را دیگر نمی‌توان مثل برخی از هویت‌های مؤروشی در نظر گرفت، حتی اگر پذیرفته شود که همواره از طریق این میراث، انطباق فرد با جامعه خویش صورت می‌گیرد؛ به عبارتی دیگر، اکنون همچون سایر زمینه‌های اجتماعی، معیار مؤروشی بودن، دیگر در دنیای امروز مشروعیت بخش و معتبر نیست و هویت ملی نیز همچون سایر زمینه‌ها به وجودی عطف می‌کند که اکتسابی بوده و نسل‌ها در طی تجربه کنونی‌شان به آفرینش و بازآفرینی آن مبادرت می‌ورزند.

سیر هویت‌یابی فرهنگی، دینی و اخلاقی

در این چشم‌انداز، هویت به مثابه یک مسیر هویت‌یابی همواره مورد پرسش و باز تعریف و بازآفرینی واقع می‌شود که خود را در طی مسیری طولانی توسط نسل‌های مختلف تحقق بخشدیده و تحلیل می‌کند. این مسیرها تنها مسیر عقاید نیستند، بلکه به‌طور یکسان متضمن کل جوهره اعتقادورزی نیز هستند که شامل هنجارها، رفتارها، الگوهای حس زنده تعلق، شیوه‌های درک جهان و شرکت فعالانه، نه در قلمروهای صوری، بلکه در کنش‌های معنا آفرین هستند که خود پدید آورند آن به شمار می‌روند.

جهت‌گیری این مسیر به یک معنا در علایق، خواسته‌ها و گزینش‌های افراد مبتلور می‌شود. همچنین این جهت‌گیری وابسته به شرایط عینی اجتماعی، فرهنگی و نهادی است که در درون آنها این روند باورها و رفتارها آشکار می‌شوند و هویت‌های فرهنگی، دینی و اخلاقی خود را تجسم عینی می‌بخشند.

ساختمان، روابط و ابعاد هویتی

بحث در خصوص محیط‌های اجتماعی- فرهنگی که در آن انتقال هویت از نسلی به نسلی دیگر رخ می‌دهد، محوری را برای تحلیل کنش کارگزاران اجتماعی و نهادهایی که انتقال هویتی را به عهده دارند، پدید می‌آورد. ساختاری که به شبکه‌ای از روابط و مناسبات برمی‌گردد: اول مناسبات میان پویایی درونی اعتقادورزی، که رشد تجربه هویتی فردی یا جمعی جدید را مقدور می‌سازد. دوم نقش دخالت‌های بیرونی، که از طریق اجتماعی شدن، نهادهای دینی، خانواده، مدرسه و... به بسط و سازگار نمودن اشخاص برای انتقال هویتی اقدام می‌ورزند. سوم عوامل مربوط با محیط در حال تغییر که این فرآیند بر بستر آن شکل می‌گیرد.

برای این که ساختار این هویت‌یابی را تبیین کنیم می‌بایست ابعاد و تنوع مشخص کنده هویت‌یابی را که موکول به گزینش اشخاص و نسل‌هاست، معین سازیم و به ترکیبات گوناگون آن دست یازیم. از بعد هویت تاریخی آن، می‌بایست باور یا کنشی را شناسایی کنیم که در

هویت یابی و آفرینش آن دخیل بوده است. از بعد کارکردی بررسی کنیم تا تداوم و بازآفرینی آن را در مرحله کنونی مشخص شود. از بعد معناشناختی مورد ارزیابی قرار دهیم تا بعد آفرینش، بازآفرینی یا مسخ آن را شناسایی کرده و جایگاه تقلید تا بازآفرینی معنوی آن را دریابیم. البته هر یک از آنها خود تقسیمات دیگر نیز خواهد داشت. فرضًا بعد کارکردی آن را می‌توان از نقطه نظر عاطفی، اخلاقی و اجتماعی مورد بررسی قرار گیرد.^(۱)

جهانی شدن و هویت یابی دینی در جریان زمان

در دنیای امروز ادیان نیز به مانند تمامی نهادهای اجتماعی با گسیختگی فرهنگی مواجه‌اند. این موضوع هنگامی مهم‌تر جلوه می‌کند که دریابیم، انتقال دین به نسل‌های جوان‌تر، همان فرآیندی است که دین از آن طریق، خود را به مثابه «دین در جریان زمان» شکل می‌دهد؛ این همان چیزی است که موجب پویایی دین می‌شود و دین را برای انتقال خود در جریان زمان توانا می‌سازد.

مسیرهای گوناگونی که مستلزم ابعاد متفاوت و ترکیب‌هایی از هویت یابی دینی در ابعاد جماعتی، اخلاقی، عاطفی و فرهنگی هستند که در دنیای امروز ممکن است در تقابل بالگوهای سنتی آن قرار گیرند؛ بنابراین مسئله انتقال در کانون توجه جامعه‌شناسی دینی قرار می‌گیرد. اگر آرمان انتقال این باشد که فرزندان باید تصاویر کاملی از والدین‌شان باشند، آشکار است که هیچ جامعه‌ای به این آرمان نایل نمی‌شود، چون در عصر جهانی شدن تغییر فرهنگی حتی در جوامعی که تحت حاکمیت سنت قرار دارند، تداوم دارد؛ پس به این معنا، هیچ گونه انتقالی خالی از بحران انتقال، موجودیت نخواهد یافت.^(۲)

در گذشته این انتقال با شکل و قاعده‌مند نمودن ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتارها صورت می‌گرفت، ولی اکنون ماهیت این انتقال از اساس دگرگون شده و هر جامعه‌ای اگر در صدد است تا انتقال را بایش کافی و به عنوان انتخابی برای نسل جدید ارایه دهد، ناگزیر است که معیارهای

. ۲. دانیل، ۱۳۸۰ : ۲۸۷ - ۲۸۸ .

. ۳۲ - ۳۱ . همانجا،

جدید هویت‌یابی دینی را شناخته و خود را با آن همراه سازد. چنین شرایطی تمامی نهادهای پژوهشی (خانه، مدرسه و مراکز آموزشی و دینی) را قادر می‌سازد تا رسالت‌شان را بازتعریف کنند.

چنین پدیده‌ای مشخصاً در انقلاب اسلامی اتفاق افتاد و امام خمینی^{ره} یکی از اصلی‌ترین شخصیت‌هایی بود که چنان بازتعریفی از رسالت دینی را در سال‌های پیش از انقلاب در نسلی درونی ساخت، تا پیش از آن، مراجع و مراکز دینی عمدتاً انسان دینی را شخصی می‌دانستند که در ایام خاصی از سال در مراسمی شرکت کند و به تجدید خاطره برخی از وقایع دینی تاریخی پردازد. اما دکتر شریعتی، استاد مطهری^{ره}، آیت‌الله طالقانی^{ره}، امام خمینی^{ره} و برخی دیگر، از رهبرانی بودند که شخصیت دینی را کسی دانسته و معرفی می‌کردند که وقایع دیروز دینی را در مسایل امروز جامعه کشف کرده و با بازتعریف آن، الگو و هنجار جدیدی را معرفی کنند؛ از این رو آنها برخلاف تفکرات قالب سنتی دینی در دوره پهلوی تنها در صدد تغیر و انزجار از یزید و شمری که امام حسین علیه السلام را به شهادت رساندند، نبودند، بلکه علاوه بر آن در جستجوی یافتن یزیدیان و شمرهای روز دوره خود برآمدند که حسین‌های جامعه آن روز را قربانی می‌سازند و آن را به عنوان رسالتی برای مبارزه و رفتار به نسل خود ارایه کردند. دقیقاً آنها نیز در دوره خود توسط اکثریت متدينان سنتی مورد انتقاد قرار گرفته و بازتعریف آنها از الگوهای دینی حتی طرد شدند. هنوز نیز برخی از سنت پرستان مذهبی، بازآفرینی الگوهای جدید دینی آنها را به عنوان بخشی از پیکره دینی قبول ندارند.

در دنیای امروز نیز ما به چنین بازتعریفی در قالب الگوهای جدید هویت‌یابی دینی نیاز داریم، تا نسل جدید را در شرایط اجتماعی و فرهنگی جدید دریافته و امکان زایش جدید را در نگرش‌ها، افکار و رفتارها به او دهد.

توجه به این نکته بسیار ضروری است؛ زیرا بسیاری هنوز بازتعریف دهه‌های گذشته را به عنوان الگوی نسل امروز معرفی می‌کنند. اگر براین باوریم که انسان رو به کمال است و هدف از خلق‌ت را در جهان‌بینی دینی همین رسیدن به کمال می‌دانیم، پس این به معنای آن است که دنیای امروز، باورها، نگرش‌ها، رفتارها و الگوهای نسل امروز و متعاقب آن، بازتعریف دینی و اخلاقی

امروز را خواهد داشت، که مشخصاً برخی از وجوه اش در نگرش‌ها، باورها و الگوها و باز تعریف دیروز یافت نمی‌شود، مگر این که نسبت به معنای واژه کمال، شناخت دقیقی نداشته باشیم؛ بنابراین، باز تعریف دینی به ویژه برای جوانان که خود را طی فرآیند تکوینی اش در طی جهانی شدن متجلی می‌سازد، باید عملاً در دستور کار قرار گیرد.

تعاملات جهانی اخلاقیات در ادیان مختلف

اخلاقیات و ادیان از ارزش‌های والای انسانی و معنوی اند که ورای نژادها، فرهنگ‌ها و ملت‌ها رسالت‌شان را تعریف کرده‌اند، به خصوص ادیان بزرگ و توحیدی که رسالت اخلاقی‌شان را فراتر از محدودیت‌های جغرافیایی و قومی پیش برده‌اند. اما امروزه جهانی شدن، این ایده را هرچه بیشتر به واقعیت نزدیک‌تر ساخته است.

جهانی شدن امکان عملی تعاملات و تبادلات پیام‌های اخلاقی و دینی را بین مردم اقصی نقاط دنیا فراهم آورده است. در گذشته چه بسادرگیری‌های بسیاری در می‌گرفت تا پیام یک دین و اصول اخلاقی آن، به گوش مردمی در محدوده جغرافیایی دیگر می‌رسید و چه بسا که طی جنگ‌هایی خونین، بخشی از همان اصول اخلاقی‌ای که دینی مبلغاش بود، زیر پا گذاشته شده و نقض می‌شد! اما اینکه جهانی شدن حذف ادیان را تقریباً غیرممکن ساخته است و آن را به رقابتی بینشان بدل ساخته است که امکان آن را فراهم می‌آورد که طی آن، ادیان مختلف از یکدیگر بیاموزند و بر غنای شان بیافزایند.

از سوی دیگر، مبلغان و انسان‌هایی معنوی و اخلاقی پیدا شده‌اند که امتزاجی از ادیان مختلف و روح اخلاقیات‌شان را جذب کرده و آن را چون پیامی به دیگران انتقال می‌دهند. در توصیه‌های اخلاقی اینان، هر دینی می‌تواند بخشی از پیام خود را بیابد، در عین حالی که روح حاکم بر پشت فصل مشترک بسیاری از اخلاقیات ادیان زمینی و آسمانی هضم شده‌اند. دینی که خود را ورای تعصبات قومی و مناسکی اش، پیش برده باشد، آن را به فال نیک خواهد گرفت؛ چرا که اینکه همان پیامش طینی جدید یافته است که دل‌های مشتاق را با زبانی جدید

به سوی خود جلب می‌کند، مگر برای دینی که مدعی رسالتی جهانی است، این انعکاس، چیزی به جز تحقیق عینی آن است؟ مگر این که خود به درستی به مفهوم جهانی رسالت‌اش واقف نباشد! بنابراین، عصر جهانی شدن بهترین دوره برای ادیان جهانی خواهد بود، چراکه آنها در نقطه عطف‌شان به هم می‌رسد که چیزی نیست جز «رسالتی جهانی».

تعاملاط نسل‌ها

انسان با توجه به تعاملاتی که باگسترده واقعیت در حوزه زندگی خود دارد، برنامه‌هایی را در ذهن درونی می‌سازد که در موقع مقتضی به شکل باورها و رفتارهایی متجلی می‌شود که به نوعی پاسخ به آن شرایط تعاملی به حساب می‌آید.^(۱)

هرگاه شرایط محیط یا نوع تعامل افراد تغییر کند، برنامه‌های جدیدی به سبب تعاملات جدید در اذهان درونی می‌شود و در قالب باورها و رفتارهایی متظاهر می‌شود که در حقیقت پاسخی است به شرایط تعاملی جدید.^(۲) در این شرایط در یک جامعه معین با دوگروه باورها و رفتارهای متفاوت روبرو می‌شویم که در مواردی با هم در تضاد یا تناقض هستند.^(۳) گروه، نسل یا قشری تعاملی که به تعاملات گذشته پاسخ می‌گویند، و گروه، قشر یا نسلی که از تعاملات جدید پیروی می‌کنند.^(۴)

الگوهای تربیتی، جامعه‌پذیری و مشارکت

در جامعه ما الگوهای تربیتی، پرورشی و جامعه‌پذیری نسل جدید با مشارکت او تحقق نمی‌یابد، بلکه دست آوردهای نسلی که مسئولیت‌های زندگی را در خانه و جامعه به عهده دارد، به شکلی حاضر و آماده در اختیار نسل جدید قرار می‌گیرد؛ به بیان دیگر، نسل یا نسل‌های گذشته، عمدهاً امکان تجربه در همان شرایطی را که خود پیش از آن، تعامل کرده و آنگاه بدست

۱. احمدی، ۱۳۸۰: ۱۲. ۲. همانجا، ۱۲ و ۴۰ - ۴۱.

۳. احمدی، در نوبت چاپ، ۳۲۷ - ۳۳۸. ۴. احمدی، ۱۳۸۳.

آورده، به نسل جدید نمی‌دهد و با عدم مشارکت پذیری در تصمیمات و کارهای شان، تنها دست آوردهای خود را که حاصل تجارب و تعاملات شان است و در حقیقت نقطه پایانی و دست آورد آن تجارب و ضروریات آن به شمار رفته، به عنوان شناخت و رفتاری حاضر و آماده در اختیار نسل جدید قرار می‌دهد؛ بنابراین، نسل جدید تنها ناظر آن شناخت‌ها، رفتارها و انتخاب‌هایی است که نسل پیشین تجربه کرده است.

آنچه در نسل گذشته به عنوان ملاک‌ها و ضوابط حاکم بر واقعیت ارزیابی می‌شود و بدان سبب با ارزش است و تنها به آن جهت پدید آمده که حاصل تجارب نسل گذشته است که اگر آن تجارب و تعاملات نبودند، این معیارهای شناخت و الگوی رفتار و انتخاب نیز تحقق نمی‌یافتد؛ از همین روی، چون نسل گذشته امکان تجربه‌ای مشابه را که خود در گذشته و حال دارد، به نسل جدید نمی‌دهد، به همین سبب نسل جدید به هیچ وجه تعاملاتی را تجربه نمی‌کند که به شناخت‌ها، رفتارها و معیارها و گزینش‌هایی با ملاک‌های نسل گذشته منتهی شود.^(۱) از همان روی نسل جدید همواره توسط نسل گذشته محکوم به بینش و انتخاب‌هایی با معیارهایی رویایی و غیرواقعی است. اما علت چنین دست آوردن چیست؟ آیا عاملش، چیزی به جز الگوهای ستی تربیتی و جامعه‌پذیری در جامعه ماست که با عدم مشارکت نسل جدید، اجازه آن را به نسل جدید نداده تا خودشان تجربه و تعامل کرده و از آن روی خود بشناسند و انتخاب کنند؟ از این روی نسل گذشته تا به نسل جدید اجازه ندهد که با مشارکت در کارهایش، خود تجربه کند، هرگز نسل جدید نه می‌تواند به همان ملاک‌ها، بینش‌ها و رفتارها دست یابد، نه منطقی خواهد بود که چنان انتظاری داشته باشیم.

علل برخی از آسیب‌های اجتماعی عدم مشارکت

اما چنین تمایزی در تجارب پس از پدید آمدن چگونه به پیش می‌رود و افراد و به دنبال آن، جامعه را به سمت خود می‌کشد؟ نسل جدید که از ابتدا در نهاد خانواده و سپس در نهادهای

پرورشی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی تنها ناظر نسل گذشته بوده و مشارکتی در هیچ یک از آنها نداشته است، زمانی فرا می‌رسد که کارها و مسئولیت‌ها را از نسل گذشته تحويل بگیرد، اما به هیچ وجه آمادگی آن را ندارد؛ زیرا او بنا بر عدم مشارکت و تماشاجی بودن، اکنون دیگر واقعاً از ملاک‌هایی برخوردار است که با واقعیت و جریان مسئولیت پذیری در زندگی فرستنگ‌ها فاصله‌گرفته است و او در مواجهه با دنیای واقعی با ملاک‌هایش فاصله محسوس و عمیقی دارد!! در نتیجه، نسل جدید هنگامی که با گذشت زمان مسئولیت‌هایی را در خانه یا جامعه به عهده می‌گیرد، از هر نظر یک مبتدی است و به همان جهت، ایده‌ها، بینش‌ها، شناخت‌ها، رفتارها و گزینش‌ها و مهم‌تر از همه، معیارهایش برای جملگی آنها بسیار سطحی و به دور از واقعیت است.

این پدیده کاملاً طبیعی و منطقی است؛ زیرا نسل گذشته با عدم مشارکت نسل جدید مانع از آن شده است تا او با آزمون و خطاهایی مکرر، تمامی چیزهایی را تجربه کند، که نسل گذشته منطقی و واقعی می‌پندارد؟! و مهم‌تر از آن، نسل جدید چون در کارها و تصمیمات به مشارکت دعوت نشده است، اصلاً ارزش و معنای چیزهایی را درک نمی‌کند که نسل پیشین با زحمت و چه بسا توان بسیار به چنگ آورده است! در نتیجه او بر حسب چنین ممانعتی، نه تنها بی‌تفاوت و ناآگاه نسبت به تمامی چیزهایی می‌شود که نسل گذشته به سختی به دست آورده است و از این روی پرتوque و طلبکار می‌گردد، بلکه معیارها و ملاک‌های او آن قدر به دور از واقعیت خواهد بود که می‌خواهد همه چیز را یک دفعه اصلاح سازد، به طوری که با یک چشم بر هم زدن خانواده، جامعه و دنیایی را که در آن زندگی می‌کند، به بهشت مبدل سازد؟! در نتیجه او در اولین مواجه با دنیای واقعی به سبب عدم مشارکت، از کمترین شانسی برای موفقیت برخوردار نیست؟! بنابراین، یا همچون شکست خورده‌ای کنار می‌کشد، که اشخاص بی‌تفاوت جامعه را می‌سازد که و آشکال مختلف عزلت‌گزینی و افسردگی در وی بروز می‌کنند.^(۱) نتایج برخی از تحقیقات نشان می‌دهد که ارزش‌های واقع‌گریزی و غیراجتماعی در نسل ۱۶-۲۴ ساله رشد یافته است،^(۲)

۲. محسنی و همکاران، ۱۳۸۰: ۳۸-۴۰.

۱. همانجا، ۸۲-۸۳.

یا از آنها بر دگانی می سازد که خود را تسلیم دنیایی می بینند که از بیرون به آنها تحمیل می شود، که در نتیجه به جای این که اشخاصی بار آیند که در تعامل با دنیای واقعی راز و رمز آن را درک کرده و آنگاه بتوانند تحولاتی را نیز در دنیای پیرامون خود پدید آورند، از آنها فرمانبرداران بی چون و چرای هر محیط و جامعه‌ای می سازد که در آن قرار می گیرند و در خوشبینانه‌ترین حالت، گذشته خود و جامعه خود را می آفرینند و در جا می زنند. نمونه‌های مختلف آن در قالب واقعیت‌پرستی و اخلاق بر دگی متجلی می شوند، یا با قرار گرفتن در مقابل واقعیات و جامعه‌ای که ناگهان به روی آنها قد علم کرده است، در خوشبینانه‌ترین موضع به یک آرمان‌گرای ناکام و در بدبینانه‌ترین وضعیت به پرخاشگری حاد و آشوبگری بدل می شود که با بستن چشم‌های خود تصور می کند که راه حقیقی درست شدن امور تنها با خراب کردن هر آنچه در مقابل ما قرار می گیرد، تحقق می یابد و از هر فرصتی برای بهانه‌ای سود می جویند تا آشوبگری ذهنی خود را عملی سازند.

بسیجی برای مددکاری و امداد رسانی

آن سرمایه نهفته در جامعه که بدبالش می گردیم، درست جلوی دیدگان ماست. بسیج که با میلیون‌ها عضو در شرایط صلح نباید بلاستفاده باقی مانده و به حال خود رها شود یا به کارهای حاشیه‌ای پردازد و با آنها مشغول باشد. انرژی بالقوه‌ای از خیل جوانان که می بایست در راه نوع دوستی و همیاری به همنوع بشتا بد، چرا که اکنون وظیفه‌ای خطیرتر از جنگ، یعنی حفظ و گسترش دست‌آوردهای پس از جنگ را بر عهده دارد. این که بسیجی وظیفه‌ای به مراتب دشوارتر از جنگیدن، یعنی پاسداری و سازندگی را بر دوش می کشد، در مواجه با تجارب و دشواری‌هایست که آنان معنای واقعی شأن‌نزوں بسیاری از آیات کتب مقدس را به روشنی حس کرده و می فهمند. در حین عمل است که آنان مصاديق واقعی دستورات دینی را به درستی درک می کنند. آنگاه است که در می‌یابند، عمل کردن با اخلاقیات دینی چقدر دشوار است و این آنها را از تندروی‌های جوانی محافظت می کند و از آن طریق وارد تجربه زندگی معنوی می شوند، راهی که برای سیر کمال هر رهروی دین ضروری است.

بسیاری از کشورها آرزوی آن را دارند که از چنین سرمایه‌های آماده به خدمتی برخوردار باشند تا بتوانند از آنها در راه سازندگی جامعه‌شان بهره ببرند. بسیج می‌تواند برای مددکاری و امدادرسانی بسیار مفید و راهگشا باشد؛ اگر خواهان انقلابی به معنای واقعی کلمه در عرصه‌های دینی، اجتماعی و فرهنگی هستیم، این ظرفیت موجود سازمان یافته است و باید آن را جدی گرفت و جهت‌دهی و برنامه‌ریزی کرد.

بسیج در شرایط بحرانی و حوادث غیرمتربقه نیز می‌تواند بسیار مؤثر باشد؛ به شرط این که برای رویارویی با چنان شرایطی آموزش دیده و آماده باشد. چنان که در زلزله بم نخستین یاری رسانان، برخی از طلبها و گروههایی مذهبی بودند که به داد آسیب دیدگان رسیدند. زلزله که یکی از حوادث غیرقابل پیش‌بینی است که به کرات در کشور ما روى داده و روی می‌دهد، می‌باشد از این طریق مورد توجه جدی قرار گیرد؛ چراکه فاجعه هنگامی که به وسعت یک شهر و منطقه روی می‌دهد، نیروهای امدادرسان محلی یا خود آسیب دیده‌اند و یا طبیعی است که در لحظات نخستین به فکر نجات خانواده‌شان باشند، در این زمان است که نیروهای بسیجی که به سرعت وارد منطقه بحران زده می‌شوند، می‌توانند مشکل‌گشا باشند. در میان ما به ازاء‌های بیرونی، بسیج کامل‌ترین مصدقاق نفس مددکاری را داراست.

پرورش و تجربه عینی و عملی

تصور می‌کنم ضروری نباشد برای اهمیت نفس انسان دوستی در دین اسلام، هیچ برهان دیگری به جز این سفارش پیامبر اسلام ﷺ بیاورم که «اگر کسی فریاد کمک خواهی مسلمانی را بشنود و بی تفاوت بماند، مسلمان نیست». ^(۱) ما از کتب دستانی تا دروس دانشگاهی باید کمک به همنوع را به اعضای جامعه آموزش دهیم. البته این کافی نیست و برای پرورش افراد باید دانش آموزان و دانشجویان را به مکان‌هایی ببریم که اشخاص محروم و نیازمند کمک زندگی می‌کنند و آنان را از نزدیک با کاستی‌ها و مشکلات‌شان آشنا سازیم. آنان از کودکی باید کمک

۱. «أَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْمِمُ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيَسْ بِمُسْلِمٍ». کافی: ج ۲، ص ۱۶۳.

به همنوع را چون اصلی بدیهی در خود درونی سازند! آنگاه است که این رفتار فردی در بزرگسالی به کنشی اجتماعی بدل می‌شود و سپس با برنامه‌ریزی و سازماندهی می‌توانیم بزرگترین تغییرات را در جامعه‌مان شاهد باشیم؛ چراکه آن موقع است که آنها به مثابه سرمایه‌ای اجتماعی و فرهنگی قابل جهت‌دهی و برنامه‌ریزی هستند.

آموزش از طریق اینترنت و کارگاه‌های رسانه‌ای

خوب‌بختانه مدتی است که مساجد و مراکز دینی، کلاس‌های آموزشی مختلفی را برای جوانان و متقاضیان برگزار می‌کنند، اما امروزه روش‌های جدیدی نیز در سیر تکاملی آموزش پدیدار شده‌اند که بسیار مفید خواهد بود که مراکز دینی و فرهنگی کشورمان نیز با آنها آشنا شده و روش‌های نو را به آموزش‌های شان بیافزایند.

یکی از راه‌های جدید آموزش، آموزش از راه دور یا آموزش به کمک شبکه و اینترنت است. دست‌اندرکاران آن عرصه معتقدند که اینترنت توپانی از ابتکارات در حوزه آموزش را برانگیخنده است. در حالی که برنامه‌نویسان حرف‌های، نقش مریبان را بازی می‌کنند، ارتباط و آموزش میلیون‌ها نفر در داخل خانه و از طریق شبکه فراهم شده است. حتی دولت‌ها با بخش خصوصی و گروه‌های تعلیم و تربیت ارتباط برقرار کرده‌اند تا ابتکارات جدید این حوزه را تأمین مالی و تشویق کنند.

«الیس بویسجولی» که مدیر اسکول نت (مدرسه اینترنتی) کانادا است عقیده دارد: «این یک تحول فرهنگی است؛ تحولی که زمان می‌برد... طرح‌های کنونی در واقع بخشی از یک هدف بزرگ‌تر است؛ ایجاد فرهنگی برای آموزش از گهواره تاگور». ^(۱)

چنین فضایی می‌بایست حتماً مورد توجه مراکز دینی و فرهنگی قرار گیرند. آنها به کمک شبکه‌های فعال اینترنتی می‌توانند بهتر از هر زمان دیگری پاسخ‌گوی پرسش‌های بی‌پایان دینی، اخلاقی، معنوی و... جوانان باشند. با معرفی پایگاه‌ها و شبکه‌های اینترنتی ملی و جهانی، اذهان جوانان بومی را فراسوی محدوده جغرافیایی شان می‌برند و از ابتدا به نوجوانان آموزش می‌دهند که چگونه دنیای دور بر خود را فراتر از خواسته‌ای تنگ فردی برد و جهانی بیاند یشنند؛ و این همان چیزی است که ادیان جهانی همواره به عنوان رسالت خویش دیده‌اند؛ یعنی بردن باورمندان به سوی خواسته‌ای دیگرخواهانه جهانی و فراسوی نژاد، قومیت و تعصبات تنگ محلی. اخیراً کارگاه‌های رسانه‌ای نیز به آموزش‌ها اضافه شده است و افقهای تازه‌های را به روی مددجویان و مددکاران گشوده است. این کارگاه‌ها به هر دو یاد می‌دهد، چگونه از شر حرف‌های کلیشه‌ای خلاص شوند و خودشان مسائل را دریابند. در این شیوه بازگویی دروس از طریق به حافظه سپاری که یکی از آفت‌های بزرگ آموزش در سال‌های اخیر است، کنار گذاشته می‌شود و اندیشه‌ها و عقاید شخصی مورد توجه قرار می‌گیرد.^(۱)

نتیجه‌گیری

جهانی شدن پدیده‌ای است که با افزایش بی‌سابقه سرمایه‌گذاری خارجی و سرمایه بین‌المللی، گسترش حجم تجارت و تنوع معاملات بین‌المللی، انتقال سریع و رو به گسترش تکنولوژی و نیروی کار بین‌المللی و گسترش حمل و نقل بین‌المللی و ارتباطات و رسانه‌ها و فرآیندهای تبادل اطلاعات در اقصاء نقاط جهان و پدیدآمدن دنیای مجازی ارتباطات و اطلاعات شکل گرفته است و با امواج مختلفی ظهور یافته است که آخرین آن به گسترش اطلاعات و شبکه اینترنت مربوط می‌شود.

جهانی شدن در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی نتایجی به بار آورده است که در هیچ کجا تاریخ تاکنون سابقه نداشته است. سلسه مراتب اقتدار و لایه‌لایه شدن

جامعه بر اثر آن که از عوامل اصلی تبعیض‌ها و توزیع نامتناسب دانش و معلومات و تشریک مساعی در تصمیمات (از طریق شکستن محدودیت‌های جغرافیایی) به شمار می‌رفت، اکنون از طریق رسانه‌های جهانی و اینترنت شکسته شده است و انسانی که تاکنون در کشور و پایتخت خود بیگانه و نادیده گرفته شده بود، با شبکه‌های اطلاعاتی وسیع در دورافتاده‌ترین نقاط جهان می‌تواند از اطلاعات هر کجای جهان آگاه شده و در بسیاری از مراکز مردمی و مدنی مشارکت کند.

جهانی شدن حتی عمیق‌ترین تحولات اجتماعی و سیاسی را موجب شده است، به طوری که آن روند، همگام با اطلاع رسانی به مردم، در جوامعی که زمانی محدود و بسته بودند، باعث سرنگونی دیکتاتوری‌های بسیاری شده است. دموکراسی و مردم سالاری که همواره از این محدودیت رنج می‌برد که آرزوی همیشگی خود، یعنی مشارکت مستقیم و بی‌واسطه مردم را دور از دسترس و غیرعملی می‌دید و ناگزیر آن همیشه از طریق باوسطه (نمایندگان) و رأی غیرمستقیم شهروندان تحقق می‌یابد و از این روی اصل تعیین‌کننده دموکراسی و مردم سالاری (مشارکت) هنگام تجلی در جوامع با محدودیت‌های جدی روبرو می‌شد، اکنون با دنیای اطلاعاتی و ارتباطی جهانی، چشم‌انداز تحقیق واقعی تشریک مساعی و مشارکت مستقیم هر انسانی را در هر کجای دنیا نشان می‌دهد و این آرزو همیشگی را به واقعیت نزدیک ساخته است! اینکه اینترنت باعث شده است تا شکاف میان کشورهای غنی و فقیر کمتر شود و این روند در دهه‌های جاری تسريع می‌شود، اما همزمان جهانی شدن عوایب منفی و توانانهایی نیز به بار آورده است که از جمله باید به اضمحلال برخی فرهنگ‌های بومی و گوناگونی‌های آنها، آسیب پذیری بیشتر جوامع فقیر و کمتر توسعه یافته در مقابل بحران‌های آن و نبردهای جدید فرهنگی اشاره کرد.

باید توجه داشت که جدای از جهانی شدن، فرهنگ شبکه‌ای زنده و زاینده است که مدام در حال تطور است و مرگ آن، هنگامی رقم خواهد خورد، که به تقلید مسخ گردد؛ چراکه فرهنگ حاصل آفرینش نیروهای انسانی و اجتماعی است که ظرف و مظروف آن را تعیین می‌کند؛ از این روی فرهنگ ییش از هر بخش دیگری با جهانی شدن در ارتباط است.

هویت‌های فرهنگی، ملی، دینی و اخلاقی برای نسل فردا بر بستر جهانی شدن شکل خواهند گرفت. پس نباید آنها را چون سنتی ثابت و تغییرناپذیر تقدیس کرد، بلکه می‌بایست آنها را فرآیندی شکل‌پذیر دانست که نه تنها می‌توانند خود را با وضعیت‌های نوین تطبیق دهند، بلکه در عین حال، اهداف و غایت آن را بازتعریف نمایند و در عین انعطاف‌پذیری، انسجام و تکثر خود را در عصر جهانی شدن حفظ کنند. این به معنای آن خواهد بود که نهادهای پرورشی در خانه، مدرسه، مساجد، حسینیه‌ها و مراکز دینی و فرهنگی می‌بایست رسالت‌شان را بازنگری و بازتعریف کنند تا طرحی نو دراندازند.

تعاملات ما با نسل جوان نیاز به تجدیدنظر دارد تا با مشارکت نسل جوان در تجارب مختلف، به تدریج مسؤولیت‌پذیری را تجربه کنند و با آموزش از طرق مختلف و مهمتر از آن، قرار گرفتن در فضاهایی که محرومان و نیازمندان زندگی می‌کنند، از نزدیک مشکلات‌شان را درک کرده و با کمک رسانی به آنان، معنای واقعی و شأن نزول بسیاری از آیات و سفارشات دینی را دریابند و با بسیج در راه سازندگی، مددکاری و امدادرسانی، انقلاب بزرگی معنوی فردای ما را رقم زندند.

منابع

- ۱- آریسپه، اوردرس، در جستجوی هویت، پیام یونسکو، شماره ۳۱۶.
- ۲- احمدی علی‌آبادی، کاوه (۱۳۷۹ - ۱۳۸۰)، جایگاه عرف و باورها و رفتارهای اجتماعی عامه در کسب دانش و شناخت خلاق؛ نمونه موردی جامعه ایران، کمیته پژوهشگران معاونت مطالعات و تحقیقات مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها، تهران.
- ۳- احمدی علی‌آبادی، کاوه (۱۳۸۰)، شناخت شناخت‌ها، انتشارات فرهنگ کاوش، تهران.
- ۴- احمدی علی‌آبادی، کاوه (۱۳۸۱ - ۱۳۸۲)، برنامه‌ریزی بلندمدت بخش اجتماعی و فرهنگی، نمونه موردی جامعه ایران، دفتر آمایش سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، تهران.
- ۵- احمدی علی‌آبادی، کاوه (۱۳۸۳)، شکاف نسل‌ها و مشارکت اجتماعی؛ مجموعه مقالات همایش ملی مناسباً نسلی در ایران: ابعاد و عوامل گستالت و پیوند نسل‌ها، پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاددانشگاهی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- ۶- احمدی علی‌آبادی، کاوه (۱۳۸۴)، تبیین چشم‌انداز توسعه فرهنگی در ایران، جلد چهارم، فرهنگ و توسعه؛ مجموعه مقالات همایش سیاست‌ها و مدیریت برنامه‌های رشد و توسعه در ایران، موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، تهران.
- ۷- احمدی علی‌آبادی، کاوه (۱۳۸۶)، تبیین جامع از توسعه جوامع روستایی در ایران، مقالات دومین همایش ملی توسعه روستایی ایران، دانشگاه تهران و مؤسسه توسعه روستایی ایران، تهران.
- ۸- احمدی علی‌آبادی، کاوه (در نویس چاپ)، نظریه جامع تعاملی تناقضی، تهران.
- ۹- باچر، سیلویا و مونیکا بالتران. لطفاً ساخت! کودکان سخن می‌گویند، پیام یونسکو، مجله یونسکو، مرکز انتشارات کمیسیون ملی یونسکو در ایران، شماره ۳۵۸، تهران.

۲۵۹ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / مراکز دینی و فرهنگی در روند...

- ۱۰ - بورن، اد (۱۳۷۹) بعد فرهنگی ارتباطات برای توسعه، ترجمه مهرسیما فلسفی، مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش صدا و سیما، تهران.
- ۱۱ - بهجت اندی و عادل رفعت، توسعه چیست؟ پیام یونسکو، شماره ۳۱۶.
- ۱۲ - بیتهام، دیوید و بویل، کوین (۱۳۷۷) آزادی، دموکراسی و جامعه مدنی، ترجمه دکتر زمانی، تهران.
- ۱۳ - بیرو، آلن (۱۳۷۰)، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه دکتر باقر ساروخانی، چاپ دوم، انتشارات کیهان، تهران.
- ۱۴ - تافلر، الین (۱۳۸۰)، موج سوم، ترجمه شهیدخت خوارزمی، چاپ چهاردهم، نشر علم، تهران.
- ۱۵ - تری یاندیس، هری، س (۱۳۷۸)، فرهنگ و رفتار اجتماعی، ترجمه نصرت فتی، انتشارات رسانش، تهران.
- ۱۶ - دانیل، هروی - لژه (۱۳۸۰)، انتقال و شکلگیری هویت اجتماعی - دینی در مدرنیته، ترجمه محمود نجاتی حسینی، نامه پژوهش، شماره‌های ۲۰ و ۲۱، تهران.
- ۱۷ - دکوئیار، خاویر پر، تنوع خلاق ما، پیام یونسکو، مجله یونسکو، مرکز انتشارات کمیسیون ملی یونسکو در ایران، شماره ۳۱۶، تهران.
- ۱۸ - زمانی، هادی (۱۳۸۴)، ایران: فرصت‌ها و چالش‌های جهانی شدن، انتشارات بال، تهران.
- ۱۹ - ساختار فرهنگی هویت ملی (۱۳۷۸)، مطالعات طرح پایه آمایش، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، جلد پنجم، تهران.
- ۲۰ - ساروخانی، باقر (۱۳۷۱)، جامعه‌شناسی ارتباطات، چاپ سوم، انتشارات اطلاعات، تهران.
- ۲۱ - ستوده، هدایت‌الله (۱۳۷۴)، درآمدی بر روان‌شناسی اجتماعی، چاپ دوم، انتشارات آواز نور، تهران.
- ۲۲ - طرح تدوین برنامه ایران ۱۳۷۵ (۱۴۰۰)، گروه فرهنگی، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، تهران.
- ۲۳ - لال، جیمز (۱۳۷۹) رسانه‌ها، ارتباطات، فرهنگ، ترجمه مجید نکودست، مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران، تهران.
- ۲۴ - له فور، رنه. شبکه‌های خبری اینترنتی هماورده غول‌های رسانه‌ای، پیام یونسکو، مجله یونسکو، مرکز انتشارات کمیسیون ملی یونسکو در ایران، شماره ۳۷۰، تهران.
- ۲۵ - محسنی و همکاران (۱۳۸۰)، بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی در تهران، آئینه پژوهش، موسسه پژوهشی فرهنگ، هنر و ارتباطات، تهران.

26 - *The Information Superhighway: Roadmap for Renewed Public (Bollier, D, 1993)
Purpose, Tikkun 8: 4.*

- 27 - Calmann-Levy, Paris La Revolution Technelectronique, Breziniski. Z, (1970)
- 28 - Dunn. J, (1992) Democracy: The Unfinished journey, 508 BC to AD 1993, Oxford University Press, Oxford.
- 29 - Gilder. G, (1993) Telecosm: The New Rule of Wireless, Forbes ASAP.
- 30 - In The Structure and Function of Communication in Society, Lasswell. H.D, (1972) W. Schramm (ed) Mass Communication. New York, University of Illinois Press.
- 31 - Guerre et paix dans le Village global, laffont, Paris MacLuhan.M, (1970).
- 32 - Communications and the Third World, Routledge, London. Reeves. G, (1993).
- 33 - Sreberny-Mohammadi. A, (1991) The Global and the Local in International Communications and the Third World, Edward Arnold, London.
- 34 - Globalization and the Crisis in the International Economy, in Global Seyf. A, (1997) Society, Vol.11, no.3.

شاخص‌های مناسب برای گزینش مدیران فرهنگی

□ مهدی تقی‌نژاد^(۱)

چکیده

یکی از دغدغه‌های بشر امروز و حتی دولت‌ها، مسئله فرهنگ و امور فرهنگی است. پرداختن به امور فرهنگی و توسعه فرهنگ مناسب با پیشرفت سایر امور، امری ضروری و غیرقابل اجتناب است. بی‌توجهی به مقوله فرهنگ، نارسایی در سایر حوزه‌هارا به دنبال دارد؛ از این روست که توسعه فرهنگ در کنار توسعه سیاسی، توسعه اجتماعی و توسعه اقتصادی، یکی از وظایف حکومت‌ها به شمار می‌رود.

در حال حاضر، سازمان‌های متعددی در کشور به امور فرهنگی اشتغال دارند و کم و بیش تأثیرات مثبت و منفی بر فرهنگ جامعه می‌گذارند. با توجه به نقش مؤثر و راهبردی مدیران این سازمان‌ها در جهت‌دهی، طراحی و اجرای برنامه‌ها، لزوم انتخاب مدیرانی شایسته، توانا و مناسب با وظایف محوله آشکار می‌شود.

این مقاله، شاخص‌های مناسب برای گزینش مدیران فرهنگی و هنری در جامعه ایران را در دو دسته شاخص‌های عمومی و تخصصی، معرفی و مورد بررسی قرار داده است.

۱. کارشناس ارشد مدیریت و برنامه‌ریزی فرهنگی.

در دسته نخست، به شاخص‌های آگاه به امور فرهنگی، متعهد و انقلابی، ملتزم به فعالیت در چارچوب قانون اساسی، معتقد به امر مشارکت در فعالیت‌های فرهنگی، پرهیز از خودرأیی و خودمحوری، پرهیز از سیاست‌زدگی در امور فرهنگی، معتقد به ترویج اصول اخلاقی و ارزش‌های اسلامی، ملی و انسانی و مصمم به ارتقای فرهنگی جامعه، اشاره و بحث شده است.

در دسته دوم، شاخص‌هایی مثل آشنا بودن به فرایندهای مدیریت و برنامه‌ریزی فرهنگی، پویا و تحول‌پذیر بودن، آشنا با تحولات فرهنگی ایران و جهان، دارای درک صحیح از تحولات محیطی، دارای نگرش بلندمدت به پدیده‌های فرهنگی، آشنا با تکنولوژی اطلاعات، متعهد به اهداف سازمانی و پرهیز از تمایل به اهداف غیرذاتی، معتقد به تنوع فرهنگی در جامعه، دارای درک صحیح از مفهوم فرهنگ، آشنا به تاریخ و تمدن اسلامی و ملی و معتقد به ماهیت فرهنگی و پرهیز از مشتری محوری، مورد مطالعه قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: مدیریت فرهنگی، برنامه‌ریزی فرهنگی، استراتژی فرهنگی، تحولات فرهنگی، تنوع فرهنگی.

مقدمه

فعالیت‌های سازمان‌ها و نهادهای فرهنگی در کشوری چون ایران تا حد بسیار زیادی بستگی به ویژگی‌ها،^(۱) توانمندی‌ها،^(۲) درک،^(۳) بینش،^(۴) نگرش،^(۵) گرایش^(۶) و تخصص^(۷) مدیران آنها دارد. طی سال‌های گذشته مشاهده شده که با تغییر مدیران عالی و میانی یک سازمان فرهنگی، تغییر قابل توجه و معناداری در نحوه و میزان فعالیت‌های آن سازمان به وجود آمده؛ این مسئله گاه به تغییر مأموریت^(۸) سازمان نیز منجر شده است.

1. Speciality

2. Powerful

3. perception

4. Insight

5. Look

6. Tendency

7. Expert

8. Mission

از سوی دیگر، عرصه فعالیت سازمان‌های فرهنگی در نزد صاحب منصبان و فعالان عرصه سیاست از توجه و عنایت لازم برخوردار نبوده و این مسئله باعث شده در انتخاب مدیران فرهنگی و هنری سازمان‌ها و مدیران سازمان‌های فرهنگی و هنری، دقت کافی صورت نگیرد و تأسف‌بارتر این که بسیاری اوقات اداره سازمان‌های فرهنگی و هنری به چهره‌ها و شخصیت‌های سیاسی سپرده شده است.

همه این‌ها موجب شده که فرهنگ و امور فرهنگی در جامعه ایران از سیر و روند مطلوبی برخوردار نبوده و اهمیت درجه اولی برای آن قائل نشوند.

این در حالی است که همواره حضرت امام ره و مقام معظم رهبری، تأکید فراوانی بر فرهنگ داشته‌اند. حضرت امام ره در این رابطه می‌فرمایند:

«... اگر فرهنگ درست بشود یک مملکت اصلاح می‌شود.»

و مقام معظم رهبری نیز می‌فرمایند:

«مسئله فرهنگی را باید مسئله اول این کشور به حساب آورد. عامل فرهنگی، تضمین کننده آینده است.»

«ما برای تربیت مدیران فرهنگی، برنامه‌ریزی مناسب نداریم و از طرف دیگر در همان حدی هم که برنامه داریم، برنامه‌ها را پیاده نمی‌کنیم. زیرا ما اعتقادی به تخصص نداریم و در رابطه با فرهنگ هم، این گمان را داریم که می‌توانیم اداره امور آن را به هر کسی بسپاریم». ^(۱)

این در حالی است که اداره یک مؤسسه اقتصادی را حتی المقدور به فردی با دانش و تخصص اقتصاد می‌سپاریم و برای درمان یک بیماری به متخصص مطمئن مراجعه می‌کنیم. مدیریت یک مرکز نظامی یا صنعتی را به فردی بدون تخصص و شرایط لازم واگذار نمی‌کنیم؛ چرا که پس از زمان کوتاهی خلل‌ها و نارسایی‌های ایجاد شده در فعالیت‌ها آشکار می‌شود.

از آنجاکه تأثیر فعالیت‌های فرهنگی در بلندمدت خود را نشان می‌دهند و تشخیص کامیابی‌ها و ناکامی‌ها و علل آنها قدری دشوار می‌نماید این امکان فراهم شده تا افرادی بدون داشتن شرایط و صلاحیت‌های لازم، زمام امور فرهنگی را به‌عهده بگیرند و آثار سوء و مخربی بر فرهنگ جامعه به وجود آورند که بر طرف کردن آثار آنها، ده‌ها سال به طول می‌انجامد.

از این رو و به منظور جلوگیری حداقلی از این وضعیت، تبیین شاخص‌های مناسب برای انتخاب مدیران فرهنگی متناسب با جامعه ایران ضروری به نظر می‌رسد:

شاخص‌های انتخاب مدیران فرهنگی متناسب

(الف) شاخص‌های عمومی

۱- آگاه به امور فرهنگی

آشنایی و آگاهی نسبت به امور فرهنگی و تأثیر و تأثر آن در جامعه، تعاریف ارایه شده از فرهنگ و ویژگی‌های آن و فعالیت‌های انجام شده در حوزه فرهنگ، از شاخص‌های ابتدایی و مهم برای مدیران فرهنگی و هنری محسوب می‌شود.

۲- متعهد و انقلابی

جامعه ایران، جامعه‌ای برخاسته از خون شهیدان و مبارزه‌های ده‌ها ساله مردم است. تعهد و پای‌بندی به آرمان‌های بلند و ارزش‌مدار جامعه انقلابی ایران، اگرچه برای همه مدیران ضروری است، برای مدیران فرهنگی از اهمیتی مضاعف برخوردار است.

۳- فعالیت در چارچوب قانون اساسی

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، مهم‌ترین و عالی‌ترین میثاق و معیار فعالیت در ایران به حساب می‌آید. از آنجاکه تمام فعالیت‌ها باید منسجم و هدفمند باشند، از این رو قرار گرفتن فعالیت‌ها در چارچوب قانون اساسی الزامی است.

۴- معتقد به امر مشارکت در فعالیت‌های فرهنگی

مشارکت در مدیریت را می‌توان در قلمرو انگیزش‌های عالی انسان به شمار آورد. انسانی که در کارگردانی امور شرکت جوید و اندیشه خود را به کار گیرد، به راستی که در راه بالندگی و شکوفایی هستی خود گام برمی‌دارد.

هرگاه مردم در جریان داد و ستد اندیشه قرار گرفتند و برای تعیین هدف‌های زندگی و کار فراخوانده شدند و از یاری‌ها و مشارکت‌های ایشان، قدردانی شایسته‌ای شد، آنگاه عامل‌های انگیزشی آنان به کار خواهد افتاد و توان ساخت و تولیدشان فرونی خواهد گرفت و راه نوآفرینی و پدید آوردن تازه‌ها گشوده خواهد شد.

در چنین وضعی انسان راه بالندگی می‌پوید، به دگرگونی فکر می‌پردازد، پیوندهای تازه می‌آفیند و در سود جستن از فرسته‌های نیک، مجاز شمرده می‌شود و سرانجام هدف‌های بزرگ اجتماعی را در دایره هدف‌های شخصی خویش جای داده و حتی آنها را برترا می‌شمارد. فدایکاری، کوشش دور از باور، گذشت و جانبازی در راه آنچه دیگران می‌طلبند، برای انسانی که مشارکت جوی کامل است، یک ارزش بنیادی محسوب می‌گردد.

گسترده شدن دامنه مشارکت در قلمرو کارگردانی امور، می‌تواند جامعه را به سوی پایدار کردن ارزش‌های مردم سalarی رهنمون سازد و اصل فرمان راندن مردم بر مردم را پدیدار کند.^(۱)

۵- پرهیز از خودرأی و خودمحوری

گسترده‌گی، پیچیدگی، تنوع و ظرافت فرهنگ و امور فرهنگی ایجاب می‌کند که مدیران این عرصه از اندیشه‌ها، نظرهای کارشناسی و ابتکار افراد خبره فرهنگی، بیشترین بهره را در طراحی و اجرای برنامه‌های فرهنگی ببرند و از خودرأی و خودمحوری در این عرصه دوری گزینند.

۶- پرهیز از سیاست‌زدگی در امور فرهنگی

مدیران فرهنگی باید دارای شناخت و بینش درستی از وضعیت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه باشند و تأثیر متقابل این عوامل را در برنامه‌ریزی‌ها در نظر داشته باشند. ضمن این‌که از ورود مساایل سیاسی به فعالیت‌های فرهنگی جلوگیری کنند. آنچه مسلم است دغدغه اصلی مدیران فرهنگی بایستی پرداختن به مساایل فرهنگی باشد و از هرگونه سیاست‌زدگی پرهیز نمایند.

۷- معتقد به ترویج اصول اخلاقی و ارزش‌های اسلامی، ملی و انسانی

جمهوری اسلامی ایران از بد و استقرار، اصلاح حوزه فرهنگ عمومی و اصلاح اخلاق و ملکات عموم مردم را در دستور کار خود قرار داد و رفتار و نوع ارتباطات اجتماعی، نحوه پوشش، گویش و...، همه از مواردی بوده‌اند که همواره مورد توجه سیاست‌گذاران در عرصه فرهنگی قرار داشته است.

یک نگاه اجمالی به گفتارهای فرهنگی از بد و پیروزی انقلاب اسلامی حاکمی از آن است که دو الگوبر سیاست‌گذاری فرهنگی در ایران حاکم بوده است که در زمرة همان الگوهای معنایی منبع در ذخایر فرهنگی قرار دارند. الگوی نخست که تابع الگوی شریعت‌دارانه است، بر موازین شرعی یا اصول اخلاقی متکی بر شریعت اسلامی متکی است و تلاش سیاست‌گذار در این زمینه، هرچه منطقی تر کردن الگوهای رفتاری و حوزه باورهای عمومی با موازین شرعی است. الگوی مذکور از الگوهای بنیادینی است که از بد و پیروزی انقلاب در دستور کار مسؤولان فرهنگی کشور قرار داشته و در واقع از ارکان شکل‌گیری انقلاب اسلامی و در زمرة اهداف اصلی جمهوری اسلامی ایران بوده است.^(۱)

امام خمینی رهبر ضمن تأکید بر عامل معنویت به عنوان یکی از اهداف عمدۀ انقلاب اسلامی، مقصد نهضت را ترویج اخلاق و آداب اسلامی، انسان‌سازی و تربیت نسل آینده و اصلاح فرهنگ، تحقق ارزش‌های اسلامی انسانی و خارج کردن مردم از اسارت نفس می‌داند

و معتقد است هدف معنوی انقلاب اسلامی، مبارزه با فساد و فحشای جنسی و اداری، قطع ریشه‌های فساد، جلوگیری از انواع کجروی‌ها و تحقق ارزش‌های اخلاقی بوده، از سوی دیگر حضرت امام، علاوه بر جلوگیری از فساد و تباهی جامعه و راه بردن جامعه به موازین عقل و عدل و انصاف، هدایت از بت‌پرستی به یکتاپرستی و مبارزه با ارزش‌های جاهلیت، بر تضمین سعادت بشر، تأمین رفاه همگان، اصلاح شرایط زندگی برای اکثریت قاطع ملت و برقراری صلح بر پایه شرافت و انسانیت، به عنوان اهداف نهضت اسلامی تأکید داشتند.^(۱)

۸- مصمم به ارتقای فرهنگی جامعه

شناخت وضعیت موجود فرهنگی و ترسیم وضعیت مطلوب و تلاش برای دستیابی به شاخص‌های آن ضرورتی انکارنایی نیست. اعتقاد به اهمیت و جایگاه فرهنگ به عنوان زیربنای توسعه در جامعه و تصمیم راسخ برای ارتقای آن در لایه‌های مختلف اجتماع باید دغدغه مدیران فرهنگی باشد.

اعتقاد به این نکته که اصلاح و ارتقای فرهنگ جامعه با مدیریت و برنامه‌ریزی صحیح امکان‌پذیر است و فعالیت در عرصه فرهنگ از ارزشمندترین و ماندگارترین خدمات محسوب می‌شود و تمام توان و امکانات را باید در انجام این مهم بسیج کرد، از ویژگی‌های مدیران فرهنگی است.

ب) شاخص‌های تخصصی

۱- آشنا بودن به فرایندهای مدیریت و برنامه‌ریزی فرهنگی

مدیریت فرهنگی، مدیریت عرصه فرهنگ است. و برنامه‌ریزی فرهنگی، طراحی مجموعه‌ای از رفتارها، کنش‌ها و واکنش‌ها، اقدامات و تدابیر برای مسایل فرهنگی براساس یک آینده محتمل و یا متصور است.^(۲) بدون آشنایی با فرایندها و مراحل مدیریت و برنامه‌ریزی فرهنگی

۱. امام خمینی رهبری: ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۸ . ۲. رضایی، ۱۳۸۶ .

و به کار بستن روش‌ها و فنون آن، امکان انجام مدیریت صحیح و هدفمند در سازمان‌های فرهنگی و هنری وجود نخواهد داشت.

۲- پویا و تحول پذیر بودن

چون فرهنگ امری است که مخاطب آن انسان‌هایی‌اند که در یک نظام اجتماعی زندگی می‌کنند، هم به لحاظ روحیات و خلقيات و افکار تغییرپذیر آدمی و هم به لحاظ هم‌جواری و تأثیرپذیری از دیگر مجموعه‌های انسانی -که آنها نیز فرهنگ خاص خود را دارند- در معرض تغییر و تحول است. تغییر و تحول فرهنگ‌ها هنگامی آشکارتر می‌شود که توجه داشته باشیم در درون هر جامعه، فرهنگ کلانی حاکم است که بر آن انواع بی‌شماری از خرد فرهنگ‌ها چیرگی دارد و خاص‌گروه‌های موجود در آن جامعه، اعم از رسمی و غیررسمی است.^(۱) مدیران فرهنگی باید متناسب با تحول پذیری فرهنگ‌ها، پویا و تحول پذیر باشند تا از انجاماد و رکود فرهنگی، جلوگیری و به پویایی فرهنگ کمک کنند.

۳- آشنا با تحولات فرهنگی ایران و جهان

با توجه به تحولات گسترده در عرصه‌های داخلی و بین‌المللی و تخصصی شدن همه حوزه‌های علوم اجتماعی، روشن است که مدیریت سنتی و اتخاذ تدابیر غیرعلمی در سازمان‌های فرهنگی، دیگر قادر به حل مشکلات نخواهد بود و استمرار غفلت نسبت به برخی مشکلات و مسایل فرهنگی، پیامدهای غیرقابل جبرانی را در پی خواهد داشت.^(۲)

تأثیر فرایند جهانی شدن بر فرهنگ‌های بومی، منطقه‌ای و ملی و دگرگونی ژرف و گسترده متأثر از این فرایند در شیوه‌های زندگی انسان‌ها در تمامی جنبه‌های زیستی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی؛ و تبادل و تعامل فرهنگی میان ملت‌ها، لزوم آشنایی مدیران فرهنگی و هنری را برای برنامه‌ریزی به روز و متناسب به منظور گزینش روش‌های صحیح آشکار می‌کند.

۱. صالحی امیری، ۱۳۸۶: ۶۹.

۲. دانشنامه رشد، ۱۳۸۵: ۱۴.

۴- داشتن درک صحیح از تحولات محیطی

به طور کلی مدیریت استراتژیک مطلوب، بر مبنای درک تأثیر محیط استوار است. این تأثیرات، عوامل کلی محیط مانند عوامل اقتصادی، فرهنگی - اجتماعی، قانونی سیاسی و شرایط تکنولوژی را دربرمی‌گیرد. مدیریت استراتژیک باید با چالش‌های محیطی اعم از بلندمدت و کوتاه‌مدت آشنایی داشته باشد؛ به طوری که اگر شرایط بیرونی تغییر کرد، توانایی تغییر بالقوه آنها را در تدوین و اجرای استراتژی نیز داشته باشد. این امر مستلزم مراقبت مستمر مدیران و توانایی آنها در تغییر روندهای محیطی به‌طور صحیح و استفاده از این درک برای تنظیم استراتژی‌ها و طرح‌های عملیاتی است.^(۱)

مهمنترین چالش پیش روی مدیران امروزی، تغییرات محیطی سازمان‌ها است. عوامل اجتماعی، تکنولوژیکی، اقتصادی و سیاسی که بر موفقیت یا شکست سازمان اثر می‌گذارند از این موارد هستند. رقابت سایر سازمان‌ها، قوانین و مقررات دولتی و سرعت تغییرات، مدیران را ناگزیر از برنامه‌ریزی، ابتکار، خلاقیت و هدایت می‌کند.

۵- داشتن نگرش بلندمدت به پدیده‌های فرهنگی

شكل‌گیری یک فرهنگ یا پدیده‌های فرهنگی در یک جامعه، محصول زمان نسبتاً طولانی است و عوامل متعددی در ایجاد آن دخالت و نقش دارند. تغییر یک رفتار و فرهنگ در جامعه نیز، زمانی طولانی طلب می‌کند. کوتاه‌اندیشی در مورد پدیده‌های فرهنگی به معنای آشنا نبودن با جوهره فرهنگ و ویژگی‌های آن است.

۶- آشنایی با تکنولوژی اطلاعات

ترکیبی از کامپیوترها، ماهواره‌ها، تلفن، رادیو، تلویزیون و سایر وسائل الکترونیکی که ابزار ارتباطات و اطلاعات هستند، تکنولوژی اطلاعات را تشکیل می‌دهند.^(۲)

۲. صرافی‌زاده، نجف‌بیگی، ۱۳۷۵: ۱۱.

۱. پاریزی، ۱۳۸۴: ۱۸۶.

تردیدی نیست که آشنا نبودن با تکنولوژی اطلاعات و چشم پوشی از قدرت کم نظری و خیره کننده این وسایل در فعالیت های فرهنگی، محروم ماندن از تأثیر فوق العاده آن بر مخاطبان است.

۷- متعهد به اهداف سازمانی و پرهیز از تمایل به اهداف غیر ذاتی

یکی از مشکلات جدی سازمان های فرهنگی و هنری، پرداختن مدیران و دست اندکاران آنان به فعالیت هایی است که ساخت و نزدیکی با اهداف از پیش تعیین شده آنها ندارد. سازمان های فرهنگی و هنری دارای اهدافی هستند که در چارچوب مدیریت کلان فرهنگی و هنری کشور برای آنها ترسیم شده است. فاصله گرفتن از اهداف ترسیم شده ضمن این که موجب تداخل و ظایف با سازمان های دیگر شده، در دستیابی به اهداف کلان فرهنگی کشور نیز خلل ایجاد می کند.

۸- اعتقاد به تنوع فرهنگی در جامعه

گوناگونی فرهنگ انسانی بسیار چشمگیر است. ارزش ها و هنجرهای رفتار از فرهنگی به فرهنگ دیگر بسیار فرق می کنند.^(۱)

تنوع و گوناگونی فرهنگ در جامعه ایران یکی از امتیازهایی مهم فرهنگی به شمار می رود و بیان گر ظرفیت و قابلیت بالای فرهنگی مردم ایران است. زبان، پوشش و شیوه های متفاوت زندگی مردم در جای جای کشور، زیبایی خاصی به آن بخشیده است. مدیران فرهنگی و هنری ضمن پذیرش این تنوع باید قادر باشند در برنامه ریزی های خود از این ظرفیت غنی و تمام ناشدنی استفاده ببرند.

۹ - داشتن درک صحیح از مفهوم فرهنگ

فرهنگ عبارت است از ارزش‌هایی که اعضای یک گروه معین دارند، هنجارهایی که از آن پیروی می‌کنند، و کالاهای مادی که تولید می‌کنند. ارزش‌ها، آرمان‌های انتزاعی هستند، حال آن که هنجارها، اصول و قواعد معینی هستند که از مردم انتظار می‌رود آنها را رعایت کنند. هنجارها نشان دهنده بایدها و نبایدها در زندگی اجتماعی هستند.^(۱)

برای فعالیت در حوزه فرهنگ، شناخت دقیق و درک صحیح از مفهوم فرهنگ ضروری است. اظهارنظرهای شخصی و غیرکارشناسی که مبنای علمی و پژوهشی ندارند و صرفًا بر پایه دیدگاه‌های افراد است، نباید در برنامه‌ریزی و مدیریت فرهنگی معیار فعالیت‌ها قرار گیرد.

۱۰ - آشنایی با تاریخ و تمدن اسلامی و ملی

ملکتی که ما آن را ایران می‌نامیم، قسمت اعظم سرزمین وسیعی است که در جغرافیا موسوم به فلات ایران است. ایران دارای یکی از تمدن‌های مهم دنیاست. تاریخ و تمدن ایران در پیش و پس از اسلام، همواره از فرازهای درخشانی بخوردار بوده است. آثار به جا مانده از تاریخ کهن این سرزمین در پیش از دوران اسلامی بیانگر عظمت، شکوه و اقتدار مردم آن است. شخصیت‌های بزرگ علمی، ادبی، عرفانی و بنای ارزشمند ایجاد شده در دوران پس از ورود اسلام به ایران هم حاکی از پیشتاز بودن ایرانیان در کسب علم و معرفت دارد. آشنایی با گذشته تاریخی ایران موجب اعتماد به نفس و خودباوری در مدیران فرهنگی و هنری می‌شود، ضمن این که برنامه‌ریزی در حوزه فرهنگ را امکان‌پذیرتر می‌کند.

۱۱ - اعتقاد به ماهیت فرهنگی و پرهیز از مشتری محوری

تمام فعالیت‌های فرهنگی به منظور حفظ ماهیت فرهنگی که همان ارزش‌ها و هنجارهای ملی

و مذهبی است، صورت می‌گیرد. حفظ کیفیت و پافشاری بر اهداف متعالی مورد نظر از اجرای برنامه‌ها در چارچوب قانون اساسی، شورای عالی انقلاب فرهنگی و رهنمودهای حضرت امام ره و مقام معظم رهبری از سرفصل‌های مهم مدیران فرهنگی جمهوری اسلامی است.

بدیهی است یکی از آفت‌های خطرناک فعالیت‌های فرهنگی و هنری، عدول از اهداف به منظور جلب نظر مشتریان و مخاطبان است.

نتیجه

مدیریت سازمان‌های فرهنگی و هنری در ایران مستلزم دارا بودن دو دسته شاخص‌های عمومی و تخصصی است که به آنها اشاره شد.

متأسفانه طی سال‌های گذشته بسیاری از انتخاب‌ها و انتصاب‌های مدیران این سازمان‌ها بر مبنای معیارهای دقیقی صورت نگرفته، بنابراین حوزه فرهنگی جامعه دچار چالش‌های جدی شده و به تذکرات دلسویزانه مقام معظم رهبری نیز توجه کافی نشده است. ورود افراد با تحصیلات و توانایی‌های غیرمرتبط به عرصه مدیریت فرهنگی همراه با پیامدهای منفی بی‌شماری بوده که گاه برطرف کردن بخشی از این پیامدها، صرف زمان و هزینه گرافی را طلب می‌کند.

از آنجا که رویکرد انقلاب اسلامی ایران رویکردی کاملاً فرهنگی بوده و با توجه به تأکیدهای مکرر حضرت امام ره و مقام معظم رهبری برآمیخت امر فرهنگ در جامعه، به نظر می‌رسد باید توجه مضاعفی در انتخاب مدیران سازمان‌های فرهنگی و هنری صورت گیرد و بی‌توجهی در این زمینه عواقب ناگواری در جامعه بر جای خواهد گذاشت.

مدیران فرهنگی باید در عرصه برنامه‌ریزی، سازماندهی، بسیج منابع، هدایت و رهبری و کنترل و نظارت فرهنگی با روشن‌بینی و قدرت عمل کرده و معتقد و مصمم به حرکت در مسیر اهداف والای انقلاب اسلامی باشند.

منابع و مأخذ

- ۱ - امام خمینی رهبر انقلاب، صحیحه نور، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار.
- ۲ - ایران نژاد پاریزی، مهدی، اصول و مبانی مدیریت در جهان معاصر، تهران، نشر مدیران، ۱۳۸۴.
- ۳ - توسلی، غلامعباس، بحران مدیریت فرهنگی، گفت و گو با مردم سالاری، ۱۳۸۱.
- ۴ - رضایی، علی اکبر، اصول برنامه‌ریزی فرهنگی، تهران، ۱۳۸۶.
- ۵ - صالحی امیری، سید رضا، مفاهیم و نظریه‌های فرهنگی، تهران، ققنوس، ۱۳۸۶.
- ۶ - صرافی‌زاده، اصغر، نجف بیگی، رضا، تکنولوژی اطلاعات در جهان سوم، تهران، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۷۵.
- ۷ - طوسي، محمد علي، مشاركت (در مدیریت و مالکیت)، تهران، مركز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۷۲.
- ۸ - گیدنز، آنتونی، (۱۳۷۹)، جامعه شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی، چاپ ششم، ۱۳۷۹.

فروع مسجد « ٧ »

٢٧٤

جلوه‌های مسجد و ویژگی‌های آن در ادب فارسی

□ شراره الهامی^(۱)

مقدمه

در شعر فارسی که متأثر از عرفان اسلامی است، مفاهیم مذهبی از جایگاه رفیعی برخوردار می‌باشد. شاعران با به کارگیری قالب‌های مختلف و سبک‌های متفاوت و الفاظ متداول در مباحث عرفانی، این مفاهیم را به طالبان آن عرضه می‌کنند.

مسجد یکی از این مفاهیم ارزشمند است که از دیرباز نزد امم و طوایف مختلف، حرمت و مرتبی والا و ارجمند داشته، میعادگاه راز و نیاز و پرستشگاه خالق یگانه بیانباز بوده و بابی وسیع و فصلی‌گسترده در ادبیات فارسی گشوده و آثاری بس زیبا و فاخر و مطالبی نافذ و مؤثر در این باب به وجود آمده است، سخنواران و ادبیان از زوایای گوناگون بدان نگریسته و از جنبه‌های متفاوتی به آن پرداخته‌اند. برخی در شکل ظاهری و اجتماعی بدان پرداخته و گروهی دیگر در چهره معنوی و عرفانی در آن تعمق کرده‌اند.

۱. دکترای زبان و ادبیات فارسی و عضو هیئت علمی تمام وقت دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنترج .

تجلى مسجد در ادب فارسی مربوط به دورهای خاص و زمان ویژه‌ای نیست، از پگاهان طلوع شعر فارسی بعد از اسلام تا به امروز، شاهد جلوه‌های این مکان مقدس در ادب فارسی هستیم.

در این پژوهش، مسجد از دیدگاه شاعران و ادبیان زبان فارسی مورد بررسی قرار گرفته است. سخنوران زبان فارسی به این جایگاه مقدس، نگاه ویژه‌ای داشته‌اند، به گونه‌ای که گاه، ویژگی‌های مسجد را توصیف و بیان می‌کنند و گاه به ذکر رویدادها و اتفاقاتی که در مساجد روی داده می‌پردازند و نظرها و باورها و دلیستگی‌های خود و تصاویر هنری زیبایی نیز از مسجد خلق کرده‌اند که بازتاب گسترده مفاهیم مسجد و متعلقات آن اعم از محراب و منبر و... و نشانه ارزشمندی آن در ادبیات فارسی است.

ویژگی‌های مسجد از دیدگاه اجتماعی و فردی

شاعران حضور در مسجد را امری لازم و ضروری و موجب رستگاری می‌دانند، پروین اعتضامی به مسجد رفتن را جهت پاک شدن دامن از آلودگی‌ها توصیه می‌کند و می‌گوید:

بسی که خانه نشستیم و دامن آلودیم بیا، رویم سوی مسجد و نماز کنیم^(۱)

عطار حضور نداشتن در مسجد را نشانه نامسلمان بودن می‌داند:

چون حضورت نیست در مسجد دمی بی مرقع گرد و با زنار شو^(۲)

مولانا راه کسب رزق از خداوند را در رفتن به مسجد می‌داند و می‌فرماید:

ای دویله سوی دکان از پگاه هین به مسجد رو بجو رزق الله^(۳)

ورود به مسجد نیز در نظر شاعران شرایطی دارد، شاه نعمت‌الله ولی «بهر خدا رفتن» را شرط ورود به مسجد می‌داند:

۱. پروین اعتضامی، قطعه فریب آشتی، ب ۴. ۲. عطار، غزل ۷۰۲ ب ۶.

۳. مثنوی معنوی.

۲۷۷ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / جلوه‌های مسجد و ویژگی‌های آن... عارف از زانکه به می‌خانه رود یا مسجد هر کجا می‌رود از بهر خدا باید رفت

سنایی خود شکستن و مذلت خود را برای ورود به مسجد توصیه می‌کند:

گاه با بار مذلت سوی آن مسجد دویم گاه با رخت غریبی نزد آن ویران شویم^(۲)

صائب نام آور سبک هندی، رفتن به مسجد را واجب می‌داند به گونه‌ای که اگر سالکی

نتواند به مسجد بپرورد، باید عذر و بهانه‌ای منطقی بیاورد:

موسم پای گل است و سایه بید و چنار پای از مسجد به عذر لنگ می‌باید کشید^(۳)

با این وجود که رفتن به مسجد واجب و ضرورتی است برای مسلمانان اما مسجد جای

گناهکاران و ناپاکان نیست و شایسته نیست که بدنامان به این محل مقدس پای بگذارند،

اوحدی مراغه‌ای از روی تواضع و فروتنی اظهار گناهکاری می‌کند و لذا خود را شایسته رفتن

به مسجد نمی‌داند:

به خرابات گذارم ندهند از خامی سوی مسجد نتوانم شدن از بدنامی^(۴)

به مسجد ره نمی‌دانم، گرفتار خراباتم جزین کاری نمی‌دانم که در کار خراباتم^(۵)

هر کسی مقام مسجد را درک نمی‌کند و مسجد جای کاملان و اهل تمیز است:

نداد از عشق‌بازی توبه طوف کعبه مجnoon را که مسجد بهر طفل شوخ بازیگاه باشد^(۶)

مسجد، محلی مطلوب برای راز و نیاز و مناجات با خداوند است، مولانا این امر را در

داستان شاه و کنیزک به زیبایی گوشزد می‌کند، آنگاه که شاه در معالجه کنیز از طبیبان و حکیمان

نامید شده، رو به سوی مسجد می‌آورد و دست به دعا می‌گشاید:

۱. شاه نعمت‌الله ولی، غزل ۴۲۵ ب ۵.

۲. سنایی، قصیده در اشتیاق کعبه، ب ۴.

۳. اوحدی مراغه‌ای، غزل ۸۲۳ ب ۱.

۴. صائب، غزل ۷۱۸ ب ۴.

۵. همان، غزل ۴۷۲ ب ۱.

شه چو عجز آن حکیمان را بدید
 پابرهنه جانب مسجد دوید
 رفت در مسجد سوی محراب شد^(۱)
 سجده گاه از اشک شه پر آب شد
 از نظر فخرالدین عراقی، مسجد برای اهل مناجات بهتر و برتر از هر جایگاهی است
 اما او نیز ضمن اظهار گناه خود را شایسته این نعمت نمی‌داند:

کسی کاہل مناجات است او را کنج مسجد بھرا کاہل خراباتم، در خمار اولاتر^(۲)
 سنایی نیز معتقد است راه اجابت دعا مسجد است اما پیروی از سنت پیامبر ﷺ،
 مقدمه اجابت دعاست:

مسجد حاجت روا جویی مجو اینجا که نیستواه سنت گیر و آنگه مسجد حاجت روا^(۳)
 صائب نیز می‌داند که راه فتوح و گشايش از مسجد است اما او نیز همچون دیگر عارفان
 خود را غرق گناه می‌داند و لذا می‌گوید:

نه از مسجد فتوحی شد نه از می‌خانه املاکدهو جانب که رفتم پای امیدم به سنگ آمد^(۴)
 شیخ بهایی، خدا را در مسجد جست و جو می‌کند و از این رو ساکن مسجد می‌شود
 که به مطلوب خود دست یابد:

در می‌کده رهبانم و در صومعه عابد
 گه معتکف دیرم و گه ساکن مسجد
 یعنی که تو را می‌طلبم خانه به خانه^(۵)

محراب مسجد، محلی برای ذکر و دعای سالکان است، بیدل دهلوی از این اندیشه
 استفاده کرده و تصاویر هنری ارائه می‌دهد:
 بر جین برگ گل چین می‌طرازد موج رنگ پر بسامان است محراب دعای عندلیب^(۶)
 بلبل ما چکند گر نشود محو خوش از رگ گل همه محراب دعا می‌بیند^(۷)

۱. مثنوی مولوی، دفتر اول.
۲. فخرالدین عراقی، غزل ۱۲۴ ب ۵.
۳. سنایی، قصیده در نعت رسول اکرم ﷺ، ب ۱۵.
۴. صائب، غزل ۷۴۰ ب ۶.
۵. شیخ بهایی، مخمس بیت ۵.
۶. بیدل، غزل ۵۰ ب ۷.
۷. بیدل، غزل ۵۵ ب ۸.

﴿٢٧٩﴾
امیر معزی، چمن را به محراب و عندلیب را به داوود تшибیه می‌کند که در محراب

به مناجات و خواندن زبور می‌پردازد:

چمن شدست چو محراب و عندلیب همی زبور خواند داوود وار در محراب^(۱)

مسجد و سائلان

از آن جایی که این مکان عظیم و مقدس محل اجابت دعاست و کسی دست خالی از این آستانه بیرون نمی‌آید، گدایان و حاجت‌مندان زیادی برگرد آن‌جا جمع شده‌اند. صائب تبریزی با حسن تعلیل زیبایی علت جمع شدن گدایان در اطراف مسجد را کرامت حضرت حق می‌داند و می‌گوید:

زسائلان در مسجد نمی‌شود خالی در کریم محل است بی‌گدا باشد^(۲)

و در جای دیگری مسجد را آستانه پروردگار کریم می‌داند و می‌گوید:

مبر شکایت روزی به آستان کریم که مسجد از همه جا بیشتر گدا دارد^(۳)

عطار جمع شدن گدایان را در آستانه مسجد، یک مساله اجتماعی و فراگیر می‌داند
که خاص شهر یا روستای بخصوصی نیست:

که در صد شهر و ده افزون رسیدم به هر مسجد گدایان نیز دیدم^(۴)

مسجد محل تعلیم و تربیت و تنبیه

در صدر اسلام مسجد محلی برای یادگیری آموزه‌های مذهبی و اخلاقی بوده، پیامبر اکرم ﷺ در مسجد آیه‌های قرآن، احکام و معارف دین و حتی مسایل تاریخی را به مردم آموزش می‌دادند. این سنت در دوره‌های بعد نیز به جا مانده است.

۱. امیر معزی، قصیده در مدح خواجه نظام الملک، ب ۳.

۲. صائب، غزل ۵۲۲ ب ۶.

۳. صائب، غزل ۶۵۳ ب ۱۰.

۴. عطار، مثنوی الهی نامه، حکایت محمود و درویش، ب ۵.

حکایت‌ها و ایيات متعددی وجود دارد که شاعران به اهمیت مسجد از نظر تعلیم و تربیت اشاره کرده‌اند. برای نمونه، سعدی مسجد را جایی برای پند دادن و پندگرفتن می‌داند و بازتاب این اندیشه در بوستان مشهود است؛ آنجاکه حکایت «سلامت جاهل در خاموشی» را ذکر می‌کند، پس از آنکه جاهل پی به جهالت خود برد و متنبه می‌شود که زبان عیب مردان را می‌پوشاند و به بی‌دانشی خود اقرار می‌کند، پند خود را این‌گونه بر طاق مسجد می‌نویسد تا دیگران را عبرتی شود:

حضورش پریشان شد و کار زشت

در آیینه گر خویشن دیدمی^(۱) به بی‌دانشی پرده ندیدمی

همچنین در آیین مولانا، مسجد محلی برای ارشاد بندگان است آنجاکه ساخت بنای مسجد الاصصی را توسط حضرت سلیمان به تصویر می‌کشد، می‌گوید:

چون سلیمان در شدی هر بامداد مسجد اندر بهر ارشاد عباد^(۲)

بیدل دهلوی، پستی و بلندی‌های روزگار را به منبر وعظ تشییه می‌کند (همان‌گونه که منبر جای درس و وعظ است، روزگار نیز انسان را متنبه و آگاه می‌سازد).

هر کجا عبرت به درس وعظ رهبر می‌شود صورت پست و بلند دهر منبر می‌شود^(۳) عطار نیز معتقد است لازمه بر سر منبر رفن، ارشاد و ساختن مردم است:

بر سر منبر شوی این جایگاه پس بساز این قوم خود را ساز راه^(۴)

فردوسي به منبر رفتن و خطبه خواندن را آن‌چنان مؤثر می‌داند که حتی خود صلیب نیز ارشاد شده و به دین محمد ﷺ می‌گراید:

زمنبر چو محمود گوید خطیب به دین محمد گراید صلیب^(۵)

۱. بوستان سعدی، حکایت سلامت جاهل در خاموشی، ب ۶ و ۷.

۲. مثنوی مولانا، داستان ساختن بنای مسجد الاصصی، ب ۱۷.

۳. بیدل، غزل ۴۸ ب ۱. عطار، منطق الطیر تحریر بايزيد ب ۲۳.

۴. شاهنامه فردوسی، ب ۳۴۶.

۲۸۱ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / جلوه‌های مسجد و ویژگی‌های آن...
ساختمان مسجد

مسجد شناسنامه اسلام است. رعایت حرمت این مکان مقدس و پاکی و طهارتش نشانه اعتبار دادن به ارزش‌های اسلامی است. در شعر و ادب فارسی، ایيات و حکایات زیادی وجود دارد که نشان دهنده این امر است که به ظاهر مساجد نیز باید توجه کرد از جمله این‌که بیرونی و خرابی مسجد شهری را نشانه خرابی آن شهر دانسته‌اند. انوری از زبان اهل خراسان از خرابی مسجد این شهر گله و شکایت می‌کند و ویرانی شهر را این‌گونه ذکر می‌کند:

مسجد جامع هر شهر ستورانشان را پایگاهی شده، نه سقفش پیدا و نه در خطبه نکنند به هر خطه به نام غزار آنک در خراسان نه خطیب است کنون نه منبر^(۱) ساختن مسجد از جمله کارهای نیک و اخلاقی است که در کنار دیگر محسن‌نیکو، عطار از آن یاد می‌کند و مسلمانان را به این کار تشویق می‌نماید:

خاطر درویش و مسکین شاد کن مسجد اندر شام و مصر آباد کن^(۲)

همچنین اوحدی مراغه‌ای در یکی از مثنوی‌های خود اشاره به ساختن مسجد توسط حضرت رسول اکرم ﷺ می‌کند و در بزرگداشت و اعتبار این کار می‌گوید:

آنکه او مسجد مدینه ساخت می‌توانست قصرها پرداخت
لیک اندیشه‌های لقمانی داد از آن نخوتش پشمیانی
به چنان خانه‌ای قناعت کرد پشت برآز و رخ به طاعت کرد^(۳)

عطار نیشابوری نیز در مثنوی الهی نامه، آنجاکه در نعت رسول اکرم ﷺ، فضایلش را برمی‌شمارد، به خشت و گل کشیدن برای ساختن مسجد اشاره می‌کند:

گهی با عایشه هم بر دویدی گهی خشت و گل مسجد کشیدی^(۴)

۱. انوری، قصیده از زبان اهل خراسان، ب ۲۱ و ۲۲.

۲. مثنوی عطار، ب ۱۸.

۳. اوحدی، مثنوی در منع اسراف، ب .

۴. عطار، الهی نامه، ب ۱۳۰.

بابا افضل کاشانی، آباد کردن مسجد را از زمرة کارهای نیکو می داند که در کنار بندۀ آزاد کردن و نماز شبانه خواندن از اجر فراوانی، پر خوردار است:

گر زانکه هزار بنده آزاد کنی ور زانکه هزار مسجد آباد کنی

ز آنکه هزار شد در آیه به نماز آنت ندهند که خاطری شاد کنے^(۱)

پاکی و طهارت مسجد و دور کردن نجاسات و پلیدی‌ها از آن، دست‌آویزی برای مضمون سازی‌های صائب تبریزی شده که برای بیان مفاهیم عرفانی خود از این امر به صورت تمثیل استفاده نماید:

تمنا را زدل چون سگ زمسجد دور می‌سازی

اگر دانی چه مطلب‌هاست در بی‌مدعا بودن^(۲)

به آن خواری که سگ را دور می‌سازند از مسجد

مکرر راندهام از آستان خویش دولت را

سعدی نیز در کلامی هنری و دارای ایهام به پاکی مسجد اشاره می‌کند. در این ابیات

آلودگی را در دو معنای ناپاکی ظاهری و باطنی به کار برده است:

گل آلوده ای راه مسجد گرفت زبخت نگون طالع اندر شگفت

یکی زجر کردش که تبت یداک
مرو دامنآلوده بر جای پاک^(۳)

فآنی، پاک بودن مسجد را به پاک بودن دل مؤمن تشبیه می‌کند که شایسته نیست

هیچ کدام از آن دو کدورت و کثافت به خود بگیرند:

نه صحن مسجد یابد کثافت از سرگین
نه قلب مؤمن کدورت یابد از کافر^(۴)

مجیرالدین پیلقانی، از پاکی مسجد مشبه به برای خود می‌سازد. او خود را از نظر پاکی

۱. بابا افضل کاشانی، رباعیات، اپیات ۶۷ و ۶۸ ب ۶۰۶ غزل، صائب.

۱۷. بستان سعدی، ب

۴. قآنی، قصیده در مدح حضرت علی علیہ السلام، ب ۶۳.

۲۸۲ بخش سوم: مقالات / فصل اول: مسجد، فرهنگ و مدیریت / جلوه‌های مسجد و ویژگی‌های آن...
به مسجد و دشمنانش را به سگ تشبیه می‌کند:

روزم از دیدارشان چون چشم آهو گشت از آنک

من چو مسجد پاک و ایشان همچو سگ بد محضرند^(۱)

سوگند خوردن به مسجد

در باورهای اسلامی سوگند خوردن که برگرفته از قرآن کریم است، جایگاهی خاص دارد.

در شعر فارسی سوگند نامه‌هایی وجود دارد که شاعران به آنچه نزد آنان تقدس دارد، سوگند یاد

می‌کنند که قسم خوردن به اماکن مقدس به ویژه مسجد، سنتی رایج است. برای نمونه سوگند

فلکی شروانی برای مبراکردن خود از اتهامات را ذکر می‌کنیم:

به فیض منبر و مسجد ، به فرض مروه و مشعر

به قرب عمره و قربان، به فضل موقف و محروم

که من به خلوت و جلوت جز آنکه پیش تو گفتم

نه نیک گفتم و نه بد نه بیش گفتم و نه کم^(۲)

مسجد جایی برای مبارزات سیاسی

مسجد تنها مکانی برای عبادت مسلمین به شمار نمی‌آید. مسجد، هم میدان خطابه و وعظ است

و هم محل تعلیم و تربیت و هم محکمه عدالت است. محلی است که نه تنها در آنجا به مبارزه

با نفس می‌پردازند، بلکه در مقابل ستم‌گران نیز ایستاده و قد علم می‌کنند. بازتاب این مساله

اجتماعی را در شعر فارسی می‌توان دید؛ برای نمونه شعر ملک الشعرا بهار را ذکر می‌کنیم

که در شرح انقلاب خراسان در دوره مشروطه است:

صحن مسجد، به خون شد آغشه^(۳) نیمه‌ای خسته نیمه‌ای کشته

همچنین در جای دیگری اشاره به تأثیر مسجد در مبارزات سیاسی می‌کند:

۱. مجیدالدین بیلقانی، قصیده در مذمت دشمنان، ب ۱۶.

۲. فلکی شروانی، قصیده در مدح منوچهر شروانشاه، ب ۴۲.

۳. بهار، مثنوی انقلاب خراسان، ب ۱۵.

زین سبب بازارها شد بسته زین آزارچند مسجد جامع پر از غوغای و پر هنگامه شد^(۱)

۱. بهار، ترکیب بند آیینه عبرت، ب، ۳۵.

المسجد والعلم والتربيـة

□ عبد الأمير المرتضى المؤمن (١)

الأسماء والمبادئ

مقدمة

المسجد والجامعة والمعهد والمدرسة حالة متكاملة لا يمكن الفصل بينهما، فقد يمْكِن أن يكون كونه داراً لعبادة الله الواحد الأحد.
ومن خلال المسجد انطلق الإسلام و تعاليمه الالهية، ومن خلاله أيضاً تربى المسلمين
ونشروا الدين الإسلامي الحنيف ومن خلاله انطلقت الثقافة والحضارة الإسلامية ممتوجة بالروح
الدينية الالهية.

و على هذا يُعَد المسجد عنصراً أساسياً من عناصر الدين الإسلامي الحنيف، فهو الحاضن الحقيقي للدين الإسلامي وكل ما يتعلق بالاسلام من علم و تربية و احتياجات الحياة الأخرى.

و على هذا الاساس، لم يكن المسجد في يوم من الايام محلّاً للصلوة والعبادة فقط و انما المسجد هو الدين و هو الحياة و هو الحضارة في كل المراحل و الازمان و ان اهملته بعض المسلمين و قصره على الصلاة و العبادة.

١. باحث في التراث العلمي الاسلامي.

وفي بحثنا هذا تحدثنا عن تكامل المسجد و العبادة و العلم و التربية من خلال العناوين

التالية:

١ - المسجد في الأصل و اللغة.

٢ - بدايات المسجد.

٣ - المسجد مادة تربوية و مدرسة دائمة.

٤ - العلم والتربية في المسجد (القرآن).

٥ - العلم والتربية في المسجد (تعاليم الرسول ﷺ).

٦ - المسجد (الدور و الانجازات).

و أخيراً أسأل الله تعالى أن يوفقنا في خدمة المسجد والدين والعلم، انه سميع مجيب.

المسجد في الأصل و اللغة

المسجد في الأصل هو محل او مكان للعبادة و الاتصال بالله العلي العظيم.

وفي اللغة العربية كما يقول الفيومي في مصباحه:

«المسجد من السجود و السجود لله تعالى في الشرع عبارة عن هيئة

مخصوصة. والمسجد بيت الصلاة والمسجد ايضاً موضع السجود من بدن

الانسان، و الجمع مساجد». ^(١)

ويقول الراغب الاصفهاني:

«و المسجد موضع الصلاة اعتباراً بالسجود و قوله «و ان المساجد لله»

قيل عنى به الارض اذ قد جعلت الارض كلها مسجداً و ظهوراً كما روى

في الخبر». ^(٢)

١ . المصباح المنير، الفيومي: ص ٢٦٦ .

٢ . المفردات في غريب القرآن، الراغب الاصفهاني: ص ٢٢٤ .

و مثل ذلك قال مجمع اللغة العربية بالقاهرة:

«المسجد مصلى الجماعة والمسجد الحرام الكعبة، والمسجد الأقصى
مسجد بيت المقدس، و في التنزيل ﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ
الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى﴾ جمع مساجد». ^(١)

هذا بعض ما ورد في اللغة العربية قديماً و حديثاً، والمعنى واضح، فالمسجد هو مكان للعبادة والخصوص لله سبحانه و تعالى و السجود هو هيئة بشريه مخصوصه يخضع العبد من خلالها لربه خصوصاً بدنياً و روحياً امثالاً لا وامرها، و نيلاً لرضاه سبحانه و تعالى.

وبناء المساجد و حضورها في البلاد الإسلامية سمة أساسية من سمات الدين الإسلامي الحضاري، فقد انتشرت المساجد الكبيرة والصغرى في كل انحاء بلاد المسلمين، بل و حتى ضمن الأقليات المسلمة التي تعيش خارج العالم الإسلامي.

و من المساجد الشهيرة في الإسلام؛ المسجد الحرام والمسجد النبوي والمسجد الأقصى و مسجد الكوفة و هناك مساجد مهمة أخرى لم مجال لذكرها هنا.

بدايات المسجد

في البداية كانت هناك أماكن بدائية للعبادة، أماكن غير محددة المعاليم، قد تكون أرضاً منبسطة صغيرة وقد تكون تلة أو بناء بسيطاً و اشبه ذلك.

وفي مرحلة لاحقة ظهرت المعابد المنتظمة و خاصة في الحضارات القديمة الكبرى حضارات بلاد الرافدين و وادي النيل و بلاد فارس و الهند و الصين و غيرها.

وفي هذه المعابد عبد الناس لهاً واحداً أو آلهة متعددة، فقد عبد البعض الشمس او القمر او الزهرة او الحجر او الوثن او الصنم او الانسان او الحيوان و الطبيعة، و ما اشتهرت انفسهم من المخلوقات.

١. المعجم الوسيط، مجمع اللغة العربية بالقاهرة: ج ١ ، ص ٤١٧ .

وفي تاريخ الحضارات القديمة عرفت أو اشتهرت اسماء بعض المعابد كمعبد الأقصر و معبد نبو و معبد اللات و معبد بعل و معابد اخرى كثيرة عند البابليين والمصريين والهندو والصينيين وغيرهم من الامم القديمة.

وبمرور الزمن، وتطور الحياة ظهرت المساجد والمساجد الجامعية والمساجد الفخمة و الفنية، ظهرت تدريجياً لتؤدى وظائف عبادية و انسانية حياتية ليصبح المسجد في الاسلام من صلب هذا الدين الحنيف وأحد أركانه الأساسية.

و مصطلح (المسجد الجامع) يطلق عادة على المسجد الكبير او المسجد الجامع الذي تؤدى فيه صلاة الجمعة، في حين يطلق لفظ المسجد على كل بيت من بيوت الله صغيراً كان او كبيراً.^(١)

والمسجد في الاسلام بشكل عام يتميز عن سائر المباني بوجود المئذنة والمحراب والمنبر. وفي البداية كان المسجد عبارة عن قطعة أرض تحيط بها أربعة جدران أو خندق وفي جهة القبلة سقيفة محمولة على اعمدة من جذوع النخل أو عمد منقولة ولم يكن للمساجد الاولى مآذن.

و تطور المسجد الى بناء مئذنة او اكتر و هي موضع الآذان للصلوة وكانت المآذن الاولى رباعية ثم اصبحت اسطوانية.

اما المحراب؛ فهو عبارة عن موضع نصف مستدير في الجدار الذي بناهية القبلة يصلى فيه الامام بالناس وكثيراً ما يزخرف بالأيات القرآنية والنقوش الجميلة.

واما المنبر؛ فهو موضع مرتفع قريب من المحراب يرتفع درجاته الامام ليخطب في الناس وخاصة أيام الجمعة والاعياد.

و من منبر الرسول الاعظم عليه أفضل الصلاة والسلام في المدينة المنورة انطلقت تعاليم الاسلام واحكامه و تفصيلاته الاخرى.

١. موسوعة المورد، منبر العلبي: ج ٧، ص ٦٩.

و اذا اردنا ان نتحدث عن اول مسجد في الاسلام فيمكن ان نذكر المسجد الذي اقامه الرسول الاعظم ﷺ في قباء قبل الهجرة والمعروف بمسجد قباء او مسجد التقوى، ولم يصل اليانا شيء عن تخطيطه.

ثم تلاه مسجد المدينة المنورة (المسجد النبوي) أشهر مسجد في الاسلام، المسجد الذي أسسه رسول الله ﷺ في المدينة؟ المنورة في العام الهجري الاول، اسسه الرسول الاعظم باللين على اساس من حجر.^(١)

و في هذا المسجد المهم قبر الرسول الراكم محمد بن عبد الله ﷺ و منبره الكريم و محرابه.

المسجد مادة تربوية و مدرسة دائمة

و اذا ما اردنا ان نتتبع جذور التربية الاولى في الدين الاسلامي، وجدنا ان الجذور الاولى هي المسجد نفسه، فهو المادة التربوية الاولى التي حظى بها المسلمين في الاسلام و هو المدرسة التربوية الدائمة التي تميز بها المسلمون بين الديانات الأخرى.

فمن المسجد النبوي الشريف الذي بناه الرسول في المدينة؟ المنورة؟ انطلقت تعاليم الاسلام و انطلقت معه اصوله و فروعه و التربية الالهية التي ارادها القرآن الكريم و الرسول الراكم ﷺ.

فمن خلال منبر الرسول الراكم ﷺ و منهجه التربوي الالهي شعت الانوار الاولى للإسلام، و من خلاله انطلقت الدعوة الاسلامية الى كل ارجاء العالم، فكان مسجد الرسول في المدينة المنورة مدرسة سارت على نهجها المدارس اللاحقة يقول الشيخ طه الولي:

«و مما يجدر ذكره انه منذ امر نبي الاسلام (عليه الصلاة والسلام) ببناء الصفة في المدينة المنورة و جعلها مقرًا للدراسة و المناقشة اخذت كافة

١. معجم مصطلحات العمارة: ص ٢٨٢ .

المساجد و الجوامع تسعى طوال اربعة عشر قرناً الى السير على الدرب

نفسه كى تصبح اماكن للتعليم و التحصيل بجوار رسالتها الروحية». ^(١)

فلم يجعل الرسول الراكم ﷺ مسجده (المسجد النبوى الشريف) مجرد مكان للصلوة

و انما جعله كذلك مركزاً لالقاء المسلمين و استماعهم الى تعاليم الاسلام و اوامره و نواهيه من فمِ الرسول الراكم، اضافة الى ذلك نظر الرسول من خلال مسجده الى شؤون الجماعة، فكانوا يتلقاون فيه، و بذلك اصبح المسجد في عهده بيت عبادة و دار علم و دار قضاء، و ظل كذلك بعده مما جعل المساجد في العالم الاسلامي تستحيل الى جامعات كبرى كما استحال المسجد منذ عهد الرسول الى دار ندوة كبرى يجتمع فيها المسلمون لمعرفة الاخبار السياسية و الحرية ^(٢) يقول الباحث السيد هاشم معروف الحسيني تحت عنوان (الاعداد للمستقبل):

«لقد عرفت أن أول شيء قام به النبي ﷺ بعد أن استقر في يثرب هو بناء مسجده و المساكن التي يحتاج إليها، و المسجد في الإسلام كما يجمع الناس للعبادة و إداء فريضة الصلاة، كان أيضاً مدرسة للتعليم و ندوة يجتمعون فيه للنظر في جميع شؤونهم الدينية و الدنيوية و ملجاً للفقراء و المساكين يأوي إليه منهم من لا يملك مسكناً و لا يجد من يؤويه.

و قد أعد منه النبي جانباً لأولئك المؤسساء الذين لا يملكون شيئاً غير إيمانهم بربهم و انقطاعهم إليه سبحانه، ثم بذل جهده في توثيق الصلاة بين المسلمين من المهاجرين و الانصار و تذويب العصبيات و النزعات الجاهلية التي كانت تتحكم في مصير الأفراد أو الجماعات و تجرهم إلى الحروب و ارقة الدماء لما كان الحال بين الأوس و الخزرج الذين كانوا يتعرضون بين الحين و الآخر لحروب دامية تراق فيها الدماء و تستباح الأعراض و الأموال.

١. المساجد في الإسلام، طه الولى: ص ١٦٥ . ٢. محمد خاتم الرسل، شوقى ضيف: ص ١٥٨ .

و استطاع فى برهه يسيرة ان يعيىء نفوسيهم بتعاليم الاسلام و الايمان
برسالته بدون جبر او اكراه، بل بالحكمة و الموعظة الحسنة، و أعطى الحق
لاصحاب الاديان الاخرى ان يناقشوا او يناظروا و يبحثوا عن الحقيقة
على ضوء ما تهدف اليه تلك الاديان، و ما يدعوا اليه الاسلام من عبادة
الواحد الأوحد، و العمل للأخررة و الدنيا ليستقيم النظام و تنتظم الحياة
و يستوفى كل فرد نصيبه منها، بدون بغي او عدوان او تحكم بالفقراء
و المستضعفين من الناس». ^(١)

هكذا كان المسجد و هكذا ظل المسجد في امتداده التاريخي في الحضارة الإسلامية،
كان مادة تربوية و مدرسة في آن واحد منذ اللحظة التي اسس فيها.

العلم والتربيـة في المسـجد (القرآن)

و من المسـجد انطلـق القرآن الـكريم، و انطلـق معـه العلم و التعـاليم القرـآنـية المـتـنوـعة، فـابـنـاءـ المـسـلمـينـ
تعلـمـواـ القرـآنـ دـاخـلـ المسـجـدـ وـ كـبارـهـ عـلـمـواـ القرـآنـ وـ درـسـوهـ وـ فـصـلـواـ تعـالـيمـهـ وـ اـرـشـادـاتـهـ
وـ منـهجـهـ القـويـمـ فـىـ التـرـبـيـةـ وـ الـعـلـمـ وـ كـلـ ماـ يـمـتـ الـحـيـاـةـ بـصـلـ؟ـ دـاخـلـ المسـجـدـ ايـضاـ (وـ انـ تـلـمـعـواـ
وـ عـلـمـواـ خـارـجـهـ ايـضاـ).

و المسـجدـ هوـ المـنـطـلـقـ الاسـاسـ لـلـقـرـآنـ وـ اـنـتـشـارـ اـفـكـارـهـ وـ تعـالـيمـهـ وـ روـحـهـ وـ منـهجـهـ
وـ ماـ يـحـتـوىـ منـ مـبـادـيـءـ وـ اـسـاسـيـاتـ حـيـاتـهـ.

فالـقـرـآنـ الـكـرـيمـ، كـتـابـ الـهـىـ سـماـوىـ يـحـتـوىـ عـلـىـ كـلـ ماـ يـتـعـلـقـ بـالـاـنـسـانـ فـىـ حـيـاتـهـ وـ آخـرـتـهـ
يـحـتـوىـ عـلـىـ الـعـلـمـ وـ الـمـعـرـفـةـ وـ مـخـتـلـفـ الـاـصـولـ وـ الـفـروعـ (وـ انـ جـاءـ مـجـمـلاـ).

وـ فـىـ الـوقـتـ نـفـسـهـ جـاءـ بـيـرـنـامـجـ عـلـمـىـ وـ تـرـبـوـيـ هـدـفـهـ اـيـصالـ الـعـلـمـ الصـحـيـحـ الخـالـىـ منـ
الـشـوـائـبـ وـ التـرـبـيـةـ الـهـادـفـةـ الـمـنـاسـبـةـ لـلـنـاسـ اـجـمـعـ، ليـعـيشـواـ سـعـداـ، وـ فـىـ الـوقـتـ نـفـسـهـ ليـعـرـفـواـ خـالـقـهـمـ
وـ مـبـدـعـهـمـ منـ خـالـلـ ماـ خـلـقـ اللهـ تـعـالـىـ منـ مـخلـوقـاتـ وـ نـعـمـ.

١. سيرة المصطفى نظرة جديدة، هاشم معروف الحسني، منشورات الشريف: ص ٢٧٥ - ٢٧٦ .

لقد حفل القرآن الكريم بالعلم والموضوعات المختلفة، وفى الوقت نفسه تضمن ثقافة التعليم والتربية الالزمه وكل ما ينفع العباد والبلاد.

فقدم القرآن الكريم الى الناس كل ما يهمهم من تعاليم سواء للدنيا او الآخرة و من هذه الثقافة القرآنية الالهية بنى المسلمون حياتهم و سلوكهم و حضارتهم العالمية التي فاقت كل الحضارات البشرية في العالم.

وقد زخر القرآن الكريم بالعلم والاشادة بالعلماء وبالمنهج العلمي والتربوي، وكان ذلك الاسس العلمية الحقيقة للحضارات الأخرى.

و اذا اردنا ان نذكر الآيات القرآنية التي نشرت الثقافة والحضارة والتربية الصحيحة فسنخرج عن طبيعة هذا البحث الصغير.

فعلى مستوى اهتمامه بالعلم و طلب الزيادة في العلم والمعرفة قال تعالى في محكم كتابه الكريم:

﴿وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾^(١)

و دعا الى الزيادة في العلم بقوله:

﴿وَفَوَّقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ﴾^(٢)

و على مستوى اهتمامه بالعلماء ذكر القرآن الكريم منزلتهم الرفيعة، فقد قرنهما به وبملائكته بقوله تعالى:

﴿شَهَدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ﴾^(٣)

و خشية العلماء اكبر من خشية غيرهم قال الله تعالى:

﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾^(٤)

١. طه: ١١٤ . ٢. يوسف: ٧٦

٣. آل عمران: ١٨ . ٤. فاطر: ٢٨

و لا يمكن ان يقارن العلماء بغيرهم ممن لا يعلمون قال عز من قائل:

﴿هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْمَلُونَ وَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾.^(١)

و في فضيلة التعليم ذكر القرآن الكريم قوله تعالى:

﴿فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طائفةٌ لِتَسْعَهُوا فِي الدِّينِ﴾.^(٢)

و قال تعالى ايضاً:

﴿فَسَأَلُوا أَهْلَ الْدِكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾.^(٣)

اما فضيلة التعليم فقد ذكر القرآن قوله تعالى:

﴿وَ لَيَسْدِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ﴾.^(٤)

و قال تعالى ايضاً:

﴿وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتَبَيَّنَنَّهُ لِلنَّاسِ وَ لَا تَكُونُونَهُ﴾.^(٥)

و هو ايجاب للتعليم و قال عز وجل ايضاً:

﴿إِذْ أُدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَ الْمُؤْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلُهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾.^(٦)

و هناك آيات اخرى مشابهة قربية او بعيدة مما لها صلة بعملية العلم و التربية و التعليم

و هي كثيرة لامجال لذكرها هنا، و انما اوردنا ذلك لعلاقتها باهمية القرآن من الناحية العلمية

و التربية و التعليمية.

العلم والتربية في المسجد (تعاليم الرسول)

و اذا انطلق القرآن الكريم والعلم والتربية من المسجد فان تفاصيل و شروح و تعاليم القرآن كذلك انطلقت من المسجد.

١. زمر: ٩ . ٢. توبه: ١٢٢

٣. الأنبياء: ٧ . ٤. توبه: ١٢٢

٥. آل عمران: ١٨٧ . ٦. نحل: ١٢٥

فقد انطلق الرسول الراكم - وهو المصدر الثاني للعلم والتربية و تعاليم الاسلام - انطلق لنشر العلم والتربية و تعليم الناس كل ما يحتاجونه في حياتهم الدنيوية و آخرتهم.

فكان الرسول محمد بن عبد الله ﷺ قطعة علم الهيئة تجري على الارض سواء بقرآن الكريم او بخطب؟ الكثيرة او تعاليمه او تقاريره او افعاله او سلوكه وكل حياته، فهو العلم الالهي على الارض ارسله الله تعالى ليبلغ الناس كل التعاليم الالهية في مختلف المجالات جاعلاً المسجد القاعدة الاساسية للتبلیغ و نشر العلم و التربية الصحيحة.

و من مظاهر هذا الاهتمام بالعلم والثقافة والدين ونشرها بين الناس، هو الحث على قراءة القرآن، فقد ورد عنه قوله:

«يا بني لاتفعل عن قراءة القرآن اذا امسيت، فان القرآن يحيى القلب
الميت وينهى عن الفحشاء والمنكر». ^(١)

و كان ﷺ يطلب الزيادة في العلم آخذًا بما ورد في القرآن «و قُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» فقد كان يقول:

«اللهم انفعني بما علمتني و زدني علمًا». ^(٢)
وقال ايضاً:

«لابورك لى في صبيحة لا ازداد فيها علمًا». ^(٣)

و كان علمه منتقى لا يطلب كل علم، فقد قال ﷺ:
«اللهم انى اعوذ بك من علم لا ينفع و قلب لا يخشع و من نفس لا تشبع». ^(٤)
و كان يؤكّد ان يكون العلم لله، فقد قال ﷺ:

«من طلب العلم لغير الله، لم يخرج من الدنيا حتى يأبه عليه العلم فيكون لله

١. تذكرة الحمدونية، ابن حمدون: ج ١ ، ص ٥٤ . ٢. بحار الأنوار، المجلسي: ج ٣ ، ص ٧٠ .

٣. منتاح السعادة و مصباح السيادة، طاش كبرى زاده: ج ١ ، ص ٤ .

٤. صحيح مسلم في الذكر والدعاء، باب التسبيح رقم ٢٧٢٢ .

و من طلب العلم لله، فهو كالصائم نهاره والقائم ليله، و ان باباً من العلم يتعلمه الرجل خير له من ان يكون ابو قبيس ذهباً له فأنفقه في سبيل الله^(١).

و لاشك ان العلم والاهتمام بنشره كان يجري في دماءه صلوات الله عليه وآلها و سلم، فهو ديدنه آناء الليل و اطراف النهار، لانه انما بعث معلماً و مبلغاً الرسالة على اكمل وجه، وقد جاء عنه ﷺ انه قال:

«ان الله لم يبعثني معتقداً ولا متعنتاً ولكن بعثني معلماً ميسراً»^(٢)

و من هذه الرواية نعرف أنَّ اهم ما جاء في بعثة الرسول الأكرم، هو التعليم والتبلغ و نشر العلم، فهو المعلم الميسَّر لما جاء في الشريعة الإسلامية و ذلك ما اراده ابوه ابراهيم عليه السلام من بعثته حين دعا ربه قائلاً:

﴿رَبَّنَا وَ أَبْعَثْتُ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَنْذُرُهُمْ آيَاتِكَ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ يُزَكِّيَهُمْ﴾^(٣).

و قد استجاب ربه دعوته في بعثة نبينا الراحل محمد بن عبد الله صلى الله عليه وآلها و سلم لذلك الغرض كما قال سبحانه و تعالى في محكم كتابه الكريم:

«لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنفُسِهِمْ يَنْذُرُهُمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيَهُمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ»^(٤).

فالرسول الراحل ﷺ هو ابن المنطقة التي ظهر فيها الإسلام يتلو آيات الله الدالة على وحدانية و قدرته و علمه و حكمته و يعلمهم الكتاب؛ أي القرآن الذي جمع كل مائهم و حفظ لغتهم و حثّهم على العلم و مكارم الأخلاق، و يعلمهم الرسول الراحل كذلك الحكمة و هي وضع الأشياء في مواضعها.

و قيل ان المراد بها الفقه.^(٥)

١. منتاح السعادة و مصباح المسادة: ج ١ ، ص ١٠ . ٢. صحيح مسلم، الطلاق رقم ١٤٨٨ .

٣. بقره: ١٢٩ . ٤. آل عمران: ١٦٤ .

٥. تفسير الكاشف، محمد جواد مغنية: ج ٢ ، ص ١٣٣ .

لقد كان النبي الاعظم ﷺ خير من قام بالعلم والتربية الصالحة للذين حث عليهما القرآن الكريم خاصة، و تعاليم الاسلام عامة، وذلك من خلال اقواله و افعاله و تقريراته و تأكيداته نشر العلم و اشاعة التعليم في اوساط الامة الاسلامية، وكان مسجد النبوي الكبير خير مكان و منطلق؛ انطلق منه العلم و التعليم و التربية الاسلامية الصحيحة. فكان عليه افضل الصلاة والسلام يقول:

«يا ايها الناس انما العلم بالتعلم والفقه بالتفقه و من يراد الله به خيراً يفقهه
بالدين، و انما يخشى الله من عباده العلماء». ^(١)

و يقول ايضاً:

«من تعلم بباباً من العلم يعلم الناس أعطى ثواب سبعين صدّيقاً». ^(٢)

و يقول ايضاً:

«تعلموا العلم و تعلموا للعلم السكينة الورق». ^(٣)

وهناك اقوال مشابهة اخرى تدل على اهتمامه الكبير بالجانب العلمي و التربوي و الثقافي
لامجال لذكرها هنا.

المسجد الدور والانجازات

و ماذا انجز المسجد منذ نشأته، و ماذا قدم في تاريخه الطويل؟ و ما مدى دوره في العملية العلمية
و التربية؟

لا شك كانت انجازاته كبيرة و عظيمة بكبر الاسلام و عظمته. فكان المسجد مهدًا متيناً
للإسلام، وكان مدرسة نموذجية للإسلام الحضاري وكان روحًا و منهاجاً قويمًا دفع الإسلام إلى
كل العالم، ناشراً نوره و افكاره و تعاليمه، مريباً خير رجال الإسلام.

١. مجمع الزوائد و منبع الفوائد، الهيثمي: ج ١ ، ص ١٣٣ .

٢. مفتاح السعادة و مصباح السعادة: ج ١ ، ص ١٣ . ٣. مجمع الزوائد: ج ١ ، ص ١٣٤ .

لقد مزج المسجد العبادة بالعلم بالتربية بالأخلاق منذ بدايته ليتطور الى مدرسة و جامعة و معهد مهم من معاهد العلم في الإسلام. وقد ظهرت أسماء مساجد شمخت عالياً في تاريخ الحضارة الإسلامية، فاضافة إلى المسجد الحرام والمسجد النبوي والمسجد الأقصى ظهر جامع القرويين في فاس الذي أسس سنة ٢٤٥ هجرية، وكان جامع الزبيونة في تونس الذي بني في القرن الثاني الهجري والجامع الأزهر الذي بني في سنة ٣٥٩ هجرية وأخرى غيرها وهي في الحقيقة مساجد و جامعات في الوقت نفسه. قدمت الدين الإسلامي مزيجاً بالعلم بالتربية بالمنهج الصحيح.

يقول الشيخ طه الولي:

«ولست أبالغ حين أقول بأن المسجد كان يقوم في الماضي بنفس الدور الذي تقوم به المؤسسات الجامعية في حقول الثقافة والعلم والفكر، ذلك أن اساطين العلماء الذين يعتز بهم الفكر العالمي، ويتباهى المسلمون في الكلام عن آثارهم وتراثهم، إن هؤلاء الأساطير قد بدأوا وأحياناً لهم العلمية في أروقة المساجد وعند سوريتها. ولما أصابوا حظاً كافياً من المعرفة تابعوا ارتياح المساجد التي تعلموا فيها، ليؤلفوا حلقة جديدة في سلسلة أعلام الفكر الإسلامي وليبشروا ما في صدورهم من رصيد الثقافة في العديد من الطلاب الذين كانوا بدورهم يقبلون على هؤلاء العلماء في مجالسهم وحلقاتهم ومواعيدهم في المساجد كي يحملوا عنهم فيما بعد مشعل الثقافة الإسلامية، وهكذا دواليك». ^(١)

ويقول سيد كمال سيد جواد:

«وقد كان المسجد ولايزال المركز الشعاعي للعطاء الفكري والحضاري والمحور الذي يلتقي حوله المسلمون ومركز الدائرة الذي ينشد إليه المؤمنون والمحرك والمسدد...». ^(٢)

١. المساجد في الإسلام، طه الولي: ص ١٦٣ .

٢. مساجد إيران، د. سيد كمال سيد جوادي: ص ٥، ١٣٧ هـ.

و حول انجازات المسجد على مستوى التنوع العلمي و تخرج اعداد كبيرة من العلماء و الفقهاء و المربين يقول الشيخ محمد نورالحسن وكيل الجامع الأزهر: و عندما صار كل منهما (أى الأزهر و جامع القرويين) مقرًا للدراسات الإسلامية والعربية تناولت فيها الدراسة جميع فروع المعرفة المختلفة التي يتكون منها التراث الإسلامي و العربي. فبجانب علوم اللغة و الفقة و علوم التفسير و الحديث و العلوم الأخرى الدينية كانت الطبيعة و كان الطب وكانت الرياضة وكانت الفلسفة، كل منها يكون جانباً من جوانب فروع المعرفة التي عنى بها الأزهر و جامع القرويين. وكان لكل فرع من هذه الفروع علماء مبرزون هنا وهناك يُرحل إليهم طلاب العلم و يقيمون لديهم فترة طويلة او قصيرة للتلمذة عليهم في موضوع المعرفة و التعرف على منهجهم في البحث.

و كان من أشهر العلماء في الأزهر: ابن الحاجب و خليل، والخرشى والزرقانى والعدوى و الدّردير و الامير و البنانى و السبكى و جلال الدين المحلى و السيوطى، و شيخ الاسلام زکرى الانصارى و ابن حجر و العينى والاسنوى و الاشمونى و الصبّان و الملوى، و ابن الهيثم الذى وضع الاسس العلمية لنظريات نيوتن في الطبيعة.

و كان من أشهرهم في القرويين الأئمة العلماء: الحافظ احمد بن على بن قاسم الزقاق و المفتى محمد بن قاسم القصار، والفقيه احمد بن محمد بن يوسف الصنهاجى، والمتكلم ابو عمر الشلاّلجي و هو من طبقة ابى المعالى الجوينى فى الشرق والمحدث ابن رشيد السبتي و الحافظ ابوالعلاء العراقي، و اللغوى ابن زاكور، و الرياضى ابن البناء المراكشى، و الطبيب ابوالقاسم الوزير.

و على هذا يكون المسجد في الإسلام عنصراً أساسياً و ركناً قوياً من الأركان التي قام عليها الدين الإسلامي الحنيف و العلم في الإسلام و الحضارة الإسلامية الظاهرة فقد احتضن المسجد مختلف العلوم و افرز عدداً كبيراً من العلماء و العظماء و بذلك ازدهر العلم و الحضارة الإسلامية. و مثل هذا لم يحصل في الديانات الأخرى.

المصادر والمراجع

- ١ - القرآن الكريم.
- ٢ - بحار الأنوار، محمد باقر المجلسي، بيروت.
- ٣ - التذكرة الحمدونية، ابن حمدون، بيروت.
- ٤ - تفسير الكاشف، الشيخ محمد جواد مغنية، بيروت، دار العلم للملايين.
- ٥ - سيرة المصطفى نظره جديدة، هاشم معروف الحسيني، منشورات الشريف الرضي، قم.
- ٦ - صحيح مسلم، مسلم بن الحجاج، بيروت.
- ٧ - مجمع الزوائد و منبع الفوائد، نور الدين الهيشمي، بيروت.
- ٨ - محمد خاتم الرسل، د. شوقى ضيف، دار المعارف بمصر، القاهرة.
- ٩ - مساجد ایران، دراسة تاريخية حضارية آثرية فنية، سید کمال حاج سید جوادی، دار سروش للطباعة والنشر، طهران ١٣٧٥ هـ.
- ١٠ - المساجد في الإسلام، الشيخ طه الولي، دار العلم للملايين، بيروت ١٩٨٨ م.
- ١١ - المصباح المنير، احمد الفيومي، منشورات دار الهجرة، قم.
- ١٢ - المعجم الوسيط، مجمع اللغة العربية بالقاهرة، او فست ١٩٨٨ م.
- ١٣ - معجم مصطلحات العمارة والفنون الإسلامية، د. عاصم محمد رزق، مكتبة مدبولى، القاهرة ٢٠٠٠ م.
- ١٤ - مفتاح السعادة و مصباح السعادة، طاش كبرى زادة، بيروت.
- ١٥ - المفردات في غريب اللغة، الراغب الأصفهاني، دار المعرفة، بيروت.
- ١٦ - موسوعة المورد، منير البعلبكي، دار العلم للملايين، بيروت.
- ١٧ - الميزان في تفسير القرآن، سيد محمد حسين الصباطي، مؤسسة الاعلمى، بيروت.

فصل دوّم

مسجد و نوآوری

- ۱ - نوآوری و شکوفائی در مدیریت کلان مسجد.
- ۲ - تعلیم و تربیت در مسجد با رویکرد نوآوری و شکوفائی.
- ۳ - نوآوری و شکوفائی در عرصه مسجد با موضوع جذب جوانان و نوجوانان.
- ۴ - مسجد مجازی.
- ۵ - مسجد و بهداشت، اینمنی و محیط زیست (H.S.E).

نوآوری و شکوفایی در مدیریت کلان مساجد

□ نرگس قاسمی^(۱)

چکیده

مسجد، جایگاه مقدس و پایگاه مذهبی مسلمانان، از لحاظ فرهنگی و اجتماعی بسیار غنی و از لحاظ جغرافیایی نیز در سراسر جامعه اسلامی گستره وسیعی را به خود اختصاص داده است، با این خصوصیات است که مساجد در جوامع اسلامی می‌توانند کارکردهای متنوعی داشته و نقش‌های گوناگونی را پذیرفته و ایفانماید. با توجه به این ویژگی‌هاست که مساجد بنا بر ترین و تعیین‌کننده ترین نهادی بوده‌اند که از صدر اسلام تاکنون، در جامعه اسلامی نقش‌های متعددی بر عهده داشته است. پراکندگی گستره مساجد و در نتیجه تحت تأثیر قرار دادن تمام اقسام جامعه، حضور نیروهای فاضل و مؤمن در مساجد و سرمایه اقتصادی عظیم بناها و تجهیزات مساجد، گویای عظمت سرمایه‌ای به نام «مسجد» است که می‌تواند بستر مناسب نشر معارف اسلامی و آموزه‌های فرهنگی و اجتماعی باشد. برای دستیابی به جایگاه ارزشمند و اعتلای مساجد کشور، تحول در شیوه‌های مدیریت کلان بر مساجد امری انکارناپذیر است، این انتظار نه فقط در فکر بلکه در عمل نیز لازم و ضروری است، با توجه به اهمیت این تحول در این مقاله سعی شده است، بدان پرداخته شود.

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی.

۳۰۵ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / نوآوری و شکوفائی در مدیریت کلان مساجد

نتیجه این پژوهش که با روش توصیفی و تحلیلی صورت گرفته است، نشان می‌دهد که همه سازمان‌ها و نهادها برای بقا نیازمند اندیشه‌های نو و نظرات بدیع و تازه‌اند. حدود شصت یا هفتاد هزار مسجد در کشور وجود دارد که به جرأت می‌توان گفت گسترده‌ترین شبکه فراگیر اجتماعی در کشور است که نیازمند مدیریتی خلاق در سطح کلان جهت بهره‌برداری بهتر از این پتانسیل عظیم است.

کلید واژه: مسجد، مدیریت کلان، نوآوری، خلاقیت.

مقدمه

با نگرشی اجمالی به تاریخ مساجد در می‌یابیم که مسجد تنها برای انجام فرایض دینی نبوده، بلکه همواره مهم‌ترین پایگاهی به‌شمار می‌رفته که مردم و به خصوص جوانان و افراد با نفوذ، در آنجا جمع می‌شده‌اند تا درباره مسائل دینی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، خدماتی و...، به بحث و مذاکره بپردازنند، از این رو پیوسته از این مکان مقدس به صورتی مردمی به‌منظور سیاستگذاری‌های مختلف و انجام امور مورد نیاز استفاده می‌شده است، اما با توجه به تحولات جامعه ایرانی و جهان نیازمند بهره‌گیری از روش‌های نوینی هستیم که نشان‌دهنده جایگاه والاتر مساجد باشد. در این رهگذر شکی نیست که مساجد باید دارای مدیریتی قوی، توانمند، نوآور و خلاق در سطح کلان باشند، این مدیریت می‌باید بتواند مساجد را هم به‌منظور تقویت بنیه دینی، مذهبی و هم به‌منظور بهره‌برداری سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... مهیا سازد و از این پتانسیل حداکثر بهره‌وری را داشته باشد. البته تا به امروز تلاش‌های فراوانی صورت گرفته است اما هنوز ظرفیت‌های فراوانی وجود دارد که در سایه خلاقیت و نوآوری در سطح کلان مساجد به شکوفایی خواهد رسید.

اصطلاحات تحقیق

● مدیریت

فرایند به کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و انسانی در برنامه‌ریزی، سازماندهی، بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل است که برای دستیابی به اهداف سازمانی و براساس نظام ارزشی مورد قبول صورت می‌گیرد. در تعریفی دیگر آن را فرایند، برنامه‌ریزی، سازماندهی، هدایت و کنترل کوشش‌های اعضای سازمان و استفاده از تمام منابع سازمان برای دستیابی به اهداف معین سازمانی می‌دانند.

نوآوری: معمولاً واژه خلاقیت با نوآوری به طور متراffد استفاده می‌شود.

خلاقیت عبارتست از به کارگیری توانایی‌های ذهنی برای ایجاد یک فکر یا مفهوم جدید. فکر باید به عمل درآید تا نتایج آن معلوم گردد و به نوآوری تازه منجر گردد. در چند دهه اخیر پژوهش‌های بسیاری در زمینه خلاقیت انجام شده است. پژوهش‌های انجام شده در زمینه آموزش خلاقیت، عموماً به این نتیجه رسیده است که خلاقیت را هم می‌توان آموزش و هم پرورش داد.

مسجد: مسجد، یعنی جای سجده و تواضع در پیشگاه خداوند. گاه از مسجد به عنوان بیت الله هم یاد می‌شود.

● کارکردهای مسجد

هر دین الهی، مکانی را به عنوان پرستشگاه برای برقراری ارتباط پیروان خود با خدا و یا محلی برای اجتماع این رهروان تعیین کرده است و آنان را به رعایت آداب و رسوم خاصی در آن تشویق نموده‌اند. در ادبیات و فرهنگ‌های مختلف بشری از محل نیایش، با نام‌های متناسب با زبان و فرهنگ مردمان آن دیار یاد شده است، همچنین تلاش‌های زیادی نیز در راستای حفظ و نگهداری و زیباسازی این اماکن توسط مردم و حکومت‌ها صورت می‌گیرد. اسلام نیز به عنوان دینی که در ادامه مسیر ادیان الهی است، برای عبادت پیروان خود محلی را به نام مسجد در نظر

گرفت. این مکان مقدس در طول تاریخ هزار و چهارصد ساله خود، کارکردها و نقش‌های گوناگونی داشته است که به اجمال برخی از آنها را بر می‌شماریم:

۱ - مسجد محل عبادت

نخستین اقدام پیامبر اکرم ﷺ بعد از هجرت از مکه و ورودشان به مدینه، ساختن مسجد قبا با کمک مردم این شهر بود، مسجدی که قرآن از آن این‌گونه تعبیر می‌کند:

﴿لَا تَقْعُمْ فِيهِ أَبَدًا لَّمْسِجِدٌ أُسِّسَ عَلَى النَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقْوَمَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ﴾.^(۱)

در قرآن، هر جا سخن از مسجد به میان آمده، جنبه‌های عبادی آن به عنوان نقش اولیه و بنیادین این جایگاه مقدس، مورد تأکید قرار گرفته است. خداوند بزرگ می‌فرماید:

«و مساجد ویژه خداست. پس هیچ کس را با خدا مخوانید». ^(۲)

و در آیه دیگر می‌فرماید:

«پروردگارم بر دادگری فرمان داده است و این‌که در هر مسجدی روی خود را مستقیم (به سوی قبله) کنید و درحالی که دین خود را برای او خالص گردانیده‌اید وی را بخوانید. همان‌گونه که شما را پدید آورده و به سوی او باز می‌گردید». ^(۳)

این آیه به روشنی می‌فهماند که مسجد، کانون پرستش خالصانه است. خداوند بزرگ در جایی دیگر، مسجد را جایگاهی معروفی می‌کند که در آن نام خداوند فراوان برده می‌شو:

﴿وَ مَسَاجِدٌ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا﴾.^(۴)

«و مساجدی که نام خدا در آنها بسیار برده می‌شود».

. ۱. توبه: ۱۰۸ . ۲. جن: ۱۸ .

. ۳. اعراف: ۲۹ . ۴. حج: ۴۰ .

با توجه به آیات ۳۶ و ۳۷ سوره «نور» نیز مسجد، پایگاه تجمع مردانی است که صبح و شام در آن جا به تسبیح و عبادت مشغولند و همچو تجارت و معامله‌ای آنان را از یاد خدا باز نمی‌دارد.

۲ - مسجد محلی برای حل مشکلات مردم

در دوره حکومت نبوی ﷺ و پس از آن، مساجد در حل و فصل مشکلات مردم و دستگیری از محرومان و نیازمندان نقش مهمی ایفا می‌کردند و این نقش تا امروز نیز کم و بیش باقی مانده است. برای نمونه امیرالمؤمنین علیہ السلام به هنگام رکوع در مسجد انگشت خویش را به فقیر دادند.^(۱) و پیامبر خدا ﷺ، اصحاب صفة را که به شدت در تنگنای مالی قرار داشتند، در محلی به همین نام در مسجد سکنی داد و آنان را در هدایای خود شریک نمود و به مردم سفارش کرد به یاری آنان بنشتابند.

۳ - مسجد کانون فعالیت‌های علمی و فرهنگی

تاکید پیامبر ﷺ بر کسب علم و ضرورت فراگیری آن برای هر مرد و زن مسلمان، مساجد را به کانون‌های ارزشمند علمی و فرهنگی تبدیل نمود. پیامبرا کرم ﷺ که مأمور به تلاوت قرآن و تعلیم کتاب و حکمت به مؤمنان بود، مسجد را محل آموزش قرآن، تلاوت و حفظ آن قرار داد و خطابه‌ها و موعظه‌های خویش را که درس زندگی بود در آنجا ایراد کرد.

امروزه نیز مساجد از جهت فرهنگی به صورت مهم‌ترین پایگاه فعالیت‌های دینی در فضای جامعه تأثیر عمیق و ژرف داشته، معادلات فرهنگی اطراف خویش را به سود عبودیت الهی تغییر می‌دهند و این امر در صورتی است که مدیران مساجد خصوصاً روحانیون به خوبی از جایگاه معنوی مسجد در مسیر باشته آن سود جویند.

۳۰۹ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / نوآوری و شکوفائی در مدیریت کلان مساجد

فعالیت‌های فرهنگی و دینی در مساجد می‌تواند از تنوع بسیاری برخوردار باشد، به تناسب نیازمندی‌های نوع مخاطبان و... دارای متغیرهای فراوان باشد، اما در اینجا از باب نمونه برخی از فعالیت‌های فرهنگی مساجد عبارتند از: جلسات سخنرانی، کلاس‌های مختلف آموزشی و فرهنگی برای کودکان، نوجوانان و جوانان، وجود کتابخانه و نوارخانه، جلسات پرسش و پاسخ و... این فعالیت‌ها با توجه به زمان و شرایط حاکم بر جامعه می‌توانند توسعه یافته و در راستای اهداف متعالی نظام اسلامی مورد استفاده بیشتری قرار گیرد. به ویژه در حال حاضر که ابزارهای گوناگون تبلیغی و رسانه‌ای در پی ترویج فرهنگ‌های دیگری در میان افراد جامعه به خصوص جوانان و نوجوانان هستند.

مقام معظم رهبری در دو دهه اخیر، همواره از تهاجم فرهنگی سخن به میان آورده‌اند و مخاطرات آن را گوشزد کرده‌اند و در هشداری مهم فرمودند: «اگر در مقابل تهاجم فرهنگی و اعتقادی استکبار جهانی مقاومت نکنیم، شکست قطعی است». ^(۱)

با توجه به آن چه بیان شد، یکی از مهم‌ترین مکان‌هایی که توان و پتانسیل‌های لازم جهت مقابله با تهاجم فرهنگی را دارد، مسجد است.

۴ - مسجد محل تبادل افکار و اندیشه

یکی از مهم‌ترین امکانی که افراد جامعه می‌توانند به بیان، تفسیر، تجزیه و تحلیل مسائل اقتصادی، سیاسی اجتماعی، بهداشتی و به‌طور کلی مسائل روز پردازند، مساجد هستند.

۵ - مسجد مکان تربیت دینی

هدف از تربیت دینی، ایجاد تقویت و پرورش روح تقاو و هدایت‌پذیری است؛ زیرا نجات، درگرو ایمان و تقوای مستمر و رسیدن به مقام رضا می‌باشد. ^(۲)

۱. حوزه و روحانیت: ص ۹۸ . ۲. پور علی فرد، ص ۱۹ .

۶- مسجد مرکز تصمیم‌گیری‌های سیاسی و حکومتی

بی تردید هسته نخستین حکومت نبوی ﷺ در مسجد پی ریزی شد. پیامبر خدا ﷺ به هنگام مهاجرت از مکه به مدینه مسجد قبا را بنا نهاد. بسیاری از تصمیم‌گیری‌های سیاسی و اجتماعی در زمان پیامبر اکرم ﷺ در مسجد صورت می‌گرفت. مردم برای انجام امور مختلف در مسجد گردهم جمع می‌شدند و مرکز دیگری را نمی‌شناختند، پیامبر اکرم ﷺ با انجام امور در مسجد، ظرفیت بالای این مرکز دینی را به مردم نشان می‌داد و بر تک بعدی بودن دین اسلام خط بطلان می‌کشید، حتی پذیرش هیأت‌های نمایندگی و سران اقوام مختلف و فرستادگان قبائل و مذاکره با آنان در مسجد انجام می‌گرفت.

مسجد تنها یک عبادتگاه نیست، بلکه مرکزی برای حیات سیاسی و اجتماعی است، از این رو پیامبر اکرم ﷺ سفيران را در مسجد به حضور می‌پذیرفت. شئون دولت را از مسجد اداره می‌کرد و برای مردم در امور سیاسی و دینی از فراز منبر پیام می‌فرستاد.

امام خمینی ره نیز برای مسجد کارکرد سیاسی را مطرح می‌فرمایند:

«این مسجد‌الحرام و مساجد در زمان رسول اکرم ﷺ، مرکز جنگ‌ها، سیاست‌ها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده». ^(۱)

۷- مسجد دادگستری و مرجع حل و فصل دعاوی

پیامبر اکرم ﷺ در دوران حکومت خود در مدینه مسجد را محل قضاوت خویش قرار داده بودند. همان‌گونه که پیامبر اکرم ﷺ در مسجد قضاوت می‌کردند، امیرالمؤمنین علی ع نیز در مسجد جامع کوفه به قضاوت می‌پرداختند.

۱. صحیفه نور: ج ۱۸، ص ۶۷.

۸ - مسجد مقرّ فرماندهی و بسیج نیروهای نظامی

پیامبر اکرم ﷺ در بسیاری از موارد مشاوره‌های مربوط به جنگ را در مسجد انجام می‌دادند و سپاهیان اسلام را هنگام اعزام برای غزوه‌ها در مسجد جمع می‌کردند.

۹ - مسجد پایگاه وحدت آفرین

در زمان ائمه معصومین علیهم السلام، صفت‌بندی مذاهب به شکل فعلی نبود و مسلمانان با عقاید مختلفی که داشتند در مساجد شرکت می‌کردند و اختلافات آن زمان به اختلافات سیاسی شباht بیشتری داشت تا اختلافات مذهبی، برهمین اساس در مساجد تقسیم‌بندی مذهبی و فرقه‌ای رواج چندانی نداشت و همواره ائمه معصومین علیهم السلام سفارش می‌کردند که طرفداران آنها حتماً در مساجد شرکت کنند و حتی به امامان سنی مذهب اقتدا نمایند.

۱۰ - مسجد محل برگزاری جلسات پرسش و پاسخ

مستندات تاریخی نشان می‌دهد جلساتی وجود داشته تا مسلمانان بتوانند پرسش‌های علمی خود را با پیامبر ﷺ، در میان بگذارند.^(۱)

گاهی این گفت‌وگو با نمایندگان سایر ادیان بوده و جایگاه این گفت‌وگوها جایی جز مسجد نبود.^(۲)

شکی نیست که مساجد دارای کارکردهای فراوان دیگری نیز هستند. اما آنچه در این پژوهش می‌خواهیم بدان دست یابیم، راه کارهایی است که می‌تواند به بروز خلاقیت و نوآوری در مساجد، آن هم در سطوح کلان مدیریتی است.

۱. غزالی: ج ۱، ص ۳۹۵.

۲. ابن‌شهر: ج ۲، ص ۲۳۵.

نوآوری و شکوفایی در مدیریت کلان مساجد

رونق و شکوفایی مسجد در ایجاد و تداوم فرهنگ دینی بسیار مؤثر است. امروزه با توجه به تهاجم فرهنگی گسترده دشمنان انقلاب و اسلام و تغییر نگرش افکار عمومی درباره دین و دینداری، لازم است مساجد با شیوه‌ها و ابزار نوینی، رسالت دینی خود را انجام دهنند.

هر سازمان و نهادی برای آن که بتواند به حیات خود ادامه دهد، نیاز به بازسازی مداوم دارد. اما بازسازی و نوسازی سازمان‌ها، هنگامی میسر است که اهداف آن با مقتضیات زمانی هماهنگ گردد و روش‌های خود را به طور مداوم بهبود بخشنند. مساجد نیز از این قانون مستثنی نیستند. امروز اصلی ترین مشکل مساجد عبارت است از:

۱ - ضعف در جذب بیشتر جوانان و نوجوانان.

۲ - وجود تشکیلات موازی و ناهمانگ و تعدد مراکز دخیل در مدیریت و امور مساجد.

۳ - پایین بودن فرهنگ حضور، به گونه‌ای که مردم ما هنوز آنچنان که باید، آداب حضور در مسجد را نمی‌دانند.

۴ - حساسیت فوق العاده نسبت به دخالت دولت و حکومت در مسجد.

۵ - محدود شدن نقش مسجد به گونه‌ای که بعد از نماز، دومین کارکرد آن را مبارزات سیاسی علیه حاکمان ظالم می‌دانند و غیر از این کارکرد دیگری را سراغ ندارند.

۶ - باور مسئولین حکومتی، نمایندگان مجلس و... بر نداشتن مسئولیت مستقیم در قبال مساجد.

۷ - نامشخص بودن جایگاه حقوقی مسجد در نظام اداره کشور.

۸ - اختلاف آرا در نحوه اداره مساجد و نوع رابطه با حکومت.

با توجه به آنچه گفته شد، باید به دنبال راه کارهایی برای رفع این معضلات باشیم. یکی از اساسی ترین این راه‌ها، داشتن مدیریت نوآور و خلاق در سطح کلان مساجد است. موفقیت در این کار هیچ‌گاه یک اتفاق یا حادثه نیست، بلکه از طریق تلاش‌های همه جانبه تمام

۳۱۳ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / نوآوری و شکوفائی در مدیریت کلان مساجد

عناصر تحقق می‌پذیرد. روشن است که خلاقیت را نمی‌توان با فشار ایجاد کرد، بلکه باید به آن اجازه داد تا ظهر کند. همان‌گونه که زارع نمی‌تواند جوانه را از دانه بیرون بیاورد، اما می‌تواند شرایط مناسبی برای رشد دانه فراهم آورد. در مورد خلاقیت هم همین شرایط صادق است. باید زمینه‌ای مساعد برای رشد و توسعه خلاقیت فراهم آورد. با فراهم کردن امنیت روانی و آزادی، احتمال ظهر خلاقیت سازنده را افزایش داد؛^(۱) بنابراین در راه رسیدن به این هدف می‌باید:

۱- در مقوله منابع انسانی مدیریت کلان مساجد، فعالانه آموزش داده و به توسعه دانش اعضای خود، آن طور که روز آمد باشد، تشویق کند.

امنیت شغلی در سطح عالی برای کارکنان خود فراهم آورد و به افراد جرأت بدهد که تغییر پذیر باشند. زمانی که اندیشه‌ای جدید تکامل می‌یابد، پیشتازان تغییر، فعالانه و با شور و شوق اندیشه را تعالی می‌بخشند و آن را حمایت می‌کنند، بر مشکلات چیره می‌شوند و اطمینان می‌دهند که نوآوری به مرحله اجرا درخواهد آمد. برای بیان خلاق و حل مسائل به صورت خلاق فرصت فراهم کنند.

۲- امروزه در مدیریت کلان، برای به کارگیری استعدادهای نهفته زیرمجموعه خود، باید مدیران نوآور و خلاق را با مکانیزم‌های مختلف مورد تشویق قرار داد.

۳- تجربه تاریخی نشان می‌دهد که اگر قرار باشد یک پدیده تبدیل به یک فرهنگ شود، نیاز مبرم به تلاش پیگیر و یا برنامه بلندمدت دارد.^(۲)

۴- در سطوح کلان مساجد هم این مسئله صدق می‌کند و نیازمند برنامه‌ریزی بلندمدت با هدف‌گذاری‌های بزرگ هستیم تا بتوان به نوآوری و خلاقیت رسید. یعنی برای آینده مساجد چشم‌انداز روشی داشته باشیم. برای مثال قصد داریم تا پنج سال دیگر به کجا برسیم؟

۵- تلاش برای تغییر نگرش در بین مسؤولان نظام، علماء، حوزه‌ها و مردم، پیرامون مسجد و نحوه اداره خلاقانه آن و بهره‌گیری هرچه بیشتر از توانمندی‌های مساجد، از اهم برنامه‌ها در سطوح مدیریت کلان مساجد است.

۱. راجرز، ص ۱۴۵ . ۲. نشریه مسجد، شماره ۸۱، سال ۱۳۸۳ .

۶- برای بقای یک سازمان و توسعه آن، نه تنها تشخیص نوآوری لازم است، بلکه شیوه استفاده و به کارگیری آن نیز بسیار ضروری است. مدیریت کلان سازمانی که استعدادهای نهفته در خود را نتواند به عرصه ظهور و بروز برساند، در اندک زمانی با چالش موافق خواهد شد. هر نوآوری در سطوح کلان مساجد از نظر انطباق و هماهنگی نیازمند زمان است.

۷- مدیریت نوآور و خلاق کلان مساجد در فکر و عمل، از انعطاف بالایی برخوردار باشد.

۸- یکی از اساسی‌ترین موانع بر سر راه تغییر و نوآوری از نظرگاه فرهنگی، عدم وجود نگرش انتقادی در سطح مدیریت کلان مساجد و زیرمجموعه‌های آن است. چراکه اساساً نوآوری و تغییر با تردید و سؤال و در نهایت، معارضه با وضع موجود مدیریتی آغاز می‌گردد. مدیریت سنتی در برخی از جوامع که لایه‌های آن در سازمان‌های آنها کاملاً محسوس است، از انتقاد و تعارض دوری می‌جوید و همواره سعی در سرکوب آن دارد و علت آن در این واقعیت نهفته است که تحمل انتقاد و تغییر با بیشتر الگوهای فرهنگی و یا خرد فرهنگ‌ها در برخی جوامع سرنسازگاری دارد. بنابراین برای رسیدن به شکوفایی و نوآوری در سطوح کلان مساجد، نیازمند نگرش انتقادی سازنده و نه مغضانه هستیم.

۹- بخش تصمیم‌گیر مدیریت کلان مساجد، بایستی در مورد نوآوری، آگاهی به دست آورد، ایده‌های جدید را ارزشیابی کند و در زمینه اجرای آن تصمیم بگیرد. مهم‌ترین مرحله در فرآیند نوآوری؛ آگاهی و علم به نوآوری است. این آگاهی می‌تواند از منابع داخلی سازمان و یا از منابع خارجی تأمین گردد.

۱۰- تحول در سازماندهی، شامل وظایفی که باید اجرا شود، تشخیص کسانی که باید اجرا کنند، چگونگی گروه‌بندی وظایف و تعیین کسانی است که باید گزارش دهند یا گزارش بگیرند.^(۱)

۳۱۵ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / نوآوری و شکوفائی در مدیریت کلان مساجد

- ۱۱- مدیریت نوآور در سطح کلان مساجد، به شناسایی و پاسخ‌گویی به موج تغییرات، فرصت‌های جدید و تهدیدات در حال ظهور باید پردازد.
- ۱۲- شناسایی عوامل محیطی که بر عملکرد سازمان تأثیر بسزایی دارند. مدیریت کلان خلاق، هر از چندگاه به منظور درک بهتر رویدادهای درون سازمانی و برون سازمانی از یک سو و افزایش تناسب استراتژی‌های اتخاذ شده با محیط سازمانی از سوی دیگر، اقدام به تجزیه و تحلیل محیطی می‌نمایند.
- ۱۳- مدیریت بر یک سازمان میسر نیست، مگر با مدیریت بر اهداف سازمان، شامل برنامه‌ریزی برای رسیدن به اهداف مورد نظر، اجرای فعالیت‌هایی در راستای رسیدن به اهداف مورد نظر، بررسی نحوه عملکرد در رسیدن به اهداف و در نهایت اقدام اصلاحی برای دستیابی کارآمد و اثربخش‌تر به اهداف سازمانی این نظریه در مدیریت نوآور در مساجد هم مطرح است.
- ۱۴- برقراری ارتباط مناسب میان دستگاه‌ها، سازمان‌ها و نهادها برای پشتیبانی از مساجد به منظور افزایش سطح بهره‌وری و کارآیی مساجد در ایفای نقش واقعی آن، در راستای گسترش و تعمیق فرهنگ دینی و اعتلای فرهنگ عمومی.
- ۱۵- برنامه‌ریزی به منظور جذب حمایت وزارت‌خانه‌ها، سازمان‌ها و نهادهای دولتی و غیردولتی برای افزایش مشارکت در رفع مشکلات مساجد کشور.
- ۱۶- هماهنگی و نظارت بر حسن اجرای وظایف دستگاه‌های ذیربطری از ویژگی‌های مدیریت کلان خلاق است.
- ۱۷- در فرآیند نوآوری، به خصوص در مدیریت کلان مساجد، استفاده از الگوهای موفق جهان اسلام همگام با بومی ساختن و نشر آن در سطوح مختلف از پیشنهادات است. به طور کلی مسجد، نمادی استوار از تمدن اسلامی در طول تاریخ بوده و ارزش و اعتبار خود را میان مسلمانان حفظ کرده است. در این میان، دوران صدر اسلام، درخشنان‌ترین دوره در طول حیات مساجد است، چراکه در آن زمان، مسجد نه صرفاً محل عبادت، که محل

فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، قضایی و نظامی به شمار می‌آمد. برای احیای هرچه بیشتر مساجد باید کوشید آنها هرچه بیشتر به مساجد صدر اسلام نزدیک شوند و توانایی‌های فراوان خود را به فعلیت برسانند.^(۱)

همانگونه که امام خمینی^{ره} در این باره می‌فرمایند:

«صدر اسلام از همین مساجد، جنبش‌ها و ارتش‌ها راه افتاده، مرکز تبلیغ احکام سیاسی اسلام بوده، هر وقت یک گرفتاری پیدا می‌شد، صدا می‌کردند؛ الصلوہ بالجماعه، اجتماع می‌کردند و آن گرفتاری را طرح می‌کردند». ^(۲)

نتیجه

بی‌شک خلاقیت در حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها، جایگاه بسیار ویژه‌ای دارد، چنان‌که تمام دست‌آوردها و تمدن بشري از آغاز تاکنون و نیز در آینده، محصول و ره‌آورد خلاقیت است. تغییر و تحول در مدیریت جوامع امروزی به قدری سریع، چندجانبه، پیچیده و فراگیر است که سازمان‌ها بدون پیشینی، همگامی و تطابق با آن قادر به ادامه حیات، رشد، بالندگی و توسعه نمی‌باشند و باید با تعامل با محیط هم، در عناصر اصلی تشکیل دهنده خود یعنی ساختار، کارکردها، نقش‌ها، مدیریت، رفتارها و اهداف، خلاقیت و نوآوری به وجود آورند. مساجد هم از این مسئله مستثنی نیستند. مساجدی که علاوه بر کارکرد عبادی، دارای کارکردهای دیگر چون؛ اجتماعی، آموزشی، فرهنگی، تبلیغاتی، عملی، سیاسی، اخلاقی، خدماتی و امدادی است.

مسجد در اسلام قلب تپنده حیات اسلام و کانون و محور فعالیت‌های جامعه اسلامی است. مسجد، خانه خدا در زمین است.^(۳)

۱. گلبر ، ۱۳۸۶ ، شماره ۸۹ ، ج ۱۰ ، ص ۱۶ .

۲. صحیفه نور: ج ۱۰ ، ص ۱۶ .

۳. کنزالعمال: ج ۷ ، ص ۴۴۸ .

۳۱۷ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / نوآوری و شکوفائی در مدیریت کلان مساجد

با وجود حدود شصت هزار مسجد در کشور، به جرأت می‌توان گستردۀ ترین شبکه فراگیر اجتماعی در کشور را، مساجد دانست که نیازمند مدیریتی خلاق در سطح کلان جهت بهره‌برداری از این پتانسیل عظیم است. به طور کلی عوامل مؤثر در خلاقیت و نوآوری در مدیریت کلان مساجد را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد، این عوامل عبارتند از:

- ۱ - به کارگیری و جذب نیروهای خلاق و نوآور به سازمان.
- ۲ - تهیه امکانات مناسب تحقیقاتی و مالی برای کوشش‌های نوآورانه.
- ۳ - آزادی عمل کافی در انجام فعالیت‌ها و تلاش‌های خلاق.
- ۴ - به کارگیری نتایج حاصل از فعالیت‌های خلاق و دادن پاداش مناسب به افراد خلاق.
- ۵ - ارائه راه حل‌ها و راه کارهای مناسب جهت افزایش کیفیت مدیریتی خرد و کلان و طراحی برنامه‌های آینده‌نگر در جهت پیشبرد اهداف مساجد.
- ۶ - به روز رسانی امکانات و آموزش‌های مساجد در راستای نیازهای احاد مختلف

جامعه.

منابع

- ۱- قرآن.
- ۲- ابن شبه، عمر، تاریخ المدینه المنوره، ج ۲، ص ۲۳۵.
- ۳- امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱۸، ص ۶۷.
- ۴- امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱۰، ص ۱۶.
- ۵- پورعلی فرد، محمدمهدی، نکته‌هایی درباره روش تربیت دینی نسل جوان و نوجوان، انتشارات شاکر.
- ۶- حوزه و روحانیت، ص ۹۸.
- ۷- راجرز، کارل، درآمدی بر انسان شدن، ترجمه قاسم قاضی، ص ۱۴۵.
- ۸- رضائیان، علی، مبانی سازمان و مدیریت، انتشارات سمت، ۱۳۸۶.
- ۹- رضائیان، علی، اصول مدیریت، انتشارات سمت، ۱۳۷۱.
- ۱۰- سیدمیرکمالی، رهبری و مدیریت آموزشی، نشر رامین، ۱۳۷۳.
- ۱۱- سیمای مسجد، ج ۲، ص ۳۰.
- ۱۲- عابدی، جمال، خلاقیت و شیوه‌ای نو در اندازه گیری آن، مجله پژوهش‌های روان‌شناسی، دوره دهم، شماره ۱ و ۲، تابستان (۱۳۷۲).
- ۱۳- غزالی، محمد، احیاء العلوم الدین، ج ۱، ص ۳۹۵.
- ۱۴- فیضی، طاهره، مبانی سازمان و مدیریت، انتشارات دانشگاه بیام نور، ۱۳۸۳.
- ۱۵- کنزالعمال، ج ۷، ص ۴۴۸.
- ۱۶- مجله گلبرگ، مرداد ۱۳۸۶، شماره ۸۹.
- ۱۷- موظف رستمی، محمد علی، آین مسجد، ج ۲، ص ۵۱.

۳۱۹ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / نوآوری و شکوفائی در مدیریت کلان مساجد

۱۸ - نبوی، محمد حسن، مجله مبلغان، فعالیت‌های فرهنگی مساجد شهریور ۱۳۸۳، شماره ۵۸.

۱۹ - نشریه مبلغان، شماره ۵۸، شهریور ۱۳۸۲، صفحه ۳ تا صفحه ۸.

۲۰ - نشریه مسجد، شماره ۸۱، شهریور ۱۳۸۳.

۲۱ - وسائل الشیعه، ج ۱، ص ۲۶۸.

تعلیم و تربیت

□ حسنعلی محمودی

چکیده

نوآوری در همه ابعادش با تفکر و اندیشه عمیق و هماندیشی همراه است. شکوفایی، ثمره چنین اندیشه‌ای است.

یکی از ابعاد نوآوری و شکوفایی، تعلیم و تربیت در مسجد است که در نوشتار حاضر به آن پرداخته شده است.

در این نوشتار بعد از مفهوم‌شناسی نوآوری و شکوفایی از نظر لغت و اصطلاح، به آیات و روایاتی که مفهوم نوآوری و شکوفایی از آنها فهمیده می‌شود، اشاره شده است. در ادامه به ابعاد نوآوری و شکوفایی، نقش محوری مسجد در تعلیم و تربیت و متحول ساختن افراد جامعه، و سوق دادن به سوی نوآوری و شکوفایی و راهکارهای عملی در این زمینه و پیشنازهای نوآوری و شکوفایی تعلیمو تربیت در مسجد اشاره شده است.

در قسمت پایانی نوشتار، آسیب‌شناسی نوآوری در راستای شکوفایی تعلیم و تربیت در مسجد عنوان شده است.

کلید واژه‌ها: نوآوری، شکوفایی، مسجد، تعلیم، تربیت.

مقدمه

اسلام، مکتب تعلیم و تربیت و به کمال رساندن انسان‌هاست. امر تعلیم و تربیت در اسلام، از قداست بالایی برخوردار است. چنان‌که رسول گرامی اسلام ﷺ، هدف از بعثت خود را إِتَّمَامٍ و إِكْمَالٍ بُزْرَگَوَارِيَّهَايِّ اخْلَاقِيَّ در راستای حفظ کرامت انسانی قلمداد می‌کند؛ لذا می‌فرماید:

﴿إِنَّمَا يُعِظُّ لِأَنَّمِّ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ﴾.^(۱)

«همانا من برای تکمیل کرامت‌های اخلاقی فرستاده شده‌ام».

پیامبر اسلام ﷺ برای هدایت و تعلیم و تربیت اسلامی به حدی تلاش می‌کرد، تا این‌که

خدای تعالی فرمود:

﴿مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْفَعِي﴾.^(۲)

«ما قرآن را برابر تو نازل نکردیم که خود را به زحمت بیفکنی».

مکان و محل این امر مقدس در اسلام از آغاز و ابتدای برنامه آموزشی و تربیتی اسلام توسط پیامبر ﷺ مکان مقدسی چون مسجد قرار داده شده است. به همین جهت هرجا پیامبر اسلام ﷺ برای تعلیم و تربیت افراد مسلم و مؤمن، در هر محلی وارد می‌شد نخست، مسجدی را برای عبادت و برنامه‌های تربیتی می‌ساخت.

با وجود این‌که مسجد، همان‌گونه که از نامش پیداست محل عبادت و تقرب جستن به خدای یگانه است؛ اما با توجه به کارکردهای مسجد در صدر اسلام معلوم می‌شود که مسجد از آغاز، تنها به عنوان جایگاه عبادت یا معبد ساده‌ای بنیان نشده است، بلکه از همان ابتدا مکانی برای ارشاد، تبلیغ، تعلیم و تربیت اسلامی بوده است.

۱. مستدرک الوسائل: ج ۱۱، ص ۱۸۷؛ بحارالأنوار، علامه مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء: ج ۶۸، ص ۳۸۲،

۲. ط: ۲.

ب ۹۲ حسن الخلق.

تا جایی که، از سیره رسول اعظم ﷺ بدست می آید که آن حضرت، طرح مسائل علمی را در مسجد، و مسئله آموزش و تعلیم و تربیت را بیش از عبادت و خواندن نماز، اهمیت می داد. نقل شده است؛ وقتی پیامبر ﷺ وارد مسجد شد، دید جمعی مشغول عبادت و راز و نیازند و عده ای مشغول گفت و گو و مباحثه علمی هستند، ایشان در جلسه علمی شرکت می نماید.

مهم ترین محورهای کاری آن حضرت، به دستور قرآن، تعلیم و تربیت و تزکیه نفوس بود، که بیش از همه در مسجد انجام می شد.

برنامه کاری پیامبر ﷺ در مسجد، بر دو محور اساسی و سازنده دنبال می شد:

- ۱ - مردم را با فوت و فن های جنگ با کفار و مشرکین آشنا می کرد.
- ۲ - تعلیم و تربیت افراد را در ابعاد مختلف دنبال می کرد.

بنابراین مساجد از صدر اسلام مرکز تعلیم و تربیت بود، و همان سنت در دوره های مختلف و در گذر زمان مورد توجه مسلمانان ولو به صورت کمرنگ تر و ضعیف تر ادامه داشته و دارد. لکن نوآوری در روش تعلیم و تربیت و یا در طرح و برنامه ریزی در امور مساجد به صورت جذاب و محوری انجام نشده است.

آموزش و پرورش در نهادهایی غیر از مساجد چه در کشورهای اسلامی و چه غیر اسلامی در حال به روز شدن است؛ بنابراین ضروری است که در نحوه آموزش و تربیت اسلامی در مسجد تجدید نظر شود؛ چرا که برنامه های تکراری و سنتی ای که نوآوری و خلاقیت در آن دیده نشود، موجب دلسردی افراد به ویژه جوانان می شود.

مسجد باید کانونی برای حرکت های سازنده اسلامی، در زمینه بیداری مردم، پاک سازی محیط و آماده ساختن مسلمانان برای حفظ ارزش های اسلامی باشد.

مسجد، باید مرکزی برای قشر فعال جامعه؛ یعنی جوانان باشد، نه جای افراد بیکار و خواب آلود و پیر مردان.

در اسلام، بر عمران و آبادانی مسجد سفارش فراوانی شده است: یکی از مهم‌ترین عمران و آبادانی مسجد، به این است که حضور مسلمانان در مسجد برای عبادت و تعلیم و تربیت، پرجوش و فعال باشد.

از این‌رو باید برای عمران و آبادانی مسجد به ویژه عمران معنوی و آبادانی موردنظر اسلام، برنامه و طرح نو در راستای شکوفایی مسجد در أمر تعلیم و تربیت، مورد توجه قرار گیرد. بنابر اهمیت نوآوری و خلاقیت در امر آموزش و تعلیم و تربیت، این مقاله در صدد است که تعلیم و تربیت در مسجد را با رویکرد نوآوری و شکوفایی مورد بررسی قرار دهد.

از این‌رو لازم است نخست، با مفهوم نوآوری و شکوفایی و اشارات این مقوله در آیات و روایات آشنا شویم. آنگاه أبعاد و شاخصه‌های نوآوری و شکوفایی با تأکید به نوآوری و شکوفای در امر تعلیم و تربیت در مسجد، پرداخته خواهد شد. از این‌که هرگونه ابتکار و خلاقیت مانند سایر مقوله‌ها از گزند آسیب‌های احتمالی نمی‌تواند در آمان باشد، لذا در ادامه به موانع تحقق نوآوری و راهکارهای اجرایی شدن، اشاره می‌شود.

مفهوم‌شناسی نوآوری و شکوفایی

الف) معنای لغوی نوآوری و شکوفایی

نوآوری کلمه ترکیبی از «نو» و «آوری» به معنی ابتکار، ایداع و در مواردی نیز به معنی بدعنگذاری آمده است.^(۱) نوآوری ریشه در ادراک داشته و در اثر دیدن اشیاء و پدیده‌ها از زاویه‌ای نو و گاهی نیز محصول خلاقیت در انسان است. از این‌رو پیوند عمیق و ارتباط وثیقی با خلاقیت دارد. نواندیشی، وصفی است برای فرد یا جامعه‌ای که دارای اندیشه‌های نوین می‌باشد.

۱. لغت‌نامه: لسان العرب، ج ۸، ص ۶؛ قاموس قرآن: ج ۲، ص ۱۷۱.

شکوفایی نیز از؛ شگفتمند، باز شدن غنچه، پدیدار شدن و آشکار شدن است.

شکوفایی نیز نوعی خلاقیت است. نوآوری همچون دانش، و شکوفایی همچون تکنولوژی است. یعنی شکوفایی کاربرد نوآوری و به صحنه زندگی کشاندن آن است، چنانکه درختانی که در فصل بهار تجدید حیات می‌کنند، وقتی اولین آثار رشد و نمو در وجودشان جوانه می‌زنند، به آن شکوفه می‌گویند.

ب) معنای اصطلاحی نوآوری و شکوفایی

نوآوری و شکوفایی در اصطلاح نیز همان معنای لغوی را داراست. به معنای ابتکار، خلاقیت، چیز تازه‌ای کشف کردن و به وجود آوردن است. منتهی در علوم مختلف معنای متناسب با آن علم را دارا می‌باشد. به عنوان مثال نوآوری در صنعت، به معنای اختراعات و اکتشافات، در مدیریت، برنامه‌ریزی جدید، در اقتصاد، طرح و روش نو در سیستم اقتصادی و بانکداری و... را گویند.

اما نوآوری در دین گاهی مراد حکم جدیدی است که سابقه در شریعت نداشته باشد، این‌گونه نوآوری در دین، که به عنوان بدعت در دین یاد می‌شود، مذموم و ممنوع است. و الاّ اگر مراد از نوآوری در دین، پیشرفت علوم اسلامی و استنباط احکام مستحب و فهم نو و برداشت جدید از سنت پیشوایان دین باشد نه تنها مذموم نیست، بلکه نیکو و پسندیده و کار مردان سختکوش و فقیهان در دین می‌باشد که در طول تاریخ در مذهب شیعه باز بودن باب اجتهاد، این سنت به صورت متداول، جریان داشته و دارد. از این رو می‌توان گفت؛ که نوآوری و شکوفایی در دین سند زنده بودن اسلام در هر عصر و زمان و جوابگوی مسائل و احکام مورد نیاز جامعه در هر شرایطی می‌باشد. و از همینجا جاودانگی اسلام عزیز به إثبات می‌رسد.

پرسش‌های اساسی تحقیق

- ۱ - آیا نوآوری و شکوفایی مورد پذیرش اسلام است؟

۲- آیا نوآوری و شکوفایی در آیات و روایات اشاره شده است؟

۳- گستره نوآوری و شکوفایی تا کجاست؟

۴- ابعاد نوآوری و شکوفایی در تعلیم و تربیت در مسجد چیست؟

۵- تعلیم و تربیت در مسجد تاکنون نوآوری داشته یا خیر؟

۶- شاخصه‌های نوآوری و شکوفایی در تعلیم و تربیت چیست؟

فرضیه تحقیق

مسجد می‌تواند کانونی نوآوری و شکوفایی در تعلیم و تربیت باشد. نوآوری و شکوفایی در اسلام در طول تاریخ جریان داشته است. پیشرفت علوم اسلامی از جمله علم فقه و اصول و پاسخ به سؤال‌ها و مسائل مستحدثه بارزترین شیوه نوآوری و شکوفایی در اسلام است.

نوآوری و شکوفایی در آیات و روایات

با توجه به تعاریفی که در رابطه با نوآوری و شکوفایی شد به ویژه نوآوری در دین به معنای استنباط احکام و مسائل مستحدثه، به خوبی به دست می‌آید که اسلام طرفدار نوآوری و شکوفایی بوده و هست و از نوآوری و شکوفایی مطلوب و مفید برای فرد و جامعه، استقبال می‌کند. لذا با صرف نظر از تعاریف اصطلاحی که برای این دو واژه در علوم مختلف به ویژه مدیریت وجود دارد، در آیات قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام نسبت به این مفهوم، خصوصیات و ویژگی‌ها، ریشه‌ها و عوامل، آثار و نتایج، ضرورت‌ها و الزامات و مصاديق و نمونه‌های آن، تصریحات و اشارات فراوانی وجود دارد.

در این مقاله به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود. بدیهی است شرح و تفصیل هر یک، نیاز به مقالات دیگری دارد و در اینجا فقط به صورت گذرا بسنده می‌شود.

● آیات قرآن

در قرآن کریم، بعضی از أسماء و صفات الهی در بردارنده مفهوم نوآوری بوده و «شکوفانمودن» را می‌رساند. از جمله:

۱- الخالق: **﴿اللَّهُ خَالِقُ كُلَّ شَيْءٍ﴾**.^(۱) یا من خلق الاشياء من العدم (دعای جوشن کبیر) خالقیت، ایجاد است و خلاقیت؛ ماهیت نوآوری و شکوفایی دارد.

۲- الباری: **﴿هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى﴾**.^(۲)

۳- **﴿فَتَوَبُوا إِلَيَّ بَارِئِكُمْ﴾**.^(۳) باری، همان خالت است که با نوآوری و بدون مواد قبلی چیزی را آفریده است.

۴- البدیع: **﴿بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾**.^(۴) بدیع، بهمعنی مبدع و ابداع کننده است. و خداوند که موجودات را نو و بدون سابقه و پیشینه قبلی و بدون نقشه و مثال آفریده است بدیع است. (مبدع البداع و محدث الاشياء علی غیر مثال و احتذاء).

همچنین اسماء دیگر پروردگار عالم همچون «مصطفیٰ، فاطر، مبدیٰ، کاسف، باسط، منشیٰ، قابض، باعث، معلم، مبین، واسع، موسع، مفصل، فتاح، فالق، فارق، فارج و فاتح»؛ همگی متضمن معنا و مفهوم نوآوری، ایجاد و شکوفایی، پدیدآورندگی، گشايش دهنگی، کارگشایی، برطرف کنندگی، پیوند دهنگی، آشکار کنندگی، نخستین آفرینی، نوآفرینی و امثال آن است که در آیات و روایات آمده است.

البته جامع ترین نامی که در بردارنده همه مضامین فوق است، همان «ربّ» در «رب العالمین» است که همه هستی وكل هستی و اجزاء آن را از عدم و با ابداع آفریده و پرورش داده و شکوفا نموده است.

۱. زمر: ۶۲. ۲. حشر: ۲۴.

۳. بقره: ۵۴. ۴. بقره: ۱۱۷؛ انعام: ۱۰۱.

از آیه ۲۹ سوره الرحمن «يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَاءٍ» نیز استفاده می‌شود که خداوند پیوسته در حال نوآوری است. تفکر در آفرینش و آمد و شد موجودات و حیات و ممات پیوسته آنان نیز ما را بر نوآوری مستمر الهی رهنمون می‌سازد. پیامبر ﷺ و امت او در قرآن، پدیدهای نو و دارای ویژگی نو شوندگی، زایندگی، بالندگی، فرایندگی و گستردنگی و مانند آن هستند. اصولاً ظهور ادیان الهی به منظور شکوفایی و نوآوری در هدایت انسان‌ها بوده است.

این مطلب از آیات متعدد، قابل استفاده است. از جمله آیات ۲۹ سوره فتح که می‌فرماید:

﴿مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحْمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَعًا سُجَّدًا يَسْتَغْوِنُونَ فَضْلًا مِنْ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيَّئَاتُهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثْرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَنَّاهُمْ فِي التُّورَةِ وَمَنَّاهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٌ أَخْرَجَ شَطَّاهُ فَأَزَرَهُ فَاسْتَغْلَطَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغْنِيَهُمُ الْكُفَّارُ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَعْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا﴾.

«محمد ﷺ فرستاده خداست و کسانی که با او هستند، در برابر کفار سرسخت و شدید و در میان خود مهربانند. پیوسته آنها را در حال رکوع و سجود می‌بینی در حالی که همواره فضل خدا و رضای او را می‌طلبند. نشانه آنها در صورت‌شان از اثر سجده نمایان است. این توصیف آنها در تورات است و مثل آنان در انجلیل این است. همانند زراعتی که جوانه‌های خود را خارج ساخته، سپس به تقویت آن پرداخته تا محکم شده و برپای خود ایستاده است و به قدری رشد و نمو کرده که زارعان را به شگفتی و می‌دارد. این برای آن است که کافران را به خشم آورده. (ولی) کسانی از آنها را که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند، خداوند و عده آمرزش و اجر عظیمی داده است».

این مثال جالب و زیبا که متشکل از یک توصیف در تورات و یک مثال در انجیل است، در باره یاران واقعی پیامبر ﷺ است. این مثال از یکسو، از آنچه یاران پیامبر ﷺ متصف به آن بوده‌اند، حکایت می‌کند و از سوی دیگر به تمام کسانی که می‌خواهند، مسلمان حقیقی و یاور واقعی پیامبر ﷺ و اهلیت ﷺ باشند، می‌آموزد که باید دارای چه صفات و ویژگی‌هایی باشند. **«وَ مَثَلُهُمْ فِي الْأَنْجِيلِ كَزَرْعٌ»** مَثَلٌ پیروان صادق و مُخلص پیامبرا کرم ﷺ، در کتاب آسمانی مسیحیان؛ یعنی انجیل، مثل مزرعه و زراعتی است که دارای ویژگی‌های پنج گانه است.

۱ - «آخرَجَ شَطَّهُ»، «شَطَّاً» در لغت عرب دو معنی دارد؛ نخست به جوانه‌هایی اطلاق می‌شود که در کناره گیاهان یا درختان می‌روید و کم‌کم رشد و نمو کرده و مستقل می‌شود. دیگر این که، به نوزادان حیوانات که بر اثر زادو ولد، زیاد می‌شوند اطلاق می‌شود.^(۱) بنابراین «شَطَّاً» به معنای زایندگی، بالندگی، فرایندگی، گستردنگی و مانند آن است.

تشبه یاران آن حضرت به زراعت؛ اوّلین ویژگی اش این است که تنها و محدود نیست، بلکه جوانه می‌زند و زاینده است. به عبارت دیگر، عقیم و نازا نیست، بلکه همواره در حال تولید و تکثیر است.

۲ - «فَأَزَرَهُ» - «آزر و موادرت» به معنای حمایت و تقویت است؛ «وزیر» را از آن جهت وزیر می‌گویند که از «شاه» حمایت می‌کند و او را تقویت می‌نماید. امام علی علیه السلام از آن جهت وزیر پیامبر ﷺ نامیده شد که حامی آن حضرت بود و در راه تقویت دین او تلاش کرد.

زراعت مورد مثل، نه تنها رشد و بالندگی و زایندگی دارد و جوانه‌هایی می‌زند؛ بلکه همواره آن جوانه‌ها را مورد حمایت خود قرار می‌دهد و موانع آن را از سر راهش بر می‌دارد و نیازهایش را به او می‌رساند، هم حمایتش می‌کند و هم او را مورد تقویت قرار می‌دهد.

۳ - «فَاسْتَعْلَظَ» - ویژگی سوم آن مزرعه این است؛ که جوانه‌هایی که مورد حمایت با غ قرار گرفته، کم‌کم محکم می‌شوند و در سایه حمایت و تقویت مزرعه، استحکام می‌یابند.

۱. ر.ک، لسان العرب: ج ۱، ص ۱۰۰.

۴- «فَاسْتُوِيْ عَلَى سُوقِهِ» حمایت و تقویت از این جوانه‌ها تا آنجا ادامه می‌یابد که کمک این‌ها احساس استقلال می‌کنند و روی پای خود می‌ایستند و دوران وابستگی آنها به سر آمده و خود این‌ها شروع به جوانه زدن می‌کنند و جوانه‌های آنها نیز به همان شکل سابق مراحل سه گانه «حمایت» و «استحکام» و «استقلال» را سپری می‌کنند.

۵- «يُعِجِّبُ الْزَرَاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ» - رشد و نمو و تولید و تکثیر این مزرعه با برکت، بقدرتی زیاد و چشم‌گیر است که زراعت کاران و کشاورزان را در حیرت و شگفتی فرو می‌برد، به گونه‌ای که آنها از تعجب انگشت بر دهان می‌گذارند، زیرا که برخی از این درختان و گیاهان در مدت کوتاهی سراسر باع را می‌پوشاند ولی در مقابل، کافران در خشم فرو می‌روند.
﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا﴾.^(۱)

خداؤند متعال فقط به یاران و اصحابی از پیامبر ﷺ که اوّلاً، ایمان آورده و اعتقادات خود را اصلاح کرده باشند. ثانیاً، اعمال و کردار شایسته داشته باشند و آن اعتقادات، افعال آنها را به سمت صلاح حرکت دهد، و عده غفران و بخشش و اجر عظیم و بزرگ داده است، نه به تمام یاران و اصحاب پیامبر ﷺ. به عبارت دیگر، کلمه «منهم» به اصطلاح أدبی عرب «تبعیضیه» است و شامل برخی از اصحاب پیامبر ﷺ که صفات آنها در ذیل آیه آمده است، می‌گردد؛ نه همه اصحاب پیامبر ﷺ.

خلاصه این که، طبق این آیه شریفه برخی از اصحاب پیامبر به مزرعه‌ای زاینده و بالنده، تشییه شده‌اند و به خاطر ایمان و عمل صالح‌شان، بشارت «مغفرت» و «اجر عظیم» داده شده‌اند.^(۲)

همچنین شأن نزول آیات فوق، یعنی داستان صلح حدیبه و نوآوری پیامبر ﷺ در برخورد با مشرکان و حرکت جهل و بدون سلاح و با لباس احرام به سمت مکه و درهم شکستن همه تصورات مشرکان، مصدق بارزی از نوآوری بوده که آثار بسیار فراوان از خود داشته و این همان «فتح المبین» مذکور در آغاز سوره فتح است.

۱. فتح: ۲۹.

۲. مثال‌های زیبای قرآن، مکارم شیرازی، قم، مدرسه امیرالمؤمنین للهم اللهم، ص ۲۱۸.

﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ﴾.^(۱)

سنت پروردگار در این است که بدون پویایی و تغیر و نوآوری به دست انسان‌ها، سرنوشت دنیا و آخرت آنها دگرگون نخواهد شد. و این انسان‌ها هستند که با ایجاد تغییر در درون جان خود و در جامعه و پیرامون خود امداد و عنایات الهی را برای خود جلب می‌نمایند.

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَتَبُعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءُنَا أَوْ لَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَ لَا يَهْتَدُونَ﴾.^(۲)

و چون به آنان گفته شود از آنچه که خدا نازل کرده است پیروی کنید می‌گویند نه، بلکه از چیزی که پدران خود را برابر آن یافته‌ایم، پیروی می‌کنیم. آیا هر چند پدران‌شان چیزی را در کنیت کرده و به راه ثواب نمی‌رفته‌اند باز هم در خور پیروی هستند؟

نو آندیشی و نوآوری در آندیشه برای اصلاح گذشته، از نظر قرآن یک اصل مسلم و ضروری است. زیرا قرآن تقلید از باورهای باطل و کهنه پدران را بسیار نکوهش کرده و به خردورزی و راهیابی دعوت می‌کند. قرآن انسان‌ها را به نو آندیشی در مسیر هدایت دعوت کرده، تاهم خردگانی آنان را بیدار نموده و هم راههای تازه‌ای را فراوری انسان‌ها گشوده و آنها را به هدایت برساند. به همین دلیل دعوت به فکر، علم، عقل، تدبیر، حکمت، نور و امثال آن در آیات زیادی مورد تأکید قرار گرفته است و انسان‌های هدایت یافته را مردگانی که زنده شده‌اند، دانسته و برای آنان نور هدایت‌گر قرار داده است.

﴿يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبْلَ السَّلَامِ وَ يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ يَأْذِنِهِ وَ يَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطِ مُسْتَقِيمٍ﴾.^(۳)

خداآوند به برکت آن، کسانی را که از خشنودی او پیروی کنند، به راههای سلامت، هدایت می‌کند و به فرمان خود، از تاریکی‌ها به سوی روشنایی می‌برد؛ و آنها را به سوی راه راست، رهبری می‌نماید.

۱. رعد: ۱۱. ۲. بقره: ۱۷۰.

۳. مائدہ: ۱۶.

﴿أَوْمَنْ كَانَ مَيْنَا فَأَحْيَنَا وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ﴾.^(۱)

آیاکسی که مرده بود، سپس او رازنده کردیم، و نوری برایش قرار دادیم که با آن در میان مردم راه برود، همانند کسی است که در ظلمات‌ها باشد و از آن خارج نگردد؟ این گونه برای کافران، اعمال (زشتی) که انجام می‌دادند، تزیین شده (و زیبا جلوه کرده) است. ماندن در ظلمات و جهل و نداشتن نوآندیشی و پویایی در عرصه فکر و اندیشه، باعث محرومیت از هدایت و نکوهش پروردگار است.

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَيِ الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ أَبَاعَنَا أَوْلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ﴾.^(۲)

و چون به آنان گفته شود به سوی آنچه خدا نازل کرده و به سوی پیامبرش بیایید، می‌گویند؛ آنچه پدران خود را بر آن یافته‌ایم ما را بس است. آیا هر چند پدران‌شان چیزی نمی‌دانستند و هدایت نیافته بودند؟ بنابراین نوآندیشی و پویایی فکری، جوهره تفکر دینی است. و ایستایی تأثیر نپذیرفتن از شرایط حق، کفر است.

﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَنْهُمْ أَنَذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾.^(۳)

در حقیقت کسانی را که کفر ورزیده‌اند چه بیامشان بدھی و چه بیامشان ندھی، برایشان یکسان است و ایمان نخواهد آورد. اگر کسی هشدار پیامبران را که رساترین و مؤثرترین هشدارهاست، نشنود به دلیل این است که حس بویایی در آنها مرده است و همچون سنگ سخت و صلب شده‌اند و دیگر هیچ امیدی به خیر و تکامل آنها نیست؟ قرآن برای دانش، پژوهش، تولید علم و فهم عمیق و استنباط، ارزش فوق العاده قائل است. و مؤمنین را مکلف نموده است تا پیوسته نیاز علمی و فکری خود را با تفکه در دین تحصیل نمایند. لذا می‌فرماید:

۱. انعام: ۱۲۲.

۲. مائدہ: ۱۰۴.

۳. بقره: ۶.

﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لَيَنْفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِتَتَقَاءَفُوا فِي الدِّينِ﴾.^(۱)

«شايسه نیست مؤمنان همگی کوچ کنند پس چرا از هر فرقه‌ایی از آنان، دست‌هایی کوچ نمی‌کنند تا دسته‌یی بمانند و در دین آگاهی پیدا کنند؟».

دعوت به فهم عمیق و ژرف از دین در اسلام مورد تأکید است و آنان که نمی‌دانند باید از آنان که می‌دانند، پرسند و سوال کردن، خود یک ارزش است **﴿فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾.**^(۲)

از این رو خداوند در سوره نساء آیه ۸۳ در صورت عدم توان بر حل مسئله دستور داده که مسائل خود را به نزد کسانی ببرید که از توانایی استنباط (پویایی و توانایی فکری و علمی) برخوردارند.

در حقیقت، دعوت به فکر، نقد، اندیشه و خردورزی در قرآن، دعوت به نوآوری و پویایی فکری و شکوفایی ذهنی و علمی و کشف و فهم و ادراک مجھولات و معلوم نمودن نادانسته‌هاست.

در قرآن مصاديق متعددی از نوآوری را برای شناساندن و آموزش دادن آن به مسلمانان ذکر نموده است. در سوره مائدۀ آیه ۳۱ نحوه دفن جسد هاییل را به واسطه یک کلاع به قابیل آموزش داده و می‌فرماید:

﴿فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَيْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيهِ كَيْفَ يُوَارِي سَوْأَةَ أَخِيهِ قَالَ يَا وَيْتَنِي أَعْجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُوَارِي سَوْأَةَ أَخِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ﴾.

«سپس خداوند زاغی را فرستاد که در زمین، جستجو (و کند و کاو) می‌کرد تا به او نشان دهد، چگونه جسد برادر خود را دفن کند. او گفت: وای بر من! آیا من نتوانستم مثل این زاغ باشم و جسد برادرم را دفن کنم؟! و سرانجام (از ترس رسایی، و بر اثر فشار و جدان، از کار خود) پشیمان شد.

در سوره انبیاء آیه (۵۷ و ۵۸) نوآوری و ابتکار ابراهیم پیامبر را در بیدار کردن فطرت بت پرستان بیان کرده و کید و نقشه او را مبنی بر این که بت‌ها را شکسته و تبر را به دوش بت بزرگ قرار داد، به عنوان ابتکار بسیار مؤثر او بیان می‌کند «وَتَاللَّهِ لَاَكِيدَنَ أَصْنَامَكُمْ بَعْدَ أَنْ تُوَلُوا مُدْبِرِينَ * فَجَعَلَهُمْ جُذَادًا إِلَّا كَيْرًا لَهُمْ لَعَنْهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِحُونَ»؛ و به خدا سوگند، در غیاب شما، نقشه‌ای برای نابودی بت‌های تان می‌کشم. سرانجام ابراهیم قهرمان (با استفاده از یک فرصت مناسب)، همه آنها جز بت بزرگ‌شان را قطعه کرد؛ شاید سراغ او بیاند (و او حقایق را بازگو کند).

در سوره کهف آیه ۹۲ نوآوری ذوالقرنین در ساخت سد به عنوان مانع یأجوج و مأجوج را بیان کرده و از آن به عنوان رحمت پروردگار یاد نموده است (قال هذا رحمة من ربّي). یکی دیگر از نمونه‌های بارز نوآوری و خلاقیت و ابتکار، کشتی حضرت نوح عليه السلام است. چنانکه قرآن می‌فرماید:

﴿وَ هِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ وَ نادِي نُوحُ ابْنُهُ وَ كَانَ فِي مَعْزِلٍ
يَا بُنَيَّ ارْكَبْ مَعْنَا وَ لَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ﴾.^(۱)

«و آن کشتی، آنها را از میان امواجی همچون کوه‌ها حرکت می‌داد؛ (در این هنگام)، نوح فرزندش را که در گوشه‌ای بود صدا زد: پسرم! همراه ما سوار شو، و با کافران مباش!».

در پرتو همین آموزه‌های قرآنی بود که پیامبر ﷺ و ائمه علیهم السلام و مسلمانان در موارد متعدد با ابتکار عمل و خلاقیت خود به نوآوری‌های بزرگی، اقدام نموده و تمدن بزرگ اسلامی را شکل دادند. از جمله؛ حفر خندق در جنگ احزاب، تشکیل شورای مشورتی در جنگ احمد و بسیاری از احکام و حکم، که توسط معصومین عليهم السلام بیان شده همگی، نوآوری‌های اثربخش و کارآمدی بود که باعث رونق و گسترش دین مقدس اسلام گردید.

در واقع هدف اصلی از بعثت پیامبر ﷺ در فضای سنگین جاهلیت و همه معارفی را که این پیامبر امی و درس نخوانده برای بشر آورده، نوآوری در جهت شکوفایی استعدادها و توسعه مادی و معنوی زندگی انسان‌ها بوده است.

همچنان که انقلاب اسلامی مردم ایران نیز برگرفته از همین الگو و نوآوری در یک نظام مردم‌سالار دینی و در نظم موجود حاکم برجهان امروز، هم در کلیات و هم در جزئیات خود، هم در راهبردها و هم در تاکتیک‌ها و در همه شئون فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی خود بوده است. که امروزه آثار این نوآوری‌هارا در عرصه‌های گوناگون پیداست. و نیز توفیقات نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران در برابر توطئه‌های سنگین دشمنان، در پرتو خودباوری و نوآوری‌های برگرفته از آموزه‌های دینی و قرآنی بوده است.

روشن است که نوآوری در آموزه‌های اسلامی هم برای فرد و هم برای جامعه معنادار بوده و در جهت مثبت و برای بهبود وضعیت موجود بوده و هرگز به معنی نادیده‌گرftن اصول و مبانی و ترک سنت‌ها و خروج از چارچوب شریعت و أحکام‌اللهی نیست. بلکه همان توسعه خردورزی و پویایی فکری و اجتماعی و کسب علم و بینش نو و میدان دادن به روح جستجوگری و کشف و راسخ شدن در علم و فقه عمیق می‌باشد.

● روایات

از این‌که نوآوری و شکوفایی از تفکر و تعلق، تجربه، اندیشیدن، تحقیق کردن به وجود می‌آید، مشابه آنچه که در آیات قرآن مشاهده شد، در روایات به صورت گسترده‌تر و مفصل‌تر در مورد اندیشیدن، تعلق کردن و تفکر نمودن، که نتیجه‌اش نوآوری، خلاقیت و شکوفایی و به منصه ظهور نشاندن جوهره اندیشیدن است، تأکید شده است. و به عوامل مؤثر بر آن، شاخص‌ها، الزامات و بایدها و نبایدهای آن، صریحاً یا تلویحًا مطالب فراوانی آمده است. در این بخش از مقاله، تنها به ذکر نمونه‌هایی از روایاتی که متناسب با این مقاله است، اشاره می‌شود. ولی بحث جامع این موضوع در روایات، زمان و محل دیگری را می‌طلبد.

امام علی علیہ السلام:

«العقل غریزهٔ تزید بالعلم و التجارب». ^(۱)

«عقل غریزه‌ای است که با علم و تجربه رشد می‌کند».

پیامبر ﷺ :

«انما يدرك الخير كله بالعقل». ^(۲)

همه خوبی‌ها را با عقل می‌توان به دست آورد».

پیامبر ﷺ :

«الإنسان بعقله». ^(۳)

«انسان با عقلش، انسان است».

امام علی علیہ السلام:

«الفکر مرآة صافية». ^(۴)

«فکر آینه‌ای بدون زنگار است».

امام علی علیہ السلام:

«من اسهر عین فکرت به بلغ کنه همته». ^(۵)

«کسی که چشم اندیشه‌اش را بیدار بدارد به نهایت و آخر مطلوبش خواهد

رسید».

امام علی علیہ السلام:

«يا كمیل ما من حرکة الا و انت محتاج فيها الى معرفة». ^(۶)

«ای کمیل! هیچ حرکتی نیست، مگر آنکه تو در آن محتاج شناخت هستی».

۱. غزالحكم، آمدی، عبدالواحد تمیمی، قم، دفتر تبلیغات، اول، ۱۳۶۶ ش، ص ۵۳.

۲. ر.ک، بحارالأنوار: ج ۷۴، ص ۱۶۰. ۳. ر.ک، غزال الحكم: ص ۴۹، ح ۲۹۵.

۴. نهج البلاغه، سید رضی، قم، هجرت، اول، ۱۴۱۴ ق، ص ۵۳۸.

۵. ر.ک، غزال الحكم: ص ۵۷. ۶. بحارالأنوار: ج ۷۴، ص ۲۶۹.

امام علی علیہ السلام :

«کثرة النظر في العلم يفتح العقل». ^(١)

نظر فراوان در علم، عقل را بارور می‌کند».

امام علی علیہ السلام :

«کثرة النظر في الحكمة تلقيع العقل». ^(٢)

نظر فراوان در حکمت، عقل را بارور می‌کند».

امام صادق علیہ السلام :

«من اکثر الفکر فيما تعلم اتقن علمه و فهم ما لم يكن يفهم». ^(٣)

«کسی که در آموخته‌های خویش بیشتر اندیشه کند علم خود را استوارتر

کرده و نکته‌هایی را درمی‌یابد که دست نیافتنی است».

امام علی علیہ السلام :

«انما البصیر من سمع فتفکر و نظر فابصر و انتفع بالعبر ثم سلك جدداً

واضحاً يتتجنب فيه الصرعة في المهاوى». ^(٤)

«اهل بینش کسی است که بشنو و بیاندیشد و ببیند و با بینش در آن درنگ

و از رخدادها پندگیرد و بهره‌مند شود و خود را از پرتوگاهها نگاه دارد».

پیامبر ﷺ :

«تذاكروا و تلاقو و تحدثوا فإن الحديث جلاءها للقلوب إن القلوب

لترين كما يرين السيف جلاءها...». ^(٥)

١. الدعوات، قطب الدين راوندي، قم، مدرسه امام مهدى (عج)، اول، ١٤٠٧ق، ص ٢٢١.

٢. تحف العقول، ابن شعبه حراني، قم، جامعه مدرسین، دوم، ١٤٠٤ق، ص ٣٦٤؛ بحارالأئمّة: ج ٧٥، ص ٢٤٧.

٣. ر.ک، غرالحکم: ص ٥٧.

٤. شرح نهج البلاغه، ابن ابيالحديد: ج ٩، ص ١٥٧.

٥. کافي، شیخ کلینی، تهران، اسلامیه، دوم، ١٣٦٢: ج ١، ص ٤١.

«به یاد هم آورید باهم مباحثه کنید و در مسائل گوناگون سخن بگویید، زیرا سخن گفتن دلها را صیقل می‌دهد. به راستی که دل‌ها زنگار می‌گیرد چنانکه شمشیر زنگار می‌گیرد و جلای دل‌ها، سخن گفتن خوب است.»

پیامبر ﷺ :

«من استوی یو ماہ فهی مغبون و من کان غده شرًّا من یو مه فهی ملعون و من لم یتفقد النقصان فی عمله کان النقصان فی عقله و من کان النقصان فی عمله و عقله فالموت خیرٌ له من حیاته». ^(۱)

«اگر دوروز کسی برابر باشد، مغبون است. اگر فردای کسی بدتر از امروزش باشد، ملعون است. اگر کسی در بی تدارک کاستی در عمل خود نباشد، کاستی در عقلش خواهد بود. و اگر کسی در عمل و عقل کاستی داشته باشد، عدمش از وجودش بهتر است.»

امام علی علیه السلام :

«اَذْلُّ شَيْءٍ عَلَى غَزَارةِ الْعُقْلِ حَسَنُ التَّدْبِيرِ». ^(۲)
«محکم‌ترین دلیل بر کمال عقل، تدبیر نیکو (سن‌جیده و حساب شده) است.»

ابعاد نوآوری و شکوفایی

نوآوری می‌تواند در ابعاد مختلف بروز و ظهور داشته باشد. هرچند در زمینه‌های علمی و فن‌آوری به شکل مرسوم، تحت عنوانین اختراعات و اکتشافات صورت می‌گیرد. این روند در حوزه اندیشه و فلسفه با سرعت‌کندتری تبلور داشته است. در بُعد اجتماعی نیز نوآوری از دیر باز مورد توجه جامعه‌شناسان قرار داشته و دارد. نوآوری درخصوص مسائل فرهنگی نیز به ویژه در

۱. ارشاد القلوب، دیلمی، شیخ حسن، قم، شریف رضی، اول، ۱۴۱۲ق: ج ۱، ص ۸۷.

۲. ر.ک، غزال‌الحكم: ص ۳۵۴، ح ۸۰۸۰.

جوامع ارزشی و دینی همواره به عنوان یک ضرورت، مطرح می‌شود. لذا به نظر می‌رسد، ضمن آنکه همه خواص و عوام باید جهت فراگیر کردن فضای نوآوری در جامعه بکوشند، اما باید این نوآوری‌ها اگر تبلور عینی در عرصه جامعه داشته باشد، باید ایده و تفکر نوآوری و شکوفایی از مسجد آغاز و نخست به شیوه آموزش و تعلیم و تربیت در مسجد بروز و ظهرور کند.

● ضرورت‌های طرح نوآوری

برای هر برنامه‌ای اگر به صورت درست بخواهد اجرا شود و در نتیجه بازدهی موردنظر به دست آید، طرح و برنامه‌ای لازم است که الگوها و اهداف و شاخصه‌های فعالیت‌های امور مربوطه را تبیین و تشریح نماید، تا در طول پیمودن مسیر به سر درگمی و انحراف از مسیر اصلی به وجود نیاید. و الا خلاف مطلوب به دست خواهد آمد. مسئله نوآوری و شکوفایی در ابعاد گوناگون در رشته‌های مختلف نیازمند کارشناس و متخصص رشته مربوطه است، تا با داشتن تصویر درست از نوآوری و شکوفایی به مدّون نمودن شاخصه‌های آن به برنامه‌ریزی و طراحی بپردازد. به طور مثال برای نوآوری و شکوفایی برنامه آموزشی و تعلیم و تربیت، نخست باید شاخصه‌های نوآوری در این راستا توسط کارشناسان، شناسایی و یک الگوی درست از آن ترسیم گردد. تا توسط مربیان و معلمان مربوطه دنبال شود.

بنابراین در رابطه با نوآوری و شکوفایی در تعلیم و تربیت در مسجد که بیشتر به فعالیت‌های قرآنی و علوم دینی پرداخته می‌شود، ما نیازمند طرح و برنامه‌ای که بیانگر شاخصه‌های نوآوری و شکوفایی باشد، هستیم. اما قبل از طرح و برنامه‌ریزی در راستای تعلیم و تربیت در مسجد ضروری است که شاخصه‌های نوآوری مطلوب و موردنظر مقام معظم رهبری شناسایی شود، تا به نتیجه مؤثر و مفید منجر شود.

● شاخصه‌های نوآوری

نوآوری مطلوب و مدنظر رهبر معظم انقلاب از مختصاتی برخوردار است که به نتایج مفید و مؤثری منتهی شده و مانع برداشت‌های غلط می‌شود. پاره‌ای از شاخصه‌های نوآوری مطلوب عبارت است از:

- ۱- نوآوری در عرصه فکری و فلسفی الزاماً باید در طول دین میین اسلام باشد و درست در مقابل بدعت‌ها، تحریف‌ها، خرافه‌ها و تحجرگرایی، قد علم کند.
- ۲- نوآوری مطلوب، نه تنها هنچارشکن و ساختارشکن نبوده، بلکه به عنوان یک هنجار مطرح می‌شود تا اسلام و انقلاب را زنده و پویا نگه دارد.
- ۳- نوآوری مطلوب در چارچوب اصول، سنت‌ها و ارزش‌ها صورت می‌گیرد.
- ۴- نوآوری در روش و شیوه‌های اجرایی براساس تجارب صورت می‌گیرد تا راه میانبر برای رسیدن به مقصد باشد، نه بی‌راهه.
- ۵- نوآوری مؤثر باید در راستا و مکمل نوآوری‌های گذشته باشد، نه نوآورستیز و مانع چنانچه اصل انقلاب و جمهوری اسلامی یک نوآوری به حساب می‌آید و سایر نوآوری‌ها باید مکمل آن باشند.

● مخاطبان اصلی نوآوری و شکوفایی

با این وجود به نظر می‌رسد سه طیف، مخاطب اصلی و مجری راهبرد نوآوری باشند:

- ۱- مریبان، معلمان و متولیان مساجد.
- ۲- مسؤولان و مدیران عالی جامعه.
- ۳- نخبگان و خواص.

هر یک از گروه‌های اجتماعی فوق نیز در سه حوزه (حداقل) می‌توانند نوآوری داشته باشند:

- ۱- حوزه فردی.
- ۲- حوزه مدیریتی و تحت امر.
- ۳- حوزه اجتماعی و ملی.

بنابراین مسجد به عنوان کانون تعلیم و تربیت در هر یک از حوزه‌های مورد اشاره می‌تواند به صورت ذیل نوآوری داشته باشد:

الف) در حوزه فردی

از این‌که مسجد در فرهنگ اسلام به عنوان یک نهاد مقدس و کانون تربیتی، بیشترین نقش خودسازی و جامعه‌سازی موردنظر اسلام را عهده‌دار است، در این حوزه می‌تواند در موارد ذیل نوآوری داشته باشد:

۱ - نوآوری در برقراری ارتباط با خالق و تقرب جستن به خدای تعالی.

۲ - نوآوری در شیوه‌های تعامل افراد جامعه به گونه‌ای مفید و وحدت‌آفرین و محکم‌کننده پایه‌های اتحاد ملی و انسجام اسلامی باشد.

۳ - نوآوری در چگونگی تهدیب نفس و خودسازی.

ب) در حوزه مدیریتی

مریبان و متولیان مساجد در حوزه مدیریتی تحت امر خود در راستای تعلیم و تربیت در مسجد در امور سهگانه ذیل می‌توانند نوآوری داشته باشند:

۱ - نوآوری در برنامه‌ریزی.

۲ - نوآوری در ساختار و تشکیلات هیئت‌ها و دسته‌جات که احیاکننده و حافظ دست‌آوردهای میراث فرهنگی اسلام است.

۳ - نوآوری در شیوه‌ها و روش‌های اجرایی شدن برنامه‌ها و طرح‌ها، به گونه‌ای که سدی برای بهانه‌جویی دشمن و متهم ساختن اسلام به خرافات باشد.

ج) حوزه اجتماعی و ملی

گرچه نوآوری در این حوزه در سطح کلان به متصدیان و نخبگان عالی رتبه کشور مربوط می‌شد.

اما هر کس باید در حوزه کاری خود بهاین امر توجه داشته باشد. اما در این راستا مسجد به عنوان یک رسانه سنتی و اطلاع رسانی چهره به چهره در آگاهی دادن و به صحنه کشاندن مردم، نقش خودش را دارد. لذا خطبا و سخنران در مسجد، می‌توانند راهکارهای نوآوری را در موارد ذیل ارائه دهند.

- ۱- نوآوری در حیطه زندگی و کاری.
- ۲- نوآوری در سطح محلی و منطقه‌ای.
- ۳- نوآوری در سطوح شهری و کشوری.

نوآوری و شکوفایی تعلیم و تربیت در مسجد

یکی از مکان‌های مؤثر و مفید نوآوری و شکوفایی در حوزه اجتماعی در سطح محلی و منطقه‌ای و یا در سطح شهری مسجد است. چراکه مسجد در طول تاریخ از صدر اسلام تاکنون کانون آموزش‌های علوم دینی و به‌ویژه علوم قرآنی بوده است. منتهی این آموزش‌ها به صورت سنتی و قدیمی تاکنون جریان داشته و آن‌گونه که باید مورد توجه و برنامه‌ریزی که جذابیت و کارآیی خوبی برای اقسام مختلف جامعه به ویژه جوانان داشته باشد، ندارد.

زیرا اغلب اوقات اصول، اهداف، رویکردها و کلیات آموزش‌ها و فعالیت‌های قرآنی و آموزشی مفروض گرفته می‌شوند. در نتیجه نوآوری‌ها صرفاً معطوف عوامل و اجزای فرعی و ظاهرسازی مسجد می‌شود. به عنوان مثال، رنگ آمیزی و نقاشی و تنوع در زینت مساجد بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد. گرچه این امر نیکو و خیلی هم بجاست، اما هیچ‌گاه به درجه اهمیت توجه در امر آموزشی و تعلیم و تربیت در مسجد نیازمند است که:

- ۱- از جدیدترین ابزارهای آموزشی استفاده شود.
- ۲- متون درسی و مواد آموزشی که در مسجد قرار است تعلیم داده شود، کارشناسی و مطابق با نیازهای دانش آموزان مسجدی تدوین گردد.

۳- سبک و شیوه آموزش باید به روز باشد. از شیوه‌های قدیمی که تاکنون بازدهی موفقی نداشته، پرهیز شود.

هدف اصلی تعلیم و تربیت در مسجد

بررسی اهداف تعلیم و تربیت نشان می‌دهد که مهم‌ترین نیازهای هر جامعه، تعلیم و تربیت افرادی است که با اتکابه نیروی اراده و تعقل خویش منطقی بیاندیشند و جای وابستگی و استفاده از دست آوردهای دیگران در زمینه اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و... خود مولّد دانش، فن‌آوری برای زندگی در عصر طلایی باشند.

موقیت‌ها و پیشرفت‌های انسان در گروه‌های بارور، پویا و مؤثر است که از تعلیم و تربیت درست و صحیح به منصه ظهور می‌نشینند. در طول تاریخ، کانون تربیت چنین افرادی در اسلام، مکانی به نام مسجد بوده و هست.

با توجه به فraigیر بودن دین مقدس اسلام و دخیل بودن آن در أبعاد گوناگون زندگی انسان، مسئله تعلیم و تربیت در مسجد نیز أبعاد و جنبه‌های فراوانی می‌تواند داشته باشد. هدف اصلی تعلیم و تربیت در مسجد، تعلیم و تربیت در همه زمینه‌ها، اعم از سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، نظامی و... را شامل می‌شود. چنانکه در صدر اسلام مسجد نقش و کارکردهای فراوانی در ابعاد و زمینه‌های مختلفی داشته، اما امروزه به خاطر به وجود آمدن کانون‌ها و مراکز جدید، بسیاری از کارکردهای مسجد در مراکز دیگر انجام می‌شود، به مسجد به عنوان محل و مکان عبادت و جایگاه تقرب جستن به خدای تعالی نگریسته می‌شود، در حالی که مسجد در فرهنگ اسلام در تحول ساختن بنیادی در زندگی افراد، نقش سرنوشت‌سازی را دارا می‌باشد. لذا می‌تواند در تحول عقیدتی، اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و رفتاری افراد جامعه مؤثر باشد.

طبق آموزه‌های اسلام، «ایمان» مهم‌ترین تحول عقیدتی و مایه نوسازی اندیشه‌ها و جهان‌بینی و اهداف و آرمان‌های انسانی است. «تقوا» مهم‌ترین تحول اخلاقی و عامل قدرت اراده انسان در برابر امواج سهمگین سقوط اخلاق و آمادگی لازم برای نوشدن و شکوفا شدن

فضایل اخلاقی است. ولایت الهی مهم‌ترین تحول سیاسی و پذیرش نظام مدیریت الهی بر انسان و جهان است. «هجرت» گستن از نظام کفر و شرک و پیوستن به امت واحده اسلامی، مهم‌ترین تحول اجتماعی و شکوفایی جامعه توحیدی است. «توبه» و «استغفار» مهم‌ترین تحول بنیادی در رفتار انسان و باعث قرارگرفتن مجدد در مدار تکامل و سوار شدن در قطار فضیلت و اخلاق و عدالت است، که همه این امور در آموزش و تعلیم و تربیت در مسجد لحاظ شده است.

گرچه با ایجاد کانون‌های فرهنگی این مقوله هم کمنگ شده است، لکن حداقل آموزش‌های قرآنی در مساجد کما کان وجود دارد. بنابراین نوآوری در شیوه آموزش‌های قرآنی از اولویت ویژه‌ای برخوردار است؛ چراکه مسجد در اسلام، از ابتدا تا کنون محل آموزش برترین کتاب الهی یعنی قرآن بوده و هست. از این‌رو باید برای شکوفا شدن هرچه بیشتر تعلیم قرآن‌آموزی مساجد و ترویج فرهنگ قرآن خوانی و گسترش آن در سطح کلی جامعه چاره اندیشی نمود.

البته ذکر این نکته را باید فراموش کرد که مراد از قرآن خوانی تنها روخوانی صرف بدون هیچ‌گونه بهره‌بردن از معنا و مفهوم و فهم عمیق این کتاب مقدس نیست، بلکه هدف نهایی، فهمیدن قرآن است. از آنجایی فهم قرآن بدون انس با قرآن و خواندن قرآن میسور نیست، که ابتدا باید قرآن خوانی را رواج داد، تا مقدمه باشد برای برداشتن گام‌های مهم‌تر و عمیق‌تر. اموری که در این راستا شایسته است مورد توجه قرار گیرد عبارت‌اند از:

۱ - توجه به فرهنگ آموزش قرآن

امروزه در دنیا و مخصوصاً در کشورهای پیشرو، به مقوله آموزش به عنوان یک رویداد فرهنگی نگاه می‌شود. توجه به فرهنگ آموزش قرآن در کشورهای مشرق زمین یک نیاز اساسی است؛ زیراکه این کشورها از جمله ایران، بسیاری از رفتار و حتی افکار خود را از فرهنگ، ادبیات، عرفان و ادیان خود به دست می‌آورند. عدم توجه به فرهنگ‌سازی در امر آموزش و یادگیری، باعث می‌شود که تعلیم و تربیت از عمق لازم برخوردار نباشد. در حالی‌که اساس موفقیت

پیامبر اعظم ﷺ و بزرگان دینی، توجه ویژه به فرهنگ‌سازی است. و همچنین تاکید آیات روح‌بخش قرآن توجه دادن به عامل فرهنگ‌سازی است.

۲- قرآن‌خوانی مقدم بر قرآن‌دانی

به این مثال توجه کنید؛ شما کودک خود را برای یادگیری نماز به مسجد یا کانون فرهنگی می‌فرستید. او در مدت کوتاهی با صحیح‌خوانی، فصیح‌خوانی، تلفظ حروف خاص عربی، ترجمه عبارات نماز، آداب و شرایط و احکام عملی نماز آشنا می‌شود، اما این کودک در این آموزش‌ها به این مسئله نمی‌رسد که باید در طول زندگی خود نماز بخواند.

هر ساله اعتبارات زیادی صرف آموزش قرآن به افراد بزرگسال، معلمان و... می‌شود. این آموزش‌ها نه تنها در آموزش و پرورش، بلکه توسط سایر نهادها مانند؛ سازمان تبلیغات اسلامی (نهضت قرآن آموزی) آموزش عالی و... هزینه می‌شود، اما با کمی دقت و توجه متوجه می‌شویم که این نوع آموزش‌ها از اساس زائد و موجب حیف و میل اعتبارات دولتی می‌شود، زیرا شمانمی‌توانید یک دانش آموز کلاس سوم راهنمایی را پیدا کنید که با قواعد و آنچه در این کلاس‌ها گفته می‌شود، آشنا بی نداشته باشد. چه رسد به معلمین و کارمندان دولت و دانشجویان. آموزش روخوانی قرآن، هدف کلاس اول تاسوم ابتدایی است. در حالی که آموزش عالی برای دانشجویان دوره‌های کاردانی، کارشناسی و کارشناسی ارشد، یک واحد پیش‌نیاز آموزش روخوانی برگزار می‌کند. و یا آموزش و پرورش همه ساله دوره‌های متعددی را برای فرهنگیان برگزار می‌کند، اما کما کان مشکل به قوت خود باقی است. علت اصلی این است که؛ مشکل در نداشتن قواعد قرآنی نیست، بلکه مشکل در این است که افراد، اصولاً قرآن نمی‌خوانند و این که آنها در طول زندگی به صورت روزانه قرآن بخوانند، به صورت فرهنگ و رفتار در نیامده است. همه مانماز می‌خوانیم زیرا که از همان دوره طفولیت چشم خود را باز کردیم و پدر و مادرمان را مشغول نماز دیدیم، در نتیجه نمازخوان شدیم. و یا پدر و مادر خود را مشغول خوردن سحری دیدیم در حالی که رادیو دعای سحر را زمزمه می‌کرد، پس همه ما روزه گیر شدیم. اما کوکان ما چند بار، ما را مشغول خواندن قرآن دیده‌اند؟ آنچه باید مورد توجه متولیان اعم از برنامه‌ریزان

و مجریان قرارگیرد، همین مطلب است. اجرای طرح تلاوت نور در مساجد، یکی از طرح‌های موفق است که باید مورد توجه و تعمیم قرارگیرد.

۳- از مسجد شروع کنیم

اگر نمازگزاران مسجد در سراسر کشور روزی یک صفحه قرآن بخوانند و در فهم آیات ساده و پرکاربرد آن کوشش و تدبیر نمایند و این کار همه روزه توسط امام جماعت مسجد نهادینه شود، و از قاریان برجسته در مساجد دعوت به عمل آید که قرآن را با صدای دلنشیں زمزمه کنند و بقیه نمازگزاران او را همراهی کنند، بطور قطع آثار و برکات قرآن شامل حال حاضرین خواهد شد. قرآن را نه برای ختم کردن و به اتمام رساندن و نه برای نکته برداری و استفاده از آن در سخنرانی‌ها، بلکه برای دل خود بخوانیم و مانند کسی که برای یافتن داروی درد خود به داروخانه می‌رود، دنبال دوای دردهای مان در قرآن باشیم؛ زیرا که هدایت ثمره قرآن است:

«تَعَلَّمُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ رَبِيعُ الْفُلُوْبِ وَ اسْتَشْفُوا بِنُورِهِ فَإِنَّهُ شِفَاءُ الصُّدُورِ».^(۱)

«قرآن را بیاموزید، زیرا قرآن بهار دل‌هاست. از نور قرآن شفا جوید؛ زیرا که شفای سینه‌ها است».

به آموزش قرآن، باید با نگاه جامع نگریسته شود. آموزش روخوانی و روان‌خوانی صرف و یا کلاس حفظ قرآن یا آموزش قرائت هر یک به تنها بی، نمی‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای مختلف دانش‌آموزان و فرآگیران باشد. شاید یکی از رموز جاودانگی و جذابیت مجالس عزاداری حضرت سیدالشهدا علیه السلام یا مراسم شب‌های احیاء، همین تنوع برنامه‌ها و فعالیت‌ها باشد که در آموزش قرآن و تعلیم و تربیت در مسجد نیز باید مورد توجه قرارگیرد، اما فراموش نمی‌شود که اهداف براساس اهمیت باید مورد توجه قرارگیرد و هدف اصلی به وسیله اهداف فرعی تقویت شود.

۱. تصنیف غزال‌الحكم و درالکلم، آمدی، عبدالواحد تمیمی، قم، دفتر تبلیغات، اول، ۱۳۶۶ ش، ص ۱۱۲.

۴- فعالیت‌های فوق برنامه باید مکمل برنامه درسی قرآن باشد

دانش‌آموزان در حالی در مسابقات قرآنی و معارف اسلامی شرکت می‌کنند، که محتوای پیش‌بینی شده مسابقه را در مدرسه آموخته نمی‌بینند. در مقابل محتوای کتاب‌های درسی قرآن و دینی و سایر کتب که با دقت‌های فراوان از سوی پژوهشگران دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی طراحی و متناسب با نیازها و علاقه دانش‌آموزان در کتب درسی قرار می‌گیرند، کمتر مورد مسابقه هستند. به عنوان مثال؛ مسابقات قرائت و حفظ قرآن، که یک فعالیت قرآنی از نوع تخصصی است، هیچ‌گاه جزء اهداف کلان آموزش و پرورش نبوده و نیست. در مقابل کسب مهارت روخوانی و روانخوانی قرآن به عنوان اهداف اصلی آموزش قرآن در دوره ابتدایی است. چه خوب است مریان قرآن آموزی مساجد به جای برگزاری مسابقه قرائت و حفظ، مسابقه روخوانی قرآن کامل (برای کلاس‌های اول تا سوم) و روانخوانی (برای کلاس‌های چهارم و پنجم) برگزار کنند. و یا در دوره راهنمایی به مسابقه روانخوانی (ترتیل آموزشی) و درک و فهم آیات و عبارات قرآنی آنهم به صورت تؤمنان اهمیت داده شود.

۵- مهارت آموزی به جای قاعده آموزش

همان‌طور که در بند سوم گفته شد، علت مهجوریت قرآن در جامعه این نیست که افراد با قواعد روخوانی و روانخوانی آشنا نیستند، بلکه اشکال در این است که اصولاً افراد با قرآن مأنس نیستند و باید برای این مسئله فکری کرد. یکی از راهکارهای مهم در این زمینه، توجه به مهارت آموزی، به جای قاعده آموزی است. در جلسات موفق و معتبر قرآن روش حاکم مهارت آموزی است. استاد در صدر جلسه می‌نشیند و افرادی که به حلقه انس با قرآن نشسته‌اند، هر یک چند آیه می‌خوانند و استاد اشکالات آنان را به صورت موردي و تلگرافی برطرف می‌کند، تذکر می‌دهد. اما در مدارس و کلاس‌های قرآن این قواعد قرآن هستند که محور آموزش هستند. معلم ارتباط یک سویه داشته و معمولاً متکلم وحده است و آنچه که بیش از همه مورد غفلت قرار می‌گیرد این است؛ که قرآن کمتر خوانده می‌شود.

۶- اجرای کامل برنامه درسی قرآن

مهم‌ترین عامل عدم موفقیت برنامه‌ها و طرح‌ها از جمله برنامه درسی قرآن در آموزش و پرورش و به ویژه در دوره ابتدایی، عدم اجرای کامل برنامه‌های پیشینی شده است. در برنامه درسی قرآن چهار عامل مهم زیر باید در عرض هم، اجرا شوند تا اهداف محقق شود:

- ۱- معلمان و مریبان قرآن آموزی مساجد، باید با ابعاد و اجزاء برنامه درسی قرآن آشنا شوند و مهارت لازم را در آموزش قرآن به دست آورند.
- ۲- وسایل آموزشی از قبیل؛ لوح آموزشی، نوار آموزش قرآن معلم و دانش آموز، کتاب راهنمای تدریس معلم و ضبط صوت، بایستی فراهم شود تا آموزش با اختلال رو برو نشود.
- ۳- به نقش خانواده در آموزش توجه شود بیش از یک پنجم آموزش، بر عهده خانواده است.

۷- خانواده و زمینه‌های لازم آموزش قرآن

مواردی که باید خانواده‌ها درباره فراهم آوردن زمینه‌های لازم آموزش قرآن به آنها توجه کنند، در مقدمه هر یک از کتاب‌های درسی دانش آموزان آمده است. خوب است معلمان در آموزش خانواده به شیوه زیر عمل کنند:

- به صورت کلاسی از والدین دعوت به عمل آید.
- نمونه‌ای از روش آموزش قرآن با حضور دانش آموزان برای خانواده‌ها اجرا شوند، تا آنها با تلاوت و همچنین ریزه کاری‌های آموزش آشنا شوند.
- موارد گفته شده در مقدمه کتاب، برای ایشان بازگو گردد.
- با خانواده‌ها میثاق شفاهی بسته شود که آنها هم روزی یک صفحه قرآن بخوانند، تا این فرهنگ به کودکان منتقل شود.

۸- فراگیر نمودن قرآن خوانی

مریان و معلمان مساجد، حوزه‌های علمیه، سازمان صدا و سیما، نهضت قرآن‌آموزی، سازمان تبلیغات اسلامی، مرکز توسعه و ترویج فعالیت‌های قرآنی و وزارت آموزش و پرورش باید به این نکته توجه کنند، که متأسفانه روند فعالیت‌های قرآنی به جای عمومی شدن به‌سوی تخصصی شدن، حرکت می‌کند و روز به‌روز شاهد این مسئله هستیم که ارتباط عموم مردم با قرآن کمتر و کمتر می‌شود.

البته این مطلب به معنای آن نیست که فعالیت‌های تخصصی کنار گذاشته شود، بلکه باید توجه شود که فعالیت‌های تخصصی هم باید روز به‌روز ساده‌تر و عمومی‌تر شود. مخصوصاً مراکزی که در این زمینه مسئولیت اصلی و مستقیم را دارند، باید در اهداف و روش‌ها تجدیدنظر نمایند.

پیش‌نیازها

از مهم‌ترین پیش‌نیازهایی که زمینه‌ساز نوآوری و شکوفایی تعلیم و تربیت در مسجد می‌شود، می‌توان امور ذیل را عنوان نمود:

- ترویج فرهنگ کتاب‌خوانی در بین افراد جامعه از مساجد.
- برگزاری کلاس‌های احکام، اخلاق و قرآن به شیوه نو و جذاب.
- برگزاری کلاس‌های هنری برای جوانان در مسجد.
- برگزاری آموزش‌های رایانه برای استفاده از علوم اسلامی.
- برگزاری کلاس‌های روش تحقیق، تبلیغ، سخنرانی و مذاہی.
- ارائه سیدی‌های مذهبی برای جوانان و کودکان.
- برگزاری نماز جماعت دانش آموزان.
- فراخوانی والدین دانش آموزان و کمک‌گرفتن در امر آموزش از آنان.
- تأسیس و بازسازی کتابخانه‌های مساجد، متنوع بودن کتاب موجود در مساجد مطابق با سطح فکری افشار مختلف جامعه.

- ارتباط دو سویه مساجد با سایر کانون‌های فرهنگی.
- دعوت دانش آموزان مدارس و آموزشگاه‌ها، در مناسبت‌ها و اعياد اسلامی به مسجد.
- امکان دسترسی آسان برای مردم از امکانات فرهنگی مسجد.
- زیباسازی مساجد.

راهکارهای عملی در اجرای طرح نوآوری و شکوفایی

آنچه در تحقق نوآوری و شکوفایی تعلیم و تربیت در مسجد در خور توجه است؛ ارائه برنامه‌های نو در قالب شیوه‌های اجرایی نوین در سطح کلان مساجد کشور، و همچنین تلاش برای شکوفانمودن تلاش‌های گذشته، نیازمند الزامات و ملزمومات بسیاری است، که بدون وجود آن بسترها و مقدمات، امکان تحقق نوآوری و شکوفایی دور از ذهن خواهد بود. پارهای از الزامات اولیه تحقق هرگونه نوآوری متناسب با منیات رهبر معظم انقلاب، بستر سازی اندیشه نوآوری و شکوفایی است که ائمه جمعه و جماعات مساجد می‌توانند بیشترین نقش را داشته باشند. ذیلأً به نمونه‌های آن اشاره می‌شود:

- ۱- ایجاد فضای آرام روانی توسط ائمه جمعه و جماعات در صحنه سیاسی و اجتماعی کشور و پرهیز از تنشها و چالش‌های ساختگی و حاشیه‌ای که جز اتفاف وقت، هیچ دردی را داده نمی‌کند.
- ۲- کشاندن آحاد مردم در صحنه نوآوری و شکوفایی به ویژه تعلیم و تربیت در مسجد. باشد که با عزم ملی و اراده جمعی در اجزاء مختلف آموزشی در مساجد در تمام سطوح، فضای نوآوری حاکم گردد.
- ۳- هماهنگ ساختن مسئولان، مدیران و نخبگان جامعه تا این‌که نوآوری مطلوب در فضای جامعه گسترش یابد.
- ۴- اجرایی نمودن نگاه فراجنایی احزاب و تشکل‌ها به موضوع نوآوری و اجتناب از مصادره آن، به نفع گروه و جناحی خاص.

۵- شناسایی، نقصان و کاستی‌ها در سیستم‌ها و روش‌های تعلیم و تربیت در مسجد که تاکنون جریان داشته، تا بتواند بن‌بست‌ها و کمبودها را در معرض دید عمومی قرار داده، تا نسبت به رفع آن چاره جویی شود.

۶- تدبیر علمی و عقلی در ارائه نوآوری‌ها و فراخوانی مدیر و مدبر موفق در سیستم تعلیم و تربیت در مساجد.

۷- پرهیز از بلندپروازی‌ها جهت عملیاتی ساختن طرح‌ها.

۸- شناسایی تناسب نوآوری‌ها با ظرفیت‌ها و امکانات موجود مساجد مختلف کشور و مناسب بودن با سطح فکری اهالی آن منطقه و محل.

۹- تلاش شود تا نوآوری براساس مطالبات عمومی جامعه به دور از افزایش نیازها و غیر واقعی نمودن آنها باشد.

۱۰- تکریم و تجلیل از افکار و طرح‌های نوکه به ویژه طرح‌هایی که از سوی جوانان ارائه می‌گردد.

۱۱- مخاطب‌شناسی در نوآوری: یک بحث اساسی در راستای تحقق راهبرد نوآوری و شکوفایی، پرسش از طیف مخاطبین است؛ چراکه احواله به دیگران و مبری داشتن خود از مصاديق این امر می‌تواند از اثر بخشی و برکات فراگیر و گسترده آن بکاهد. از یک نگاه همه آحاد جامعه مشمول خطابه رهبر معظم انقلاب قرار دارند و هرکس باید به اندازه توان خود در جهت رسیدن به نقطه مطلوب تلاش نماید. گرچه نخبگان جامعه به عنوان اخص و بیش از دیگران مورد خطاب قرار می‌گیرند.

آسیب‌شناسی

نوآوری و شکوفایی به معنای واقعی و موردنظر در سیستم تعلیم و تربیت در مسجد با موانعی ممکن است مواجه شود که عدم توجه به آن موجب عدم تحقق انحراف و یا منجر به سطحی نگری شود. از این رو لازم است تا در نگاهی آسیب ناسانه موانع پیش‌رو را شناسایی و نسبت به رفع آنها کوشید. از این رو به برخی از این موانع که به ذهن می‌رسد اشاره می‌گردد:

۱- جزئی نگری به جای کلان نگری، مشغول شدن به امور فرعی و اشتغال ذهن به مسائل جزئی سبب می شود، مسائل اصلی و هدف اصلی از تعلیم و تربیت در مسجد به فراموشی سپرده شود که در این صورت، نتیجه مطلوب عائد نخواهد شد.

۲- بخشی نگری و مصادره به مطلوب: سوق دادن نوآوری‌ها به حوزه‌های خاص و مصادره آن به یک بخش معین حتی در صورت نتیجه بخش بودن آن، سبب رشد ناهمگون می شود و در نتیجه اثرات معکوس در پی خواهد داشت. این راهبرد، اگرچه باید از سوی همه مسئولان و نخبگان دنبال شود اما در تعلیم و تربیت در مسجد که هویت یک فرد مسلمان از همینجا شکل می‌گیرد باید به رشد کاریکاتوری و یک جانبه جامعه منجر گردد.

۳- پرهیز از نوآوری با أغراض سیاسی و آلوده به منافع جناحی حتی اگر هم بهار نشیند معلوم نیست که تا چه اندازه با مطالبات مردم هماهنگ باشد.

۴- افراط و تفریط: برخورد افراطی با مقوله نوآوری به معنای بر هم زدن همه ساختار و برنامه‌ها و شیوه‌های قبلی و مرسوم، و تعجیل و شتاب‌زدگی در این راهبرد می‌تواند به همان اندازه مخاطره‌آمیز و منفی قلمداد گردد که تفریط و مقاومت در برابر هرگونه ابتکار و خلاقیت دورمانند از کاروان پیشرفت و تکامل می‌شود.

عدم شناخت مرزین نوآوری و بدعت: اگر شناخت درستی از نوآوری به ویژه در بخش تعلیم احکام و اخلاق والگو دادن به جوان‌ها وجود نداشته باشد، ممکن است نوآوری به بدعت والگوده‌ی ناسازگار با اصول اسلام بیان‌جامد.

با توجه به آنچه در مورد شاخصه‌ها، الزامات و آسیب‌های نوآوری بیان شد، این نکته روشن می‌شود که برای تحقق راهبرد نوآوری و شکوفایی تعلیم و تربیت در مسجد قبل از هر چیز باید رفتارهای شخصی و اخلاقی کاری معلمان و مریبان و پیشگامان مسجد و مسجدی‌ها اصلاح گردد. مسلم است که مسئولیت پذیری، نظم و قانون پذیری، اعتماد به نفس داشتن، دارا بودن روحیه کار و تلاش و هماندیشی با نخبگان و آحاد جامعه، از جمله الزامات و مقدماتی است که ابتدا باید در روحیات و شخصیت معلمان و متولیان و مریبان مساجد بروز کند تا بتوان راهبردهای اساسی و کلائی را نظیر نوآوری و شکوفایی در این نهاد مقدس عملی نمود.

نوآوری و شکوفائی در عرصه مساجد با موضوع جذب جوانان و نوجوانان

□ محمد سورانی

مقدمه

بنیانگذار جمهوری اسلامی، ایران همواره از مسجد به عنوان سنگر یاد می‌کردند و می‌فرمودند: «محراب محل حرب است».

به کار بردن عبارت سنگر برای مساجد نشان دهنده جایگاه عظیم و رفیع این پایگاه الهی است.

سنگر به این معناست که در اصل، مساجد حفظ‌کننده تمامی آثار دین و حافظ میراث ائمه معصومین ظلیل است. در این راستا امام خمینی با استفاده از این نکته مهم، تمام انسان‌های غیرمسلمان و مسلمان را از جایگاه مساجد، به ظلم‌ستیزی و مظلوم‌پناهی دعوت می‌کنند و محراب، محل حرب بودن را به معنای واقعی به نمایش می‌گذارد.

محراب مسجد، محل مبارزه انسان‌ها با شیطان درون و برون است. در واقع محراب مهم‌ترین جایگاهی است که می‌توان با تکیه زدن به آن با وحدت رویه در زیر یک چتر، هم به عبادت و هم به مبارزه، دشمن پرداخت.

امام خمینی ره به عنوان احیاگر مساجد به معنای واقعی آن است. امام ره انقلاب خود را از مساجد آغاز کرد و استمرار بخشدید. در واقع با چنین حرکت عظیمی توانست نقش مساجد را در جهان اسلام احیا کند.

شناخت صحیح امام ره از جایگاه و امکانات مساجد به ایشان امکان داد تا با استفاده از این پایگاه الهی و اعتقادی، همه افراد را با سلیقه‌های مختلف در یک مکان واحد جمع کند و از نیروی عظیم در مقابله با ظلم‌ستیزی و مظلوم‌پناهی بهره بگیرد.

با توجه به نقش معیشتی، نظامی و اقتصادی مساجد در دوران قبل و بعد از انقلاب اسلامی، می‌توان گفت دشمنان در اوایل انقلاب با روش‌های مختلف راه معیشتی مردم را بسته بودند، اما امام ره با تدبیر و تفکر از طریق مساجد کالاهای مورد نیاز را در اختیار مردم جامعه قرار داد.

در برنامه ترور افراد هم، مساجد با تشکیل بسیج به این حرکت تداوم بخشدیدند. بهترین نیروی پرورش یافته در کشور، از دل مساجد بیرون آمده‌اند و مساجد امروز با امکانات پیشرفته می‌توانند به تربیت نیروهای تازه نفس و تأثیرگذار بپردازنند. کمرنگ بودن بعضی از ائمه جماعات در مساجد کشور باعث تأسف است. به طوری که مشغولیت‌های اداری و چند شغله بودن ائمه جماعات موجب شده است تا نتوانیم به نحو احسن از پتانسیل موجود در مساجد بهره‌مند شویم.

ما موظفیم که در جامعه امروز به آسیب‌شناسی پردازیم تا دشمنان به فرهنگ جامعه آسیب نرسانند. در این راستا پس از آسیب‌شناسی با حضور اساتید فن و علمای دینی آگاه نسل جوان جامعه را با آموزه‌های دینی آشنا کنیم.

مسجد یک خانه است اما مدیران بسیار دارد. اگر متولیان مساجد در ایفای نقش خود موازی کاری را کنار بگذارند و هر کدام با وظیفه مشخص به کار خود ادامه دهند، بسیاری از مشکلات موجود در مساجد برطرف می‌شود.

نسل جوان جامعه تشنۀ معارف اصیل دینی هستند. اگر ائمه جماعات و امنای مساجد به بیان حقایق انقلاب و دین پردازنند، نیازهای جوانان را درک کرده و شناسایی کنند، به راحتی می‌توانند افکار و دیدگاه‌های امام را از جایگاه مساجد به نسل جدید انتقال دهند.

بخش اول: شیوه‌های جذب جوانان در مساجد

عواطف جوشان، آرمان‌خواهی، شور و نشاط و زیباطلبی، فضای زندگی جوان را پرکرده است. از سوی دیگر مسجد به عنوان مهم‌ترین کانون مذهبی، زیبایی خود را دارد. صدای رسای موذن، محراب جذاب و معنویت مسجد، هر صاحب دلی را به خود جلب می‌نماید. سخن بر سر این است که چگونه می‌توان میان جوانی و مسجد و به بیان دیگر، میان دو زیبایی، پیوند و یگانگی آفرید.

پرسش جدی این است که در نسلی که به دلیل «زیباجویی» نمی‌تواند از کنار زیبایی روح (مسجد و نماز) ساده بگذرد، چرا اقبال و استقبال و نشاط برای برپایی نماز در مسجد نمی‌بینیم؟ باید بگوییم روح حقیقی مسجد که همه زیبایی‌ها را در خود دارد، هنوز در معرض دید جوانان قرار نگرفته است. روش‌های جذاب در ایجادگراییش به کار گرفته نشده و باگذشت ییست سال از پیروزی انقلاب، کانون‌های دینی و به ویژه مساجد، متناسب با نیازهای دینی نسل نوجوان و جوان قدم برنداشتند. اما متأسفانه ما عادت کرده‌ایم که در ناکامی‌های خود بلافاصله مخاطب را متهم کنیم و به تبرئه خویش پردازیم.

در این پاسخ سعی شده است راه‌های جذب جوانان به مسجد مورد بررسی قرار گیرد و عوامل و زمینه‌های آسیب‌زایی که سبب فاصله‌گرفتن نسل جوان از مسجد و بی‌رغبتی نسبت به حضور فعال و پرشور آنان می‌گردد؛ شناسایی شود.

مسجد، بی‌گمان به عنوان سنگری که از آغاز بنای آن تاکنون دارای نقش فرهنگی و آموزشی و تربیتی بوده است، نمی‌تواند در خصوص نسل جوان و پرسش‌گر، ساکت و بی‌برنامه باشد و از آن طرف، جوان آرمان‌خواه و زیباطلب که تشنۀ مذهب و عواطف دینی است،

نمی‌تواند نسبت به این مکان مقدس بی‌توجه باشد، اما تمهیداتی لازم است تا بین این دو تعامل و پیوندی مستحکم ایجاد نماید.

برای جذب جوانان به مساجد و نماز جماعت و شرکت در سایر برنامه‌های فرهنگی، مساجد، شیوه‌ها و عواملی وجود دارد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

الف) امام جماعت

امام جماعت در هر مسجد، عاملی مهم در پیشرفت و ترقی مسجد به شمار می‌رود و چنانچه دارای شرایط لازم باشد، تأثیری بسزا در تحولات مثبت در جوانان و در نتیجه گرایش آنان به مساجد خواهد داشت. این شرایط از این قرار است:

۱ - ثابت بودن

شناخت امام جماعت از مسجد، مؤمنان محل و نمازگزاران و غیره، از جمله اموری است که در عملکرد وی نقش مهمی دارد. خصوصیات و اوضاع خاص هر محل و اهالی آن باعث می‌شود که وی تصمیم مقتضی اتخاذ کند و در راه اجرای آن گام بردارد که ثابت بودن امام جماعت در مسجد محل، این مسئله را عملی می‌سازد.

۲ - توانایی علمی

از عواملی که می‌تواند در جذابیت امام جماعت مؤثر باشد، توانایی و اندوخته‌های علمی اوست، چراکه ممکن است سؤالی از طرف جوانان در حیطه تخصصی او مطرح شود تا او با استفاده از معلومات خود در زمینه‌های مختلف از جمله جامعه‌شناسی و روانشناسی جوانان پاسخ دهد. طبیعتاً قدرت علمی روحانی مسجد باعث اطمینان و اعتماد مردم به خصوص جوانان می‌شود و آنان نیز همواره سعی می‌کنند که در موقع لزوم با او ارتباط برقرار سازند و با اطمینان خاطر و طیب نفس با اوی معاشر باشند و از کمالات و معلومات او بهره‌مند شوند.

۳- نظم

امام جماعت ضرورت دارد که در کلیه کارهای مربوط به مسجد نظم و انضباط را مراعات کند، به موقع به مسجد بباید، نماز را اقامه کند و اوقات سخنرانی و ارشاد مردم را تنظیم و با توجه به حال حضار، مطالب خود را بیان کند و از ذکر مطالب اضافی و اطاله کلام خودداری ورزد.

۴- بیان ساده و شیوا

مطالبی که امام جماعت بیان می کند، باید حتی المقدور ساده و شیوا باشد و از تلفظ کلمات و جملات عجیب و غریب و نامأнос پرهیزد؛ چرا که عمدۀ مخاطبان وی بی سواد، کم سواد و نا آشنا به کلمات تخصصی هستند، در غیر این صورت با توجه به روحیه جوانان و کم ظرفیت بودن آنان، خستگی و کسالت بر آنها عارض می شود.

۵- ابتکار و خلاقیت

بعضی از وعاظ هنگام سخنرانی آموخته های علمی خود را به همان گونه که فرا گرفته اند، بیان می کنند، در حالی که می توانند با ذکر مثال ها و حکایت های تاریخی، مطالب و کلمات قصار، شوخ طبعی و داستان های شیرین را با رعایت نکات روانشناسی جوانان به گونه ای زیبا و جذاب تر عرضه کنند.

دوستی با جوانان و نوجوانان

امام جماعت مسجد می تواند با کنار گذاشتن بعضی از محدودیت های کاذب یا غیر ضروری، بین خود و جوانان، آنها را به خود نزدیک کند؛ به قدر معقول با آنان صحبت کند، احوال آنها را در حالت عادی و غیر عادی جویا شود و حتی المقدور در همنشینی ها و مجالست ها همراه آنان باشد و از فرصت های مناسب به منظور بیان مقصود استفاده کند، در حالی که بعضی از روحا نیون با اتخاذ تدبیر نامناسب و حالت های عالمانه به خود گرفتن، سنگین و رنگین حرکت کردن بی حد، همکلام نشدن با دیگران خصوصاً جوانان و...، بین خود و جوانان فاصله می اندازند.

۶- احترام و تواضع

همیشه با احترام به دیگران و داشتن تواضع در مقابل هم‌نوعان، نوعی ارادت قلبی دیگران را در حق خود فراهم می‌کنیم، حال اگر تواضع و احترام از جانب روحانی و رهبر معنوی؛ آن هم با جوانان که دارای قلبی پاک و جویای صحبت هستند، صورت گیرد، قطعاً موفقیت‌های چشم‌گیری به دست خواهد آمد؛ این روش از جمله روش‌های تبلیغ عملی است که در تاریخ صدر اسلام به خصوص در وصف پیامبر اسلام ﷺ نقل شده است و نتایج بسیار خوبی هم در برداشته است.

۷- آراستگی ظاهري

روحانی و رهبر معنوی در اجتماع باید در قالب الگو و نمونه خوبی‌ها مطرح شود؛ بنابراین امام جماعت باید به بهترین وجه ممکن لباس پوشید، تمیز باشد، محاسن مرتب داشته باشد و از عطر استفاده کند. مواظب نظافت دهان و دندان و احياناً بوی بد دهان خود باشد و در مجموع مسئله نظافت ظاهری را فراموش نکند.

۸- توانایی جسمی

در برگزاری نماز جماعت و سخنرانی‌ها لازم است مسائلی نظری وقت دیگران و کهولت سن حاضران مراعات شود. حال اگر امام جماعت سن بالایی داشته باشد، طبیعتاً نماز طولانی می‌شود و ممکن است مأموریت خسته شوند.

۹- دارا بودن دانش لازم

اگر امام جماعت فقط به یک سری اطلاعات علمی دست یافته باشد، انتقال آن به روش معمولی و بیان ساده آن مطالب ممکن نیست و با توفیق کمتری همراه است، بنابراین ضروری است از علوم دیگر نظری روانشناسی جوانان و نوجوانان استفاده شود.

۱۰ - درک موقعیت سنی جوانان

موقعیت سنی جوانان و نیازها و روحیات آنان در این سنین باید مورد توجه قرار گیرد، لازم نیست همیشه از آنان بخواهیم در کلیه مراسم ادعیه و زیارات، شرکت و گریه و زاری را پیشنهاد کنند، زیرا جوانان و نوجوانان در کنار این مسائل معنوی نیاز به تفریحات سالم و ورزش و آموختن دانش روز دارند. تحرک و انرژی زیاد از خصوصیات این دوران است و جوانان به تنوع بیشتری نیازمندند.

۱۱ - تهیه امکانات مالی

امام جماعت می‌تواند با نظارت کامل و سر و سامان دادن به امور مالی مسجد و تخصیص بودجه‌های لازم در راه جذب جوانان، به این مهم دست یابد.

ب) مسجد

خود مسجد و ویژگی‌های آن نیز می‌تواند عامل جذابی به منظور گرایش جوانان و نوجوانان به مسجد باشد، این ویژگی‌ها و خصوصیات عبارتند از:

۱ - فضای مناسب و ظواهر خوب آن

مسئولان ذیربطر در عصر کنونی باید در احداث مساجد تا حد زیادی مداخله کنند، انتخاب محل احداث، نقشه موردنظر، امکانات و فضای سبز آن و غیره باید حساب شده و از روی اصول باشد. احداث مسجد در کوچه و پس کوچه‌ها و با مساحت کم و بدون دیگر امکانات، سوت و کور است و رغبتی در دل جوانان و نآشنايان به مسجد ایجاد نخواهد کرد.

۲ - نظافت

تمیزی و پاک بودن از جمله عواملی به شمار می‌رود که باعث گرویدن جوانان به مسجد می‌شود،

بنابراین مسؤولان مسجد باید در خصوص غبارروبی، نظافت دستشویی‌ها، ایجاد امکانات بهداشتی نظیر صابون، مایع ضد عفونی کننده، آب‌گرم در زمستان‌ها و شست‌وشوی مرتب و منظم محیط دستشویی‌ها و به کار بردن خوشبوکننده‌های مناسب از ضروریات مساجد است.

۳- وسائل صوتی، گرمایش و سرمایه

کسانی که گاهی به مناسبتی به مسجد راه می‌یابند، چنانچه با مسائل ناخوشایندی از قبیل نامناسب بودن صدای بلندگوها و سرد یا گرم بودن بیش از حد مسجد روبرو شوند، تنفس در قلب آنان پدید می‌آید و سابقه ذهنی منفی در اذهان ایشان باقی می‌گذارد، همچنین تنظیم نور کافی در خود مسجد از اهم مسائل است.

۴- تصمیم‌گیری مرکز

مؤمنان و نمازگزاران و مسؤولان مربوط می‌توانند به منظور تنظیم برنامه و امور مساجد و جلوگیری از پراکندگی و تعدد تصمیم‌گیری‌ها، با انتخاب شماری از افراد جوان و متعدد و تا حد امکان متخصص، همچنین ریش‌سفیدان با نظرارت امام جماعت در قالب هیئت امنا، امور مساجد را با صلابت و برنامه‌ریزی منسجم اداره کنند.

۵- ایجاد امکانات فرهنگی ورزشی

مسؤولان و گردانندگان مساجد می‌توانند با تهیه و تخصیص امکانات فرهنگی از قبیل: کتابخانه، سالن مطالعه، تشکیل گروه‌های تواشیح، سرود، همخوانی قرآن و تشکیل جلسات آموزش قرآن در دوره‌های گوناگون، کلاس‌های تقویتی رایگان و کلاس‌های آموزشی دیگر، باعث جذب جوانان به مساجد شوند، در کنار این مسائل، تهیه امکانات ورزشی مرتبط با مسجد تا جایی که حرمت آن به طور کامل محفوظ بماند نیز، می‌تواند در شمار عوامل جذب‌کننده محسوب شود.

۶- استفاده از افراد خوش صدا

بسیاری از اوقات می‌بینیم در مساجد از قاریان قرآن و مؤذن‌های مسن و افراد بد صدا استفاده می‌شود که انسان به هنگام شنیدن صدای آنان ناگزیر باید گوش خود را بگیرد. طبیعی است که این موضوع باعث دفع جوانان از مساجد می‌شود.

ج) هیئت امنای مساجد

پیشبرد امور مسجد و آبادانی آن، هم به لحاظ معنوی و هم به لحاظ مادی، اشتراک مساعی و همت والای اعضای هیئت امنا را می‌طلبد، آنان می‌توانند با هم فکری و همدلی، از عهده این وظیفه شرعی و داوطلبانه به خوبی برآیند و ذخیره‌های برای آخرت خود بردارند. خصوصیات ضروری که می‌باید این افراد داشته باشند، به قرار زیر است:

۱- همکاری جدی

اعضای هیئت امنای مسجد می‌باید در ادای وظایف خود جدیت داشته باشند و مصمم حرکت کنند، در غیراین صورت اختلال در امور مسجد پیش می‌آید.

۲- تقسیم کار

به نظر می‌رسد که امور مسجد می‌باید به تناسب سن، تخصص، علاقه و دیگر عوامل شخصی اعضای آن هیئت، تقسیم شود تا فشار کار بر دوش فرد یا افراد معینی نباشد، از طرف دیگر این اعضامی توانند از افراد غیر عضو که علاقه به کار دارند، کمک بجوینند تا در تسریع کار مؤثر باشند. مراعات مجموعه امور یاد شده باعث بروز حرکتی منسجم در امور مساجد می‌شود که برای افراد مرتبط با مسجد و به خصوص جوانان دلپذیر خواهد بود.

۳- علاقه به کار

افرادی که در قالب عضو این هیئت به کار مشغول می‌شوند، باید در برابر مسؤولیت پذیرفته شده علاقه داشته باشند و از نیت غیر تقرب الی الله پرهیز کنند تا بتوانند بدون هیچ‌گونه دلسردی فعالیت کنند.

۴- تأمین بودجه

پیشرفت و بهبود کیفیت فعالیت‌های مساجد تا حد زیادی بستگی به مسائل مالی دارد. اعضای گرداننده مساجد باید در این خصوص فکر اساسی کنند و مخارج متفاوت مسجد را در نظر بگیرند و به تناسب آن بودجه لازم را جذب کنند و از طرفی به مخارج معمولی مسجد از قبیل آب و برق و گاز اکتفا نکنند و هزینه‌ی جذب جوانان رانیز به صورت مسئله‌ای مهم محسوب دارند و در ردیف هزینه‌های خود بگنجانند و از طرف دیگر به روش سنتی جمع‌آوری پول در مسجد اکتفا نکنند، بلکه با کمک گرفتن از افراد ممکن و خیر، جمع‌آوری منظم ماهیانه وجوهات نقدی از منازل و عرضه قبض، در نظر گرفتن منابع درآمد از قبیل خرید مغازه و اجاره دادن آن، مشارکت‌های اقتصادی و غیره، مشکلات مالی مسجد را رفع کنند.

۵- توجیه جوانان و نوجوانان

بیان حرمت و احترام مسجد می‌تواند جنبه معنوی آن را تقویت کند و این ذهنیت را که صرفاً مسجد به مجلس ختم و امثال آن منحصر است، محو کند. این جلسات به صورت رسمی و غیررسمی و همچنین به شکل فردی یا جمعی می‌تواند در موقع مناسبی انجام شود.

۶- اهتمام به مسئله جوانان و نوجوانان

توجه کردن به جوانان و سرمایه‌گذاری برای آنها نیز از امور مهمی است که سرپرستان و گردانندگان مسجد باید به آن عنایت داشته باشند. گرداندن مسجد و اداره امور آن نباید به شکل

ستی باشد، یعنی به شکلی که گاهی اوقات مشاهده می‌شود، بیشتر کودکان و نوجوانان را به دلیل شلوغ کردن، حرف زدن و غیره از مسجد بیرون می‌کنند، یا نسبت به آنان بدرفتاری می‌شود، باید توجه داشته باشیم که این نوع برخورد با آنها سابقه بدی در اذهان شان باقی می‌گذارد.

۷- استفاده از تخصص‌های گوناگون

برای رفع مشکلات روزمره مساجد و تقلیل هزینه‌ای آن می‌توان از افرادی که در شغل‌های گوناگون مهارت دارند، استفاده کرد و در موقع لزوم از آنها کمک گرفت. به کارگیری این تخصص‌ها، هم در زمینه امور فنی و حرفه‌ای و اقتصادی و هم در امور فرهنگی و غیرمادی خواهد بود. البته در اینجا منظور این نیست که همه این کارها را یگان انجام گیرد، بلکه هدف این است که در حد توان در کم کردن مخارج مسجد تلاش شود.

۸- سایر عوامل

در این زمینه می‌توان به عوامل دیگری اشاره کرد که انتخاب عنوان و دسته‌بندی آنها چندان ضروری به نظر نمی‌رسد. این موارد را می‌توان به شکل زیر بیان کرد:

۹- ترجمه و توضیح دعاها و اذکار

بسیار اتفاق می‌افتد که جوانان و نوجوانانی که تجربه لازم را ندارند، از عظمت و فلسفه قرائت ادعیه و زیارات می‌پرسند، سوالات این است که چرا یک سری عبارات را به زبان عربی می‌خوانیم، در حالی که نمی‌دانیم مخاطب ما کیست، یا اگر اجمالاً می‌دانیم مخاطبمان خداوند است، نمی‌دانیم که به او چه می‌گوییم، یا چه چیزی از او درخواست می‌کنیم، بنابراین برای رفع این شبه و ابهام حتی المقدور به همراه دعاها، ترجمه آنها را نیز به زبان روان و خالی از هرگونه پیچیدگی بیان کنیم تا ارتباط بین خواننده و دعا و مخاطب او، یعنی خداوند را محکم تر کنیم.

۱۰- آشنایی کردن جوانان به فلسفه اعمال عبادی

آن چه باعث شده است که خداوند تبارک و تعالی از زبان پیامبر اکرم ﷺ و ائمه هدی علیهم السلام برگزاری نمازها را به جماعت توصیه فرماید، بسیار والاست، چرا که جماعت یکی از مظاهر عظمت مسلمین و اتحاد و یگانگی آنهاست، اما این فلسفه جماعت تاحدودی در میان مردم، غریب و ناآشنایی جوانان با این مفاهیم عظیم و درک فیض معنوی آن، علاقمندی مضاعف در آنها ایجاد کند.

۱۱- اخلاق و رفتار نمازگزاران

متأسفانه برخورد بعضی از نمازگزاران با نوجوانان در مسجد به گونه‌ای است که آنها را از هرچه مسجد و مسجدی است، متغیر می‌سازد، چرا که طریقه برخورد با آنها را نمی‌دانند و همیشه با خشونت و عصبانیت، قصد تنظیم برنامه مساجد و برقراری انصباط را دارند، در حالی که مطمئناً شیوه‌های دیگری از قبیل مسؤولیت دادن و ایجاد شخصیت، بزرگمنشی و مراعات شخصیت آنان، می‌تواند در جذب ایشان به مساجد بسیار مؤثر باشد.

۱۲- جذب از طریق دوستان

بسیاری از نمازگزاران که در سنین جوانی و نوجوانی قرار دارند، می‌توانند مبلغ عملی مسجد و نماز جماعت باشند و با بیان لذاید معنوی، همسالان خود را به این امر ترغیب و تشویق کنند، چرا که جوانان در موقع ورود به مسجد، اعمال خویش را ارزیابی می‌کنند و با دیدن همتایان خود در مسجد در تصمیم خود مصمم‌تر می‌شوند.

۱۳- انعکاس فعالیت‌ها

فعالیت‌های مسجد باید در بین مردم منعکس شود تا از آن مطلع شوند. این اطلاع و آگاهی از فعالیت‌های گوناگون باعث تشویق و دلگرمی مردم می‌شود و نظم امور مسجد را نمایان می‌سازد.

۱۴ - رفع مشکلات

اگر مردم به ویژه جوانان و نوجوانان بدانند که بعضی از مشکلات شان در مسجد رفع می‌شود، طبیعتاً به مسجد روی می‌آورند، مثلاً اگر کلاس‌های رفع اشکال و تدریس خصوصی به شکل آسان در مسجد تشکیل شود با توجه به وضع مالی بعضی از افراد به شکل مثبتی جلوه می‌کند.

۱۵ - خادم

مسئله خادم از جمله مشکلات عمدۀ مساجد است، همان‌طور که می‌دانیم اگر خدام مساجد از افراد کهنسال و بازنشسته باشند، بنابراین این گونه اشخاص روحیه برخورد با تمام طبقات اجتماع را ندارند و از آن جا که خستگی روحی و پیری در اعصاب و روان انسان تأثیر می‌گذارد، شایستگی لازم را برای اداره مسجد ندارند و باعث گریز جوانان و نوجوانان از مسجد می‌شوند؛ پس باید خادمان مسجد از افراد جوان‌تر باشند تا اشکالات یاد شده پیش نیاید. لازمه جذب این افراد نیز تأمین مسائل اقتصادی و امنیتی آنها است، چراکه آنان باید زندگی معمولی خود را بگذرانند و در برخورد با افراد نامنظم و بی‌تربيت و گاهی هم زورگو، تأمین جانی و مالی داشته باشند و با خیال آسوده به ادائی وظيفه خود پردازنند.

۱۶ - مهم‌ترین عوامل ایجاد پیوند میان مسجد و جوان.

۱۷ - ایجاد ارتباط عاطفی بین خانه و مسجد

خانواده به عنوان نخستین کانون تعلیم و تربیت، نقش عمدۀ ای در برقراری ارتباط جوان با مساجد دارد. بسیاری از کارهای ناپسند تا به صورت عادت در نیاید، در اجتماع انجام نمی‌گیرد. امام علی علیهم السلام یکی از روش‌های تربیتی را عادت می‌داند که از آن به عنوان طبیعت دوم یاد می‌کند و می‌فرمایید: «عو德 نفسك فعل المكارم و تحمل اعباء المغارم تشرف».

نفس خود را به امور نیک عادت دهید تا شرافت یابید، و «نفسک و عمر اخرك و يکثر حامدوک» و آخرت خود را آباد کنید و ستایش کنندگان را افزایش دهید.

براین اساس اسلام سفارش می‌کند، که فرزندان را از کودکی به نماز و روزه عادت دهید تا تقلید به فرایض در بزرگسالی بر آنان دشوار نگردد.

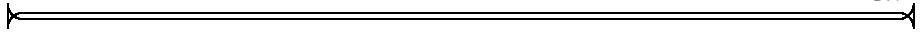
۱۸- ایجاد ارتباط عاطفی بین مدرسه و مسجد

مدرسه به عنوان خانه دوم می‌تواند پل ارتباطی بین جوان و مسجد باشد. جوانان ما بیشتر اوقات خود را با محیط مدرسه و با تماس و گفت‌وگو با مریبان می‌گذرانند و بدیهی است که گفتار و کردار آنان تأثیر بیشتری دارد. از این فرصت باید استفاده کرد و تفکیک ناخواسته میان تعلیم و تربیت را از بین برد. مراکز آموزشی باید تنها دغدغه خود را آموزش و تدریس بدانند. متأسفانه امروز در مراکز آموزشی دو مقدمه آموزش و پرورش از یکدیگر جدا شده و افراد خاصی خود را موظف به تربیت دینی نوجوانان و جوانان می‌دانند. از این رو در مدارسی که نماز جماعت اقامه می‌شود در نمازخانه فقط مریبان پرورشی و معلمان دینی حضور می‌یابند و دیگر معلمان حضور کمنگ دارند. آیا معلمان ریاضی، انگلیسی، ورزش، فارسی و غیره در قبال تربیت دینی دانش آموزان وظیفه ندارند؟ اگر معلم ریاضی در کنار دانش آموزان در نماز جماعت حضور یابد، قطعاً اثر او به مراتب بیش از مریبان پرورشی خواهد بود. از سوی دیگر متصدیان امور مساجد باید رابطه خود را با مدرسه تقویت نمایند.

اگر در جشن مدرسه، شیرینی به شکل بسته‌بندی شده به نام مسجد به دانش آموزان داده شود چه تأثیری خواهد داشت؟ از این راه می‌توان موانع میان مسجد و مدرسه را از پیشرو برداشت و تعادل طرفینی برقرار کرد.

۱۹- ایجاد ارتباط عاطفی بین مسجد و جوان

جوان، موجودی است عاطفی، زود رنج و شکننده. اگر با جوانان با صداقت و احترام برخورد

شود، به سهولت می‌توان در این دوره از حیات در عمق دل و صفاتی قلب او نفوذ کرد.

پیامبر اکرم ﷺ توصیه فرموده‌اند:

«علیکم بالشبان خیراً فانهم ارق افتنه ان الله بعثني بشيراً و نذيراً محالفني الشبان و خالفنی الشیوخ».

«بر شما باد به جوانان که قلب آنان رقیق‌تر و آماده پذیرش خیر است.

وقتی خداوند مرا برای اندار و بشارت مردم مبعوث کرد، سالخورده‌ها با من

مخالفت کردند اما جوانان با من پیمان بستند».

لازم نیست شعائر دینی و تکالیف شرعی را بر جوانان تحمیل کرد؛ که این کار عکس العمل منفی دارد. بلکه کافی است کانون مذهبی را به صورت جذاب، عرضه نمود و فضای صمیمی و خوشایندی را فراهم کرد و در کنار هدایت بر همدلی تأکید ورزید. برای توفیق در ارتباط بین مسجد و جوان باید به همدلی برسیم. وقتی جوان احساس کند تنها از او گوش انتظار داریم، چیزی به نام پذیرش اتفاق نمی‌افتد. ما معمولاً در نصیحت کردن قهرمانیم اما در همدلی واقعاً کم می‌آوریم و به همین دلیل پلهای ارتباط را می‌شکنیم.

بخش دوم: راه کارهای هم‌دلی با جوانان

هم‌دلی نیازمند چند مسأله است:

۱- درک جوان

واقعیت این است که دوره جوانی اقتضانات خاص خود را دارد. جوانان به دلیل ناپختگی، کم تجربه‌گی، احساسات شدید و مشکلات بلوغ، به‌طور طبیعی خطاپذیرند و از طرفی روحیه استقلال‌طلبی و ستیزه‌جویی زمینه چالش‌ها و تضادها را در میان این قشر و بزرگترها به وجود می‌آورد. نحوه برخورد با مسائل جوانان بسیار ظریف و حساس می‌باشد، بسیاری از دست‌اندرکاران کانون‌های دینی و مساجد، بدون توجه کافی به واقعیات دوران نوجوانی

و جوانی و مشکلات ویژه آنان، اقدام به واکنش‌های تند و افراطی می‌کنند و چه بسا یک یا دو برخورد ناسنجیده و ناصواب برای همیشه جوانان را از مساجد و عرصه تربیت دینی دور می‌گردانند.

استاد مطهری داستانی را نقل می‌کند که گویای این حقیقت است:

«شخصی که به مسجد می‌آمد و نماز جماعتیش ترک نمی‌شد، توسط یکی از مقدسین مورد عتاب قرار می‌گیرد که اگر مسلمانی، چرا ریشت را این طور کرده‌ای؟ او از همانجا سجاده را بر می‌دارد و می‌گوید این مسجد و این نماز جماعت و این دین و مذهب مال خودتان و رفت که رفت».

آنان که منادیان و ناشران فرهنگ نمازنده، باید راه‌های ارتباط با جوانان را شناسایی کنند و از روش‌های کارآمد استفاده نمایند و خود را جای جوان بگذارند و توقع بیش از حد از او نداشته باشند. خوشبختانه دین واقعیین اسلام، به نکات دقیقی پرداخته که بسیار کارگشاست. وقتی امام علی علیهم السلام با خدمتکارش قنبر برای خرید لباس به بازار رفتند و دو پیراهن دو درهمی و سه درهمی خریداری نمودند، امام علی علیهم السلام پیراهن سه درهمی را به قنبر دادند. قنبر گفت: شما به آن سزاوارتری، چون شما بالای منبر می‌روی و خطبه می‌خوانی. امام علی علیهم السلام در پاسخ فرمود: «انت شاب و لک شره الشباب».

«تو جوان هستی و میل جوانی داری».

در حدیث فوق، امام علی علیهم السلام این درس را به همگان داده است که جوان را درک کنند و روحیه او را در نظر بگیرند.

۲ - انعطاف‌پذیری

هم‌دلی بدون انعطاف‌پذیری ممکن نیست. جوان به حکم جوان بودن در معرض خطاو لغزش است. از این‌رو امام علی علیهم السلام می‌فرماید: «جهل الشباب معذور و عليه محقوق».

«نادانی جوان، غیرقابل ملامت و علم او محدود و اندک است».

خداوند به پیامبر ﷺ رحمتش می‌فرماید:

«ولو کنت فظاً غلیظ القلب لانقضوا من حولك.»

«اگر سخت‌دل و ترش‌روی بودی، همه از تو پراکنده می‌شدن.»

مسئولان مساجد باید با تحمل و برداری و انعطاف‌پذیری، با جوانان بزرگوارانه برخورد کنند و چون پدری دلسوز، دست نوازش برسر فرزندان خود بکشند و ارتباط عاطفی خود را بر ارتباط دستوری و خشک مقدم دارند. روان‌شناسان معتقدند؛ نخستین امری که بر اثر پیوندهای معنوی یا معنایی و دوستی می‌شکفده، محبت است و محبت در ابتدای امر مستقل و فراگیر است.

۳- جوانگرایی

معمولًاً جوان از جوان بهتر و زودتر می‌پذیرد. در دو جوان به دلیل نزدیک بودن جهان احساسی و عاطفی و روحی، تفہیم و تفاهم سریع‌تر اتفاق می‌افتد. در حال حاضر ائمه جماعات بسیاری از مساجد، کهن‌سالاند و با دنیای جوان بیگانه‌اند، هر چند در این میان، پیران خوش‌اندیش و جوان‌دل وجود دارند که توانایی فوق العاده‌ای در جذب جوانان دارند، اما باید به یک جوان‌گرایی در مساجد برسیم.

بعضی از جوانان، عدم امکان ارتباط با امام جماعت سالم‌مند را دلیل اجتناب از نماز جماعت و عدم حضور در مساجد می‌دانند و به تجربه دیده شده مساجدی که امام جماعت جوان و پرشوری دارد، در جذب جوانان موفق‌تر بوده‌اند.

در این رابطه لازم است تحولی در سیستم مدیریتی مساجد به وقوع بیوندد و فرهنگ جوان‌گرایی در اداره مساجد نهادینه گردد و جوانان در کنار سالم‌مندان در هیئت امنی مساجد راه یابند.

۴- زیباسازی مساجد

یکی از راه‌های استحکام پیوند جوانان با مساجد، زیبا ساختن مساجد و کانون‌های دینی است. مساجد از همان سردر تا درون مسجد (صحن، محراب، فضاء، دیوارها و...) باید آراسته و پیراسته و جوان‌پسند باشد و از جاذبه‌های هنری و علمی در پیشانی مسجد استفاده شود. پاکیزه‌گی، طراوت و زیبایی مسجد، در جذب جوانان بسیار مؤثر است. بعضی از دانش‌آموزان، بوی بد، فضای تنگ نمازخانه، فرش‌ها و موکت‌های آلوده را باعث بی‌رغبتی به نماز می‌دانند.

۵- فعال کردن مساجد

برای حضور جوانان در مساجد لازم است، مساجد را از انحصار به نماز خارج کرد. جوان عنصری فعال و پرشور است و به دنبال کانونی فراگیر و خودجوش می‌باشد. مطالعه عصر نبوی نشان می‌دهد که مسجد، پایگاه تصمیم‌گیری اجتماعی، سیاسی، عبادی و فرهنگی بوده است. در این صورت مسجد یک مجتمع می‌باشد که جوانان را با سلایق مختلف در خود جمع کرده است. اگر در دوران دفاع مقدس ما شاهد حضور چشم‌گیر جوانان در مساجد بودیم، یکی از دلایل آن، فعال بودن در زمینه‌های عبادی، نظامی و فرهنگی بوده است.

قرآن کریم با کاربرد هنر در القا و تغییر افکار اشاره کرده و می‌فرماید:

«سامری دشمن موسی علیه السلام، با زر و زیور گوساله‌ای ساخت که صدایی
شگفت داشت و آن را خدای موسی معرفی کرد و به این صورت پیروان
موسی را به انحراف کشاند».

چرا ما برای هدایت مردم از شیوه‌های هنری مثل فیلم، تئاتر، نقاشی، گرافیک، مسابقه و... استفاده نکنیم؟

۶- بهبود شیوه‌های پیام رسانی دینی

متأسفانه در روش‌های تبلیغی و جذب جوانان، بیشتر از روش‌های کلیشه‌ای و تکراری

و به صورت مستقیم استفاده می‌کنیم و همین امر در بی‌علاقگی و گریز جوانان از نماز جماعت مؤثر بده است.

در برخی تحقیقات به ویژه تحقیقاتی که در آموزش و پرورش انجام پذیرفته است، یکی از دلایل گریز دانش آموزان از نماز جماعت، سخنرانی‌های طولانی و تکراری مطرح شده است. ما هنر سخن‌گفتن با جوانان را به خوبی نمی‌دانیم و یا رعایت نمی‌کنیم. پرگویی، مکررگویی و ارتباط مستقیم، آمرانه و دستوری باعث دلزدگی و نفرت و دین‌گریزی جوانان می‌شود. در یک نظرسنگی از دانش آموزان که در مورد منابع کسب اطلاعات درباره زندگی امام علی^{علیه السلام} صورت گرفته است، معلوم گردید که سریال امام علی^{علیه السلام} که از تلویزیون پخش شد، بالاترین نمره (۴/۳۵)، ولی سخنان روحانیون کمترین نمره (۴/۴۳) را به خود اختصاص داده است. این موضوع، نگرش منفی جوانان نسبت به روش متعارف تبلیغ دینی را می‌رساند و ثابت می‌کند که دانش آموزان به‌طور کلی، حوصله و علاقه‌کمتری برای شنیدن سخنان یا خواندن مطالب دارند.

ما در عصر ابتکارات و خلاقیت‌ها به سر می‌بریم. هر روز شیوه‌های جدید اطلاع‌رسانی و تبلیغاتی ابداع می‌شود، ولی آیا شیوه‌های پیام‌رسانی در عرصه دین و معارف دینی، شیوه‌های کارآمد و به روز است؟ بی‌شك منبر و وعظ و خطابه یکی از شیوه‌های اصیل و مؤثر تبلیغ دینی است، ولی آیا این روش در همه جا و برای همه اشار جامعه مفید است؟ آیا ائمه جماعات مساجد به غیر از سخنرانی، روش دیگری را آزموده‌اند؟ با توجه به تجارت سودمند مبلغان در سال‌های اخیر در به کارگیری از گفت‌وگوی مستقیم دو نفری و به اصطلاح، تبلیغ چهره به چهره و رفیق شدن و اظهار همدردی کردن با نسل جوان، وقت آن نرسیده که در سطح وسیع از این تجربه ارزشمند استفاده گردد و ائمه جماعات مساجد با اتخاذ روش ابتکاری خود، مجالس را در خانه‌ها به صورت پرسش و پاسخ و هدایت غیرمستقیم برگزار نمایند. یکی از رموز موفقیت روحانیون در جبهه‌های حق علیه باطل در سال‌های دفاع مقدس، در همین امر نهفته است. روحانی با رزم‌مندگان نشست و برخاست داشت، در کنار آنان غذا می‌خورد، استراحت می‌کرد، در غم و شادی‌های آنان شریک بود و از میهن اسلامی دفاع می‌نمود و در

وقت نماز، به عبادت می‌پرداخت. از این رو رزمندگان به محض شنیدن صدای اذان با رغبت و عشق به نمازخانه‌ها روی می‌آوردند و ندای وحدت سر می‌دادند.

۷ - عمل‌گرایی

روابط جوان با مسجد تا حد زیادی بستگی به نوع برخورد و رفتار امام جماعت و الگوهای جامعه دارد.

روحیه جوانان حساس و شکننده است. هماهنگ نبودن گفتار و عمل در جامعه، زمینه‌گریز جوانان را فراهم می‌کند. آنها کمتر می‌توانند به تحلیل عمیق پردازنند، از این رو زود قضاوت و حکم صادر می‌کنند. توصیه‌های کلامی در صورتی که با رعایت نکات روان‌شناسی انجام گیرد، تأثیر بسزا خواهد داشت ولی عدم هماهنگی میان قول و فعل، پند و اندرز مریان را بی‌اعتبار می‌کند.

امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

«هرگاه شخص عالم به مقتضای علم خویش عمل نکند، اثر موعظه‌اش، همچون آب باران بر روی سنگ صاف از قلب‌های مردم محو خواهد شد.»

امام علی علیه السلام نیز می‌فرماید:

«کسی که خود را پیشوای مردم قرار می‌دهد، پیش از آن که به آموزش دیگران پردازد، باید خود را آموزش دهد و نیز باید تربیت‌کردار او بر تربیت گفتارش پیشی داشته باشد.»

استاد مطهری می‌گوید:

«این خود یک غفلت و اشتباه بزرگی است، امروز در اجتماع ما که برای گفتن و نوشتن و خطابه و مقاله بیش از اندازه ارزش قائلیم و بیش از اندازه انتظار داریم، در حقیقت از زبان، اعجز می‌خواهیم.»

سعدیا گرچه سخنداش و مصالح‌گویی به عمل کار برآید به سخنداش نیست

فرزندان ما بیش از آن که به گفتار ما نظر افکنند، اعمال ما را زیر نظر می‌گیرند که گفته‌اند:

«بچه‌های ما آن‌گونه می‌شوند که ما هستیم، نه آن‌گونه که می‌خواهیم باشیم.»

یکی از پیامدهای تضاد در گفتار و رفتار مبلغان دینی و متصدیان امور مساجد، ایجاد تنفر

در بین جوانان است. در روانشناسی ثابت شده است که بخش زیادی از یادگیری انسان از راه

چشم صورت می‌گیرد.

استاد مطهری می‌گوید:

«هیچ چیز بشر را بیشتر از عمل، تحت تأثیر قرار نمی‌دهد. شما می‌بینید مردم

از انبیا و اولیا زیاد پیروی می‌کنند ولی از حکما و فلاسفه آنقدر پیروی

نمی‌کنند، چرا؟ برای این که فلاسفه فقط می‌گویند، فقط مکتب دارند،

فقط تئوری می‌دهند... ولی انبیا و اولیا تنها تئوری و فرضیه ندارند،

عمل هم دارند. آن چه می‌گویند، اول عمل می‌کنند. حتی این طور نیست

که اول بگویند، بعد عمل کنند. اول عمل می‌کنند بعد می‌گویند. وقتی انسان

بعد از آن که خودش عمل کرد و بعد گفت، آن گفته اثرش چندین برابر

است».

بسیار اتفاق افتاده وقتی از جوانان می‌پرسیم چرا به مسجد نمی‌روی؟ ممکن است

در جواب گفته شود که فلان مسجدی نماز جماعتش ترک نمی‌شود ولی در عمل فلان کار را

انجام می‌دهد. او انتظار چنین رفتاری را از الگوهای جامعه ندارد، از این‌رو نسبت به همه چیز

بدین و بی‌اعتماد می‌شود.

در شرایطی که جوان به الگوگرایی و همانندسازی توجه خاص دارد، باید رویکرد

تازه‌ای به این مقوله ارزشمند صورت گیرد و الگوهای متناسب با فرهنگ دینی به شکل جوان

معرفی گردد و در دو بخش، سخت افزاری و نرم افزاری شکل و محتوای مساجد، تغییر اساسی

به وجود آید تا در تعامل جوان و مساجد، شاهد خیزشی همه جانبه باشیم.

۸- پاسخ‌گویی به پرسش‌های دینی جوانان

یکی از راه‌های استحکام پیوند میان مسجد و جوان، رفع نیاز فکری و معنوی جوانان می‌باشد. جوانان ذهن خلاق و جست‌وجوگری دارند و همواره به دنبال کشف حقیقت و حل مسائل و پاسخ‌گویی به شباهات‌اند. علاوه بر آن، امروز شباهه‌افکنی در حوزه فرهنگی دینی، یکی از پرخطرترین جلوه‌های تهاجم فرهنگی در عرصه تربیت دینی است. این شباهات به قول استاد مطهری؛ گذرگاه خوبی هستند اما عدم پاسخ‌گویی به آنها موجب تزلزل در عقاید و اندیشه‌های دینی آنان می‌گردد و پایه‌های تربیت دینی را سست می‌گرداند. جوان اگر احساس کند که مسجد محلی برای پاسخ‌گویی به سوالات اوست و در آن شخصیت ارزشمند و فرهیخته‌ای است که درد او را درک می‌کند، خواهناخواه به سمت و سوی او متمایل می‌گردد و دیگران را نیز با خود همراه می‌سازد.

استاد مطهری می‌گوید:

«ما امروز از این نسل گله داریم که چرا با قرآن آشنا نیست؟ چرا در مدرسه‌ها قرآن یاد نمی‌گیرند؟ حتی به دانشگاه هم که می‌روند از خواندن قرآن عاجزند، البته جای تأسف است که این طور است اما باید از خودمان پرسیم ما تاکنون چه اقدامی در این راه کرده‌ایم؟ آیا با همین فقه و شرعیات و قرآن که در مدارس است، توقع داریم نسل جوان با قرآن آشنا‌یابی کامل داشته باشد؟ قرآن از مؤمنان می‌خواهد که سخنانشان محکم و استوار باشد: قولوا قولًا سدیداً».

این نکته در تربیت دینی و جذب جوانان بسیار مهم و حیاتی است که سخنان مربی باید همچون سدی محکم جلوی امواج مختلف مقاوم باشد.

۹- پیوند مسجد با زندگی جوان

اگر مساجد از خاصیت تک بعدی (معنوی‌گرایی) به سوی چند بعدی شدن سوق داده شود

و اقدام عملی در جهت نیازهای فردی و اجتماعی نسل جوان بردارد، قطعاً در جذب جوانان موفق خواهد بود.

وجود برخی مشکلات، زمینه‌ساز انحراف و بی‌رغبتی به دین یا کانون‌های دینی است. بی‌کاری، عدم ازدواج و تأمین معیشتی، زمینه دین‌گریزی و سستی نسل جوان را فراهم می‌سازد. از جوانی که در آتش غریزه جنسی می‌سوزد و بر اثر بی‌کاری و عدم امید به آینده، سر از یأس و ناامیدی درمی‌آورد و مأمنی برای حل مشکلات خود نمی‌یابد، چگونه انتظار رغبت به نماز و دین‌مداری از او می‌توان داشت. دین خردگرا و حکمت‌مدار اسلام در کنار مسائل معنوی بر مسائل مادی و اقتصادی نیز تأکید می‌کند و فقر را مایه کفر معرفی می‌کند، چنان‌که پیامبر اکرم ﷺ است فرمود:

«کاد الفقر أَنْ يَكُونَ كُفُراً.»

رهبران دینی و الگوهای جامعه باید خود را با مشکلات جوانان درگیر کنند و در حد امکان در حل آن بکوشند تا این طریق پیوند عاطفی برقرار گردد. مردم دل به کسی می‌دهند و خانه دل را حریم‌کسانی می‌سازند که با درد و رنج آنان آشنا و با غم‌های شان محروم و در راه خدمت به آنها کوشای بشند.

در این راستا پیشنهاد می‌شود، در مساجد ستاد رفع مشکلات جوانان تأسیس گردد و معتمدین محل از اهل مسجد در ساماندهی معیشت جوانان، کاریابی، آسان‌سازی ازدواج و... مشارکت نمایند.

پس بیاییم در نگرش و روش خود به دو مقوله ارزشمند مسجد و جوان تجدیدنظر نماییم و بین این دو، علقه‌ای ناگستینی برقرار سازیم.

بخش سوم: حضور زنان در مساجد

با توجه به نقش سازنده زنان در تحکیم بخشی خانواده، سلامت جامعه درگرو حضور فعال زنان در مساجد است.

پیش از ظهر اسلام، در جوامع عرب و غیر عرب برای زنان هیچ شخصیتی قابل بودند. در واقع زنان جامعه از بیشتر حقوق اجتماعی محروم بودند و شخصیت زن یک وجود تبعی بود. با توجه به این که در حال حاضر زنان نیمی از جامعه را تشکیل می دهند، بدیهی است نقش آنان در عرصه های مختلف خدماتی، اجتماعی، تعلیم و تربیت و به خصوص در تحکیم بخشی کانون خانواده قابل توجه است.

توجه به این نکته حائز اهمیت است که اگر حضور زنان در جامعه درست هدایت نشود، کنترل شده نباشد و در حدود موازین و شئون اسلامی نباشد، پیامدهای ناگوار به همراه دارد. حضور زنان بعد از ظهر اسلام چشمگیر بوده است که با مطالعه تاریخ می توان این حضور را دریافت. تولد اسلام با حضور زن در عرصه جامعه به خصوص پایگاه دینی مساجد همراه بوده است.

با وجود این که حضرت خدیجه عليها السلام از تمکن مالی خوبی برخوردار بودند، اما همواره در کنار پیامبر اکرم صلوات الله عليه و آله و سلم در همه عرصه های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی حضور داشتند. نقش این زن در محاصره اقتصادی شعب ابی طالب نشان دهنده حضور فعال ایشان در تمامی عرصه هاست.

اولین نماز جماعت به امامت رسول اکرم صلوات الله عليه و آله و سلم با حضور یک زن و یک مرد در مسجد النبی، شهادت سمیه در کنار همسرش عمار به عنوان اولین شهیده زن قابل انکار نیست. تمامی این ماجراها بیان کننده نقش و جایگاه زنان در جامعه بعد از ظهر اسلام بوده است، به طوری که ما می بینیم در نخستین هجرت مسلمانان به حبشه و در دومین هجرت به این مکان تعدادی از هجرت کنندگان زنان بوده اند.

وقتی زنان جامعه برای نماز جماعت و فراغتی معارف، احکام و اخلاق و اقامه نماز در مسجد حضور بیدا می کردند، هیچ گاه شاهد نبودیم که پیامبر صلوات الله عليه و آله و سلم سخنی مبنی بر منع حضور بانوان و عدم رضایت آنان در مساجد و عرصه های اجتماعی بیان کرده باشند، که عدم وجود سخن از رسول خدا صلوات الله عليه و آله و سلم در این زمینه، خود بهترین گواه براستجاب حضور زنان در عرصه های مختلف زندگی است.

بیشتر مساجد مکه و مدینه به دلیل تحت فشار بودن افکار عمومی به طوری ساخته می شد که محل حضور مردان باشد و زنان نتوانند از این مکان مقدس استفاده کنند. اما به برکت انقلاب اسلامی مسلمانان بیدار شدند و شرایط تغییر پیدا کرده است. کسانی که از حضور زنان در جامعه ممانعت می کنند، هیچ وجه شرعی ندارند.

زمانی که عده‌ای از زنان به حضور پیامبر ﷺ رسیدند و گفتند؛ شما به مردان مطالب می گویید که ما از شنیدن آن محرومیم، پیامبر ﷺ دستور دادند کسانی که علاوه‌نمود به شنیدن سخنان ایشان هستند، در محلی جمع شوند که آن حضرت شخصاً به ایشان مطالب مورد نیاز زندگی و احکام اسلامی را بیان کنند. این امر نشان دهنده آن است که رسول خدا ﷺ به ارتقای فکری و آشنايی زنان با مسائل دینی اهمیت می دادند.

در جریان مباحثه که آیات قرآن نیز بر آن نازل شد، حضور یک زن آن هم حضرت زهراء علیها السلام سند زنده‌ای به حقانیت اسلام و اهل بیت علیها السلام است که حضور زنان در عرصه‌های اجتماعی را نشان می دهد.

واگذاری سرزمین فدک به حضرت زهراء علیها السلام نشان دهنده آن است که یک زن می تواند در اجتماع استقلال مالی داشته باشد و پیامبر ﷺ عملاً با انجام این کار جایگاه زن در جامعه را معرفی کرد.

در قرآن سوره «نساء» به نام زن نازل شده است، که در این سوره بیش از ۲۰۰ آیه در خصوص احکام و حقوق زنان وارد شده است. مرحله اول دختر بودن، مرحله دوم همسر بودن، مرحله سوم احکام و حقوق مادران و بالاخره خداوند در همه مراحل زندگی یک زن سخن گفته است.

در پاسخ به این سؤال که حضور زن در عرصه‌های مختلف به خصوص در مساجد چه اهمیتی دارد، باید گفت؛ حضور زنان در این اماکن موجب ارتقای آگاهی آنان می شود. زمانی که زنان جامعه با وظایف خود آشنا شده و شناخت لازم از اختیارات خود پیدا کنند، بهتر به این‌ای نوش مناسب و زینده خود می پردازند.

تا زمانی که شخصی به حقوق خود آشنا نباشد و تکالیف خود را نداند، به هیچ عنوان نمی‌تواند در جامعه خود تأثیرگذار شود.

حضور زنان در مساجد موجب ارتقای سطح آگاهی زنان چه از لحاظ حقوقی و چه از لحاظ اجتماعی می‌شود و این امر موجب می‌شود تا خانواده‌ها از یک استحکام خوبی برخوردار شوند و زنان آثار تربیتی خود را به نحو احسن در خانواده ایفا کنند.

سلامت جامعه در گرو حضور زنان در مساجد است به طوری که اگر ما می‌خواهیم در جامعه‌ای بیمه و سلامت خانواده تضمین شود، باید حضور زنان در مساجد را پررنگ تر کنیم و از راه مساجد، سطح آگاهی آنان را ارتقا بخشیم.

فعال بودن مساجد در خصوصیات خواهران، عامل جذب زنان به مساجد می‌باشد به طوری که حضور زنان در برخی از بخش‌های جامعه ضروری است، چون اگر زنان در آن بخش حضور پیدا نکنند، تولید مفسدہ می‌شود از این رو زنان نقش تأثیرگذاری در جامعه ایفا می‌کنند.

فهرست منابع

- ١ - قرآن.
- ٢ - نهج البلاغة، فضائل، ٧٠.
- ٣ - استاد مطهری، حماسه حسینی، ج ٢، ص ١٠٦.
- ٤ - استاد مطهری، ده گفتار، ص ٦٧ - ١٨٩.
- ٥ - اصول کافی، ج ١ - ٢، ص ٤٤ - ٣١٠.
- ٦ - بحار الانوار، ج ١٠٠، ص ٩٣، چاپ بیروت.
- ٧ - پیوند، شن ٢٤٣ - ٢٤٤، ص ٣٢ - ٥٠.
- ٨ - دکتر محسنی، دکتر دادستان، روان‌شناسی رشد، ص ۱۵۳.
- ٩ - غردا الحکم، ج ١ - ٣، ص ١٨٥ - ٣٦٧.
- ١٠ - محجه البيضاء، ج ٣، ص ١٢٢.
- ١١ - وسائل الشیعة، ج ٧، ص ١٦٨.

مسجد مجازی؛ بایسته چشم انداز بیست ساله ایران اسلامی

□ یحیی جهانگیری سهروردی

مدتی است که رهبر معظم انقلاب، بر ضرورت نوآوری به خاطر اجتناب ناپذیر بودن تحولات در جوامع بشری^(۱) تأکید دارند. و نتیجتاً «مدیریت تحولات در کشور»^(۲) را یک بایسته دانسته‌اند. و فرمودند:

«با توقف در گذشته و نفی نوآوری نمی‌توان به جایی رسید... بنابراین تنها راه صحیح، بازگذاشتن راه نوآوری، آزاد فکری و آزاداندیشی و مدیریت این راه تحول آفرین است».^(۳)

و با نامگذاری امسال به سال نوآوری و شکوفائی، بر ضرورت این مساله در این برهه از ایران معاصر صحه گذاشتند.

۱. سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دومین روز از سفر به استان سمنان در جمع دانشگاهیان. www.leader.ir/langs/fa/?p=contentShow&id=4692

۲. همان.

۳. همان.

۳۸۱ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد مجازی؛ بایسته چشم‌انداز بیست ساله...

مسجد به عنوان رکن رکین انقلاب خمینی کبیر^۱، باید در دایره نوآوری، جایگاه خود را مشخص و از این قافله عقب نماند. به فرموده ولی امر مسلمین «تحول راز ماندگاری و تعالیٰ بشر است»^(۱) و گرنه مساجد در صورت «کناره‌گیری از تحول موجب از بین رفتن و یا متزوی شدن خواهد شد».^(۲)

این مقاله با استناد به چند واقعیت دینی و اجتماعی، برای بهبود وضعیت موجود مساجد و خروج از رخوت، جذب انبوه جوانان، بهره‌گیری از رقبای فرهنگی مسجد در راستای مسجد یعنی قرار دادن ابزارهای نوین فن آوری در طول مسجد نه در عرض آن (رفیق مسجد نه رقیب)، پاسخ‌دهی به نیاز معنوی انسان مدرن، ضرورت هم‌گرائی و مدیریت تحولات جهانی و پرهیز از قرارگرفتن در انزوا، رساندن پیام انقلاب (صدور انقلاب) به جهان و دست یابی به جایگاه مورد نظر در سند چشم‌انداز، یک راه کارکاربردی را پیشنهاد می‌نماید.

این مقاله با بررسی فرصت‌ها و تهدیدها در عرصه جهانی به ویژه خاورمیانه (به خاطر محوریت سند چشم‌انداز بر خاورمیانه) بر مساجد، ضرورت اقدام به «مسجد مجازی» را گوشزد می‌نماید.

یکی از ویژگی‌های اماکن مجازی این است که بشر در آن بر مکان و زمان فائق می‌آید و می‌تواند از هر جایی از کره خاکی در هر زمان به معبد مقصودش دست یابد. این در حالی است که مکان‌های مذهبی واقعی، فاقد چنین ویژگی می‌باشند و استفاده از آن نیازمند برنامه زمانی و مکانی خاص می‌باشد. لذا مسجد مجازی می‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای افراد در هر زمانی و مکانی آن هم به انتخاب مخاطب نه خطیب، باشد.

مراد از مسجد مجازی در این مقاله عبارتست از وجود همه ساز و کارهای (ارکان) یک مسجد واقعی (فیزیکی) در فضای مجازی اعم از اینترنت و بازی‌های رایانه‌ای.
کلید واژگان: مسجد مجازی، مسجد آنلاین، مسجد اینترنتی، سند چشم‌انداز، نوآوری.

۱. همان.

۲. سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار جمعی از اساتید، فضلا، پژوهشگران و مبلغان حوزه‌های علمیه قم، مشهد و اصفهان.
www.leader.ir/langs/fa/?p=contentShow&id=7213.

پیشینه جایگاه معابد و کلیساها مجازی

در اوایل سال ۲۰۰۱، کلیساها ملی استرالیا در راستای جذب بیشتر مردم برای حضور در مراکز و محافل مذهبی، از ابزار نو ظهری به نام اینترنت بهره برد و افرادی که روزهای یکشنبه نمی توانستند به هر علتی در مراسم دعای کلیسا شرکت کنند ساعتی از اینترنت به طور رایگان استفاده می کردند.

چیزی نگذشت که کلیساها پروتستان امریکانیز، اقدام به راه اندازی سایت هایی کردند که در آن به شکل هم زمان افراد می توانستند با استفاده از اینترنت در دعاهای روز یکشنبه کلیسا شرکت کنند بدون آن که نیاز به طی کردن مسافت و حضور فیزیکی در کلیسا داشته باشند.^(۱) اسقف کن کلیسی، به عنوان یکی از نخستین کشیشان اینترنتی در مصاحبه ای با آسوشیتد پرس در اوایل سال ۲۰۰۳ گفت: کلیساها اینترنتی جامعه ای جدید و به عبارتی خلق سوز مینی جدید است. ما در کلیساها اینترنتی تمام کارهای جامعه دینی را انجام می دهیم، به طور مثال عبادت های روزانه، خواندن کتاب مقدس، حضور کشیش برای گفت و گو و تسکین و حتی ثبت اعترافات گناه کاران در این جامعه الکترونیکی تحقق یافته است. چند ماه بعد ربکا سامرز، مسئول مرکز شورای کاتولیکی کانزاس سیتی نیز از راه اندازی جامعه اینترنتی ادیان داد و گفت که آنها بودجه قابل توجهی برای این جامعه مجازی که به گسترش تعالیم مسیح و حفظ مسیحیان در جهان کمک خواهد کرد، اختصاص داده اند.

اکنون در جهان مسیحیت کلیساها مجازی وجود دارد که به شکلی گسترده و با مراجعان بسیار، نه تنها تمامی ویژگی های یک کلیسا واقعی را دارند، بلکه فعالیت و ارائه خدمات آنها از نوع بیشتری برخوردار است.

دسترسی شبانه روزی به کشیش هایی که ساعت ها با مراجعین چت می کنند، موسیقی های مذهبی که در تمام ساعات قابل شنیدن است، استفاده از کتابخانه ها و مقالات و تحقیقات آکادمیک و علمی و همچنین شرکت در دعاهای دسته جمعی و خواندن کتاب مقدس از جمله متداول ترین امور کلیساها اینترنتی است.

۱. مقاله «کلیساها مجازی در جهان واقعی»: ص ۴۱.

این مسئله به فرقه‌های دیگری از مسیحیت و همچنین ادیان دیگر به ویژه بودیسم سرایت کرد و آنها نیز اقدام به راه‌اندازی چنین مراکزی کردند. جالب آن‌که از این قافله ادیان^(۱) جدید نیز عقب نمانده‌اند.^(۲)

اینجانب به‌جا می‌داند که در این قسمت به فاصله بلند بین فعالیت‌های جدی دیگر ادیان و کندي تلاش ما مسلمانان در این زمینه آمار مقایسه‌ای را ارائه نمایم. آنگاه نیک روشن خواهد شد که چقدر از قافله عقیم.

جهت یافتن تعداد، معبد، کلیسا و مسجد مجازی از دو موتور مشهور جستجوگر اینترنتی^(۳) بهره بردم و آنچه از واژگان که در اینترنت به موضع در دو زبان فارسی و انگلیسی^(۴) مربوط می‌شود را بررسی نمودم.

اما قبل از توجه به نمودار آمار، چند نکته را لازم به تذکر می‌دانم:

این فاصله بلند بین فعالیت‌ها در دنیای مجازی و دیگر ادیان به ویژه مسیحیت، تنها در گستره زبانی فارسی و انگلیسی است. حال اگر زبان‌های دیگر مورد جستجو قرار گیرد، فاصله خیلی بیشتر خواهد بود. بی‌شک بایست به شکری فعالیت‌هایی آنان غطه و برخوت خود در این عرصه حسرت خورد!!

۱. برای آشنایی با ادیان جدید: مقاله «ادیان جدید؛ دین هیونز گیت»، از نگارنده؛ مجله هفت اقلیم؛ شماره ۱، ص ۹.

۲. مثل دو سایت www.virtualtemple.net و www.virtualtemple.org معبد مجازی برای فرقه دینی نوپدیدی در غرب به نام ISKCON.COM.

۳. نظر به این که نتایج دیگر موتورهای جستجو هم تقریباً نزدیک به «یاهو» و «گوگل» بود، از آوردن آن خود داری شد. البته در قالب مقاله‌ای مستقل به این بحث خاص خواهیم پرداخت.

۴. نگارنده به مداخل، در در زبان عربی و فرانسه نیز جستجو نمود، لیک آنچه برای ما می‌توانست مکفی باشد، در بالا آورده شد. بزودی مجموع جستجوها در ۴ زبان عربی، انگلیسی، فارسی و فرانسه در قالب مقاله‌ای مستقل ارائه خواهد شد.

حضرت دیگر آنکه حتی اگر در کمیت مساوی می‌بودیم - که نیستیم - در کیفیت نیز قابل رقابت با آنها نیستیم. منظورم این‌که حتی بهترین نمونه مسجد مجازی، با کم رتبه ترین کلیسای مجازی از لحاظ تولید، کیفیت عرضه، تنوع، مخاطب محوری، جذایت‌ها و... قابل مقایسه نیست. مساجد مجازی، حتی در روز آمد شدن محتوا با کلیسای مجازی فرسنگ‌ها فاصله دارد! و این وظیفه متولیان مسجد را صد چندان می‌کند.^(۱)

۱ . برای نمونه ده مورد از مساجد مجازی را ملاحظه نموده:

www.virtualmosque.co.uk

www.masjedonline.ir

www.onlinemasjid.blogfa.com

www.masjedinterneti.persianblog.ir

www.virtualmosque.co.uk

www.the-mosque.net

www.mosque.com

www.internetmosque.net

www.virtualmosque.co.uk

www.masjedonline.ir

و با چند مورد از کلیساهاي مجازی زیر مقایسه کنید:

www.online-church.tv

www.onlinechurch.com

www.kelisaonline.com

www.christforiran.com

www.onlinikelisa.com

www.internetchurchofchrist.org

www.virtualchurch.org

۳۸۵ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد مجازی؛ بایسته چشم‌انداز بیست ساله...

و باز بر این نگرانی پای بفشارم که حتی این مساجد مجازی هم اکثرًا تولیدات کشورهای عربی و سنی مذهب هستند. و جایگاه مکتب غنی اهل بیت در این عرضه به حق مغفول مانده است.^(۱)

نظر به این‌که این مساجد مجازی گاه توسط خود اشخاص به صورت خود جوش و... راه‌اندازی شده است، به نظر می‌رسد که جهت تولی این مساجد مجازی، مثل مساجد فیزیکی، باید مرکز رسیدگی به امور مساجد اقدام و در موارد اصلاحی، گوشزد، و در مواردی نیز تشویق کند. زیرا به زعم حقیر مرکز متولی نه تنها واقعیت بیرونی مسجد، که متولی خود واژه «مسجد» هم هست. حال این واژه د رعالی عیان باشد یا در جهان مجاز.

هرچند این نکته بر این نمودار زیاد مرتبط نیست ولی قابل توجه بر متولیان مسجد، این واژه مقدس باید باشد این است که نگارنده باستجو در دائرة المعارف‌هاو... زبان انگلیسی، رسم الخط لاتین معادل انگلیسی مسجد را *masjid* نه *masjed* دیده است که نگارنده باستجو در دائرة المعارف‌هاو... زبان انگلیسی، این دو واژه در موتورهای جستجو شاهدی بر ادعای ماست. هم چنان که در نمودار می‌بینید حتی برخی موقع واژه *masjed* میزان جستجویش صفر بوده است. در حالی که واژه *masjid* بالای بیست هزار را نشان می‌دهد.

مع الاسف مترجمان و نیز حتی برخی متولیان مسجد بدون توجه به این مطلب، حتی آدرس سایت خود را با واژه *masjed* ساخته‌اند نه *masjid*.^(۲)

www.virtualchurch.com

www.virtualchurchplantingexperience.com

www.virtualchurch.us

www.actionchurch.org

www.thevirtualchurch.com

۱ . مثل: www.internetmosque.net و www.mosque.com

۲ . مثل وبسایت مؤسسه مسجد به آدرس: www.masjed.com و وبسایت سازمان عمران مساجد

واژه مورد جستجو	نتیجه جستجو در گوگل	نتیجه جستجو در یاهو
مسجد اینترنتی	۸۱ مورد	۶۶ مورد
کلیسا اینترنتی	۴/۹۸۰ مورد	۱۱۰ مورد
معبد اینترنتی	۱ مورد	۱ مورد
مسجد مجازی	۲۶ مورد	۱۳ مورد
کلیسا مجازی	۷۰ مورد	۱۷ مورد
معبد مجازی	۵ مورد	۶ مورد
مسجد آنلاین	۲ مورد	۰ مورد
کلیسا آنلاین	۱۷۰ مرد	۳۰ مورد
معبد آنلاین	۰ مورد	۰ مورد
online mosque	۳۱۱ مورد	۷۱۸ مورد
online church	۱۸۴/۰۰۰ مورد	۷۷۳/۰۰۰ مورد
online temple	۱۳/۸۰۰ مورد	۵۸/۶۰۰ مورد
virtual mosque	۱/۴۶۰ مورد	۳/۶۸۰ مورد
virtual church	۲۶/۵۰۰ مورد	۲۶۳/۰۰۰ مورد
virtual temple	۱۲/۳۰۰ مورد	۶۸/۰۰۰ مورد
Internet mosque	۳۰۳ مورد	۶۶۱ مورد
Internet church	۳۵/۰۰۰ مورد	۲۷۰/۰۰۰ مورد
Internet temple	۱/۳۶۰ مورد	۱/۵۶۰ مورد
Internet Masjed	۰ مورد	۰ مورد

به آدرس: www.masjedbog.ir و یا تنها تارنمای و بلا مسجد به آدرس: www.omeranemasjed.com و پایگاه خبری مساجد به آدرس www.masjednews.com و یا و بلا خبری مساجد به آدرس www.masjednews.blogfa.com

۶۱ مورد	۲۱/۸۰۰ مورد	<i>Internet Masjid</i>
۲ مورد	۱ مورد	<i>online Masjid</i>
۸۳ مورد	۵۵۹ مورد	<i>online Masjid</i>
۱ مورد	۱ مورد	<i>Virtual Masjid</i>
۴۰ مورد	۱۳۶ مورد	<i>Virtual Masjid</i>

یادمان باشد که واژگان در طول زمان معانی متعددی به خود می‌گیرند به حدی که گاه در معنای دوم حقیقی می‌شوند، نه مجازی. با سرعت ساخت مساجد مجازی، بی‌شک در آینده استعمال واژه «مسجد» در این‌گونه از مساجد نیز شایع خواهد بود حتی بدون قرینه. به نظر نگارنده مرکز رسیدگی به امور مساجد کشور، با اعلان رسمی تولی تمام معانی واژه مقدس مسجد اعم از عالم عیان و مجاز، به موارد زیر اقدام فرماید:

نظر به این‌که مسجد یک واژه مقدس اسلامی است، ممکن است (به‌زعم بنده اتفاق افتاده) که دشمنان به اسم این واژه با دامنه‌های متفاوت، سایت ساخته و به تبلیغ عقاید خود پردازند. یعنی کاربری که جز اسلام و مسجد چیزی ندیده و نشنیده، به اسم مسجد بودن آن اکتفا نموده ولی محتوای آن کاملاً ضد اسلامی باشد. لذا در یک اقدام سریع باید همه مشتقات مسجد با انواع دامین‌ها، ضبط شده و در انحصار مرکز قرار گیرد. زیرا به نص قرآن، مساجد از آن خدایند.^(۱) در آن باید خدا یاد شود نه این‌که با اسم مقدس مسجد، فضای مجازی ساخته شود و با آن دین مسیح و ... ترویج شود.

همچنان که مساجد فیزیکی را مردم ساخته ولی مرکز حمایت و هدایت می‌کند، به نظر می‌رسد افراد خود جوشی که اقدام به تأسیس مسجد مجازی نموده‌اند شناسائی، و مورد حمایت و تشویق قرار گیرند.

همچنان‌که مساجد فیزیکی بدون نظارت در ساخت و ساز و مدیریت، از مطلوبیت کافی برخوردار نخواهد بود، باید مساجد مجازی نیز ساماندهی گردد. بر محتوای تولیدی آنها نظارت گردد. و این در سایه آموزش محقق می‌گردد.

۱. ﴿وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا﴾. جن: ۱۸.

به نظر می‌رسد مرکز رسیدگی به امور مساجد با ایجاد یک تارنمای و بلاگ‌نویسی مسجد مثل «مسجد بلاگ» و... در این زمینه به تولید انبوه دست یازد. و خود این صد البته موجب روی آوردن ائمه جماعات و... مساجد به پژوهش می‌شود. در این راستا آموزش فن‌آوری‌های نوین مثل نحوه استفاده از اینترنت و بلاگ‌نویسی و... را برای ائمه جماعات می‌تواند به طرق مختلف مثل از طریق جزو و... در دستور کار قرار داد.

مرکز پایگاه خبری مسجدنیوز به تولی و نشر اخبار مساجد به زبان‌های مختلف پردازد. با توجه به حضور هزاران ائمه جماعت، آنها می‌توانند خبرنگاران خوبی برای این پایگاه باشند ظرفیتی که نظیرش را در جهان هیچ پایگاه خبری ندارد. چرا از این پتانسیل غافل باشیم؟! علاوه بر این، این پایگاه خبری مسجد، دست‌اندرکاران و ائمه جماعات و... را از آخرین اخبار مسجد آشنا می‌سازد.

جایگاه اینترنت در دنیا

در اینجا جهت تبیین اهمیت مسجد مجازی لازم دیدم به جایگاه اینترنت در میان انسان معاصر آماری را ارائه دهم. تا ناگزیر بودن از این مسئله به دقت مشخص گردد. عصری که در آن زندگی می‌کنیم، از آن تحت عنوانی مختلفی نظیر: «دهکده جهانی»،^(۱) «جامعه مدنی جهانی»،^(۲) «مدرنیته دوم»،^(۳) «جامعه شبکه‌ای»،^(۴) «جهان رها شده»،^(۵) «جامعه ارتباطی»^(۶) و «مدرنیته سیال»^(۷) یاد می‌کنند.

از کل ۱۲۰/۲۸۸/۶۶۷۶ نفری جمعیت جهان، ۹۲۰/۷۲۴/۴۰۷ کاربر اینترنت وجود دارد. در عین حال از مجموع جمعیت طبق آخرین آمار یعنی ۳۱ مارس ۲۰۰۸ میلادی که سایت

۱. مک‌لوهان.
۲. دیوید هلد.
۳. اولریش بک.
۴. مانوئل کاستلن.
۵. آنتونی کیدنر.
۶. جیانی واتیمو.
۷. زیگمون بومن.

۳۸۹ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد مجازی؛ بایسته چشم‌انداز بیست ساله...

(۱) به عنوان معتبرترین مرکز سنجش و نشر آمار ضریب نفوذ اینترنت ارائه داده حاکی از نفوذ بالای اینترنت در میان بشر امروزی و جمعیت خاورمیانه است که فرآیند رو به رشد بسیار سریع آن می‌رود آینده انسان را کاملاً دیجیتالی کند. ضمناً از جمعیت ۱۹۷/۰۹۰/۴۴۳ نفری خاورمیانه نیز ۴۱/۹۳۹/۲۰۰ نفر را کاربران اینترنت تشکیل می‌دهد.^(۲)

برای فهم بهتر سرعت نفوذ اینترنت در جهان خصوص خاورمیانه بهتر است آمار ۲ سال پیش را نظری بیافکنیم. با مقایسه این آمار با آمار سال ۲۰۰۵، آینده ضریب نفوذ اینترنت در خاورمیانه مشخص خواهد شد. در سال ۲۰۰۵ مجموع جمعیت خاورمیانه به مرز ۱۸۷ میلیون و ۲۵۸ هزار نفر رسید که ۲/۹ درصد کل جمعیت جهان را شامل می‌شد از این جمعیت، کل تعداد کاربران اینترنت در منطقه خاورمیانه به مرز ۱۶ میلیون و ۶۴ هزار نفر رسید.^(۳)

فazonی جایگاه دین در اینترنت

رویترز نیز در ۲۸ دسامبر سال ۲۰۰۱ با چاپ گزارش مفصلی اعلام کرد که از هر ۴ مراجعه کننده امریکایی، یک نفر برای مقاصد دینی به اینترنت رجوع می‌کند. همچنین ذکر شد که ۶۹ درصد از این افراد در صدد یافتن منابع مطالعاتی دینی و تحقیق درباره ادیان مختلف هستند در این میان، ۲۱ درصد در جست و جوی متون مقدس دینی و شرکت در اعمال و نیاشی های آن هستند و مابقی افراد نیز برای امور متفرقه به این سایتها مراجعه می‌کنند.^(۴)

در یک تحقیق در ایران نیز استفاده علمی و دینی از اینترنت بیش از تفریحی و سرگرمی بوده است براساس این تحقیق به ترتیب: ۵۴/۳ درصد از سایتها خبری، علمی و آموزشی

1. www.internetworldstats.com

2. www.internetworldstats.com/stats5.htm

3. www.itca.ir/index.php?Page=newstext&UID=527

4. مقاله «نگاهی به تاریخ چه حضور دین در اینترنت»: ص ۳۳.

و ۴۵/۴ درصد نیز از سایت‌های تفریحی - سرگرمی استفاده می‌کردند.^(۱)

این فرایند رو به رشد استفاده از اینترنت در جهان که حاصل «یک تحول» در عرصه اطلاع‌رسانی است، آیا نیازمند مدیریت نیست.

به فرموده رهبر معظم انقلاب «کناره‌گیری از تحول موجب از بین رفتن و یا منزوی شدن خواهد شد. بنابراین، تحول را باید پذیرفت و آن را در جهت صحیح مدیریت کرد». ^(۲) آیا این همه تشنّه که در اینترنت سراغ معنویت ناب می‌گردد نباید باز لال معرفت اهل‌بیت علیهم السلام سیراب گردد. این همه ظرفیت و این همه مخاطب آیا در ایجاد تکلیف بر ما کافی نیست؟! اگر زبان بشر امروزی این فناوری است، آیا ما نیز نباید در انجام رسالت خود از این فناوری بهره جوییم؟!

﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمَهُ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضْلِلُ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾. ^(۳)

تبليغ اسلام در دنياي مجازي اينترنتى

اقليت مسلمان در کشورهای غربی در حالی که با ستادهای گسترش اسلام هراسی در دنیای حقیقی روبه رو شده‌اند به دنیای مجازی روکرده تا آموزه‌های حقیقی اسلام را با هدف رفع باورهای نادرست در دنیای کامپیوتری ارائه کنند.

محمد یوسف روانپژشک ساکن در سوئیڈ در فضای اینترنت مسجدی مجازی تشکیل داده تا از طریق آن آموزه‌ها و آداب و رفتار اسلامی را ترویج کند. غیرمسلمانان در این مسجد

۱. مقاله «بررسی رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی کاربران»، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها، معاونت امور مطبوعاتی و اطلاع‌رسانی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۲۳. برگرفته از www.rasaneh.org/persian/pics/rasaneh-AFF67.doc سایت

۲. سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار جمعی از اساتید، فضلا، پژوهشگران و مبلغان حوزه‌های علمیه قم، مشهد و اصفهان www.leader.ir/langs/fa/?p=contentShow&id=7213

۳. ابراهیم:

۴.

۳۹۱ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد مجازی؛ بایسته چشم انداز بیست ساله...

با چگونگی نماز خواندن، قرائت قرآن و وضع آشنا می‌شوند. وی گفت: صدها نفر از علاقمندان از ملیت‌های مختلف برای شناختن اسلام به این فضا رجوع می‌کنند. یوسف ۳۹ ساله اظهار داشت که تاکنون سه مسیحی بازدید کننده از این ستاد مجازی به اسلام مشرف شده‌اند.

این فضای مجازی با معماری اسلامی تزئین شده است، مسجد آن از مناره برخوردار بوده و در داخل آن نسخه‌های قرآن کریم و ترجمه آن به زبان انگلیسی قرار گرفته است. حدود یک هزار و ۵۰۰ نفر روزانه از این مسجد مجازی دیدن می‌کنند که در آن میان عده‌ای غیرمسلمان هستند. اقلیت مسلمان در سوئی این فضای مجازی را در پایگاه اینترنتی «زندگی دوم» (Second Life) ایجاد کرده‌اند. (۱) یک دنیای کاملاً مجازی است که توسط ساکنان آن ساخته می‌شود. از زمان افتتاح این شبکه در سال ۲۰۰۳ تاکنون بیش از ۹ میلیون نفر در آن عضو شده‌اند. (۲)

شیخون نرم و فرهنگی دشمن و لازمه مقابله به مثل

کافی است پلنی از فیلم‌های ساخته شده غربی و هالیوودی بر علیه اسلام را مشاهده کنید. استفاده از نمادهای اسلامی مثل اذان، مسجد، مناره به عنوان کمین‌گاه تروریست‌ها! و محل تربیت گروه‌های فشار، در راستای پروژه نامیمون تخریب چهره اسلام است. آیا همین ما را بر آن نمی‌دارد که از این واژه‌ها و نمادهای مقدس دفاع کنیم؟!

فیلم‌های مثل «روز استقلال»، (۲) «محاصره»، (۳) «شمشیر اسلام» (۴) ... در صدد ارائه چهره‌ای خشن از اسلام‌اند. در این فیلم‌ها عموماً همزمان با صدای اذان و نمایش مناره و گبد مساجد اسلامی البته بارنگ سرخ (که در روانشناسی رنگ‌ها به نماد خشونت است و تا خود آگاه مخاطب را در فضای ترور می‌اندازد) عملیات ترور و... را نشان می‌دهد.

www.mehrnews.ir/NewsPrint.aspx?NewsID=545002

. ۱

/Independence day

. ۲

The siege

. ۳

The sword of islam

. ۴

آیا وقت آن نرسیده است که مانیز با ساخت بازی رایانه‌ای جوان و حتی کودکان خود را روانه مسجد مجازی کنیم. غرب اگر بازی کامپیوترا ای می‌سازد که با شلیک هر گلوله، صدای «یا مهدی» سر می‌دهد، برنهاد متولی مسجد وظیفه نیست که یک بازی تدارک بینند که فرزند ایران و اسلام ناخود آگاه در فضای مسجد قرار گیرد. مگر نه آن است که در دنیا معاصر، به اعتراف همه روان‌شناسان تبلیغ مستقیم معنا ندارد باید ناخود آگاه مخاطب را برای پذیرش پیام تحریک کرد.

حال که دشمن با استفاده از تکنولوژی رسانه سعی در وارونه جلوه دادن چهره اسلام خصوصاً بعد از حادثه یازدهم سپتامبر دارد. از آنجاکه مساجد از دیر باز، سخنگوی رسمی اسلام مبین بودند. با احیای نقش رسانه‌ای مساجد در معرفی چهره واقعی اسلام می‌توان کوشید.^(۱) رهبر فرزانه انقلاب «کنترل، تحولات جهانی به دست صهیونیسم و سرمایه‌داری جهانی را خطری جدی»^(۲) می‌شمارند. آیا باید برای رهای سازی مدیریت تحولات جهانی از دست این غاصبان نه تنها خاک که حتی فرهنگ و هویت اسلامی، اقدام نمود.

در دنیای امروز که همه رسانه‌ها تحت کنترل صهیونیسم و باندهای قدرت سیاسی اقتصادی است، ضرورت حفظ کارکرد رسانه‌ای مساجد به عنوان مکان‌های مردمی و آزاد، جدیت چند برابر می‌یابد. زیرا تنها این رسانه است که می‌تواند صدای مستضعفین را فریاد بزنند. حفظ کارکرد رسانه‌های مسجد، اکتفا به روش‌های گذشته نیست، بلکه با مسجدی کردن رسانه‌های مدرن نیز می‌توان به این اهداف نایل آمد. آن وقت اهمیت تقویت این رسانه عمومی اهمیت بیش از گذشته پیدا می‌کند که امروزه رسانه‌های قدرتمند به رقابت با مسجد آمده‌اند. اگر مساجد دیروز به این وظیفه اطلاع‌رسانی و تبلیغ مشغول بودند، رقبایی نبود که جوانان را جذب خود و گریزان از مسجد سازد. ولی کنون، باید مسجد را در توانمندسازی رسانه‌ای، پرنفوذ‌تر آز آنها کنیم.

۱. کارکرد رسانه‌ای مساجد: ص ۲.

۲. سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دو مین روز از سفر به استان سمنان در جمع دانشگاهیان، www.leader.ir/langs/fa/?p<contentShow&id=4692

این نماد بزرگ اسلام، تریبون اسلام است برای دعوت. مخاطب آن همه انسان است.^(۱)

نه فقط مسلمین. «جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِياماً لِلنَّاسِ»^(۲) در تفسیر نمونه ذیل این آیه می‌خوانیم: «مُخْصُوصاً كَلْمَهُ لِلنَّاسِ» نشان می‌دهد که این مرکز امن و امان، پناهگاهی است عمومی برای همه جهانیان و انسان‌ها و توده‌های مردم.^(۳)

صاحب نظران علم ارتباطات مثل پروفسور مولانا، بر وابستگی رسانه‌ها بر مساجد، تأکید دارند. به باور ایشان، رسانه‌ای که از کانون قداست، خودی و خوش سابقه در عرصه اطلاع‌رسانی، صادر شود، کاملاً مورد اقبال جامعه خواهد بود.^(۴)

پس اگر به ورای مرزاها با مسجد فیزیکی دست‌مان نمی‌رسد با ابزار فن‌آوری که می‌توان نیاز معنوی او را بطرف ساخت. با کم ترین هزینه. امروزه در غرب، بشر از دست ماشینیسم بدون اخلاق به ستوه آمده است. زیرا مدرنیته در خوشبینانه ترین حالت، «آسایش» را به بشر به ارمغان آورد ولی همین، «آرامش» را از او قاید. گرایش روبه رشد به دین، معنویت، و حتی ادیان جدید و جریان فکری پست مدرنیسم را باید در این راستا مطالعه نمود. پروژه مسجد مجازی تنها راه ارضی نیازهای معنوی آن سوی مرزاها با اقیانوس عرفان و اخلاق اهل بیت علیهم السلام هست.

مخالفان معابد مجازی

در آئین مسیحیت عده‌ای که گرایش سنتی داشتند با این پدیده به مخالفت پرداختند. این مسئله در موارد بسیاری مورد انتقاد اسقف‌ها و کشیشانی قرار گرفت که معتقد بودند اینترنت مردم را از کلیسا دور کرده است و باعث کاهش حضور مؤمنان در روزهای یک‌شنبه می‌شود. به همین دلیل طی اطلاعیه‌های مکرر اعلام کردند که هیچ جایگزینی برای حضور در کلیسا وجود ندارد و مسیحیان موظف هستند روزهای یک‌شنبه به کلیسا بیایند. سنت‌گرایان

۱. «يَا بْنَى آدَمَ حُذُوا زِيَّتُكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ». اعراف: ۳۱.

۲. مائدہ: ۹۷. ۳. تفسیر نمونه: ص ۴۴۸.

۴. پروفسور مولانا، طینن تعهد، مقاله «مسجد و مطبوعات».

همچنان معتقدند که اینترنت عامل جدایی مؤمنان مسیحی از کلیسا و قطع رابطه آنان با سازمان کشیشان است.^(۱)

کن کلسی، از بنیانگذاران کلیسای مجازی در پاسخ این انتقاد به خبرنگار آسوشیتدپرس گفت: این مهم نیست که مسیحیان به کلیسا بروند یا از طریق اینترنت خود را در کلیسا حس کنند، این مهم است که رابطه آنها با جهان مسیحیت و دنیای کلیسا قطع نشود. ما باید تصمیم بگیریم، یا رابطه را برای همیشه قطع کنیم و هر روز شاهد کاهش مؤمنان باشیم، یا پذیریم که این رابطه وجود داشته باشد حتی به شکل مجازی.^(۲)

صد البته که مسجد مجازی یک آستانه‌ای برای پرکشیدن به مسجد محله، یک عروج از مسجد مجازی به مسجد واقعی. شاید بی‌جهت نباشد که معراج معنوی پیامبر از مسجد بود تا به مسجد.^(۳) و این فرآیند یک انسان سرگشته از مدرنیته و تبلیغات صهوبنیسم را به دامن اسلام آورده و در مأمون مسجد جای می‌هد. **﴿وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَأَهْنَاهُ﴾**^(۴) آیت الله طالقانی این کشش و بازگشت انسان به مسجد را فظری می‌شمارد.

«جعل بيت بصورت مثابه، بر طبق کشش نفسانی انسان به محل امن و عدل می‌باشد. این جویایی مانند امام جویی است و توجه بچنین خانه‌ای که فطرت حق جویی و عدل را بیدار سازد، از کشش‌ها و خواسته‌های درونی آدمی و بسود وی می‌باشد».^(۵)

۱. مقاله «کلیساهای مجازی در جهان واقعی»: ص ۴۱.

۲. همان.

۳. یعنی از مسجد الاحرام بود تا مسجد الاقصی. **﴿سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِئِنْهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾**. اسراء: ۱.

۴. بقره: ۱۲۵. ۵. پرتوی از قرآن: ص ۲۹۷.

۳۹۵ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد مجازی؛ بایسته چشم‌انداز بیست ساله...

یا این کلام نورانی صاحب نهج‌البلاغه می‌افتم که فرمود: دنیا بعد از سرکشی به دوباره به ما روی می‌کند.^(۱)

ساخت مساجد مجازی نه دست‌کشیدن از مسجد سنتی است بلکه در راستای تعالیٰ ذکر خدادست. مگر نه آن است که می‌توان جوان آشفته در بازار دنیای دیجیتال را با همین ابزار جذب کرد و پس از زلال کردن فطرت گمشده‌اش، دست او را گرفت و در گوش‌های از مسجد سنتی گذاشت تا این بار بطور واقعی نه مجازی، بطور فیزیکی نه فقط ذهنی به استماع حقیقت و کرنش در برابر خدایش بپردازد.

آیا جوانی غربی‌ای که اساساً اسم مسجد به گوش اش نخورده و یا از مسجد مفهومی بد-به‌حاطر تبلیغات سوی‌ء استکبار-در ذهن دارد. نباید با استفاده از تحولات جهانی، هموراکه در پای اینترنت نشسته را از حقیقت مسجد آشنا نمود.

لذا باید نخبگان بر مدیریت تحول نظارت کنند و بجاست در همایشی نحوه استفاده از ابزاری از مسجد مجازی برای فراخواندن به مسجد حقیقی برسی گردد. رهبر انقلاب مکرراً این را وظیفه نخبگان حوزوی دانشگاهی دانسته‌اند:

مدیریت تحولات کشور باید در دست نخبگان دانشگاهی و حوزوی باشد و در این روند، علاوه بر معیارهای جهانی پیشرفت، معیارهای نور و ملاک‌های ویژه نظام اسلامی مورد توجه اکید قرار گیرد.^(۲)

«مدیریت تحولات و هدایت فعالیت‌هایی که به ترمیم، تکمیل و پیشرفت می‌انجامد باید در دست نخبگان حوزه و دانشگاه باشد».^(۳)

۱. قالَ عَلِيًّا: «إَعْطِفُنَّ الْدُّنْيَا عَلَيْنَا بَعْدَ شِمَاسِهَا عَطْفَ الصَّرُوْسِ عَلَى وَلَدِهَا وَ تَلَّا عَقِيبَ ذَلِكَ وَ تُرِيدُ أَنْ تَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعَفُوا فِي الْأَرْضِ وَ تَجْعَلُهُمْ أَنْتَهَى وَ تَجْعَلُهُمُ الْأَوَارِثِينَ». نهج‌البلاغه، نسخه فیض‌الاسلام، ص ۱۱۸۰، حکمت ۲۰۰.

۲. سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دومین روز از سفر به استان سمنان در جمع دانشگاهیان. ۳. همان.

مسجد مجازی؛ بایسته چشم انداز بیست ساله ایران اسلامی

بجاست در اینجا به بندهایی از سند چشم انداز اشاره کنیم که می‌توان با استنبط از آنها جایگاه مسجد را در افق ۱۴۰۴ بررسی نمود. و ناگزیر بودن از روی آوری به مسجد مجازی را گوشزد نمود. بی‌شک هرگونه انحراف از این ميثاق ملی، ایران را در رسیدن به آن هدف می‌مون باز خواهد داشت. و مسجد باید جایگاه و شأن خود را با تکیه بر این بنددها مشخص نماید.

در اینجا به عباراتی از سند چشم انداز که با مسجد مرتبط می‌شود را به تحلیل می‌نشینیم.

در بخش‌های پیش آمد که نفوذ اینترنت در خاورمیانه در حال رشد بسیار سریع بوده و هم‌اکنون نزدیک به یک چهارم جمیعت آن از این پدیده برخوردارند که با سرعت فزون آن، در افق ۱۴۰۴ جمیعت بسیار زیادی از آن بهره‌مند خواهند شد. با توجه به پدیده نامیمون رسانه‌های تبلیغی غرب و نیز صهیونیسم و وهابیت در منطقه که هر دو دست به دست هم داده تا «همگرایی اسلامی و منطقه‌ای»^(۱) را به هم زنند، نباید تنها درمان این درد؛ یعنی «تعالیم اسلامی و اندیشه‌های امام خمینی»^(۲) را با استفاده از این فن آوری به گوش این مردم رساند! تنها راه اشاعه این پیام مقدس، مسجد می‌تواند باشد. از این روست که دشمن هماره با آن مخالف است. مستر همفر جاسوس بریتانیا در خاطراتش می‌نویسد: «از بنای مساجد... به هر صورت باید جلوگیری شود». ^(۳) به عبارت «به هر صورت» توجه نمائید. این همچنان سیاست راهبردی استکبار است.

مگر نه آن است که «جامعه‌ی ایرانی در افق این چشم‌انداز [بیست ساله]/... برخوردار از دانش پیشرفت، توانا در تولید علم و فناوری»^(۴) باید باشد. آیا این نیروها را باید مسجد تربیت

۱. فرازی از بندهای سند چشم‌انداز بیست ساله برگرفته از سایت ایران هزار و چهارصد و چهار

www.irane1404.com

۲. همان.

۳. همفر، خاطرات همفر جاسوس انگلیسی در ممالک اسلامی، ترجمه محسن مویدی: ص ۸۳.

۴. بند دوم سند چشم‌انداز بیست ساله برگرفته از سایت ایران هزار و چهارصد و چهار

www.irane1404.com

نکند؟ مگر نه آن است که مسجد محل پرورش و آموزش بوده است؟ آیا تا امام جماعتی که خود بر این ویژگی آراسته نگردد می‌تواند الگوساز باشد تا جوان «از دانش پیشرفتی برخوردار»^(۱) و «توانا در تولید علم و فناوری»^(۲) گردد؟

کاهش استقبال جوانان از مسجد؛ و فزونی استقبال آنان از اینترنت چیز قابل انکار نیست. به نظر نگارنده، از مصادیق «مدیریت تحول» در کلام رهبری، «رفیق» نمودن این «رقیب» رسانه‌ای مسجد است. باید مواطن شد که در کشور اسلامی، رسانه‌های مدرن، رقیب در عرض مسجد نبیشند بلکه یار مسجد و در طول آن قرار بگیرند. زیرا رفتار آنها اگر از کارکرد رسانه‌ای مسجد بکاهد مصدق «منع مساجد» خواهد بود.^(۳) برخی مفسرین در شرح منع مساجد، چنین آورده‌اند: «آیه هرچند هم، شأن نزول خاصی داشته باشد، در مقام بیان یک حکم کلی است و در مورد تمام افراد و یا گروه‌هایی است که مردم را از رفتن به مساجد و انجام عبادات به هر دلیل منع کنند و باعث ویرانی مساجد شوند. و ما در تاریخ نمونه‌هایی از آن را دیده‌ایم که گاهی به خاطر اغراض سیاسی، مساجد را بسته‌اند و یا گروه خاصی را از ورود به آن منع کرده‌اند».^(۴) یادمان باشد که «خرابی مسجد تنها با بیل و کلنگ نیست، بلکه هر برنامه‌ای که از رونق مسجد بکاهد، تلاش در خرابی آن است».^(۵)

نکته جالب آن که سند تربیت این نیروها را «متکی بر سهم برتر منابع انسانی و سرمایه‌ی اجتماعی»^(۶) نموده است. چه سرمایه اجتماعی فراتر از مسجد و چه منابع انسانی‌ای بهتر از نیروی‌های مؤمن مسجدی؟ چراکه علم مطلوب در سند چشم‌انداز علم دینی و دین علمی است نه علم سکولار. و لازمه دست یافتن به علم دینی تربیت نیروی‌های علمی آینده در قالب مسجد است.

۱. همان.

۲. همان.

۳. کارکرد رسانه‌ای مساجد: ص ۵.

۴. همان.

۵. تفسیر نور: ج ۱، ص ۱۸۶.

آیا تربیت نیروی ایرانی با ویژگی‌های «فعال، مسئولیت‌پذیر، ایثارگر، مؤمن، رضایت‌مند، برخوردار... متعهد به انقلاب و نظام اسلامی و شکوفایی ایران و مفتخر به ایرانی بودن»^(۱) بخشی از وظیفه مسجد به جوانان را گوشت نمی‌کند. از کارکردهای مسجد می‌توان به نقش آن در پرورش افراد اشاره کرد که حکومت دینی بدان‌ها نیاز دارد. زیرا مسجد بار هدایت فکری و تربیتی نیروهای جامعه را بر دوش دارد.^(۲) در سایه رفت و آمد به مسجد، خلق و خوی‌ها و آداب و منش‌های افراد تا حد زیادی، هویدا می‌گردد. این تربیت و شناسائی در روابط افراد با یکدیگر سازنده می‌باشد. زیرا حاکمیت اسلامی می‌تواند از این رهگذر، نیروهای متعهد و کارآمد خود را بشناسد.^(۳)

مسجد برای این دو امر مهم برای حکومت اسلامی نقش آفرینی می‌کند. همچنان که در دروان انقلاب و دفاع مقدس فرماندهان و نیروهای مردمی همه تربیت یافته‌گان مسجد بودند. امروزه نیز برای گزینش و تربیت افراد برای مدیریت سیاسی کشور باید از مسجد مددگرفت. مگر نه آن است که در زمان نهضت مقدس انقلاب و نیز دوران هشت سال دفاع مقدس همین مسجد نیروی‌های را تربیت کرد درست با همین شاخص‌ها. اینکه نیز با پدیده تحول، نباید در خود تحولی درانگیزد و باز به پژوهش چنین انسان‌هایی که ایران ۱۴۰۴ نیاز دارد، اقدام نماید. باز بیان رهبر فرزانه را بیاورم که بر «لزوم استقبال از تحولات و پرهیز از ایستایی و رکود»^(۴) خاطرنشان کردند.

۱. بند پنجم سند چشم‌انداز بیست ساله برگرفته از سایت ایران هزار و چهارصد و www.irane1404.com چهار

۲. کارکرد سیاسی مساجد: ص ۴۷.

۳. کارکرد مساجد، مقاله نقش و عمل کرد مسجد در تربیت، نوشته عبدالرضا ضرابی، ص ۲۷۵؛ فصلنامه معرفت، س ۹، ش ۳۳، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۹.

۴. سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دومین روز از سفر به استان سمنان در جمع دانشگاهیان، www.leader.ir/langs/fa/?p=contentShow&id=4692

نظریه صدور انقلاب

تفکر فراملی و دید جهانی حضرت امام ره انقلاب اسلامی را نه در چارچوب مقابله با طاغوت ایران که به مثابه جریان مبارزه با تمام «مستکبرین» و «ستمگران» عالم معنا می‌کرد و از همان ابتدا همه «مسلمین» و بلکه «مستضعفین» جهان را مخاطب خویش می‌خواند. از این جهت بود که با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، تفکر صدور انقلاب مطرح شد و موج حمایت از تمام نهضت‌ها و جنبش‌های رهایی بخش به پا خاست.^(۱)

صدر انقلاب در قاموس اندیشه امام، یک کار فرهنگی است نه نظامی. «صدر انقلاب به معنی لشگر کشی نیست، بلکه می‌خواهیم حرفمن را به دنیا برسانیم».^(۲)

بی‌شک انقلاب اسلامی نه یک پروژه تمام شده که یک پروسه ادامه‌دار هست برای صدور فرهنگ انقلاب باید از مسجد البته در کنارش مسجد مجازی کمک‌گرفت. یادمان باشد که محور «ثبت انقلاب» مساجد بودند، پس محور «صدر انقلاب» نیز باید مسجد باشد.

جهانی شدن و مهدویت

به هم پیوستگی عمیق و گسترده مسایل بشری آکنون با عنوان «جهانی شدن»^(۳) نام برده می‌شود. در اغلب تعاریف عرضه شده، جهانی شدن، فرایندی تدریجی و پایدار توصیف می‌شود که از گذشته‌ای دور یا نزدیک آغاز شده و هنوز هم ادامه دارد، و هرچه بر عمر آن افزوده می‌شود، شتاب و گستره آن هم بسیار افزایش می‌یابد. بیشتر تعاریف بر سر تشید بسیار چشم‌گیر آن در دهه‌های اخیر، اتفاق نظر دارند و حتی عقیده دارند که نسل‌های آینده این فرایند را به صورتی گسترده‌تر و پرشتاب‌تر تجربه خواهند کرد.^(۴)

۱. صدور انقلاب / بازشناسی جریان افول، نشریه دانشجویی خیزش، ش ۲۴ + ۵ + ۲.

http://balagh.net/persian/specific/10_fajr/engelab/sodor/02.htm

۲. صحنه نور: ج ۱۹، ص ۴۱۴.

Globalisation

.۳

۴. عصر اطلاعات؛ ظهور جامعه شبکه‌ای: ص ۱۷ و ۱۸.

اگر برای فروپاشی امپراتوری‌های عثمانی، اتریش، مجارستان، بریتانیا، فرانسه، آلمان، بلژیک، اسپانیا و پرتغال، دو جنگ جهانی لازم شد. ولی دیگر آن امپراتوری شوروی، همین‌که در معرض رسانه‌های جهانی، ویدیو و شبکه‌های کامپیوتري قرار گرفت، فقط طی چند سال مضمحل شد.^(۱)

این مسائل نشان می‌دهد که پیشرفت و همه‌گیر شدن رسانه‌های ارتباطی ضمن افزایش سرعت تغییرات، جوامع را به یکدیگر نزدیک و متصل ساخته است. این به هم پیوستگی به خصوص با آنچه که امروز تحت عنوان دگرگونی و بازسازی زمان و مکان نامیده می‌شود مرتبط بوده و توسط آن تشدید می‌گردد. ژان بودریا از صاحب نظران انتقادنگر فرانسوی از این دگرگونی با عنوان «امحای امر واقع به واسطه تبدیل آن به تخیل مجازی سه بعدی و امحای زمان به واسطه هم زمانی همه دوره‌ها، همه فرهنگ‌ها با حرکتی سیار و واحد از طریق کنار هم نهادن آنها در سناریویی واحد» یاد می‌کند.^(۲)

حقیقت آن است که جهانی شدن می‌تواند یک پدیده پیش‌بینی شده در متون دینی ما باشد که در دوران ظهور محقق می‌شود. بی‌شک آن دولت کریمه برای تحقیق‌اش، نیازمند مقدمه‌سازی است چنانکه در رویات آمده است این مقدمه‌سازی بر عهده ما ایرانیان است.^(۳) برای هماهنگ‌سازی جهان برای ظهور آن دولت کریمه مسجد نیک نهاد است.

اگر انتظار یک وظیفه و افضل اعمال است، و اگر انتظار یک رویکرد انفعالی نیست بلکه یک راهبرد رو به جلو و پویاست. لذا فرج، نیازمند تمهداتی است.^(۴) مسجد مجازی مخاطبان این دهکده جهانی را به تمهد دولت یار فرا می‌خواند. به امید ظهورش!

۱. گذشمان قومی و بی‌نظمی نوین جهانی، یک دیدگاه جمع‌گرایانه: ص ۱۸.

۲. درباره جهان مجازی امروز: ص ۱؛ جام جم آنلاین، ۱۳۸۲/۵/۱۲ برگرفته از سایت www.jamejamonline.com

۳. «یخرج ناس من المشرق یوطئون للمهدی سلطانه». منتخب الاتر فی الامام الثاني عشر علیه السلام، ص ۳۷۵.

۴. مقاله «مساجد و مهدویت، با رویکرد مساجد عصر ظهور»، ص ۲.

خلاصه

نگارنده، ضرورت اقدام به مسجد مجازی از چند جهت می‌بیند:

در بعد بین المللی؛ که جهان نیازمند عرفان و معنویت غنی اهل‌بیت می‌باشد و ابزار سهل‌الوصول و نیز جذاب فن‌آوری اطلاعات البته قالب مسجد می‌باشد.
برای دست‌یابی به چشم‌انداز بیست ساله باید از این مقوله غافل نماند.

تحول و نوآوری به عنوان یک بایسته ایران اسلامی، در زمینه مسجد نیز باید تحقق یابد. و رهبر انقلاب آینده‌نگری و مدیریت تحول را لازمه جامعه روحایت دانسته‌اند. «با توجه به مسئولیت سنگین حوزه‌های علمیه و روحانیت درخصوص دینداری مردم، اهمیت آینده‌نگری بسیار مضاعف است». ^(۱) مرکز رسیدگی به امور مساجد با برنامه‌ریزی کلان در زمینه مسجد مجازی می‌تواند نقش آفرینی کند. یادمان باشد که دنیای فردای ما مجازی‌تر از دنیای امروز ماست به گفته آرمستو ^(۲) «تغییرات در جهان به گونه‌ای، در حال رشد انفجاری است که نسل ۲۱۰۰ و یا ۲۲۰۰، وقتی به زندگی ما در اوایل قرن بیستم نگاه می‌کنند، می‌گویند: چه مردم غیرمدرن و کهنه گرایی بوده‌اند». ^(۳)

چه نیک تیمنی است که در همایش امسال، که مسمی به «سال نوآوری و شکوفائی» است. ضمن اعلان تویی مرکز، بر مسجد در جهان مجازی نیز، بر آن چاره‌اندیشی کند.

هر چند احتمال دارد دیدگاه سنتی‌گرایان با این مقوله آشتی نداشته باشد ولی با همین مسجد مجازی می‌توان بیماران و... را که توان حضور در مسجد فیزیک ندارند را در مسجد مجازی بهره‌مند ساخت. بالاخره یادمان باشد که جذب کردن نسبی بهتر از نیامدن هرگزی جوانان به مسجد است.

۱ . سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار جمعی از اساتید، فضلا، پژوهشگران و مبلغان حوزه‌های علمیه قم، مشهد و اصفهان.
www.leader.ir//langs/fa/?p=contentShow&id=7213

Armenia

.۲

۳ . نظام رسانه‌ای مطلوب، تنوع ساخت، تنوع محتوا: ص ۹.

مبانی مسجد مجازی

مسجد مجازی مبتنی بر حل مسائل ذیل در حوزه‌های مختلف از علوم اسلامی و انسانی هست. امید آن می‌رود با بررسی عالمانه ابعاد آن، گامی بلند در ترویج آموزه‌های غنی اهل بیت علیهم السلام برداریم. نگارنده بخاطر خوف از اطاله مقاله، موارد ذیل را فهرست وار ارائه می‌کند. تفصیل آن را این زمان بگذار تا وقت دگر.

(الف) امکان استعمال واژه «مسجد» در مسجد مجازی، حال به صورت حقیقت

یا منقول یا مجاز. جایگاه این مساله علم لغت و بحث الفاظ علم اصول فقه است.

(ب) آیا تقدیس‌ای که در متون دینی، بر مساجد بار شده است، مراد انحصاراً مسجد فیزیکی است یا لسان روایات، اطلاق دارد؟ علم الحديث و اصول فقه باید تحلیل این مساله را متکفل گردد.

(ج) آسیب‌شناسی کلیساها مجازی، تحلیل ادله مخالفین و موافقین، بررسی فرصت‌ها و تهدیدهای کلیساها مجازی، می‌تواند بستر روشی را به ما بگشاید. نگاه جامعه‌شناسانه، روان‌شناسانه و رایانه‌ای لازمه پژوهش این مساله می‌باشد.

(د) محتوا و شاکله اسلام در عین اشتراک با دیگر ادیان، حائز ویژگی و امتیازات خاص می‌باشد. و این در قیاس مسجد با کلیسا و معابد ادیان دیگر خود را به خوبی نمایان می‌کند. به نظر از مبادی مسجد مجازی، این است که باید این مساله را تبیین نمود که آیا مسجد مجازی با محتوا و شاکله اسلام نیز همخوان است با مقایسه کلیساها مجازی با محتوا و شاکله مسیحیت و معابد مجازی محتوا و شاکله دیگر ادیان. جایگاه این مساله برای پژوهش علم الادیان البته با رویکرد تطبیقی است. (نگارنده در طرح پژوهشی سال ۱۳۸۷ از طرف دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد - قم، مساله «معابد و مساجد» را به تحلیل می‌نشیند. که فصلی از آن پتانسیل هر یک از ادیان بر تحول در حوزه‌های مختلف کارکردی، معماری و... معابدشان می‌باشد).

أنواع مسجد مجازي

یکم: کاربر وارد مسجد مجازی می‌شود و با توجه به نوع مخاطب و مناسب با زمان و... سخنرانی و حدیث و... قرار داده می‌شود. وقت اذان به افق‌های مختلف اذان پخش می‌شود و کاربر ناخودآگاه به مسجد فراخوانده می‌شود. و این یعنی آستانه بودن مسجد مجازی به مسجد واقعی.

دوم: مساجد برنامه‌ها و سخنرانی‌ها خود را در اینترنت به نمایش بگذارند.

سوم: بازی‌های رایانه‌ای.

ختامه مسک: پایان نوشتار را باز برای این‌که تأکیدی بر محتوای مقاله باشد با کلام رهبر انقلاب پایان می‌برم.

«آینده‌نگری، مدیریت تحول، برنامه‌ریزی علمی، ... ترسیم چشم‌انداز آینده،.. از ضرورت‌های اساسی ادامه حرکت رو به رشد و افزایش نفوذ و تأثیرگذاری حوزه‌های علمیه با توجه به رشد سریع و پر شتاب تحولات و فن آوری‌های نوین است». (۱)

در پایان شما علاقه‌مندان به مسجد را به دیدن نمونه‌ای از مسجد و کلیسا مجازی دعوت می‌کنم.

نمونه www.thebcom.org/mosquetour/index.htm

نمونه www.thevirtualchurch.com

۱ . سخنان رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار جمعی از استادی، فضلا، پژوهشگران و مبلغان حوزه‌های علمیه قم، مشهد و اصفهان.
www.leader.ir/langs/fa/?p=contentShow&id=7213

منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- اتابکی، هادی، مقاله «نگاهی به تاریخچه حضور دین در اینترنت»، ماهنامه تازه، ۱۳۸۶، شماره ۴.
- ۳- امام خمینی، صحیفه نور (مجموعه ۲۲ جلدی)، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.
- ۴- ایلانلو، مزگان، مقاله «کلیساهاي مجازي در جهان واقعي»، مجله دين پژوهان، دوره سوم، بهمن و اسفند ۱۳۸۲، شماره ۴ و ۵.
- ۵- تهرانیان، مجید، گفتمان قومی و بی‌نظمی نوین جهانی، یك دیدگاه جمع‌گرایانه، کتاب‌سروش، تهران، انتشارات سروش.
- ۶- جعفری، یعقوب، تفسیرکوش، انتشارات هجرت، قم، چاپ اول، ۱۳۸۱ شمسی، ج ۱، ص ۳۳۲.
- ۷- جهانگیری، یحیی، ادیان جدید، دین هیونز گیت، مجله هفت اقلیم، شماره ۱.
- ۸- سیده نصرت، امین (بانوی اصفهانی)، مخزن العرفان در تفسیر قرآن، نهضت زنان مسلمان، تهران، ۱۳۶۱ شمسی، ج ۸.
- ۹- صافی گلپایگانی، لطف الله، منتخب الاثر في الامام الثاني عشر علیه السلام، داوری ، قم، ۱۳۷۸.
- ۱۰- ضرابی، عبدالرضا، فصلنامه معرفت، ش ۳۳، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۹، ص ۹.
- ۱۱- طالقانی، سید محمود، پرتوی از قرآن، شرکت سهامی انتشار، تهران، ۱۳۶۲ شمسی، چهارم، ج ۱.
- ۱۲- عباسی قادری، مجتبی، مقاله «بررسی رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی کاربران»، دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها، معاونت امور مطبوعاتی و اطلاع‌رسانی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۴۰۵- بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد مجازی؛ بایسته چشم‌انداز بیست ساله...

- ۱۳- فیضی تبریزی، کریم، طین تعهد (زنگی نامه و آثار پروفسور مولانا)، کریم، نشر شکوفه یاس، چاپ اول، پائیز ۱۳۸۰.
- ۱۴- قرائتی، محسن، تفسیر نور، قم، انتشارات در راه حق، ۱۳۷۴ شمسی.
- ۱۵- کاستلز، مانوئل، عصر اطلاعات؛ ظهور جامعه شبکه‌ای، ترجمه احمد علیقلیان و افшин خاکباز، جلد اول، انتشارات طرح نو.
- ۱۶- مساجد و مهدویت، با رویکرد مساجد عصر ظهرور، ارسالی به دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد کشور، قم. این مقاله بر روی پایگاه شخصی نگارنده به آدرس www.suhrawardi.blogfa.com موجود است.
- ۱۷- مستر همفر، خاطرات همفر، ترجمه دکتر محسن مؤیدی، انتشارات امیرکبیر، تهران، چاپ دهم.
- ۱۸- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دارالکتب الإسلامية، تهران، سال ۱۳۷۴ شمسی، اول، ج ۱.
- ۱۹- نظام رسانه‌ای مطلوب، تنوع ساخت، تنوع محتوا، فصلنامه رسانه، زمستان ۱۳۷۹.
- ۲۰- نهج البلاغه، نسخه فیض الإسلام.

سایت‌ها

1. www.internetworldstats.com
2. www.irane1404.com
3. www.itca.ir
4. www.jamejamonline.com
5. www.leader.ir
6. www.mehrnews.ir
7. www.rasaneh.org
8. www.rasaneh.org
9. www.suhrawardi.blogfa.com

مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست (H.S.E)

□ سعید لوف

چکیده مطالب

بهداشت، ایمنی و محیط‌زیست که با اختصار H.S.E معروف است چند سالی است که از مرز تخصصی خود از صنعت و خدمات فراتر رفته و با توجه به خطرات و پیشامدهای ناگواری که در دهه‌های اخیر برای مساجد و نمازگزاران بوجود آمده است نیاز و توجه جدی مسئولان و دست اندرکاران مربوطه را به این موضوع جلب نموده است.

مطالبی که بیان می‌شود نتیجه تحقیقات و مطالعاتی است که عموماً برای سازمان و یا هر مجموعه‌ای که بهنحوی با انسان‌ها، محیط و عوامل مادی و معنوی (روحی و عاطفی) مواجه‌اند مطرح و به نظر می‌رسد بهترین محور برای پیاده‌سازی، بسط و ترویج این علوم و نکات ارزنده، مساجد می‌باشد.

خوب است وقتی صحبت از مدیریت، بررسی و برنامه‌ریزی، مطالعه و نظارت بر مساجد کشور پیش می‌آید، کنترل‌ها از حد مشاهدات سطحی و سنتی فراتر رفته و از طریق چک لیست‌های استاندارد که می‌تواند ملی و قابل ارائه به سایر کشورهای دیگر هم باشد صورت پذیرد.

چک لیست‌هایی که در این زمینه‌های قابل طرح می‌باشند عبارتند از:

۴۰۷ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست

(H.S.E)
Health

- ۱ - بهداشت و سلامت خادمین مساجد و کلیه افراد مرتبط .
- ۲ - صدور کارت بهداشت و انجام معاینات پزشکی دوره‌ای.
- ۳ - کنترل و نظارت بر مکان‌های پذیرایی و ملزمات آنها.
- ۴ - کنترل و نظارت بر سرویس‌های بهداشتی و غیره.

Safety

- ۱ - انجام تدابیر ایمنی (اطفاء حریق)، انجام تدابیر حفاظتی و غیره.
- ۲ - نصب جعبه کمک‌های اولیه و انجام آموزش‌های مربوطه به افراد ذی‌ربط و حتی آموزش همگانی.

Environment

- ۱ - انجام تدابیر زیست محیطی، زیباسازی محیط داخل و خارج مسجد.
- ۲ - ساماندهی و نظارت بر تهویه هوا، معطرسازی هوا، کنترل آلاینده‌های احتمالی و....
- ۳ - جلوگیری از آلودگی صوتی از خارج به داخل مساجد، کنترل و بهینه.
- ۴ - سازی حجم صدای لازم برای فضاهای مسجد خصوصاً در ایام مناسب‌های مذهبی. شایان ذکر است در صورت نهادینه شدن دستورالعمل‌ها و اجرایی شدن آنها در امور ساختمانی و معماری و تأسیساتی مساجد، در امور نگهداری و تربیت نیروی انسانی کارآمد در مساجد، ترویج و گسترش دانش مذکور به اجتماع نمازگزار، تدوین استراتژی‌های لازم در مدیریت کلان مساجد و رعایت آنها می‌توان انتظار و امید داشت که برای مساجد نیز گواهینامه‌های ISO طرح و در سطح بین‌الملل عملیاتی نمود؛ چراکه امروزه حتی در کشورهای در حال توسعه من جمله کشور خود شاهد انجام این کار و دریافت گواهینامه‌ها و مدارج رسمی برای اموری چون روابط عمومی‌ها، سیستم‌های اداری و اجرایی و محصولات فرهنگی هستیم و این پیشنهاد دور از ذهن و واقعیت نیست.

به هر تقدیر این مطالب بطور خیلی کوتاه و مختصر به منظور تسری دادن موضوع و کاربردی نمودن آن در مقوله اقامه نماز و داشتن پایگاه‌های معنوی خوب و شایسته، به نظر حقیر آمده است که توجه شما را به آن جلب می‌نمایم.^{۱)}

بهداشت، ایمنی و محیط زیست^(۱)

بهداشت و ایمنی، دو عامل مهم و اساسی در حفظ سلامت و محیط‌زیست انسانی است که از دیرباز در صنایع مختلف و مجموعه‌های پیمانکاری به ویژه در سطح بین‌المللی، به منظور فراهم‌سازی محیط کار سالم و ایمن برای کارکنان، به آن توجه شده است.

بهداشت حرف‌های و ایمنی، از عوامل مورد نیاز درون هر سازمان و مجموعه‌ای تلقی شده، اما بخش محیط زیست علاوه بر این مسئولیت، تعهداتی بروان‌سازمانی برای حفظ سلامت محیط زیست کشور و ارتباط با سازمان‌های دولتی و تشکل‌های غیردولتی (NGO) مرتبط با محیط زیست نیز دارد.

هدف از ایجاد مدیریت یکپارچه HSE حذف تمام حوادث و اثرهای سوء بر افراد و محیط زیست از طریق ایجاد روند نزولی در مسیر وقوع هرگونه حادثه و آسیب به سمت صفر است.

با توجه به عضویت ایران در سازمان تجارت جهانی WTO و ضرورت استقرار استانداردهای جهانی در زمینه‌های مختلف صنعت، سازمان، خدمات و... لازم است بسترهاي مناسب جهت توسعه و فرهنگ‌سازی درخصوص بهداشت، ایمنی و محیط زیست بطور اصولی مورد توجه جدی قرار گیرد.

شایان ذکر است در حال حاضر موضوع HSE در بسیاری از حوزه‌های صنایع، معادن، انرژی خصوصاً نفت و گاز، عمرانی، خدمات، بازرگانی و... کشورمان مورد توجه خاص قرار

۴۰۹ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست

گرفته و دستیابی به گواهینامه‌ها و دانش علمی و عملی به این پدیده در رسیدن به اهداف و برنامه‌های آنان اجتناب ناپذیر می‌نماید.

نگاه HSE به امکانات بالقوه در حوزه‌های یاد شده پیرامون چهار محور زیر می‌باشد:

- ۱ - نیروی انسانی (از نقطه نظر صدمات، بیماری و مرگ).
- ۲ - تجهیزات (از نقطه نظر ائتلاف سرمایه، سرویس و جایگزینی آنها).
- ۳ - محیط زیست (از نقطه نظر تأثیر آلاینده‌ها، فرآیند یا دیگر رویدادهایی که تائید سوء بر محیط زیست خواهند داشت).
- ۴ - فعالیت تولید و چرخه کار (از نقطه نظر از دادن فرصت تولید کار).

H.S.E

نام H.S.E بیانگر یک بحث جدیدی در ایمنی صنعتی است که امروزه علاوه بر صنایع مرتبط با نفت و گاز و پتروشیمی، سایر صنایع و حتی مؤسسات و مراکز غیر صنعتی، جلسات، سخنرانی‌ها و هیئت‌های مذهبی نیز به این مسئله می‌پردازند.

هر کدام از این حروف، خود بیانگر دنیایی در صنایع، خدمات، تجارت و سایر پدیده‌های نوین جهان می‌باشند که عبارتند از:

Aین حرف به معنای Health یا سلامت و بهداشت است و در محیط کار، بهداشت حرفه‌ای در ابعاد جسمی، روانی و روحی در زندگی اجتماعی و محیط‌های کاری ما نقش حائز اهمیتی را ایفا می‌نماید.

لیکن این مهم‌ترین مورد توجه کارکنان و مسئولان قرار گرفته و زیان عدم توجه به این مسئله گریبان‌گیر خودشان خواهد شد.

S این حرف معرف واژه Safety یا ایمنی است. واژه‌ای پرآوازه اما بسیار غریب در اجرا. اما امروزه ایمنی استاندارد به مدد ورود به دنیای تجارت آزاد و جهانی شدن تجارت آرام آرام مورد توجه قرار می‌گیرد. Safety، پیشگیری از حوادث و آشنایی با قوانین و مقررات مربوط به ایمنی را مطرح می‌نماید.

معرف محیط زیست *E* و اثرهای آشنا برای همه است و مواردی از قبیل کاهش تولید و انتشار آلاینده‌های زیست محیطی، کاهش و بهینه‌سازی مصرف انرژی، ایجاد و توسعه فضای سبز، اجرای برنامه‌های پایش و اندازه‌گیری‌های زیست محیطی و نیز راه‌های مقابله با آلودگی‌های (صدا، هوا، خاک، آب) را شامل می‌شود.

سیستم‌های مدیریت مختلفی وجود دارد که هر یک از آنها از جنبه و دیدگاه خاص خود فعالیت‌ها، محصولات و خدمات سازمان را مورد بررسی قرار می‌دهند.

صرف نظر از سیستم مدیریت کیفیت، دو سیستم مدیریت معتبری که در حال حاضر در بسیاری از سازمان‌ها و شرکت‌های کوچک و بزرگ در سراسر دنیا مورد استفاده قرار گرفته عبارتند از:

۱ - سیستم مدیریت ایمنی و بهداشت شغلی.

۲ - سیستم مدیریت زیست محیطی.

برای استقرار هریک از این سیستم‌های مدیریت می‌توان از نیازمندی‌هایی استفاده نمود که در استاندارد مربوطه بیان شده است. استانداردهایی که در این مجموعه در ارتباط با هریک از سیستم‌های مدیریت استفاده شده‌اند عبارتند از:

نیازمندی‌های سیستم مدیریت ایمنی و بهداشت شغلی:

۱ - استاندارد *BSI - OHSAS 10081: 9991*

۲ - استاندارد *AS 4084: 7991*

نیازمندی‌های سیستم مدیریت زیست محیطی:

استاندارد *ISO 10041: 6991*

۱۱ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست

(H.S.E)
(۱) بهداشت

بهداشت عبارتست از سلامتی روحی و جسمی؛ لذا جهت بهداشتی نمودن هر جامعه افراد آن باید از آب، غذا و محیط سالم بهره‌مند شوند.

بهداشت به تعریف سازمان بین‌المللی کار ILO سازمان جهانی بهداشت WHO ارتقاء و حفظ بالاترین درجه از سلامت جسمی، روحی و اجتماعی شاغلین در کلیه مشاغل. مراقبت از شاغلینی که سلامت آنان در معرض خطرات ناشی از شرایط کار است. مراقبت از شاغلینی که عوامل زیان‌آور سلامت آنان را در محیط کار تهدید می‌کند.

● ابعاد گوناگون بهداشت

بهداشت دارای ابعاد گوناگونی است، مهم‌ترین جنبه‌های آن عبارتند از:

- ۱ - بهداشت حرفه‌ای.
- ۲ - بهداشت روانی.
- ۳ - بهداشت حرفه‌ای.

● راههای دست‌یابی به اهداف بهداشت حرفه‌ای

- ۱ - کارمند (پرسنل) قبل از استخدام معاینه شده تا متناسب با توانائی‌ها و وضعیت جسمی و سلامتی او به کارگمارده شود.
- ۲ - شرایط کار و آزارهای ناشی از آن بررسی و در صورت مخاطره‌آمیز بودن رفع یا کنترل گردد.
- ۳ - تطبیق کار با کارگر و بالعکس به نحوی رعایت شود که از خستگی زودرس و حوادث جلوگیری شود.

- ۴- نظارت بر سرویس‌های بهداشتی در محیط کار مستمرآ صورت گیرد.
- ۵- علل غیبت از کار بررسی و با رعایت اصول بهداشتی از تکرار آن جلوگیری شود.
- ۶- استفاده صحیح از وسایل حفاظت فردی به شاغلین آموزش داده شود.
- ۷- معاینات دوره‌ای (سالی یک‌بار) برای تعیین وضعیت سلامتی شاغلین انجام شود.

● بهداشت روانی محیط کار

دنیای امروز استرس‌های مختلفی دارد که بعضی از این استرس‌ها مختص محیط کار است. نزاع با یک همکار، محروم شدن از پاداش، دیر رسیدن به سرکار و فشارهای هیأت مدیره یا رؤسای به کارکنان را می‌توان نمونه‌هایی از استرس‌های محیط کار نامید.

مدیران برای این که بهداشت روانی محیط کار را تأمین کنند باید با مفاهیم اساسی بهداشت روانی آشنا شوند. مدیران باید توجه داشته باشند که مدیریت اثربخش نیز بدون توجه و اعتماد به سلامت روانی کارکنان حاصل نمی‌شود و برای رسیدن به این مهم باید اصول بهداشت روانی در سازمان را رعایت نمایند.

بهداشت روانی به سه قسمت تعریف می‌شود:

- ۱- نگرانی‌های مربوط به خود.
- ۲- نگرش‌های مربوط به دیگران.
- ۳- نگرش‌های مربوط به زندگی.

نشانه‌هایی وجود دارد که ما را از دشواری‌های روانی، بهویژه در خود فرو رفت، پرخاش‌گری، خودداری، بی‌اعتمادی شدید، احساس ناتوانی و وابستگی مطلع سازد. به علاوه برای داشتن بهداشت روانی خوب شرایطی وجود دارد که عبارتند از: رو به رو شدن با واقعیت، کم توقع بودن، دشمنی نکردن با دیگران و کمک رسانی به مردم.

۱۳ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست

(H.S.E)
ایمنی

توجه به ایمنی به صورت علمی و منظم را می‌توان به عصر ماشین و انقلاب صنعتی نسبت داد. تا اوخر قرن هجدهم مخاطرات صنعتی به مفهوم امروزی در زندگی بشر وجود نداشت و مسأله حفظ و حراست از نیروی انسانی و سرمایه و ایجاد یک محیط سالم و ایمن کاری مورد توجه نبود.

اما پس از انقلاب صنعتی و افزایش محیط‌های اشتغال و ماشین‌آلات که نتیجه آن منجر به افزایش حوادث ناشی از کار شد، افرادی به ایجاد انجمان‌هایی به منظور تصویب مقررات، تدابیر و ضوابطی برای حمایت و حفاظت از کارکنان در محیط‌های کار پرداختند و در نهایت سازمان بین‌المللی کار^(۲) در تاریخ ۱۹۱۹ میلادی تأسیس شد که کشور جمهوری اسلامی ایران نیز عضو آن سازمان می‌باشد.

هزینه حوادث

هزینه‌های ناشی از حوادث و مشکلات بهداشتی در محیط کار و اجتماع را می‌توان به زیان مالی، هم از نظر کارفرما (مدیر، متولی امور یا مسئول پاسخگو) و هم از نظر مجروهین یا مصدومین اندازه‌گیری نمود. ابتدا به وضعیت کارفرما می‌پردازیم:

کارفرما ممکن است از طرق زیر دچار خسارات مالی شود:

محرومیت از خدمات کارمند مجروح در زمانی که ناتوان از کار کردن است. این امر گاه با هزینه استخدام نیروی وقت جایگزین همراه است.
اختلال در کار سایر کارکنان.

زمانی که سرپرست باید برای آموزش کارمند جدید، یا بررسی در مورد علل و قوع حادثه صرف کند.

وارد آمدن خسارات احتمالی به تجهیزات.

هزینه‌های مربوط به تأمین اجتماعی کارمند.

احتمال ادعای جرمان خسارات.

کاهش میزان فروش، ارائه خدمات یا از دستدادن مراجعین به دلیل بسته شدن مکان

یا آتش سوزی.

در مجموع، حوادث و مشکلات بهداشتی افراد بر اقتصاد ملی نیز تأثیر می‌گذارند؛

به عبارت دیگر، سابقه نامطلوب ایمنی و بهداشت در سازمان‌های کاری بر همه تأثیرگذار خواهد بود.

سنجرش و ارزیابی هزینه‌های انسانی مانند ناراحتی‌های روانی و جسمانی افراد و خانواده‌های آنها کار دشواری است. اما به هر حال این قبیل هزینه‌ها هم وجود دارند. اگر یکی از دوستان یا آشنایان شما در محیط کارش دچار حادثه شده باشد، خیلی راحت متوجه هزینه‌های انسانی مربوطه خواهید شد.

مدیران ارشد سازمان‌ها، مسئولین و اقدامات پیشگیرانه ایمنی:

مدیر ارشد سازمان باید اقدامات پیشگیرانه را جهت به حداقل رساندن احتمال صدمه

دیدن کارکنان خود برگزیند، موارد پیشنهادی ذیل قابل توجه می‌باشند:

۱ - تهیه و تدارک وسایل مطلوب محیط کار با توجه به استانداردهای تعیین شده.

۲ - نظارت بر امر استفاده کارکنان از وسایل حفاظتی.

۳ - ایجاد مرکز بهداشت کار.

۴ - تشکیل کمیته‌های حفاظتی و ایمنی.

۵ - تهیه و نصب جعبه کمک‌های اولیه با امکانات مربوطه.

۶ - اقدامات لازم در جلوگیری از شدت وضع حادثه دیده در صورت بروز حادث.

۱۵ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست

(H.S.E)
محیط زیست^(۱)

محیط زیست مجموعه‌ای بسیار عظیم و درهم پیچیده از عوامل گوناگونی است که بر اثر یک روند و تکامل تدریجی موجودات زنده و اجزای سازنده سطح زمین به وجود آمده است؛ بنابراین در فعالیت‌های انسان تأثیرگذارده و از آن متأثر می‌گردد.

با توجه به اهمیت محیط زیست از منظر شرع انور و قانون‌گذار این امر مهم در قانون اساسی منعکس شده است:

«در جمهوری اسلامی ایران، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعدی باید در آن حیات اجتماعی روبه رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌گردد. از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است».^(۲)

تولید و ارائه خدمات بهتر هرگز نباید به بهای خسارت به محیط زیست و از بین بردن جامعه بشری باشد؛ بنابراین، بشر با بینش صلح جویانه باید تلاش‌های آشکار و همسویی را در جهت مدیریت محیط زیست باید به انجام برساند.

حفاظت از محیط زیست از مواردی است که دانشمندان، پژوهشگران و سازمان‌های علمی و اقتصادی را برآن داشته که هرکدام به سهم خویش به ملاحظات زیست محیطی توجه بیشتری نمایند و سیستم‌هایی را ابداع کنند که کاربرد آنها در بخش‌های مختلف صنایع، خدمات، بازرگانی و تجارت به خصوص نفت و گاز، کشاورزی و حتی اماکن عمومی بتواند محیط زیست را بهبود بخشد.

جهان از دیدگاه آمار

روزانه بیش از ۵۰ هکتار از جنگل‌های زمین نابود می‌شوند بیش از یک میلیارد و یکصد میلیون نفر در سراسر زمین از آب آشامیدنی سالم بی‌بهره‌اند.

۲. اصل پنجه قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

۱. ENVIRONMENT.

۵/۲ میلیارد نفر در دنیا با روزی کمتر از ۲ دلار زندگی می‌کنند و ۸۰ درصد ثروت در دست ۱۵ درصد از جمعیت جهان است.

تولید جهانی کربن در فاصله سه دهه دو برابر شده است.

از سال ۱۹۶۰ تاکنون ۱۰ درصد یخهای قطب آب شده‌اند.

طبق گزارش سازمان بهداشت جهانی هر سال بیش از ۵ میلیون کودک زیر ۱۴ سال بر اثر بیماری‌های مرتبط با محیط زیست مانند «وبا» و «مالاریا» از بین می‌روند.

طبق خوش‌بینانه‌ترین تخمین‌ها تعداد گونه‌های زیستی در حال حاضر کمتر از ۱۰ میلیون

گونه است و سالانه حدود ۳۰۰۰۰ گونه موجود زنده برای همیشه از بین می‌روند.

محیط زیست کشور ما از دیدگاه آمار

به گفته مقامات رسمی در کشور به دلیل تخریب جنگل‌های شمال نسبت به دودهه قبل وقوع سیل ۹ برابر و خسارت ناشی از آن ۲۰ برابر شده است.

روزانه سه میلیارد ریال از تولید ناخالص ملی صرف جبران خسارت ناشی از سیل و زلزله می‌شود.

آلودگی هوا و خسارت‌های ناشی از رانندگی سالانه ۴۰۰ میلیارد تومان ضرر به اقتصاد کشور می‌زند.

دو سوم منابع طبیعی ایران طی نیم قرن اخیر تخریب شده است.

سالانه ۱۰ هزار هکتار جنگل و باغ در اطراف شهرهای بزرگ و ۱۰۰ هزار هکتار از مراتع به بیابان و مخربه تبدیل می‌شود.

کشور ژاپن با ۶۷ درصد جنگل از مساحت خود ۸۰ درصد چوب مورد نیاز خود را وارد می‌کند اما ایران با داشتن تنها ۳/۵ درصد جنگل تا چندی پیش پنجمین صادرکننده چوب دنیا بود.

روزانه بیش از ۴۰ هزار تن زباله شهری در کشور تولید می‌شود که بدون هیچ برنامه‌ای دفن می‌شوند و آب‌های زیرزمینی را آلوده می‌کنند.

۱۷ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست
﴿H.S.E﴾

۹۲ درصد از بیماران تنفسی و ۲۰ درصد از بیماران قلبی در شهرهای بزرگ بدلیل آلوگی هوا به این بیماری‌ها مبتلا شده‌اند.

۱- عناصر سیستم مدیریت بهداشت، ایمنی و محیط زیست.

LEADERSHIP AND COMMITMENT: ۲- رهبری و تعهد:

POLICY AND STRATEGIC OBJECTIVE: ۳- خطمشی و اهداف استراتژیک:

ORGANIZATION , RESOURCES & ۴- سازمان، منابع و مستندسازی:

DOCUMENTATION

۵- ارزیابی و مدیریت ریسک: *EVALUATION & RISK MANAGEMENT*

۶- طرح‌ریزی و برنامه‌ریزی: *DESIGN AND PLANNING*

۷- اجرا و پایش: *IMPLEMENTATION AND MONITORING*

۸- ممیزی و بررسی مجدد: *AUDIT & REVIEW*

فهرست منابع و مأخذ

- ۱ - جزوه‌های آموزشی مدیریت تغییر، کیفیت و استاندارد و محیط زیست.
- ۲ - سایت علمی و خبری ندای گاز و دایرۀ المعارف علمی شرکت ملی نفت ایران.
- ۳ - کتاب ادغام سیستم‌های مدیریت کیفیت، محیط زیست، ایمنی و بهداشت شغلی، تألیف دکتر فرشید علوی، چاپ ۱۳۸۰، انتشارات مرکز آموزش و تحقیقات صنعتی ایران.
- ۴ - کتاب پیشگیری از حوادث، ترجمه دکتر همایون لاهیجان و...، چاپ ۱۳۸۴، شرکت فولاد خوزستان.
- ۵ - کتاب روانشناسی صنعتی و سازمانی، تألیف و ترجمه علی مهداد، چاپ ۱۳۸۱، انتشارات جنگل.
- ۶ - مجموعه مقالات پیرامون *OHSE* در ماهنامه‌های علمی و تخصصی تدبیر و مدیریت.
- ۷ - مستندات و مدارک موجود در دفتر سلامت محیط کار وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، سال ۱۳۸۴.
- ۸ - جزوه آموزشی ایمنی صنعتی و بهداشت کار وزارت کار و امور اجتماعی.
- ۹ - کتاب حفاظت صنعتی و ایمنی کار، تألیف بابک کاظمی.

۱۹ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست
↔
(H.S.E)

فصل سوم

مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها

- ۱- بررسی نقش مسجد در توسعه و کنترل نظام پایدار.
- ۲- معیارهای تشخیص کارکردهای شرعی مسجد.
- ۳- مساجد محلی برای برنامه‌ریزی شهری در چشم‌انداز ۱۴۰۴.
- ۴- کارکرد سیاسی مسجد در اندیشه امام خمینی رهبر انقلاب.
- ۵- مسجد و پیشگیری از جرم.
- ۶- نقش تبلیغ در تربیت دینی و جذب نوجوانان و جوانان به مسجد.
- ۷- جذب جوانان و نوجوانان به مسجد.
- ۸- عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد از نگاه جوانان یزدی.

۴۲۱ بخش سوم: مقالات / فصل دوم: مسجد و نوآوری / مسجد و بهداشت، ایمنی و محیط زیست

(H.S.E)

بررسی نقش مسجد محله در توسعه و کنترل نظام پایدار محله و شهر از دیدگاه اسلام

□ دکتر محمد علی آبادی^(۱)

چکیده

سخن‌گفتن از مسجد در مقیاس محله، بدون شناخت معنی و مفهوم محله، ساختار کلی و اجزای محله و ابعاد انسانی و اجتماعی آن و نیز تأثیر این ساختار معنایی و مقیاس انسانی و اجتماعی بر ساختار هندسی و عملکردی مسجد محله و اجزای آن، البته سخنی خام و میان‌تهی است. معماری و شهرسازی اسلامی (و هر یک از زیرمجموعه‌های آن همچون خانه، محله و شهر)، و بهویژه مسجد یعنی قلب خانه و محله و شهر، چیزی نیست مگر انعکاسی کالبدی از اندیشه قدسی و فرهنگ نظام‌مند اسلامی که بر صفحه آیینه صادق و ظرف مناسب آن یعنی؛ زندگی اسلامی متجسم گردیده، و بنابراین بنیان ماهوی، ساختار کالبدی و حتی فرآیند رشد و توسعه پایدار مسجد در مقیاس محله در نظام معماری و شهرسازی اسلامی براساس و هماهنگ با قوانین ویژه رفتاری آن اندیشه و فرهنگ (اعم از رفتارهای فردی، اجتماعی، و یا حقوقی و اخلاقی) است. حتی در نگرشی هوشمندانه می‌توانیم بگوییم که حقیقت وجودی

۱. استادیار دانشکده معماری دانشگاه علم و صنعت ایران.

خانه، محله یا حتی شهر اسلامی و جوهر حاکم بر مجموعه صفات کیفی و کمی هریک از آنها، همان حقیقت نظام رفتاری حاکم بر زندگی خانوادگی، همسایه‌گی و شهری اسلامی است. به عبارت دیگر کالبد یک محله خوب در این فرهنگ چیزی نیست مگر تجسم فضایی روشن مطلوب زندگی جمعی انسان مسلمان و الگوهای رفتاری مربوطه اش. الگوهایی که به عنوان بهره‌گیری از سنت رسول اکرم ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام، در نمونه کاملی از زندگی اسلامی بوده، و از یک طرف بر مبانی فکری و فلسفی اسلام، و از طرف دیگر بر اصول شریعت محمدیه استوارند. مطابق با نظر قریب به اتفاق تمامی متفکران و صاحب‌نظران در علوم اسلامی، انسان و جامعه انسانی حقیقتی است واحد و البته مرکب از دو بعد روح و جسم. براساس این تفکر، اگرچه روح و جسم (علی‌رغم وجود نوعی ارتباط) دو حقیقت متفاوت از یکدیگرند، اما زندگی در ذات و اصل خود متعلق روح بوده و جسم نیز جوهر زندگی حیوانی خود و ملزمات آن (اعم از تصمیم‌گیری، حرکت و فعل و نیز مجموعه صفات کیفی و کمی مربوط به هریک) را از روح می‌گیرد.

اهداف و نتایج

هدف موردنظر این مقاله نیز (ضمون تعریف و تبیین حقیقت معنایی محله و بعضی از جنبه‌های مختلف زندگی اجتماعی اسلامی و اصول مربوطه به ساختار انسانی و کالبدی آن) ارائه برخی مبانی نظری در زمینه تعریف نقش محوری مسجد محله در زمینه بیدار نمودن مسؤولیت الهی انسان‌ها و تشویق و هدایت ایشان نسبت به همکاری و مشارکت در نیکی‌ها و تبیین رابطه الهی فیما بین ساکنین محله در دفاع و حفاظت از حقوق فردی و اجتماعی یکدیگر در قالب الگوی کوچکی از یک جامعه اسلامی است. هدف دیگر این تحقیق البته طرح مبانی نظری و اصول کاربردی در جهت تعیین جغرافیای کالبدی محله و تعیین مکان استقرار مسجد در قلب استراتژیک و مرکز انسانی، اقتصادی، اداری و تجاری محله و نیز مقاومت‌سازی و توسعه آن از طریق طرح امروزین ساختار کارکرده سنتی و عمومی مسجد، چون کارکردهای فرهنگی، اجتماعی، آموزشی، پژوهشی و نظامی سیاسی می‌باشد. علاوه بر مطالب فوق، و این که مسجد

محله را می‌توان به عنوان مؤثرترین عامل در تعلیم و تربیت اجتماعی جامعه شهری مسلمانان دانست، از مهم‌ترین نتایج این مطالعه، شناخت نقش مسجد محله به عنوان قطب تقویت‌کننده و هادی نظام و نظام توسعه پایدار محلات در شهر اسلامی است. در حقیقت این مقاله می‌کوشد تا ذهن مسؤولان و سیاست‌گزاران امر رشد و توسعه پایدار شهر اسلامی را (علاوه بر موارد شناخته شده پیشین مسجد در امور فرهنگی و دینی) نسبت به بهره‌مندی از فضای معنوی و تشکیلات نظاممند مساجد محلی در بالابدن سطح حرکت‌های تعاملی، تشارکی، متعاون و البته مسؤولانه جماعت‌مسلمین با یکدیگر متوجه سازد. و این که می‌توان فرآیند پیوسته رشد و توسعه پایدار نظام کالبدی محله‌ها و شهرهای مسلمانان را بدین‌وسیله هدایت، کنترل و از هرگونه فساد و تباہی بیمه نمود.

واژگان کلیدی: اسلام، امت واحده، نظام سلام، بندگی، مسجد، محله، مسجد محله، توسعه پایدار، معماری و شهرسازی اسلامی.

پیش‌گفتار

اگرچه موضوع اصلی همایش، «مسجد» است، و شاید چنین به نظر بررسد که باستی علی‌الاصول سخن را در ابتدا با مطالبی در رابطه با مسجد و چگونگی معماری آن آغاز می‌کردیم، ولی از آنجاکه موضوع این مقاله «بررسی نقش مسجد محله در توسعه و کنترل نظام پایدار محله و شهر از دیدگاه اسلام» می‌باشد و بنابراین «ارتباط متعامل مسجد و محله و نظام کاربردی آن»، مرکز بحث مذکور به نظر می‌رسد، شروع بحث بر منوال آمده در زیر سامان می‌گیرد.

در مرتبه نخست، و برای رسیدن به تعریفی روشن و کارگشا از محله و سپس مسجد محله و رابطه تعاملی آن دو با یکدیگر، نیازمند ارائه مطالبی هرچند گذرا و شتابزده در باب حقیقت معنوی محله (یا محل برقراری روابط متعامل و متكامل ساکنین) و مسجد (یا محل اقامه بندگی‌های جمعی ایشان) می‌باشیم. به همین منظور در ادامه سعی شده تا از طریق نگاهی سریع به منابع اصیل و ناب مطرح در اندیشه توحیدی اسلام، تعاریف مناسبی از واژگان کلیدی بحث ارائه گردد.

اسلام و روابط اجتماعی

بانظر به مطالب یاد شده در چکیده مقاله، بایستی یادآور شد که انسان حقیقتی است مرکب از دو بعد ماده و روح، و نیز آن چنان که اشاره شد، مقام و مرتبه روح انسانی (و وابستگان آن همچون دین، فرهنگ و ارزش‌های انسانی) در قیاس با بعد قابل توجه و البته با اهمیت ماده یا کالبد (و وابستگان آن چون ویژگی‌های جغرافیائی و زیستمحیطی) به مراتب بالاتر و با اهمیت‌تر است.

معنای واژه «رابطه» در لغت و البته به طور خلاصه، عبارتست از قرارگرفتن دو موجود یا چند موجود در حال تعامل، تشارک و تأثیر تکاملی و متقابل بر روی یکدیگر، و آنچه روشن است این تقابل، تعامل و تشارک، حقوقی را بر طرفین رابطه مسلم و فرض می‌نماید. رابطه اقسام گوناگونی دارد که آنها را می‌توان در چهار فصل عمدۀ زیر دسته‌بندی نمود:

۱ - رابطه طبیعی؛

۲ - رابطه مصنوعی؛

۳ - رابطه قراردادی؛

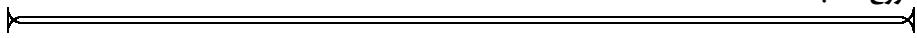
۴ - رابطه الهی.

بررسی مطالعاتی انواع نخستین رابطه، نیازمند بحثی مستقل و کامل بوده و بارها از ظرفیت و حدود حوصله بحث جاری خارج است، ولذا این نوشتار به دلیل دور نشدن از هدف اصلی بحث مستقیماً به ارائه تعریفی در باب «رابطه الهی» می‌پردازد:

● رابطه الهی

در تفسیر معنای رابطه، چنانکه ملاحظه کردیم، بدون وجود دو حقیقت و دو طرف، هرگز رابطه تحقق پیدا نمی‌کند. اکنون بینیم طرف دیگر رابطه الهی چیست؟ با کمی تحقیق در می‌یابیم که طرفین این رابطه به غیر از عنوانین عنوان شده در زیر نیست:

الف) رابطه الهی میان مجموعه اجزاء جهان طبیعت؛

ب) رابطه الهی میان انسان و جهان طبیعت؛

ج) رابطه الهی میان افراد انسان با یکدیگر؛

د) رابطه الهی میان افراد انسان و خداوند. که البته در این بحث نیز بر حسب ضرورت تنها

به روابطی که طرفین آنها انسان‌ها هستند، می‌پردازیم.

رابطه الهی میان افراد انسان با یکدیگر

انواع روابط افراد انسان و یا به عبارتی ساکنین هر محله را می‌توان در سه گروه یا دسته اساسی مذکور در زیر منظم نمود:

۱ - روابط افراد نوع انسان با یکدیگر؛

۲ - روابط افراد نوع انسان با گروه‌های اجتماعی خاص؛

۳ - روابط افراد نوع انسان با جوامع مختلف انسانی.

مسئله وجود گروه‌های اجتماعی خاص در هریک از جوامع مختلف بشری و در طول تاریخ تمدن انسانی، مسئله‌ای دیرین و مربوط به طبیعت انسان و اجتماعات انسانی بوده و در طول تاریخ، با اختلاف در کمیت و کیفیت آنها، همواره مطرح بوده است. آنچه از دیدگاه مکتب اسلام در این رابطه قابل طرح است، لزوم هماهنگی هریک از گروه‌های اجتماعی خاص با سایر افراد اجتماع می‌باشد، خواه ایشان نیز متعلق به گروهی خاص باشند یا خیر.

در مکتب اسلام تنها امتیاز قابل قبول افراد جامعه بر یکدیگر، تقواو فضیلت‌هایی انسانی و معنوی آنها است که در انجام کیفی و کمی وظایف فردی و اجتماعی خود از آنها مدد می‌گیرند.^(۱) بنابراین روابط الهی و اسلامی افراد با گروه‌های مختلف اجتماعی براساس محورهای یاد شده در زیر انجام می‌پذیرد.

۱ - وحدت هدف و خط مشی؛

۱. حجرات: ۱۳ . ﴿إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارُفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَنَّفَاقَكُمْ﴾.

۲- شناخت حدود و حقوق خود و گروه اجتماعی خود؛

۳- رعایت عدالت در ارزش‌گذاری به عمل خود و گروه اجتماعی مقابل؛

۴- پرهیز از فردیت و فردگرایی و در نهایت اعتقاد و احترام به رأی اکثریت موافق

با اصول و مبانی پذیرفته شده در نظام بینشی و تفکر اسلامی.

روابط افراد انسان با یکدیگر در محله؛ عدالت و مساوات اسلامی

رابطه انسان با انسان، در نظام اجتماعی اسلام و به تبع در نظام اجتماعی یک محله (با ساکنین مسلمان و البته تحت حاکمیت قوانین شریعت محمدیه) بر پایه عدالت، تقوى، مساوات، حقوق و مسؤولیت متقابل در دفاع از آن حقوق، فروتنی و دیگر اخلاقیات و عواطف پاک و ناب اصیل اسلامی استوار است.

در بینش تربیتی مکتب توحیدی اسلام و در جایگاه اصالت دادن به وحدت حقیقت جمعی افراد جامعه، هر فرد مسلمان در لحظه لحظه زندگی فردی و اجتماعی خود و در محیط مربوط به آن زندگی، همواره دیگران را با هیچ تفاوتی به جای خود ملاحظه میکند. البته این بینش او مبتنی بر فلسفه برادری، مساوات و مسؤولیت متقابل افراد در جامعه‌ای اسلامی است، جامعه‌ای که در آن انسان‌های با ایمان، همه برابر و برابر^(۱) و اعضای یک پیکر واحد به نام امت^(۲) می‌باشند.

انسان مسلمان، در هر پست و موقعیتی که باشد، در ارتباط با دیگران جانب انصاف، برابری و عدالت را رعایت می‌کند، و در هر حال و از جمله در تعریف کمیت و کیفیت عمل خود و تأثیری که به واسطه عمل او بر حقوق و منافع دیگران و بهویژه همسایگان خواهد داشت، به یاد خدا و رضایت خدا می‌باشد، و لذا همان‌گونه که دوست دارد در بین مردم محترم بوده و دیگران با او به راستی و صداقت برخورد نمایند، نسبت به او وفادار باشند، حدود ادب و نزاکت

۱. اشاره‌ای است به آیه کریمه ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ أَخْوَهُ﴾. حجرات: ۱۰.

۲. اشاره‌ای است به آیه کریمه ﴿إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِي﴾. انبیاء: ۹۲.

را در رفتار با او رعایت کنند، خود نیز حقوق دیگران بر خود را رعایت کرده، بلکه به حقیقت خود را جزئی از وجود دیگران و دیگران را اجزای پیکره خود می‌داند.

رابطه الهی انسان با جامعه در یک محله اسلامی

شکل‌گیری جامعه‌گاهی به صورت اتفاقی و گاهی به صورت هدفمند و ارادی می‌باشد. شکل‌گیری جامعه اتفاقی، چون تجمع انسان‌ها در باغی عمومی و یا موزه‌های که در این تشكل هر یک از افراد اصولاً در پی به وجود آوردن آن اجتماع نبوده‌اند، و قدر مشترک چنین جامعه‌ای تنها اقدام شخصی هریک از تماسگران و یا گردش‌کنان است. و جامعه ارادی؛ از آن جمله یک محله اسلامی جامعه ایست که از تجمع گروهی انسان‌های مسلمان، با اراده روشن و آگاهانه قبلی و براساس شناخت و انتخاب ایشان از راه و هدفی مشخص و معین در زندگی شکل می‌یابد.

محله: الگوی کوچکی از یک جامعه اسلامی

ملاک عمل چنین جامعه‌ای، فرمان خدای ایشان بر تقوا، و تعاون است^(۱) و سرلوحه اصول همزیستی شان کلام امام و امیرشان است که فرمود:

«همگی شما در قبال هدایت، دفاع و حفاظت از حقوق یکدیگر،
همچون چوپانی که مسؤول هدایت و حفاظت از حقوق افراد گله است)،
مسئولید». ^(۲)

بنابراین انسان‌ها در این جامعه، براساس مسؤولیت الهی خود در تعاون و مشارکت در نیکی‌ها، همکاری، مسؤولیت متقابل و مشترک، قبول و عمل به معیارهای خاص زندگی اجتماعی اسلامی را از اصول انکارناپذیر جمع و محله خود قرار داده‌اند.

۱ . مائده: ۲ . ﴿وَتَعَاوُنُوا عَلَى الْإِيمَانِ وَلَا تَعَاوُنُوا عَلَى الْأُنْثَمِ وَالْعُذْنَانِ﴾.

۲ . على طلاق، نهج البلاغة: «كُلُّكُمْ راءٌ وَ كُلُّكُمْ مسئول عن رعيته».

مسجد محله و نماز جماعت

در اجتماع مؤمنین و قلوب مجتمعه آنها که دست غیبی الهی با آن است، فوایدی روحی و معنوی وجود دارد که در کمتر عملی ممکن می‌گردد. و آن که مصالح عمومی و اجتماعی مردم با برقراری نماز به صورت جماعت همراه است، و اصولاً وحدت و یکدلی جماعت، فلسفه شکل‌پذیری مسجد را معنی می‌بخشد.

نماز جماعت؛ سرود عشق ما و نه من

اگر در متن اذکار و کلمات نماز که بالاترین حدّ و کمال مرتبه بندگی است، توجهی هرچند سطحی داشته باشیم، در همه جا حرف و سخن از (ما) است و نه (من). این امت یا همان جامعه واحده و یک پارچه است که ادعای بندگی تنها حضرت حق را دارد: «ایاک نعبد» و چون روحی واحد درخواست کمک و دستگیری حضرتش را در پیمودن تمام، کامل و سالم مسیر جمعی بندگی مسئلت دارد: «ایاک نستعين». فلسفه مسجد و جماعت مسلمین از اینجاست: «و ما برای هر امتی پرستشگاهی مقرر کردیم تا به خدا توجه کنند (و آنجا جهت وحدت و انس و الفت آن امت شود)، پس در امر (زنگی روحانی و اجتماعی خود) با تو منازعه نکنند، و تو ایشان را (در زمان دعوی و اختلاف) به سوی پروردگار خویش فراخوان...».^(۱)

عملکردهای اجتماعی مسجد در نظام توسعه پایدار محله و شهر اسلامی
واقعیات تاریخی نشان می‌دهد که مسجد به عنوان عبادتگاه مسلمانان با عبادتگاه‌های سایر ادیان تفاوت‌های معنایی و کالبدی اساسی دارد؛ خانه‌ای که زندگی روحانی مؤمنان خداجو ضرورتاً

بدان وابسته است.^(۱) فضای مسجد به حق فضای پاکی، قداست و سازندگی است، محل کسب فضایل انسانی و تقویت آنها است.

آری مسجد در محله، در حقیقت محل تحقق همه آرزوهای جمعی مسلمانان است، جایگاه تعجلی عرفان و انوار درخشنان الهی و گام برداشتن در راستای ظرفیت و رضای اوست، جایگاه دور کردن و پاک نمودن نمازگزاران و جامعه مرتبط با ایشان از هرچه باطل و پلیدی (چون خودبینی، نفسپرستی و منفعتگرایی فردی) است، بلکه محلی است برای زدودن همه زنگارهایی که بر دل و جان و فکر اندیشه فردی و جمعی انسان نشسته است.

مسجد در محله، مکان عرضه کردن قوانین الهی زندگی جمعی و ارشاد و هدایت ساکنین است. محل آموزش حقیقت قرآن، یعنی مسؤولیت پذیری جمعی و اشتراک متعامل و متكامل افراد در جامعه کوچک ولی در هم تنیده محله است، با منبرش که سنگر بزرگ نورافشانی ستاره‌های آسمان و مرشدان با فضیلت، عالم و البته عامل به علم آسمانی زندگی و رستگاری می‌باشد، و با محرابش که محل جنگ امام و نمازگزاران با دشمن درون و هوای نفس، کشتن شیطان وسوسه و فخر فروشی، و در نهایت همدلی و همداستانی در برابر خدای واحد و قانون واحد است، و از نشانه‌های حقیقی بودن این سیز، پایین تر بودن مکان امام از دیگر نمازگزاران است.

مسجد محله، محل اجتماع و زمینه‌ساز وحدت و همبستگی اقشار مختلف ساکنین محله است.

مسجد محله، مجلس شورا و نماینده اجتماع مسلمین در محله است، و این واحد اجتماعی، در مقیاس‌های جهانی، تا آنجا بزرگ می‌شود که به کعبه یعنی شورای بین‌المللی امت اسلام ختم می‌شود.

۱. اشاره‌ای است به این حدیث مولا علی علیہ السلام در نهج البلاغه که: نmad یا مثل وجود مؤمن در مسجد مثل وجود ماهی در دریا است (کنایه از این که همان‌گونه که زندگی ماهی بسته به ارتباط دائمی او با دریا است زندگی روحانی مؤمن نیز بسته به ارتباط دائمی او با مسجد و فضای عبادت است).

نماز جماعت همان بیعت عمومی و مستدام مردم محله با امامت و رهبری الهی محله در همراهی وحدت با مدیریت فرآیند کمال جویانه زندگی فردی و جمعی مسلمانان در مقیاس محله است، و از این طریق است که مردم در جریان امور محله قرار می‌گیرند و رهبری الهی و دینی محله نقش ترکیه، ارشاد و تربیت ساکنین را در زمان ملکوتی عبادت خدا و از طریق سفارش نمازگزاران به (تقوی و انتظام امور به عنوان امری مقدس و وظیفه‌ای دینی) به انجام می‌رسانند.

مسجد محله را باید کانون همه تلاش‌ها و حرکت‌های جمعی و جنبش‌های فکری، دینی و سیاسی جامعه اسلامی در مقیاس محله دانست. اگر در مسجد نماز خوانده می‌شود، این شکل جمعی و به جماعت برگزار کردن نماز است که بیشتر مورد نظر بوده و اسلام بر آن تأکید داشته است، تا آنجا که فرموده‌اند:

«همسایه مسجد را به جز در مسجد، نماز روانیست».

به‌ویژه برقراری جماعت‌های هفتگی جمعه که صدر صد هدف‌های اجتماعی و سیاسی در آن لحاظ گردیده است.

قرارگیری مسجد محله در قلب پرپیش اجتماعی و اقتصادی محله، و میدان اقامه و یا برپایی «به جماعت» حقیقت نماز (یعنی بندگی جمعی خداوند و حاکمیت بخشنیدن به آن بندگی در تعریف هندسه کمی و کیفی رفتارهای فردی و جمعی نمازگزاران در محله).

همان‌طور که از رنسانس تا امروز غرب، امور روزمره و عمومی زندگی از عبادات صوری و اذکار مقدس مطرح در آن جدا دانسته شده، و عبادت نیز تنها به انجام پاره‌ای مناسک نمادین و البته در ساعات یک‌شنبه‌ها در کلیسا (که البته در گوشه‌ای خلوت و به دور از محل و مکان ازدحام اجتماعات سیاسی و اقتصادی) محدود گردیده، ممکن است در جامعه اسلامی نیز، برخی مقدس‌ماهان عافیت طلب را بر مبنای تفسیر غلط و سطحی خود از دنیا و مسئله مذموم بودن توجه به دنیا در اندیشه اسلامی، عقیده بر آن باشد که مسجد را در گوشه‌ای از شهر و یا محله و به دور از ازدحامات و اجتماعات سیاسی و اقتصادی و مکان مربوط به آنها یعنی میادین

و بازارها قرار داد، و فضای داخلی مسجد و ساختار عملکردی آن را نیز بایستی به گونه‌ای سامان داد، و چیستی و چگونگی اجزا و اندام‌های وابسته به آن را بایستی به گونه‌ای تعریف و تحدید نمود تا مسجد را از اغراض دنیاطلبانه و موضوعات مربوط به زندگی و سیاست امور زندگی دور و پاک نگاه داشت.

خداآوند همواره مسلمانان را از صرف بر زبان آوردن صورت اذکار مطرح در نماز و نیز انجام صوری و بدون روح مناسک نمادین آن چون رُکوع و سجود و قیام صوری و بی‌محتوای بر حذر داشته، و همانند بسیاری آیات دیگر و از جمله آیه شریفه مذکور در ذیل، ایشان را به پدیدار ساختن و زندگی بخشیدن به مفاهیم و معانی مطرح در اذکار نماز در متن پیکره زندگی و بستر اعمال و کالبد رفتار روزمره و جاری در جریان زندگی امر نموده و می‌نماید. شاهد سخن و دلیل مؤلف در اثبات ادعای خود، مطالب مطروحه در آیه کریمه زیر است. خداوند در آن

زمان که دعوی ظاهربینان و مقدس‌آبان سطحی‌نگر در موضوع تغییر قبله با پیامبر در آن بود که چرا تا دیروز بر قبله‌ای دیگر بودیم و امروز بر قبله‌ای دیگر، در کمال صراحةً می‌فرماید: «نیکویی (و خوب بودن) آن نیست که صورت‌های خود را (در هنگام خواندن نماز و ادائی کلمات و اذکار نمادین آن) به سمت شرق بگیرید و یا به سمت غرب، بلکه (نیک، انسان نیکو عمل و) نیکویی (و خوب بودن او در عمل به معانی و مفاهیم مُستر در اذکار نماز است و در) آن است که (در اندیشه) مؤمن به خدا (و به اندیشه‌ای عقلمند و سلیم) بوده، به حقیقت روز (و دنیای) پس از مرگ، و به حقیقت وجودی فرشتگان (به معنی گردانندگان آسمانی امور نظاممند عالم آفرینش) و به حقیقت کتاب (به معنی نظاممندی و به اندازه بودن و به جا بودن روی‌دادها و دیده شدن نظام کلی و جزئی امور جهان در کتاب آفرینش)، و به حقیقت امر فرستادگان خداوند (در امر رسالت و رساندن و تفسیر فرامین و احکام صادره از سوی حضرت پرورش دهنده عالم و موجودات آن) ایمان داشته، و مال و دارایی خود را، با همه عشق و علاقه ذاتی و طبیعی اش به آن، به خویشان تهی دست، و به آن کسانی که سرپرست خویش را از دست داده‌اند، و به آنها (که در نتیجه بعضی مسائل و مشکلات) به خاک فقر و ناداری نشسته‌اند، و به آنها که در راه مانده‌اند (و به دلائل مختلف امکان ادامه راه و رسیدن به مقصد خویش را ندارند)، و به آنها که در بند باز پرداخت دیون و تعهدات خویش در زندان به سر می‌برند، و حقیقت نماز را (در بستر و پیکره زندگی و افعال خود پیاده نموده و زیبایی‌ها و کمالات الهی آن را) برپای دارند، و زکات (یا همان حقوق مسلم نیازمندان را که البته به غیر از تمامی موارد مذکور در فوق است) را پردازنند، و (در جامعه، در حوزه کار حرفه‌ای، و در خانواده) به عهد و پیمانی که می‌بندند و انجام اموری را که متعهد می‌شوند و فدار و پایبند باشند، و (نیکوکاران آن کسانی هستند که) نسبت به سختی‌ها

و مشکلاتی (که در نتیجه درستی و انجام عمل نیکو و بسیاری مسائل دیگر در راه زندگی) حتی در حین انجام کار و در کوران مشکلات صبور و بربدار باشند، ایشان آن‌کسانی هستند که به حقیقت (در بر زبان آوردن الفاظ واذکار و برپایی نماز) سخن به راستی و درستی گفته‌اند، و خدارا و احکام خدارا در چگونگی انجام افعال خود لحاظ کرده‌اند).^(۱)

و اگر (مطابق با بیان آیه شریفه فوق) این درک مؤلف از معنا و مفهوم «اقامه صلوٰة» و یا «برپا داشتن نماز»، در نظر مخاطبین محترم درست باشد، و اقامه نماز را همان «عملی نمودن» و «به شهادت نشستن» ارزش‌ها و کمال‌جویی‌های مطرح در اذکار نماز در آینه رفتار و کردار افراد نمازگزار بدانیم، همچون ضرورت برپایی «به جماعت» نماز، وظیفه جامعه اسلامی در «به جماعت دیدن برپائی این ارزش‌ها و کمال‌جویی‌ها» در اندیشه و عمل جمعی جامعه اسلامی است. نقش مترقبی و تحرک آفرین مساجد محله در حیات اجتماعی مسلمین نیز، به خصوص در صدر اسلام، نشان می‌دهد که انحصار کارکرد و نقش مساجد محله به برگزاری صورت نماز و نیایش‌های کلامی و فردی و حداکثر چند موعظه اخلاقی‌بی ضرر و بی نظر به حال دستگاه‌های سیاسی، و یا سخن راندن (تنها و خالی از روح و معنای) از رنج‌ها و عذاب‌های دوزخ و نعمت‌های جاویدان و بی‌پایان بهشت که در روزگار حاکمیت‌های ظلم و جور و فریب و خلافت غصب خلیفه‌نمایان دروغین نیز همواره رواج داشته است، انحراف و عدول از مقصد و هدف اولیه و بنیادین این بنیادی ترین نهاد اجتماعی و بلکه «اجتماع محور» اسلام می‌باشد.^(۲) مسجد محله به لحاظ تاریخی نیز کارکردهای عمومی چندی چون کارکردهای نظامی و سیاسی، کارکردهای اجتماعی و فرهنگی و در نهایت کارکردهای آموزشی و پرورشی داشته

۱. بقره: ۱۷۷.

۲. هرچند در دوره حکومت خلفای اُموی و عبّاسی نیز مسجد و منبر به منزله یک وسیله ارتباط جمعی به کار گرفته می‌شده است و اعلان مر حاکم و نتایج جنگ‌ها، اعلان‌ها و فرامین حکومتی، اعلان احکام مالیاتی، و در آخر اعلان احکام عزل و نصب صاحب‌منصبان در مسجد خوانده می‌شد.

۴۳۵ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / بررسی نقش مسجد محله...

است، و بسیاری نویسنده‌گان و سخنرانان دینی و غیردینی نیز در دهه‌های اخیر و به مناسبت‌های مشابهی چون این همایش، از آن سخن‌گفته و یا درباره آن نوشته‌اند، و آوردن این قبیل نمونه‌ها در این مقاله نیز صرفاً از باب توجه و یادآوری و نیز جامع‌الاطراف دیدن مسئله است. بهیان دیگر مدارس و کتابخانه‌ها نیز در پاره‌ای از زمان‌ها و دوره‌های قرون میانه در مساجد تشکیل می‌شده‌اند، معروف‌ترین نمونه این‌گونه از مساجد درگذشته دیرهنگام جامعه جهانی اسلام، مسجد جامع الازهر در قاهره می‌باشد.

کارکردهای سیاسی اجتماعی مساجد محله

کارکردهای سیاسی اجتماعی که به مساجد واقع در مراکز اجتماعی و اقتصادی محلات در شهرهای اسلامی داده شده، در واقع یکی از گام‌های بلندی بود که پیامبر اکرم ﷺ در ابتدای دعوت خویش برای توسعه وحدت و کیان اجتماعی اسلام و مسلمین برداشت. «طه ولی» به‌نفع از احمد شلبی دانشمند معاصر مصری می‌نویسد:

«هدف از ایجاد مسجد ساختن بنایی برای عبادت تنها نبود زیرا که اسلام تمام زمین را برای مسلمانان مسجد قرار می‌دهد، ولیکن اهمیت اولین بنای بنیان نهاده شده (جامعه-محور)^(۱) در اسلام به عنوان مسجد بسیار عمیق تراز این بوده است، با توجه به ساختار منشاء‌گرفته و باعث از بین رفت روح شکستن مرزهایی که از این ساختار منشاء‌گرفته و باعث از بین رفت روح وحدت و یکانگی در جامعه توحیدی اسلام می‌گردید، مقصود پیامبر ﷺ از ایجاد بنایی از ایجاد بنایی با کارکرد نمازگاه و یا مسجد و با نام «خانه خدا» ایجاد بنایی اجتماعی بود که انتساب به قبیله‌ای خاص نداشته نباشد، تا به واسطه آن،

۱ . گویا اشاره احمد شلبی به آیه کریمه ﴿إِنَّ اولَ بَيْتٍ وُضَعَ لِلنَّاسِ لِلَّذِي بَيْكُهُ، مُبَارَكًا وَ هُدًى لِلْعَالَمِين﴾ از قرآن کریم است، که در آن به حقیقت واحد و جمعی انسان‌ها با استفاده از واژه «ناس» (که در ذات معنی خود بیانگر حقیقت جمعی و متّحد الاعضاء جامعه جهانی انسانی است) اشاره‌ای دقیق و عمیق شده است.

تنها افرادی از گروه‌های خاص و خاندان‌های معینی از در آن گرد آیند، بلکه منظور بنایی بود متعلق به همگان که در آن مسلمانان، علاوه بر نماز، یکدیگر را برای مشاوره، انجام دیگر امور دینی خود چون آموزش، امور قضایی و بازرگانی ملاقات می‌کردند.^(۱)

اصالت فرد و جامعه

پیشتر نیز گفتیم، در تعالیم اسلام از یک سو بر مسؤولیت فرد نسبت به خودسازی و شکل دادن به اندیشه، اراده، اخلاق و عمل فردی تکیه شده و از سوی دیگر و بلکه با اهمیتی بیشتر بر وظیفه دینی و الهی او بر محیط‌سازی و رشد و حمایت و حفاظت از ارزش‌های اجتماعی همچون اراده اجتماعی، اخلاق اجتماعی و مسؤولیت‌پذیری و عمل اجتماعی متعاون و البته کمال جوینده توجه داده شده، تا آنجاکه گویی ذات و سرشت انسان‌ها تا حدی بسیار بالا و تصور ناشدنی به یکدیگر پیوسته و مربوط است. به همین جهت مسلمانی که در محدوده چارچوب معیارها و ضوابط اسلام قرار می‌گیرد، در عین توجه به مسؤولیت فردی خویش جمع‌گراست، تا آنجاکه هرچه از خدا می‌خواهد، برای «ما» می‌خواهد، نه صرفاً برای «من». در مطلع کتاب خدا می‌خوانیم:

«ما تنها تو را می‌پرستیم، و ما فقط از تو یاری می‌خواهیم، راه مستقیم را به ما بنمایان...».^(۲)

تأکید اسلام بر مسئله امر به معرف و نهی از منکر و مسؤولیت متقابل افراد یک محله، یک شهر، و حتی یک امت، در هر سمت و مقامی که باشند و توجه دادن آنها به تأثیر عمیق پاکی یا آلوگی محیط اجتماعی بر روح و حیات معنوی ساکنین، و تکیه بر اصل ولایت الهی، همه براین دلالت دارد که نظام عقیده و عمل اسلامی بر پایه اصالت آمیخته فرد و جامعه نهاد شده است.

۱. طه ولی، المساجد فی الإسلام.

۲. فاتحه: ۵ - ۶. ﴿إِيَّاكَ تَعْبُدُ وَإِيَّاكَ تَسْتَعِينُ * اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾.

اشتراك در دين، عقиде، و عمل صالح مؤمنين و تأثير آن بر نظام مدیريت، عمران و توسعه پايدار محله

آري، مهم‌ترین اشتراكى راکه اسلام برای افراد يك جامعه انساني چون جامعه متشكّل از ساكنين يك محله مطرح مي‌کند، اشتراك در دين، عقيدة، عمل صالح و ويژگي هاي شايسته اجتماعي و فرهنگي ساكنين است. دانش جامعه‌شناسي امروز نيز ثابت کرده است که فرهنگ غالب و حاكم جامعه و محیط تا حدود بسیاری بر روح و رفتارهای ارزشی و انسانی افراد تأثیر دارد. در تمامی نصوص دینی ادیان ابراهیمی و بهویژه دین مبین اسلام نيز بر ضرورت سالم بودن محیط زندگی و همسویی دوستان و همنشيان (در رفتار و مرام اخلاق دینی) تأکید فراوان شده است.

حتی در محله‌های امروزی که متأسفانه هم آینی و اشتراك در فرهنگ اخلاقی و رفتاری ساكنين محله‌ها جای خود را به اشتراك در مقام و مرتبه اقتصادي ایشان داده است، اگر چنانچه به این مهم توجه گردد، محله‌ها، نه تنها از نقطه نظر رشد فرهنگ انساني و تعالي روحاني ساكنين، بلکه از نظر رشد سطح رفاهيات مادي و اخلاقيات اجتماعي، و از همه مهم‌تر، از نظر بالا رفتن ميزان‌كمي و كيفي امنيه (روحى روانى و حتى جسمانى) نيز وضع مناسب‌تری از وضع امروزين خود خواهند داشت. و هم‌دلی روحانی و هم‌كىشى ايمانی و مسئولیت‌پذيری دینی ساكنين، اهرم قدرتمندي در به حرکت درآوردن سنگ بزرگ سردي و بي تحرکي واقع در ميدان فعالیت‌های عمرانی محله‌ها و كنترل سلامت و امنیت اجتماعی و روحی روانی آنها خواهد بود. مشارکت‌های متعاون همسایگان، شوراهای اسلامی محلی و پیمان‌های جوانمردی همچون گذشته نه چندان دور پیروان اين مكتب فكری دوباره فعال می‌شود، و البته وضعیت اسفار فعلی محله‌ها در شهرهای مسلمین نيز از نظر امنیت اخلاقی و فرهنگی بهبود می‌يابد.

امر به معروف و نهى از منکر متجسم

«دعوت‌کنندگان مردم به دين حق و صلاح باشيد، البته با ابزاری غير
از زبان». ^(۱)

۱. حدیث نبوی.

پیشتر گفتیم عنوان محله (مطابق با اندیشه اسلامی) به جامعه‌ای اطلاق می‌شود که اشتراک در هدف، اشتراک در حرکت، و نیز اشتراک در شدن، چون نیروی عظیم، اجزای تشکیل دهنده آن را به یکدیگر مربوط می‌سازد، تا جایی که حیات و بقای یکی از اجزاء به حیات و بقای دیگر اجزای بستگی داشته و مربوط است. جامعه‌ای که فردیت و فردگرایی از آن رخت برپسته است و هر یک از افراد، صلاح جامعه را صلاح خود و درد جامعه را درد خود دانسته، و از کنار همسایگان خویش و مسائل و مشکلات ایشان بی‌تفاوت عبور نکرده، بلکه در قبال حل مسائل و مشکلات ایشان و به تبع در تحقق سعادتمندی ایشان خود را وظیفه‌مند و مسؤول می‌داند.

«و باید از شما مسلمانان گروهی یک‌دل و یک جهت مردم را به سوی نیکی‌ها بخواند، به کارهای شایسته امر کرده و از اعمال زشت باز دارند، پس همانا ایشان رستگارانند». ^(۱)

امر به معروف و نهی از منکر، یکی از اصول علمی و عملی اسلام بوده، و ضامن سلامت و پاکی اجتماع مسلمین از هرگونه فساد و تباہی است، امام باقر علیه السلام درباره اهمیت و ضرورت اجرای این اصل در جامعه و نقش بنیادین آن در اصلاح امور، در طول بیان حدیثی بسیار غنی و ارزشمند می‌فرماید:

«به وسیله این اصل (یعنی اصل امر به معروف و نهی از منکر) سایر دستورها و واجبات (مرده و فراموش شده دین) زنده شده، راه‌ها امن گشته، کسب‌ها حلال، و مظالم به صاحبان اصلی برگردانده می‌شود. زمین‌ها آباد گردیده، از دشمنان انتقام گرفته شده، و امور در مجرای صحیح و مستقیم خود قرار می‌گیرند». ^(۲)

در جهت بهبود بخشیدن به مشکلات امروز محلات، صرف نظر از چگونگی شرح تفضیلی و شرایط اجرای این اصل در حوزه‌های مختلف که باعث اطاله کلام می‌شود،

۱. آل عمران: ۱۰۴.

۲. امام باقر علیه السلام، نقل از مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار.

در این بخش به طرح و شرح برخی راه‌های عملی و شیوه‌های متفاوت انجام این اصل می‌پردازیم: تا آن‌جا که در متون و نصوص دینی آورده شده، امر به معروف و نهی از منکر سه مرحله دارد:

اول: مرحله قلب یا اخلاص و حسن نیت و علاقه به سرنوشت مسلمانان.

دوم: مرحله زبان یا بیان‌های روشن‌کننده، منطقی و نیک.

سوم: مرحله عمل یا تبلیغ عملی، حسن عمل و یا تدابیر عملی. که مرحله سوم (یا همان مرحله عمل یا تبلیغ عملی) کامل‌ترین و مؤثرترین آنهاست. ولذا در یک جامعه اسلامی که افرادش برای یکدیگر الگو و نمونه و پیامبرش بر ایشان نیکوترین نمونه کامل و بالاترین الگوی انسانیت است،^(۱) مؤمن نه تنها به وسیله زبان و گفتار این اصل را مدنظر قرار داده، بلکه در کلیه امور و افعالی که از او (و حتی در قالب رفتارهای حرفه‌ای و شغلی اش) سر می‌زند، امرکننده به معروف بوده، و خود و دیگران مرتبط با خود را از پرداختن و انجام هر منکر (به معنی هر فعل ناشناخته و تأیید ناشده در عرف نظام زندگی دینی) در هر موضوع و مصداق جلوگیری می‌نماید.

اصل «حق سرپرستی دانایان با ایمان» و تأثیر آن در تعریف کارکرد و نظام ساختاری مسجد محله و اجزای آن

شاید بتوان گفت که اصل «حق سرپرستی دانایان با ایمان» یکی از راهکارهای عملی پیشنهادی اسلام در اجرای اصل بسیار حیاتی (و متأسفانه فراموش شده) امر به معروف و نهی از منکر می‌باشد. در این نظام، و براساس این اصل حیات‌آفرین، هر فرد دانا و با ایمان از افراد محله و هر صاحب حرفه حکیم مسلمان همچون برد و آینه منعکس‌کننده نظرات، خواسته‌ها و هواهای هزار و یک رنگ زورمداران و ثروتمندان به بردگی نشسته، بلکه چون رسولی

راستین سعی بر انجام تعهد و رسالت پیامبرگونه خویش در اجرای تمام و کمال این حکم ضروری حضرت رب الارباب؛ یعنی اصل «امر به معروف و نهی از منکر» در جامعه انسانی مرتبط با خویش دارد. او می‌کوشد تا حقیقت عدالت را در تمامی زمینه‌ها و در انواع گوناگون صورت‌های معنوی و کالبدی مربوطه‌اش، در جامعه انسانی پیرامون خود بروز پای دارد؛ و اندیشه‌اش، عملش، طرحش و صنعتش (همه و همه) چون شاهدی روشن برکلام و قانون خداوندی است، اگرچه به قیمت از بین رفتن منافع مادی خود و دیگر وابستگانش.

چراکه خدا و صاحب او فرموده:

«ای مردم با ایمان؛ عدالت را بروزی دارید و برای خدا (به عدل و صدق)

گواهی دهید^(۱) هرچند بر ضرر خود یا پدر و مادر و خویشانتان باشد». ^(۲)

آری، در مدینه فاضله اسلامی، هر فرد از افراد با ایمان محله (در حوزه تخصصی حرفه‌اش)، بنا بر اصل بسیار زیرینایی «ولایت عالم بر جاهل» که در حوزه حقوق اجتماعی اسلامی مطرح است، خود را عضوی مسؤول و متعهد از نظام متحده‌اعضای مجریان و حافظان از حدود قانون محله و شهر دانسته، از حق ولایت و سرپرستی خود (در فسادستیزی و اصلاح محدوده کاری و تخصصی خود) استفاده نموده، کار و صنعت خویش را آن‌گونه که خدا (و مظہریت زمینی عقل کلی) می‌خواهد و دوست می‌دارد طرح می‌زند، اندازه می‌کنند، سازمان می‌دهد و شکل می‌بخشد. متقابلاً همه ساکنان نیز بر همین مبنی فرد مذکور را ولی و سرپرست خود در حوزه تخصصی مربوطه دانسته، و پیروی از او و عمل بر مبنای پیشنهادهای اصلاح‌گرانه‌اش را وظیفه دینی خود می‌دانند.

استقرار بخش «انجمن سرپرستی دانایان با ایمان» یا «بسیج نگاهبانان دانای محله پاک» در مسجد محله

انجمن سرپرستی دانایان با ایمان یا بسیج نگاهبانان شهر پاک، یکی از نهادهایی است که در جهت

۱. عمل انسان خود شهادت آن فرد است. ۲. مائدۀ ۸؛ نساء: ۱۳۴.

عملی کردن وظیفه الهی امر به معروف و نهی از منکر و با مدد جستن از تجربیات و ساختار تشکیلاتی و نظام مند بسیج در محلات، می‌تواند به عنوان جزئی جدایی ناپذیر از ساختار کاربردی و کالبدی مسجد هر محله پاگرفته، و البته با بهره‌گیری از نیروهای دانایی به احکام و قوانین شریعت و حکیم نسبت به بررسی همه جوانب یک مسئله، مهربان و صبور و البته کمی هم شجاع و باهیت و وقار اسلامی به نگاهبانی از حدود و حریم شأن و مرتبه انسانی ساکنین و حدود و حقوق الهی حاکم بر فضای انسانی و کالبدی محله پردازد.

نقش انجمن سرپرستی داناییان با ایمان در برپایی نظام عادل اجتماعی در محله قرآن‌کریم در زمینه برقرار کردن عدل و قسط در جامعه و به وجود آوردن اعتدال کامل در تمامی زمینه‌های مربوط به زندگی و فضای زندگی امّت (یا همان جامعه متعدد‌الاعضای اسلامی) که از هدف‌های عمله مکتب انسان‌ساز اسلام است، می‌فرماید:

«ما پیامبران خویش را با دلیل‌های آشکار فرستادیم و با آنان کتاب و میزان

(سنجهٔ حق و باطل) نازل کردیم تا مردم عدالت را به پای دارند».^(۱)

حتی در آنجاکه به مسلمانی ستمی می‌شود و حقی از او ضایع می‌گردد، انجمن داناییان با ایمان، در کمال مهربانی و با تکیه بر ارزش‌های والای اخلاق اسلامی و توجه دادن به الگوهای نیکوی آن همچون رسول‌گرامی ﷺ و ائمه موصومین علیهم السلام، حکم عدالت همراه با تقوی اسلامی را بر او خوانده و او را (متناوب با حدّ درک و فهمش) امر می‌کند:

«عمل زشت گروهی شما را برآن ندارد که (در اندیشه و عمل خویش)

از مسیر عدالت خارج شوید، در مسیر عدل رفتار کنید که آن به تقوی

(به معنی عمل هم‌آهنگ با خواست و اراده خداوند) نزدیک‌تر است».^(۲)

۱. حدید: ۲۵ «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُّسْلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنَّا مَعْنَمُهُمُ الْكِتَابُ وَالْجِيزَانُ لِيَقُولُ النَّاسُ بِالْقِسْطِ».

۲. مائده: ۸ «وَلَا يَجِدُونَكُمْ شَنَآنٌ قَوْمٌ عَلَى أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىِ».

والبته در صورت استمرار بی عدالتی بعضی افراد و یا حتی نماینده ارگان‌ها و سازمان‌ها در محله، این گروه وظیفه دینی و الهی دارد تا با استفاده از نیروی قهریه و البته کنترل شده بسیج محله از آن جلوگیری نموده و با تحويل خاطیان به مراجع مسئول قضایی و انتظامی کشور، مقدمات اجرای حکم حق را در تنبیه خاطیان فراهم سازد. اگر در جامعه عدالتی همه جانبه برقرار باشد، محیط برای رشد و کمال توأمان فرد و جامعه فراهم است و روند عمومی حرکت جامعه هماهنگ با روند تکاملی کل جهان آفرینش خواهد بود، والبته در مقابل، ادامه هر نوع بی عدالتی در جامعه موجب ایجاد و رشد عوامل دخیل در اختلال، فساد، ارتقای و سقوط جامعه و افراد جامعه است.

جای خالی شورای محلی کنترل کیفی ساخت و ساز در اجزا و اندام‌های وابسته به مسجد محله

از دیگر پیشنهادات کارساز اینجانب، به عنوان یک معلم و متخصص دانشگاهی در امر معماری و شهرسازی اسلامی، در موضوع رشد و کنترل نظام‌مند توسعه محله‌ای، تشکیل شورای محلی کنترل کیفی ساخت و ساز در مسجد محله است. این شورا، از نظر نظام ساختاری مدیریت محله، در دل و یا در کنار (والبته در ارتباط فعال و پیوسته با) انجمن دانایان با ایمان بوده، و در حقیقت حلقه فعال واسطه بین شهرداری و مردم، و ضامن سلامت برقرار بودن رابطه و اجرای کامل، واقع‌بینانه و عادلانه آن بین شهرداری و مردم است.

بدیهی است در ساختار تشکیلاتی این شورا، علاوه بر وجود مقام روحانی و امامت جماعت مسجد محل، معتمدین و ریش‌سفیدان، جوانان پر تلاش، نیروهای تحصیل کرده والبته متخصص نیز ضروری است. در صورت نبودن فرد متخصص در میان ساکنین محله می‌توان با مدد جستن از شوراهای مساجد محلات هم‌جوار و یا از سازمان‌های تخصصی مربوطه (چون شهرداری‌ها) این ضعف را جبران نمود.

در شرح مسؤولیت‌های گوناگون این شورا می‌توان از نظارت و کنترل بر اجرای درست و کامل حق برخورداری همه خانه‌ها و ساختمان‌ها از نعمت‌های گرانقدر و غیرقابل فروش الهی چون نور آفتاب و نسیم، نظارت و کنترل بر حفظ حریم‌های سه‌گانه بصری، بویایی و شنوایی خانه‌ها و سایر ابنيه نسبت به یکدیگر، نسبت به گذرها، فضاهای میادین مرتبط، حفظ حق دید و منظر مناسب و زیبای ساکنین، نیز جلوگیری از نمازی‌های ناهنجار و نامتناسب ساختمان‌ها با ساختار ریخت‌شناسانه محله و خانه‌های هم‌جوار (به عنوان نمادی از هویت اسلامی کالبد شهر اسلامی)، جلوگیری از نصب تابلوهای مزاحم تبلیغاتی، حفاظت از حریم راه‌ها و جلوگیری از ایجاد مزاحمت توسط برخی کسبه متخلّف و یا پیش‌آمدگی ساختمان‌ها (که متأسفانه در بعضی از مناطق شهرداری و البته به دلیل خاموش بودن قانون، اخذ رشوه، و یا عدم اجرای درست و کامل قانون موجود، رواج دارد) نام برد.

ارائه چند تعریف از محله و مسجد محله

براساس مطالب ارائه شده در صفحات نخستین این مقاله، و نیز براساس تحقیق واژه‌شناسانه‌ای که مؤلف در باب شرح حقیقت محله و جایگاه معنایی و کالبدی آن در شهر اسلامی در گذشته داشته،^(۱) تعاریف ارائه شده در زیر ما را در رسیدن به تعریف بهتری از مسجد محله یاری می‌رساند:

تعریف اول از محله

محله به محدوده‌ای از شهر اطلاق می‌گردد که دارای ساختار کالبدی و انسانی خاصی (به معنای اعم آن) می‌باشد و افراد آن از نظر اخلاق و ارزش‌های عمومی انسانی، حرفه و کارآیی،

۱ . ر. ک: به علی آبادی، محمد، بررسی رابطه ذاتی روح و کالبد در نظام توسعه پایدار محله از دیدگاه اسلام، ارائه شده در همایش علمی کاربردی توسعه محله‌ای چشم‌انداز توسعه پایدار شهر تهران به مدیریت و برگزاری مرکز تحقیقات حوزه‌ی امور اجتماعی شهرداری تهران در شهریور یکهزار و سیصد و هشتاد و سه.

مسئولیت پذیری شغلی، و مدیریتی در مکان بایسته و شایسته خود قرار گرفته و براساس قوانینی (خاص جامعه انسانی خود) رفتار فردی و اجتماعی خویش و وابستگان خویش را منظم و اندازه می‌کنند.^(۱)

تعريف دوم از محله

محل و محله عبارتست از شهر یا قسمتی از شهر که، علاوه بر ویژه بودن شرایط جغرافیایی مکان و صفات شکلی یا ریختی ساکنین، نظام ویژه‌ای از صفات رفتاری که نتیجه دین، عقیده و فرهنگ انسانی خاص ساکنین آن محل یا محله است، بر آن حاکم است.

تعريف سوم از محله

به عبارت دیگر محل و محله به ترتیب به شهر و یا قسمتی از شهر اطلاق می‌گردد که مجموعه واحد و البته ویژه‌ای از اصول فرهنگی و قوانین اجتماعی برآن و رفتار مردم آن حکومت می‌کند، و بنابراین هر نوع رفتار دیگر در محیط و محدوده آن غیرمجاز بوده و حتی انجام آن می‌تواند با جریمه و تنبیه همراه باشد. و اطلاق صفت « محلی » به چیزی یا کسی به معنی آن است که آن چیز یا آن کس پیرو قوانین و فرهنگ حاکم بر آن محل یا محله (به معنی نظام واحد حاکم بر رفتار و لباس و مسکن و ...) می‌باشد.

تعريف چهارم از محله

بنابراین یک محله مسکونی را می‌توان محدوده‌ای از شهر دانست که دارای شرایط ویژه‌ای از انواع شرایط زیستی قومی و یا قبیله‌ای انسان‌ها بوده، و قوانین و حدود و ثغور کیفی خاصی (که نشأت گرفته از همان حدود و ثغور فرهنگی قوم و قبیله ساکن محله است) بر اندازه رفتارهای ساکنین آن حاکم است. به علاوه، پیمان‌ها و قراردادهایی در میان افراد آن قوم یا همان ساکنین

۱. برای درک بهتر معنی ر.ک: به طباطبائی، محمدحسین، المیزان: ج ۱۷، ص ۷۱ - ۷۴.

۴۴ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / بررسی نقش مسجد محله...

محله برقرار است که در بر دارنده امتیازات، حقوق، وظایف و تعهدات متقابلی است که تنها به افراد محلی تعلق می‌گیرد.

تبیین ویژگی‌های ساختار مفهومی مسجد محله و تعیین موقعیت استراتژیک استقرار آن در نظام کالبدی محله

اگر چنانچه بخواهیم، با نتیجه گرفتن از مطالب ارائه شده در قبل از محله، تعاریفی برای مسجد محله و تعیین موقعیت استراتژیک استقرار آن در نظام کالبدی محله ارائه دهیم، تعاریف فوق می‌توانند در رسیدن به نتایجی دقیق‌تر ما را کمک کنند:

تعريف اول از مسجد محله

بنابر تعريف دوم از محله در فوق، مسجد محله، (یعنی محلی که مرکز جوشش، پراکنش و اتحاد و نیز شرح و تفسیر این دین، اعتقاد و فرهنگ در حوزه‌های مختلف زندگی انسانی یعنی فرهنگ انسانی، فرهنگ اعتقدای، فرهنگ اجتماعی و فرهنگ اقتصادی است)، علی‌الاصول بایستی به عنوان مرکز اداره ساختار فکری انسانی، اقتصادی و اجتماعی محله بوده و از نظر کالبدی نیز در مرکز استراتژیک محله باشد.

تعريف دوم از مسجد محله

وبراساس تعريف سوم ارائه شده از محله، بنابراین، مسجد محله به عنوان نماد و محل تجلی این اصول فرهنگی و قوانین ویژه اجتماعی بوده و نه تنها (در چگونگی معماری و ساختار کالبدی) مثال و تجسم فضایی و معمارانه نمادهای ویژه شکلی و هنری آن فرهنگ است، بلکه از نظر الگوهای جاری رفتار انسانی در فضا، محیطی خاص را بر افراد حاضر و فعال در فضا القانموده و ایشان را، (تا زمان حضور خود در فضا)، دعوت به بی‌رنگ شدن و از دست دادن مجموعه صفات و حالات و عادات خاص رفتار فردی خود و در نهایت یکی شدن، و همنگ شدن با صفات، حالات، عادات و رنگ خاص آن فرهنگ و محیط می‌نماید.

تعريف سوم از مسجد محله (تعريف مکمل یا بهینه)

بنابر تعریف چهارم ارائه شده از محله، مسجد محله، علاوه بر دارابودن ویژگی‌های کیفی و کمی مطرح شده در دو تعریف گذشته؛ یعنی عنصری قدرتمند و بسیار گویا در تعریف و تجسم هویت خاص فضایی محله و فرهنگ رفتاری ساکنین آن و حفاظت از آنها، به عنوان مرکز اداره ساختار فکری - انسانی، اقتصادی و اجتماعی محله، باید مرکزی باشد برای اجرای این پیمانها (که خود برقرارکننده نظامی ویژه از رفتارهای جمعی و مشارکت‌های معامل اند).

اهمیت راه و حفاظت از حریم آن در حقوق اسلامی و تأثیر آن در مکان‌یابی مسجد محله و تعریف هندسه آن

علاوه بر آنچه در باب ضرورت قرارگیری مسجد در مرکز استراتژیک محله آورده شد، برخی قوانین شریعت نیز گاه مستقیم و گاه به طور غیرمستقیم در تعریف و تعیین پارامترهایی چون مکان و موقعیت قرارگیری اینیه در شهر و در محله، و نیز چگونگی معماری آن‌ها بسیار مؤثرند. اهمیت راه و حفاظت از حریم و حدود آن در حقوق اسلامی و به تبع در شهر و محله اسلامی از جمله این قوانین است. برای مثال، براساس قوانین شریعت، فرد مسلمانی که از نظر طهارت عذر شرعی دارد،^(۱) اجازه توقف یا نشستن در مسجد را نداشته و تنها می‌تواند در صورت ضرورت از مسجد به عنوان راه و مسیر عبوری استفاده کند. به گونه‌ای که از یک درب وارد شده و از درب دیگر خارج شود.^(۲) این قانون نیز تأثیر بسیار مهمی بر مکان‌یابی و معماری مسجد محله داشته و دارد. نکاتی که از این حکم قابل تأمل و توجه هستند به قرار ذیلند:

اولاً، محل استخراج این حکم در شریعت خود اذعان بر آن دارد که مساجد ترجیحاً در گره‌های شهری که محل پیوند چندگذر اصلی از شهر یا یک محله بوده، ساخته می‌شده و می‌شوند (به طوری که مسجد و به ویژه مسجد محله، که در بحث محوریت و مرکزیت ساختار

۱. منظور شخص جنُب است.

۲. قرآن کریم، ۴: ۳۴؛ ر. ک: به خمینی، روح الله الموسوی، دساله علیه، همچنین ر. ک: به رسول اکرم ﷺ منتقل در مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۶، ص ۳۲۸، روایت ۱.

انسانی جامعه به نوعی خود نمونه کوچک شده مسجد جامع شهر است، نقطه عطف هر یک از راه‌ها و محلات و جمع‌کننده ایشان است). نمونه بارز این الگو؛ مسجد جامع اصفهان در محله میدان کهنه اصفهان و مسجد امام تهران در محله بازار تهران (انتهای خیابان ناصرخسرو) است.^(۱)

ثانیاً، عدم اجازه توقف و نشستن برای این گروه از زنان و مردان مؤمن که از طرف دیگر ضرورتاً بایستی در برخی از مجالس که در مسجد برپا می‌گردد، شرکت کنند؛ مثلاً مجالس فاتحه و یا عزاداری و یا دعا، باعث به وجود آمدن اندام‌های پیرامونی و البته مرتبط جدیدی چون حسینیه‌های سرپوشیده و سرباز، و یا مکان خانم‌های معذور در فضاهای پیرامون شبستان و پیوسته به مسجد گردید. بدیهی است لزوم مفاصل هماهنگ‌کننده و متناسب سازنده در محل اتصال مکان خانم‌های معذور با شبستان نبایستی فراموش گردد.

«از طرفی، در حکم دیگری که اساس آن بر مبنای بزرگداشت مقام و احترام به حریم مسجد قرار دارد، شبستان مسجد (تا آنجاکه ممکن است) نبایستی به عنوان راه و مسیرگذر (حتی افراد پاک و باوضو) قرار گیرد، مگر این که دو رکعت نماز تحيّت در مسجد توسط ایشان به جای آورده شود».^(۲)

این نکته، که اعتبار خود را از کلام صادق آل محمد علیهم السلام می‌گیرد، به وضوح حکم می‌کند که تا آنجاکه ممکن است و موقعیت جغرافیایی محل اجازه می‌دهد، صرفاً حیاط مسجد برای گذر در نظر گرفته شود و دسترسی‌های مستقیم شبستان به کوچه‌های پیرامون فقط و فقط برای ورود و خروج مسلمین نمازگزار باشد.^(۳)

۱. عدم اشراف برآماکن هم‌جاوار؛ بدیهی است در این قبیل مساجد و بلکه در تمامی موارد معماری مسجد نبایستی به گونه‌ای باشد که هیچ یک از اجزاء آن چون پنجره‌ها، بام و یا مأذنه مساجد به خانه همسایگان اشراف داشته باشد. ر.ک: شیخ طه ولی، المساجد فی الاسلام: ص ۳۰۲.

۲. امام صادق علیه السلام، به نقل از رسول اکرم علیهم السلام در کتاب شریف مصباح الشریعه.

۳. البته نکته حائز اهمیت در حدیث فوق نیز احترام به حق عبور و راه مسلمین است که، علاوه بر امکان عبور از حیاط مسجد، به شرط حفظ احترام شبستان مسجد (توسط به جای آوردن دو رکعت نماز) حتی شبستان مسجد نیز می‌تواند با خیابان‌ها و گذرهای هم‌جاوار خویش ارتباط عبوری داشته باشد.

ضمن این که، با توجه به مجاز بودن مردم در استفاده از حتی شبستان مسجد محله به عنوان گذر (البته تنها در زمان ضرورت) و از طرف دیگر با توجه به دیگر احکام مربوط به اتصال صفواف نماز جماعت و ضرورت طهارت مکان نمازگزار، چگونگی اندازه و هندسه شکلی گذرهای یاد شده در شبستان و یا حتی حیاط مسجد، بایستی به گونه‌ای باشد که در اقامه نماز جماعت و ادامه تشکیل صفواف جماعت مسلمین در شبستان و حیاط مسجد (و نیز حفظ پاک بودن مکان نمازگزار از آلودگی‌های ممکن‌الوجود در گذرهای یاد شده) خللی وارد نشود.

طرح ایجاد اختلاف سطح بین گذرها و سکوهای برپایی نماز در حیاط مساجد جامع از دیرباز رسم بوده و این رسم و یا سنت پسندیده مسؤولیت موجود در باب پاک نگاه داشتن مکان نمازگزار در حیاط‌ها را به خوبی پاسخ‌گو بوده است.

در باب جداسازی نظام مند طرح گذرهای ضروری در شبستان مساجد بزرگ محلی نیز پاسخ‌های متنوعی را (بر حسب نوع و اندازه نیاز و شرایط گوناگون محل و هندسه مختلف شبستان مساجد) می‌توان ارائه داد، و مؤلف در همینجا آمادگی خود را در این زمینه اعلان می‌دارد.

ارائه چند نمونه در معماری گذشتگان

در پایان، و قبل از پرداختن به نتیجه‌گیری بحث، در استناد به معماری هوشمندانه گذشتگان این مرز و بوم، ارائه چند نمونه از تصاویر نقشه چند مسجد که تعدد ورودی‌های آن‌ها بیانگر محل استقرار شان در نقاط عطف و استراتژیک محلات است، حالی از لطف به نظر نمی‌رسد.^(۱)

۱ . البته نمونه‌های موجود از این دست مساجد بسیار فراوان (و در برخی موارد بسیار گویاتر از نمونه‌های آورده شده در اینجاست)، و تنها در دسترس بودن این نمونه‌ها دلیل انتخاب وجود آن‌ها در این مقاله است.

۴۴۹ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / بررسی نقش مسجد محله...

نتیجه

در تعریف ویژگی‌ها و اصول نظام اداره و عمران روحانی و کالبدی محله و توسعه پایدار آن، نتیجه حاصل از اندیشه مشروح در این مقاله این است؛ اساساً محله یا شهر و ویژگی‌های صوری و کالبدی هریک از آنها، جوشش و تراوش روح مستقر در کالبد اهالی محله و شهر است. و بنابراین خوبی و بدی ویژگی‌های کالبدی محله و یا شهر و به تبع نظام مدیریت توسعه پایدار، عمران و رشد آن‌ها نتیجه مستقیم خوبی یا بدی روح انسانی اهالی است. و نتیجه دیگر این‌که تلاش مؤثر در بهبود بخشیدن به چگونگی معماری و کیفیات فضایی محله و شهر نیز تنها از طریق بهبود بخشیدن به روح انسانی و زندگی انسانی مستقر در کالبد یعنی روح و ویژگی‌های روحی و اخلاقی اهالی است.

چنانچه روح جمعی جاری و متبلور در ساختار زندگی اجتماعی اهالی یک محله عالی و مُتبَسٌ به صفات و ارزش‌های معنوی و انسانی بوده و در اندیشه و رفتار براساس و در چارچوب قوانین حاکم بر جامعه اسلامی چون؛ عدالت و مساوات، مسؤولیت‌پذیری متقابل و در نهایت مشارکت متعامل و هدف‌جو عمل نماید، مسلمًا کالبد فضایی زندگی جمعی یعنی کالبد ساختمانی و معمارانه محله نیز در عین سادگی و بهره‌مندی از حداقل امکانات ابزاری زندگی، مُتبَسٌ به صفات باشته و شایسته فضای زیست انسانی خواهد بود. نظام و وحدت رفتاری حاکم بر زندگی اجتماعی و اجزاء مختلف آن مسلمًا بر وحدت اجزا و نظام فضایی محله مؤثر بوده، و نسبت متعادل میان این رفتارها، و مسلمًا، در میان مابه‌ازای کالبدی آنها یعنی اجزای محله نیز نسبت متعادل را سبب خواهد شد.

هدفمندی و سودمندی هر یک از افعال ساکنین محله و رفتارهای مربوطه، نتیجه در هدفمندی و سودمندی مابه‌ازای فضایی آن خواهد داد. تعامل و تشارک رفتارها تعامل و تشارک فضاهای را سبب خواهد شد، و کلیت و یکپارچگی زندگی انسانی خانواده‌ها در محله در کلیت و یکپارچگی هندسه و معماری محله و فضای آن متصور خواهد گردید.

منابع

- ۱ - قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای (بی‌تا)، تهران، انتشارات پیام عدالت.
- ۲ - خمینی رهنگ، روح الله الموسوی، دساله عمده، تهران، بازار نوروزخان، پاساز کاشفی.
- ۳ - امام جعفر صادق علیه السلام، مصباح الشريعة، موسسه العلمي للمطبوعات، بيروت، ۱۳۶۲.
- ۴ - طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۷۰)، الميزان في تفسیر قرآن کریم، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۵ - طه ولی، الشیخ، المساجد فی الاسلام، بيروت، دارالعلم الملاطین، ۱۳۶۹.
- ۶ - علی علیه السلام، نهج البلاغه، ترجمه و شرح ت. زمانی مصطفی (۱۳۶۰)، قم، انتشارات پیام اسلام.
- ۷ - علی آبادی، محمد، بررسی رابطه ذاتی روح و کالبد در نظام توسعه پایدار محله از دیدگاه اسلام، همایش علمی کاربردی توسعه محله‌ای (چشم‌انداز توسعه پایدار شهر تهران)، مرکز تحقیقات حوزه‌ی امور اجتماعی شهرداری، تهران، ۱۳۸۳.
- ۸ - کیانی، محمدي يوسف، معماری ايران، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی.
- ۹ - مجلسی، سید محمد باقر (بی‌تا)، بحار الاوار، بيروت، داراحیاء التراث العربي.

درآمدی بر بحث کارکردهای شرعی مساجد

□ علی الهی فر

پیش‌گفتار

سخن از کارکردهای مسجد و تعیین حدّ و مرزی برای آن از جمله بحث‌های مهم و کاربردی در جوامع اسلامی امروز است و فعالیت‌های مغزی متفکران دینی را به خود مشغول کرده است. اماً متأسفانه هنوز به یک ساز و کار دقیق و ضابطه‌ی علمی و روشنمند در این باره نرسیده‌اند. شاید اگر بحث درباره‌ی مسجد را از مراحل اولیه آن یعنی تأسیس (فلسفه‌ی وجودی) مسجد و معرفی صاحب امتیازان یا متوالیان مسجد در جامعه اسلامی آغاز شود و سپس در مرحله‌ی بعدی به سراغ تعیین کارکردهای اصیل و شرعی مسجد و نقش آن در جامعه باشیم بسیار بهتر و آشکارتر به نتیجه برسیم.

در این نوشتار می‌خواهیم با بیان یک روش منطقی و طرح پایه‌های بنیادین و مباحث مقدماتی در باره مسجد، بخشی از اختلاف نظرها و مباحث دامنه‌دار در بحث کارکردهای مسجد را کاکاهش دهیم و در نهایت به یک معیار و ملاکی برای تشخیص مصاديق و کارکردهای اصیل مسجد برسیم؛ به همین مناسبت سعی می‌کنیم به یاری خداوند متعال در این نوشتۀ در مرحله اول به دنبال ثبیت یک هسته مرکزی به عنوان معنای شرعی واژه‌ی مسجد باشیم و سپس با معرفی صاحب امتیازان تأسیس مسجد در جامعه اسلامی در تعیین کارکردهای مشروع مسجد از

۴۵۳ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

بحث‌های دامنه‌دار و بی‌نتیجه یا غیر علمی پرهیز کنیم. و امیدواریم با جمع‌بندی که از مجموعه‌ی آن‌ها بدست می‌آوریم به نقش اصلی یا جایگاه حقیقی مسجد در جامعه اسلامی دست یابیم،
إن شاء الله.

به هر حال نوشتار حاضر، در چهار فصل تنظیم شده است که عبارتند از:

فصل اول: مفهوم‌شناسی مسجد.

فصل دوم: جایگاه مسجد در تاریخ اسلام.

فصل سوم: صاحب امتیازان تأسیس مسجد.

فصل چهارم: جایگاه و نقش مسجد در جوامع اسلامی.

فصل اول: مفهوم‌شناسی «مسجد»

۱ - مفهوم‌شناسی واژه‌ی «سَجَدَ» و «سَجْدَةٍ»

کلمه‌ی «مسجد» به فتح یا کسر جیم از ماده‌ی «سَجَدَ يَسْجُدُ سُجُودًا» گرفته شده است.^(۱) واژه‌ی «سَجَدَ» در کتاب‌های لغت چنین معنی شده است؛ «تَطَامَنَ وَذَلِّ»، «خَصَّصَ وَإِنْحَنَا» و موارد کاربرد آن در کلام عرب چنین آمده است؛ «سَجَدَ الْمُصَلَّى»، «سَجَدَ الْحَمَلَ»، که به ترتیب به معنای «خضع و انحنی؛ نمازگزار خشوع کرد و خم شد» و «خَفَضَ رَأْسَهُ لِيُرْكِبْ؛ شتر سر خود را فرود آورد تا بر او سوار شوند».^(۲)

از آنجاکه «سَجْدَةٍ» به معنای فروتنی است در تمام موارد کاربردی، اصل معنای آن یعنی «خشوع و خشوع» لحاظ شده است.^(۳) لازم به ذکر است که از لحاظ لغت به رکوع هم می‌توان «سجده» گفت همان‌گونه که در آیه و «أَذْلُلُوا الْبَابَ سُجَدًا»،^(۴) به معنای رکوع کنندگان تفسیر شده است.^(۵)

۱. البته عین الفعل آن به کسر در ماضی و فتح در مضارع نیز شنیده شده در این باره رجوع شود به «الرائد».

۲. المقیاس الفقه. ذیل ماده؛ سجد.

۳. الرائد، ذیل ماده؛ سجد.

۴. فیروزآبادی، القاموس المحيط: ج ۱، ص ۵۷۹.

۵. بقره: ۵۸.

راغب اصفهانی سجده را به «انحناء و تذلل» معنا می‌کند و می‌گوید: سجده عام است و شامل انسان و حیوان و جماد می‌شود، سجده در حقیقت نمایان‌گر عظمت و ارزشمندی بی‌حد و حصر کسی یا چیزی است که برای او سجده می‌کنند. در تمام آیاتی که به زمین و آسمان و موجودات بی‌جان نسبت سجده داده شده، منظور از آن همان خضوع و تسليم در برابر اراده حق تعالی است.^(۱)

قرآن کریم درباره قوم سباء می‌فرماید:

﴿وَجَدُّهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾.^(۲)

«دیدم ملکه سباء و قومش را که به جای خدا برای خورشید سجده می‌گذارند».

در قضیه حضرت مریم علیها السلام می‌فرماید:

﴿يَا مَرِيمُ اقْتُنْتِي لِرَبِّكِ وَأَسْجُدِي وَأَرْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾.^(۳)

«ای مریم کرنش کن پروردگارت را و سجده کن و رکوع کن با رکوع کنندگان».

خداوند در نقل مبارزه فرعون و ساحرانشان با پیامبر خدا موسی علیه السلام می‌فرماید:

﴿وَأُلْقَى السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ﴾.^(۴)

«جادوگران به سجده افتادند».

و خطاب به ابراهیم خلیل می‌خوانیم:

﴿وَطَهِرْ بَيْتِي لِلطَّائِفَيْنَ وَالْقَائِمَيْنَ وَالرُّكَعَ السُّجُودَ﴾.^(۵)

«و پاکیزه کن خانه مرا برای طوفان‌کنندگان و ایستادگان و رکوع کنندگان که سجده می‌گذارند».

۱. همان.

. ۲. نمل: ۲۴

۳. نمل: ۲۴ .

. ۴. اعراف: ۱۲۰

۵. حج: ۲۶ .

فراوان در داستان یوسف صدیق ﷺ می‌خوانیم:

﴿وَرَفَعَ أَبْوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّداً﴾.^(۱)

«و پدر و مادرش را بر تخت نشاند و همه برای یوسف سجده کردند».

ذکر این تاریخ قرآنی برای سجده که منتهای خشوع و خضوع و تکریم و تعظیم را با خود دارد وقتی اهمیت می‌یابد که محل عبادت و پرستش خداوند متعال «مسجد» نامیده شده است که البته این نام‌گذاری می‌تواند اشاره باشد به این‌که خشوع و خضوع حقیقی فقط در مقابل خداوند لازم و بجایست، ولی لازم است یادآوری کنیم که نه فقط در مسجد، باید خداوند متعال را سجده کرد و نه مسجد فقط جای سَجْدَه است؛ بلکه در همه جا مؤمن، سجده کننده خداوند متعال است و به همین سبب پیامبر اکرم ﷺ در روایتی معروف می‌فرماید:

«جُعْلْتُ لِي الْأَرْضَ مَسْجِدًا وَ طَهُورًا».^(۲)

«زمین، برای سجده و پاک‌کننده قرار داده شده است».

۲ - مشتقات و ریشه‌های واژه‌ی «مسنجد» و «مسنجد»

الف) واژه‌ی «مسنجد» و «مسنجد» در لغت:

واژه مسجد در بعضی از لهجه‌های قبایل عربی به صورت «مسید» آمده است و قلب حرف جیم به یاء در میان عرب‌های جزیره‌العرب شایع است. همچنین در اندلس و بلاد مغرب به مسجد «مسید» گفته می‌شود.^(۳) با این‌که لفظ مسجد و مشتقات آن به طور مکرر در قرآن آمده، مستشرق انگلیسی استانلی لینپول مسجد را برگرفته از واژه Meschita ایتالیایی و یا Mesgita اسپانیایی می‌داند.^(۴)

۱. یوسف: ۱۰۰.

۲. برای توضیح بیشتر این رواین رجوع شود به کتاب «شرح لمعه باب مهارت»، تألیف شهید ثانی.

۳. طه ولی، المساجد فی الاسلام: ص ۱۳۶. ۴. همان، ۱۳۸.

ما تصور می‌کنیم که ورود این واژه از سریانی به عربی بعید نیست؛ چون زبان‌های عربی و عبری و سریانی و نبطی تقریباً ریشه واحدی دارند، ولی گفته لینپول بعید به نظر می‌رسد و اگر تشابه‌ی وجود دارد یا صرفاً تصادفی است و یا از عربی به این زبان‌ها وارد شده است.

«مسجد» به فتح جیم به معنای پیشانی یا اثر سجده بر آن گفته‌اند و هم‌چنین بر نماز نیز اطلاق شده است.^(۱)

سیویه‌ی نحوی (مسجد) به فتح جیم را بر کاری که عنوان عبادت دارد اطلاق نموده است.^(۲) ابن عربی نیز آن را به معنای محراب‌البيوت گرفته است.^(۳) برخی دیگر نیز به معنای مواضع هفتگانه که هنگام سجده بر زمین نهاده می‌شوند اطلاق کرده‌اند.^(۴)

اگر «مسجد» به کسر جیم خوانده شود، اسم است برای محل عبادت، خواه در آن «مسجد» بشود یا نشود.^(۵) برخی آن را نمازگاه یا نمازگه معنا نموده‌اند.^(۶) البته خوب است بدایم در میان زرتشیان به جای لفظ «مسجد» لفظ «مزگت» یا «مزکت» تلفظ شده است.^(۷)

ب) واژه‌ی «مسجد» در شعر:

واژه مسجد در زبان شعری به دو گونه تعریف شده است:

الف) معنای ظاهری یا صوری.

ب) معنای کنایی یا ضمنی.

۱. منتهی الأرب. ذیل ماده؛ سجد.

۲. الاقرب الموارد؛ علامه طباطبائی قیمت نیز در ذیل آیه شریفه ﴿وَ ان المساجد لقد...﴾ به همین معنا گرفته است.

۳. اللسان العرب، ذیل ماده؛ سجد.

۵. الاقرب الموارد - اللسان العرب، ذیل ماده؛ سجد.

۴. همان.

۶. لغت‌نامه دهخدا، ذیل ماده؛ سجد.

۷. کشاف إصطلاحات الفنون - منتهی الإرب. ذیل ماده؛ سجد.

۴۵۷ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

در معنای صوری به معنای محل سجده در برابر خداوند است. اما در بعد ضمیمی در شعر به معنای «خاکساری»، «تواضع» و «احترام» است که مقوله‌ای کاملاً روحی و قلبی است.^(۱)

به این شعر حافظ توجه کنید:

دوش از مسجد سوی میخانه، آمد پیر ما چیست یاران طریقت بعد از این تدبیر ما
واژه‌هایی چون: دوش، میخانه، پیر، یاران طریقت که در کنار مسجد آمده، خود به خود مفهوم ظاهری را از مسجد گرفته و معنای ضمیمی به آن بخشیده است، بنابراین هرچند در این بیت مسجد به همان معنای حقیقی و ظاهری خود (محل سجده) است، اما معنایی گسترده‌تر یعنی شریعت و ظاهر دین به خود گرفته که اگر نگوییم در مقابل طریقت و باطن شریعت قرار دارد، حداقل مرحله نازل طریقت است. حافظ درجای دیگری از واژه مسجد چنین بهره می‌گیرد:
یاد باد آن که خرابات نشین بودم و مست آنچه در مسجدم امروز نبود آنجا بود
در این بیت، مسجد به معنای ضمیمی یا مجازی به کار رفته و از آن شخص وجود خود حافظ بعنوان یکی از مراجعین به مسجد قصد شده که، معنای آن چنین است:

«یاد آن زمان که من فارغ از ظاهر شریعت بودم به خیر که در آن حال و زمان مقامات و صفاتی داشتم که امروز در سیرت شریعتی و مسجدیم نیست». گویا حافظ خواسته بگوید در کنار رعایت شریعت و رفتن به مسجد که نماد مقید بودن به شریعت است، خوب است که به باطن و حقیقت شریعت نیز که مستی، نماد آن است توجه شود. حتماً این شعر ساده را با رهایی شنیده‌اید که:

یک دل غم‌زده را گر زکرم شاد کنی به زصد مسجد ویرانه که آباد کنی

۱ . واژه مسجد در معنای ظاهری اش دارای یک معنا و مضمون کاملاً فشرده است اما همین واژه در مواردی در زبان شعری دارای معنای گسترده‌تر و تأویلی و استعاری نیز می‌باشد. به هر حال مقصود از معنای فشرده مسجد همان معنای ظاهری و مراد از معنای گسترده همان معنای کنایی آن است. سایر ارکان مسجد نیز نظیر: گلdstه‌ها، محراب، شبستان، گنبد و حتی ستون‌ها و منبر نیز در شعر دارای این دو معنا می‌باشد.

در اینجا واژه مسجد در همان معنای ظاهری خود که محل عبادت مسلمانان است و اشاره به ساختمان فیزیکی آن دارد، معنا و منظور شعر چنین می‌شود: «ساختن مسجد و آبادانی آن از گزاره‌های دینی است تا انسان مؤمن را تربیت کند و به هدف بالاتری که خدمت به خلق باشد هدایت و سوق دهد» که شاید اشاره به مضمون این آیه شریفه داشته باشد که می‌فرماید:

﴿إِنَّمَا يَعْمَلُ مَسَاجِدُ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَحْشُ إِلَّا اللَّهُ فَعَسَى أُولَئِكَ أَن يَكُونُوا مِنَ الْمُهَمَّدِينَ﴾.^(۱)

«مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازی‌سین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا ترسیده‌اند پس امید است که اینان از راه یافتن‌گان باشند».

عمران مسجد، عملی بسیار نیکو و مستحب و از صفات مؤمنین به خدا و روز جزا می‌باشد. اما به اتفاق مفسران در اینجا عمران تنها همان آبادانی ظاهری مسجد نمی‌باشد، بلکه مراجعه مسلمانان و حضور در این مکان مقدس مهم‌ترین معنای آبادانی مسجد می‌باشد. پس در این بیت نیز حافظ واژه مسجد را نماد تقیید به شریعت گرفته است و همان معنای ظاهری مراد است؛ به همین سبب گوشزد می‌کند که فقط رعایت شریعت بدون در نظر گرفتن حقیقت آن کاری عبث و بی ارزش خواهد بود.

۳- بررسی واژه‌ی «مسجد» در قرآن

قرآن کریم به عنوان اولین کتاب تدوین یافته در جزیره‌العرب، ابتداء بذر انسجام و وحدت را در میان قبایل مختلف کاشت و سپس به صورتی معجزه‌آسا دامنه‌ی لغات پراکنده از تمام قبایل عرب را جمع آوری نمود که نفس این جمع آوری که چتر آن تمام سرزمین عرب را گرفته بود در آن روزگار یک معجزه شگفت‌انگیز تلقی می‌شد، لازم به ذکر است که استبعاد آن روز عرب نسبت به دایره‌ی وسیع لغات در قرآن کریم و مشتق‌سازی‌های شگفت‌انگیز آن ایمان به اعجاز

۴۵۹ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

قرآن را در اندیشه آنان جای داد. عرب‌ها می‌دانستند که آیات قرآنی که پیامبر اکرم ﷺ برای مردم تلاوت می‌فرماید از ناحیه‌ای بسیار فراتر از توان بشری صادر می‌گردد. اگرچه هضم این معنا مشکل بود و در اوائل دعوت به اسلام، گاهی الفاظ قرآنی را سحر و جادو تلقی می‌کردند، ولی کم‌کم پایه‌های ایمان به خداوند متعال در ذهن و فکر آن‌ها به صورت رگه‌های طلایی خود را نشان داد.

به هر حال ظهور قرآن و دامنه‌ی لغات آن به همراه ترکیب‌های بی‌مانندش به صورت یک معجزه‌ی حقیقی نمایان شد و آورنده‌ی آن را به عنوان پیام‌آور و پیامبر واقعی خداوند متعال، پذیرفتند. در مواردی پیامبر اکرم ﷺ الفاظی را اختراع می‌فرموده که در بین اعراب، متداول و رایج نبود؛ اگرچه اصل و ریشه آن کلمه در اذهان عمومی و محاورات عرفی وجود داشت، لکن مشتقی که پیامبر اکرم ﷺ از ریشه‌ی آن کلمه به کار می‌گرفت برای مردم غریب و ناآشنا بود. نمونه‌ی آن را زمخشri در تفسیر خود ذیل این آیه شریفه «و لا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُم إِلَيْالَّهُكَةَ»^(۱) اشاره کرده و می‌گوید:

«هیچ‌گاه عرب ماده هَلَكَ را بُر وزن تَفْعُلَه استعمال نکرده بود. اما خداوند

متعال در قرآن کریم این ماده را بُر این وزن در آیه‌ی شریفه مذکور بر زبان

بارک پیامبر اکرم ﷺ جاری ساخت».

نمونه دیگر این نوع مشتق‌سازی‌ها در کلام پیامبر اکرم ﷺ و قرآن کریم لفظ «مسجد» و مشتقات دیگر واژه‌ی «سَجَدَ» است که از جانب آن حضرت، استعمال می‌گردید. اگرچه ریشه آن‌ها؛ یعنی ماده «سَجَدَ» و برخی از مشتقات آن در کلام عرب جاهلی وجود داشته است. اما آن‌چه مسلم است پیامبر اکرم ﷺ هنگام استعمال و به کارگیری این واژه در قالب اسم مکان هیچ نوع تغییر در اصل معنای لغوی آن ایجاد نکرده است و هم‌چنین مردم در مواجهه‌ی با آیات مسجد هر چند با ساختمان ترکیبی لفظ مسجد آشنا نبودند، ولی اصل معنای واژه «سَجَدَ» را می‌شناختند و بر همان معنای متعارف نیز مشتقات قرآنی معنی می‌شد.

به هر حال در دین مقدس اسلام نام پرستشگاه رسمی و اجتماعی مسلمانان «مسجد» گذاشته شد تا نشانی از نهایت عظمت مسجد و معبد این دین که خدای یکتاست به دست دهد. لطف این نام‌گذاری وقتی آشکار می‌شود که آدمی خود مسجد ملائکه است و خداوند متعال مسجد تمام موجودات جهان هستی.

انحصاری کردن واژه‌ی «سَجَدَ» و کاربرد آن فقط در مورد خداوند متعال از نوآوری‌های پیامبر اکرم ﷺ بود که وضعیت پراکنده‌ی استعمال این واژه را در جامعه آن روزگار سامان بخشید.

واژه مسجد به طور مکرر در قرآن به کار رفته است که در ۲۲ مورد به صورت مفرد^(۱) و در ۶ مورد دیگر، به صورت جمع آمده است.^(۲)

مسجد، معمولاً در آیات قرآنی اشاره به مکان‌های مقدسی که خداوند در آن‌ها عبادت می‌شود به کار رفته است، اما به یک نوع ساختمان اسلامی ویژه یا خاصی اشاره ندارد. در تفسیر «مجمع‌البیان» درباره‌ی کلمه‌ی «مساجد» در ذیل آیه «وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ فَلَا تَنْدُعُوا مَعَ اللّٰهِ أَحَدًا»^(۳) چهار معنا از مفسران نقل شده است:

الف) برخی برآند که مراد از آن، اعضای هفتگانه است که انسان باید در هنگام سجده آن‌ها را بر زمین بگذارد که عبارتند از: پیشانی و دماغ^(۵) و دو دست و دو زانو و دو پا.^(۶)

۱. سوره بقره: آیات ۱۴۵، ۱۹۱، ۱۵۱، ۱۵۰، ۱۹۶، ۲۱۷؛ سوره مائدہ: آیه ۲؛ سوره اعراف: آیه ۳۱، ۲۹؛ سوره انفال: آیه ۳۴؛ سوره توبه: آیه ۷؛ سوره کهف: آیه ۲۱؛ سوره عنکبوت: آیه ۷؛ سوره فتح: آیه ۲۷، ۲۵؛ سوره حج: آیه ۲۵.

۲. سوره بقره: آیه ۱۴، ۱۸۷؛ سوره توبه: آیه ۱۷، ۱۸؛ سوره حج: آیه ۴۰؛ سوره جن: آیه ۱۸.

۳. و مساجد ویژه خدادست پس هیچ کس را با خدا مخوانید.

۴. جن: ۱۸.

۵. البته این عضو مستحب است در هنگام سجده بر زمین باشد.

۶. مفرادات الناظر القرآن: ص ۳۹۷.

۱۴۶ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث کارکردهای...

از امام محمد تقی علیہ السلام نیز روایتی نقل شده که ایشان در جواب معتصم عباسی، آیه‌ی شریفه را همین‌گونه تفسیر نموده‌اند.^(۱)

ب) برخی از مفسران برآنند که مقصود از «مساجد» در این آیه، همه‌ی زمین است؛ زیرا همان‌گونه که ذکر گردید، در آیین محمدی ﷺ همه‌ی زمین مسجد و پرستش‌گاه است. ج) این کلمه در معنای نماز به کار رفته است؛ زیرا مسجد به مفهوم سجده است و مراد از سجده نیز تمامی نماز است.

د) منظور از مساجد، مکان عبادت مسلمانان است؛ همان مفهومی که ای بسا ذهن هر مسلمانی باشند و از مسجد آن را به یاد می‌آورد.

روشن‌ترین معنا برای آیه‌ی مورد بحث، همین معنای اخیر است که بر پایه‌ی آن، مساجد به معبد و پرستش‌گاه مسلمانان تفسیر شده است. معنای اخیر با آنچه که از امام جواد علیہ السلام نیز درباره‌ی این آیه نقل شده است منافات ندارد، بلکه با این سخن ایشان پرده از معنای باطن و پنهان آیه برداشته‌اند؛ زیرا خود فرموده‌اند: قرآن‌گاه دارای معانی مختلف هفتادگانه است.^(۲)

در مورد معنای کلمه «مسجد» در آیه «فُلْ أَمْرَ رَبِّي بِالْقُسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لِهِ الدِّينَ كَمَا بَدَأَ كُمْ تَعُودُونَ^(۳)». نیز مباحثی شیه‌ی آنچه در آیه‌ی قبل گذشت، مطرح شده است.^(۵)

۱. وسائل الشیعه: ج ۱۸، ص ۴۹۰، باب ۴ از ابواب السرقة، روایت ۵.

۲. در روایتی که از پیامبر ﷺ و اهل بیت علیہ السلام پیرامون تفسیر آیات قرآن مجید وارد شده فراوان یافت می‌شود که ایشان گاه برای یک آیه معانی گوناگونی را ذکر کرده‌اند؛ این امر گویای علم گسترده‌ی آنان با متون قرآن و معانی پوشیده آن است.

۳. بگو پروردگارم به دادگری فرمان داده است و / این‌که در هر مسجدی روی خود را مستقیم / به سوی قبله / کنید و درحالی که دین خود را برای او خالص گردانیده‌اید وی را بخوانید همان‌گونه که شما را پدید آورده / به سوی او / برمی‌گردید. ۴. اعراف: ۲۹.

۵. فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن: ج ۴، ص ۴۱۱.

چنانکه واژه‌ی مسجد را به معبد و پرستش‌گاه مسلمانان تفسیر کنیم، از این آیه استفاده می‌شود که مسجد، جایگاه دعا و عبادت خالصانه است؛ زیرا خداوند متعال ابتدا انسان را فرمان می‌دهد که در مسجد حضور یابد، آن‌گاه از او می‌خواهد که دعا و عبادت خویش را با اخلاص کامل انجام دهد و این آیه به روشنی مفهوم فوق را نمایان می‌سازد.

۴- تحلیل گزاره‌های لغوی و قرآنی واژه‌ی «مسجد»

اگر بخواهیم مجموع کاربردهای واژه مسجد در لغت و تفسیر در آیات قرآنی را در دو تعریف کلی منسجم و متمکز کنیم باید چنین بگوییم:

- ۱- مسجد یعنی: «نمازگاه» یا «مسجدگاه». و در این باره یک حدیث معروف خاطر نشان می‌کند که «هرجا فردی نماز می‌خواند آنجا یک مسجد است». ^(۱)
- ۲- مسجد یعنی: «مکانی برای خضوع و خشوع در برابر خداوند متعال».

نقد و بررسی تعریف اول درباره‌ی مسجد

اگر مسجد به معنای اول یعنی «نمازگاه» بدانیم، باید مواظب باشیم که طبق وجه تسمیه فعالیت‌ها و کارکردهای مسجد را تعریف و تبیین نکنیم و نباید ملاک تأسیس و فعالیت‌های مشروع مسجد را نماز به حساب آوریم؛ زیرا در این صورت بین تعریف مفهومی واژه مسجد و بیان فلسفه و نوع کارکردهای مسجد یک رابطه‌ای ایجاد کرده‌ایم و سرانجام ما را به خلط و اشتباه جدی خواهد انداخت.

آنچه معلوم است برخی از لغویون، مسجد را به معنای لغوی آن تفسیر کرده‌اند و بسیاری از متدينین و مؤمنان نیز به اشتباه گمان دارند که فلسفه تأسیس و بنای مسجد همان معنای لغوی آن، یعنی نمازگاه و سجده‌گاه است و این سهل‌انگاری در تعریف مسجد موجب اشتباه در تعیین نوع کارکردهای آن شده است.

۱. صحیح مسلم: ج ۲، ص ۶۳.

۴۶۳ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

خوب است بدانیم که پیامبر اکرم ﷺ در قراردادی که با گروندگان به اسلام مطرح می‌کرد، اقامه نماز جماعت را شرط می‌نمود ولی هیچ‌گاه پیامبر اکرم ﷺ مسجدی را فقط برای نماز بنا یا تأسیس نفرمود؛ به همین دلیل برخی از کجع‌اندیشان بدون در نظر گرفتن مراحل علمی و دقت در کاربردهای قرآنی و مطالعه در سنت پیامبر اکرم ﷺ براساس همین معنای لغوی، فعالیت‌های مسجد را به کمترین حد ممکن تقلیل داده‌اند و فعالیت‌های دیگر را منافی یا مخالف شأن و خلاف هدف از تأسیس مسجد تلقی می‌کنند و به کمترین مقدار ممکن برای کارکرد اصلی مسجد اکتفا نموده‌اند و چنین تصور می‌کنند که هرچه از این نقطه مرکزی یعنی نماز دور شویم از اصالت و مشروعيت آن نوع از فعالیت در محیط مسجد کاسته خواهد شد و با فضای شرعی مسجد فاصله خواهد گرفت و چنین می‌پندازند که اساساً مسجد برای آن دسته از فعالیت‌ها که غیر از نماز و دعا باشد، تأسیس نشده است و حتی ممکن است چنین گفته شود که: هر نوع فعالیتی بدون در نظر گرفتن ملاک و معیار نماز و عدم مطابقت با آن بدعت محسوب می‌شود.

لازم به ذکر است مهم‌ترین پیامد غلط این نوع نگاه به مسجد، دست برداشتن از رسالت اصلی مسجد که همان بروز و ظهرور در جامعه است، می‌باشد و با چنین تفسیر استباهی از کارکردهای مسجد دست حکومت‌هایی که به دنبال جدایی دین از سیاست هستند باز خواهد گذاشت تا به مقاصد شوم خود برسند و البته بسیار خرسند و مورد پذیرش و استقبال آنان قرار خواهد گرفت.

لازم به ذکر است که مسجد فقط جای سجده نیست، بلکه ذکر خدا و یاد او در قالب دعا و نیایش، رکوع و قیام و... هم در مسجد انجام می‌گیرد، علاوه بر این که در آیین اسلام فقط مسجد جای عبادت نیست و مسلمانان بیشتر عبادات خود را می‌توانند در منزل به جای آورند. برخلاف آیین مسیحیت و یهودیان که عبادت‌های خود را فقط در کلیسا و کنیسه‌ها انجام می‌دادند.

نقد و بررسی تعریف دوم درباره مسجد

اگر مسجد را به معنای دوم یعنی «مکانی برای خضوع و خشوع در برابر خداوند» تفسیر کنیم، لازم می‌آید که تمام فعالیت‌های مسلمانان که برخاسته از نوعی بندگی و اطاعت از دستورات خداوند متعال است و در بیشتر فعالیت‌های مسلمین، ماهیت خشوع و خضوع در برابر خداوند متعال به چشم می‌خورد به همین سبب هر نوع فعالیتی را در مسجد باید مشروع تلقی کرد و موجب تحقق واژه‌ی «سَجَدَ» یا «سَجْدَة» بدانیم.

لازم به ذکر است که در این تفسیر عنصر زمان، نقش تعیین‌کننده در تشخیص فعالیت‌های مسجد خواهد داشت. اولین ضعف این شیوه‌ی تفسیر درباره کارکردهای مسجد ابهام در ماهیت ملاک و معیار تعیین‌کننده‌ی کارکردهای مسجد است؛ زیرا نداشتن حد و مرزی ثابت و مشخص برای تعیین کارکردهای مشروع مسجد، موجب می‌شود در هنگام تطبیق مصاديق دچار افراط و تغییر شوند و این امر، کمترین ضرری که دارد این است که در بیان مصاديق های آن و در فضای کاربردی و عملی نمودن کارکردها و فعالیت‌های مسجد دچار خطأ در تعیین بیشتر موارد خواهد شد و از طرفی حاکمان به ظاهر اسلامی می‌توانند فعالیت‌های مسجد را در حد همان معنای ظاهری «خشوع و خضوع در برابر خداوند متعال» تفسیر کنند.

آیا مدیران مساجد می‌توانند با شعار نمازگاه و تعریف مسجد به سجدگاه بیشتر فعالیت‌های اجتماعی مساجد را نوعی بدعت و یا خلاف کارکردهای اصلی مسجد تلقی نمایند؟ آیا مدیران مساجد می‌توانند با شعار خضوع و خشوع در برابر خداوند متعال، هر نوع فعالیتی را با مسجد مرتبط سازند و مصاديق خضوع و خشوع در برابر خداوند متعال در هر زمان و مکان و تحت هر شرایطی معلوم نمایند؟

برای پاسخ به این دو سؤال لازم است که توجه خوانندگان عزیز را به سه نکته‌ی مهم جلب کیم:

اول این‌که؛ لازم است توجه کنیم که به صرف تعریف شرح الاسمی یا لغوی از واژه‌ی مسجد نباید به سراغ تعیین کارکردهای شرعی مسجد رفت و فعالیت‌های آن را برشمرد و اساساً

۴۶۵ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

←

کارکردهای...

صحیح نیست که به صرف یک تعریف لغوی از واژه‌ی مسجد که در قرآن به کار رفته است، فعالیت‌های شرعی مسجد را مشخص کنیم. خوانندگان عزیز می‌دانند که بیشتر آنچه در گزاره‌های لغوی و معنای آیات قرآنی بیان شد، صرفاً تعریف واژه و کلمه مسجد است، اما این که پیامبر اکرم ﷺ در تأسیس و بنای مسجد چه هدفی را می‌خواسته دنبال کند و در صدد چه خواسته‌ای بوده است و به طور معین، کارکردهای مسجد کدام است، به هیچ وجه با علم به معنای لغوی و کاربردی واژه «مسجد» در قرآن؛ کارکردهای شرعی آن معلوم و شفاف می‌سّر نخواهد شد.

دوم این‌که: در بحث تعیین کارکردهای مسجد نباید ماهیت آن را چنان‌کلی تعریف کنیم که در وقت بیان مصدق، مورد سوء‌برداشت قرار گیرد؛ زیرا در این صورت بحث از کارکردهای مسجد به یک بحث سلطانی تبدیل خواهد شد و هر کسی طبق سلیقه خود کارکردهای مسجد را تفسیر خواهد کرد. و همیشه شاهد بحث‌های پردازنه و کشدار درباره کارکردهای مسجدی خواهیم بود در ردیف مسجد «ضرار» که همیشه یک پایگاه تبلیغاتی برای سیاسیون به‌ظاهر اسلامی را فراهم خواهد ساخت.

سوم این‌که: تا وقتی که مؤسس و صاحب امتیاز تأسیس مسجد و متولیان حقیقی آن در دوران بعد از پیامبر اکرم ﷺ و امامان معمصوم علیهم السلام از دیدگاه اسلام معلوم نگردد سخن از فعالیت‌های شرعی یا اصلی مسجد سخنی بی‌فایده و گمراه‌کننده و بی‌پایه و اساس خواهد بود و همیشه احتمال تأسیس مسجدی خواهیم بود که در عرصه اجتماعی مسلمانان، هیچ‌گونه تأثیری نخواهد داشت و کاملاً در انزوای خود شعار «جدایی دین از سیاست» را در ذهن و افکار عمومی مردم می‌خکوب خواهد کرد.

به هر حال لازم است گزاره‌های تاریخی و روایی صدر اسلام درباره «مسجد» مورد مطالعه قرار دهیم تا با جمع‌بندی مطالب در این باره به یک ساز و کار روشن و معیار و ملاک دقیقی برای تعیین نوع کارکردهای شرعی و اصیل مسجد دست یابیم. ان شاء الله.

فصل دوم: جایگاه مسجد در اسلام

۱- تأسیس اولین مسجد در تاریخ اسلام

هجرت پیامبر اکرم ﷺ از مکه به مدینه یکی از وقایع مهم تاریخ اسلام است که تمام مؤرخین و سیره نویسان اسلامی صفحاتی از کتاب‌های تاریخی خود را به آن اختصاص داده‌اند و از آن جا که این حرکت بسیار مهم بعد از ۱۳ سال از ظهور اسلام اتفاق افتاد و پیامبر اکرم ﷺ بعد از هجرت بیشتر از ۱۰ سال در قید حیات نبودند، جریان هجرت در وسط تمام جریانات تاریخی اسلام قرار گرفته است، از طرفی می‌بینیم که مؤرخین، تاریخ اسلام را به دو بخش عمدی تقسیم می‌کنند:

بخش اول را به ثبت حوادث قبل از هجرت اختصاص داده‌اند و در بخش دوم به حوادث بعد از هجرت پرداخته‌اند.

در سایه این تقسیم، گاهی گزاره‌های تاریخی مربوط به تأسیس اولین مسجد در پایان بخش اول تاریخ اسلام و گاهی در اول بخش دوم آن قرار گرفته است و این اختلاف در تدوین، جایگاه گزاره‌های تاریخی درباره‌ی مسجد باعث اختلاف و اضطراب اخبار آن شده است. در نتیجه بخشی از زاویه‌های این دوره از تاریخ مبهم و تا حدودی پنهان مانده است.

یکی از امتیازات ما شیعیان و پیروان ائمه اطهار ﷺ این است که در تمام مسائل حتی گزارش‌ها و نقل‌های تاریخی پیرو بی‌چون و چرا از امامان معصوم ﷺ هستیم. آن بزرگواران با صداقت و امانت داری که در نقل گزاره‌های تاریخی دارند، بسیاری از معارف و حتی حوادث تاریخی اسلام را آن‌گونه که بوده و اتفاق افتاده در اختیار نسل‌های بعدی قرار داده‌اند. و ما شیعیان به برکت وجود امامان معصوم ﷺ بیشتر اختلافات تاریخی را می‌توانیم حل و فصل کنیم و یا صحت و سقم بسیاری از آنها را تشخیص بدیم.

در این مسئله‌ی تاریخی نیز، صحیح‌ترین و معتبرترین نقل که ما را از اختلافات موجود درباره‌ی تأسیس اولین مسجد رها می‌کند، روایات معصومین ﷺ در این باره است؛ زیرا زاویه‌های پنهان تاریخ که گاهی ممکن است از چشم مؤرخ مخفی بماند هیچ‌گاه از نگاه

کارکردهای...

یک معصوم دور نخواهد ماند. به همین مناسبت در اینجا دو روایت مبارک را که مرحوم کلینی در کتاب شریف کافی نقل فرموده است بیان می‌کنیم تا از ره آورد این دو روایت نورانی از دام اختلاف موجود در نقل‌های تاریخی در این باره رهایی یابیم ان شاء الله.

الف) «قد روی الکلینی فی فروع الکافی بِسَنَدِهِ عَنِ الصَّادِقِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ إِنَّ الْمَسْجِدَ الَّذِي أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ فِي قَوْلِهِ سَبْحَانَهُ: 『لَمْسِجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ』 هُوَ مَسِجِدٌ قُبَابٌ... فَإِنَّهُ أَوَّلَ مَسِجِدٍ صَلَى فِيهِ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي هَذِهِ الْعَرَصَةِ».

«مرحوم کلینی حدیثی از امام صادق علیه السلام در کتاب فروع کافی نقل می‌کند که آن حضرت فرمودند: آن مسجدی که براساس تقوا بنا نهاده شد به فرموده خداوند «همانا مسجدی که بنیاد شده است بر پرهیزکاری از نخستین روز سزاوارتر است که در آن به پای ایستی» همان مسجد «قبا» است که اولین مسجدی است که پیامبر اکرم در آن دوران در آن نماز به جای آورد».^(۱)

ب) «روی الکلینی فی فُرُوعِ الْكَافِيِّ بِسَنَدِهِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ عَوْفٍ عَنْ عَلَىٰ بْنِ الْحُسْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: فَنَزَلَ مَعَهُ ثُمَّ تَحَوَّلَ مِنْهُمْ إِلَى بَنِي سَالِمٍ بْنِ عَوْفٍ وَ عَلَىٰ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَعَهُ مَعْ طُلُوعِ الشَّمْسِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَحَاطَ لَهُمْ مَسِجِدًا وَ نَصَبَ قِبْلَتَهُ إِلَى بَيْتِ الْمُقَدَّسِ وَ صَلَىٰ بِهِمْ فِيهِ الْجُمُعَةَ رَكْعَتَيْنِ وَ حَاطَ حُطَبَيْنِ، ثُمَّ رَاحَ (بعد العصر) مِنْ يَوْمِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ».

«مرحوم کلینی در کتاب فروع کافی حدیثی نقل می‌کند از سعید بن مسیب و او از علی بن الحسین علیه السلام نقل می‌کند که آن حضرت فرمودند: زمانی که حضرت علی علیه السلام به پیامبر اکرم علیه السلام رسید، آن حضرت در قبیله‌ی بنی عمرو بن عوف بود، پس به محضر ایشان شرفیاب شد و سپس با هم

۱. محمدهادی غروی، موسوعه تاریخ اسلامی: ۲، ص ۱۵.

به طرف قبیله‌ی بنی سالم بن عوف حرکت کردند و طلوع خورشید روز جمعه به آن جا رسیدند، پیامبر اکرم ﷺ مسجدی را برای آن قبیله خط کشی نمود و قبله‌ی آن را به سوی بیت‌ال المقدس قرار داد و سپس دو رکعت نماز جمعه را با آنان خواند و دو خطبه را ایراد فرمود و بعد از عصر همان روز به طرف مدینه حرکت نمودند.^(۱)

۲ - دیدگاه اسلام درباره‌ی کیفیت بنا و ساختمان مسجد

قبل از تحلیل گزاره‌های تاریخی و برای تحقیق بیشتر و ایجاد انگیزه در خوانندگان محترم برای دنبال کردن مباحث تاریخی مسجد، به طرح سؤالی در این باره می‌پردازیم و آن این‌که: آیا نوع بناء و کیفیت ساختن مسجد در اسلام تشریع شده است یا خیر؟ یعنی پیامبر اکرم ﷺ در ساختن مسجد و نوع بنای آن آیا دستور شرعی برای مسلمین و بیان‌گذاران مسجد صادر فرموده است یا این مسئله را به جامعه‌ی مسلمین واگذار نموده است؟ در جواب این سؤال باید گفت: اجمالاً آنچه در دو روایت معروف مرحوم کلینی که در کتاب شریف «کافی» نقل کردیم، چنین دستوری صادر نشده است، بلکه کیفیت بنای مسجد قبا به عهده مسلمین گذاشته شده است، چنان‌که در روایت آمده بود؛ پیامبر اکرم ﷺ صبح جمعه وارد قبیله‌ی بنی سالم بن عوف شد و ظهر جمعه نماز بجای آورد و خطبه ایراد فرمود، عصر همان روز به طرف مدینه حرکت نمود. مسلم است که در این فرصت نیم روز نمی‌توانست هم با مردم قبیله که مشتاقان دیدار حضرت بودند، ملاقات نماید و هم نقشه‌ی ساختمانی مسجد را پی‌ریزی کند و نماز را به همراه دو خطبه در آن ایراد نماید.

از شواهد دیگر این مسئله گزاره‌های تاریخی ساختن دو مین مسجد است که پیامبر اکرم ﷺ در مدینه در بنای «مسجد الرسول» دستوری را صادر نفرمود، بلکه به تناسب ساختن خانه‌های مدینه ساخته شد و به حسب نیاز مردم آن را توسعه دادند و هم‌چنین در هنگام

۴۶۹ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

فصل سرما بر آن سقف زده شد ولی پیامبر اکرم ﷺ نمی‌خواست ساختمان مسجد از حد متعارف خانه‌های مدینه بالاتر باشد. لازم به ذکر است که منزل و مکان سکونت خود حضرت و برخی از اصحاب که بیشتر، مهاجرین بودند «مسجد» بود، ولی با تمام این تفاسیر، به ساده‌ترین حد ممکن در ساخت و ساز مسجد اکتفا فرمود و حتی دیوارهای آن را بلند نساخت تا برتری بر دیگر خانه‌های مدینه نداشته باشد، علاوه بر آن پیامبر این شیوه‌ی ساده‌سازی در بنای مسجد را انتخاب نمود تا موجب شبه و تردید یا طعنه منافقین نشود و چنین برداشت نکنند که حضرت برای مسجد و خانه خود می‌خواهد بنای بزرگی همسنگ قصر پادشاهان بنایند.

خوب است بدانیم گاهی «بلال» برای اذان گفتن بر بام خانه‌های اطراف مسجد می‌رفت تا در اعلام نماز و اخبار مربوط به مسجد با صدای رساتر مردم را متوجه سازد.^(۱)

پیامبر اکرم ﷺ می‌خواسته است ساختمان مسجد را به گونه‌ای بنای کنند که اصل بنای ساختمان مسجد در کنار خانه‌های دیگر سؤال برانگیز نباشد و یا باعث تضاد در معارف اسلامی نگردد به همین سبب حضرت از تجملات و به کارگیری وسائل و مصالحی که در عموم خانه‌های مدینه استفاده نمی‌شد در مسجد جلوگیری فرموند. خوانندگان عزیز، می‌دانند که نخستین مساجد بسیار ساده ساخته می‌شد و نسبتاً کوچک می‌نمود؛ دیواری گلی و چند تنه درخت خرما که سقفی از شاخه‌های خرما داشت. در واقع، هدف این بود که نمازگزاران در مقابل تغییرات شدید جوی حفظ شوند. این پدیده با نمونه‌ی قدیمی تمام مساجد متدال آن زمان که دارای یک صحن و یک حرم بود مطابقت داشت.^(۲) به عنوان مثال در تاریخ آمده است که می‌خواستند سقف مسجد را با گچ، محکم و زیبا کنند که حضرت نذیرفت و فرمودند:

«لا، عَرِيْشُ كَعَرِيْشٍ مُوسِي». ^(۳)

«لازم نیست؛ بلکه می‌خواهم مسجد همانند مکانی باشد که حضرت موسی در آن مکان خداوند متعال را عبادت می‌کرد».

۱. همان، ص ۲۵.

۲. ارنست کونل، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری: ص ۱۲.

۳. موسوعة تاریخ اسلامی: ج ۲، ص ۲۵.

البته این حدیث، می‌تواند کنایه به تحریف آیین یهودیت آن زمان نیز باشد که معبدها و کنیسه‌های یهودیان از حالت عبادت و پرستش خداوندی بیرون شده و عملاً مرکزی برای حاکمان یهود بر قوم خود تبدیل شده بود. و تمام برنامه‌های سیاسی مطابق با پیشبرد اهداف حکومتی، بر اربابان کلیساها و کنیسه‌ها دیگته می‌شد. و به طور طبیعی ساختمندانهای معابد آنان همشکل بناهای حکومتی شد.

از جمله‌ی مساجد اولیه در اسلام می‌توان مسجد فضیخ، مسجد غمامه، مسجد الإجابة، مسجد ذباب، مسجد جمعه، مساجد سبعة؛ یعنی مسجد فتح، مسجد علی علیهم السلام، مسجد سلمان، مسجد فاطمه، مسجد ذوقبلتين،^(۱) مسجد ابویکر، مسجد عمر، نام برد.

در مدینه مساجد دیگری غیر از مسجدالنبی ساخته شد اما پس از واقعه ساختن مسجد ضرار توسط منافقان - که پیامبر از جانب خدا دستور داد آن را تخریب کنند - مسلمانان هرگاه می‌خواستند مسجدی را احداث کنند، از پیامبر کسب نظر و موافقت یا اجازه می‌گرفتند. در بعضی مساجد مدینه، پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم نماز خواند و در بعضی نماز نخواند که البته این نماز نخواندن به معنای تخطیه آن مساجد نبود. «از جمله مساجدی که پیامبر در آنها به نماز ایستاد، مسجد بنی خداره، مسجد بنی وائل، مسجد البدائع، مسجد السجده» بودند.

خوب است بدانیم که به تدریج ساخت رواق، محراب، ایوان، گلددسته و گنبد در ساختمان مساجد متداول گردید و ساختن مساجد با شکوه، با عظمت و با معماری‌های پر جاذبه فصل جدیدی در احداث این بنای مقدس گشود و رفته رفته ساخت آن در مقیاس‌های عظیم در تمامی سرزمین‌های اسلامی مرسوم گشت. صرف نظر از ویژگی‌های اقلیمی و چگونگی پیدایش شهرها و موقعیت جغرافیایی آنها و جنبه‌های کاربردی هر شهر، تلاش گردید نه تنها در

۱. پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم در سال دوم هجرت در مسجد بنی سلمه به نماز ایستاده بود. دو رکعت از نماز گذشته بود که آیاتی بر پیغمبر نازل شد و مأمور به توجه به سوی مسجد الحرام شد. «و من حيث خرجت فول وجهك شطر المسجد الحرام و حيث ما كتم فولوا وجوهكم شطره». پس دو رکعت دیگر را به سوی کعبه متوجه شدند. این مسجد که در آن یک نماز به سوی دو قبله خوانده شد به مسجد ذو قبلتين موسوم شد.

۴۷۱ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

شهرهای قدیمی و آبادی‌های جدید، مسجدسازی برای حفظ شعائر دینی امری عادی تلقی گردد، بلکه به منزله‌ی یک امر ضروری برای حفظ شئون سیاسی و اجتماعی سازنده‌ی آن به شمار آمد. در زمانی که اوضاع مناسبی بر سرزمینی حکم‌فرما بود، شمار مسجد فزونی می‌یافت.

۳- پیام مساجد اولیه در صدر اسلام

توجه به این نکته برای محققان علوم اسلامی کاملاً روش است که در تمام گزاره‌های شریعت اسلامی روح بی‌توجهی به زخارف دنیاگی و زینت‌های هوس‌آلوده و دوری‌گزیدن از آن‌ها جریان دارد و هرگز مناسبی میان احکام اسلام و بازی‌های متجملاً و بزکسازی‌ها نیست. اسلام با هنر و ذوق هنری نقاشی و حجاری و... مخالفتی ندارد؛ زیرا هنر در زندگی بشر نقش آفرین است و ارزش‌های فراوانی می‌تواند داشته باشد، ولی هنر در عبادت، از نوع هنرهای ظاهری نیست. آرایش دل و روح انسانی ابزار و وسایلی دیگر می‌طلبد که بر هنرمندان حقیقی و صاحبان ذوق، پوشیده نیست. هنرهای ظاهری و بیرونی، جایگاه بروز و ظهورش در امور مادی و بیرونی است و تنها یک دریچه‌ای برای نظر به هنر درونی و معنوی می‌تواند باشد و بس. در اینجا لازم است خوانندگان عزیز را به عبارتی از امیرالمؤمنین علی علیاً در نهج البلاغه حکمت ۳۶۹ توجه دهیم ایشان درباره تأسیس بناهای باشکوه و زیستی مساجد آخرالزمان چنین می‌فرماید:

«روزگاری بر مردم خواهد آمد که از قرآن جز نشانی، و از اسلام جز نامی، باقی نخواهد ماند. مسجدهای آنان در آن روزگار، آبادان، اماً از هدایت ویران است. مسجدنشینان و سازندگان بناهای شکوهمند مساجد، بدترین مردم زمین می‌باشند که کانون هر فتنه، و جایگاه هرگونه خطای کاری‌اند».

یکی از پیام‌های عمدۀ و برآمده از بنای مساجد اولیه اسلام مثل مسجد قبا و مسجد النبی ﷺ و تصریح روایات، منع از تجملات و ساختن بناهای غیر ضروری در مساجد است.

خوب است که خوانندگان، این سطور سخنان امیر المؤمنین علی درباره‌ی تزیین خانه‌ی خداوند متعال را مورد مطالعه قرار دهند؛ آن حضرت درباره فلسفه‌ی حج در نهج البلاغه خطبه ۱۹۲ چنین می‌فرماید:

«آیا مشاهده نمی‌کنید که همانا خداوند سبحان، انسان‌های پیشین از آدم علیهم السلام تا آیندگان این جهان را با سنگ‌هایی در مکّه آزمایش کرد که نه زیان می‌رسانند، و نه نفعی دارند، نه می‌بینند، و نه می‌شنوند؟ این سنگ‌ها را خانه محترم خود قرار داده و آن را عامل پایداری مردم گردانید».

سپس کعبه را در سنگلاخ‌ترین مکان‌ها، بی‌گیاه‌ترین زمین‌ها، و کم فاصله‌ترین درّه‌ها، در میان کوه‌های خشن، سنگریزه‌های فراوان، و چشمه‌های کم آب، و آبادی‌های از هم دور قرار داد، که نه شتر، نه اسب و گاو و گوسفند، هیچ کدام در آن سرزمین آسایش ندارند. سپس آدم علیهم السلام و فرزندانش را فرمان داد که به سوی کعبه برگردند، و آن را مرکز اجتماع و سر منزل مقصود و باراندازشان گردانند، تا مردم با عشق، به سرعت از میان فلات و دشت‌های دور، و از درون شهرها، روستاه‌ها، درّه‌های عمیق و جزایر از هم پراکنده‌ی توسط دریاها، به مکّه روی آورند، شانه‌های خود را بجنبانند، و گرداگرد کعبه «لا اله الا الله» بر زبان جاری سازند، و در اطراف خانه طواف کنند، و با موهای آشتفته، و بدن‌های پر موی سر، قیافه خود را تغییر دهند، که آزمونی بزرگ، و امتحانی سخت، و آزمایشی آشکار است برای پاکسازی و خالص شدن، که خداوند آن را سبب رحمت و رسیدن به بهشت قرار داد.

اگر خداوند، خانه محترمش و مکان‌های انجام مراسم حج را، در میان باغ‌ها و نهرها، و سرزمین‌های سبز و هموار، و پر درخت و میوه، مناطقی آباد و دارای خانه‌ها و کاخ‌های بسیار، و آبادی‌های به هم پیوسته، در میان گندم‌زارها و باغ‌های خرم و پر از گل و گیاه، دارای مناظری زیبا و پرآب، در وسط باستانی شادی آفرین، و جاده‌های آباد قرار می‌داد، به همان اندازه

۴۷۳ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

که آزمایش ساده بود. پاداش نیز سبک‌تر می‌شد. اگر پایه‌ها و بنیان‌کعبه، و سنگ‌هایی که در ساختمان آن به کار رفته از زمرّد سبز، و یاقوت سرخ، و دارای نور و روشنایی بود، دل‌ها دیرتر به شکّ و تردید می‌رسیدند، و تلاش شیطان بر قلب‌ها کمتر اثر می‌گذاشت، و وسوسه‌های پنهانی او در مردم کارگر نبود.

در صورتی که خداوند بندگان خود را با انواع سختی‌ها می‌آزماید، و با مشکلات زیاد به عبادت می‌خواند، و به اقسام گرفتاری‌ها مبتلا می‌سازد، تاکبر و خودپسندی را از دل‌هایشان خارج کند، و به جای آن فروتنی آورد، و درهای فضل و رحمتش را به رویشان بگشاید، و وسائل عفو و بخشش را به آسانی در اختیارشان گذارد.

در اینجا لازم است خواننده محترم را متوجه این نکته کنیم که هیچ وقت با هنر معماری و زیباسازی مسجد، مخالف نیستیم؛ بلکه آنچه مهم است هنری که در مساجد به کار می‌رود باید در درجه‌ی اول؛ با اصل مبانی و اصولی که مسجد برای آن تأسیس شده است مغایرت نداشته باشد و در درجه‌ی دوم؛ هنری در ساختمان به کار گرفته شود که در راستای اهداف مسجد باشد و در حقیقت صاحب رسالتی باشد که رسالت مسجد را در پیشبرد کارکردهای آن یاری کند.

۴ - تحلیل گزاره‌های تاریخی مسجد

آنچه محتاج بیان است، نقش مسجد است و گرنه این تاریخ آب و گل را همه می‌دانند. برای مسلمانان عصر ما آنچه مهم است شناسایی بانیان اولیه مسجد و شخص رسول خدا^{علیه السلام} از مسجد است. تصوری که باطن مسجد را به تصویر می‌کشد.

در ابتدا سؤالی که به ذهن هر خواننده‌ی این قسمت از تاریخ اسلام می‌رسد این است که: چرا پیامبر اکرم^{علیه السلام} بعد از تأخیر ۱۳ سال از تأسیس مسجد در هنگام ورود به مدینه بدون صرف وقت و با سرعت قبل از ورود به شهر مدینه اقدام به تأسیس اولین بنای مسجد نمودند؟ اصرار و اهتمام و مبادرت جدی آن حضرت در این باره چه معنایی می‌تواند داشته باشد؟

با مطالعه در تاریخ جوامع بشری و تجربه‌هایی که در موفقیت یا شکست ملت‌ها به دست می‌آید، این است که مهم‌ترین عامل نفوذ در گروه‌های مختلف در جامعه به نظر روانشناسان اجتماعی، ایجادگری همفکر و منسجم است. به همین مناسبت پیامبر اکرم ﷺ بر پایه همین اصل روان‌شناختی اجتماعی تنها راه انسجام قبایل متعدد را، پی‌ریزی و تحقق بستری با عنوان مسجد دانست تا در آن گروهی مؤمن، آشکارا و در متن جامعه حضور به هم رسانند تا علاوه بر «دلگرمی درون‌گروهی» راهی برای تأثیر در اندیشه‌های پریشان و بی‌اساس قبایل پراکنده‌ی مدینه ترسیم نماید. با این مقدمه کوتاه به بیان تفصیلی این مطلب یعنی «جایگاه مسجد در اسلام» می‌پردازیم:

الف) مسجد اولین نهاد اجتماعی وحدت بخش در صدر اسلام

وقتی پیامبر اکرم ﷺ وارد مدینه شد اولین اقدام را تشکیل و تأسیس مکانی به عنوان نقطه‌ی اولین نهاد اسلامی اجتماعی اثربخش در جامعه قرارداد و نام آن را «مسجد» نهاد. لازم به ذکر است که در آن روزگار تأسیس مسجد بهترین و ابتکاری ترین تصمیم پیامبر اکرم ﷺ در هنگام ورودشان به مدینه بود و اولین دستاورده آن، عبادت و تعاملات اجتماعی مسلمین را بهنمایش می‌گذاشت و از طرف دیگر تعامل مسالمت‌آمیز قبایل متعدد عرب را سامان می‌بخشید. وجود قبیله‌هایی مانند «اوسمی» و «خرزرج» و اختلافات چندین ساله آنان در منطقه مدینه بهترین شاهد برای این معناست. وجود ادیان سابق بر اسلام که به خرافه بیشتر شیه بودند تا یک دین آسمانی، پیامبر اکرم ﷺ را بر آن داشت تا با تأسیس یک بستر برای تحلیل و پالایش اندیشه‌ها به نام مسجد، همه این قبیله‌های مختلف را زیر یک سقف جمع کند، پیامبر اکرم ﷺ می‌دانست که در سایه‌ی وحدت است که قدرت تأثیر و نفوذ به تمام قبایل مدینه میسر خواهد شد و البته تحقق این مهم جز در سایه‌ی مسجد میسر نمی‌گشت. به همین سبب پیامبر اکرم ﷺ اولین و مهم‌ترین درد جامعه‌ی مدینه آن زمان را به بهترین شکل درمان نمود و این زخم کهنه بر پیکر جامعه آن روز مدینه را با تأسیس مسجد در اولین فرصت درمان نمود. البته پیامبر اکرم ﷺ براین نکته نیز واقف بود که تبلیغ اسلام در فضای تعدد و تفرقه، جز دامن‌زدن به اختلافات

◀

▶

کارکردهای...

قبیله‌ای اثر دیگری نخواهد داشت. و حتی ممکن بود حرکت انقلابی خود را که می‌خواست جهان را متحول سازد، دچار تفسیرهای قبیله‌ای گردد و به عنوان یک حرکت قبیله‌ای تلقی گردد. گواه براین نکته را وقتی در می‌یابیم که در تاریخ ورود پیامبر به مدینه آن جاکه پیامبر در میان قبیله بنی عمرو بن عوف بودند، هیچ خزرجی به دیدار حضرت نمی‌آمد و این نکته را با راه خزرجیان به پیامبر اعلام کرده بودند که اکراه دارند میهمان قوم اوس بشوند. به همین دلیل وقتی پیامبر اکرم ﷺ به جمعیت صد نفری قبیله بنی سالم بن عوف رسیدند، نخستین نهال وحدت را در درون قبایل اوس و خزرج را بدون فوت وقت تأسیس فرمودند و بذر تعامل مسالمت آمیز را در میان آنان کاشتند و با تأسیس مسجد قبا پراکنده‌گی و پریشانی شان را رفع نمودند.

لازم به ذکر است که حضرت برای اولین بار در میان آنان نماز جمعه اقامه کردن و خطبه را ایجاد فرمودند که این ایجاد خطبه و تأسیس نماز جمعه نیز در راستای هدف اول یعنی جمع عقاید و اندیشه‌های پراکنده در جامعه اسلامی بود که تأمل در مضامین آن خطبه که با این مضامین شروع می‌شود:

«أَفْشُوا السَّلَامَ وَ صِلُوا إِلَّا رَحَامَ وَ أَطْعِمُوا الطَّعَامَ وَ صَلُوْا بِاللَّيْلِ وَ النَّاسُ نِيَامٌ
تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ بِسَلَامٍ». ^(۱)

تحلیل مذکور را محکم تر می‌کند، پیامبر اکرم ﷺ در طول مسیر خود از مسجد قبا تا ورود به مدینه نیز بسیاری از بزرگان اوس و خزرج که آنان را در تاریخ اسلام به عنوان انصار می‌شناسیم از آن حضرت درخواست می‌کردند تا در منطقه و موقعیت جغرافیایی خودشان مسجد را بنا و تأسیس کند. این پیشنهاد در حقیقت از جانب اوس و خزرج نشان می‌دهد که هنوز پیام تأسیس مسجد اول و ایجاد خطبه در آن را دریافت نکرده بودند. این بار پیامبر اکرم ﷺ

۱. مستدرک الوسائل: ج ۱۶، ص ۲۴۶. خوب است خواننده عزیز بداند که این خطبه اولین خطبه پیامبر اکرم در هنگام ورود به مدینه است و در اولین نماز جمعه در مسجد قبا ایجاد فرموده است، برای اطلاع بیشتر رجوع شود به کتاب «موسوعة تاریخ الأسلامی» تأليف استاد عزیزم محقق ارجمند شیخ محمد هادی یوسفی غروی: ج ۲، ص ۴۰.

با شگرد دیگری به وحدت و همگرایی دعوت نمود و با جمله‌ی معروف خود که همه‌ی سیره‌نویسان نقل کرده‌اند برای بار دوم خطر تفرقه را از جامعه‌ی آن روز مدینه برطرف ساختند. حضرت به قبایل انصار که افسار شتر حضرت را می‌گرفتند تا به محل و منزل خود ببرند و اولین مسجد شهر مدینه را در محل و قرارگاه خود بنانند، فرمودند: «خَلُوَا سِيَلَ النَّاقَةِ فَإِنَّهَا مَأْمُورَةٌ»^(۱) افسار شتر را رها کنید (راه شتر را باز کنید) زیرا او مأموریت دارد خود، مسجد را مشخص کند.

توجه و دقت در همین جمله‌ی کوتاه و کلیدی از پیامبر اکرم ﷺ در تأسیس دومین مسجد یعنی مسجد النبی ﷺ زاویه‌های مهمی در مباحث بنیادین تأسیس مسجد را روشن خواهند نمود.

پیامبر اکرم ﷺ حتی در تعیین مکانی برای بنای مسجد، دست غیب را به کمک خویش آورد و از حضور فیزیکی در تعیین مکان مسجد، خودداری فرمود. به عقیده نگارنده هزار نکته‌ی ظریف‌تر از مو اینجاست، یک تحلیل‌گر ژرف‌اندیش شاید چنین تفسیر نماید که در سرزمین «رانونا» که پیامبر اکرم ﷺ مسجد قبایل را تأسیس نمود قبایل متعدد و مختلفی حضور نداشتند که هر کدام افسار شتر پیامبر اکرم ﷺ را به سمت قبیله‌ی خود سوق دهند ولی در مدینه تمام درباریان قبایل از جمله قبیله‌ی اوس و خزرچ از ورود آن حضرت آگاه شده بودند و سیل جمعیت مشتاق خواسته یا ناخواسته بدون این که به عوایب کار خویش بنگرند افسار شتر را فقط به سمت و سوی قبیله خود می‌کشانند تا مسجد پیامبر اکرم ﷺ در منطقه‌ی آنان برپا شود ولی پیامبر اکرم ﷺ با جمله‌ی معروف «خَلُوَا سِيَلَ النَّاقَةِ فَإِنَّهَا مَأْمُورَةٌ» افسار شتر را از میان جنگ قبیله‌ها بیرون کشید تا رسالت جهانی اسلام رنگ و بوی قبیله‌ای اعراب را به خود نگیرد و یا تفسیر نشود. و در تعیین مکان مسجد افسار شتر را از دست اوسیان و خزرچیان و دیگر قبایل گرفت تا مسجد «اویسی» و مسجد «خرزرجی» در اسلام تأسیس و بنانگردد. و پیام وحدت بخش مسجد که اصلی‌ترین کارکرد است در میان طائفه‌های پراکنده گم نگردد؛ به همین مناسبت بود که در تعیین دومین مسجد «مسجد النبی» به گونه‌ای عمل شد که نقض غرض پیش نیاید.

۱. کافی: ج ۸، ص ۳۳۹.

۴۷۷ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

پیش‌دستی مخالفان پیامبر اکرم ﷺ (اعراب اهل کتاب) در گرایش به اسلام و دنیاخواهی بزرگان دینی آنان مانع از همراهی با پیامبر نو ظهور گردید و برای اثبات حقانیت خویش در عدم همراهی با او، سعی در تخریب بنیان‌های اقتصادی تازه مسلمانان داشتند. بهترین فرصت برای ایشان وقتی بدست می‌آمد که مسلمانان را دور از هم و متفرق بینند تا بتوانند با مکر و حیله و تطمیع و تهدید، پیام آور وحی را بی‌یار و یاور ساخته و بر او پیروز شوند. در چنین فضایی محیط جغرافیایی حجاز و فقر نسبی آن (در مقابل شام و روم شرقی، ایران و حتی مشرکان مکه و یمن) اهرم فشاری بود که با انداخت زمانی از شروع اسلام و کاهش یافتن شور و نشاط مسلمانان که در آغاز هر تحولی حاصل شده و سپس فروکش می‌کند، باید با تجمع و یادآوری و هشدار و رسیدگی به مشکلات و حل آنها و سامان بخشنیدن به وضع نابسامان اقتصادی ایشان و تقویت روحیه و اقتدار سیاسی و فرهنگی و تعلیم و تعلم اخلاقیات و احکام ضروری و دینی بر این التهاب غالب، و امید دوستان به ارائه پیروزی و یأس دشمنان پیدا و پنهان را بیشتر کرد. نقش همه جانبه مسجد در دوران اولیه اسلام جایگاه رفیعی به آن بخشدید.

ب) مسجد اولین مکان طرح اندیشه‌های اجتماعی

اساس بنیان مسجد، برای عبادت اجتماعی مسلمانان شکل گرفت. علاوه بر آن مسجد النبی پایگاه بحث و استدلال در مورد دین جدید از سوی جست و جوگران حقیقت بود. افرادی از دور و نزدیک برای شنیدن پیام خدا و سنجیدن کلام رسول الله ﷺ می‌آمدند. برخی هم برای امتحان و اختبار مدعی نبوت می‌آمدند و در نهایت، یا تسليم حق شده و یا خود را وعده آینده می‌دادند تا باز هم پرسند و بررسی کنند. تازه مسلمانانی هم، برای شنیدن پاسخ سوالات شرعی خویش سراغ پیغمبر خدا را می‌گرفتند. بهترین و نزدیک‌ترین مجمع به مسکن پیامبر خدا ﷺ همین مسجد بود و سخت‌ترین کارها که اساس رسالت او را تشکیل می‌داد ابلاغ احکام الله به مردم بود که تا روزهای آخر عمرش ادامه داشت. اگر پیامبر خدا ﷺ را به عنوان حاکم یک حکومت بخوانیم و بدانیم، دارالحاکومه‌اش مسجد بود و اگر بشیر و نذیرش بدانیم پایگاه تبلیغش همان مسجد بود.

در باطن این رفت و آمدها و گفتگوها و فرمان و فرمانبرداری‌ها، حقیقت قدرت اسلام و پیامبر ﷺ بر ناظران آگاه آشکار می‌شد. سادگی و صداقت و صلابت و قدرت، در کنار مدیریت و حرف‌شنوی پیروان و اطاعت آگاهانه ایشان و عزت و شخصیتی که از جانب رئیس برای مرئویین لحاظ می‌شد و همه دلربا و پرجاذبه بود. حلم و بردبازی و اخلاق فوق العاده امین وحی خدا، هر تازه واردی را مسرور می‌ساخت و همه این موقعیت‌های جذاب را مسجد به همراه متولی آن یعنی پیامبر اکرم ﷺ به ارمغان آورده بود. نه فقط یکی از آنها بلکه اخلاق نیکوی پیامبر اکرم در جمع مسلمانان در مکانی به نام مسجد متباور می‌شد و نورش قلوب مردمان تازه مسلمان را روشن می‌ساخت. در حقیقت، مسجد، ریاست و محبت را توأمان کرده بود و فضای حاکم بر مسجد چهره ریاست‌های ظاهری و رؤسای نالایق را بر ملا می‌کرد.

تواضع فوق العاده پیامبرگرامی اسلام در رفتار - به نحوی که تازه واردان، او را از دیگران باز نمی‌شناختند مگر با پرسش: «أیکم محمد ﷺ» کدام یک از شما پیامبرید؟ - و توصیه به عدم تمایز ظاهری، چیزی است که چهره مدینه را نورانی کرد و آن را در ردیف مکه مکرمه، بلکه بیشتر مکرم و محترم ساخت. در کنار این مقاصد اصلی از مسجد، که در رأس آن توجه به خدا و پالایش روح مؤمنین است، اغراض دیگری نیز برآورده می‌شد. مسجد النبی ﷺ مسکن و مأوى صفنه نشیانی بود که شبانه‌روز در مسجد بودند و جز در مواردی که به کار می‌پرداختند و زمینه کاری پیدا می‌شد، بقیه اوقات خویش را در این مکان به سر می‌بردند.

به هر حال آن‌چه از مجموعه‌ی مطالعه در اولین و دومین تأسیس مسجد از تاریخ به دست می‌آوریم این است که حضرت به دنبال یک نهاد وحدت و مرکز تجمع همه‌ی قبائل بود و تنها ترین راه و محل اجتماع را در سایه‌ی مسجد برای مسلمین آن زمان تصویر فرمودند. شاید بتوان در سایه‌ی این تحلیل که مبتنی بر گزاره‌های مسلم تاریخی بود، چنین استفاده کرد که یکی از اصلی ترین کارکردهای شرعی مسجد، ایجاد منطقه‌ای امن برای گروه‌های مختلف در جوامع اسلامی و مرکز تجمع همه‌ی اندیشه‌ها است که در ضمن ایجاد یک موقعیت جذاب و استثنایی هسته‌های اولیه و جرقه‌های ابتدایی تصمیمات اجتماعی آغاز می‌شد و همین شروع

۴۷۹ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

مبارک اندیشه‌ها، خود ضامن اجرایی و صحت و سقم آن را مشخص می‌نمود و برای همه افراد جامعه معلوم بود که فکر و ایده مسجد، همان رأی و نظر صاحب و متولی مسجد است. لازم به ذکر است که این کارکرد (ایجاد نهاد وحدت و طراحی یک فضای معنوی در میان اندیشه‌های مختلف اسلامی) میسر نخواهد شد، مگر در سایه‌ی تأسیس یک مسجدی که تحت هیچ عنوانی از عناوین ساخته شده از جانب گروه‌های خاص در جامعه اسلامی نرفته باشد. اگر مسجدی در میان مسلمانان توسط گروهی خاص تأسیس گردد، بدون اذن و اجازه از متولیان اصیل و اصلی و صاحب امتیازان تأسیس مسجد، قطعاً مسجدی مشابه مسجد ضرار ساخته خواهد شد و به طور طبیعی مرکز تجمع همه‌ی قبایل در میان مسلمانان ساخته نخواهد شد و اساساً مسجدی که متعلق به گروه خاص از مسلمین باشد را نمی‌توان به عنوان یک نهاد اجتماعی در جوامع اسلامی تلقی نمود. و یا حتی ممکن است در نام‌گذاری آن به مسجد سهل‌انگاری یا نوعی ظاهرسازی و نفاق تلقی کنیم.

از ره‌آورد این تحلیل درمی‌یابیم که بدون درنظر گرفتن شرایط تأسیس مسجد و متولیان راستین آن ممکن نیست بدیهی ترین کارکردهای شرعی مسجد را مشخص نمود یا یک ضمانت اجرایی برای تصمیمات مسجد مشخص کرد و یا حداقل صحت و سقم اندیشه‌های مطرح شده هیچ ملاک و معیاری نخواهد داشت.

به هرحال، قبل از تعیین نوع کارکردهای اصلی و شرعی مسجد لازم است سخن از صاحب امتیازان تأسیس مسجد در اسلام را طرح کنیم تا در مرحله‌ی بعد از آن بحث از کارکردهای شرعی مسجد پی‌گیری شود.

فصل سوم: صاحب امتیاز تأسیس مسجد در اسلام

۱- قرآن و متولیان راستین مسجد

قرآن‌کریم ساختن و تعمیر مسجد را شایسته کسانی می‌داند که به خدا و روز قیامت ایمان دارند. در این باره دو آیه‌ی شریفه از قرآن را مورد مطالعه قرار می‌دهیم:

الف) «إِنَّا يَعْمَرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مِنْ أَمْنَ بِاللَّهِ وَإِيَّوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَأَتَى الزَّكَاءَ وَلَمْ يَخْشِ إِلَّا اللَّهُ فَعَسَى أُولَئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ». ^(۱)

«همانا مساجد خدا را کسی آباد می‌کند که به خدا و روز قیامت ایمان دارد و نماز را به پا می‌دارد و زکات را می‌دهد و از کسی جز خدا نمی‌ترسد. امید است که آنان از هدایت شدگان باشند».

از آیه شریفه چنین استفاده می‌شود که حق تأسیس و بنای مسجد در اسلام را کسانی دارند

که صاحب این ویژگی‌ها باشند:

۱ - ایمان به خداوند متعال.

۲ - ایمان به تحقق معاد و روز رستاخیز.

۳ - اقامه نماز.

۴ - پرداخت زکات (مالیات اسلامی).

۵ - ترس از خداوند متعال.

ب) «مَا كَانَ لِمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمَرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ أُولَئِكَ حَبَطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ». ^(۲)

«مشرکان حق ندارند مساجد خدا را آباد کنند در حالی که به کفر خویش گواهی می‌دهند، آنان اعمال شان تباہ و بیارزش است و در آتش جاوید جهنم خواهند ماند».

از آیه‌ی مذبور استفاده می‌شود که مشرکان و بت پرستان حق مشارکت در مرمت و تعمیر و ساخت و ساز و تأسیس بنای ساختمان مساجد را ندارند و کلیه امور مساجد باید به دست خود مسلمانان باشد و دست‌های آلوده و ناپاک، چه به ظاهر مسلم و غیر مسلم که به دلیل ریاست طلبی

۴۸۱ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

یا کسب شهرت و یا تفوق طلبی و نفوذ اجتماعی و یا هر انگیزه غیر خدایی دیگر اقدام به ساخت و ساز، تعمیر و نگهداری از مساجد می‌نمایند، کوتاه شود.

اولین مصداق حقيقی که شرایط موجود در آیه اول را داراست و به معنای حقيقی کلمه آن را دارد، وجود مبارک پیامبر اکرم ﷺ است که به استشهاد آیات بسیاری، این ویژگی‌ها در پیامبر اکرم ﷺ به طور کامل روشن و آشکار است. همچنین دو مین مصداق برای دارا بودن این شرایط، امامان معصوم علیهم السلام هستند که به دلیل وجود همین شرایط جانشینان به حق پیامبر اکرم ﷺ شده‌اند و پیامبر اکرم ﷺ آنان را تحت عنوان عِترَتِ أَهْلِ يَتِيْمٍ بسیار سفارش کرده و در فضیلت آنان سخن بسیار فرموده است و در مرتبه‌ی بعدی، علمای راستین اسلام هستند که وارثان حقيقی انبیاء و اوصیای الهی به شمار می‌آیند که پیامبر اکرم ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام درباره‌ی تکریم آنان و شأن و منزلت‌شان نسبت به دیگران احادیث فراوانی دارند که خوانندگان عزیز می‌توانند به احادیثی که در این باره صادر شده است مراجعه نماید.

۲- قرآن و متولیان فاسق مسجد

بعد از بیان این دو آیه‌ی شریفه و ترجمه و معرفی مصاديق بارز کسانی که در جامعه‌ی اسلامی حق تأسیس و بنای مسجد را دارند، معلوم می‌شود که چرا پیامبر اکرم ﷺ دستور تخریب مسجد ضرار را صادر فرمودند. برای روشن شدن مسیر بحث و بررسی صاحب امتیازان تأسیس و بنای مسجد و نقش بسیار مهم آن در حفظ کارکردهای شرعی آن داستان مسجد ضرار را به اختصار بیان می‌کنیم.

قرآن کریم می‌فرماید:

﴿وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَغْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفُنَّ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَى وَاللَّهُ يَشْهُدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ لَا تَقْمُ فِيهِ أَبْدًا...﴾^(۱).

«و کسانی که مسجدی ساختند برای زیان به مسلمانان، و تقویت کفر و تفرقه افکنی میان مؤمنان و کمین‌گاه برای کسی که از پیش با خدا و پیامبر شناسار زده بود، آن‌ها سوگند یاد می‌کنند که جز نیکی و خدمت اراده‌ای نداشته‌ایم، اما خداوند‌گوahi می‌دهد که آن‌ها دروغ‌گو هستند، هرگز در آن مسجد) به عبادت نایست!».

اسلام از نمازگزاردن در مسجدی که با هدف تضعیف دین بنا شده است، نهی نموده و از این‌که خداوند متعال، رسول اکرم ﷺ را از نمازگزاردن در مسجدی که از ابتدابنیان تقوا، پی‌ریزی شده فرمان می‌دهد، روشن می‌شود که نمازگزار نیز باید توجه کند که در چه مسجدی نماز می‌گزارد و همراه با پرهیز از وسوسه‌های شیطانی و دقت‌های نابجا، مواطن باشد که نمازخواندن او در برخی مساجد، به گونه‌ای رونق بخشیدن به جمع دشمنان نباشد.

مولوی در باره‌ی هدف تأسیس مسجد ضرار چنین می‌سراید:

این چنین کثر بازی می‌باختند مسجدی جز مسجد او ساختند

فرش و سقف و قبه‌اش آراستند لیکه تفرق جماعت خواستند

در کتاب شریف «مجمع‌البیان» در تفسیر آیه «وَإِذْ صَادَ لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ»^(۱) آمده است؛ یعنی آن مسجد (مسجد ضرار) را برای بازگشت ابو عامر راهب ساخته و آمده کرده بودند. ابو عامر همان کسی است که قبلًا با خدا و رسولش جنگیده بود. داستانش چنین است که وی در جاهلیت جامه‌ی پشمی پوشیده و رهبانیت پیش گرفته بود، اما وقتی پیامبر اکرم ﷺ به مدینه رفت، بر آن حضرت حسادت ورزید و احزاب را علیه ایشان بسیج کرد. او پس از فتح مکه به طائف گریخت و چون مردم آنجا مسلمان شدند، او به شام و از آنجا به روم رفت و مسیحی شد. ابو عامر پدر حنظله (غسیل الملائکه) است.

رسول خدا ﷺ ابو عامر را فاسق نامید. وی به منافقان پیغام داده بود: خود را آمده کنید و مسجدی بسازید؛ زیرا من نزد قیصر رفته و با سپاهیان او آمده و محمد ﷺ را از مدینه بیرون

۱. مجمع‌البیان: ج ۵، ص ۱۱۰ به نقل از بحارالأنوار: ج ۲۱، ص ۲۵۲.

۴۸۳ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

می‌کنم! منافقان منتظر برگشت ابو عامر بودند، اما او پیش از رسیدن به نزد پادشاه روم، به هلاکت رسید.

خداآوند، پیامبر خویش را از نیت پلید و باطن کثیف منافقان آگاه کرد... و رسول خدا در برگشت از غزوه تبوک، عاصم بن عوف عجلانی و مالک بن رخشم را فرستاد و فرمود: «به سوی این مسجدی که طرفدارانش ستم گرند، بروید و آن را ویران کنید و بسوزانید» و دستور داد محل آن را به زباله‌دانی و جای انداختن لاشه‌ها و مردارها تبدیل کنند.

مولوی همین دستور پیامبر اکرم ﷺ را چنین سروده است:

چون پدید آمد که آن مسجد نبود خانه حیلت بد و دام یهود

پس نبی فرمود کان را بر کنید مطرحه خاشاک و خاکستر کنید

۲- رابطه نیت ساخت مسجد در تعیین کارکردهای آن

اگر در گزاره‌های مربوط به صاحب امتیازان تأسیس مسجد در اسلام دقیق بیشتری شود و اهمیت بیشتر داده شود به بسیاری از چالش‌های بخش کارکردهای مسجد و نقش آن در جامعه اسلامی پاسخ داده خواهد شد.

جمله «لم يخش الا الله» در دنباله آیه روشن می‌کند که عمران، آبادی و نگهداری مساجد، جز در سایه «خداباوری» و «ترس از خداوند متعال» ممکن نیست. هنگامی این کانون‌های اسلامی به صورت مراکز انسان‌سازی درمی‌آیند که پاسداران دین‌باوری داشته باشند؛ یعنی کسانی که از هیچ کس جز خدا نترسند، تحت تأثیر هیچ مقام و قدرتی قرار نگیرند و برنامه‌ای جز برنامه‌های الهی در آن پیاده نکنند.

در یک کلام و به تعبیر دیگر، آنچه از دیدگاه قرآن مهم‌تر است، عمران و آبادی معنوی مساجد است؛ یعنی مسجد باید کانونی باشد برای هرگونه حرکت و جنبش سازنده اسلامی، در زمینه‌ی آگاهی و بیداری مردم، پاکسازی محیط و آماده ساختن مسلمانان برای دفاع از میراث اسلام.

مساجد خدا را فقط کسانی آباد می‌کنند که ایمان به خدا دارند؛ زیرا آبادانی آن‌ها فقط روی هم گذاشتن سنگ و آجر نیست، بلکه ساختن با اخلاص، رونق دادن آن با حضور جماعت نمازگزاران و زکات دادن، عمارت‌ش آن است که آن را به ادب شرع و به زیور حرمت بیارایند و هرگز پیش مخلوق از بهر دنیا پیشانی خویش را بر زمین ننهند و جز خدای عزوجل را استحقاق سجود ندانند.

اکنون می‌توان تا حدودی بر پایه‌ی این تحلیل مبتنی بر آیات قرآنی یکی دیگر از کارکرد اصلی و شرعی مسجد را معرفی و روشن ساخت و آن این‌که: در مساجد لازم است فعالیت‌ها منجر به دین باوری و نتیجه‌ی برنامه‌های مسجد به ترس از خداوند باشد که این مهم جز به دست متولیان دین باور و صاحب امتیازان حقیقی مسجد میسر نخواهد شد. در حقیقت این کارکرد اصلی فقط یک ضمانت اجرایی دارد و آن متولیان راستین و حقیقی مساجد هستند که شرایط آنان را خداوند متعال در قرآن کریم مشخص و روشن نموده است. اگر غیر از متولیان راستین کسان دیگری به بنای مسجد اقدام کنند مسجدی جز مسجد ضرار برپا نخواهد شد.

البته تعمیر مسجد که در آیه آمده‌گاهی به صورت ساختمان و بنای مسجد است و گاهی هم به صورت رفتن و نماز خواندن در آن است؛ چون آبادی مسجد با حضور مسلمانان در آن میسر می‌شود و گرنه مسجدی که مردم در آن رفت و آمد ندارند، خراب است اگرچه به بهترین شکل هنری و معماری درست شده باشد.

لازم به ذکر است که در روایات و احادیث واردہ از معصومین ﷺ هم، تشویق‌های بسیاری از ساختن و تعمیر مسجد شده است که چند نمونه را در این نوشتار می‌آوریم، ولی این سفارشات و تشویق‌ها برای این نیست که هر کس حق ساختن مسجد را دارد، بلکه این تشویق‌ها مانند سفارش به حضور مسلمانان در مسجد و نماز جماعت است. بدیهی است که هیچ کافری به استناد سفارش به حضور در مسجد، نمی‌تواند استناد کند و در مسجد وارد شود، بلکه خطاب چنین روایاتی متوجه مخاطبان خاص با شرایط ویژه و مشخص می‌باشد. حداقل لازم است بین ساختن و متولی شدن مسجد فرق اساسی قائل شویم، چه این‌که اولی ظاهر و ساختمان فیزیکی مسجد را بنا می‌کند و دیگری روح و جان به آن می‌بخشد. اکنون با چنین

نگاهی به این دو روایت توجه فرماید:

الف) «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ الْكَفَافُ قَالَ: مَنْ بَنَى مَسْجِدًا بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا
فِي الْجَنَّةِ». ^(۱)

«امام صادق علیه السلام فرمود: هر کس مسجدی را بناند، خدا برای او در بهشت خانه‌ای بناند».

ب) «عن جعفر بن محمد علیه السلام عن آبائه قال: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى إِذَا أَرَادَ
أَنْ يُصْبِبَ أَهْلَ الْأَرْضِ بِعَذَابٍ فَلَوْلَا الَّذِينَ يَتَحَبَّبُونَ بِجَلَالِي وَ يَعْمَلُونَ
مَسَاجِدِي وَ يَسْتَغْفِرُونَ بِالْأَسْحَارِ لَوْلَا هُمْ لَأَنْزَلْتُ عَذَابِي». ^(۲)

«امام صادق علیه السلام از پدران خود نقل می‌کند که فرمود: وقتی خداوند بخواهد اهل زمین را عذابی برساند، می‌گوید: اگر نبود کسانی که برای من هم‌دیگر را دوست دارند و مساجد را آباد می‌کنند و سحرگاهان استغفار می‌کنند، اگر آنها نبودند عذاب خود را نازل می‌کردم».

فصل چهارم : جایگاه و نقش مسجد در حکومت‌ها

۱ - کارکردهای مساجد در تاریخ حکومت‌ها

مسجد در اصل برای عبادت ساخته شد و مسلمانان در موقع نماز در آن گرد هم می‌آیند و نماز جماعت می‌خوانند ولی از مسجد به صورت‌های دیگری هم استفاده می‌شد. بخصوص در عصر پیامبر ﷺ و خلفاء، مسجد مرکز فرماندهی سیاسی و نظامی و محل مشورت‌های مسلمانان بود و برای رفتن به جهاد، سربازان اسلامی در مسجد اجتماع می‌کردند و اخبار جنگی در مسجد به پیامبر ﷺ می‌رسید و در مسجد بود که پیامبر ﷺ با هیئت‌های نمایندگی بیگانگان و ادیان ملاقات می‌کرد و در مسجد بود که پیامبر و خلفا قضاوت می‌کردند

۱. همان، ص ۴۸۶.

۲. وسائل الشیعة: ج ۳، ص ۴۸۵.

و حدود الهی را به اجرا در می آوردند. قضاوت‌های حیرت‌انگیز امیرالمؤمنین علیه السلام در مسجد اتفاق افتاده است.

از همه این‌ها مهم‌تر، تعلیم و تربیت و آموزش معارف و احکام دین در مسجد صورت می‌گرفت و پیامبر خدا در مسجد، آیات قرآن را برای مردم تلاوت می‌کرد و قرن‌ها مسجد آموزشگاه مهم مسلمانان و جایگاهی برای فراغی علوم و آموزش‌های گوناگونی بود که جامعه اسلامی به آن نیاز داشت. در مسجد علاوه بر بیان احکام مسائل فقهی و تفسیر قرآن، اصول اعتقادات اسلامی که بعداً به عنوان علم کلام شناخته شد، مورد مناقشه و مباحثه قرار می‌گرفت و حتی بحث‌های ادبی و شعر خوانی هم در مسجد انجام می‌گرفت.^(۱)

۲- موقعیت مسجد بعد از حیات پیامبر اکرم ﷺ

شخص پیامبر ﷺ که مطالب خود را بیشتر در مسجد که محلی برای اجتماعات مسلمانان بود اضافه می‌کرد، پس از رحلت آن بزرگوار، مسجد از نظر تعلیم و تربیت موقعیت ویژه‌ای یافت و در سطوح گوناگون مورد استفاده دانش‌طلبان قرار گرفت. از مرحله ابتدایی گرفته تا بالاترین مرحله علم و دانش. در مسجد، هم مکتب‌هایی برای سوادآموزی و یاد دادن روشانی قرآن تشکیل می‌شد و هم حلقه‌های درسی سطح بالا در مسائل کلامی و فقهی و تفسیری.

ابن عباس در مسجد می‌نشست و تفسیر قرآن یاد می‌داد. یک بار نافع بن ازرق در جلسه تفسیری ابن عباس حاضر شد و سوال‌هایی کرد و پاسخ‌های لازم را گرفت.^(۲)

حسن بصری در مسجد می‌نشست و به شاگردان خود مسائل کلامی یاد می‌داد. داستان جدا شدن یکی از شاگردان او به نام واصل بن عطا از حلقة درس او و پیدایش فرقه‌ی معزله معروف است.^(۳)

۱. دکتر زرین کوب، کارنامه اسلام: ص ۵۵. ۲. ذهبي، التفسير والمفسرون: ج ۱، ص ۷۵.

۳. رجوع شود به: بغدادي، الفرق: ص ۷۴.

۴۸۷ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

از همه این‌ها مهم‌تر این‌که مسجد کوفه شاهد سخنان و خطبه‌های پربار و انسان‌ساز و حیات‌بخش امیرالمؤمنین علی^ع بود که در بیان معارف بلند توحیدی شاهکارهای ماندگاری هستند، به اضافه درد و دل‌های او که به عنوان رنچ نامه‌های او به یادگار مانده است.

بعد‌ها که دامنه فتوحات اسلامی گسترش یافت، مساجد بزرگ و با شکوهی ساخته شد و یکی از استفاده‌های مهمی که از آنها می‌شد، تشکیل جلسات درسی متعدد بود. در مسجد جامع قاهره به گفته مقریزی پیش از (سال ۲۴۹ق) چهل و چند حلقه درسی دایر بود وزاویه‌هایی داشت که شخصیت‌های معروف در آن تدریس می‌کردند و به نام آنها شهرت یافته بود، مانند زاویه امام شافعی و زاویه صاحبیه و زاویه مجده و بعضی از آنها موقوفاتی هم داشت.

در زمان مقدسی (طلوغ) در همان مسجد صد و بیست حلقه درسی شبانه دایر بود.^(۱)

همچنین جامع منصور در بغداد مرکز تدریس علوم گوناگون بود و چنان اهمیتی داشت که به گفته یاقوت، خطیب بغدادی که خود تاریخ تأسیس آن مسجد را به تفصیل آورده است، وقتی به مکه رفت براساس روایتی از پیامبر^ص سه جرعه از آب زمزم نوشید به نیت بر آمدن سه حاجت که یکی از آنها تدریس در جامع منصور بود.^(۲)

۳- مسجد و سیره‌ی خلفا و سلاطین در کشورهای اسلامی

نظر به این‌که پس از زمان پیامبر اکرم^ص به جز پنج سال حکومت حضرت علی^ع، زمام امور به دست حاکمان سنی مذهب قرار گرفت و آنها می‌خواستند با نام اسلام حکومت کنند، تلاش کردند تا با بهره‌وری از تجربه دیگران حکومت خود را سامان بخشنند و براساس شریعت اسلام، نظام اداری، حقوقی، امور تجارت، امنیت، سیاست و... را تنظیم نمایند. در این بیان مساجد و امور عبادی و دینی مردم چیزی نبود که مورد غفلت باشد؛ لذا علماء، فقهاء و بزرگان زمان، دستورالعمل‌ها و آیین‌های خاصی برای اداره مساجد و نحوه دخالت حکومت‌ها تنظیم کرده‌اند تا ضمن راضی نگه داشتن مردم حداقل استفاده را از این موقعیت مردمی - دینی برای

۱. مقریزی، الخطاط: ج ۲، ص ۲۴۶ . ۲. یاقوت حموی، معجم الادباء: ج ۱ ، ص ۲۴۶ .

تشیت پایه‌های حکومت خود بنمایند و سعی کرده‌اند به جای رویارویی با مردم و ایجاد گروه‌های فشار و معارض، آنها را در اختیار خود قرار دهندا و از طریق جذب امکانات و توافق‌ها، این مکان‌های مقدس را به تصرف مادی و معنوی درآورند.

اینک برای آشنایی بیشتر، سیاست‌ها و روش‌های حکومت‌هایی که به نام اسلام سلطنت می‌کرده‌اند مورد تحلیل و ارزیابی قرار می‌گیرد. ابیالحسن علی بن محمد بن حبیب مارودی، متوفای ۴۵۰ هق در کتاب ارزشمند خود به نام «الاحکام السلطانیه و الولایات الدینیه» باب نهم کتاب خود را به «ولایات علی امامۃ الصلوات» اختصاص داده و پیرامون رابطه حکومت و مسجد مطالبی را عنوان داشته که به فرازهایی از آن اشاره می‌گردد:

در ابتدا مساجد به دو قسم تقسیم می‌شوند:

مسجد سلطانیه و مساجد عامه

● مساجد سلطانیه

مسجدی است که کاملاً حکومتی و دولتی است و حاکم مستقیماً عهده‌دار امور این مساجد می‌باشد در این مساجد امام جماعت از سوی حاکم تعیین می‌گردد و با وجود ایشان هیچ امام دیگری حق امامت بر مردم راندارد، اگرچه افضل و اعلم از امام معین شده باشند و برای این امام که مسئولیتی بالاتر از اقامه نماز دارد و در واقع نمایندهٔ حاکم در مسجد است پنج شرط ذکر کرده‌اند که عبارت است از: مرد بودن، عدالت، حسن قرائت، فقاہت، و سلامت جسمانی برای تلفظ و اداء صحیح و درست کلمات و اذکار. این امام می‌تواند از دولت و بیت‌المال برای تصدی امامت خود حقوق دریافت کند.^(۱)

● مساجد عامه

مسجد عامه مساجدی است مردمی که توسط اهل محل، کوچه، قبیله و بازار ساخته می‌شود.

۱. مارودی، الاحکام السلطانیه، دفتر تبلیغات اسلامی، حوزه علمیه قم، ج ۱، ص ۱۰۰.

۴۸۹ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

در این مسجد حکومت حق دخالت مستقیم ندارد و امام آن توسط خود مردم انتخاب می‌شود.^(۱)

از مجموع نظریات مطرح شده این نتیجه حاصل می‌شود که اداره مساجد و نظارت بر شؤون آن همیشه مورد توجه حاکمان اسلامی بوده است. بنابراین امام جماعت نیز بالاترین شأن باید باشد. حتی بالاتر از حکمرانی فکر نظارت و تصدی مساجد از ناحیه حکومت اسلامی به عنوان یک فرهنگ حاکم و رایج در سرزمین‌هایی که حاکمان سنی‌مذهب بر آن حکم می‌رانده‌اند مطرح بوده و اگر اهتمام به مساجد در مناطق سنی‌نشین بیشتر است، ریشه در یک جریان طولانی تاریخی دارد. چون پس از پیامبر ﷺ حکومت به دست آنها بوده و رسیدگی و نظارت بر مساجد جزء وظایف اجتناب‌ناپذیر حکومت‌ها محسوب می‌شده و همه حاکمان هرچند که ظالم بوده‌اند و اعتنایی به سایر احکام اسلام نداشته‌اند، ولی به مسجد نیازمند بوده‌اند و همه آنها رونق مساجد و شکوه نماز جماعت و جمعه را جزء شکوه و اقتدار خود می‌دانسته‌اند. اگر مروری به مساجد اهل سنت در کشورهای مختلف داشته باشیم همین فرهنگ را در اولین نگاه مشاهده می‌کنیم.

ابن‌اخوه در باب الثانی فی الامر بالمعروف و النهي عن المنكر از کتاب «معالم القرىه» صفحه ۲۴، حدود اختیارات و وظایف حاکم و محاسب را در امور مساجد چنین بیان کرده است:

«نماز جماعت در مساجد و اقامه اذان برای نمازهای پنجگانه از شعائر اسلام و نشانه‌های بندگی خداوند است. بنابراین اگر اهل محله یا شهری تصمیم گرفتند نماز جماعت را ترک کنند محاسب موظف است وارد عمل شود و آنها را وادر نماید تا نمازها را برپا نمایند و اذان بگویند».

حال آیا تا مرز جنگیدن با آنها نیز باید پیش روند یا خیر؟ بحث‌های مفصلی مطرح شده است. اگر ترک نماز و اذان، تصمیم فردی باشد و نه جمیع، محاسب دخالت نمی‌کند، مگر این‌که احساس کند این بی‌اعتنایی عادی می‌شود و به دیگران نیز سوابیت می‌کند که در این

شرایط نیز محتسب دخالت می‌کند و از او سؤال می‌کند، اگر گفت فراموشش کردم و یا عذری داشتم عذر او قبول می‌شود و اگر برای محتسب روشن شد که از سربی اعتنایی در مسجد حاضر نشده او را مورد بازخواست جدی قرار می‌دهد و به او تذکر می‌دهد ولی او را تنیه نمی‌نماید.^(۱) در باب ۴۸ پیرامون نحوه نظارت بر امور و عاظ و میزان دخالت دولت مطالبی مطرح گردیده که به برخی از آن اشاره می‌شود.

محتسب موظف است که بر کار و عاظ نظارت داشته باشد^(۲) و در ادامه، شرایط واعظ و شرایط منبر و سایر مسائل مربوطه تعین گردیده است. حاکمان سنی مذهب برای حضور همه جانبه مردم در مساجد از آغاز تاکنون برنامه مشخصی داشته‌اند و همیشه از آن به عنوان یک اهرم بسیار قوی در حفظ بنیان‌های حکومت خود استفاده می‌کرده‌اند به گونه‌ای که اکنون هم آثار آن جدیت‌ها باقی است و اهتمام به مسجد و حضور فراگیر در هنگام نمازهای پنجگانه جزء فرهنگ مردم قرار گرفته است و این موضوع یکی از نکات بسیار مهم است که باید به آن پرداخته شود.

۴- اقتدار تشیع و مساجدشان

مذهب اهل بیت علیہ السلام که همان مذهب جعفری بود از جانب هیچ حکومت و سلطانی مورد تأیید و تقویت قرار نگرفت، بلکه تبدیل به مکتبی گردید که در مقابل حکومت‌های ظلم ایستادگی کرد و در نتیجه انواع اتهام‌ها را بر او روا داشتند ولی علی رغم همه این مسائل با تکیه بر آموزه‌های اهل بیت علیہ السلام راه خود را تداوم بخشید^(۳) و در بستر تاریخ جاری شد. با توجه به وضعیت خاصی که برای شیعیان پدید آمد آنان تسلیم حکومت‌هانشدن و بافضای نامناسبی که در مساجد ایجاد شد حضور پیروان مذاهب مختلف در مساجد دیگران مشکل گردید. در این میان شیعیان با

۱. همان، ص ۱۷۲.

۲. المسجد فی الاسلام، پیشین: ص ۳۶۶ و ۳۶۷ به نقل از مقدمه ابن خلدون.

۳. اسد حیدر، الامام الصادق و المذاهب الاربعه: المجلد ۱ دارالكتاب العربي، بیروت، سال ۱۳۹ هجری، چاپ دوم، ص ۱۹۰.

۴۹۱ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

وضعیت خاصی که داشتند حضورشان مشکل‌تر از پیروان دیگر مذاهب بود و در نتیجه، به تدریج از مساجد اهل سنت فاصله‌گرفتند و چون اجازه بنای مساجد خاص نداشتند و از طرفی صاحب‌امتیازان تأسیس مسجد را فقط امامان معصوم علیهم السلام یا نمایندگان آنان می‌دانستند و بیشتر آنان به دلیل شرایط مبارزه، در خفا و یا تلقیه زندگی می‌کردند، به صورت طبیعی فرهنگ حضور یک پارچه در مسجد روبرو با افول رفت و شیعیان حساسیت خود را نسبت به مساجد از دست دادند. بیشتر آنان سعی می‌کردند در خانه‌های شان نماز جماعت برقرار کنند ولی این کار هم، قرین با موقیت نبود؛ چون أولاً خانه‌ها و امکانات آنان اقتضاء تجمع نداشت. ثانیاً از نظر سیاسی آنان را با مشکل مواجه می‌ساخت. امامان معصوم علیهم السلام شیعیان و پیروان خود را به شرکت در مساجد ترغیب و توصیه می‌فرمودند و پس از دوران حضور، در عصر غیبت نیز فقهاء و مراجع شیعه تلاش نمودند تا یک تشکیلات غیررسمی ایجاد نمایند و با اعزام نمایندگانی به مراکز تجمع شیعه، امور دینی و مذهبی آنها را سامان بخشنند و کسانی را وکالت می‌دادند که زکات و خمس را جمع آوری نمایند و در حدود اختیارات محوله، مساجد و محل‌های نماز مردم را رونق بخشنند و با بهره‌وری از اختیارات «حسبه» امور مردم را براساس مذهب شیعه سامان دهند و اختیارات حاکم اسلامی را در مورد اوقاف، مواريث و سایر شئون به اجرایگذارند.

این سیره در تمامی نقاط و مراکز شیعه‌نشین توسعه یافت. البته وضعیت مساجد شیعی به همین صورت پیش آمد و با حاکمیت دولت صفوی رونق بیشتری گرفت؛ چون تا قبل از این زمان علماء و مراجع از هرگونه بهره‌مندی از امکانات حکومت محروم بودند و بر عکس در شرایط امنیتی بسیار سختی به سر می‌بردند.

دولت صفویه چون با شعار شیعه به حکومت رسید در آغاز کار به پیروی از سایر حاکمان و سلاطین اسلامی اقدام به توسعه مساجد بزرگی در شهرهای مختلف نمود، علماء و مراجع بزرگ در این دوران تمام تلاش خود را مبنی‌ول داشتند تا با امکانات مردمی چراغ فروزان مساجد را روشن نگه دارند ولی چون مقدورات و امکانات مردم کافی نبود، مساجد به کندی به حرکت خود ادامه دادند و تنها جایگاهی بودند که روحانیون برای حرکت‌های دینی و اجتماعی خود از آن بهره می‌بردند، به گونه‌ای که همه حرکت‌های انقلابی روحانیون در یک‌صد و پنجاه سال

گذشته مرهون مساجد می‌باشد و در تمام این مدت، علماء و مراجع در مقابل دولتی شدن مساجد مقاومت کردند و در چند نوبت که حکومت‌ها قصد دست اندازی بر مساجد را داشتند با مقاومت سخت از سوی علماء و روحانیون مواجه شدند. این مقاومت‌ها در حدی بود که بعضی از مراجع بزرگ هرگونه همکاری را تحریم نمودند.

۵- امام خمینی^{ره} مدافع سنگر مسجد در عصر معاصر

امام خمینی^{ره} در باب امر به معروف و نهی از منکر، به تحریم همکاری علماء با دولت جائز نظر دادند و با این فتاوا تلاش نمودند که سنگر مسجد را برای مبارزه با ظلم و طاغوت حفاظت و حراست نمایند.

امام خمینی^{ره} از احیاگرانی است که توانست به اهداف فکری خویش نائل آید و علاوه بر نشر اندیشه‌ها، کتاب‌ها، سخنرانی‌ها و تدریس در احیای دین، نظامی اسلامی بر مبنای فرهنگ دینی نیز تأسیس کند. وی با طرح دوباره «اسلام ناب» در حیات بشری، به ویژه در جهان اسلام روحی تازه دمید و کالبد مرده مساجد در جوامع اسلامی را زنده کرد.

امام خمینی^{ره} در روزگار ما پا به میدان گذاشت و از همه امکانات مسجد در راه اهدافش بهره گرفت. حضرت امام خمینی^{ره} قیام کرد و آرزوی چند صد ساله‌ی احیاگران و نگهبانان فرهنگ دینی را برآورده کرد و نظام حکومتی و سیاسی اسلام را محقق ساخت.

وی استعمار را سرچشمه خطر^(۱) معرفی کرد و با تبیین درست معارف اسلامی،^(۲) پویایی اجتهاد،^(۳) پیوند اسلام با سیاست،^(۴) ارائه اصل «ولایت فقیه» به عنوان الگوی

۱. ولایت فقیه: ص ۸ - ۹ - ۱۱ . ۲. همان، ۱۷۷ - ۱۷۸ .

۳. پیام تاریخی حضرت امام به حوزه‌های علمیه در تاریخ ۱۳۵۷/۱۲/۳ . صحیفه نور: ج ۲۰ ، ص ۱۷۱؛ ج ۲۱ ، ص ۳۴ ، ۴۷ ، ۶۸ .

۴. ولایت فقیه: ص ۱۹ - ۱۶ . وصیت‌نامه سیاسی - الهی.

۴۹۳ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای^(۱) حکومت،^(۲) پیوندی صحیح و تعاملی سالم میان حکومت و مسجد برقرار کرد. امام خمینی^(۳) با طرح احیای ارزش‌های اخلاقی و شعائر اسلامی، عوامل و اسباب فرهنگ دینی را به عنوان مهم‌ترین فعالیت‌های مسجد پایه‌ریزی نمود.

امام خمینی^(۴) در چند جمله مهم تاریخی پایه تمام نهضت انقلابی اسلامی خود را بپایه رشد و ارتقای فعالیت‌های مسجد می‌داند و در سخنرانی ۱۵ خرداد سال ۵۷ در شهر قم، در مدرسه فیضیه چنین می‌فرماید:

«این مسجد است که این بساط را درست کرد. این مساجد است که نهضت را درست کرد. در عهد رسول الله هم، و بعد از آن هم تا مدت‌ها، مسجد مرکز اجتماع سیاسی بود؛ مرکز تجییش جبوش بود. «محراب» یعنی مکان حرب؛ مکان جنگ؛ هم جنگ با شیطان، و هم جنگ با طاغوت. از محراب‌ها باید جنگ پیدا بشود؛ چنان‌که پیشتر از محраб‌ها پیدا می‌شد از مسجد‌ها پیدا می‌شد. ای ملت! مسجد‌های خودتان را حفظ کنید. ای روشن‌فکران مسجد‌ها را حفظ کنید، روشن‌فکر غربی نباشد. روشن‌فکر وارداتی نباشد! ای حقوق‌دان‌ها! مسجد‌ها را حفظ کنید. بروید به مسجد؛ نمی‌روید! این مسجد‌ها را حفظ کنید تا این نهضت به ثمر برسد؛ تا مملکت شما نجات پیدا کند». ^(۲)

۶- تحلیل چالش‌های مسجد

حاصل بی‌مهری تاریخی که نصیب شیعیان و طرفداران اهل‌بیت علیهم السلام گردید، چالش‌هایی است که اکنون در پیش روی جمهوری اسلام قرار گرفته است. چالش‌هایی که ریشه در هزار و چهارصد سال قبل دارد و رویکرد یک فرآیند انحرافی است. شرایط خاص حاکم بر زندگی

۱. همان، ص ۵۷.

۲. سخنرانی ۱۰/۲۷/۱۳۵۹. صحیحه نور: ج ۱۲، ص ۱۴۹؛ ج ۶، ص ۴۹.

شیعیان، آنان را در مقابل مسجد دچار بحران ساخته است؛ چون از یک سو مسجد در اسلام همزاد حکومت بوده است و از سوی دیگر حکومت‌ها مورد تأیید شیعیان نبوده است و از ناحیه دیگر، امکان ایجاد مساجد مستقل برای آنان وجود نداشته است. چون نوع رابطه مردم با مسجد و رابطه مسجد با حکومت نهادینه نشده است و اقبال به مساجد و حضور یک پارچه برای مردم ما یک فرهنگ نیست و زمانی می‌توان شاهد حضور یک پارچه بود که رابطه‌ها تعریف دقیق خود را پیدا کند و حضور در مسجد به فرهنگی پایدار تبدیل شود. اگر امروز شاهد رونق مساجد مسلمانان در کشورهایی چون عربستان، ترکیه و دیگر کشورهای سنتی مذهب هستیم، این موضوع یک شبه ایجاد نشده است، بلکه در طول هزار و چهارصد سال توسط حاکمان اسلامی و گسیل مردم به سوی مسجد تمرین شده است و حضور در مساجد به عنوان بخشی از فرهنگ روزمره آنان در آمده است؛ چون آنها تقریباً حکومت‌ها را قبول نداشته‌اند و حکومت‌ها بقاء حکومت خود را مرهون حضور مردم در مسجد می‌دانسته‌اند چون اگر نماز و مسجد از آنها گرفته می‌شد دیگر اثری از اسلام و حکومت اسلامی هویدا نبود.

همان‌گونه که گفته شد، اگر حکومت لایک برخی از کشورها امروز اعتراضی به ساختن مساجد ندارد به خاطر این است که متولی مساجد، خود حکومت است و مطمئن هستند که هرگونه فعالیتی در مسجد به گونه‌ای خواهد بود که اگر به نفع حکومت نباشد به ضرر او نیز نخواهد بود. خوب است خواننده عزیز بداند که هرگز پیامبر اکرم ﷺ چنین مساجدی که هیچ تحرک اجتماعی و نفع عمومی برای مسلمین ندارند نساخته است. اساساً مسجد در اسلام برای حل مشکلات دین و دنیا مسلمین در مدینه برپا شد و متولیان آن بنابر آیات قرآن، حاکمان جائز و به ظاهر اسلامی نیستند، بلکه شرایطی که در قرآن برای صاحب امتیازان مسجد آمده است، کاملاً مخالف متولیان فعلی مساجد در کشورهای اسلامی است. اگر امروز در جمهوری اسلامی ایران شاهد مشکلاتی در ارتباط با مساجد هستیم این مسائل نیز یک شبانه روز عارض نگرید؛ چون مبارزه با مسجدهای سلطنتی و حکومتی در فرهنگ دیرینه مردم این سرزمین به عنوان یک ارزش تلقی می‌شده است. از سوی دیگر علمای شیعه به دلیل نداشتن امکانات حکومتی قدرت‌گسیل، تشویق و تشجیع مردم را به سوی مساجد نداشته‌اند.

۴۹۵ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

۷ - نیاز به فرهنگسازی مسجد

شیوه امامان معصوم علیهم السلام درباره نوع رفتار و کردارشان با مسجد برای ما شیعیان درس آموز است.

به همین مناسبت به دو حدیث در این باره اشاره خواهیم کرد.

حضرت امیر مؤمنان علیهم السلام می‌فرماید:

«نشستن در مسجد برای من از نشستن در بهشت محظوظ تر و بهتر است،

زیرا با نشستن در بهشت به خواسته خودم نائل شده‌ام ولی با نشستن در

مسجد به خواست خداوند نائل می‌شوم».^(۱)

و در روایتی از امام صادق علیه السلام است که، هر موقع برای حضرت امیر مؤمنان علیهم السلام کار مهمی

پیش می‌آمد به نماز خواندن پناه می‌برد، سپس این آیه را تلاوت کردند: ﴿وَاسْتَعِنُوا بِالصَّابِرِ

وَالصَّلَاةِ﴾^(۲) و نیز فرمودند:

«هر یک از شما که با اندوهی از اندوه‌های دنیا مواجه شد و ضو بگیرید

و به مسجد بروید و دو رکعت نماز بخوانید و رفع اندوه و شدائی خود را از

خدا بخواهید. آیا نشنیده‌اید که خداوند فرمود: ﴿وَاسْتَعِنُوا بِالصَّابِرِ

وَالصَّلَاةِ﴾^(۳).

اگر ما شاهد کمرنگی دوباره مساجد بعد از یک مقطع در دوران صفویه هستیم به همین

دلیل بوده است؛ چون نه مسئولان حکومتی به مسجد عادت کرده بودند و نه مردم و لذا بعد از

یک خیزش اسلامی و شیعی برای مدتی مساجد رونق می‌گیرد ولی به دلیل اسلامی نبودن

حکومت‌ها این چراغ مجددًا خاموش می‌شود. تجربه آن زمان نشان داده است که به دلیل ضعف

برنامه‌ریزی حکومت صفویه و عدم ارائه تعریف صحیح از جایگاه مسجد در حکومت

و عمل کرد بد دولت مردان صفویه و نبودن اختیارات در دست علماء و مراجع، حکومت صفویه

با همه اقتداری که در آغاز داشت، نتوانست روح مسجدگرایی را در نهاد جامعه تثبیت کند و مردم

۱. وسائل الشیعه: ج ۳، ص ۴۷۷.

۲. همان، ج ۵، ص ۲۶۳.

۳. همان، ج ۵، ص ۲۶۳.

فرهنگ مسجد و مسجدداری را دریافت نکردند. تجربه تاریخی نشان می‌دهد که اگر قرار باشد یک پدیده، تبدیل به فرنگ شود نیاز مبرم به تلاش پیگیر و برنامه‌ریزی دهها و صدها سال دارد.

آنچه مقصود نگارنده در این نوشتار بود تا حدودی حاصل شد که در یک جمع‌بندی عرضه می‌شود و سپس در چند جمله نتیجه خواهیم گرفت:

در مرحله اول: با طرح مباحث لغوی واژه «مسجد» در پی این معنا بودیم که واژه مسجد کاربردهای لغوی مختلفی می‌تواند داشته باشد؛ برای مثال برخی آن را «نمازگاه» و دیگری آن را «مکانی برای مطلق خضوع و خشوع در برابر خداوند متعال» معنا نمودند و به دنبال آن واژه «مسجد» در شعر شاعران نیز بررسی شد که معلوم گردید که مسجد در زبان شعر دارای یک معنای ظاهری و عرفی است که عموم مردم باشند، آن را دریافت می‌کنند و یک معنای ضمنی و کتابی دارد. به همین سبب در میان اشعارگاهی مسجد به معنای ظاهری دین و شریعت تفسیر می‌شود و پس از آن واژه مسجد را در قرآن بررسی کردیم و این جمله مهم را یادآور شدیم که:

«انحصاری کردن واژه مسجد و کاربرد آن فقط در مورد عبادت خداوند متعال، از نوآوری‌های پیامبر اکرم ﷺ بود که وضعیت پراکنده استعمال این واژه را در جامعه آن روزگار سامان بخشید».

در نهایت بعد از طرح سه معنای لغوی واژه مسجد، در پی این مسئله بودیم که به خوانندگان عزیز گوشزد کنیم که در این مرحله ابتدا نباید شروع به تعیین کارکردهای مسجد نمود. به همین سبب لازم است که بدون پیش شرط‌های لازم در این باره نباید عجله نمود و یا بی‌پروا در تحلیل‌های بی‌اساس و غیرعلمی وارد شد.

در مرحله دوم: به سراغ جایگاه مسجد در اسلام رفتیم و در لابه‌لای این مرحله به دنبال دستیابی به علل و عوامل تأسیس مسجد در اسلام شدیم و سعی شد تصویری از ظرف زمانی و مکانی تأسیس اولین مسجد را روشن کیم تا از رهیافت آن با مبنای تأسیس مسجد و اهداف

۴۹۷ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث

کارکردهای...

اصلی و مشروع آن تا حدودی از دلگزاره‌های مستند تاریخی آشنا شویم و یا حداقل دست‌ماهی صحيحي برای تحليل‌های بنیادين در بحث تعين کارکردها داشته باشيم که در نهايit به اين دو جمله رسيد: يم:

۱ - «تأسیس مسجد، بهترین و ابتکاری ترین تصمیم پیامبر اکرم ﷺ در هنگام ورودشان به مدینه بود و اولین دست آورده آن، عبادت و تعاملات اعتقادی و اجتماعی مسلمین را به نمایش می‌گذاشت و از طرف دیگر تعامل مسالمت‌آمیز قبایل متعدد عرب را سامان بخشید».

۲ - «پیامبر اکرم ﷺ در تعین مکانی برای مسجدالنبي، افسار شتر را از دست اوسیان و خزرچیان و دیگر قبایل گرفت تا مسجد اوسی و مسجد خزرچی در اسلام تأسیس و بنانگردد و پیام وحدت‌بخش و جهانی اسلام که اصلی ترین کارکرد و هدف بنای مسجد بود در میان طایفه‌های پراکنده‌گم نگردد».

مرحله سوم: با طرح بحث درباره متوليان راستین تأسیس مسجد در اسلام علاوه بر دستیابی به متوليان حقیقی مساجد در پی اثبات این حقیقت بودیم که بحث از شناسایی متوليان اصلی مسجد یکی از پیش شرط‌های بحث از تعین کارکردهای مسجد به حساب می‌آید و تا متوليان مساجد را شناسایی نکنیم و در این باره به یک ساز و کار قانونی نرسیم، هرگز در بحث کارکردها به نتیجه نخواهیم رسید و همیشه گرفتار تفسیرهای سلیقه‌ای و بی‌پایان و دامنه‌دار خواهیم شد.

مرحله چهارم: با طرح جایگاه و نقش مسجد در میان حکومت‌ها در پی این حقیقت بودیم که برای خوانندگان عزیز روشن شود که با مطالعه تاریخ، همواره مسجد این میراث عظیم اسلامی دستخوش اهداف شوم و بهره‌برداری‌های غلط سیاسی حکومت‌های به ظاهر اسلامی قرار خواهد گرفت. بدون شک یکی از مهم‌ترین آسیب‌های جدی در تعین کارکردهای مشروع مسجد، بی‌اطلاعی و عدم آگاهی از این امور است.

نتیجه‌گیری

در نهایت نگارنده در این نوشتار چنین نتیجه می‌گیرد:

با توجه به معنای لغوی واژه مسجد چه در کتاب‌های لغت یا دیوان اشعار و یا کاربردهای قرآنی نمی‌توان تمام کارکردهای اصیل و مشروع مسجد را معرفی و روشن ساخت، چه این‌که چنین استنباط‌های عجولانه و غیرمنطقی که فقط بر پایه لغت بنا شده باشد، جز به خطأ و انحراف رفتن حاصل دیگری نخواهد داشت.

یکی از مهم‌ترین پیش شرط‌های پژوهش در بحث کارکردها، بررسی دقیق و همه جانبه اخبار و احادیثی است که در جریان اولین تأسیس مسجد در اسلام از سوی مؤرخین و محدثین نقل شده است. و همچنین بررسی دقیق حادثه تخریب مسجد ضرار از آغاز ساخت آن تا هنگام تخریب و تحلیل‌های مستند در این باره.

از جمله پیش شرط‌های لازم در بحث کارکردها، تحقیق روشنمند برای معرفی و شناسایی متولیان راستین و صاحب امتیازان شرعی تأسیس مسجد در اسلام می‌باشد.

در نهایت هر پژوهشگر مباحث مربوط به مسجد باید از شرایط عمومی اجتهداد هر چند کمرنگ برخوردار باشد تا به دام تحلیل‌های سطحی و غیر علمی قرار نگیرد.

۴۹۹ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث
کارکردهای...

کتابنامه

- ۱- قرآن.
- ۲- الانتان في علوم القرآن؛ مؤلف جلال الدين سيوطى عبدالرحمن، ناشر فخر دین، چاپ اول، ۱۳۸۰، شمارگان ۲۰۰۰ ، چاپخانه نور محقق، محمد ابوالفضل ابراهيم، حروفچيني کامپيوتر رضا، قم.
- ۳- الاحكام السلطانية؛ ماوردی، دفتر تبلیغات اسلامی، حوزه علمیه قم، جلد اول، ص ۱۰۰ .
- ۴- أقرب الموارد في فصح العربية و الشوارد؛ سعيد الخوري الشرتواني اللبناني، ۲ جلد زبان عربي، مكتبه اللبناني، ۱۳۷۱ ش.
- ۵- الأهمي، محمد بن على بن بابويه القمي المعروف بـ«شيخ صدوق» ت ۳۸۱ هـ، تحقيق: قم، مؤسسه البعثة، چاپ اول ، ۱۴۰۷ هـ.
- ۶- الإمام الصادق و المذاهب؛ اسد حیدر، دارالكتاب العربي، بيروت، سال ۱۳۹ هجري، چاپ دوم، ص ۱۹۰ .
- ۷- التشیر و المفسرون؛ دکتر محمد حسین الذہبی، ۱۴۲۴ ق مکتبة مصعب بن عمیر الاسلامیة.
- ۸- الخطوط: المواقع و الأعيار بذكر الخطوط والآثار (معروف به خطط مقریزی)؛ تأليف احمد بن علی مقریزی، تحقيق محمد زینهم، قاهره مکتبه مدبوی، ۱۳۷۷ .
- ۹- الزاد؛ فرهنگ الفباءی عربی فارسی، مؤلف جبران مسعود، ترجمه رضا انزاپی نژاد، ۲ ج انتشارات آستان قدس رضوی سال نشر ۱۳۷۳ .
- ۱۰- صحیح مسلم؛ بشرح الامام محبی الدین النسوی ابی ذکریا الدمشقی الشافعی، داراحیاء التراث العربی، چاپ اول سال ۱۴۲۰ ، محقق دکتر محمد عبدالرحمن مرعشلی - تحریج احادیث از کتاب تیسیرالمنفعه محمد فؤاد عبدالباقي.
- ۱۱- صحیحه امام؛ پیام تاریخی حضرت امام به حوزه‌های علمیه در تاریخ ۱۳۵۸/۱۲/۳ ج ۲۰ ، ص ۱۷۱ ؛ ج ۲۱ ، ص ۳۴ ، ۴۷ ، ۶۸ .
- ۱۲- العن؛ خلیل بن احمد فراہیدی، ۳ جلد محقق مهدی محزومی، انتشارات اسوه اوقاف و امور خیریه ۱۳۸۳ .

- ١٣ - الفرق بين الفرق، عبدالقادر بن طاهر بغدادي، ترجمته النكت الأعتقاديه شيخ مفيد، حواشى محمد جواد مشكور، تهران اشرافي، ١٣٦٧.
- ١٤ - القاموس المحيط، محمد بن يعقوب فirozآبادی (مجد الدين)، ناشر بيروت ٤ جلد.
- ١٥ - كشف اصطلاحات الفنون، تأليف محمد على فاروقى التهانوى، محقق لطفى عبدالبيع، ترجمة عبدالنعيم محمد حسين، سال ١٣٤٨.
- ١٦ - اللسان العرب، مؤلف محمد بن مكرم ابن منظور الافريقي المهرى، مراجعه وتدقيق ابراهيم شمس الدين، ناشر مؤسسه اعملى تونس.
- ١٧ - لغت نامه دهخدا، تأليف على اكبر دهخدا، پائزده جلدی، ناشر مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران چاپ دوم ١٣٧٧ ش.
- ١٨ - مجمع البيان لعلوم القرآن، تأليف سعيد ابو على الفضل بن الحسن الطبرسى، ناشر مجمع عالمى للتقرير بين المذاهب الاسلامية، چاپخانه رویال کرافک.
- ١٩ - المسجد في الإسلام، تأليف طه ولی بیروت، دارالعلم للملايين ١٤٠٩.
- ٢٠ - معجم مفردات الفاظ قرآن، علامه راغب اصفهانی، محقق نديم مرعشلی، تهران مرتضوی، ١٣٧٣.
- ٢١ - معجم مقاييس اللغة، احمد بن فارس با حاشیه ابراهیم شمس الدین، ٢ جلد، ناشر دارالكتب العلمیه، چاپ دوم لبنان، بیروت.
- ٢٢ - معجم الادباء، ترجمة عبدالمحمد آيتی، (یاقوت حموی) یاقوت بن عبدالله/ تهران سروش، انتشارات صدا و سیما، ١٣٨١.
- ٢٣ - مناقب آلابی طالب، تأليف ابی جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب السروی المازندرانی، تحقيق و فهرست یوسف الباقاعی، چاپ دوم ١٣٨٥ ش ، انتشارات ذوى القربي، چاپخانه سليمانزاده ١٣٨٢.
- ٢٤ - منتهي الأدب في لغة العرب، تأليف عبدالرحيم بن عبدالرحيم صفى پوري، انتشارات فرهنگستان زبان ایران، یک جلدی ١١١ صفحه.
- ٢٥ - موسوعه التاريخ الإسلامي، تاريخ تحقيقی اسلام، محمد هادی یوسفی غروی، مترجم حسینعلی عربی، قم، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی سال ١٣٨٢.
- ٢٦ - نهج البلاغه من کلام امير المؤمنین علیه السلام، تعليق و تصحيح محمد عبله، بیروت مؤسسه الاعلمی.
- ٢٧ - نهج البلاغه و گردآوردنده آن، هيئات تحریریه بنیاد نهج البلاغه، مجموعه مقالات، چاپ تهران.
- ٢٨ - وسائل الشیعه الى تحصیل مسائل الشیعه، تأليف محمد بن الحسن الحر العاملی، محقق شیخ عبدالرحیم ربیانی شیرازی، دارالحیاء التراث العربي، بیروت، لبنان.
- ٢٩ - وسائل الشیعه، محمد بن الحسن الحر العاملی (ت ١١٠٤ هـ)، تحقيق مؤسسه آل البيت، چاپ اول.

۱۵+بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / درآمدی بر بحث
کارکردهای...

مساجد، محلی برای برنامه‌ریزی شهری در چشم‌انداز ۱۴۰۴

محمد کرمی^(۱)

رهام جباری^(۲)

چکیده

مسجد، بی‌تردید مهم‌ترین کاربری مذهبی شهرهای ایرانی می‌باشد. مهم‌ترین و غیرقابل رقابت ترین عنصر مذهبی شهرهای اسلامی بوده است و همواره در مقابل با دیگر کاربری‌های تجاری، حکومتی، اداری، اجتماعی و کاربری‌های ارتباطی، خیابان‌ها، کوچه‌ها و میدان‌ها، یک سروگردان از دیگر عوامل قوی‌تر و وجیه‌تر بوده است. مسجد در طول تاریخ همواره از عناصر تأثیرگذار بر زندگی افراد جامعه، روند توسعه جامعه، و از موقعیت سرنوشت‌ساز برخوردار بوده است.

در دوران حاضر، بعد از انقلاب اسلامی، دولتمردان برای روند اداره بهتر جامعه، همراه با دیدگاه کلان و دراز مدت برای کشور، به تهیه سندي با عنوان چشم‌انداز ۲۰ ساله کشور از ۱۳۸۴ تا سال ۱۴۰۴ نموده‌اند که براساس آن کشور ایران و جامعه ایرانی در پایان این دوران در موقعیت‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی ... به رتبه نخست و ممتاز در سطح منطقه و موقعیت ویژه در سطح بین‌الملل دست می‌یابد.

۱. کارشناس ارشد برنامه‌ریزی شهری.
۲. کارشناس شهرسازی.

در این میان ابزارهای روش‌ها، طرق و راه‌های دست‌یابی به اهداف چشم‌انداز، از مهم‌ترین توجهات و اساسی‌ترین ضروریات به شمار می‌رود.

نگارنده، برای دست‌یابی به اهداف سند، یکی از راه‌های حصول و دست‌یابی به اهداف آن، در بخشی از برنامه‌ها و بندهای چشم‌انداز، ایجاد و طرح‌های توسعه، من جمله طرح‌های توسعه شهری در مقیاس خرد و کوچک به نام «طرح‌های استراتژی توسعه شهری CDS» که برای رسیدن به یک جامعه آرمانی و کیفیت محیط زندگی شهری بالا و زمینه‌ساز توسعه دیگر نهادها و بخش‌ها را پیشنهاد می‌دهد. در ادامه مقاله به اهمیت مساجد در این طرح‌ها پرداخته می‌شود و ایجاد کیفیت محیط شهری مطلوب و راه‌های دست‌یابی به آن با توجه به نقش مساجد در راستای طرح‌های CDS در جامعه ایرانی و شهری به تفصیل و توضیح می‌پردازد.

کلید واژه‌ها: مسجد، سند چشم‌انداز، طرح‌های توسعه شهری، توسعه محله‌ای، مشارکت مردمی، CDS.

مقدمه

«مسجد» عبادتگاه خاص مسلمین است که از زوایای مختلف مورد اشاره کتاب الهی، مورد عنایت شارع مقدس اسلام ﷺ و مرکز توجه مسلمین در مجتمع‌های شان بوده است. بنابراین به صراحت می‌توان گفت: بر مسجد به عنوان کالبد و فضای عبادتگاه خاص مجتمع‌های مسلمین، اهمیت و نقش ویژه‌ای حاکم است که از زوایای مختلف قابل بررسی و تدقیق است. مسجد به عنوان یکی از کاربری‌های شهری در جهان، از مهم‌ترین کاربری‌های شهری در شهرهای اسلامی- ایرانی و در طول تاریخ همواره مورد توجه حاکمان و مردم بوده و از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای در شرع و در نظر مردم برخوردار بوده است.

در دوران حاضر نه تنها بر عملکرد و اهمیت آن با توجه به تنوع کاربری‌ها شهری کاسته نیست، بلکه به عنوان مکان عبودی و قدسی که احترام مخصوص بدان قائل‌اند و همچنین می‌توان اذعان داشت که علاوه بر اهمیت ویژه آن، که با تجدیدنظر در روند کاربری آن در حکومت فعلی

داده شد، تنها مکان عمومی (غیردولتی و غیرخصوصی) در جامعه ایرانی و با خصوصیات خاص خود می‌باشد.

در ایران به دلیل رشد جمعیت و گسترش شهرها که به تبعیت از مهاجرت گستردگی در طول زمان به خصوص از دهه ۱۳۴۵ به بعد، شهرهای کشور به یک حالت انفجاری و لجام‌گسینته تبدیل شدند.

بعد از مشکلات موجود و پیشگیری از آن، مسئولین و متولیان شهری برای مقابله با مشکلات و معضلات و برای اداره بهتر شهر و کنترل آن، از طرح‌های توسعه شهری به عنوان چاره‌گشایی معطلات و بیماری‌های زندگی شهری نام برداشت و تاکنون نیز از این روند در کشور استفاده می‌نمایند.

با توجه به سند چشم‌انداز ۲۰ ساله کشور، ملاحظه می‌گردد که در بندهای مختلف آن، برای رسیدن به رتبه ممتاز در منطقه و در جهان، به ارائه اهداف متنوع در بندهای مختلف می‌پردازد.

کسب موقعیت ممتاز منطقه‌ای و جهانی در تمامی زمینه‌های «حیات بشری» چکیده سند می‌باشد.

مسجد، در شهر و شهرسازی ایران، همواره از توجهات ویژه‌ای برخوردار بوده است و کسان بسیاری، شهرهای ایران را با خاطر وجود مساجد معروف‌شان می‌شناسند.

در طرح‌های توسعه شهری یا همان استراتژی توسعه شهری (CDS) به عنوان جدیدترین متد برنامه‌ریزی شهری در جهان مطرح است که برنامه‌ریزی در سطح خرد و مقیاس کوچک همانند محله را مدنظر خود قرار می‌دهد و از برنامه‌ریزی یک سو و از بالا به پایین رارد می‌نماید. در این نوع برنامه‌ریزی شهری به جماعت کوچک و اجتماعات محله‌ای توجه ویژه دارد و گروه‌های هدف آن به جماعت‌های خرد معطوف‌اند.

در این برنامه‌ریزی به صورت خلاصه، نظریات و عقاید مردم اجتماعات محلی پایه‌ریز و اساس طرح‌های شهری می‌باشد و «برنامه‌ریزی با مردم و برای مردم» تجلی می‌یابد.

در جوامع شهری ایرانی به دلیل محدودیت مکانی ناشی از «مکان‌های تجمع مردم» می‌توان تنها مکان و مهم‌ترین مکان عینی تجمع مردم و شهروندان را «مساجد» نام برد. مساجد به عنوان یک مکان عمومی و مهم‌ترین مکان محلات، می‌تواند محل تجمع مردم، محل اظهارنظر شهروندان در زمینه مسائل و مضلات خود و جامعه، مکان ارائه دهنده پیشنهادات، مکان اولویت‌های برنامه‌ریزی چه برای محله خود، چه جامعه شهری خود و سپس جامعه کشوری خود و مکان، حلقه ارتباطی مسئولین و مردم، مکان همفکری و تعاون شهروندان و... بهترین مکان در حال حاضر برای جمع‌آوری و اتحاد مردم در شهرهای می‌باشد.

در طرح‌های توسعه در جهان، اساس و پایه طرح‌ها در تمامی زمینه‌های نظریات مردم می‌باشد و بایستی با توجه به اهمیت اسلام به امر مشورت و تعاون، مساجد زمینه‌ساز و تحول ساز نظام برنامه‌ریزی در کشور باشند.

سنند چشم‌انداز ۲۰ ساله جمهوری اسلامی ایران

برنامه و برنامه‌ریزی فرآیندی است که از گذشته تاریخی پرشکوه و طولانی برخوردار می‌باشد. در گذشته بسیار دور، انسان‌ها اولین حرکت خود را با برنامه‌ریزی نیمه آگاهانه آغاز نمودند و تاکنون که جهان در تلاطم مشکلات جوامع بشری دست به گریبان می‌باشد، نقش برنامه و برنامه‌ریزی اهمیت دوچندان یافته است، در صورتی که عمل و اعمال بدون برنامه بی‌هیچ تردیدی محکم به شکست‌اند.

بعد از انقلاب اسلامی، در ایران با توجه به آسیب‌های برجای مانده از گذشته، برای تسريع در زمینه خدمات رسانی به مردم برنامه‌ها و طرح‌های فراوانی صورت پذیرفت. در سال ۱۳۸۴ در ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری سند و چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران، با هدف کسب رتبه ممتاز در سطح منطقه و جهان در تمامی ابعاد مملکتی صادر شد و افق آن سال ۱۴۰۴ به مدت ۲۰ سال تعیین گشت.

در بندهای مختلف آن که با نظریات کارشناسی و تخصصی در مسائل مختلف و با دقت و همت خاصی تهیه گردیده است بر موارد اهم ذیل به طور خلاصه تأکید گشته است:

- ۱- تأکید مسئولین بر تقویت نظام مردم سالاری دینی.
- ۲- تقویت روحیه مشارکت جویی مردم و تشکل‌های خودجوش آنها در مقاطع مختلف تحولات سیاسی - اجتماعی.

- ۳- توسعه همه جانبی کشور با انسان محوری و با تأکید بر جنبش فناوری تکنولوژی.
 - ۴- تعامل با جهانیان و ارائه الگویی کامل از کشور توسعه یافته اسلامی به جهانیان.
- در این بین با توجه به بندهای سند و اهداف جامع آن و توجه مسئولین و دولت مردان به آن و آرزوی جامعه ایرانی برای دست یابی به آن، این نکته حائز اهمیت است که چشم انداز ۲۰ ساله با یک دید آرمان نگر و جامع مورد تأیید همگان می‌باشد، نکته این جاست که راههای رسیدن و دست یابی به تمامی اهداف برنامه چیست؟ و مکانیزم‌ها و اعمال منجر به وصول برنامه کدام می‌باشد؟

با توجه به همت مسئولین و دولت مردان و مردم بایستی با همفکری و تعامل سازنده بین تمامی نهادها و دستگاه‌ها توجه خود را معطوف به رسیدن به اهداف افق برنامه گردد.

مسجد و شهر

در طول زمان شکل‌گیری شهرها، وجود و عملکرد عناصر و کاربری‌های عمدۀ و اصلی بر بافت شهری تأثیرگذار بوده و در بسیاری از موارد به خصوص در بافت کهن شهری، سیستم‌ها و کالبد شهر (جهت حرکت سیستم‌ها، عملکرد و نقش فضاهای جانبی، بزرگی و کوچکی فضاهای و سایر ویژگی‌ها) را تحت تأثیر قرار داده است. در بافت سنتی شهرهای ما، مساجد و مراکز مذهبی دیگر مانند تکیه به عنوان یک کاربری مهم با عملکرد متنوع و متفاوت نقش اساسی در شکل‌دهی به فضاهای و سلسله مراتب شهر داشته‌اند.

رونده شکل‌گیری و تأثیر مسجد بر بافت و ساخت شهری و متقابلاً تأثیر معماری و شهرسازی بر ساخت مسجد در بافت تمامی شهرها قابل توجه بوده است و حتی در زندگی مادی و معنوی ساکنین محلات تأثیر مستقیم داشته‌اند.

مساجد عمده‌تاً در نقاط کلیدی، حساس و پرازدحام شکل گرفته‌اند و با توجه به قرارگیری آنها در سلسله مراتب شهری از خوانایی و نمایانی برخورداراند و در مجموع بر معماری و شهرسازی پیرامون خود تأثیرگذاشته و یا از آن تأثیر پذیرفته‌اند.

در سلسله مراتب تقسیمات کالبدی شهر، مسجد جامع به عنوان یک مرکز مذهبی مهم و اساسی نقش محوری را بر عهده داشته و مجموعه شهر را تحت پوشش قرار می‌دهد. «مسجد جامع» ضمن هویت بخشیدن به شهر، تعریف شهر را کامل می‌سازد.

پس از مسجد جامع در سطح شهر، مسجد دیگری نیز وجود دارد که عملکردی در سطح محلات و یا در محدوده وسیع‌تری از آن قرار دارند. بالاخره مساجدی دیگر که مکان‌های ساده و کوچک‌تر را در خود جای می‌دادند و در سطح همسایگی و یا زیر محله شهری می‌توان از آنها یاد کرد.

ساختار شبکه‌های دسترسی در بافت‌های قدیم شهری، خود به خود و بدون طرح از پیش تعیین شده و به شکل تار عنکبوت توسعه یافته است. بازار شهر به عنوان محور اصلی و مراکز محلات به عنوان نقاط کلیدی، راه‌های ارتباطی را تحت الشاعع خود قرار داده و تعریف و نظم خاصی به آنها بخشیده‌اند به نحوی که تمام دسترسی‌های شهر به بازار و نیز راه‌های دسترسی محله به میدانچه منتهی می‌گردد.

در این ارتباط مساجد مهم شهر، از جمله مسجد جامع و مساجد محله‌ای دیگر عمده‌تاً در کنار محورهای اصلی، مراکز، محلات و یا مفصل‌های شهری قرار گرفته‌اند.^(۱)

۱ - ارتباط مسجد با سایر عملکردهای شهری

امروزه اوضاع کاملاً دگرگون شده است. مساجد معمولاً به صورت منفک از سایر عملکردهای شهری در کنار معبری قرار گرفته است و نسبت به سایر فعالیت‌ها مرکزیت و تسلطی را القا نمی‌کنند.

۱. حقیقت، غلامرضا، نقش متقابل مساجد و شهر از دیدگاه شهرسازی، مجموعه مقالات همایش معماری مساجد.

پس از ظهور انقلاب اسلامی، مساجد تا حدودی نه چندان مطلوب، نقش اصلی خویش را در رابطه با سایر فعالیت‌های اجتماعی بازیافتند. گرچه طی مدت کوتاهی قسمتی از فضای مساجد به محل صدور حواله انواع کالاها تبدیل شده بود، اما انجام بسیاری فعالیت‌های اجتماعی در آنها (از قبیل بسیج مستضعفین، کتابخانه، کلاس‌های درس، صندوق قرض الحسن، و ...) سبب شد تا مساجد به سمت ایفای نقش خویش، آن‌گونه که در خور آنهاست، گام بردارند.

چون غالب مساجد، به ویژه مساجد احداث شده طی دهه‌های گذشته، برای انجام فعالیت‌های اجتماعی طراحی نشده‌اند، به ندرت می‌توان به صورت جامع پاسخ‌گوی نیازهای اجتماعی باشند و غالباً با کمبود فضا مواجه بوده و ارتباط فضاهای فعالیت‌های مختلف از یک نظم و هماهنگی منطقی برخوردار نیستند که در طراحی جدید بایستی توجه جدی به آن مبذول شود.

نکته دیگر این‌که مجموعه مسجد و اطراف آن بایستی به صورتی طراحی شوند که نقش اصلی و محوری به مسجد واگذار شود و سایر فعالیت‌ها با رعایت سلسله مراتب و هماهنگی و هم‌جواری‌ها حول آن استقرار یابند.^(۱)

۲- مفهوم و تعریف برنامه‌ریزی شهری

برنامه‌ریزی شهری را می‌توان به صورت‌های گوناگون تعریف کرد. برنامه‌ریزی شهری عبارت از کوشش اندیشمندانه و سیستماتیک برای به کارگیری منابع و امکانات یک جامعه شهری به بهترین وجه و با صرفه‌ترین صورت ممکن خودکه راه به حفظ و نگهداری و همچنین ایجاد محیطی مرفه، سالم و دلپذیر برای زندگی آدمیان ببرد. برنامه‌ریزی شهری، یک فرآیند پوینده و گویاست، به دلیل آنکه روابط انسانی ویژگی‌های پویایی آن را تضمین می‌کند. در این نوع برنامه‌ریزی، با توجه به اقتصاد و عملکرد عوامل شهر، نحوه استفاده از اراضی شهر، محله‌بندی، مسکن، ترافیک، فضای سبز و غیره، و در این ارتباط با توجه به جمعیت و نقش شهر،

۱. نقی‌زاده، محمد، مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد.

مورد بررسی قرار می‌گیرد.^(۱) هدف از این نوع برنامه‌ریزی، تأمین رفاه شهروندان از طریق محیطی بهتر، مساعدتر، سالم‌تر و دلپذیرتر است. در واقع اگر اهداف این نوع برنامه‌ریزی تحقق یابد، مشخصه‌های زیست اجتماعی، اقتصادی و اجتماعی شهر هدف کلی پایداری را نشان می‌دهد. این درحالی است، که افلاطون نیز مکان شهری را چنین بیان کرده است:

«شهر جایی است که انسان‌ها برای نیل به عاقبتی شرافتمدانه، به‌طور مشترک در آن زندگی می‌کنند».

به‌طور کلی برنامه‌ریزی شهری شامل مجموعه‌ای از پیش‌بینی‌ها، جهت رسیدن به نتیجه مطلوب می‌باشد؛ این نتیجه نهایی براساس یک هدف اولیه تعیین می‌گردد و نهایتاً طرح، توصیف کننده فرآیندها و روش‌های مورد نیاز جهت رسیدن به هدف برنامه‌ریزی شده می‌باشد.

۳ - معضلات و مشکلات برنامه‌ریزی شهری و طرح‌های توسعه شهری در ایران

الف) مسائل و مشکلات نظری در طرح‌های توسعه شهری ایران

اقباسی از الگوی خطی مبنی بر فرآیند سه گانه «شناخت، تحلیل و طرح» که بر خردگرایی و مبانی منطقی نظریه کارکردگرایی استوار است. این الگوی نظری اصولاً دارای محدودیت‌های است که نمی‌تواند شناختی همه جانبه و دقیق از کلیات حیات شهری و تحولات آن به دست دهد.

ب) مسائل و مشکلات مربوط به حوزه فراشهری (منطقه‌ای - ملی)

نظام برنامه‌ریزی شهری ارتباط مستقیمی با نظام حکومتی و حوزه فرادست خود دارد و نمی‌تواند مستقل از سیستم عمل کند. وجود مسائلی همچون رشد جمعیت، مهاجرت‌های گسترده از روستا به شهر و کلان‌شهرها، بحران‌های مالی و وجود ساختارهای چندگانه اقتصادی، همگی در نظام شهری تأثیر می‌گذارد. بدون آنکه این نظام به تنها بی قدر به بررسی و تحلیل و یا تعیین تکلیف برای آنها باشد.

ج) مسائل و مشکلات نظام تهیه و تدوین طرح

تجربه برنامه‌ریزی در جهان به‌طور اعم و در کشورهای سویالیستی به‌طور اخص نشان داده است که پیش‌بینی دراز مدت برای اجزاء متنوع حیات اجتماعی کشور وجود ندارد.

۴ - مسائل و مشکلات نظام اجرایی و مدیریتی طرح

طرح‌های توسعه شهری بنا به ماهیت ذاتی‌شان، به عنوان فعالیتی با اهداف و وظایف خاص و شرح خدمات همسان و جدا از شرایط و امکانات مدیریت و اجزاء طرح شکاف و جدایی به وجود آید. تدوین و اجرای طرح با دو نظام متفاوت انجام می‌شود؛ از یک طرف تهیه به‌عهده کارشناسان خارج از نظام اجرایی است و اجرای طرح به‌عهده تشکیلات اداری و اجرایی است که کمتر با اهداف برنامه‌ریزی و روش‌های مطالعاتی به کار رفته در طرح، همخوانی دارد. همچنین ضعف نهادهای اجرایی محلی و محدودیت اختیار و مسئولیت آنها در روند تهیه، تصویب و اجرای طرح باعث رشد برنامه‌ریزی متمرکز و آمرانه شده است. چنین روندی مانع جلب همکاری در مشارکت نهادها و نیروهای محلی مؤثر در توسعه شهری می‌شود.

راهبرد توسعه شهری یا (CDS) stratjy development city

از زمان شکل‌گیری برنامه‌ریزی شهری به مفهوم امروزی آن، بیش از یک قرن می‌گذرد و در این مدت، اصول روش‌های آن دارای تغییر و تحولات زیادی شده است. متناسب با افزایش تجارب برنامه‌ریزان و دست‌اندرکاران توسعه شهری و همگام با رشد و تغییرات جوامع و تغییر نوع نیازهای افراد شهرنشین، کمیت و کیفیت برنامه‌ریزی‌های شهری و سایر طرح‌ها و برنامه‌های فرادست یا فرودست نیز تغییرات زیادی را به خود دیده و در این راستاگاه به اصلاح خود و یا حتی کنار گذاشتن یک دسته از طرح‌ها و جستجوی مفاهیم و روش‌های جدید، خواسته تا طرحی نو درافکند، تا شاید بتواند ضمن پاسخ‌گویی به نیازهای جامعه در حال، آینده‌ای مطلوب را پی‌ریزی نماید. نگاهی به سابقه طرح‌های شهری و برنامه‌ریزی‌های گذشته،

بیانگر این است که طرح‌های جامع و تفصیلی و در مرحله بعدی طرح‌های ساختاری و راهبردی هریک تا مدت زیادی شهرها را در گستره خویش قرار داده ولی به مرور زمان از نقش و اهمیت‌شان کاسته شده و جای خود را به رویکرد نوینی داده‌اند. یکی از این رویکردهای جدید در برنامه‌ریزی‌های شهری که توجه زیادی را به خود معطوف کرده، برنامه‌ریزی استراتژی توسعه شهری (*cds*) می‌باشد، رویکرد نوینی که از چشم‌انداز روش‌بازار بوده و بر مشارکت جمیع تأکید فراوانی دارد.

برنامه‌ریزی استراتژیک توسعه شهری هم‌اکنون در یک خط فرازی قرار گرفته که انتظار می‌رود تا در سال‌های آینده اکثر شهرهای جهان را دربر بگیرد و تبدیل به یک استراتژی فراگیر جهانی شود، تا پاسخ‌گوی نیازهای برنامه‌ریزی شهری باشد.

راهبرد توسعه شهری برنامه ایست با ماهیت راهبردی که توأم با بر تهیه و اجرای سند تأکید می‌کند و تدوین آن برپایه‌ی چشم‌اندازسازی مشارکتی صورت می‌پذیرد. مقصود، نوعی سند است که توسط بانک جهانی، مرکز سکونت‌گاه‌های انسانی سازمان ملل متحد و سازمان وابسته به آنها، یعنی ائتلاف شهرها پیشنهاد و ترویج گردیده است. سند مزبور و سیله‌ای است که در آن تکنیک‌های مشارکتی به کار گرفته شده و هدف اصلی آن تأمین توسعه پایدار شهری از طریق ایجاد ظرفیت اجتماعی برای چشم‌اندازسازی مشارکتی و اقدام همگانی می‌باشد. مبحث فقر شهری و اتخاذ سیاست‌های حمایت از اقشار فقیر و ارتقای وضعیت آنان در این سند جایگاه ویژه‌ای دارد. این سند برای آن تهیه شده، تا رشد شهرها متضمن عدالت اجتماعی نیز باشد که این امر از طریق همکاری و مشارکت افراد جامعه در راستای ارتقای کیفیت زندگی شهری همه‌ی شهروندان میسر می‌شود. براساس یک چشم‌انداز مشترک جهت ارتقای کیفیت اداره و مدیریت شهری، افزایش میزان سرمایه‌گذاری به منظور بالا بردن نرخ اشتغال و کاهش منظم و پایدار فقر شهری تدوین می‌شود.^(۱)

راهبرد توسعه شهری دارای خصوصیات زیر می‌باشد:

بیشتر فعالیت‌گر است تا کاربردگرا و با صراحتی بیشتر از برنامه‌های سنتی با تصمیم‌گیری و اجرای برنامه سر و کار دارد.

فرایند مدیریت‌گونه و ممتد مرور جرح و تعدیل سیاست‌گذاری است به دور از رهیافت‌های سنتی که یک وضعیت نهایی را برای آینده دور در نظر می‌گرفند. در این رهیافت بر مشارکت تأکید شده است، چه در تهیه و چه در مراحل پیشبرد و اجرای طرح.

یک ویژگی مهم و شرط موفقیت سیستم برنامه‌ریزی مبتنی بر رهیافت راهبردی، نرم‌پذیری و توان تطابق با شرایط ویژه مورد برنامه‌ریزی است.^(۱) این رهیافت، برنامه‌ریزی با مردم است نه صرفاً برنامه‌ریزی برای مردم. این نوع برنامه‌ریزی‌ها در پاسخ به جدایی برنامه‌ریزی از مردم و عدم محقق شدن طرح‌های چارچوب مدار جامع مطرح شده‌اند.^(۲)

● توسعه محله‌ای چیست؟

توسعه محله‌ای اولین و بهترین کوشش در همیاری و مساعدت همسایگان به یکدیگر از طریق به کارگیری عمل و نوآوری از طرف اشخاص و گروه‌ها جهت شناخت و حل مسائل یکدیگر در یک فضای محلی است. توسعه محله‌ای تلاشی برای بسیج و یک کاسه نمودن منابع و دارایی‌های اجتماعی - اقتصادی برای رفع کاستی‌ها و مشکلات همسایگان (فرد یا گروهی از ساکنان) با هدف ارتقاء سطح زندگی در سطح محله‌ای است.^(۳) در این چارچوب تلاش اصلی ساکنان محله شناخت و راه حل‌یابی در موضوعاتی همچون بی‌کاری، جلوگیری از گسترش جرم

۱. فصلنامه‌ی مدیریت شهری، شماره‌ی ۴، تابستان ۱۳۸۲، ص ۱۹؛ دانش‌پور.

۲. توسلی محمود، استراتژی توسعه‌ی شهری زابل.

NJPP1, 2007 : P2 .۳

و بزه کاری، مساکن بافت‌های فرسوده و ناپایدار، اوقات فراغت فرزندان و سایر مسائل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در سطح محله است. در توسعه محله‌ای یادگیری اجتماعی به همراه دسترسی به آموزش، فنی برای توانمندسازی اجتماعات محلی برای آگاهی از حقوق مدنی، اقدامات آگاهانه در سطح محلی و شهری خواهد بود.

شوراهما، کانون برنامه‌ریزی توسعه پایدار محلی هستند. برنامه‌ریزی و مقررات تعهدآور در مسئولین محلی آنها را تجهیز می‌کند، چهارچوبی را فراهم می‌سازد تا توسعه پایدار محلی، توسعه پایدار شهر و منطقه و سرانجام توسعه پایدار ملی تحقق یابد.

چنین رویکردی در جستجوی تعامل اجتماعی بوده و مشارکت بازیگران محلی را در دستور کار قرار داده است، تسهیل کننده و هماهنگ کننده بوده و کمتر به مداخلات کالبدی فضایی پرداخته و با نگاهی فرایندگرآ به پایداری تصمیمات در سطح مختلف خواهد انجامید. بنابراین توسعه پایدار شهری از طریق تصمیم‌گیری مشارکتی در سطح محلی امکان‌پذیر می‌گردد، زیرا این سطح مماس با نیازهای روزمره زندگی افراد است، در چنین شرایطی ساکنان شهر آن را متعلق به خود احساس می‌کنند و براین تصور خواهند بود که بافت و کالبد شهر، مدیران شهر و نظایر این‌ها، برطبق خواسته‌های آنها انتخاب شده است.^(۱)

جایگاه مساجد در توسعه محله‌ای (CDS) و نقش آن در دست‌یابی به چشم‌انداز ۲۰ ساله

بعد از بررسی طرح‌های توسعه شهری و ویژگی‌های مثبت طرح‌های توسعه محله‌ای، به اختصار جایگاه مساجد در رسیدن به طرح‌های توسعه شهری می‌پردازیم و نقش مسجد را در کسب اهداف توسعه شهری به کمک مساجد را تبیین می‌نماییم.

جایگاه مسجد در رسیدن به طرح‌های توسعه شهری بخصوص در راستای سند چشم‌انداز را می‌توان در چندین زمینه مورد مطالعه قرار داد.

۱. حاجی‌پور، خلیل، ص ۳۸ : ۱۳۸۵.

زمینه‌های تحقق اهداف چشم‌انداز از طریق اجرای برنامه‌های *CDS* با نقش محوری مساجد به قرار ذیل می‌باشند.

۱ - مشارکت: مسجد معمولاً جایگاه طرح مشکلات و نارسایی‌های اجتماعی است. به‌طور طبیعی حضور در چنین اماکنی، روح تعهد و دردمندی را در فرد و افراد می‌دمد. پرورش این رفتار پسندیده در اشخاص، خود نوعی مبارزه با روحیه‌ی بی‌تعهدی و بی‌تفاوتویی است؛ یعنی روحیه‌ای که هرگاه در افراد جامعه به‌ویژه نسل جوان پیدا شود، آسیب‌های اساسی بر پیکره امنیت آن جامعه وارد می‌گردد.

مشارکت: فرایندی است که طی آن افراد، گروه‌ها و سازمان‌ها در انجام طرح‌ها و برنامه‌ها با هم به صورت فعال همکاری می‌کنند.

تاژه‌ترین زمینه مشارکت «مشارکت شهروندان در اداره شهرهاست». این مشارکت یکی از الزامات زندگی شهری است و هنگامی تحقق می‌یابد که شهربنشینان از حالت فردی که صرفاً در مکانی به نام شهر زندگی می‌کنند درآیند و به «شهروند» تبدیل شوند.

به‌طور مکرر در بندهای مختلف چشم‌انداز به مسئولیت پذیری افراد و مشارکت آنان در صحنه‌های مختلف جامعه تأکید گردیده است و نشانگر اهمیت موضع در سندهای را نشان می‌دهد. در تمامی برنامه‌ها و طرح‌های کشور، در تمامی پروژه‌های مملکتی برنامه «بدون مردم» و بدون «مشارکت آنان» در تمامی زمینه‌ها شکست خورده می‌باشد، و برنامه‌ای موفق و پیروز و بازده بالا دارد که در تمامی زمینه‌های برنامه، حضور مردم و یا نمایندگان آن، در آن حضور داشته باشند.

مسجد به عنوان یک مکان عمومی و مردمی در طول تاریخ در حوادث ایام، همواره به صورت یک پایگاه برای حضور افراد و شهروندان بوده است. در طول تاریخ در بروز سختی‌ها و مشکلات به عنوان مکان هم‌فکری، جمع‌آوری نظریات، پیشنهادات، کمک به حل مشکلات را شاهد بودیم. نمونه عینی آن را در سده حاضر در کشورمان هنگام جنگ تحملی و مشارکت مردم در این زمانه را شاهد بودیم.

در جمع‌بندی از مشارکت بایستی خاطر نشان ساخت که مساجد به خصوص مساجد محله‌ای بسترساز مناسبی برای ایجاد مشارکت شهروندان در مسائل مختلف محله‌ای، شهری و ملی می‌باشد.

۲- نقش مسجد در امنیت اجتماعی: مسجد به عنوان یک مکان، از دو جلوه‌ی متفاوت برخوردار است. به عبارت دیگر، دوگونه‌ی رفتاری در این مکان ویژه متجلی می‌گردد، که در امر تعلیم و تربیت و جهت‌دهی رفتارهای فردی و جمعی افراد بسیار مؤثر است. جلوه‌ی ظاهری مساجد، رفتارها و اعمال و روابط پسندیده‌ی دینی و مذهبی و مقبول شرع و دین است. در حالی که در جلوه‌ی پنهانی مساجد، رفتارهای شخصیتی، غیرجمعی و کترلی رخ می‌دهد.^(۱)

مساجد با برخورداری از کارکردی امنیتی دین، نقش بهسزائی در مهار و از میان بردن آسیب‌های اجتماعی بهویژه در سطح محله‌ای ایفانموده و بدین ترتیب موجبات برقراری امنیت در محله‌ها و شهرها را فراهم می‌آورند.^(۲)

۳- تقویت و توسعه نهادهای منتخب برای اداره شهری و محله‌ای: تقویت و توسعه نهادهای منتخب برای اداره شهری و محله‌ای با توان اختیار بر منابع همراه با درک و ایفای نقش اداره خوب و مناسب محلات و مناطق شهری.

۴- کمک به برنامه‌ریزی انسان محور: کمک به برنامه‌ریزی انسان محور با توجه به نیازهای گروه‌های سنی و مذهبی، قومی و با موقعیت‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی در جهت ایجاد توسعه محله‌ای و شهری.

۵- نقش مساجد در آموزش‌ها (آموزش شهری): آموزش همراه با یادگیری اجتماعی فرهنگ شهری و شهرنشینی از سطوح پایین آموزشی برای زندگی بهتر.

۶- تقویت سرمایه‌های اجتماعی و انسانی: تقویت سرمایه‌های اجتماعی و انسانی با توانایی و مهارت مناسب و بالا برای تصمیم‌گیری و عمل در تعیین سرنوشت خود در شهر.

- ۷ - جلوگیری از کم رنگ شدن ارزش‌های فرهنگی محلات در مقابل تهاجم و نفوذ فرهنگ بیگانه و ارائه یک فرهنگ بومی و اصیل مردمی برگرفته از بطن جامعه به دنیا بیرون در پایان چشم‌انداز.
- ۸ - انتخاب، انتصاب، حمایت و گزینش افراد مصلح، بومی و مردمی محلات برای تصدی مسئولیت‌های محله‌ای و کمک به رشد محلات.
- ۹ - نقش مساجد در کمک به برنامه‌ریزی محله‌ای و شهری: مساجد با اولویت‌بندی در مشکلات موجود در محلات، برنامه‌ریزان را از اولویت‌گذاری سرمایه مطلع و آنان را به سمت هدف هدایت می‌نمایند.
- ۱۰ - نقش مسجد در عدم دگرگونی در بافت‌های قدیمی و اصیل و ریشه‌دار محلات همراه با رسم و رسومات اصیل آن و برخورداری جامعه از یک معماری بومی و غیربیگانه و ارائه شهرسازی اسلامی به منطقه و بین‌الملل.
- ۱۱ - زمینه‌ساز مشارکت بین نهادهای محله‌ای (هسته‌های مردمی) و مقامات محله‌ای با تسهیل‌گری مساجد: مشارکت مستقیم مساجد و دولت مرکزی برای ایجاد نهاد رسیدگی به مشکلات محله در داخل مساجد برای محلات شهری.
- ۱۲ - کمک به شناسایی بافت‌های مسئله‌دار توسط مساجد و سعی در جلوگیری و اصلاح اجتماعی و کالبدی بافت‌ها توسط مساجد.
- ۱۳ - کاستن از بار مسئولیت دولت در ارتباط با برنامه‌ریزی شهری.
- ۱۴ - مساجد به عنوان مرکز جمع‌آوری، سازماندهی و رهیافت پیشنهادی برای آبادانی محلات و در تقویت مؤسسات مردمی.
- تعیین کمیته‌ای در داخل مساجد برای بازبینی و نظارت بر طرح‌های اجرایی در سطح محلات.
- ۱۵ - کمک مساجد در افزایش مشارکت مردم با دولت و بالعکس به عنوان مبحثی که مدنظر کشورهای اسلامی همچون مالزی است و می‌تواند سر لوحه فعالیت‌های اجتماعی مساجد در راستای اهداف چشم‌انداز باشد.

۱۶ - کمک به شناسایی افراد آسیب‌پذیر جامعه و تسهیل در بازیابی هویت و پتانسیل خود همراه با حفظ صیانت شخصی افراد.

۱۷ - وجود مساجد به عنوان یک مکان جمعی خاطره‌انگیز برای ساکنین محلات و شهرها و به وجود آوردن و رونمایی از یک مکان‌ها به عنوان نمادهای شهری و معرفی شهرها و محلات برای دیگران و جذب زائرین و مسافران.

۱۸ - ارائه خدمات چندجانبه توسط مساجد محله‌ای و کار با نهادهای محله‌ای برای توسعه فراگیر جامعه: مؤسسات نهادی محله در راستای سیاست‌ها و برنامه‌ها و تحت حمایت و پشتیبانی مدیران شهر، ابتكارات توسعه محله‌ای را طرح و اجرا می‌کنند. این مؤسسه نهادی همانند الگوی سنتی آن؛ یعنی هیأت امناء مساجد که مسئولیت طرح‌ریزی توسعه مسجد، جمع‌آوری اعانه، اجرای طرح‌های توسعه، نگهداری، نهایتاً مدیریت امور مساجد را به عهده دارند.

این امورات را درخصوص عناصر دیگر محله از قبیل پارک محله‌ای به انجام می‌رساند و این الگو در سایر موضوعات مربوط به محله مانند انجام انتخابات مختلف، پروژه‌های عمرانی و... به عنوان ابتكارات توسعه محله‌ای مصدق خواهد داشت.

به طور کلی دستیابی به اهداف چشم‌انداز از تقابل و همکاری طرح‌های CDS (استراتژی توسعه شهری) که مهم‌ترین طرح آن توسعه محله‌ای در ایران است و با محوریت و اولویت قرار دادن مساجد را می‌توان اشاره نمود.

پیشنهادات

در این زمینه با توجه به وضعیت موجود و در راستای مقاله پیشنهاداتی ارائه می‌گردد:

● اجرایی نمودن طرح‌های مردمی و مشارکت جویانه طرح‌های توسعه شهری با CDS در نظام شهرسازی کشور.

● قرارگیری مساجد در کانون مکانی طرح‌های CDS در ایران و استفاده از این کانون برای ایجاد مشارکت و برنامه‌ریزی در زمینه شهرسازی در کشور.

- استفاده از رهبران، پیشوایان، امام‌های مساجد و متولیان خوشنام در محله که روحیه‌ای مطلع، پویا و بدون تعصب دارند برای تحقق اهداف چشم‌انداز از طریق برنامه‌ریزی محلات و CDS.
- سعی در ایجاد بانک اطلاعاتی در مورد خصوصیات و ویژگی‌های محله و منطقه شهری و کمک به دولت در زمینه‌های شناخت برای سرمایه‌گذاری و تسهیل در مکان‌یابی بهینه منابع در راستای حداکثر بازدهی آن و تهیه نقشه اطلاعاتی مساجد در شهرها.
- مساجد در طول برنامه چشم‌انداز باید به ظرفیت‌سازی در زمینه توسعه محلی اهتمام بگمارند.
- برنامه‌های مسجد برای افزایش سرمایه اجتماعی محلات گام بردارد و در جهت توامندسازی افراد جامعه شهری سمت و سو داشته باشد.
- تشکیل ستادهای حفاظت اجتماعی در مساجد، شهرها و محلات شهری، از امنیت و نیازهای اجتماعی جامعه توسط خود شهروندان حفاظت شود و سیستم دفاعی و امنیت شهری و محله‌ای در مقابله با هرگونه ناامنی و نابسامانی اجتماعی ایجاد می‌گردد.
- مکان‌ها و فضاهای قدسی را با مشارکت مردم توسعه دهیم.
- توجه دولت به محلات و برنامه‌ریزی در سطح پایین و تغییر نگرش از دیدگاه آمرانه به دیدگاه سازنده مشارکتی.
- ایجاد قوانین و دادن اختیارات لازم به متولیان مردمی در سطح محلات.
- ایجاد مساجد در مرکز محلات با تنوع کاربری‌های اطراف خود و متناسب با حریم مساجد برای قرارگرفتن در بطن امورات مردم و حس این مکان توسط ساکنان محله.
- در مکان‌یابی مساجد جدید طوری ملاحظه‌گردد که هزینه‌های بالای ساخت و ساز بالاترین بازدهی و مناسب‌ترین مکان و بهترین نتیجه را برای محلات در برگیرد.
- استقرار نظام مدیریت انتخابی (شوراهای اسلامی شهر و محله)، غیرمت مرکز و محلی در برنامه‌ریزی، اجرا و نظارت بر طرح‌های توسعه شهری در شهرسازی کشور.

نتیجه‌گیری

شهرهای کشور و نظام شهرنشینی کنونی به دلیل مشکلات و معضلات به وجود آمده در شهرها و عدم جوابگوی طرح‌های توسعه شهری متداول (طرح‌های تفضیلی و جامع) در آن و غیرواقع بودن با شرایط کشور (طرح‌های شهری کنونی منشأ خارجی دارند) و از سویی به دلیل مشکلات اجرایی، مدیریتی در سطح طرح‌های توسعه شهری کنونی و عدم جواب‌دهی به مسائل شهرنشینی و بروز مشکلات فراوان شهری در ایران گشته‌اند.

برای دست‌یابی به کشور آباد و توسعه یافته وجود شهر و نظام شهرنشینی سالم از پایه‌های اساسی و ضروری آن می‌باشد. در این بین با بروز طرح‌های استراتژی توسعه شهری یا *CDS* در ایران با توجه به خصوصیات و ویژگی‌های منحصر به فرد آن و توجه به نقش مردم و مشارکت آنها در امر برنامه‌ریزی شهری می‌توان از این طرح‌ها به دلیل واقع‌گرانه بودن و خصوصیات منطبق با کشور به عنوان طرح‌های کامل در زمینه توسعه و آبادانی شهرهای کشور قلمداد نمود. در راستای سند، برای دست‌یابی و کسب موقعیت ممتاز منطقه‌ای و بین‌المللی داشتن محیط شهر و نظام شهرنشینی سالم و توسعه یافته از اولویت‌های پایه آن به حساب می‌آید. برای حصول و رسیدن به این اهداف اجرای طرح‌های *CDS* و مکان اجرای آن از مقدمات اولیه می‌باشد.

طرح‌های *CDS* برای رسیدن به نتیجه مطلوب و زمینه‌ساز مشارکت مردم در آبادانی محلات و مناطق شهری خود لازم و نیاز به مکان عمومی و جمعی مشترک نیاز دارند که در این بین «مسجد» را به دلیل ماهیت قدسی و معنوی و اعتبار، اهمیت، علاقه و سبقه تاریخی که در زمینه همیاری و اتحاد مردم ایفا نموده‌اند، را به عنوان بهترین مکان برای پیش زمینه اجرا، کامل‌ترین طرح‌های شهرسازی معرفی می‌گردد. در این بین با انجام و ایجاد این طرح‌ها در طول برنامه ۲۰ ساله کشور و با رسیدن به محلات سالم و آباد و توسعه یافته که در پس خود زمینه‌ساز شهرهای کامل و پایدار را در پی دارد و در نهایت منجر به ایجاد جامعه اسلامی کامل، توسعه یافته، پیشرفت‌هه با محیط زندگی با کیفیت بالا و مردمان سالم را در پی خود خواهد داشت، می‌توانیم یکی از زمینه‌های تحقق سند چشم‌انداز ۲۰ ساله کشور را با کمک مساجد محقق نماییم.

منابع و مأخذ

- ۱- استادی و علی اقدم، مقاله: نقد طرح‌های تفضیلی در ایران، ۱۳۸۶، تهران.
- ۲- اسماعیل‌زاده، حسن، مقاله: حقوق شهری و مشارکت در اداره امور شهر، ۱۳۸۵.
- ۳- باقری، اشرف السادات، شهر و عدالت اجتماعی، تهران، ۱۳۸۲.
- ۴- پهلوانی، عباس، مجموعه مقالات شهرسازی، توسعه محله‌ای در ایران، ۱۳۸۶، تهران.
- ۵- سند چشم‌انداز ۲۰ ساله جمهوری اسلامی ایران و سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه.
- ۶- صالح، حمید، مقاله شهر و مسجد، دومنین همایش معماری مساجد در ایران، تهران.
- ۷- عارفی، محمد، مقاله: نقش مسجد در امنیت اجتماع محله‌ای، تهران، ۱۳۸۳.
- ۸- کرمی، محمد، مقاله: توسعه محله‌ای در ایران و ضرورت توجه به آن، ۱۳۸۶، تهران
- ۹- مجموعه مقالات اولین و دومین دوره همایش معماری مساجد در ایران.
- ۱۰- مجموعه مقالات همایش توسعه محله‌ای در ایران، تهران، ۱۳۸۳.
- ۱۱- مهدی‌زاده، جواد، ضرورت بازنگری در طرح‌های توسعه شهری، تهران، ۱۳۸۲.
- ۱۲- میرفندرسکی، محمدامین، مقاله: مسجد به مثابه اندامی از شهر، ۱۳۷۹.

استفاده از سایتها زیر:

1. [www.parandehsfyd](http://www.parandehsfyd.com)
2. www.civilica.com
3. www.sbu.ac.ir

کارکرد سیاسی مسجد در اندیشه امام خمینی^(۱)

□ زینب السادات حسینی^(۱)

چکیده

دین اسلام به تمامی نیازهای فردی و اجتماعی انسان توجه کرده است و برای همه ابعاد زندگی بشر در زمینه‌های اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی، راه کارهایی را پیش روی آدمی قرار می‌دهد که عمل به آن سعادتمندی حیات اجتماعی را به دنبال خواهد داشت. لذا معمار کبیر انقلاب اسلامی به عنوان پرورش یافته این مکتب، در حوزه اندیشه سیاسی، ابتدا اسلام ناب محمدی صلوات الله علیه و آله و سلم را تبیین و نظریه پردازی کرد و سپس از مساجد به عنوان محل عملیاتی نمودن این اندیشه بهره برده نتیجه منطقی و عملی آن، سرنگونی رژیم طاغوت و استبداد استکبار جهانی در ۲۲ بهمن سال ۱۳۵۷ بود.

از آنجاکه پیروزی انقلاب اسلامی ایران به عنوان مهم‌ترین و قایع اواخر قرن بیستم در جهان، به لحاظ حاکمیت سیاسی، فروپاشی نظام دو قطبی را به دنبال داشت، اندیشه حضرت امام رهبر انقلاب اسلامی مورد توجه اندیشمندان و سیاستمداران سراسر دنیا قرار گرفت. چراکه تاریخ سراغ ندارد بعد از حکومت رسول اکرم صلوات الله علیه و آله و سلم و حضرت علی علیهم السلام یک شخصیت

۱. استادیار دانشگاه مازندران.

دینی و روحانی برای احیای سنت پیامبر اسلام ﷺ در صدد به دست گرفتن قدرت سیاسی باشد. البته ائمه معصومین علیهم السلام بعد از حضرت علی علیهم السلام، به دلیل استبداد داخلی چندان فرصتی و یا هیچ فرصتی برای تشکیل حکومت اسلامی نداشته‌اند.

از منظر امام توجه به بعد عبادی مساجد سبب شد تا به تدریج نقش سیاسی مساجدها در طول تاریخ به فراموشی سپرده شود. به گونه‌ای که در افکار عمومی، دخالت روحانیت در امور سیاسی بسیار مذموم بوده است. شکستن چنین بدعتی که سالیان سال بر جهان اسلام حاکم بود، پدیده نادر و منحصر به فرد است که مهم‌ترین پیامد آن برای جهانیان، «پیوند دین و سیاست» می‌باشد.

مقدمه

مقاله حاضر تلاش دارد تا کارکرد مساجد در جوامع اسلامی، به ویژه نقش آن را در پیروزی انقلاب اسلامی ایران از دیدگاه امام خمینی رهبر اسلام مورد بررسی قرار دهد. از منظر آن حضرت، مساجد محل تجلی ابعاد متفاوت و گسترده دین اسلام است، در این خصوص می‌توان به اقامه نماز و برگزاری مراسم‌های مختلف در مساجد سراسرکشی و حضور وحدت‌بخش مردم در آن اشاره کرد. در واقع در اندیشه حضرت امام رهبر اسلام، نقش مسجد به لحاظ سیاسی و تحولات اجتماعی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و غفلت جوامع اسلامی از تأثیر سیاسی مساجد، عمدت‌ترین عامل مشکلات مسلمانان در تاریخ معاصر می‌باشد، چه، مسائل و مضلات و تمامی گرفتاری‌های جوامع اسلامی به خصوص در دو قرن اخیر، تنها در اثر توجه به بعد عبادی مسجد بوده که نتایج آن، سلطه استعمارگران بر سرزمین‌های اسلامی و غارت منابع دنیای اسلام گردید.

واژگان کلیدی: امام خمینی رهبر اسلام، مسجد، سیاست، مردم.

پیروزی انقلاب اسلامی موجب احیای آرمان‌های اسلام ناب شد که می‌توان به مواردی چون عینیت دین و سیاست، کوشش برای استقرار حکومت اسلامی، عدالت‌خواهی، نوسازی قدرت سیاسی براساس معیارهای اسلامی، زدودن زنگارهای عزلت‌گرایی و گوشنهنشینی از

اسلام، تأکید بر آزادی خواهی، پیشرفت در عرصه‌های علمی و صنعتی، معنویت خواهی، احیای انسانیت انسان و استقلال طلبی اشاره کرد. ظاهراً شناخت همه ابعاد و مبانی نظری بیان شده به شکل کلان در این مقاله قابل بررسی نیست. از این رو، نگارنده برآن است تا کارکرد سیاسی مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی و تداوم آن را در اندیشه بنیانگذار انقلاب اسلامی تحلیل نماید.

اندیشه سیاسی

اندیشه در لغت به معنای فکر، تفکر و تأمل است^(۱) و نوعی فعالیت ذهنی انسان عاقل محسوب می‌شود که در جهت کشف نادانسته‌ها صورت می‌گیرد و در معنای خاص، تفکری است که دارای ویژگی‌هایی چون انسجام منطقی، قابلیت استدلال و دارای مبانی است. به بیان دیگر، هرگونه تفکر یا تلاش ذهنی منطقی، منسجم و دارای مبانی و چارچوب را اندیشه می‌نامیم.^(۲) اما اندیشه سیاسی، مجموعه‌ای از آراء و عقایدی است که به شیوه‌ای عقلانی، منطقی و مستدل، فراتر از آراء و نظرهای شخصی می‌باشد که درباره چگونگی سازمان دادن به زندگی سیاسی مطرح می‌گردد و اندیشمند سیاسی کسی است که از عقاید خود، به شیوه‌ای عقلانی، منطقی واستدلایی دفاع نماید، به گونه‌ای که اندیشه‌های او دیگر صرفاً آراء و دیدگاه شخصی به شمار نرود.^(۳)

درباره تعریف اندیشه سیاسی نظرهای متفاوتی ارائه شده است. به نوشته مؤلف کتاب فهم نظریه‌های سیاسی، اندیشه سیاسی بدون محرك به وجود نمی‌آید و به طور کلی، اندیشمند سیاسی همیشه از مشاهده نوعی بی‌نظمی و مشکل، کار خود را شروع می‌کند و بعد از شناخت علل آن به جست‌وجوی رفع مشکل می‌پردازد و در نهایت طرح خود را برای درمان معضلات ارائه می‌دهد.^(۴) برخی نیز بر این باورند، نحوه تبیین وضع موجود و درک صحیح علل و چرائی

۱. معین، ۳۷/۱.

۲. فوزی، ۱۳ - ۱۴.

۳. بشیریه، ۱۶ - ۱۷.

۴. اسپریگنر، ۴۲ - ۶۶.

۵۲۵ بخش سوم؛ مقالات / فصل سوم؛ مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / کارکرد سیاسی مسجد...

مشکل، از مراحل مهم یک اندیشه است که در بررسی آن، جهانبینی و دیدگاه انسان‌شناسی نظریه‌پرداز از اهمیت زیادی برخودار است.^(۱) بنابراین، در یک تحلیل منطقی می‌توان گفت مبانی یک اندیشمند سیاسی نقش بسیار مهمی در حل بحران‌های سیاسی - اجتماعی جوامع دارد.

مبانی سیاسی دین

مبانی جمع مبنا و به معنای بنا نهاده، بنا شده، بنیاد و شالوده، بنیان و اساس است^(۲) و منظور از مبانی در اینجا همان تعلیمات دینی؛ قرآن و سنت و سیره مucchomien علی‌الله می‌باشد که پایه، شالوده و اصول اندیشه‌های سیاسی امام از آنها نشأت گرفته است.

امام خمینی^{ره} در تبیین اهداف سیاسی به جهان هستی، جایگاه انسان در آن و رسالت و وظیفه آدمی نسبت به اجتماع توجه ویژه‌ای دارد. از همین رو سیاست را به اقسام شیطانی، تک‌بعدی و اسلامی تقسیم می‌کند.^(۳)

در اندیشه امام^{ره} از آنجاکه اسلام دینی کامل، جامع و جاودانه است، برای تمام امور مربوط به زندگی بشر اعم از فردی و اجتماعی، مادی و معنوی، فرهنگی، سیاسی، نظامی و اقتصادی برنامه دارد و از هیچ نکته تأثیرگذار، هرچند بسیار ناچیز در تربیت انسان و پیشرفت‌های مادی و معنوی او غفلت نکرده است، لذا ساختار اداره امور کشور باید براساس احکام اسلامی تدوین گردد. زیرا اسلام برای تحقق عدالت و برپایی قسط و به سعادت رساندن انسان آمده است.^(۴) برخلاف دیدگاه برخی مؤرخان و اندیشمندان سیاسی معاصر درباره آین اسلام، به اعتقاد امام؛ غالب احکام آخرین دین الهی، حکومتی است و حتی در خصوص احکام عبادی فردی چون نماز تأکید شد که به صورت اجتماعی و جمعی و به جماعت در مساجد برگزار شود.

۱. فوزی، ۱۵.

۲. معین، ۳۷۷۷/۳.

۳. صحیفه نور: ج ۱، ص ۶۵؛ ج ۱۳، ۲۱۷-۲۱۸.

۴. همان، ج ۲۱، ص ۱۷۶؛ امام خمینی^{ره}، شؤون و اختیارات ولی‌فقیه: ص ۲۴-۲۷.

از همین رو، شعار جدایی دین از سیاست را از تبلیغات استعماری دانسته و طرح و تبلیغ گسترده این شعار توسط دول استعماری از آنرو می‌باشد تا ملت‌های مسلمان را از دخالت در سرنوشت خویش باز دارند. بنابراین، در یک تحلیل عقلانی و منطقی می‌توان گفت امام ره با تعریف خاص از دین و سیاست، آن دوراً واحد و عین یکدیگر دانسته و همواره در عرصه‌های علمی، سیاسی و مطبوعاتی اسلام را دین سیاست معرفی می‌کرد و خطاب به تمامی انسان‌ها و به ویژه مسلمانان این موضوع را یادآوری می‌کردند:

«هر کس که کمترین تدبیری در احکام حکومتی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اسلام دارد، چنین کس اگر گمان کند که دین از سیاست جداست نه دین را شناخته و نه سیاست را». ^(۱)

«در واقع برداشت جدایی دین از سیاست بیانگر آن است که اسلام را بد معرفی کرده‌اند. زیرا سیاست مُدُن از اسلام سرچشمه می‌گیرد و این دین تمامش سیاست است ^(۲) به گونه‌ای که حتی مسائل سیاسی اسلام بیش از امور عبادی آن می‌باشد». ^(۳)

در این باره امام ره با استناد به روش پیامبر اسلام صلوات الله عليه و آله و سلم نسبت به امور داخلی مسلمین و مسائل خارجی اسلام تأکید دارد، مسوّلیت‌های بزرگ شخص رسول اکرم صلوات الله عليه و آله و سلم، مبارزات سیاسی آن حضرت است و شهادت امیر المؤمنین عليه السلام و نیز قیام عاشورا و همچنین حبس، شکنجه، تعیید، مسمومیت و شهادت ائمه معصومین عليهم السلام، همه در جهت مبارزات سیاسی بوده است. بدین ترتیب، مبارزه و فعالیت‌های سیاسی علیه ظلم و ستم بخش مهمی از مسوّلیت‌های مذهبی پیروان آیین اسلام می‌باشد. ^(۴)

۱. امام خمینی ره، تحریرالوسیله: ج ۱، ص ۲۴۳. ۲. صحیفه نور: ج ۱، ص ۶۵.

۳. همان، ج ۴، ص ۱۰۷. ۴. همان، ج ۴، ص ۳۳.

به بیان بهتر و دقیق‌تر در اندیشه بنیانگذار جمهوری اسلامی تا شرک و کفر است، مبارزه هست و تا مبارزه است ما هم هستیم^(۱) و در این راستا، مساجد مهم‌ترین مرکز مبارزه مسلمانان است. لذا هشدار می‌دهد مسجد سنگر است، سنگرها را پر کنید، زیرا شیاطین از مساجد می‌ترسند.^(۲)

به نظر می‌رسد حضرت امام ره با آگاهی از تأثیرگذاری مساجد و معابد در تحولات سیاسی و اجتماعی در طول تاریخ، آگاهی دقیقی داشت، از همین‌رو برای مساجد‌ها جایگاه ویژه‌ای در مبارزه سیاسی قائل بود.^(۳)

بنابراین، در اینجا اشاره به تاریخچه مساجد و نقش آن در گسترش اسلام خالی از لطف نیست.

مسجد و گسترش اسلام

مسجد به عنوان محل عبادت خداوند، از همان آغاز آفرینش انسان، نقش بسیار مهمی در حیات بشری داشته است. پس از هبوط حضرت آدم علیه السلام به زمین، خداوند مکان مسجدالحرام در شهر مکه را به درخواست آن حضرت، مرکز طواف وی قرار داد^(۴) و پس از طوفان حضرت نوح علیه السلام، حضرت ابراهیم علیه السلام نیز از طرف خداوند مأمور شد تا بنای مسجدالحرام را به همراهی فرزندش اسماعیل علیه السلام احیا کند.^(۵)

۱. همان، ج ۲۰، ص ۱۳۵.

۲. همان، ج ۱، ص ۱۴۷ و ۱۹۰ و ۲۰۰؛ ج ۸، ص ۵۷ و ۹۲؛ ج ۱۰، ص ۲۱۶؛ ج ۱۲، ص ۱۴۸ و ۱۴۹.

۳. همان، ج ۱۰، ص ۲۱۶؛ ج ۷، ص ۱۲۷ و ۲۱۷؛ ج ۲۰، ص ۲۷.

۴. بلعمی، ج ۱، ص ۲۳۹؛ مستوفی: ۲۱-۲۲.

۵. بقره: ۱۲۱؛ نهج البلاغه: ۲۲۷، خ ۱۹۲؛ بلعمی: ج ۱، ص ۲۴۰؛ مستوفی: ۲۳ و ۳۱؛ ابن خلدون، مقدمه، ج ۱، ص ۶۹۰.

براساس گزارش تاریخی، خانه خدا در شهر مکه از جمله مراکز بزرگ عبادی مورد توجه اقوام و ملل مختلف در طول تاریخ بوده است. به نوشته مسعودی، پادشاهان ایران هدایای چون زیورآلات بسیار ارزشمندی برای مسجدالحرام تقدیم می‌کردند. گویا عده‌ای در زمان خلیفه دوم پیشنهاد مصرف آن را جهت سپاه اسلام داده بودند اما امام علی^ع به عمر بن خطاب یادآوری و تأکید کردند که از مصرف آن خودداری نموده و مانند خداوند و پیامبر، زیورآلات و زیورکعبه را به حال خود رها کند.^(۱)

پس از بعثت پیامبر^{صلی الله علیہ وساتھے}، نقش مسجدالحرام در گسترش اسلام از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. در این خصوص دیدار رسول خدا^{صلی الله علیہ وساتھے} با زائران خانه خدا که منجر به پیمان عقبه اول و دوم و سپس مهاجرت آن حضرت به شهر مدینه و تشکیل اولین حکومت اسلامی^(۲) گردید، به لحاظ تحلیل تاریخی قابل تأمل است.

تغییر قبله از بیت المقدس به مسجدالحرام در سال سوم هجری و اقدام پیامبر^{صلی الله علیہ وساتھے} در انجام مراسم حج عمره که نتایج آن منجر به صلح حدیبیه شد،^(۳) همچنین مراسم حجه‌الوداع و احیای سنت ابراهیمی توسط رسول گرامی اسلام^{صلی الله علیہ وساتھے} از مهم‌ترین وقایع و حوادث تاریخ صدر اسلام است که به لحاظ سیاسی و اجتماعی، تأثیر عمدی‌ای در گرایش مردم به اسلام داشت. به نظر می‌رسد کارکرد سیاسی - اجتماعی مساجد در جلب قلوب مردم به سوی رسول خدا^{صلی الله علیہ وساتھے} سبب شده بود تا برخی از منافقان در صدد برآمدند با استفاده ابزاری از نام «مسجد»، این مرکز بسیار مهم اسلامی را پایگاه توطئه علیه اسلام و مسلمانان قرار دهند. در این باره تأسیس مسجد ضرار و دعوت از پیامبر^{صلی الله علیہ وساتھے} جهت اقامه نماز به منظور افتتاح مسجد

۱. نهج البلاغه: ص ۴۹۶، ح ۲۷۰.

۲. طبری: ج ۴، ص ۸۹۲ و ۸۹۶ و ۹۰۲ و ۹۰۶؛ یعقوبی: ج ۱، ص ۳۹۵-۳۹۸؛ ابن‌اثیر: ج ۱، ص ۱۰۸-۱۱۷؛ ابن خلدون، العبر: ج ۱، ص ۴۰۰-۴۰۳.

۳. طبری: ج ۴، ص ۹۲۸ و ۹۲۹ و ۹۴۱ و ۹۴۳؛ یعقوبی: ج ۱، ص ۴۰۱ و ۴۱۳-۴۱۴؛ ابن‌اثیر: ج ۱، ص ۱۲۱ و ۱۲۳ و ۱۲۴-۲۲۸؛ ابن خلدون، العبر: ج ۱، ص ۴۳۰-۴۳۲.

قابل ذکر است.^(۱) در واقع حضرت امام خمینی^{ره} با اتكا بر چنین بر چنین تجربه‌ای در تاریخ اسلام، غفلت از مساجد را برای جهان اسلام زیان‌بار و آن را عامل عمدۀ سلطه بیگانگان بر کشورهای اسلامی دانستند.^(۲)

واقعیت‌های تاریخی حکایت از آن دارد که کارکرد سیاسی - اجتماعی مسجد محدود به تاریخ صدر اسلام نبوده است. بعدها که مسلمانان داخل سرزمین‌های ایران و امپراتوری روم شرقی شدند، براساس اولین و ضروری‌ترین نیازشان به بنای مسجد همت گماشتند. چه، مسجد علاوه بر جایگاه علمی و عبادی مسلمانان مرکز تصمیم‌گیری‌های مهم و حل مسائل و مشکلات اجتماعی آنان هم بوده است. زیرا آن‌گونه که تاریخ نشان می‌دهد مساجدها نقش بسیار مهمی در برقراری وحدت مسلمانان داشته‌اند.

در تاریخ معاصر جهان نیز نقش مساجد در گسترش اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار می‌باشد. در این خصوص میتوان به اهتمام مراجع مسلمانان چون حضرت آیت‌الله بروجردی^{ره} در تعیین امام جماعت یا ویژگی‌های بر جسته علمی و اخلاقی مانند شهید بهشتی^{ره} برای مساجد کشورهای اروپایی اشاره نمود. گویا کارکرد تبلیغی و سیاسی مسجد است که دولت‌های حاکم بر اروپا را ب آن داشت تا به رغم شعار دموکراسی و آزادی، مانع احداث مسجد توسط مسلمانان در کشورشان شوند. در این باره محدودیت غیرمنطقی اجتماع مسلمانان در مساجد و چه بسا تخریب آن در کشورهای غیرمسلمان تأمّل برانگیز است. ظاهراً نقش مهم مسجد در معرفی تفکر اسلامی به مردم اروپا سبب شد تا سیاستمداران غربی برای این‌که برنامه‌های ضد اسلامی‌شان - معرفی اسلام به عنوان دین بنیادگرا و مسلمانان به عنوان تروریست - در افکار عمومی اروپا با چالش جدی رو به رو نشود، مجبور به اتخاذ سیاست محدودیت اجتماع بیش از حد مسلمانان در مساجد می‌شوند، چه، مسجد به عنوان مکان برگزاری نماز جماعت و مراسم مذهبی، پایه و شالوده حرastت از احکام اسلام می‌باشد. به بیان بهتر، مسجد و اقامه نماز دوری

۱. طبری: ج ۴، ص ۱۲۴۱ - ۱۲۴۲؛ ابن‌اثیر: ج ۱، ص ۳۴۲.

۲. صحیفه نور: ج ۱، ص ۱۳۰ و ۱۷۶ و ۲۰۰.

یک سکه و لازم و ملزم هم هستند. به همین دلیل اسلام نماز را ستون دین و از ارکان اصلی و مهم دیانت معرفی کرده است. از همین‌رو، پیامبر گرامی اسلام و ائمه معصومین علیهم السلام به اقامه نماز جماعت تأکید فراوان دارند.

مساجد، اقامه نماز و سیاست

در آیات قرآن کریم به اقامه نماز به صورت جماعت تصریح نشده ولی از آنجا که سنت، مبین قرآن است، پیامبر علیه السلام و به تبع ایشان ائمه معصومین علیهم السلام با توجه به فحوای خطابات قرآنی که به سمت تشویق و ترغیب بر اقامه آن به صورت جماعت می‌باشد، بر آن بسیار تأکید نموده‌اند؛ زیرا خداوند، آنچاکه می‌خواهد تکلیف آحاد جامعه و ظایف شخصی افراد را معین نماید با صیغه جمع، بندگان را مورد خطاب قرار می‌دهد: **﴿أَقِيمُوا الصَّلَاةَ...﴾**^(۱) و نیز در جامعه اسلامی مؤذن به تبع از سنت و سیره نبی مکرم اسلام موظف است به هنگام اوقات پنج‌گانه نماز با اذان خود خصوصاً با عبارت: **﴿حَيَّ عَلَيِ الصَّلَاةَ﴾**، مؤمنان را دعوت به جماعت کند و بر مسلمانان است با توجه به جملات آغازین نماز:

﴿إِيَّاكَ تَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ * اهِدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ * صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ...﴾^(۲).

«ما را به راه راست هدایت فرما. راه آنان که گرامی شان داشته‌ای نه [راه]

مغضوبان و نه [راه/ گمراهان].

و جملات پایانی آن: **﴿السَّلَامُ عَلَيْنَا...﴾** و **﴿السَّلَامُ عَلَيْكُمْ...﴾**، این دعوت آسمانی را اجابت نماید. تا بدین وسیله از فردگرایی، تکروی و انزواطی که در اسلام جایگاهی ندارد، پرهیز نموده و زمینه برای اعتصام به «حبل الله متین» فراهم آورند.

همچنین آیه «إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ»^(۱) که استعانت از خداوند به طور جمع و مطلق بیان گردیده، می‌تواند قرینه‌ای بر استنباط معصومین علیهم السلام بر اقامه نماز به طور جماعت باشد. در واقع اطلاق عمومیت آن بیان‌گر استعانت از خداوند جهت انجام کلیه اعمال صالح است. بنابراین، در تحلیل منطقی و عقلاتی می‌توان گفت رفع مشکلات شخصی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و هر آنچه که یک جامعه زنده و پویا به آن نیازمند می‌باشد، در زمرة اعمال صالح تلقی می‌شود. از همین رو حضرت امام زین العابد ع با اتکا بر قرآن و سنت به مسلمانان هشدار می‌دهد؛ نماز را در مساجد بخوانید که نماز بالاترین فریاده است.

توجه به وسعت معانی آیات:

«فِيْ يُبُوتِ أَذْنَ اللَّهَ أَنْ تُرْفَعَ وَيُدْكَرْ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْأَصَالِ. رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَنَقَّلُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ». ^(۲)

در خانه‌هایی که خدا رخصت داده که [قدر و منزلت] آنها رفعت یابد و نامش در آنها یاد شود در آن [خانه]ها هر بامداد و شامگاه او را نیایش می‌کنند. مردانی که نه تجارت و نه داد و ستدی آنان را از یاد خدا و برپا داشتن نماز و دادن زکات به خود مشغول نمی‌دارد و از روزی که دلها و دیده‌ها در آن زیر و رو می‌شود، می‌هراسند».

روشن می‌نماید یکی از مصادیق یقینی «بیوت»، مسجد می‌باشد.^(۳)

در این خصوص آیه:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِي لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاصْبِرُوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ». ^(۴)

۱. فاتحه: ۵

۲. نور: ۳۶ - ۳۷.

۳. طباطبائی: ج ۱۵، ص ۱۳۶؛ مکارم شیرازی: ج ۱۴، ص ۴۸۲.

۴. جمعه: ۱۱.

«ای کسانی که ایمان آورده‌اید، چون برای نماز جمعه ندا در داده شد به سوی ذکر خدا بشتایید و دادوستد را واگذارید اگر بدانید این برای شما بهتر است.»

و نیز اطلاق واژه «کثیراً» در آیه:

﴿وَ مَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا﴾.

«و مساجدی که نام خدا در آنها بسیار بردگ می‌شود.»

حکایت از تأثیر مسجد بر اوضاع سیاسی و اجتماعی، و فرهنگی جهان اسلام دارد.

امام صادق علیه السلام در تبیین آیات الهی در ترغیب به نماز جماعت می‌فرماید:

«الصلاۃ فی جماعت تفضل علی کل صلاۃ الفرد (الفذ) بأربعة و عشرين

درجة؛ تكون خمسة و عشرين صلاۃ». ^(۱)

«نمازی که با جماعت خوانده شود، ۲۴ بار برتر از نمازی است که به تنها بی-

خوانده شود. [بنابراین، یک نماز با جماعت، ۲۵ نماز است.]

به نظر می‌رسد چنین برتری و امتیاز صرفاً به دریافت پاداش اخروی نمازگذار محدود

نمی‌شود، بلکه به نقش و نتایج مطلوب اقامه نماز جماعت برای جامعه اسلامی توجه دارد.

و امام رضا علیه السلام در فلسفه اقامه نماز جماعت می‌فرماید:

«إِنَّمَا جَعَلْتُ الْجَمَاعَةَ لِلَا كُونَ الْأَخْلَاصَ وَالتَّوْحِيدَ وَالإِسْلَامَ وَالْعِبَادَةَ لِلَّهِ

إِلَّا ظَاهِرًا مَكْشُوفًا مَشْهُورًا لَأَنَّ فِي إِظْهَارِ حَجَّةِ عَلَى أَهْلِ الشَّرْقِ وَالْغَربِ

اللَّهُ وَلِيَكُونَ الْمَنَافِقُ وَالْمَسْتَحْفُ مَؤْدِيًّا لِمَا أَفْرَى بِهِ يَظْهَرُ الإِسْلَامُ وَالْمَرَاقِبَةُ،

وَلِيَكُونَ شَهَادَاتُ النَّاسِ بِالإِسْلَامِ بَعْضَهُمْ لَبْعَضٌ جَائِزَةٌ مُمْكِنَةٌ، مَعَ مَا فِيهِ

مِنَ الْمَسَاعِدَةِ عَلَى الْبَرِّ وَالنَّقْوِيِّ وَالرِّجْرُ عَنْ كَثِيرٍ مِنْ مَعَاصِي

اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ». ^(۲)

«نماز جماعت از آن رو وضع شده است تا اخلاص و توحید و اسلام

۱. حر عاملی: ج ۵، ص ۳۷۱، باب ۱، ح ۹. ۲. حر عاملی: ج ۵، ص ۳۷۲، باب ۱، ح ۱.

و عبادت خداوند آشکار باشند و شهرت یابند؛ زیرا اظهار این امور حجتی است برای خداوند یگانه بر مردمان شرق و غرب عالم؛ و نیز تا منافق و سبک شمارنده (نماز و دین) آنچه را اقرار کرده و پذیرفته است، به جای آورد و اسلام (خود) را هویدا سازد و بر آن مواظبت نماید و نیز تا شهادت دادن‌های مردم به مسلمان بودن یکدیگر روا و ممکن باشد. علاوه بر این‌ها نماز جماعت موجب کمک کردن بر یکدیگر در راه نیکی و تقوا و بازداشت‌ن از معاصی خدای عزوجل است».

پس در یک تحلیل نهایی می‌توان گفت؛ برگزاری نماز جماعت فضای مناسبی است تا راه نیکی و تقوا بر روی مسلمانان گشوده شود. تنویر افکار، ایجاد همبستگی نیروهای مسلمان بر محور دستورات الهی در زمینه‌های مختلف سیاسی - اجتماعی، عمدۀ ترین عامل هدایت مردم برای حراست از سلامت جامعه و بازداشت از ارتکاب معاصی است. چنانچه که رسول گرامی اسلام ﷺ در آغاز رسالت خویش، در اوج فشار و اذیت و آزار مشرکین، در پیش چشم مشرکان در مسجد‌الحرام نماز جماعت برگزار می‌کردند و امام علی علیهم السلام آگاهی از وجود مخالفان بسیار خطرناک چون خوارج، نماز جماعت را بر نماز فرادی ترجیح داده و در نهایت به افتخار اولین شهید محراب نایل آمد.

در این خصوص بررسی وضعیت مسجد در زمان پیامبر ﷺ و امام علی علیهم السلام و خطبه‌های آن بزرگواران پس از نماز جماعت در مساجد قابل ذکر است. در واقع در یک نتیجه‌گیری عقلانی و تاریخی می‌توان گفت مسجدها به عنوان پایگاه اجتماع مسلمانان برای هرگونه بحث و مشورت‌ها در مورد مسائل مبتلا به جامعه مورد استفاده قرار می‌گرفت. در این باره سخنرانی سیاسی و افشاگرانه بانوی قهرمان کربلا حضرت زینب علیها السلام و امام سجاد علیهم السلام در دوران اسارت در مساجد کوفه و شام می‌تواند الگوی برجسته مبارزه علیه ظلم و ستم باشد. بنابراین، نگاه معصومین علیهم السلام از مسجد صرفاً جنبه عبادی، آن هم به صورت فردی نبوده است. چه بسا نتایج اثربخش سیاسی - اجتماعی نماز جماعت در ایجاد وحدت مسلمانان می‌باشد که اهل بیت علیهم السلام به حضور شیعیان در نماز جماعت اهل تسنن تأکید دارند. حمّاد بن عثمان در کتاب صحیحه از امام صادق علیهم السلام روایت کرده است:

«من صلی علیهم فی الصّفّ الْأوّلِ کانَ کمِنْ صلی خلف رسول اللّه ﷺ فی الصّفّ الْأوّلِ». ^(۱)

«هر کس با آنان (اهل سنت) در صف اول نماز (جماعت) اقامه نماید، همانند کسی است که با پیامبر ﷺ در صف اول نماز اقامه کرده است.»

امام خمینی ره نیز به پیروی از معصومین علیهم السلام برغم کارشکنی برخی از مدعيان اسلام به منظور حفظ وحدت مسلمانان، شرکت در نماز جماعت اهل سنت را برای شیعیان اثناعشری بلا مانع دانستند. ^(۲)

نقش مسجد در پیروزی انقلاب اسلامی

امام خمینی ره احیاگر اسلام ناب محمدی در تاریخ معاصر است. آن حضرت با توجه به مضامین قرآنی و دستور اکید معصومین علیهم السلام و سنت و سیره آنان، همواره در طول حیات پربار خویش بر جنبه سیاسی مسجد تأکید می‌کردند و اصلی‌ترین خواسته او از مردم این بود تا از مساجد

۱. حر عاملی، ج ۵، ص ۳۸۱، باب ۵، ح ۱.

۲. به گزارش ابا شیخ عبدالرحمن البراک روحانی افراطی وهابی در تیرماه سال جاری در اظهاراتی خصمانه با رد هرگونه امکان نماز مشترک بین شیعیان و اهل سنت تصریح کرد: «نظریه تقریب بین اهل تسنن و (به قول وی) رافضیان بسان دعوت به تقریب بین مسلمانان و مسیحیان است و این به معنای نزدیک ساختن کفر و اسلام می‌باشد که امکان پذیر نیست چون دو ضد در یک امر جمع نمی‌شوند» و بدین وسیله با تهدید وی و دیگر وهابی‌ها از برگزاری نماز وحدت در مسجد امیر سلطان شهر خبر عربستان سعودی جلوگیری شد. حال آنکه در کتب مورد استناد خودشان روایت شده: عن ابن عمر عن النبی ﷺ قال: «أمرت أن أقاتل الناس حتى يشهدوا أن لا إله إلا الله و أنَّ محمداً رسول الله و يقيموا الصلاة و يؤتوا الزكوة. فإذا فعلوا ذلك عصموا مائتهم وأموالهم إلّا بحق الإسلام و حسابهم على الله». بخاری: ۲۰، باب فإن تابوا ...، ح ۲۵ و نیز مالک از رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم روایت کرده: أئمَّا امْرُءٌ قَالَ لِأَخِيهِ كَافِرًا فَقَدْ بَاءَ بِهِ أَحْدَهُمَا.

(google) (۶۴۹)

به عنوان «مرکز ستادی اسلام» برای پیشبرد اهداف نهضت به نحو احسن استفاده نمایند؟ از همین رو در پیام‌های نخستین خویش به ملت یادآوری فرمودند؛ از آنجاکه مسجد سنگر است باید این سنگر مستحکم راگرم و مجهز نگه دارند^(۱) و همچنین ضمن اشاره به این‌که در صدر اسلام مساجد مرکز فعالیت‌های گوناگون سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و نظامی مسلمانان بود و هر وقت مسلمین خواستند به جنگ عزیمت کنند، از مساجد تجهیز می‌شدند، هر وقت که کار مهمی داشتند، در مساجد آن را مطرح ساخته و درباره مسائل سیاسی به بحث و گفت‌وگو می‌نشستند و بدین وسیله مسلمانان بر تمامی امور حکومت اسلامی نظارت داشتند، اکنون نیز بر مسلمانان فرض است تا فعالیت‌های مسجد را مانند صدر اسلام احیا نمایند. در این صورت محتوای عظیم و انسان‌ساز اسلام، حیات دوباره خواهد گرفت؛ زیرا اگر فعالیت مسجد‌ها محدود به مسئله‌گویی صرف باشد دیگر چیزی از اسلام باقی نخواهد ماند. و از طرف دیگر، تمام‌گرفتاری‌های مسلمین ناشی از عدم آگاهی آنان از اوضاع سیاسی مسلمانان و جهان می‌باشد. در واقع از منظر امام ره، بی‌توجهی به مهم‌ترین ارکان دین اسلام، موجب خارج شدن از دایره مسلمانی می‌شود،^(۲) چه، آن‌گونه که تاریخ نشان می‌دهد پیامبر علیه السلام و حضرت علی علیه السلام، تمام عمرشان را در امور سیاسی، البته سیاست اسلامی صرف کردند و برای تشکیل حکومت اسلامی و حراست از آن لحظه‌ای دریغ نکردند.

و «آن‌گونه نبود که آنان در مسجد مدینه بنشینند و فقط مسئله بگویند، بلکه از اول وارد سیاست شده بودند»^(۳) و از مسجد به عنوان بهترین سنگر و از نماز جمعه و جماعات، برای نقد و بررسی مصالح مسلمین سود می‌بردند.^(۴) بنابراین، حضرت امام با پیروزی از سیاست رسول خدا علیه السلام و حضرت علی علیه السلام به منظور حرکت پیروان اسلام و برای پیروزی نهضت اسلامی، مساجد را مورد توجه قرار داده و مردم را به سوی آن هدایت می‌کردند. زیرا شرط پیروزی حق برباطل و مبارزه برای نابودی طاغوت جز درگرو فعالیت‌های مساجد به شیوه صدر

۱. همان، ج ۱، ص ۱۹۰.

۲. همان، ج ۱۷، ص ۵۳.

۳. همان، ج ۱۵، ص ۵۶.

۴. همان، ج ۲۰، ص ۱۲۷.

اسلام امکان‌پذیر نبود. لذا به مردم هشدار می‌دادند حفظ مساجد ضامن نجات مملکت است.^(۱)

امام رهبری، علاوه بر هدایت مردم به سوی مساجد، به روحانیون و مبارزان مسلمان نیز توصیه می‌نمودند با سخنرانی‌های خود علیه استبداد داخلی و استعمار خارجی در مساجد، مردم را از طرح‌های آنان برای سلطه بر ایران و غارت منابع کشور آگاه نمایند. همچنین از آشکار نمودن توطئه‌های پشت پرده دول استعماری لحظه‌ای فروگذاری نکنند تا با همیاری و همکاری مردم، دسیسه‌های استکبار و ایدیشان نقش برآب شود.^(۲)

به نظر می‌رسد هشدارهای امام رهبری به مردم مبنی بر این‌که اهداف برگزاری نماز جماعات در مساجد‌ها صرفاً عبادی نیست، بلکه باید به جنبه سیاسی نماز هم توجه کنند، نقش بسیار مهمی در حرکت مردم به سوی فعالیت‌های سیاسی داشته است؛^(۳) زیرا امام از آنان خواست تا در مساجد مسائل روز را مورد نقد و بررسی قرار دهند و علیه برنامه‌های دشمن بروزشان فریاد بزنند.^(۴) در این باره می‌توان به مدیریت آن حضرت در مبارزه علیه «لایحه انجمان‌های ایالتی و ولایتی» در مساجد و منابر قبل از انقلاب اسلامی اشاره کرد، چه، برغم هشدارها و تهدید به سرکوب هرگونه مخالفت با برنامه‌های دولت، به دنبال سخنرانی رادیویی اسدالله علم، آقای فلسفی طی سخنرانی در مسجد ارک تهران، برنامه دولت را به چالش کشاند و با اجتماع مردم تهران در مسجد عزیزالله - واقع در بازار تهران -، در نهایت رژیم به علت ترس از پشتیبانی توده مردم، از اجرای لایحه مذکور عقب‌نشینی و لغو آن را در مطبوعات اعلام کرد.^(۵)

همچنین جلسات حضرت امام با علمای بزرگ در خصوص تبیین و آشکار کردن نقشه‌های دشمنان اسلام و نیز صدور اعلامیه‌های افشاگرانه و پیش‌ش آن در مساجد، موجب آشکار شدن اهداف پنهان برنامه دولت شد به‌گونه‌ای که هیأت حاکمه به علت وحشت از

۱. همان، ج ۷، ص ۱۴۱ و ۵۸.

۲. همان، ج ۱، ص ۲۰۲.

۳. همان، ج ۳، ص ۳۳۰.

۴. همان، ج ۸، ص ۵۷-۵۸.

۵. روحانی، ۱۶۳-۱۹۲؛ سامعی، ۱۵۹-۱۶۲.

آگاهی مردم مجبور شد رسماً لغو اجرای طرح یاد شده را از طریق رسانه‌های جمیع به اطلاع مردم برساند. چنین سیاستی در مبارزه مردم به رهبری حضرت امام علیه برنامه‌های «اصلاحات ارضی» تکرار شد. اما این بار تجمع مردم در مساجد به خاک و خون کشیده شد و روحانیونی که در شهرستان‌ها بالای منابر علیه اصلاحات ارضی سخنانی کردند، دستگیر و روانه تهران شدند.^(۱)

همچنین رژیم برای جلوگیری از بسیج مردم در ماه مبارک رمضان از خروج طلاب از شهر قم ممانعت به عمل آورد. امام ^{ره} نیز در مقابله با حرکت رژیم، با توجه به شرایط زمانی با اتخاذ مبارزه منفی، دولت و برنامه‌هایش را به چالش کشاند. توضیح این‌که امام با طرح تعطیلی مساجد در ماه مبارک رمضان در سراسر کشور در صدد برآمد تا با توقف فعالیت مسجدها در این ماه، افکار عمومی را علیه رژیم بسیج نماید، چه، شماری از روحانیون دستگیر و روانه زندان شدند و عده‌ای هم تحت تعقیب قرار گرفتند و برخی نیز به عنوان اعتراض به اقدام رژیم در کشتار مردم در اعتصاب به سر می‌بردند. در چنین شرایطی سیاست مبارزه منفی، هیأت حاکمه را به شدت هراسان کرد. از همین رو، با فشار بر روحانیون، تلاش برای شکستن اعتصاب آغاز شد. در نتیجه به علت عدم همراهی برخی از روحانیون، طرح تعطیلی مساجد برای هدایت مردم به مبارزه علیه طرح انقلاب شاه و مردم منجر به نتیجه مطلوب نگردید.^(۲)

به نظر می‌رسد عامل عمدۀ و اصلی مخالفت روحانیون و در رأس آنان امام خمینی ^{ره} با اصلاحات ارضی، پیامد زیانبار سلطه اقتصادی بیگانگان بر ایران بود. به اعتقاد برخی از محققان معاصر، اشباع بازارهای کشورهای پیشرفته صنعتی از کالاهای مصرفی و نیاز به بازار جدید در کشورهای جهان سومی چون ایران، از جمله عوامل طرح اصلاحات ارضی در کشور از طرف آمریکایی‌ها بوده است.^(۳)

۱. روحانی، ۲۵۲؛ سامعی، ۲۴۶؛ سامعی، ۱۶۵ - ۱۷۰.

۲. از غندی، ۱۷۷؛ سامعی، ص ۱۷ به بعد.

همچنین مخالفت امام با کاپیتو لاسیون و به دنبال آن، تبعید آن حضرت به ترکیه و سپس عراق، مبارزان مساجد را بر آن داشت تا آن را مرکز فعالیت‌های انقلابی و توزیع نوارها و اعلامیه‌های حضرت امام قرار دهند. در این خصوص تجمع مردم و تظاهرات علیه هیأت حاکم از مساجد در آستانه پیروزی انقلاب، بیانگر عمق تأثیر مساجد در ایجاد وحدت و شروع فعالیت سیاسی مردم می‌باشد.^(۱)

از جمله نکات قابل توجه که می‌توان بر سیاست منطقه‌ای حضرت امام ره اشاره کرد، یادآوری آن حضرت به نقش مساجد در استقلال و عزت مسلمانان به سران کشورهای اسلامی است. ایشان در دیدار با مسوؤلان برخی از کشورهای اسلامی تأکید داشتند؛ مسجد در اسلام و در صدر اسلام همیشه مرکز جنبش و حرکت اسلامی بود. تبلیغات اسلامی از مساجد نشأت می‌گرفت، پس سیاستمداران و علمای جهان اسلام باید به پیروی از پیامبر اسلام و اصحاب آن حضرت علیه السلام، مسجد را محل تبلیغ اسلام و حرکت اسلامی قرار دهند تا بدین وسیله دست ایادی شرک و کفر کوتاه گردد.^(۲)

به اعتقاد امام ره؛ تا زمانی که خمودی و بی تحرکی بر مساجد جهان اسلام حاکم باشد و روحانیون وظایف خود را تنها به خواندن دو رکعت نماز در مسجدها محدود کنند و سنت و سیره رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم را مبنی بر عینیت دین و سیاست نادیده بگیرند؛ زیان بارترین پیامد آن، انزوای اسلام است. در واقع دین اسلام به نام اسلام متزوی می‌شود. در چنین فضایی مسلمانان از مصالح خود و کشورشان و تحولات بین‌المللی آگاهی درستی به دست نخواهند آورد.^(۳) از جمله مواردی که امام به بحث آن در مساجد به ویژه در ماه مبارک رمضان تأکید داشتند، افشای توطئه اشغال مسجد‌الاقصی، نخستین قبله مسلمانان بوده است.^(۴)

۱. محمدی، ۹۱؛ سامعی، ۱۷۰ - ۱۷۲.

۲. صحیفه نور: ج ۶، ص ۴۹.

۳. همان، ج ۱۸، ص ۷۶.

۴. همان؛ روحانی، ۴۶۸ - ۴۹۴.

بررسی وقایع و حوادث پس از پیروزی انقلاب به ویژه در دوران هشت سال دفاع مقدس نشان می‌دهد با مدیریت حضرت امام ره، مساجد سراسر ایران مانند صدر اسلام مرکز تجمع مردم، بررسی و تحلیل مسائل سیاسی روز، مشورت مردم در تصمیم‌گیری‌های محلی، آموزش دینی و نظامی، بسیج نیروهای مردمی و اعزام رزمندگان به میدان نبرد حق علیه باطل، همچنین ستاد هماهنگی و پشتیبانی از جبهه‌های جنگ بود. به نظر می‌رسد تداوم چنین سیاستی ضامن استقلال و آزادی کشور از سلطه بیگانگان خواهد بود.

نتیجه

در اندیشه سیاسی امام خمینی ره، مسجد تنها محل عبادت خداوند نیست بلکه ستاد مرکزی حکومت اسلامی است. از آنجاکه مسلمانان از نقش اصلی مسجد در حل مشکلات و مضلات اجتماعی غفلت نمودند، به همان اندازه از دشمنان خود آسیب دیدند. به بیان بهتر، اگر نگاه به مساجد محدود به مسائل و موضوعات عبادی باشد، نتیجه مستقیم آن، سلطه بیگانگان بر سرزمین‌های اسلامی و غارت منابع قلمرو اسلام بوده و خواهد شد.

به نظر می‌رسد امام با الگوبرداری از تاریخ صدر اسلام و نقش تعین‌کننده مساجد در دوران حکومت حضرت رسول خدا علیه السلام و حضرت علی علیه السلام، موفق شد تا کارکرد سیاسی مسجد را در تاریخ معاصر احیا نماید. به گونه‌ای که پیروزی انقلاب اسلامی ایران بر محور مساجدها، ساختار سیاسی حاکم بر نظام بین‌المللی را به چالش کشاند و طرحی نو در اندیشه سیاسی ارائه داد که برای اندیشمندان و صاحب‌نظران دنیا غیرقابل تصور بود. ظاهرآ تشکیل حکومت اسلامی بر اصول و مبانی استقلال، آزادی و جمهوری اسلامی برای نظام قطبی حاکم بر دنیا شوک بزرگی بود که برای چندین سال باور، و پذیرش آن برای غالب سیاستمداران و اندیشمندان دنیا، عجیب و با منطق تحلیل سیاسی آنان قابل ارزیابی و بررسی نبود.

فهرست منابع

- ۱ - قرآن کریم.
- ۲ - نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، چاپ سی و پنجم، انتشارات مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیهم السلام، قم، زمستان ۱۳۸۴.
- ۳ - ابن‌اثیر، عزالدین علی، تاریخ بزرگ اسلام و ایران (تاریخ کامل)، ترجمه عباس خلیلی، به اهتمام دکتر سادات ناصری، به تصحیح مهیار خلیلی، انتشارات مؤسسه مطبوعات علمی، بی‌جا، بی‌تا.
- ۴ - ابن‌خلدون، عبدالرحمن، العبر، ترجمه عبدالمحمد‌آیتی، چاپ اول، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۶۳.
- ۵ - ابن‌خلدون، مقدمه، ترجمه پروین گتابادی، چاپ هقتم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۹.
- ۶ - ازغندي، علي رضا، تاريخ تحولات سياسي و اجتماعي، چاپ اول، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۷۹.
- ۷ - اسپری‌گنز، توماس، ترجمه فرهنگ رجایی، فهم نظریه‌ای سیاسی، چاپ دوم، مؤسسه انتشارات آگاه، تهران، زمستان ۱۳۷۰.
- ۸ - امام خمینی، تحریر الوسیله، با ترجمه، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، بهار ۱۳۶۶.
- ۹ - امام خمینی، شؤون و اختیارات ولی فقیه، ترجمه مبحث ولايت فقيه از كتاب البيع، چاپ دوم، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، پائیز ۱۳۶۹.
- ۱۰ - بخاری، ابو عبدالله محمد اسماعیل، صحیح البخاری، تحقیق مصطفی دیب البغا، چاپ پنجم، داراین‌کثیر، دمشق، ۱۴۱۴ هـ / ۱۹۹۳ م.
- ۱۱ - بشیریه، حسین، تاريخ اندیشه سیاسی قرن بیستم: اندیشه مارکسیستی، چاپ سوم، نشر نی، تهران، ۱۳۸۰.

۵۴۱ بخش سوم؛ مقالات / فصل سوم؛ مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / کارکرد سیاسی مسجد...

- ۱۲ - بلعمی، ابوعلی، تاریخ بلعمی تکمله و ترجمه تاریخ طبری، تصحیح محمد تقی بهار ملک الشعرا، به کوشش محمد پروین گنابادی، چاپ دوم، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۵۳.
- ۱۳ - حرعاملی، محمد، وسائل الشیعة الى تحصیل الشیعة، تصحیح و تحقیق عبدالرحیم ربانی شیرازی، تهران، منشورات مکتبه الإسلامیه، چاپ پنجم، ۱۳۹۸ ه.
- ۱۴ - روحانی (زیارتی)، سید حمید، بررسی تحلیلی از نهضت امام خمینی قمی، چاپ ششم، انتشارات راه امام، بی‌جا، مهرماه ۱۳۵۹.
- ۱۵ - سامعی، احمد، انقلاب اسلامی و نهضت‌های ملی و مذهبی معاصر ایران، چاپ دوم، انتشارات چکاد و بهادر، تهران، ۱۳۸۲.
- ۱۶ - طباطبائی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ پنجم، دارالکتب الإسلامية، تهران، زمستان ۱۳۷۲.
- ۱۷ - طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پایانده، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۲.
- ۱۸ - فوزی، یحیی، اندیشه سیاسی امام خمینی، چاپ دوم، دفتر نشر معارف، قم، زمستان ۱۳۸۴.
- ۱۹ - مالک بن انس، الموطأ، چاپ اول، دارالکتب العلمیه، بیروت، لبنان، بی‌تا.
- ۲۰ - محمدی، م، تحلیلی بر انقلاب اسلامی، چاپ دهم، انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۸۲.
- ۲۱ - مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، صفحه نور، مجموعه رهنماهی امام خمینی، انتشارات شرکت سهامی چاپخانه وزارت ارشاد اسلامی، تهران، بهمن ماه ۶۱.
- ۲۲ - مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پایانده، چاپ چهارم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۰.
- ۲۳ - معین، محمد، فرهنگ فارسی (متسط)، چاپ چهارم، چاپخانه سپهر، تهران، ۱۳۶۰.
- ۲۴ - مکارم شیرازی، ناصر با همکاری جمعی از نویسندهان، تفسیر نمونه، چاپ سی و دوم، دارالکتب العلمیه، تهران، ۱۳۷۴ هش.
- ۲۵ - مستوفی، حمدالله، تاریخ گزیده، تحقیق عبدالحسین نوایی، چاپ چهارم، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۱.
- ۲۶ - یعقوبی، احمد، تاریخ یعقوبی، محمد ابراهیم آیتی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۷.

مسجد و پیشگیری از جرم

Mosque and Prevention of Crime

□ محمود حسینزاده خراسانی^(۱)

مقدمه

یکی از اجتماعات دینی که هر فرد مسلمان با آن هر روز سر و کار دارد مسجد و برگزاری نماز جماعت آن است. در آیات و روایات متعددی به حضور در جماعت مساجد سفارش اکید شده و بهره‌ها و ثواب‌هایی بر آن مترتب گشته است؛ مثلاً در آیه ۴۳ سوره‌ی مبارکه بقره اشاره به بحث جماعت شده است؛ **﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأْكُونُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾** و یا در روایتی، لقمان به فرزندش می‌فرماید:

«وَصَلِّ فِي جَمَاعَةٍ وَلَوْ عَلَى رَأْسِ زُجٍ».^(۲)

«ای پسرم نمازت را با جماعت بخوان هر چند بر سر نیزه باشد».

۱. استاد حوزه علمیه قم، محقق و پژوهشگر در حوزه مطالعات فقهی و حقوقی.

۲. کافی: ج ۸، ص ۳۴۸؛ بحار الانوار: ج ۱۳، ص ۴۲۳. چنین روایتی از رسول اکرم نیز نقل شده است؛ و عن الرسول ﷺ «الصلوة جماعة ولو على رأس زج». سفينة البحار: ج ۱، ص ۱۷۷.

و بر ترک آن نیز عقوبت مترتب شده است^(۱) و علاوه بر این موارد، برای رفتن به مسجد و ماندن در آن ثواب‌های نقل شده است؛ مانند این روایت از پیامبر ﷺ :

«مَنْ مَشَى إِلَى مَسْجِدٍ مِّنْ مَسَاجِدِ اللَّهِ فَلَهُ كُلُّ خُطْوَةٍ خَطَاهَا حَتَّى يَرْجِعَ إِلَى مَسْرِلِهِ عَشْرُ حَسَنَاتٍ وَ مُحِيَّ عَنْهُ عَشْرُ سَيِّئَاتٍ وَ رُفِعَ لَهُ عَشْرُ دَرَجَاتٍ». ^(۲)

«هر کس به سوی مسجدی از مساجد خدا روانه شود، برای هرگاهی که بر می‌دارد، ده حسنه برای او نوشته شده و ده گناه از او آمرزیده و ده درجه بر درجاتش افروده می‌شود».

و همچنین این سخن پیامبر ﷺ که به ابادر فرمودند:

«يَا أَبَادَرٌ إِنَّ اللَّهَ يُعْطِيَكَ مَا دُفِتَ جَالِسًا فِي الْمَسْجِدِ بِكُلِّ نَفَسٍ تَنَفَّسْتَ فِيهِ دَرَجَةً فِي الْجَنَّةِ وَ تُصَلَّى عَلَيْكَ الْمَلَائِكَةُ وَ يُكْتَبُ لَكَ بِكُلِّ نَفَسٍ تَنَفَّسْتَ فِيهِ عَشْرُ حَسَنَاتٍ وَ يُمْحَى عَنْكَ عَشْرُ سَيِّئَاتٍ». ^(۳)

«ای ابادر خداوند متعال تا وقتی که در مسجد نشسته‌ای در مقابل هر نفسی که می‌کشی درجه‌ای در بهشت به تو عطا می‌کند و فرشتگان بر تو درود می‌فرستند و در برابر هر نفس، ده پاداش به تو عطا و ده گناه از تو محظوظ شود».

حال در این جاسوالي پيش می آيد، که علت اين سفارش مؤکد بر نماز جاعت در مساجد برای چيست؟! چرا اسلام حتی عبادی‌ترین عمل مثل نماز را به جماعت گره زده است؟! و چرا شارع مقدس برای فرار از جماعت مجازات تعیین نموده است؟!

۱. ثواب الاعمال و عقاب الاعمال - باب عقاب من ترك الجمعة و الجمعة.

۲. ثواب الاعمال و عقاب الاعمال: ص ۲۵۹.

۳. وسائل الشيعة: ج ۳، ص ۸۶؛ مجموعه ورام: ج ۲، ص ۶۱.

شاید بتوان برای پاسخ به این سؤالات به این روایت امام حسن مجتبی علیه السلام اشاره نمود:

«مَنْ أَدَمَ إِلَى الْخِتَافِ إِلَى الْمَسْجِدِ أَصَابَ إِحْدَى ثَمَانِ آيَةً مُّحْكَمَةً
وَأَخَّاً مُسْتَفَادًا وَعِلْمًا مُسْتَطْرِفًا وَرَحْمَةً مُنْتَظَرَةً وَكَلِمَةً تَدُلُّهُ عَلَى الْهُدَى
أَوْ تَرُدُّهُ عَنْ رَدَى وَتَرْكَ الذُّنُوبِ حَيَاةً أَوْ حَشِيشَةً». (۱)

کسی که همواره به مسجد رفت و آمد کند یکی از این هشت فائدہ به او خواهد رسید:

- ۱ - استفاده‌ی آیه روشنی از قرآن. (یعنی یکی از شباهات شخص برطرف می‌شود).
- ۲ - یافتن رفیق نیکو.
- ۳ - فراغیری علم تازه.
- ۴ - برخورداری از رحمتی که در انتظارش بود.
- ۵ - شنیدن سخنی که راهنمای راه است.
- ۶ - از انحراف (جرائم) (۲) در امان باشد.
- ۷ - موجب ترک گناه از روی حیا باشد.
- ۸ - موجب ترک گناه از روی ترس باشد.

با توجه به این روایت و از آن جائی که فلسفه‌ی وجودی مسجد برای ایجاد جماعت

است، شاید مهم‌ترین این فواید، مسئله دوری از انحراف و جرم باشد.

مسجد از حیث احکام، آداب، مکان و حالات موجود در آن به گونه‌ای است که بر روح و جسم فرد اثر فوق العاده‌ای می‌گذارد که باعث آرامش روحی فرد می‌شود که این خود علت اساسی در پیش‌گیری از جرم تلقی می‌شود.

از آن جائی که دولت‌های مختلف از گذشته تا به حال به مسئله پیش‌گیری از جرم پرداخته‌اند تا به این پرسش اساسی پاسخ گویند، که چه عاملی انسان را بسوی جرم سوق

۱ . تحف العقول: ص ۲۳۵ و روی عنده علیه السلام فی قصار هذه المعانی

Crime . ۲

۵۴۵ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / مسجد و پیشگیری از جرم

می‌دهد؟ لذا در دهه اخیر علم نوین جرم‌شناسی^(۱) که شاخه‌ای از علم حقوق است، پا به عرصه گذاشته تا پاسخ‌گوی این سؤال مهم باشد.

در پاسخ به این که علل اساسی وقوع جرم چیست؟ جواب‌های متعددی بیان شده که هر کدام از آنها به عنوان یک دیدگاه جداگانه مطرح شده است که دارای طرفدارانی نیز در بین علماء جرم‌شناسی می‌باشد.

با توجه به مطالبی که در مسئله علل وقوع جرم در ستور اخیر گذشت، اگر با دقت به احکام جاری در مسجد، آداب و کیفیات اعمال در آن نظاره شود، قطعاً ملاحظه خواهد شد که این عمل دینی (حضور در نماز جماعت در مسجد آن هم بصورت مداوم) تمام علی که سبب وقوع جرم است و مکاتب مختلف غربی به آن اشاره نموده‌اند را مداوا خواهد نمود.

در بخش نخست این مقاله به احکام جاری در مسجد، آداب و کیفیات اعمال که مؤثر در پیشگیری از جرم هستند، پرداخته می‌شود و در بخش دیگر به عواملی همچون مکان، نوع ساختمان مسجد باکtie‌های آن و رنگ‌های به کار رفته در آن که در جلوگیری از جرم، مؤثر است، پرداخته می‌شود.

بخش اول: احکام و آداب مربوط به مسجد و پیشگیری از جرم مبحث اول: مسجد و تربیت کودک^(۲)

براساس دو آیه «يَا تَبَّئِيْ آَدَمَ خُذُّوْ زِيَّنَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ»^(۳) و آیه‌ی «الْمَالُ وَ الْبُنُونَ زِيَّنَهُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا»^(۴) کودکان را از همان اوان کودکی باید وارد مساجد نمود^(۵) تا سبب تعلیم و تربیت

Child - Rearing . ۲

Science of Criminology . ۱

. ۳۱ . اعراف: ۴۶ . ۴ . کهف:

۵. در برخی از روایات اسلامی، دستور داده شده است تا از آوردن کودکان به مسجد اجتناب شود: «جَنِيْوَا مَسَاجِدَكُمْ صَبِيَانَكُمْ»؛ از آوردن کودکان به مسجد اجتناب کنید. در این‌که نهی واردۀ عمومیت دارد و شامل همه‌ی کودکان می‌شود یا خیر، بسیاری از فقهاء با توجه به روایت، حکم به کراحت کرده‌اند

دینی آنها فراهم گردد، زیرا علت وقوع بعضی از جرائم را باید در همان انحرافات افراد، در دوران کودکی جستجو نمود. لذا در تعالیم اسلامی به ضرورت ادب در دوران کودکی اشاره شده است حضرت امام علی علیه السلام در نامه اش به امام حسن عسکری علیه السلام می نویسد:

«در تربیت تو شتاب کردم پیش از آن که دل تو سخت شود و عقل تو به چیز

دیگری مشغول شود^(۱) و در جایی دیگر تربیت خوب، توسط والدین را

یکی از حقوق فرزند برمی شمرد». ^(۲)

در مکتب اثبات‌گرایی روانی نیز به همین امر مهم پرداخته شده است که علت وقوع جرم،

همان انحرافات فرد در دوران طفولیت است و رابطه مستقیمی با آن انحرافات دارد. ^(۳)

فروید که یکی از طرفداران این تفکر است، انسان را به «نهاد» و «من» و «من برتر» تقسیم

می‌کند و می‌گوید: که «نهاد» به دنبال کام‌جوئی و خوشی است و «من» نهاد را به سوی لذت سوق

می‌دهد و «من برتر» آن دو را کنترل می‌کند.

ولی شهید ثانی در مسالک و دوض الجنان در تفسیر و توجیه این روایت می‌نویسد: سزاوار است که مقصد از کودک، کودکانی باشد که اطمینان به پاک بودن آنها نیست و ممکن است مسجد را آوده کنند. اما کودکانی که به تمیزی و طهارت آنان مطمئن هستیم مستحب است که آنان را برای نماز در مسجد تمرين دهنند و راه دادن آنها به مسجد کراحتی ندارد. صاحب جواهر ریث علاوه بر توجیه مذکور، اضافه می‌کند: حضور کودکان در مسجد همراه با بازی‌های خاص آن دوران بوده و این با عظمت و کرامت مسجد منافات دارد و یا موجب اذیت نمازگزاران می‌شود. از این‌رو، حکم به کراحت اولی است. بنابراین، نهی رسیده برای کودکانی است که ممکن است مسجد را نجس و یا برای دیگر مؤمنان ایجاد مزاحمت نمایند، ولی کودکانی را که دارای درک و شعور هستند باید با مسجد مأتوس کرد و بذر محبت و انس با خانه‌ی خدا را در دل‌های آنان کاشت.

فرهنگ مسجد، دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، قم، ۱۳۸۵.

۱. نهج البلاغه: نامه ۲۲/۳۱. ۲. همان، حکمت ۳۹۹.

۳. وايت، رابرت / هيئز، فيونا، جرم و جرم‌شناسی، عالی سليمي، قم، مؤسسه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳، ص ۱۱۷.

حال اگر «منِ برتر» نتواند به دلیل اختلال، وظیفه‌اش را انجام دهد در این صورت شخص مرتكب جرم خواهد شد. فروید می‌گوید: شکل‌گیری این منِ برتر در دوران کودکی است و در واقع او معتقد است که «بچگی پدر انسان است»؛^(۱) لذا اگر کودک همان‌گونه که در اسلام سفارش شده در همان سنین تربیت شود در آینده از انحراف او پیشگیری خواهد شد.

مبحث دوم: مسجد و ایجاد فرهنگ دینی و پرورش تمایلات دین مدارانه
یکی از احکامی که مربوط به مسجد است بحث دوری جستن از داد و ستد^(۲) و مظاهر دنیوی است تا به تدریج دنیاگرائی و حبّ آن از دل بیرون شود آنچه مسلم است این حبّ دنیا است که سبب الاسباب جرائم و گناهان است.^(۳)

همین امر سبب می‌شود که در نظر شخص دنیا و مافیها تنزل یابد و شخص از این که خودش را به هر سختی بیاندازد تا به مالِ دنیا برسد، باز می‌دارد.

تئوری فرصت که یکی از دیدگاه‌های نظریه فشار^(۴) (strain theory) است برای نظر است که انسان دارای یک سری تمایلات مادی است که یا به آنها دست می‌یابد و کامرا و می‌شود و یا به آنها نمی‌رسد که در این صورت شخص یا منزوی می‌شود یا برای رسیدن به آنها راه میان بر را انتخاب کرده و دست به جرم می‌زند.^(۵) در حالی که اهالی مسجد این رویکرد را اشتباه انگاشته

و براین باورند که تمایلات انسانی منحصر در امیال مادی نیست، بلکه یکی سری امیالی وجود دارد که برگروه اول برتری دارند مانند تمایلات معنوی در تمام ابعاد آن مثلاً در بعد اجتماعی

۱. دکتر قماشی، جزوه درسی، دانشگاه مفید.

۲. قال الصادق علیه السلام: «جنبوا مساجدكم الببع و الشراء». وسائل الشيعة: ج ۳، ص ۵۰۷.

۳. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلِيِّهِ الْكَاظِمِ قَالَ: «رَأَسُ كُلِّ خَطِيَّةٍ حُبُّ الدُّنْيَا». اصول کافی: باب حب الدنيا، ج ۲، ص ۳۶۵.

۴. وايت، رابت / هینز، فيونا، جرم و جرم‌شناسی، علی سليمی، قم، مؤسسه حوزه و دانشگاه،

۵. دکتر قماشی، جزوه درسی، دانشگاه مفید. ۱۳۸۳، ص ۱۳۷.

مثل ایثار و یا در بعد فرهنگی مثل تعبد و دینداری^(۱) و...؛ بنابراین این خود یک نوع فرهنگ است که شخص اهل مسجد آن را برمی‌گزیند و یک انتخاب دینی انجام می‌دهد و دست به عمل نامشروع نمی‌زنند، برخلاف دو دیدگاه یادگیری و معاشرت‌های تدریجی که از زیر مجموعه‌های نظره فشار محسوب می‌شوند.

علاوه بر موارد مذکور شرکت در نماز جماعت خود حالتی از فرمانبری مأمور از امام جماعت است؛ مثل این‌که او نباید پیش از امام به رکوع یا سجده برود، همین امر خود عامل تربیتی است که شخص را منقاد به احکام می‌نماید که حال تعبد و قانون‌مداری را در شخص نهادینه می‌نماید و جلوی خود سری و کبر را می‌گیرد.^(۲)

مبحث سوم: مسجد و جلوگیری از حس رهاشدگی

یکی از علی‌که در جوامع مهاجرپذیر باعث رشد جرائم شده است، «حس رهاشدگی» که افراد گرفتار آن می‌شوند؛ یعنی شخص احساس داشتن آبرو و حیثیت نمی‌کنند. در حالی که مسجد به انسان هویت، شخصیت و حیثیت می‌دهد و شخص مهاجر در صورتی که اهل مسجد باشد بلاfacسله از این حس، رهائی خواهد یافت و حتی الگوی جامعه خویش نیز خواهد شد.

در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است که:

«لَا يَأْتِي الْمَسْجِدَ مِنْ كُلِّ قَبْلَةٍ إِلَّا وَافِدُهَا وَ مِنْ كُلِّ أَهْلٍ بَيْتٍ إِلَّا نَجِيَّبُهَا
يَا فَضْلُ لَا يَرْجِعُ صَاحِبُ الْمَسْجِدِ». ^(۳)

«ای فضل از هر جمعی تنها آنان که (در فضائل) از همه برترند و به منزله‌ی الگو برای گروه خود هستند، به مسجد می‌آیند».

۱. Religious Conviction.

۲. «فرض الله... والصلوة تنزيهاً عن الكبر». نهج البلاغة: حکمت ۲۵۲.

۳. وسائل الشيعة: ج ۳، ص ۴۷۷.

مبحث چهارم: مسجد و ایجاد خوش نامی^(۱)

یکی از دیدگاه‌های موجود در جرم‌شناسی نظریه برچسب زنی است، این نظریه این مطلب را بیان می‌کند که وقتی جامعه برچسب بدنامی^(۲) به فرد می‌زند، شخص پنداری از خود پیدا می‌کند که به آن برچسب مجرمانه گفته می‌شود و همین امر است که سبب می‌شود که شخص، دست به انجام جرمی بزند؛ لذا در آموزه‌های دینی سفارش به دوری از مواضع تهمت شده است.^(۳)

اما وقتی شخصی کراراً در مسجد حضور می‌یابد قطعاً نیک‌نامی را برای خودش

به ارمنان خواهد آورد که در این باره پیامبر ﷺ فرمودند:

«إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ يَعْتَادُ الْمَسَاجِدَ فَاشْهُدُوْلَهُ بِالْإِيمَانِ لِأَنَّ اللَّهَ يَقُولُ إِنَّمَا يَعْمَلُ مَسَاجِدُ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ».

«هنگامی که دیدید شخصی به رفت و آمد به مسجد مداومت می‌کند وی را مؤمن بخوانید؛ زیرا خداوند می‌فرماید: تنها مؤمنان هستند که مساجد الهی را آباد می‌کنند... و این نام نیکی را که خداوند از شخص در میان مردم رواج می‌دهد بهتر از اموالی است که دیگران بدست می‌آورند». ^(۴)

مبحث پنجم: مسجد و تقویت حسن برابری

یکی از حالاتی که در نماز جماعت وجود دارد حالت برابری است؛ به این معنی که در صفوف نماز و در نشستن در داخل مسجد هیچ شخصی بر دیگری برتری ندارد و فرقی بین غنی و فقیر و بین حاکم و محکوم نیست و... .

Stigma (tisation). ۲

Respectable. ۱

۳. «من وضع نفسه مواضع التهمة فلايلو من من اساء به الظن». نهج البلاغة، محمد دشتی، قم، انتشارات پارسیان، ۱۳۷۹، حکمت ۱۵۹.

۴. «و لسان صدق يجعله الله للمرء في الناس خير له من المال يرضه غيره». نهج البلاغة، محمد دشتی، قم، انتشارات پارسیان، ۱۳۷۹، خطبه ۹/۲۳.

حال چنین شخصی وقتی، هیچ تفاوتی را بین خودش و دیگران حس نمی‌کند، درخواهد یافت که در اسلام هیچ تعیضی وجود ندارد و تنها برتری تقواست که آن هم امری درونی است و در جامعه بشری یک امر درونی در حقوق بین شهروندان تأثیری ندارد و همه در برابر قانون مساوی هستند. بنابراین این شخص همین امر را در تمام امور زندگی بشر تسّری خواهد داد و در خواهد یافت در اسلام بین حاکم و محکوم در رسیدگی قضائی^(۱) هیچ فرقی نیست و برابری در اجرای عدالت^(۲) وجود دارد، همین حس موجب می‌شود شخص دچار پرخاشگری و کجروى^(۳) نشود.

در دیدگاه جرم‌شناسی مارکسیستی، علت وقوع جرم، ساختار جامعه است که توسط طبقه حاکمان شکل می‌گیرد و عده‌ای بیچاره از طبقه محکوم، بر چسب مجرمیت می‌خورند؛ لذا قائل شدنند که باید تدبیری اندیشیده شود که محکومان برابر حاکمان باشند.^(۴)

البته جرم‌شناسی فمنیستی نیز به همین اختلاف و نابرابری اشاره دارد ولی با این فرق که این نابرابری بین دو جنس مذکور و مؤنث وجود دارد، که با توجه به آنچه ذکر شد این نابرابری نیز مرتفع خواهد بود.

مبحث ششم: مسجد و تشویق به جمع‌گرائی

همان‌طوری که در مقدمه بحث گذشت، مسجد از ابتدای تشکیل آن در صدر اسلام برای ایجاد اجتماعات و ترویج هنگارهای متکی بر ارزش‌های دینی بنا نهاده شده است و خود این امر افراد را نسبت به پیوندگان اجتماعی ترغیب می‌نماید و این خود براساس نظریه جرم‌شناسی جمهوری خواهی^(۵) باعث پیش‌گیری از جرم خواهد شد.^(۶)

Equality Under The Law. ۲

۴. جرم و جرم‌شناسی: ص ۲۱۱.

۶. جرم و جرم‌شناسی: ص ۲۶۳.

Equal Justice. ۱

۳. *Deviance.*

Republican Theory. ۵

۵۵۱ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / مسجد و پیشگیری از جرم

برای اثبات این مدعی می‌توان به همان روایاتی که در باب تشویق شرکت در جماعت و مسجد و سرزنش دوری از جماعت، اشاره نمود از قبیل این روایت از امام صادق علیه السلام که فرمودند:

«إِنَّ أُنَاسًاً كَانُوا عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ أَبْطَلُوا عَنِ الصَّلَاةِ فِي الْمَسْجِدِ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ لَيُوشِكُ قَوْمٌ يَدْعُونَ الصَّلَاةَ فِي الْمَسْجِدِ أَنْ تَأْمُرُ بِحَطَبٍ فَيُوضَعَ عَلَى أَبْوَاهِهِمْ فَتُوقَدُ عَلَيْهِمْ نَارٌ فَتَتْحَرَّقُ عَلَيْهِمْ بُيُّوْنُهُمْ». (۱)

در زمان رسول الله علیه السلام برخی از مردم نسبت به رفتن به مسجد و شرکت در نماز کوتاهی می‌کردند ایشان فرمودند: نزدیک است دستور دهیم خانه‌های کسانی که، نماز در مسجد را ترک می‌کنند، بر سرشان بسوزانیم.

بحث هفتم: مسجد و تقویت نظام پذیری

یکی از مسائلی که سبب و انگیزه وقوع جرم را فراهم می‌کند، بحث بی‌نظمی است؛ یعنی اگر شخصی وارد محیطی شود که فاقد نظم است، این امر او را نیز ترغیب به بی‌نظمی می‌کند. شما تصور کنید که دانش‌آموزی در حال خوردن ساندویچ وارد کلاسی می‌شود که تکه‌های کاغذ در آن ریخته شده است همین امر باعث می‌شود که این دانش‌آموز نیز کاغذ ساندویچش را به کف کلاس پرت نماید، در صورتی که این وضع بر کلاس حکمران نبود، احتمال بیشتری وجود داشت که این دانش‌آموز زباله‌اش را به زمین نیاندازد.

با ذکر این مثال می‌توان پی‌برد، شاید بعضی از دستورات وارد در رابطه با مساجد، مثلاً نظافت مساجد،^(۲) نهی از ورود به مسجد با دهان بد بو^(۳) و نهی از آب دهان اندختن در

۱. تهذیب الأحكام: ج ۳، ص ۲۵؛ وسائل الشيعة: ج ۳، ص ۴۷۸؛ صحيح بخاری: ج ۱، ص ۴۲۲.

۲. قال رسول الله علیه السلام : «من كنس المسجد يوم الخميس و ليلة الجمعة فاخرج من التراب ما يذر في العين غفر الله له». کسی که مسجد را در این دو روز نظافت نماید و به اندازه سرمه‌ای که در چشم کشیده می‌شود غبار مسجد را برگیرد، خداوند او را می‌آمرزد. وسائل الشيعة: ج ۱، ص ۳۴۵.

مساجد و... برای اشاره به همین امر باشد؛ مثلاً حضرت علی علیہ السلام در رابطه با آب دهان ریختن در مساجد می فرمایند:

«مَنْ وَقَرَ الْمَسْجِدَ مِنْ نُخَامَةٍ لَقِيَ اللَّهَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ضَاحِكًاً قَدْ أُعْطِيَ كِتَابَهُ
بِيمِينِهِ وَإِنَّ الْمَسْجِدَ لَيَلْتُوِي عِنْدَ النُّخَامَةِ كَالْتَوَاءِ أَحَدِكُمْ بِالْخَيْرَ زَانِ إِذَا
وَقَعَ بِهِ». ^(۱)

«کسی که به احترام مسجد از انداختن اخلاط در آن خودداری کند در روز قیامت با سرور و شادمانی در حالی که نامه اعمالش را در دست راستش دارد خداوند متعال را ملاقات می کند، وکسی که در مسجد خلط می اندازد مسجد (از نفرت) به خود می پیچد، همان طور که اگر کسی شما را با چوب خیزان بزند از شدت درد به خود می پیچید».

بخش دوم: آثار عوامل محیطی در پیشگیری از جرم

حضرت علی علیہ السلام در رابطه «تأثیر عوامل محیطی در رفتار و اثربذیری انسان»^(۲) در بخشی از خطبه ۱۳ می فرماید:

«بِلَادِكُمْ أَئْتُنُ بِلَادِ اللَّهِ تُرْبَةً وَأَبْعَدُهَا مِنَ السَّمَاءِ بِهَا تِسْعَةُ أَغْشَارِ الشَّرِّ
الْمُحْبَبِسُ فِيهَا بِذْنِهِ». ^(۳)

خاک شهر شما بدبوترین خاک هاست، از همه جا به آب نزدیک تر و از آسمان دورتر است و نه دهم شر و فساد در پناه شهر شما نهفته است، هر کسی که در شهر شما باشد گرفتار گناه می شود».

۳. قال علی علیہ السلام: «من أكل شيئاً من المؤذيات ريحها فلا يقربن المسجد». وسائل الشيعة: ج ۳، ص ۵۰۲.

۱. بحار الأنوار: ج ۸۰، ص ۳۸۱.

۲. اشاره به علم اکولوژی (*Ecoiology*).

۳. نهج البلاغه: خطبه ۱۳، ۶، ۷ / ۵.

۵۵۳بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / مسجد و پیشگیری از جرم

یک محقق ژاپنی با انتشار یافته‌های تحقیقات خود مدعی شد که مولکول‌های آب نسبت به مفاهیم انسانی تأثیرپذیرند. نظریه این محقق ژاپنی که تاکنون از سوی مؤسسات علمی فیزیکی و زیست‌شناسی مورد تأیید قرار گرفته است، مبنی بر بررسی نمونه‌های فراوانی از کریستال‌های منجمد شده آب و مقایسه آن با یکدیگر است.

دکتر ایمو تو در کنار بطری آبی صدازده است که: «دوست دارم»، و سپس آب را منجمد کرده و مولکول آب را زیر میکروسکوپ بررسی نموده و مشاهده کرده است که مولکول آب بسیار شکل منظم و زیبائی به خود گرفته است. بعد در کنار بطری آب دیگر صدازده است که: دوست ندارم، مولکول آب بسیار شکل نامنظمی به خود گرفته است، این موضوع در تمام مجامع علمی دنیا مورد بررسی قرار گرفته و تأیید شده است.

در پی انتشار گزارش تأثیرپذیری مولکول‌های آب از موسیقی و مفاهیم معنوی، مشخص شد که یک دختر ایرانی هم با پیگری این سوژه، به یافته‌های جدید و جالب توجهی دست یافته است حمیده بی‌طرف، با بررسی تأثیر صدای کلمات بر بلورهای موادی همچون آب، قلع و نبات به نتایج جدیدی دست یافته و با ارائه آنها در جشنواره جوان خوارزمی برنده شده است.

این پروژه به بررسی تأثیر انواع صدا و نوشته بر ریزساختار و درشت ساختار مواد پرداخته و ضمن اشاره به اثر عوامل مذکور بر ساختار مواد در حالت مایع، تأثیر آن را در ساختار حالت جامد مواد مختلف مانند یخ، آلیاژ قلع، جیوه، نبات و سولفات مس نشان می‌دهد. دانه‌بندی مواد وقتی در حالت مایع در معرض صدای دلنشیں، موسیقی آرام و نوشته با مفاهیم خوب قرار می‌گیرد، حالت منظم و در مقابل صدای ناهنجار، موسیقی تند یا نوشته با مفاهیم بد حالت نامنظم و در معرض آهنگ مذهبی (صوت قرآن) و نوشته‌های مذهبی منظم‌ترین حالت خود را به دست می‌آورد.

طبق بررسی‌های انجام شده بر روی نتایج آزمایشات مربوط به نوشته می‌توان به این نتیجه رسید که احساسات شخص نویسنده، عامل انتقال این تأثیرات بوده و نتایج این آزمایش به استنادات قرآنی بسیار نزدیک است.

مواد، در حالت مایع تحت تأثیر موسیقی و نیز عقاید و احساسات اشخاصی که با آنها

سر و کار دارند بوده و به عبارتی تحت تأثیر صدایها و محیط اطراف خود هستند؛ لذا از بررسی شکل ساختار مواد می‌توان به سرگذشت آنها پی‌برد. ساختار مواد، بسته به نوع صدا، مفهوم نوشته و یا احساسات فرد نویسنده می‌تواند تغییر کند. مواد موجود در دنیا دارای شعور ذاتی بوده و این موضوع در آیات متعددی از قرآن کریم تأیید شده است.^(۱)

با توجه به پژوهش‌های انجام شده در این رابطه آیا می‌توان تأثیر مسجد را که در آن هر آنی صدای قرآن، اذان شنیده می‌شود، بر انسان منکر شد؟ شاید بتوان گفت: در روایاتی که برای نشستن در مسجد فضیلتی ذکر شده است اشاره به همین امر دارد. حضرت علی علیه السلام در این رابطه می‌فرمایند:

«الْجَلْسَةُ فِي الْجَامِعِ خَيْرٌ لِّي مِنَ الْجَلْسَةِ فِي الْجَنَّةِ». ^(۲)

«نشستن در مسجد برای من بهتر است از نشستن در بهشت».

و یا در روایاتی که بحث از نوشت «آیة الکرسی» در دیوار مسجد، آمده است،^(۳)

بخارط همین امر باشد.

سخن پایانی

حضور مداوم در مساجد باعث ریشه کن شدن فساد و پدید آمدن جامعه‌ای برتر و عاری از هرگونه جرم خواهد شد.

در بسیاری از کتب و مقالات و اجلالیه‌های سالانه نماز به بحث از تأثیر نماز در سالم‌سازی اجتماع اشاره شده است،^(۴) اما می‌توان با مباحثی که به آنها پرداخته شد، این نتیجه را بدست آورد که اگر نماز در مساجد برگزار شود بطور یقین، مشاهده خواهد شد که بیش از پیش جرم و بزهکاری از جامعه رخت خواهد بست.

۱. منبع: سایت بازنگار.

۲. بحار الأنوار: ج ۸۰، ص ۳۶۲.

۳. وسائل الشیعه: ج ۵، ص ۶۳۱۲.

۴. راشدی، حسن، نماز شناسی، تهران، ستاد اقامه نماز، ۱۳۷۸، ص ۲۱۷.

منابع

- ۱- قرآن.
- ۲- نهج البلاغة، محمد دشتی، قم، انتشارات پارسیان، ۱۳۷۹.
- ۳- شیخ صدوق، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال.
- ۴- حر عاملی، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه‌ی آل‌البیت، قم، اول، ۱۴۰۹ هجری.
- ۵- کلینی رازی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، تهران دارالکتب الإسلامية، چهارم، ۱۳۶۵.
- ۶- راشدی، حسن، نماز شناسی، تهران، ستاد اقامه‌ی نماز، ۱۳۷۸.
- ۷- طوسی، محمد بن حسن، تهدیب الأحكام، دارالکتب الإسلامية، چهارم، تهران، بی‌تا.
- ۸- وايت، رابرت / هینز، فیونا، جرم و جرم‌شناسی، علی سلیمانی، قم، مؤسسه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳.
- ۹- احسائی، ابن ابی جمهور، عالی‌اللایه، انتشارات سید الشهداء علیهم السلام، قم، اول ۱۴۰۵.
- ۱۰- حرانی حلیبی، حسن بن علی بن حسین بن شعبه، تحف‌العقل، مؤسسه انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دوم، ۱۴۰۴ هجری.

نقش تبلیغ در تربیت دینی
و جذب نوجوانان و جوانان به مسجد

- محمدمعلی موظف رستمی
- داریوش فتاحی

﴿اَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَهِ وَجَادِلْهُمْ بِالْأَقْرَبِيَّهِيَ أَخْسَنُ﴾.^(۱)

«ای رسول ما، خلق را به حکمت و موقعه نیکو به راه خدایت دعوت کن
و با بهترین طریق با اهل جدل مناظره کن».

مقدمه

پیش از ورود به اصل موضوع، توجه به چند نکته در ارتباط با بحث تربیت و هدایت جامعه ضروری بهنظر می‌رسد:

۱- باید توجه داشت که انسان، محصول زمان خود و فرهنگ و سنت و ارزش‌های حاکم بر آن محدوده زمانی است. افکار و اندیشه او بیش از آنکه متأثر از خانواده باشد،

و...

در انحصار رسوخ و نفوذ یافته‌های فکری محیط اجتماعی اوست. بنابراین سخن‌گفتن از تعلیم و تربیت و تبلیغ، بدون در نظر گرفتن عوامل محیطی و ساختار اجتماعی، راه به جایی نخواهد برد. به دیگر سخن باید زمان و دورانی که در آن زندگی می‌کنیم، خوب بشناسیم و بدانیم دین و مذهب در دوران معاصر چه جایگاهی دارد و پایگاه اجتماعی و سیاسی مسلمانان در جهان چگونه است. طبیعی است که شناخت ما از جریان‌ها و تفکرات موجود در حیطه اجتماع خود را و نیز در ک صلح اوضاع جهان معاصر، کمک بسیار زیادی می‌کند که راه را بهتر و سریع‌تر طی کنیم و به اهداف متعالی دست یابیم. در واقع دانستن بیشتر به فهمیدن بیشتر و بهتر و فهمیدن بهتر به برنامه‌ریزی اندیشمندانه تر و سرانجام استنتاج مطلوب‌تر منتهی خواهد شد.

۲ - هر ملتی به گونه‌ای خاص می‌اندیشد، بدین معنی که شیوه تفکر آنها، ملاک‌ها و مشخصه‌های خاص خود را دارد. روش فکر کردن هر ملت، پیامدهای مهمی در سرنوشت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آن دارد. فهم این روش تفکر به صورت بالقوه می‌تواند زمینه‌های اصلاح در عرصه‌های مختلف را به ارمغان آورد. هر ملت به همان‌گونه که می‌اندیشد زندگی نیز می‌کند. فهم این که مغز یک ملت با چه روشی نظم می‌یابد یا دچار بی‌نظمی می‌شود از اهمیت ویژه‌ای در شناخت پیش‌بینی آینده او برخوردار است؛ مثلاً بررسی بعد تخلیلی و تأثیر آن در تفکر، نشان‌دهنده آن است که تخلیل در کشور ما نسبت به سایر اصول فکری وجه غالب‌تری دارد. زمانی که فرد از قوه استدلالی و عقلی خود استفاده نکند، جای تفکر را سلیقه، احساسات، تعصب، جوپذیری، تجربیات فردی و نیز خصلت پر شدن، توسط دیگران می‌گیرد.^(۱)

۳ - در دوره‌ای که از آن به عنوان عصر ارتباطات نام برده می‌شود، هجوم گسترده اطلاعات از طریق عناصر ارتباطی نظیر تلویزیون، ماهواره و به خصوص رسانه‌های دیجیتالی، آن چنان وسیع و بی‌محابا است که با بهره‌جویی صرف از کارکرد تبلیغ سنتی نمی‌توان به طرد و رد آفت‌های ناشی از آن هجمه دلخوش بود، و نه آنکه می‌توان تبلیغ دین را هم راستا و همداستان با شیوه و مسلک تبلیغ‌های غربی یا پروپاگانه قرار داد. چرا که تبلیغ اسلامی یعنی؟

۱. اصفهانی، محمد راغب، المفردات فی غریب القرآن، انتشارات مرتضوی، تهران، ۱۳۶۱.

«فراگرد انتقال پیام اسلامی از سوی فرستنده (با شرایط و ویژگی‌هایی که اسلام تعیین کرده است) برای گیرنده (همه مردم، مسلمانان، مؤمنان و...) با هدف آموزش یا برانگیختن مخاطب برای انجام یک عمل معین به شرط آنکه در گیرنده پیام با معنی موردنظر فرستنده پیام، مشابهت معنی ایجاد شود». ^(۱)

عناصر تبلیغی دینی

۱- تشویق به تفکر

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نَزَّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾. ^(۲)

آنچه که از معنی آیه فوق استنباط می‌شود، آن است که خداوند وظیفه تبیین دین و شریعت را برعهده پیامبر اکرم ﷺ قرار داده است و این بدان معنی است که پیامبر ﷺ، علاوه بر ابلاغ، به تبیین و تفہیم آین اسلام نیز مبادرت می‌ورزیده است و ادامه آیه بیانگر آن است که خداوند از ابلاغ و تبیین دین؛ **﴿وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾** را انتظار دارد.

خداوند، تعبد بی‌پشتونه عقل و اندیشه را نمی‌خواهد. لذا از مسلمانان می‌خواهد که در بیانات الهی و روش‌گری‌هایی که پیامبر ﷺ انجام داده، اندیشه کنند؛ زیرا پذیرشی که پس از دریافت صحیح و تفکر و تأمل باشد ارزشمند است و دوام دارد و در روح انسان رسوخ می‌کند. صرف تبعد اگرچه در حد خودش یک ارزش است؛ اما آن ارزشی که اسلام به آن بها می‌دهد نیست. ^(۳) براین اساس، مبلغ دین که خود وام‌گیرنده شائینت تبلیغ از پیامبران الهی است، علاوه بر ارائه و اطلاع‌رسانی درخصوص آموزه‌های دینی، وظیفه تشریح و توضیح و تشویق به تفکر و تعقل را نزد مخاطب خود دارد؛ چراکه هدف نهایی آیه فوق: **﴿وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ﴾** است. خداوند نفرمود: لعلهم يتبعدون و يا لعلهم يتسلمون. این مطلب نکته بسیار مهمی است که مبلغین می‌بایست توجه خاصی نسبت به آن مبذول دارند و اساساً پذیرش تعقلی دین بر پذیرش تعبدی آن شرافت و برتری دارد.

۱. تبلیغ اسلامی و دانش ارتباطات اجتماعی: ص ۱۸۸ . ۲. نحل: ۴۴ .

۳. محمدهادی معرفت، راه و رسم تبلیغ: ص ۱۴۸ .

﴿ ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمُؤْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحَسَنُ ﴾.^(۱)

در این آیه خداوند حکیم، واژه حکمت را به صورت مطلق بیان فرموده و هیچ قیدی

برای آن قرار نداده است. چنان‌که در آیه دیگری می‌فرماید:

﴿ وَ مَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُولَئِكَ هُنَّ أَكْيَارًا ﴾.^(۲)

«به هر کس حکمت اعطا شود همانا خیر بسیار هدیه گردیده است».

«دین در ذات و جوهر خود بر حکمت استوار است. به عبارت دیگر این

صرفًا در حد یک انتخاب ساده و تمرین یک رفاقت خلاصه نمی‌شود.

پذیرش دین نیازمند درگ ک ابعاد حکمت آمیز و خردمندانه آن است. این مهم

از نظر ماهیت با آنچه در تبلیغات به معنای مرسوم جاری است کاملاً متفاوت

می‌نماید. تبلیغ دینی در طراحی روش‌ها و اصول خود و نیز در بهره‌برداری

و سازماندهی امکانات خود باید طرفی مناسب با این ویژگی بیابد».^(۳)

راغب اصفهانی، فیلسوف و لغت‌شناس قرن پنجم هجری می‌گوید:

«الحكمة اصابه الحق فبالعلم و العقل».^(۴)

«حکمت، اصابت و رسیدن به حق به وسیله علم و عقل است».

سخنرانی و تبلیغ نیز می‌باشد از نظر شیوه و محتوا حکیمانه باشد و مبلغ در صورتی

می‌تواند داعی‌الله باشد که بر شیوه و سیاق حکیمانه سخن‌گوید و عمل نماید. این موضوع

یعنی رسیدن به حکمت و عالمانه و عاقلانه تبلیغ نمودن در عصر حاضر از اهمیت بسیار بیشتری

برخوردار است؛ چراکه در عصری که انفجار اطلاعات و ارتباطات به شکل متنابه‌ی افزایش یافته

۱. نحل: ۱۲۵.

۲. بقره: ۲۶۹.

۳. سید یحیی شهربی، تبلیغات دینی و بایسته‌ها.

۴. راغب اصفهانی، مفردات، ماده حکم.

و سطح افکار عمومی به مقیاس قابل توجهی بالا رفته است، دیگر نمی‌توان تنها به دانسته‌های سنتی و دیکته شده بسنده نمود؛ زیرا با وجود اطلاعات و دانسته‌های بسیار نزد مخاطبان، تنها ارائه سخنان و اطلاعات حکیمانه و بر معیار حکمت است که می‌تواند از سوی آنان مقبول واقع گردد. بدین جهت مبلغ موظف است که بسیار مطالعه کند و بیندیشد و سپس به دقت و حساب سخن گوید.

علت این که خداوند انبیا را از بعد عقلانی و ظرفیت فکری در سطحی برتر و بالاتر از دیگران قرار داده است، بی‌شک به خاطر این است که مردم را بر موازین عقل و عواطف رهبری کنند. ناطقی که می‌خواهد به اقتضای حکمت سخن گوید باید از نظر معلومات بر ذوق و اندیشه خویش مسلط باشد.^(۱)

امام علی علیہ السلام می‌فرماید:

«الحكمة ضالة كل مؤمن فخذوها ولو من افراه المنافقين». ^(۲)

«حکمت، گمشده مؤمن است، پس آن را دریابید ولو از زبان منافقین باشد».

همچنین می‌فرماید:

«ضالة العاقل الحكمة فهو احق بها حيث كانت». ^(۳)

«گمشده هر خردمندی حکمت است و عاقل به آموختن حکمت در هر کجا باشد سزاوارتر از دیگران است».

موعظه بلیغ و نیکو

از دیگر عناصر اثربخش و کلیدی تبلیغ، وعظ و اندرز مخاطبان بر روای و مشی نیک و پسندیده است. چنان‌که قرآن کریم واژه حکمت را علی الاطلاق و بدون توصیف به کار برده است

۱. محمد باقر شریعتی، راه و رسم تبلیغ: ص ۱۶۳ . ۲. غرالحكم، حرف خا.

۳. غرالحكم و درالحكم، حرف خا.

۱۶۵ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و...

اما در خصوص «موعظه» آن را به وصف «حسنه» متصف ساخته است. موعظه نیکو، موعظه آگاهانه است و موعظه آگاهانه، پندی است که با موازین عقل و احساس سازگار باشد و مراتب و شرایطی دارد که هر کس را توانایی تحمل و تکافل آن نیست.

امیرالمؤمنین علی علیه السلام فرمود:

«نصحك بین الملاّ تقریع». ^(۱)

«نصیحت یک انسان در بین مردم به منزله کوییدن وی است».

بی‌شک، ضربه زدن به حیثیت و شخصیت مسلمانان در حین سخنرانی موعظه نیست. اگر لحن موعظه به صورتی باشد که ایهام ترکیه نفس از آن برخیزد، ناروا و بی‌اثر است. به عنوان مثال بگویید: «شما که می‌خواهید آدم بشوید...».

یعنی من آدم شده‌ام یا دیگر آن‌که مستقیماً موعظه نکند، بلکه در لفافه روایات و آیات و یا از زبان دیگران منظور خویش را بیان نماید. مثلاً بگویید؛ فلان استاد اخلاق چنین می‌فرمود: ... یا در قرآن کریم و نهج البلاغه چنین آمده است. ^(۲)

نکته دیگر در این حیطه، اشعار به این موضوع است که هر یک از شیوه‌های تبلیغ (حکمت، موعظه، مجادله) به واسطه اختلاف افکار و تفاوت روحیات برای هر گروه از افراد، متفاوت و مخصوص خواهد بود به گونه‌ای که مثلاً در مورد اشخاصی که از علم و اطلاع چندانی برخوردار نیستند و یا بهره اندکی از علم دارند ولی به اصول دین معتقدند و قلب‌شان برای پند و اندرز مستعد است، باید به جای بهره گیری از روش‌های خشک علمی و فلسفی، می‌بایست از روش‌های دیگری نظری موعظه استفاده نمود.

البته آنچه مورد نظر قرآن‌کریم می‌باشد به کار بردن تلفیقی از سه شیوه مذکور است، هر چند که برای عده بسیاری از مردم، استفاده از روش‌های علمی و بهره‌جویی از جنبه‌های تعقلی و تفکری، شاید چندان خواسته نباشد، اما از این نکته هم نیز نبایستی مغفول ماند که عصر

۱. میزان الحکمة: ج ۱۰، ص ۵۸۰.
۲. محمدباقر شریعتی، راه و رسم تبلیغ: ص ۱۷۵.

کنونی، عصر ارتباطات و انفجار اطلاعات است و بسیاری از مردم حتی در قصبات و دورترین و محروم‌ترین نقاط کشور از ابزارهای اطلاع‌رسانی بهره‌مند شده‌اند و یا آنکه قابلیت و امکان برخورداری را دارا می‌باشند. از سوی دیگر سطح سواد در کشور، نسبت به گذشته جهش چشم‌گیر و قابل ملاحظه‌ای داشته است به گونه‌ای که اکنون بر طبق آمار و ارقام موجود، حدود ۹۰٪ از مردم کشور با سواد بوده و بسیاری از جوانان ماهر ساله در صفت راهیابی به دانشگاه با یکدیگر به رقابت می‌پردازنند؛ به همین جهت تأمل و توجه نسبت به بازکاوی روش‌ها و شیوه‌های تبلیغی از اهم و مصادر فعالیت‌های موجود در زمینه روزآمد نمودن نگرش‌های تبلیغی می‌باشد. ضمن آنکه نمی‌توان انکار نمود که همگان نیاز به موعظه دارند؛ زیرا موعظه به عنوان اقتاع فکری مطرح نیست، بلکه راهی است برای این‌که مسئله مورد نظر به لحاظ فکری مورد توجه قرار گیرد. بسیاری از قضایایی که انسان در زندگی خود با آن مواجه می‌شود، چندان جلب توجه نمی‌نماید مگر این‌که واجد نفع و ضرری باشد. به ویژه آنکه زندگی ممزوج با تکنولوژی امروزین، آن چنان انسان‌ها را به کسب منافع مادی نقد و دفع ضررها هم‌راستای آن مشغول ساخته و ذهن و روح آنها را با خود درگیر نموده که دیگر مجالی برای تفکر و تأمل پیرامون جنبه‌های غیرمادی زندگی نظیر اخلاقیات، توجه به حق‌الناس و یا خودسازی درونی باقی نگذاشته است.

با این توضیحات، موعظه وسیله‌ای می‌شود برای احیا و یا تقویت انگیزه‌های درونی افراد و زدودن‌گرد و غبار فراموشی از روی آنها. در حقیقت موعظه؛ نقیبی است به قصه دنیا و آخرت و یادآوری و توصیف حال گذشتگان، تا انسان مادی امروز به یاد آورد که اعمال و افعال او در این دنیا هر آنچه که باشد، عواقب و ماحصلی در دنیای آخرت به جای خواهد گذاشت.

موعظه، یادآوری دائمی مرگ است تا انسان فراموش نکند که روزی خواهد مرد.

به همین جهت، نگرش انسان نسبت به اعمالش تغییر می‌یابد و همواره اعمال خود را در موازنه و مرباطه با مرگ و قیامت می‌نگرد و این موضوع به انسان اجازه نمی‌دهد که به راحتی تسلیم آرزوهاش شود و در نتیجه در صدد تصحیح انحرافات خود برمی‌آید.

نکته بسیار مهم دیگر پیرامون کاربرد وعظ، آن است که پذیرش دین در وله نخست و بیش از هر عامل دیگری نیازمند دلدادگی و سرسپردگی است. دین در انسان متبلور نمی‌شود مگر آنکه ایمان قلبی در او محقق گردد. با این توصیف با ترویج صرفاً عقلانی دینی، قلب به اختیار درنمی‌آید و ضروری است تا برای دین، محمول ایمانی یعنی قلب نیز مدنظر قرار گیرد. از آنجاکه نگرش اسلام همواره متکی بر حق و حقیقت است و خود را به صورت دائم با آن موزون می‌کند و از آنجاکه فطرت تمامی انسان‌ها بر حق‌گرایی بنا نهاده شده است هر چند که به زنگار غلیظ دروغ و فریب، آلوده شده باشد، در نهایت اندیشه دینی در قرائت و تبلیغی شفاف به خودی خود قادر است زاویه‌های پنهان روح آدمی را فتح کند و او را به فطرت حق‌گرایی خود رجعت دهد.

ابزارهای تبلیغ

بسیاری از دانشمندان علوم ارتباطات معتقدند که در عصر کنونی، انباشت اطلاعات، قدرت آفرین است؛ بدین معنی که هر دولتی که توانایی جذب اطلاعات بیشتری را داشته باشد، دارای قدرت بیشتری می‌شود و همین امتیاز، آن دولت را در مقایسه با سایر دول در مرتبه بالاتری قرار می‌دهد. در عمل نیز تحقق چنین موضوعی قابل تأیید است و قدرت‌هایی که توانایی جذب بیشتر علوم و اطلاعات را داشته باشند، معمولاً حرف‌های بیشتری را برای گفتن خواهند داشت. مرحوم اقبال لاهوری این واقعیت را در قالب قطعه شعری زیبا به نظم درآورده است:

قوت مغرب نه از چنگ و رباب	نى زرقص دختaran بى حجاب
نى زسحر ساحران لاله روست	نى زعريان ساق و نى از قطع موست
محکمی او رانه از لادینی است	نى فروغش از خط لاتینی است
قوت افرنگ از علم و فن است ^(۱)	از همین آتش چراغش روشن است

۱. کلیات اشعار فارسی اقبال لاهوری: ص ۳۶۹.

با چنین انگیزه‌ای بسیاری از کشورهای قدرتمند نه تنها زمینه بروز و ظهرور علماء و دانشمندان و ابزارهای لازم جهت رشد علم را فراهم نموده‌اند، بلکه از سویی با روی آوردن به وسائل و تکنولوژی جدید در جهت کسب هرچه بیشتر اطلاعات از سطح جهان برآمده و سامانه اطلاعاتی خویش را به میزان قابل توجهی گسترش بخشیده‌اند.

امروزه تمام امکانات تبلیغی ممکن از قبیل رسانه‌های گروهی و جمعی شامل جراید، مطبوعات، مجلات، خبرگزاری‌ها، شبکه‌های رادیو و تلویزیونی و ماهواره‌ای، سایت‌های اینترنتی و... که هر روز به این خیل عریض و طویل گزینه دیگری اضافه می‌شود، همه و همه در کار سرویس‌دهی سامانه اطلاعاتی کشورها می‌باشند. و در این میان، اطلاعات بسیار متنوعی رد و بدل می‌شود که حجم بالایی از آن در جهت تحقق مطامع و منافع گروه‌ها و هژمونی‌های خاص قرار دارد.

در این گستره بی‌سر و سامان، گروهی از سرمایه‌داران و هدایت‌کنندگان زنجیره پول و سرمایه در جهان، با دست آویز قراردادن اصولی همچون اصل توجیه وسیله به واسطه هدف، که در ابتدا توسط ماتریالیسم پرورش داده شده، از هر وسیله و عملی که آنان را یک‌گام به هدف نزدیک‌تر سازد، دریغ نمی‌ورزند و از مشاهده آثار شوم آن نیز ابایی ندارند. در همین راستا و به منظور همنگ شدن هرچه بیشتر مردم دنیا و همگامی با مطامع آنان در جهت مصرف‌گرانی و استفاده هرچه بیشتر از تولیدات مصرفی آنان، روش‌هایی همچون تخریب اخلاقیات و بند و بسته‌های اخلاقی و باورهای سنتی، ارزشی و دینی که آنان را از هم جهت شدن با موج بی‌محابای مادی‌گرایی منع می‌نماید را از طریق ابزارهای گسترده تبلیغی در دستور کار قرار داده‌اند.

از جمله اهداف مستور در این‌گونه روش‌ها، آن است که میل و اجتناب انسان‌ها به ویژه نسل جوان، غریزه انسان بوده و هر انسانی را به طور ناخودآگاه به سوی خود جذب می‌کنند. طبیعی است که جذب جوانان به این ناهمجارتی‌ها به دلیل کشش غریزی از یک‌سو و بی‌نیازی از هرگونه استعداد، هوش و ذکاوت برای رسیدن و بهره جستن از آنها از سوی دیگر باعث می‌شود که انسان راحت‌طلب ولذت‌جو در مقام انتخاب، آنها را برگرایش‌های فرهنگی، اخلاقی ترجیح دهد.

۵ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و...

اما تبلیغات دینی عرصه متفاوتی در بازار مکاره تبلیغات دینی امروز است.

در این مواجهه بی توازن، توجه به دو نکته اساسی کاملاً ضروری است:

اول؛ برخی از سکانداران و دست‌اندرکاران تبلیغات دینی ما چنان مஜذب و مغلوب بوق و کرنای تکنولوژی و ابزار جدید تبلیغی شده‌اند که به یک‌باره تغییر ماهیت پیام تبلیغی و یا تغییر ماهوی اصول و ارزش‌ها را در جهت ایجاد توان مقابله با هجمه مقابل پیشه ساخته و به استباوه به جای تغییر ابزارها، تغییر پیام را در دستور کار خویش قرار داده‌اند، غافل از این‌که همنگ شدن با تبلیغات مذموم نه تنها چاره کار نیست، بلکه بر حقانیت آن نوع تبلیغ، صحه می‌گذارد ضمن آنکه ماهیت دین، مقابل با ریا و دورویی، تقدس زدایی و ارزش‌کاهی است؛ پس چگونه می‌توان دین حنیف و حق‌گرا را آلوده به این مضامین کم ارزش نمود؟ دوم، آن است که بعضی از مبلغان و کارگزاران عرصه تبلیغات دینی ما، به واسطه وابستگی بسیار زیاد به شیوه‌های قوام یافته خویش همچون منبر و خطابه، از درک و دریافت ابزارهای تکنولوژی ابا داشته و یا گریزان بوده‌اند.

صحبت بر سر تغییر واستحاله پیام نیست که قرار هم براین نیست که محتوای دین و آنچه که برآساس وحی بر پیامبر اکرم ﷺ فرو فرستاده شده و سپس توسط ائمه و اولیائی الهی مورد تبیین واقع گردیده، تغییر یابد که جوهره و ماهیت پیام دینی چیزی جز رجعت به فطرت پاک نیست و فطرت آدمی برآساس تغییر و تحولات عصری و پیشرفت علمی تغییر نمی‌یابد.

پس روح پیام همان است، اما از آنجاکه بینش و بصیرت و معلومات و شناخت بشری تغییر یافته و به تفسیری شاید به تکامل و پختگی بیشتری رسیده است بنابراین شیوه برقراری ارتباط با مخاطب و ابلاغ پیام برآساس میزان و کیفیت پذیرش مخاطبان می‌بایست دچار بازنگری و تحولی اصولی قرار گیرد. چنان‌که اگر در اعصار و ادوار پیشین، تبلیغات شنیداری از اثرمندی مطلوبی در ارائه پیام دینی برخوردار بود، اکنون در عصر فراسانه‌ها، اتخاذ موضعی ضعیف و متحیرانه و خودباختگی در برابر هجمه امکانات و توانایی رسانه‌های جدید، ماحصلی جز استحاله فکری و عقیدتی و احاطه عقایدی سطحی و کم عمق و فاقد محتوا و مفاهیم معنوی و اخلاقی و تمایل و تجاذب بیشتر مخاطبان به سمت و سوی مادی‌گرایی صرف و در نتیجه استقبال از سکولاریزم نخواهد داشت.

نگارنده معتقد است که ابزار و امکانات رسانه‌ای ماحصل تلاش علمی بشر است و علم نیز همواره مقبول و مورد تأیید دین است مگر آنکه در تقابل با ارزش‌های دینی و انسانی قرار گیرد و به جای آنکه در خدمت به ابناء بشر مورد استفاده واقع شود، منافع آنان را به خطر اندازد. براین اساس تکنولوژی و رسانه‌های جدید نیز می‌توانند دست‌آورده مطلوب و مورد تأیید دین محسوب شوند به گونه‌ای که مثلاً رهبر فقید انقلاب، حضرت امام خمینی ره از صدا و سیما به عنوان «دانشگاه عمومی» نام برده‌اند اما همین دانشگاه عمومی می‌تواند تبدیل به ابزار و رسانه‌ای مخرب گردد.

با این توصیفات، کارگزاران فرهنگی ما به جای اتخاذ موضعی منفی‌بینانه و متحجر مآبانه نسبت به این دست‌آورد عظیم بشری، می‌بایست علاوه بر دریافت و استقبال از آن به تحلیل موشکافانه و تفوق بر فلسفه ساختاری و شالوده‌های آن، همت گماشته و با شناخت کامل نقاط قوت و ضعف آن، از آن در جهت اهداف متعالیه که همانا ارائه و ابلاغ پیام دینی است استفاده نمایند.

این شناخت و ورود به دنیای رسانه‌ای و تبلیغی جدید، از آن جهت حائز اهمیت است که در ک سطحی و محدود و در نتیجه بهره‌گیری و استفاده غیر حکیمانه و غیر مدبرانه از رسانه‌ها و ابزارهای تبلیغاتی، نتیجه‌ای جز استیصال و وادادگی در برابر هجمه عظیم، پر زرق و برق و فاقد پشتونه معرفتی تبلیغات تجاری و مادی‌گرانه نخواهد داشت و چنین می‌شود که بسیاری از مخاطبان و کاربران سایت‌های اینترنتی از وجود و حضور سایت‌های مذهبی و دینی کاملاً بی‌اطلاع بوده و در عوض تمامی اوقات خود را صرف بازیبینی و ارتباط با سایت‌های مبلغ و مروج جاذبه‌های غریزی و مادی می‌نمایند. این رویارویی و هماوردی عجیب، ما را در ورطه حساسی قرار داده است.

شناخت مقتضیات این حادثه، فکری بلند و چاره‌ساز می‌طلبد، چرا که نه قرار است ما تبلیغات دینی خود را همطراز و همسطح تبلیغات مبتذل قرار دهیم و نه آنکه می‌توانیم در برابر این سیل فکرسوز و ارزشکاه، دست روی دست گذاشته و منتظر عواقب محتمل و قبل پیش‌بینی آن در استحاله بی‌چون و چرای نسل‌های جدید باشیم. بنابراین اولین و مهم‌ترین راهکار

۷-بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و... سکانداران فرهنگی، شناخت کامل و جامع و تخصصی ابزار و امکانات تبلیغی و رسانه‌ای جدید با همه لوازم و مختصات آن است، به عنوان مثال علم به فلسفه و ساختار، علم به نحوه برقراری ارتباط بین رسانه و مخاطب، شناخت جاذبه‌های مقبول و مشروع و شناخت جاذبه‌های غیرمقبول، شناخت خطوط قرمز حداکثری و حداقلی دینی - سیاسی - اجتماعی، شناخت جامعه‌شناسانه و شناخت روانشناسانه ابزارهای رسانه‌ای، شناخت سفسطه‌ها و مغلطه‌های رسانه‌ای و بسیاری از عناصر و پارامترهای مرتبط، تنها بخشی از کار عظیم تحقیقاتی است که در این زمینه به عنوان پیشقدم و پیش درآمد می‌باشد بدان اهتمام ورزید و سپس قالب‌هایی نوین و سرآمد نسبت به این موج عظیم هدفمند، طراحی و ابلاغ پیام دینی را در این قالب‌ها تداوم بخشید و مهم تراز آن نسبت به شناخت تمامی ترفندها و عرض اندام‌های جدید نیز جستاری مستدام و بی‌وقفه داشت؛ چرا که پشتونه علمی و تحقیقی سیاستگذاران و مبلغان فرهنگ مادی‌گرایی، لحظه‌ای آنان را از به کارگیری روش‌های جدید باز نخواهد داشت. بنابراین می‌باشد خود را برای مبارزه‌ای پیگیر و مستدام آماده نمود. مبارزه‌های که در آن لحظه به لحظه در مواجهه با شیوه‌های نامتجانس و غیرمعمول، روبه‌رو شوی و بدون هراس و خودباختگی، پاتکه‌ای مناسب و خنثی‌کننده را به کار بندی و کار را تابدان جا برسانی که همیشه یک قدم از طرف مقابل جلوتر باشی.

بایدها و نبایدهای تبلیغ

چهار عامل موافقیت و شکست پیام تبلیغی عبارتند از:

- ۱ - ماهیت پیام.
- ۲ - شخصیت پیام‌رسان.
- ۳ - کیفیت و اسلوب پیام رسانی.
- ۴ - ابزار پیام‌رسانی.

در بخش‌های پیشین این نوشتار پیرامون کیفیت و اسلوب پیام‌رسانی و نیز ابزار پیام‌رسانی به شکل مبسوط و مشروح مباحثی عنوان گردید. در تکمله بحث، موضوع شخصیت پیام‌رسان که به ویژه در ارتباط با مبلغین دینی از درجه اهمیت بسیار بالایی برخوردار است، محوریت بحث را تشکیل می‌دهد.

علم و عقل

دو عامل و ویژگی بسیار مهم در ارتباط با شخصیت مبلغ، مجهز بودن به دو سلاح علم و عقل است.

یکی از شیوه‌های مؤثر و کارآمد تبلیغ، آن است که افراد را از راه تعقل به حیطه دین داری و ارزش‌پذیری وارد نموده و با ساز و کار تعبد، کار خود را توثیق بخشمیم. شیوه‌ای که بزرگانی همچون آیت‌الله شهید مطهری^۱ و آیت‌الله شهید بهشتی^۲ از آن بهره جسته و دست آورد فراوانی از این رهگذر نصیب آنها شد. البته این نکته را نباید از نظر دور داشت که حیطه میدان‌داری علم و تعقل چندان گسترد نیست و آنچه در حال حاضر می‌دانیم در مقایسه با آنچه که می‌توانیم بدانیم، بسیار محدود است و علی‌رغم پیشرفت بسیار خوب بشر در سده اخیر، هنوز میزان مجھولات بشری در برابر معلومات از چربش قابل اعتمایی برخوردار است و الهیات به ما می‌گوید که دانش ما ناظر به اموری است که از آن امور در حقیقت جز بی‌دانشی چیزی نداریم. اما دین، تنها به عقل بشر متکی نیست بلکه از حدود دانش قطعی بشر قدم فراتر می‌گذارد و دامنه‌های نامکشوف و دست نیافتی را در می‌نوردد.

استاد آیت‌الله جوادی آملی می‌گوید:

«عقل سراج و راهنما است و دین صراط نباشد کاری از سراج برنمی‌آید».

علوم مختلف به عنوان مهم‌ترین دست آورد عقل بشری هنوز از حل معادلات بسیاری در حوزه‌ی هستی‌شناسی به ویژه موضوع متفاصلیک عاجز ند به همین جهت علم‌گرایی مفرط در

۶۵ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و...

جهان غرب سبب ایجاد خلاهای فراوان معنوی نزد آن جوامع شده و متفکران و عالمان آنها را متوجه این حقیقت ساخته است که علی‌رغم همه پیشرفت‌های بشری هیچ گزینه‌ای برای جایگزینی دین و ایمان و اعتقادات معنوی وجود ندارد. اما این مسئله ناقص آن نیست که مبلغان دین از حداکثر ظرفیت‌های عقلانی و استدلالی در جهت معرفت‌بخشی و انتقال مفاهیم دینی به ذهن جوانان بهره جویند.

جوانی که دوره بحران هویت و هویت‌یابی را سپری می‌نماید با سؤالات فراوانی پیرامون جهان‌بینی و ایدئولوژی عرضه شده به او روبروست، مانند این‌که چرا باید خدا را پرستش کرد؟ چرا باید پیرو مکتب و ایدئولوژی خاصی بود؟ چرا باید از دین و آین خاصی پیروی کرد؟ چرا باید عبادت کرد، نماز خواند و روزه گرفت؟ چرا باید از برخی لذت‌ها گذشت؟ چرا باید بعضی محدودیت‌های را پذیرفت؟ چه تیجه‌ای از این‌گونه اعمال عاید انسان خواهد شد؟ چرا باید به نبوت و امامت و معاد معتقد بود؟ چرا باید به مسجد برود و نماز جماعت بخواند؟ اصلاً فلسفه نماز جماعت خواندن چیست؟ دعا کردن یعنی چه و نیایش چه نیازی از انسان را برطرف می‌کند؟ نیازهای روحی و معنوی چگونه احساس می‌شوند؟

برخی از اندیشمندان و متألهین غربی مانند «شلایر ماخر» با فرض سه بعد؛ عقل و اراده و احساس در انسان، دین را فقط در حوزه احساسی قابل تجلی می‌داند. ماخر معتقد است که دین یک امر تأملی است و انسان، گواه هستی خدا را باید در درون خویش بجوید. وی دین داری را حس و شوق بی‌واسطه نسبت به امر نامتناهی تعریف کرده است: «دین، احساس شوق برانگیز همراه با کشف و مشهود است». او معتقد است که خدا را نخست باید احساس کرد و سپس درباره صنعت نظریه‌پردازی نمود.

اما از دیدگاه دین مبین اسلام، عقل جایگاه ممتازی دارد؛ «کل ما حکم به العقل حکم به الشرع». اصول دین ما بر مبنای تحقیق و سؤال قرار دارد. اهمیت عقلانی بودن دین هنگامی وجه بارزتری می‌یابد که بدانیم در دنیای مدرن، علم جایگاه گسترده و مستحکمی را اشغال نموده است و به همین جهت سؤالات بسیاری پیرامون تعارض علم و دین وجود دارد. به خصوص آن‌که نسل امروز توانایی‌های علم را در حل بسیاری از مشکلات پیش روی بشر

دیده‌اند و به همین جهت محصول این نگرش، سست‌باوری و تردید نسبت به کارایی دین خواهد بود.

به همین جهت تأکید بر پاسخ‌های سنتی و غریزی، محمول مناسبی در جهت تحکیم جایگاه دین نزد اذهان جوان نخواهد بود. به خصوص آن‌که به نظر می‌رسد سیاست جهانی بسیار مایل است که اسلام را نیز همانند مسیحیت قرون وسطاً، دین شمشیر و خشونت تصویر نموده و آن را آینینی ناکار آمد جلوه دهد و همین بمباران تبلیغاتی آنها سبب شده تا از سویی جوانان ما نسبت به دین آبا و اجدادی خود، دیرباقورتر و از سویی به سبب خلاعه‌های روحی و معنوی به سوی عرفان‌های ادیان دیگر و عرفان‌های کاذب جذب شوند.

به واقع مبلغان دینی ما در ارایه جواب اقناعی به جوان مسلمانی که بیشتر از آنکه پرسش‌هایش در خصوص شکایات نماز باشد، پیرامون این است که من از کجا آمدی‌ام و به کجا می‌روم، چه پاسخ‌های قانع‌کننده‌ای دارند؟ آن هم در زمانه‌ای که سیل تهاجم افکار و اندیشه‌هایی که یک ذهن جوان و نوجوان را بین زمین و آسمان معلق نگه می‌دارند و به او فرصت هیچ‌گونه اندیشه و تحقیقی را نمی‌دهند تکلیف چیست؟ حکایت مشهوری از شیوه استدلالی خداشناسی نیوتون، مکتشف مشهور وجود دارد که بیانش خالی از لطف نیست. می‌گویند:

«نیوتون دوستی داشت که اعتقادی به وجود خالق و صانع نداشت و همچون سایر مادیگرایان معتقد بود که همه موجودات و از جمله انسان به طور اتفاقی به وجود آمده‌اند و نه براساس حکمت و علیت. نیوتون تلاش فراوانی کرد تا اورابه وجود خالق موجودات رهمنون سازد اما وی به هیچ وجه موضوع را نمی‌پذیرفت. تا این‌که روزی نیوتون چاره‌ای اندیشید و یک ماکت زیبا از ماه و خورشید و سایر کرات ساخت و آنها را به شکل منظومه‌ای درکنار هم قرار داد. سپس از دوست خود دعوت نمود که به دیدن وی برود. آن فرد پس از دیدن ماکت مذبور به وجود آمده و اظهار شگفتی نمود و گفت آیا این‌ها را تو ساخته‌ای؟ نیوتون پاسخ داد: خیر، این کار من نیست، بلکه

به صورت اتفاقی به وجود آمده‌اند و من به صورت ناگهانی آنها را در اتاق خود مشاهده نمودم. دوست نیوتن خندید و گفت: مگر چنین چیزی امکان دارد. نیوتن نیز پاسخ داد: اگر بنا به عقیده تو خلقت این جهان و همه کائنات با همه ظرفات‌ها و پیچیدگی آن براساس اتفاق است، پس چرا این موضوع کوچک و فاقد کارکرد چنین نباشد؟».

و این یک استدلال بسیار ساده و محکم و عقلانی در راه اثبات وجود خالق و صانعی داناست.

علت آنکه خداوند عقل انسیا را از دیگران بالاتر قرار داده و چشم ضمیر آنان را به علوم مختلف باز نموده، به خاطر آن است که مردم را بر موازین عقل و علم و عواطف، رهبری نمایند. این نکته ظریف، بیان این واقعیت است که مبلغ تازمانی که از منظر علمی و دانش‌های مختلف: فقهی، اصولی، کلامی، حدیث و رجال، تاریخ اسلام، منطق و حتی علومی نظری فلسفه، روانشناسی، جامعه شناسی، ارتباطات و مخاطب شناسی و نیز اطلاعات ادبی و هنری در طراز و مقیاسی برتر از مخاطبین خود قرار نگرفته باشد، نخواهد توانست افکار و توجه آنان را نسبت به وظیفه خویش، یعنی عمل تبلیغ جلب نماید. به ویژه آنکه در عصر کنونی با حضور و وجود مطبوعات، جراید، رادیو و تلویزیون، سایت‌های اینترنتی، مجامع مختلف عمومی و گروه‌های مردمی (NGO) سطح آگاهی و اطلاعات و معلومات عمومی تا حد بسیاری افزایش یافته است. براین اساس تنها بسندۀ نمودن به پاره‌ای علوم سنتی و عدم تسليح به معلوماتی افرون بر مخاطبین و عدم وجود بیانی شافی و براهین کافی، برونداد و ماحصل مطلوبی را در پی نخواهد داشت.

«در هر زمینه‌ای که کسی می‌خواهد حرف بزند، باید از مخاطب خود با سوادتر باشد. یکی از دوستان می‌گفت: در یکی از خوابگاه‌های دانشجویی هستم، کسی پای صحبتم نمی‌آید و وقتی هم می‌آیند، احساس می‌کنم که کسی حرف‌های مرا قبول نمی‌کند، احساس می‌کنم که قلب‌های شان سیاه شده است. گفتم ممکن است بعضی از آنها قلب‌های شان سیاه شده باشد ولی یک مشکل دیگر هم هست و آن،

این که ممکن است کسی که پای منبر شما نشسته از خود شما با سوادتر باشد.

آن چیزهایی که تو می‌گویی و خیال می‌کنی خیلی حرف‌های مهمی است، او آنها را می‌داند و به طور کامل هم شنیده است. جواب و روش را هم خوانده است. او با خود می‌گوید: این شیخ چه دارد می‌گوید؟ کاش زودتر حرف‌هایش را تمام کند و نمازش را بخواند. ما باید از مخاطب خود بیشتر بدانیم، متعاقب آن باید یک سیر مطالعاتی قوی داشته باشیم. من معتقدم مبلغ عین مدرس است باید مدام برنامه کتابخوانی داشته باشد. باید صدها کتاب خوب تهیه و فهرست کند و بخواند». ^(۱)

«نسل امروز و نوعاً تحصیل کرده مارا اکنون دلیل و برهان منطقی و نیز متأثر از شیوه‌های روان‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی اغنا می‌کند و تبلیغ خطابی اینک در او کمتر است. این نسل اطلاعاتی گسترده در زمینه‌های متنوع و مختلف دارد و نیز به منابع اطلاعات داخلی و خارجی به سهولت دسترسی دارد، تن به نصیحت‌های سنتی نمی‌دهد، بیشتر حق‌گراست تا دنباله‌رو، بی‌عدالتی را برنمی‌تابد، پرسش‌گر است و از مبلغ استدلال می‌خواهد و پرسش‌های او بیش از آن‌که صبغه فلسفی از نوع فلسفه اولی و یا به تعبیری دیگر حکمت الهی مرسوم داشته باشد، صبغه جامعه‌شناسی و کلامی، به ویژه در مقولات کلام جدید دارد». ^(۲)

از سوی دیگر اگر بپنداشیم که وظیفه مبلغ دینی در راستای دو اصل واجب امر به معروف و نهی از منکر، قرار دارد، آنگاه التزام مبلغ را در دریافت فهم عمیق و وسیع معروف و منکر خواهیم یافت. امام خمینی ^{ره} در این زمینه بیان مصرحی دارند: «العلم شرط الوجوب

۱. حسن رحیم پور از غذی، بایسنه‌های تبلیغ: ص ۸۰.

۲. درآمدی برآسیب شانسی تبلیغات دین، عبدالحمید آکوچکیان: ص ۲۷.

و...
کلا استطاعه فی الحج^(۱). علم و دانایی شرط واجب شدن امر به معروف و نهی از منکر است، همان‌طور که استطاعت و توانایی (مادی و انسانی) شرط وجوب حج است.

نکته دیگری که ذیل عنوان علم و دانش مبلغ، قابل ذکر و تأمل است آن است که اگر مبلغ علم بیاموزد و آگاهانه و عالمانه به تبلیغ اسلام پردازد، کار او کاری پیامبرگونه قلمداد می‌شود، چنان‌که پیامبر اسلام ﷺ می‌فرماید:

«من جاء الموت وهو يطلب العلم ليحيى به الإسلام، كان بنيه وبين الانبياء
درجة واحدة في الجنة».^(۲)

«کسی که در بستر مرگ قرار گیرد و در حال کسب علم و دانایی باشد، بدین منظور که با علم و دانش خویش و با تبلیغ خود، اسلام را احیا کند و انتشار دهد، در بهشت جاودان میان او و پیامبران یک درجه فاصله بیشتر نخواهد بود».

افزون بر این قرآن کریم و پیشوایان دینی از تبلیغی که بدون علم و دانش و بدون منطق و برهان باشد، به منظور پیش‌گیری از خطرات و گاهی ضایعات جبران ناپذیر ناشی از آن جلوگیری کرده است.

﴿وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ
كَانَ عَنْهُ مَسْئُولاً﴾.^(۳)

«بدان چه علم نداری تکیه و اعتماد نکن، چه این‌که وسیله شناوی و بینایی و دل‌ها، همه سراسر مورد مؤاخذه و بازخواست قرار می‌گیرند».

امام صادق علیه السلام نیز می‌فرماید:

«ان من اجاب في كل ما يسئل عنه فهو المجنون».^(۴)

۱. تحریر الوسیلة: ج ۲، ص ۲۶۵.

۲. سنته المرید: ص ۲۳.

۳. اسراء: ۳۶.

۴. وسائل الشیعه: ج ۱۸، ص ۱۲۱.

«به درستی که، هرکس در هر چه از او سؤال می‌شود، جواب بدهد،
وی مجنون خواهد بود».

براین اساس، بیان و ادعای بدون علم و دانش، مسؤولیت، بازخواست و عقوبت به دنبال دارد و نیز پاسخ دادن در همه چیز با توجه به این‌که عموماً افراد نمی‌توانند دانای به همه مسائل باشند، یک روش غیرمعقول و غیرمتعادل است.

هماهنگی عقل با گفتار

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَمْ تَقُولُنَّ مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾.^(۱)

«ای کسانی که ایمان آورده‌اید، چرا چیزی می‌گویید که در مقام عمل خلاف آن می‌کنید».

حضرت امام صادق علیه السلام نیز در این خصوص چنین فرمود:
«کونوا دعاة الناس بغير استنکم ليرو منكم الورع و الاجتهاد و الصلاة
و الخير و ان ذلك داعية».^(۲)

«مردم را به غیر زبان‌های تان به سمت دین دعوت نمایید برای این‌که مردم،
ورع و تقوی و نماز و کار نیک را از شما بیینند و همانا دعوت واقعی چنین
است».

امام صادق علیه السلام همچنین در بیان دیگری عدم تطابق علم و عمل علماً و عدم پایبندی ایشان را به آنچه برای مخاطبین خویش در قالب موعظه و تبلیغ دین بیان می‌دارند، مورد اشاره قرار داده و فرمودند:

«العالِم اذا لم يعمَل بعلمه ذلت موعظته عن القلوب كمَا ينزل المطر
عن الصفا».^(۳)

۱. صفحه ۲. وسائل الشیعه: ج ۱۱، ص .

۲. مینیه المرید: ص ۱۵۲.

«عالم اگر به علم و دانش خود عمل نکند، موعظه‌های او از دل‌ها می‌لغزد و بر دل نمی‌نشیند، همان‌طور که بaran از کوه صفا می‌لغزد و ببروی آن‌کوه صاف نمی‌ماند».

در همین راستا پیامبر اسلام ﷺ نیز خطاب به ابوذر از اصحاب نزدیک خویش که در راه تبلیغ دین می‌بین اسلام زحمات فراوانی را متحمل شد، چنین فرمودند:

«يا اباذر مثل الذى يدع بغير عمل، كمثل الذى يرمى بغير وتر».^(۱)

«ای ابوذر، مثل کسی که مردم را به دین دعوت می‌کند اما خود اهل عمل نیست، مانند کسی است که تیراندازی می‌کند بدون این‌که کمانی داشته باشد».

آفای رحیم پور از غدی، در بخشی از سخنان خویش که پیرامون تأثیرگذاری مبلغان دینی در عرصه تبلیغ بیان نموده به مطالبی در خور توجه و قابل تأمل اشاره نموده است؛ ایشان خطاب به مبلغین محترم چنین می‌گوید:

«دارید به مردم می‌گویید مسیر زندگی تان را آن طور که من می‌گوییم تنظیم کنید. یعنی از مردم مطالب‌های بزرگ می‌نمایید. آن مخاطب هم با خودش می‌گوید اولاً آن راهی که می‌گویی چرا خودت از آن راه نمی‌روی؟ اگر واقعاً قبول داری این راه سعادت است، تو که لباس خودت آتش گرفته و به ما می‌گویی آتش خانه‌ات را خاموش کن، اگر راست می‌گویی، اول آتش لباس خودت را خاموش کن. این‌ها حرف‌هایی است که مردم به زبان نمی‌آورند اما در دل‌شان هست و بر همان اساس هم گوش کرده و بر همان اساس هم عمل می‌کنند. گاهی ما حرف‌های زیادی می‌زنیم، حرف‌های خوبی هم می‌زنیم اما کسی گوش نمی‌کند یا گوش می‌کنند اما نمی‌شنوند، فکر می‌کنیم هر کس گوش می‌کند، می‌شنود و هر کس به ما نگاه می‌کند، ما را می‌بیند. حرف‌های حساب گاهی شنیده می‌شود، گاهی شنیده نمی‌شود.

حرف‌های ناحساب هم با این‌که ناحساب هستند، گاهی شنیده می‌شوند.

خیلی تأثیر دارد که چه کسی سخن می‌گوید و چه می‌گوید.

ما تا شروع به سخن گفتن کنیم مردم می‌فهمند که این آخوند راست می‌گوید یا دروغ. این آخوند خودش دین دارد و معتقد به حرف‌هایش هست یا دین ندارد و شغلش این نیست و کار دیگر گیر نیاورده و آخوند شده است. یا این آسان‌ترین راه برای آقایی کردن بوده است. چون، سرمایه‌ای را که تمام انبیا و اولیای خدا و تمام شهدا و صالحین در تاریخ تحصیل نموده‌اند با نشستن روی منبر پیامبر ﷺ، آن را برای خود مصرف می‌کنیم چون به مردم که انبیا و شهدا را قبول دارند، می‌گویید من نماینده آنها هستم؛ معنای این حرف آن است که ای مردم، نگران نباشد اگر انبیا و اولیا نیستند، من هستم. این خیلی ادعای بزرگی است و پاداش بزرگی نیز می‌تواند داشته باشد. از طرفی هم خیلی خطرناک است و خیلی دین‌ها با این ادعای بزرگ بر باد رفته است. ما خیال می‌کنیم تبلیغ، دانستن فنون سخنرانی است اما این فقط یک بخش قضیه است.

مردم حتی در دورافتاده‌ترین روستاهای هم قضاوت می‌کنند که فلاپی دیندار است یا بی‌دین. یکی از مفاسدی که قرآن درباره کشیش‌ها و رهبان‌ها ذکر کرده و آنها را متهم می‌کند، فساد مالی آنهاست یعنی این‌که آخوند نباید رشوه گیر و مادی باشد. آخوندی که در خدمت سرمایه‌دارها و پول‌دارها باشد و به خانه آنها رفت و آمد کند و سر سفره آنها بنشیند، دینی را که معرفی می‌کند به درد همان سرمایه‌دارها می‌خورد، امضای شریعت را بر کارهای آنان می‌زند. برای یک آخوند نشستن در خانه گران‌قیمت و سوار شدن بر ماشین گران‌قیمت روانیست. می‌دانید چقدر از جوان‌ها به واسطه این‌گونه مسائل بی‌دین شده‌اند؟^(۱).

۱. حسن رحیم‌پور اذغنندی، بایسته‌های تبلیغ: ص ۷۵ و ۷۶.

۵۷۷ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی
و...

بدون تردید ایمان داشتن به یک نظر و عقیده، سبب عمل نمودن به آن می‌شود.

براین اساس در برخی روایات، ایمان، همان عمل تلقی شده است. امام صادق علیه السلام درخصوص ایمان چنین فرمود:

«الْإِيمَانُ أَنْ يطَاعَ اللَّهُ فَلَا يُعَصِّي». ^(۱)

«ایمان، عبارت از این است که خداوند پرستیده گردد و معصیت نشود».

بنابراین عقیده‌ای که نتوانسته باشد در وجود مبلغ دین اثرگذار باشد و در او تحولی ایجاد نماید، چگونه می‌تواند دیگران را متحول سازد. این مسئله امری کاملاً بدیهی است که اگر آموزه‌های دینی تنها در قالب مجموعه‌ای به نام قرآن توسط پیامبر اکرم علیه السلام ابلاغ می‌گردید، بدون آنکه مردم تجسم این آموزه‌ها را در رفتار ایشان بیینند، گستره پذیرش اسلام توسط مردم چه در زمان حیات ایشان و چه پس از آن به این حد از وسعت و اقبال نمی‌رسید. اخلاق و اعمال پیامبر علیه السلام به واقع تجسم کامل آموزه‌های قرآن بود. چنان‌که خود قرآن در این خصوص فرموده است:

﴿رَحْمَةٌ مِّنَ اللَّهِ لِنَّتَ لَّهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِظًا الْقَلْبَ لَأْنَفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ﴾. ^(۲)

«به رحمت خدادست که با مردم نرم خوشدی و اگر تندخو و سخت‌دل بودی، مردم از اطراف تو پراکنده می‌شدند».

و یا در آیه‌ای دیگر آمده است:

﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَيْتُمْ حَرِيصٌ عَلَيْنَكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾. ^(۳)

«پیامبری از خودتان به سوی شما آمد که مشقت شما بر او دشوار است و بر سعادت و خوشبختی شما آزمند است و به مؤمنان رؤوف و مهربان است».

۱. کافی: ج ۲، ص ۳۳.

۲. توبه: ۱۲۸.

۳. آل عمران: ۱۵۹.

این‌ها صفاتی است که قرآن کریم آنها را عوامل پیروزی پیامبر ﷺ به حساب آورده است. همچنین در تکمیل این بحث، گفتاری بلیغ و مستوفی از امیرالمؤمنین علی علیه السلام را نقل می‌کنیم که می‌بین راه و روش مبلغان دینی در زمینه عامل بودن آنان است.

«من نصب نفسه للناس اماماً فليبدا بتأديب نفسه و مؤدب نفسه احق

بالاجلال من مؤدب الناس و معلمهم». ^(۱)

«هر کس خود را در مقام امامت مردم قرار دهد، باید به تأدیب و تربیت خود آغاز کند و کسی که ادب کننده خویشتن است به تجلیل و احترام سزاوارتر است از کسی که ادب کننده و معلم مردم است».

علی‌رغم تمامی این توضیحات و توصیفات، متأسفانه یکی از بزرگ‌ترین آفت‌های تبلیغ دینی در حیطه وظایف مبلغان و روحانیون، عدم تطابق گفتار و عمل است، به گونه‌ای که هرگاه بر منبر و جایگاه وعظ و خطابه تکیه می‌زنند، از زهد و خویشتن‌داری سخن به میان آورده و از صابران در برابر شهوت و نفسانیات و مصائب سخن می‌گویند خلائق را به قناعت و شکرگذاری در برابر خالق فرامی‌خوانند، توجه به حال همنوعان و مؤمنین و دستگیری از آنها را توصیه می‌نمایند و از گذشت و ایثار می‌گویند اما به هنگام عمل همواره به دنبال اباوه می‌گردند و خود را برای انجام مستحبات به زحمت نمی‌اندازند، بنابراین چرا چیزی را که در شرع برای آنان مباح شده بر خود حرام کنند.

اما آنها هیچ یک از این‌ها را به کار نمی‌بندند و در منجلاب خودخواهی غوطه‌ور می‌شوند و در مطالبه حق خود یا آنچه حق خود می‌دانند، شدت عمل به خرج می‌دهند و در هیچ چیز مسامحه و گذشت نمی‌کنند؛ زیرا حق مسلم آنهاست و شرعاً حرام نیست که مطالبه کنند اما رفتار آنها در برابر مردم چنین است که این‌ها بر انسان، مستحب است و قیام بر آنها واجب نیست... از این رو هنگامی که در معاشرت‌ها و معامله، به اخلاق آنها نزدیک می‌شوی، می‌بینی که غصب و شدت و سختگیری به مرحله‌ای می‌رسد که به هیچ وجه با مدارا سازگاری

۱. نهج البلاغه: حکمت ۷۳.

۱۷۹ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و...

ندارد. بدین ترتیب چنین رفتاری زندگی آنها را فرا می‌گیرد و آنها را از ارزش‌های معنوی عربیان می‌سازد و مبدل به انسانی می‌شوند که با موقعه‌ها و ارشادات خود، مردم را سحر می‌کنند تا آنها را در گرایش به دین به سر شوق آورند اما مردم که در زندگی و رفتار او اثری از دین مشاهده نمی‌کنند، از او دور می‌شوند.^(۱)

همچنین در حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم که فرمود:

«يعنى بالعلماء من صدق فعله قوله و من لم يصدق فعله قوله
فليس بعالم». ^(۲)

«عالیم کسی است که کردارش، گفتارش را تصدیق کند و هر کس عملش،
گفتارش را تصدیق نکند، عالم نیست».

عام نادان پریشان روزگار به زدنش ممند ناپرهیزگار
کان به نابینایی از راه او فتاد وین دو چشمش بود و در چاه او فتاد ^(۳)
از آنچه تاکنون گفته شد چنین برمی‌آید که گفتار مبلغ هنگامی می‌تواند ثمر بخش باشد
که در اعمال وی نیز انعکاسی بارز و متلازم داشته باشد و این امر محقق نمی‌شود مگر آنکه مبلغ
ابتدا سویدای قلب خویش را از سودای عشق آفریدگار مشحون سازد. آینه زمانی می‌تواند
عیوب دیگران را به نمایش گذارد که خود عاری از زنگار و غبار باشد.

قرآن کریم می‌فرماید:

﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْإِيمَانِ وَتَنْسُونَ أَنفُسَكُمْ﴾ ^(۴)

«آیا مردم را به خوبی دستور می‌دهید، در حالی که خودتان را فراموش
کرده‌اید».

۱. گام‌هایی در راه تبلیغ، دکتر احمد بهشتی: ص ۱۵۰.

۲. اصول کافی: ج ۱.

۳. کلیات سعدی: ص ۱۸۳.

۴. بقره: ۴۴.

مبلغی که طرفدار و همنشین دنیاطلبان باشد، نمی‌تواند در راه خودسازی خویش قدم بردارد، به همین دلیل است که خداوند متعال دستور به اعراض از دنیاپرستان می‌دهد و می‌فرماید:

﴿فَأَغْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدُ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا﴾. (۱)

پس از کسی که از یاد ما روی برمی‌گرداند و چیزی به جز زندگی دنیابی نمی‌خواهد، دوری کن.

برای دلنשین بودن کلام، نیاز به محبوبیت اجتماعی است به همین خاطر

حضرت ابراهیم ﷺ، برای فرزندانش دعا می‌کند:

﴿فَاجْعُلْ أَفْئَدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ﴾. (۲)

«مردم را مشتاق آنان کن و این محبوبیت در سایه ایمان و عمل صالح به دست می‌آید».

﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا﴾. (۳)

«کسانی که ایمان آورده و عمل صالح انجام دادند، خداوند رحمان محبت آنها را در دل ها می‌افکند».

«انسان خود ساخته‌ای که اعمال خوب در وجودش ملکه شده است، تک تک اعمالش تبلیغ دین خداست».

تبلیغ و فطرت

وجود انسان به صورت فطري هم‌چون کویری تشنه همواره در آرزوی بارانی است تا بذر ایمان بر شوره‌زار روح او روییدن آغاز کند. بدون تردید یکی از بهترین و مطمئن‌ترین راه‌های اثبات وجود خداوند، ارتباط درونی و نیایش است.

۱. نجم: ۲۹.

۲. ابراهیم: ۳۷.

۳. مریم: ۹۶.

۴. محسن قرانی، راه و رسم تبلیغ: ص ۲۰۹.

﴿ وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِيِ إِذَا دَعَانِي
فَإِنِّي سَمِيعٌ لِّي وَيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ﴾.^(۱)

«آنگاه که بندگان من از دوری و نزدیکی من از تو پرسند، بدانند که من به آنها نزدیک هستم. هر کسی مرا بخواند دعايش را اجابت می‌کنم. پس دعوت مرا پذیرند و به من ایمان آورند تا به سعادت راه یابند».

ذوق باید تا دهد طاعات بر	مغز باید تا دهد دانه شجر
دانه بی‌معجز کی گردد نهال	صورت بی‌جان نباشد جز خیال ^(۲)

«مهاتما گاندی»، رهبر فقید هند به همه آدمیان از هر فرهنگ و قوم و نژاد توصیه می‌کند:

«روز خود را با نیایش آغاز کنید و آن را چنان با روح خود درآمیزید که تا غروب همراه شما بماند. روز خود را با نیایش به پایان ببرید تا شب را در آرامش و بدون دیدن رؤیا و کابوس به صبح برسانید. درباره شکل و ظاهر نیایش نگرانی به دل راه ندهید، مشکل آن هر چه باشد باید ما را به سوی مصاحبت با خدا سوق دهد. شکل نیایش مهم نیست، مهم آن است که به هنگام خارج شدن واژه‌های نیایش از دهان، روحمن سرگردان و بی‌تمركز نباشد».^(۳)

جوان از خود می‌پرسد؛ در حالی که خداوند از نیازهای ما آگاه است پس چرا باید دعا کنیم؟ عالمی می‌گوید:

«دعا نمی‌کنیم تا به خدا بگوییم چه می‌خواهیم بلکه دعا می‌کنیم تا خود را برای آنچه می‌خواهیم مهیا سازیم».

۱. بقره: ۱۸۶. ۲. مثنوی معنوی.

۳. نیایش، مهاتما گاندی.

برای انسان‌های شریعت‌گریز این عصر، نیایش، بهترین و کارآمدترین ابزار حصول هدف و معنا در زندگی است؛ گویی هرچه نیایش با شکوه‌تر برگزار شود، عمق زندگانی و مفهوم آن عظمت بیشتری می‌یابد. نیایش در واقع نوعی انضباط روحی و تقید معنوی و متافیزیکی است که برای تعالیٰ بسیار ضروری است و در واقع فصل ممیز انسان از حیوانات است. در واقع همان عنصری است که بسیاری از خلاهای دنیای مدرن امروز را پر می‌کند و آرامش زایل شده را به روح سرگشته بشر بر می‌گرداند. بنابراین چه خوب است که مبلغین از این ساز و کار بسیار تأثیرگذار در هدایت نسل جوان بهره‌ی کافی و وافی ببرند و شیرینی و لطافت دعا و راز و نیاز با حق تعالیٰ را به کام تشنئی جوان بنو شانند.

«کوچک‌ترین شکی ندارم که مشاجرات و منازعاتی که امروز فضای زندگی ما را انباشته‌اند، ناشی از فقدان روح نیایش حقیقی‌اند. می‌دانم به این جمله ایراد خواهید گرفت که میلیون‌ها هندو، مسلمان و مسیحی همه روزه مراسم نیایش خود را به جامی آورند، پس چگونه است که چنین نمی‌شوند؟ من نیز به این دلیل که اندیشیده بودم چنین اعتراضی را مطرح می‌کنید در جمله خود عبارت نیایش حقیقی را به کار بردم، خالی شدن جان جامعه از روح یک نیایش حقیقی و قرار گرفتن آن در پس بردۀ تزویر و نفاق، جنگ و خشونت می‌آفریند». ^(۱)

بر همین سیاق ایام پر حلاوت ماه مبارک رمضان و روزه‌داری این ماه، فرصتی بسیار مغتنم برای رجعت فطری به دین و دین‌داری است. خاصه آنکه روح جوان از چنان پاکی و آمادگی برخوردار است که هر مبلغ آگاه با درایت و احاطه بر عناصر تبلیغی بر سیل اغتنام خواهد توانست جوانان بسیاری را به زنجیره‌ی دین‌داران و نیایش‌گران پیوند دهد. بنابراین با توجه به تأثیر غیرقابل انکار ایام رمضان بر ذهن و روح جوان مسلمان، کسب حداقل آمادگی و بهره‌مندی از تمامی قابلیت‌های ذهنی و معنوی توسط مبلغ در انجام رسالت مقدس و خطیر او

جهت هدایت جوانان پاک نهاد این مرز و بوم، کاری بس مأجور و مثال نزد خداوند سبحان خواهد بود. انس با قرآن کریم و تأثیر جوهره پاک و بدیل کلام الله بر جانمایه مخاطب و بهره‌مندی از ادعیه زاکیه‌ی فراوانی که قرائت آنها در این ماه توصیه شده است، از مهم‌ترین ساز و کارهای تبلیغی محسوب می‌گردد.

نکته دیگر؛ تبیین و تشریح اثرگذاری مکان‌های مقدس جهت انجام دعا و عبادات است. به عنوان مثال مسجد به عنوان مکانی مقدس، به دور از هیاهو و جنجال و جامع جمیع عناصر لازم جهت ایجاد ارتباط با خالق است و از کاریزمای مکانی بسیار خوبی برخوردار می‌باشد.

حریان شناسی و آگاهی به مسائل روز (شناخت مقتضیات زمان)

باید قبول کنیم که بسیاری از مردم، روحانیت را سند دین می‌دانند و دین خود را از آنان می‌گیرند و همان‌گونه که پیرامون هر مقوله می‌باشد به متخصص آن رجوع کرد، درخصوص آموزه‌های دینی نیز عامه مردم، روحانیت را مرجع دینی محسوب نموده و به آنان رجوع می‌کنند. خاصه آنکه دین برخلاف بسیاری از رشته‌های علمی، استدلال پذیر نمی‌باشد و یا حداقل آنکه بسیاری از احکام دینی در قالب دلیل و برهان واستدلال نمی‌گنجد؛ بر همین اساس، ضعف در دینداری مردم را شاید بتوان به نوعی به تکاسل و سکونت مبلغان دینی نسبت داد.

توجه صرف به مبانی سنتی تبلیغ دینی و بسنده نمودن به مضامین و متون گردآوری شده سلف و غافل شدن از تعمیق و توسعی آگاهی‌ها و ارتباط‌های نظری و فکری حتی در روستاها و قصبات دوردست و باورپذیری این مسئله که پیشرفت اعجاب‌انگیز علوم در سده اخیر، میل و گرایش نسل‌های جوان را به پذیرش مستدل و مدلل هر مقوله بیشتر نموده است.

گام نخست نوسازی تبلیغی آن است که مبلغین بدین نکته بسیار مهم و کلیدی توجه کنند که نسل امروزی به واسطه اطلاعات وسیع و متنابه‌ی که در اختیار دارد، بسیار خوب می‌فهمد و نسبت به نسل‌های پیشین بیشتر و بیشتر از سن خود از حقایق آگاهی دارد. بنابراین راه‌گفتمان امروز بیش از توجه کردن به بایدها و نبایدها، پرداختن به هست‌ها و نیست‌هاست؛ براین اساس

مبلغ می‌بایست که جامعه را به خوبی بشناسد و سخنان خود را با برداشت دیروزی خود بیان نکند. نسبت به هجوم فرهنگ بیگانه از پنجره‌های ماهواره، اینترنت، مجلات، پوسترها، مکاتب عرفانی و شبه عرفانی به درون خانواده‌ها و در بین جوانان هم عصر خود شناخت کامل داشته باشد.

اگر حوزوی‌ها الگوی مناسب و دلپذیر برای دختران و پسران ارائه نکنند، بیگانگان در چهره‌های دلباز و فربیبا این نیاز را برآورده می‌سازند و فوج فوج جوانان را به سرایی آراسته و پرجاذبه می‌برند که پشت آن پرتابه ارزش‌ها و قربانگاه قداست‌ها خواهد بود. نوع پوشش، سبک آرایش و ابزارهای تفریحی و شادی‌بخش امروز جوانان ما، همگی نشان از چنان سرای پر آینه و پرزرق و برق دارد. درک این ویژگی که جوانان شیوه‌ش شهرتند تا جایگاه شایسته‌ای در جامعه بیابند و در پی آنند که با حضور در تیم‌های ورزشی، مرز شهرت خود را از کشور شکافته به شهرت جهانی دست بیابند و با دیدن عکس خود در روزنامه‌ها و مجلات به خوشبختی واقعی دست یابند، روحانی امروزی را صاحب نگرشی نو می‌کند تا نخست به تحقیق درباره نوع درد پرداخته سپس به درمان روکند و گاه با ارائه شیوه‌های جایگزین، این عطش کاذب را با شهد شیرین بینش سیراب نماید تا پس از چندی تمامی این خواسته‌ها، کودکانه و بیارزش شود و دست یابی به قله سعادت و خوشبختی از سویی دیگر ممکن گردد.

جوان امروز، دین امروزی و سخنان شیرین و پرجاذبه را می‌طلبد و بیشتر از تعبد صرف و خموش عابدانه به پرسش و کنجه‌کاوی از حکمت‌ها و فلسفه‌های احکام رو می‌کند. از این رو روحانی امروزی خوش‌فکر، شیرین سخن، خنده رو و پر معلومات را می‌پسندد. به کسانی که آموزه‌های مذهبی را در قالب جلوه‌های امروزی ارائه دهنده شناخت شفافی نسبت به زمان و مکان داشته و هیچ‌گاه آمرانه سخن نگویند، عشق می‌ورزد. در روزها و نشستهای نخست، هیچ‌گراش قلبی به مبلغ نشان نمی‌دهد، بلکه او را می‌آزماید و با دقیقت در گفتار و رفتار روحانی به دنبال گمشده خویش است.

ابتدا با ذره بین عشق و اندیشه، به کوچک‌ترین حرکات و کلمات با وسوس می‌نگرد و پس از پسندیدن، دل درگرو سخنان و گفته‌ها می‌سپرد. به تواضع و یک‌رنگی اهمیت بسیاری

۵۸۵ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و... می‌دهد. به پیشوایی که رهبر خود را نوجوان سیزده ساله نامید، افتخار می‌کند و به کسانی که فهم امروزی نسبت به مسائل جوانان و جامعه دارند، می‌بالد.

اما واقعیت رشد و پذیرش بی‌چون و چرای وسایل ارتباط جمعی از سوی جوامع مختلف بشری امری انکارناپذیر است که می‌بایست از سوی سامانه تبلیغ دینی و مبلغان مورد توجه، تجلیل و تأمل مکفی قرار گیرد.

تبلیغ دینی و جوانان

جوان و معنویت

میان نیروهای تغییردهنده شخصیت در دنیای خارج و هسته مرکزی وجود انسان (فطرت)، تباين رو به گسترش وجود دارد. این دو ممکن است روزی متقابلاً به انهدام یکدیگر روی آورند مگر آنکه جهان ارزش‌ها به جهان عادی تفوق یابد. برای ایجاد الزام معنوی در میان نوجوانان و جوانان باید آنان در معرض اندیشه‌های بزرگ و ظهور اندیشه‌هایی قرار گیرند که بشریت را به مدارج عالی روحی و اندیشه‌های مربوط به ارزش اساسی و آزادی فردیت و مسؤولیت‌پذیری اجتماعی، مهربانی و دلسوزی ارتقاء داده شده است.^(۱)

مسئله بسیار مهم در ارتباط با هدایت نسل جوان، آن است که حرکت به سوی ارزش‌های معنوی باید آزادانه و به دور از اجبار باشد. بنابراین تحکم و تأکید در تحریک فرد به سوی ارزش‌ها منجر به تحقیق تربیت صحیح نیست چرا که حرکت آزادانه و براساس اختیار به سوی ارزش‌ها براساس «لا اکراه فی الدین» هماهنگ است. خداوند اجباری در حرکت انسان به سوی نظام ارزشی قرار نداده است چرا که در این صورت، اختیاری برای انتخاب او قائل نمی‌گردید و حتی می‌بینیم که به پیامبر ﷺ می‌فرماید:

«پیامت را ابلاغ کن خواه پذیرفته شود یا پذیرفته نشود».

۱. بوستان اندیشه، معاونت پژوهشی: ص ۲۱.

همچنین علاوه برآگاهی و درک صحیح از به کارگیری ابزار نوین و آشنایی با فلسفه و ساختار آن در خدمت اهداف دینی (ونه صرفاً هم تراز و هم راستا با مبلغان فرهنگی بیکانه که تعهدی در قبال اصلاح و هدایت مخاطب نداشته و حتی آنان را به سمت ارزش زدایی، معناگریزی و مادیگرایی سوق می‌دهند) شیوه هدایت و تبلیغ نیز از مباحث و محورهای بسیار مهمی است که می‌تواند منجر به ارزش پذیری و یا ارزشگریزی جوانان شود. به عنوان مثال؛ هرگاه مبلغ پیش از آنکه از رحمت و مغفرت الهی سخن بگوید و بشارت و تبشير را مورد علاقه و توجه قرار دهد، از وجه عذاب و تنذیر و ترساندن بهره جوید و به جای آنکه رویه‌ای مثبت را پیشه سازد، منفی‌بافی و تلحظگری را مشی خود قرار دهد، مخاطب جوان او که سرشار از انگیزه، شور و نشاط و انرژی است احساس نزدیکی و تعامل نخواهد نمود و تمایلی برای پذیرفتن این نوع وعظ و هدایت نشان نخواهد داد.

حضرت امام خمینی^{ره} که همواره نسبت به تربیت و پرورش جوانان و توجه به دوره جوانی و اثرمندی شگفت‌انگیز این دوره از زندگی در تزکیه و تنقیح روح تأکید فراوان داشتند و براساس همین شناخت و درک صحیح از فقرات و درجات روحی، ارتباط عاطفی بسیار خوبی با نسل جوان دوره خود داشتند، معرفتی عالمنه از شخصیت جوان ارائه داده‌اند. ایشان در قسمتی از سخنان خویش جوانان را چنین توصیف نموده‌اند:

«تأثیر قلبی و تصور باطنی در ایام جوانی بهتر حاصل می‌شود؛ زیرا قلب جوان لطیف و ساده است و صفاتیش بیشتر و واردات آن کمتر. و تزاحمات و تراکمات در آن کمتر است. پس شدیدالانفعال و کثیر القبول است. بلکه هر خلق زشت و زیبایی در قلب جوان بهتر داخل می‌شود و زودتر از آن متأثر و منفعل می‌گردد و بسیار اتفاق می‌افتد که حق یا باطل یا زشت یا زیبا را به مجرد معاشرت با اهل آن بدون دلیل و حجت قبول نماید». ^(۱)

۵۸۷ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و...

بنابراین پیش از هر تبلیغ دینی ویژه جوانان، شناخت عناصر و مقتضیات ساخت و بافت شخصیت جوان و در پیوستگی با سایر عواملی که در ابتدای این نوشتار مورد اشاره قرار گرفتند از ملزومات اولیه امر تربیت و تبلیغ به شمار می‌رود و بدون توجه و التفات عمیق نسبت به آنها، بازخورد و برونداد چشم‌گیری حاصل نخواهد شد.

تربیت و تبلیغ

یکی از تعاریف عمومی تربیت، تلاش در راه شکوفایی استعدادهای انسان است. در زمینه سبک‌های پرورش فرزند، روش‌های متفاوتی در کتب روان‌شناسی مورد اشاره قرار گرفته است که برخی از آن‌ها عبارتند از:

(الف) سبک مقتدرانه: در این روش، والدین منفعل نیستند و فرزندان، سرحال، باشاط و با اعتماد به نفس تربیت می‌شوند.

(ب) سبک مستبدانه: والدین به دنبال اطاعت بی‌چون و چرای فرزندان می‌باشند و کمتر با فرزند گفت و گو می‌کنند این کودکان عموماً مستبد، گوشه‌گیر و ناخشنود هستند.

(ج) سبک آسان‌گیرانه: والدین بی‌برنامه هستند و فرزندان معمولاً ناپخته و پرتوقع هستند و بر اعصاب خود کنترل ندارند.

ما خیلی از فرزندان خود را به روش شخصیت‌های گلخانه‌ای تربیت می‌کنیم. گل‌ها در گلخانه شاداب و سرحال هستند، به محض این‌که آب و هوای دیگری به آنها برخورد می‌کند، چیز دیگری می‌شوند. اگر انسان بتواند خود را از محاقد مادیت به جهان ارزش برساند و یا او را به این مسیر هدایت نمایند، در واقع تربیت شده است با این توصیف می‌بینیم که تربیت، نسبت بسیار نزدیکی با مسئله هدایت و تبلیغ دینی دارد؛ زیرا هدف تبلیغ دین نیز چیزی جز هدایت نیست.

اهمیت مسؤولیت مبلغین هنگامی وجه بارزتری می‌یابد که بدانیم بنا به گفته کارشناسان، توجه به دوره‌های پرورشی جوان و قوت و ضعف ویژگی‌های جوانی در این دوره‌ها، از مسائل حساسی است که در آموزش و پرورش به درستی به آن پرداخته نمی‌شود.^(۱)

۱. تعلیم و تربیت و مراحل آن، غلامحسین شکوهی.

در حال حاضر در جامعه ما در نهاد خانواده و مدرسه که دو منع اساسی و مهم در تربیت و اجتماعی کردن فرد محسوب می‌شوند، توانایی کمی برای پاسخ‌گویی به نیازهای جوان مانند نیاز به احساس استقلال و شخصیت یابی منفرد دارند. در نتیجه فرآیند هویت یابی جوان بیشتر تحت تأثیر نقش و کارکردهای سایر عوامل نظری‌گردها، وسائل ارتباط جمعی و گروههای مرجع (ائمه جماعات و مبلغین) قرار دارد.

نکته دیگر آن است که اوضاع و شرایط غالب در طول شکل‌گیری شخصیت افراد متفاوت است و همه نوجوانان و جوانان رانمی‌توان به یک شیوه و روش عمومی هدایت نمود. هرچند قشر نوجوان و جوان خصوصیات و خلقيات عمدۀ مشابهی دارند که مختص دوره سنی آنان است؛ اما اين خصوصیات متأثر از عوامل مختلف خانوادگی، ژنتیکی و وراثت و نیز محیط رشد آنها، از شدت و ضعف برخوردار است. به همین جهت میزان اثرباری آنها در برخورد با شیوه‌های مشابه آموزشی و یا تبلیغی متفاوت خواهد بود.

«پائولو فریره» برای این نظام جدید، اصول زیر را بر شمرده است:

۱- اعتقاد به توانایی افراد برای فراگیری، دگرگونی و رهایی خوبیش از شرایط سرکوب کننده جهل، فقر و استعمار.

۲- تماس مستقیم فراگیرندگان با واقعیت‌های خاص زندگی و مسائل مربوط به آن، تجزیه و تحلیل فشارها و محدودیت‌های تحمل شده به آنان از سوی ساختار اجتماعی و «ایدئولوژی» رسمی.

۳- طرد تفاوت‌های موجود بین «آموزش دهنده» و «آموزش‌گیرنده» و در نظر گرفتن هر دو به عنوان «فراگیرنده».

۴- مشارکت در کوشش‌های رهایی دهنده.^(۱)

۱. مهدی محسنیان، ارتباط شانسی: ص ۲۹ و ۳۰.

۵۸۹ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و...

با این توضیحات باید پذیرفت که افزایش جمعیت و نیز پیشرفت بیامان تکنولوژی منجر به آن شده است که ویژگی‌های فردی، حرف‌های، زندگی جمعی و افکار اعضای جامعه، متنوع و پیچیده‌تر از گذشته شود؛ چراکه وسائل ارتباط جمعی جدید، خود محصول تکنولوژی نوین است.

«تکنولوژی فرآورده‌های غیرلازمی را برای برآوردن نیازهای ساختگی انسان می‌آفریند. علم و آگاهی‌های غیرضروری را فراهم می‌آورد که هیچ ارزش خاصی ندارد و صرفاً محصول توسعه خود به خودی فعالیت‌های علمی است. در جامعه نوین، پول به صورت حلقه پیوند انسان در می‌آید و جانشین پیوندهای شخصی مبتنی بر احساسات رقیق می‌شود و براساس روابط غیرشخصی و منجر به منظوری خاص عمل می‌کند. در نتیجه، محاسبات انتزاعی به عرصه‌های زندگی اجتماعی، همچنین روابط خویشاوندی یا قلمروی پسندهای زیبایی شناختی می‌تاخد که پیش از این پنهان ارزیابی‌های کیفی و نه کمی بودند. پول گذشته از فراسوی کارکردهای اقتصادی اش، روح تعقل، حسابگری و احساس غیرشخصی جامعه نوین را تجسم می‌بخشد. در واقع می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که گسترش روابط نقدی به روابط چاول‌گرانه می‌انجامد و کارکرد اجتماعی را دچار وقفه می‌سازد».^(۱)

«امروزه موج سوم در حال دگرگون کردن همه چیز است. تغییر و تحول سریع جامعه، درون انسان‌ها را نیز به سرعت تغییر می‌دهد. رسیدن اطلاعات تازه منجر به زایل شدن تصاویر و ادراکات ذهنی قلبی شده و فرد را مجبور به اصلاح داشته‌های فکری می‌نماید؛ چراکه اگر اینکار انجام نشود، افراد روز به روز توانایی خود را برای پاسخ به مسائل روزمره از دست می‌دهند».^(۲)

۱. کوزر، لیوئیس، زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شانسی؛ ص ۳۰؛ ترجمه محسن ثلاثی، انتشارات علمی ص ۲۶۸.

۲. تافلر، آلوین، موج سوم، ترجمه شهین دخت خوارزمی، نشر نو؛ ص ۲۱۶.

امروز جنگ اطلاعات (*info - war*) به هدف درازمدت نیرومندی برای نفوذ در امور داخلی، ملی و جهانی تبدیل شده است.

اخلاق فردی مبلغ

۱- اخلاص

ملامحسن فیض کاشانی در بیان حقیقت اخلاص چنین می‌گوید:

«حواریون به عیسیٰ علیه السلام عرض کردند عمل خالص چیست؟ فرمود: آن

عملی که برای خدا انجام می‌دهی و دوست نداری که هیچ کس تو را به خاطر

انجام آن ستایش کند». ^(۱)

بنا به فرموده پیامبر خدا علیه السلام:

«العلماء كلام هلكى الا العاملين و العاملون كلام هلكى الا المخلصين

والمخلصون على خطر». ^(۲)

«عالمان همه در معرض هلاکتند مگر آنان که به علم خود عمل کردند

و عاملان همه در معرض هلاکند مگر آنان که از روی اخلاص کار کردند

و مخلسان در خطرند».

مبلغ می‌بایست اخلاص را از پیامبران الهی بیاموزد چنان‌که در قرآن کریم این مطلب

مورد تصریح قرار گرفته است:

﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِي إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾. ^(۳)

«هیچ مزدی از شما نمی‌طلیم. اجر من تنها بر پروردگار عالمیان است».

۱. فیض کاشانی، ملامحسن، منهج النجاة: ص ۱۲۴.

۲. ابی فرای مالکی - ابوالحسن - تنبیه الخواط: ج ۲، ص ۱۱۸.

۳. شعراء: ۱۰۹.

۵۹۱ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و...

عدم تأثیر بسیاری از خطابه‌ها و سخنرانی‌ها و نیز ناکارآمدی برخی از فعالیت‌های تبلیغی به سبب فقدان اخلاص و توجه به مسائل مادی و یا جنبه‌های دیگری نظری کسب موقعیت اجتماعی و پایگاه مردمی که پشتونه رساندن به مقام و موقعیت و مناصب دولتی است، می‌باشد.

«اخلاص؛ روح دین، اساس عبادت و پایه عمل خواننده به سوی خداست.

اخلاص بر هر پرستش‌کننده‌ای واجب است تا تنها خدا را متوجه باشد.

اما در مورد مبلغان و داعیان، فریضه‌ای لازم‌تر و دستگیره‌ای محکم‌تر است.

هرچه دامنه دعوت داعی گسترده‌تر باشد، نیاز او به یاد خدا و اخلاص بیشتر می‌باشد».^(۱)

۲ - خوش‌بُرخوردي در مباحثات ديني

در تاریخ آمده است که امیر المؤمنین علی علیه السلام در زمان خلافت شان مکرر می‌فرمود که تا من زنده هستم هر سوالی دارید پرسید؟

«سلونی قبل ان تفقدونی».

یک بار شخصی با بیانی جسارت آمیز برخاست و گفت:

«ایها المدعی مالا يعلم والمقلد مالا يفهم انا السائل فاجب».

«ای مدعی جاهل (العياذ بالله) و ای کسی که نفهمیده حرف می‌زنی،
من سوال می‌کنم تو جواب بد». .

(قیافه وی شبیه اعراب یهود بود) اصحاب امام علی علیه السلام به پا خاستند و قصد تأدیب او را داشتند. امام علی علیه السلام مانع شدند و فرمودند:

«ان الطيش لا يقوم به حجج الله ولا تظهر به براهين الله».

«با عصباتیت نمی‌شود دین خدا را قائم و راست کرد. با عصباتیت برهان خدا ظاهر نمی‌شود».

۱. غزالی - محمد - مع الله دراسات في الدعوه و الدعاوه: ص ۳۱ .

بعد رو کرد به آن مرد و فرمود:

«اسال بکل لسانک و ما فی جوانحک».

«پرس با تمام زبانت هر آنچه در درون داری».

۳ - عدم توقع از مخاطبان

تبليغ دين، فعل و انفعالي در راستا و در طول رسالت پیامبران الهی محسوب می شود. چنان که آن بزرگواران، هیچ اجر و عوضی را در قبال وظيفه و مأموریت خویش مطالبه نمی کردند. از اين رو شاید يكی از مهم ترین دلایل اثربخشی عمل تبليغی آنان را در همین گزاره بتوان منوط و مستور دانست:

﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِي إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾.^(۱)

يکی از بدترین آفتها و مضار تمدن های جدید و دست آوردهای زندگی صنعتی و مدرن انسان ها، توجه به اصل منفعت طلبی است.

قاطبه افراد انسانی در بسیاری از جوامع به تدریج بدین پوستین در افتاده اند که هیچ کاری را بدون محاسبه سود و زیان آن انجام ندهند. به همین جهت، گفتار و رفتار آدمیان آغشته به این خوی و خصلت نامبارک است. متأسفانه بسیاری از روابط و ارتباطات در بین افشار و صنوف براین اساس شکل گرفته است. به همین جهت عدم لغزش مبلغین دینی و همنگ نشدن با جماعت در این خصال نامقبول، مؤلفه های قابل تأمل و در خور توجه محسوب می گردد. مبلغ دین تا به هرگاه که تابلوی شعار انيا (و ما استلکم...) را نصب العين و کاربست عمل خویش قرار دهنند، از در غلتیدن به آفت مؤخر مذکور در امان خواهند بود.

﴿وَلَا تَمْسِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَنْ تَخْرِقَ الْأَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولاً﴾.^(۱)

«و هرگز در زمین به کبر و ناز راه مروکه به نیرو زمین را نتوانی شکافت و به کوه در سر بلندی نخواهی رسید».

امام علی علیہ السلام پیرامون این خصیصه نیکو فرمود:

«التواضع سلم الشرف، التكبر اس التلف».^(۲)

«فروتنی، نردبان شرف و بزرگواری است».

«التواضع يكسوك المهابة».^(۳)

«فروتنی جامه ابهت بر قامت تو می پوشاند».

«التواضع ينتشر الفضيلة».^(۴)

«فروتنی فضیلت را منتشر می کند».

«التواضع يرفع».^(۵)

«تواضع و فروتنی عظمت می آورد».

بدون شک تواضع از مهم‌ترین عوامل موفقیت هر مبلغ اسلامی محسوب می‌شود.

این مهم آنگاه از اهمیتی دو چندان برخوردار می‌شود که جای جای زندگی پیشوایان دینی را متصف به صفت متعالی تواضع می‌بینیم. چنانکه حضرت عیسی علیہ السلام به دست خویش برای حواریون طعام می‌پخت و پس از غذا دست‌های آنان را می‌شست.

۱. اسراء: ۳۷. ۲. بخارالأنوار: ج ۷۷.

۳. همان.

۴. همان.

۵. همان.

و نیز نبی مکرم ﷺ چنان باتواضع و فروتنی می‌نشست که گاهی با دیدن این حالت ایشان، برخی از یاورانشان به خود می‌لرزیدند. چنان ساده و بی‌آلایش در میان اصحابش می‌نشست که گویی یکی از آنهاست. به طوری که اگر شخص ناشناس و غریب‌های می‌آمد، نمی‌دانست پیامبر ﷺ کدام است. عاقبت، اصحاب از حضرت ﷺ خواستند به گونه‌ای بنشینند که غریبه‌ها او را بشناسند. بعدها برای آن حضرت سکویی از گل درست کردند تا بر روی آن بنشینند.^(۱)

رسول خدا ﷺ از احترام بیشتر از حد و تکلف بیزار بود. اصحاب آن حضرت چون می‌دانستند ایشان ناراحت می‌شود از جا بلند نمی‌شدند. مردی به دیدار آن حضرت آمد و از هیبت آن بزرگوار به لرزه افتاد. پیامبر ﷺ خطاب به او فرمود:

«برخود آسان بگیر، من پادشاه نیستم، من پسر زنی از قریشم که گوشت خشک می‌خورد».^(۲)

۵- حسن خلق

«فِيمَا رَحْمَةٌ مِّنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فِظًّا غَلِيظُ الْقَلْبِ لَانْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ».^(۳)

«رحمت خدا تورا با خلق مهربان و خوشخوی گردانید و اگر تندخو و سخت دل بودی، مردم از گرد تو متفرق می‌شدند».

پیامبر اعظم ﷺ این صفت نیکو را به حد اعلای آن برخوردار بود. چونانکه یکی از مهم‌ترین و محوری‌ترین ساز و کارهای جذب اعراب شبه جزیره به آین پاک اسلام، همانا خلق و خوی نیک و سیرت عالی و نرم خوبی پیامبر بود. آن چنان که خداوند رحمان نیز در آیه فوق الذکر براین مهم صحه گذاشته است.

۱. احیاء علوم الدین: ج ۲ . ۲. همان.

۳. همان.

۵۹۵ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و...

امیرالمؤمنین علی علیه السلام، پیامبر ﷺ را خوش خلق‌ترین و خوش برخورددترین مردم زمانه خود توصیف فرموده‌اند. چنان‌که رسول گرامی اسلام ﷺ، خود نیز فلسفه بعثتش را در اتمام مکارم اخلاقی عنوان فرمود:

«بعثت لاتمم مكارم الاخلاق».

«مبوعث شدم تا مکارم اخلاقی را تمام کنم».

پیامبر خدا ﷺ می‌فرماید:

«ما يوضع في ميزان أمرىء يوم القيمة افضل من حسن الخلق». (۱)

«فردای قیامت چیزی برتر از حسن خلق و خوش‌خوبی در ترازوی عمل

انسان گذاشته نمی‌شود».

۶- آراستگی ظاهر

از جمله سازوکارهای تأثیرگذار در امر ارتباط، بهخصوص ارتباط رو در رو یا چهره به چهره که از ملزمات و عناصر قبل بحث آداب سخنوری نیز محسوب می‌شود، موضوع توجه به وضع ظاهری و آراستگی چهره و لباس می‌باشد. چنان‌که این مقوله از بعد تأثیر روانی و عامل جذب و یا دفع مخاطبان سخنور در هر مقام و منصب چه به عنوان سخنران و یا معلم و استاد و یا به عنوان یک مبلغ دین که می‌بایست مراجعین و مخاطبین خود را تحت تأثیر قرار دهد، قابل مطالعه و بررسی می‌باشد. این مؤلفه از آن جهت که فطرت و جوهره همه آدمیان بالاشتراك زیباخواه و زیباپسند می‌باشد و نیز از آن منظر که انسان بصورت غریزی نسبت به تعادل و هارمونی التفات دارد، قابل بررسی است. و این تأثیر البته دو جانبه است. یعنی همان‌گونه که تنظیف و تلطیف ظاهر فرد مرجع و مبلغ، مخاطب را تحت تأثیر قرار می‌دهد، چنین رویکردی سبب آن می‌شود تا فرد مبلغ خود نیز از فضای فکری امن‌تر و مناسب‌تری برخوردار شده و از مکانت و جایگاه

مطلوب تری بر کرسی تبلیغ بنشیند. آن چنان که در خصوص پیامبر گرامی اسلام ﷺ، استعمال عطر و اشتیاق آن حضرت به این خصیصه نیک، به کرات مورد اشاره قرار گرفته است. روان‌شناسان پوشیدن لباس مرتب و نظیف را در ایجاد اعتماد به نفس فرد مؤثر دانسته و معتقدند در چنین شرایطی افراد نسبت به توفیق کاری خویش اعتماد و اعتقاد بهتری خواهند داشت.

روش‌های جذب نوجوانان و جوانان در محیط تبلیغی

۱- مبلغین و مریبان تربیتی می‌بایست به نکته توجه کنند که نوجوان و جوان خواستار آن است که براساس تفکر و برهان عقلی و دلایل منطقی، مطالب و مسائل مذهبی را بررسی و قبول نماید، زیرا مسائل مذهبی، غالباً در این دوره، ارزش واقعی پیدا می‌کنند و در نظام‌های زندگی ادغام می‌شوند؛ لذا نشان دادن واقعیت‌های دینی به آنها درگرایش بیشتر آنان به مذهب، مؤثر است و تعصبات غلط، باعث سرخوردگی آنان از مذهب و مذهبی‌ها می‌شود. بنابراین شیوه ارائه مسائل مذهبی به آنها بسیار اهمیت دارد. باید دانست که چه مسائلی را در این دوره به آنها گفت که دین‌زده نشوند و در عین حال باید تصویری تطبیقی از آن مسائل بازنده‌گی به دست داد، به گونه‌ای که مسائل دینی با تجربه و عمل توانم شود تا به سادگی از ذهن نوجوان و جوان محروم خارج نشود و اثرش در رفتار او ثابت بماند؛ یعنی، دین و علم را با هم به آنان تعلیم و آموزش داد. «اشپرانگر» معتقد است که در دوره نوجوانی و جوانی، ارزش‌های اساسی زندگی به ترتیب اهمیت به صورت قطعی تر و پایدارتر شکل می‌گیرد و ارزش‌های حاکم بر فرد، تعیین کننده نوع شخصیت او به شمار می‌رود.^(۱)

۲- در محیط تبلیغی، دانستن این نکته مهم است که جوان، دوست دارد همواره تصویر مشیتی از خود داشته باشد. این نگاه مثبت به خود، باعث می‌شود که او به دیگران نیز نگاهی مثبت داشته باشد و همین طور به آینده خویش! چنین احساس خوشایندی موجب رونق زندگی و نشاط

۱. امیری‌نژاد، فاطمه، بررسی راههای ...، روزنامه کیهان شماره ۱۸۶۶۷.

۵۹۷ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و...

و شادابی روان او می‌شود و اگر این چنین شد، بهترین زمینه رشد و تعالی فراهم می‌شود. در چنین شرایطی است که می‌توان با او ارتباط سازنده برقرار کرد. قبل از به وجود آوردن چنین احساس و تصویری از خود، هرگونه اقدام تربیتی و تبلیغی، نه تنها به شکست می‌انجامد، بلکه بر ضد خود عمل می‌کند و نتایج وارونه‌ای را به دنبال خواهد داشت. بنابراین، یکی از جلوه‌های زیبایشناسانه هنر تبلیغ، به کاربستان هنر ترغیب است، این مهم زمانی به نتایج مثبت و کارآمدی می‌انجامد که مخاطب، احساس مثبت و نگرش خوشایند به خود و آینده خویش داشته باشد.

۳ - برای تقویت روحیه مشارکت مردم در فعالیت‌های جمعی مسجد، لازم است «تبلیغات صحیح و دامنه‌داری برای نشان دادن مساجد و بهره‌برداری های چند منظوره از آن صورت گیرد. سنت بهره‌برداری چند منظوره از مسجد، ابتکار رسول اکرم ﷺ در صدر اسلام بود. ایشان برای پیشبرد اهداف، مسجد را تبدیل به مرکز تبلیغات کرده بودند؛ چنانچه خود حضرت رسول ﷺ در فضای مسجد به حل و فصل مسائل مسلمانان و تشکیل شوراهای اجتماعی، سیاسی و فرهنگی اقدام می‌کردند. امروزه نیز وظیفه اسلامی مسلمانان حکم می‌کند روش پامبراسلام ﷺ را درباره مساجد ادامه دهنند. دراین باره لازم است امور تبلیغی در مساجد، از سوی ائمه جماعات و مسئولان مسجد با جدیت و تنوع بیشتر و هدف نشان دادن قدرت معنوی مساجد و جایگاه این پایگاه در اسلام، اتخاذ شود».^(۱)

۴ - هدف هر تبلیغ باید برخاسته از نیاز اصلی و سازنده مخاطب باشد. «هرگونه هدف تراشی، هدف سازی بیرونی و تحمیلی نه تنها اثر فعالیت و اصالت تربیتی آن را از بین می‌برد؛ بلکه خود به تدریج به ضد آن تبدیل می‌شود؛ چنان‌که اگر کودک از فعالیتی مانند بازی که یک فعالیت طبیعی است و ذاتاً واجد لذت درونی است، از طریق مشوق‌های بیرونی و پاداش‌های مادی تقویت شود، به تدریج لذت‌های بیرونی، جایگزین لذت‌های درونی می‌شود و این فعالیت خود انگیخته را از اصالت تهی می‌سازد. در ارتباط با رفتارهای دینی و عبادی که خود ذاتاً واجد لذت معنوی هستند. در صورتی که تشویق‌های بیرونی و به شکل

۱. آسیب‌شناسی گرایش جوانان به مساجد و نماز جماعت، مجله مسجد، شماره ۸۲، ص ۹.

افراتی و مدام آن افزایش یابد، پس از چندی، اساس و ریشه درونی این گونه رفتارها تضعیف می‌شود». ^(۱)

۵- در جلسه گفت‌وگو با جوانان، محورهای مهم زیر مدنظر قرار گیرد:

الف) چگونگی ورود به بحث از لحاظ زمینه‌سازی و فضاسازی و تحرک اذهان و تشویق مخاطبان برای شنیدن فعال.

ب) پیش‌بینی روش‌های بازخورد سنجی از مطالب ارائه شده و اصلاح و تقویت روش‌های تبلیغی.

ج) توجه به علائم و نشانه‌های غیرکلامی مخاطبان، در نحوه دریافت مطالب.

د) کیفیت طرح مطالب از نظر پرسش‌انگیزی و رغبت‌زایی در فضای جلسه.

ه) اتخاذ شیوه مناسب اداره جلسه از نظر روش‌های گروهی، تعاملی.

۶- در محیط تبلیغی نباید تنها به یک انگیزه خاص توجه داشت.

«اصولاً بسیاری از کارهای انسانی مبتنی بر چند هدف و منظور است و برای

اقدام به آنها باید چند انگیزه با هم انسان را پیش براند. کسی که انگیزه معنوی

او چندان قوی نیست که او را به سوی مسجد هدایت کند. انگیزه‌های

سیاسی، فرهنگی یا رفاهی می‌تواند، تمایل بیشتری برای حضور در مسجد

در او ایجاد کند، همچنین کسی که انگیزه‌های معنوی و فرهنگی در او قوی

است و در مسجد حاضر می‌شود، افروده شدن انگیزه‌های سیاسی و رفاهی،

دفعات حضور یا کیفیت حضور او در مسجد را افزایش خواهد داد». ^(۲)

۷- دینی کردن جوانان و تبلیغ دین برای آنها، صرفاً در دادن اطلاعات دینی و وادار کردن

آنها به حفظ روایات اسلامی و آیات قرآنی، محدود نمی‌شود، بلکه مهم‌تر و فراتر از آن،

۱. کریمی، عبدالعظیم، تبلیغ راهبردهای روان‌شناسی: ص ۸۰.

۲. رشاد، علی اکبر، روش‌شناسی رفتار با جوانان، مجله مسجد، شماره ۵۳، ص ۲۰.

۵۹۹ بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و...
باید هنر زیستن دینی را به آنها یاد داد. زیرا دین داری به یک معنا یعنی زیستن طبق اعتقادات دینی و نه صرفاً داشتن و حفظ کردن مطالب دینی! چه بسا جوانی که از نظر اطلاعات و حفظیات مطالب دینی ضعیف است، اما منش و سیرت او سیار نیک و متعالی است. کسی که چنین منش و شخصیتی داشته باشد، خود به خود در کسب دانش دینی نیز علاقمند و مشتاق می‌گردد. مشروط برآن که زبان او را به همراه نیاز او بفهمیم و پیام‌های دینی را بر آن برافرازیم.

۸- برجسته‌ترین نمای زندگی یک جوان، امید به آینده است. جوانان، هنگامی به حال و شرایط موجود خود عشق می‌ورزند و از اراده و پشتکار برخوردار می‌گردند که افق آینده خود را شفاف و روشن بیینند. نشاطی که از این امید سرمی زند به منزله نیروی محرك‌های برای زندگی ولذت بردن از کار و کوشش می‌باشد. توجه به این نیاز و متمرکز کردن صحبت‌ها و مطالب تبلیغی و تربیتی در این محور می‌تواند در هدایت جوانان، بسیار مؤثر واقع شود. اگر چنین توجهی به جوانان از زاویه آینده‌نگری و آینده‌بینی بشود، از بروز بسیاری از انحرافات اخلاقی، اجتماعی جلوگیری به عمل می‌آید.

۹- در محیط تبلیغی، باید صرفاً به بیان مجازات، توصیف جهنم و کیفر گناه برای نوجوانان و جوانان پرداخت، چراکه با توجه به اقتضایات سنی در این مقطع، آنها گناه یا اشتباهاتی را مرتكب می‌شوند. باید راه بازگشت و توبه را برای آنان تبیین کنیم تا اطمینان خاطر، به سرعت از اشتباهشان برگشته و با توبه دوباره به اعمال صالحه برای محو گناه پردازند. قطعاً بهترین وسیله برقراری ارتباط با خداوند نیز نماز است. این مهم، دقیقاً باید برای آنها تشریح گردد.
رسول گرامی اسلام ﷺ می‌فرماید:

«هیچ چیز نزد خداوند، محبوب‌تر از جوان توبه کار نیست». ^(۱)

۱۰- هر معلم یا مبلغی باید به یاد داشته باشد که به موقع نصیحت کند، به موقع کنار بکشد، به موقع سکوت کند و... این هنر پرهیز، و هنر اقدام نکردن و حرف نزدن، بسی دشوارتر و ظریف‌تر از هنر صحبت کردن و اقدام کردن و حرف زدن است. کسی که خواهان یادگیری

چنین حکمت رازآلودی است، باید از بنیاد، هنری درخشنان در سیمای گفتار و کردار خود داشته باشد. البته باید اقرار نمود که کمتر کسی است که بتواند در جریان تبلیغ و تربیت، واقعیت را جانشین نصیحت کند! و حکمت سکوت را جایگزین کثرت گفتار نماید.

۱۱- از مهم‌ترین عوارض کار تبلیغ، در نظر داشتن مقتضیات است. بهره‌گیری از گفتمان رخ به رخ با جوانان، آثار بسیار مثبتی در روند پذیرش آموزه‌های دینی توسط آنان دارد.

«برای این‌که بتوانیم به آن مقتضیات، پاسخ صحیح بدھیم، می‌بایست مختصات را درست، سمت و سامان بیخشم و به استخدام اهداف انسانی الهی خود درآوریم. لازم است، مناسبات خود را با نسل نو در چارچوب قواعد و شیوه‌های دقیقی تنظیم کنیم. از ارتباطی منطقی، بارور، نسبی، کارساز و مطلوب با جوان برخوردار شویم». ^(۱)

۱۲- مری و مبلغ موفق‌کسی است که نه فقط به دانش و علم روان‌شناسی، بلکه به توانایی در درک و دریافت ویژگی‌های فردی مخاطب که او را منحصر به فرد ساخته است، نیز مجهز باشد. آن کس که خواهان ارتباط فعال و صمیمی با نوجوانان و جوانان است، قبل از آنکه در پی آن باشد که چه مطالب و پیامدهایی را به آنها منتقل کند، باید به فکر چگونگی انتقال آن از نظر جاذبه، کیفیت و قدرت نفوذی آن باشد. رمز بزرگ تبلیغ، نه در تکرار و تعدد پیام که در رسایی و بلاught آن نهفته است.

۱۳- تبلیغ و شیوه‌های تربیتی با جوانان باید به گونه‌ای باشد که آنها را آماده و مهیاً برخورد با مسایل زندگی آنان کند. آنچه مهم است، شناخت راه‌های معنی‌دار کردن مشکلات زندگی است و نه حذف کردن مشکلات. نوجوانان و جوانان نباید از دشواری‌های زندگی هراس به خود راه بدهند. هراس واقعی زمانی است که آنها خواهان زندگی بدون رنج و دشواری باشند. چنین تصوری از هستی و خوشبختی، یعنی مرگ تدریجی و فاجعه فرنگی در نسل آینده‌ساز یک جامعه.

۱. هادیان الهه، مجله مسجد، شماره ۶۴، ص ۲۷.

۱۰- عبخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی و...

۱۴- در محیط تبلیغ، قبل از فعالیت، باید محرك‌های بازدارنده از محیط درونی و بیرونی مخاطبان، شناسایی و حذف گردد. از جمله عوامل بازدارنده، در فرآیند گوش فرادادن، اشتغال ذهنی، موانع عاطفی، انتقال شباهت، (عوامل درونی) و یا محرك‌های محیطی از جمله سروصدا، مزاحمت‌های مکانیکی و فیزیکی فضای نامساعد و آلوده‌وار می‌باشد. قبل از هرگونه اقدام تبلیغی و تربیتی، باید با مخاطب در لطیف‌سازی و آرام‌سازی محیط موعده بکوشیم.

۱۵- در انجام کار تبلیغی از لحاظ روان‌شناختی و ذهنیت شناسی، فاصله‌زدایی و جلب اعتماد مخاطب، از اصلی‌ترین بایسته‌های کارآمد سازی مناسبات است. ذهنیت‌شناسی مخاطب، به این معناست که بدانیم مخاطب ما به چه می‌اندیشد و درباره ما چگونه می‌اندیشد. تا وقتی که ذهن مخاطب را نخوانیم، تلاش‌های ما نه تنها اثر مثبت نخواهد داشت، بلکه اغلب اقدامات ما اثر منفی و معکوس به جای خواهد گذاشت.^(۱)

۱۶- در تبلیغ امور دینی باید به این نکته توجه داشت که جوانان، روحیه حساس و دارند. عدم تطابق میان گفتار و عمل در جامعه، زمینه دوری نوجوان و جوان است. آنها کمتر می‌توانند به تحلیل عمیق بپردازند و مرز میان رهروان حقیقی و منتبان به «راه» را دریابند. براین اساس، خیانت هیچ کس به اندازه آنان نیست که منتب به روحانیت دین باشند.^(۲)

۱۷- ایجاد ارتباط با مدادهای نوحه‌سرایان و تمامی کسانی که دارای صوت و لحن خوب بوده ولی ارتباطی با محیط‌های تبلیغی ندارند. با توجه به این که این‌گونه افراد، دارای طرفدارانی در میان نوجوان و جوان بوده، اجرای برنامه‌های ویژه در مناسبات‌های خاص، برای این افراد، ضمن ایجاد ارتباط با آنها، زمینه حضور طرفداران‌شان را نیز فراهم خواهد ساخت.

۱۸- تبلیغ، دوگونه است: هادی و عایق و یا رسانا و نارسانا. رمز هادی‌سازی تبلیغات، نه در تراکم و فزونی کلمات و صحبت‌ها، بلکه در کیفیت انتقال است، حتی اگر بدون کلام هم

۱. مجله فاطر، شماره ۴۱.

۲. بندهای ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۴، ۱۲، ۱۰، ۷، ۶، ۵، ۲. از کتاب تبلیغ، داهبردهای روان‌شناختی، صفحات ۹۰ تا ۹۴ نوشته آقای دکتر عبدالعظیم کریمی.

باشد و تنها با زبان عواطف به زبان اشاره و در نماد نگاه ظهور یابد؛ چرا که گفته‌اند: «الكتابية أبلغ من التصريح».

«چه بسا کنایه و اشاره‌ای که از صراحة هم رساتر و نافذتر باشد».

۱۹- کسی که در مقام تبلیغ‌کننده قرار می‌گیرد، باید طوری عمل کند که مخاطب و یادگیرنده، منزلت و پایگاه علمی و معنوی او را به عنوان مرجع و منبع مورد اعتماد اطمینان پذیرد. بدون فراهم کردن چنین شرایطی و بدون توجه به میزان اقتدار معنوی، نه قدرت سیاسی و فیزیکی، امکان تأثیرگذاری بر مخاطب بسیار ضعیف و ناپایدار خواهد بود.

۲۰- نیاز طبیعی و مشترک انسان‌ها به ویژه در دوره نوجوانی و جوانی، شنیدن مطالب در قالب داستان و تمثیل و شعر و... می‌باشد. هر قدر بتوانیم پیام‌های تبلیغی را از طریق سرگذشت شخصیت‌ها و داستان‌های آموزنده، آن هم به شیوه‌های جذاب و قابل لمس و تناسب با دنیای عاطفی و ذهنی آنها بیان کنیم، به بلاغت و فصاحت پیام افزوده‌ایم.^(۱)

۲۱- بهره‌گیری از قاریان، مدادهای خوب و نوحوه سرایان خوش صدا و خوش چهره و جوان پسند (ترجمیاً جوان باشند) برای قرائت ادعیه و قرآن کریم در مراسم اعیاد و وفات‌ها. این افراد به خاطر مقبولیت در میان نوجوانان و جوانان می‌توانند با اجرای برنامه‌های خوب، زمینه حضور فعال‌تر همسالان خود را در مسجد فراهم نمایند.

۲۲- ترسیم درست از حقیقت نماز، به خصوص نماز جماعت و بیان این نکته که عمل عبادی باید نماد و ظهور بیرونی داشته باشد. اظهار به دین داری و داشتن عملکردی متضاد با آموزه‌های دینی، موجب ایجاد دافعه در ذهن نسل جوان خواهد شد. اهالی مسجد باید به شدت از تناقض در رفتار و کردار جلوگیری نمایند.

۲۳- با عنایت به این‌که یکی از مهم‌ترین عوامل پذیرش و تأثیرپذیری مخاطبان از فعالیت‌های تبلیغی امام جماعت مسجد، شناخت کافی و وافی از شخصیت اجتماعی، علمی،

۳- عبخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و...

اخلاقی و... ایشان می‌باشد، بایسته است این موضوع به نحو شایسته و مطلوب به اطلاع عمومی نمازگزاران و اهالی محل رسانیده شود.

۲۴ - کار تبلیغاتی در حوزه دین، دارای گسترده‌گی فراوانی است. امام جماعت و یا مدیریت مسجد به تنها بی از انجام احسن آن ناتوانند. شایسته است از افراد متدين و علاقمند بهره‌مند شد و دامنه فعالیت مسجد را گسترش داد. در این صورت، افراد بیشتری تحت تأثیر آن قرار خواهند گرفت.

۲۵ - تشکیل اتاق پرسمان به ویژه در مساجد، جهت تبلیغ چهره به چهره با مخاطبان، انجام مشاوره دینی و پاسخ‌گویی به شباهات. در برنامه‌ریزی فعالیت‌های تبلیغی مسجد، باید جایگاه و «آثار نماز را به شیوه امروزی و هماهنگ با اندیشه نوگرا و سیال جوان به او آموزش داد و این نکته مهم را تقویت کرد».

۲۶ - مبلغ، برای آگاهی از بازخورد فعالیت تبلیغی خود، لازم است هر ازچند گاه به طور خصوصی از نوجوانان و جوانان، در خصوص تأثیرگذاری و مطلوب بودن برنامه‌های اجرایی خود سؤال نماید تا به رفع نواقص احتمالی و تقویت نقاط قوت خود بپردازد.

۲۷ - در محیط تبلیغی، تنها نگاه به امور عبادی و واجب بسنده نشود. به فعالیت‌ها و اموری که مباح و مستحب هستند، می‌توان تکیه کرد و آن را مقدمه ایجاد انگیزه در نوجوانان و جوانان در جذب به مساجد قرار داد.

۲۸ - از جمله ارکان اساسی تبلیغ با مخاطبین جوان، تکریم شخصیت، تلطیف عواطف و برقراری روابط مهرآمیز با ایشان می‌باشد. مهرورزی، مهم‌ترین عامل تحکیم و تقویت آثار موعظه و نصیحت حکیمانه در میان جوانان می‌باشد.

۲۹ - برنامه‌ریزی جهت راهاندازی جلسات قرآن، هیئات محلی و جلسات مذهبی خانگی وابسته به مسجد و هدایت هدفمند این جلسات، جهت ایجاد ارتباط تنگاتنگ و تعامل نزدیک‌تر این تشكل‌ها با مسجد و... .

۳۰ - حضور صمیمی امام جماعت به عنوان مبلغ دینی در جمع‌ها و گروه‌های محلی، تشكیل‌ها، فرهنگ‌سرا، مراکز فرهنگی، آموزشی، ورزشی، انجمن‌های محلی، اصناف، NGO (سمن‌ها) و

۳۱ - برگزاری سالانه مراسم تجلیل از خدمتگزاران فعال مساجد و نیز مساجد نمونه با هدف معرفی ویژگی‌ها و دلایل نمونه شدن آنها جهت تبلیغ این امر و ارایه تجربیات به دیگر مساجد.

۳۲ - تبیین آموزه‌های دینی و سیره عملی پیامبر اسلام ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام به روش و شیوه‌ای جذاب و ظریف در افزایش جاذبه مساجد، تأثیرگذار می‌باشد.

۳۳ - اهدای یک جلد کتاب پیرامون احکام نماز، ویژه نوجوانان و جوانان، توسط امام جماعت مسجد به کسانی که تازه به سن تکلیف شرعی رسیده‌اند.

۳۴ - رعایت زمان انجام تبلیغات گفتاری و اختصار در سخنرانی:
تا زاندک تو جهان شود پر^(۱) کم گوی و گزیده گوی چون در

۳۵ - هماهنگی با مراجع عظام تقليد (مساجدی که غالب نمازگزاران آن از مقلدین ايشان هستند)، جهت صرف سهم امام در انجام امور تبلیغی مسجد.

۳۶ - رفع نیازهای روحی نوجوانان و جوانان با پربار کردن سخنرانی‌ها، منابر و عظ و خطابه با انتخاب موضوعات مرتبط .

۳۷ - استفاده از ابزار و لوازم تبلیغی (بیل بورد، بنر، پوستر، تراکت، پلاکارت و...) در امر ترویج فرهنگ نماز و مسجد.

۳۸ - بهره‌گیری از تجربیات تبلیغی حوزه‌های علمیه منطقه و نیز استفاده از مدرسین این حوزه در سطح مساجد.

۵- عبخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / نقش تبلیغ در تربیت دینی

و...

۳۹ - در مباحث امور تبلیغی از تبشير و انذار به‌طور همزمان و متعادل استفاده شود.

(رعایت اعتدال).

۴۰ - از واعظان و سخنرانان خوش‌بیان و مطلع برای امر وعظ و خطابه و سخنرانی استفاده

شود.

۴۱ - تشکیل جلسات تبلیغی با نگاه ویژه به نوجوانان و جوانان در قالب کلاس، اردو و

۴۲ - بهره‌گیری از مبلغان و واعظان مشهور و برجسته در مناسبات‌های مختلف.

عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد از نگاه جوانان یزدی

□ سید محمد جعفر میرجلیلی^(۱)

چکیده

این مقاله به بررسی دیدگاه‌های جوانان یزدی در رابطه با عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد می‌پردازد و آسیب‌شناسی مساجد را از نگاه جوانان یزدی بررسی می‌کند. در این مقاله مجموعه عواملی که در جذب جوانان به مسجد مؤثر است، به عوامل فردی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و مدیریتی تقسیم شده است.

کلید واژه: مسجد، امام جماعت، جوانان یزدی، کانون‌های فرهنگی هنری مساجد، آسیب‌شناسی مساجد.

مقدمه

سلام علاوه بر اقامه نماز و واجبات دینی، به نقش کلیدی مساجد نیز تأکید دارد. همچنین در دین میان اسلام به تربیت جوانان و نوجوانان تأکید شده و جوانی، فصل شکفتن غنچه کمال و معرفت و موسم جوشش چشمۀ ایمان و معنویت قلمداد شده است.

۱. مدرس دانشگاه و کارشناس سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری یزد.

۷+ عبخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / عوامل مؤثر بر جذب جوانان به...

مسجد خانه خداست و در اسلام از جایگاه والایی برخوردار است.

آسیب‌شناسی مساجد در پیشرفت کیفی و کمی فعالیت‌های آن نقش اساسی دارد به خصوص که جمعیت کشور، جمعیتی جوان است و این نسل است که باید جامعه ایران را به کمال علمی و فرهنگی رهنمون سازد.

یزد را از زمان گذشته دارالعباده ایران نام نهاده‌اند. این استان از لحاظ تعداد مصلی و نمازخانه و مسجد، اولین رتبه را در سطح کشور دارد. از طرفی بنا بر مشاهدات نویسنده در حین

انجام پژوهش، شرکت جوانان در مسجد به ویژه در ایام نمازهای یومیه چشم‌گیر است.

علاوه بر وقت نمازهای یومیه، جوانان معمولاً در زمان فراغت به مسجد می‌روند.

منظور از زمان فراغت، زمانی است که فرد مشغول فعالیت، شغل، تحصیل و خانه‌داری و رفت و آمد به محل کار یا تحصیل و در خواب نیست.^(۱)

آسیب‌شناسی مساجد در رونق کمی و کیفی فعالیت‌های مسجد نقش مهمی دارد و حفظ جایگاه مساجد به عنوان اصلی ترین پایگاه فرهنگی از ضرورت‌های نظام اسلامی است، با امید به این که یافته‌های علمی و مستند این تحقیق برای برنامه‌ریزان فرهنگی، مسئولین امر و دست‌اندرکاران مساجد متمرث مر باشد، چکیده آن به صورت مقاله تدوین شده است.

این مقاله، بررسی اجمال‌گونه آسیب‌شناسی مساجد یزد، از نگاه جوانان یزدی است و خلاصه طرح پژوهشی تحت عنوان «عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد از نگاه جوانان یزدی» است که توسط نویسنده و به سفارش مؤسسه فرهنگی پژوهشی «سیمای حقیقت» اجرا شده است.^(۲)

۱. ر.ک به احمد رجب‌زاده، تقاضای فرهنگی تهران: موسسه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت ارشاد، ۱۳۸۰ ص ۵ براساس اطلاعات به دست آمده به طور متوسط ۱/۶ درصد فعالیت افراد جامعه در زمان اوقات فراغت را، فعالیت‌های مذهبی تشکیل می‌دهد. رجب زاده. همان مأخذ، ص ۲۷.

۲. این طرح حاصل بیش از هزار ساعت کار پژوهشی نویسنده است که در تیرماه سال ۸۷ ب پایان رسیده است.

این تحقیق از نوع تحقیقات توصیفی - پیمایشی و از شاخه بررسی‌های میدانی است و اطلاعات از طریق مطالعه اسناد و مدارک موجود و تجزیه و تحلیل پرسشنامه‌ها به دست آمده است.

عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد را براساس هفت عامل: وضعیت ظاهری مسجد، ویژگی‌های فردی و شخصیتی پاسخ‌گو، سیستم مدیریت مسجد، ویژگی‌های شخصیتی امام جماعت و سایر دست‌اندرکاران (هیئت امنا، خادمین و...)، فعالیت‌ها و کارکردهای مساجد، طولانی نشدن نمازهای جماعت، نحوه انجام فعالیت‌ها و کارکردهای مسجد و عوامل فردی و شخصیتی تقسیم نموده‌ایم و در نهایت با استفاده از آمار توصیفی و استنباطی به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخته شده است. ضمن این‌که با طرح دو سؤال باز، آزادی عمل بیشتری را به پاسخ‌گو داده‌ایم تا نظراتش را مطرح کند.

جامعه آماری این تحقیق را، جوانان بین هجده تا سی سال یزدی تشکیل می‌دهند و حجم نمونه از ۳۰۰ تا ۳۱۰ نفر (با توجه به پاسخ‌های ارائه شده) متغیر است. تعداد پرسش‌نامه‌های توزیع شده، ۳۳۰ پرسش‌نامه بوده است که تعداد ۲۰ پرسش‌نامه به دلیل نواقص فراوان بررسی نشده است. روش نمونه‌گیری تصادفی است. از مجموع پاسخ‌دهندگان به سؤالات این تحقیق ۸۴٪، در پاسخ سؤال زیرکه در بخش ویژگی‌های فردی مطرح شده است، پاسخ‌گیرینه‌های متوسط و زیاد را انتخاب نموده‌اند.

سؤال: به طور یقین در شبانه‌روز، جز محل کار، با اماکن عمومی هم سروکار دارید.
لطفاً بفرمایید برای حضور در مسجد به عنوان یک مکان عمومی چه اندازه وقت می‌گذارید؟

عوامل مؤثر بر جذب جوانان به مسجد از نگاه جوانان یزدی

سؤال ۱) وضع ظاهری مساجد و نظافت آن چه اندازه در روی آوردن جوانان به مساجد تأثیر می‌گذارد؟

۹- عبخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / عوامل مؤثر بر جذب جوانان

به...

جمع	کم	متوسط	زیاد
۳۰۶	۲۱	۳۷	۲۴۸
%۱۰۰	%۷	%۱۲	%۸۱

از آن جاکه %۸۱ جوانان عقیده دارند که وضع ظاهری مسجد نقش زیادی در جذب این قشر دارد. بنابراین، این عامل می‌تواند به عنوان یک عامل مؤثر در این زمینه قلمداد شود.

سؤال ۲) فکر می‌کنید که در یک مسجد مطلوب از نظر نسل جوان کدام یک از برنامه‌ها و امکانات زیر بیشتر ضروری است؟ (به ترتیب اولویت ۱ تا ۱۲ مشخص کنید).

جمع	سالن بازی کودکان	استراحتگاه	سالن مراسم	پایگاه بسیج	امکانات بهداشتی درمانی	امکانات اقتصادی مثل صندوق قرض الحسن	امکانات تفریحی و ورزشی	امکانات فرهنگی و زیارتی	برنامه‌های سیاحتی و زیارتی	برنامه‌های آموزشی	برنامه‌های سیاسی	برنامه‌های ویژه مذهبی
۳۰۲	۵	۳	۶	۲۷	۵	۳۰	۵۳	۲۰	۷	۱۲	۱۲	۱۲۲
%۱۰۰	%۶/۱	%۱	%۲	%۹	%۷/۱	%۱۰	%۱۷/۵	%۶/۶	%۲/۳	%۴	%۳/۹	%۴۰/۱۴

اطلاعات جدول فوق نشان می‌دهد که یک مسجد مطلوب از نظر قشر جوان، به ترتیب اولویت باید دارای برنامه‌های ویژه مذهبی، امکانات تفریحی ورزشی و امکانات اقتصادی، پایگاه بسیج و امکانات فرهنگی باشد.

سؤال ۳) آیا مساجد محله شما از نظر شما مطلوب هستند؟

جمع	خیر کاملاً	بله تقریباً	بله کاملاً
۳۰۰	۸۴	۱۷۴	۴۲
%۱۰۰	%۲۸	۵۸۵	۱۴۵

یکی از مقوله‌های مهم درباره نگرش جوانان نسبت به مسجد، نگرش درباره مطلوب بودن مسجد از نگاه آنهاست. مشاهده می‌شود که از نگاه جوانان پاسخ‌گو، فقط ۱۴٪ مساجد کاملاً مطلوب هستند. در پاسخ به این سؤال میان زنان و مردان تفاوتی نیست. همچنین از نظر وضعیت تأهل و سن تفاوتی میان پاسخ‌گویان در مطلوب، تلقی کردن مسجد نیست.

سؤال ۴) امام جماعت چه اندازه در جذب نسل جوان به مسجد مؤثر است؟

جمع	کم	متوسط	زیاد
۳۰۰	۳۰	۱۲۳	۱۴۷
%۱۰۰	%۱۰	%۴۱	%۴۹

با مشاهده داده‌ها می‌توان نتیجه‌گرفت که امام جماعت نقش مؤثری در جذب جوانان به مسجد ایفا می‌کند.

سؤال ۵) کدام یک از ویژگی‌های امام جماعت بیشتر باعث جذب جوانان به مسجد

می‌شود؟

ردیف	ویژگی	میزان	زیاد	متوسط	کم	جمع
۱	بهادران به نسل جوان	فراوانی	۱۴۶	۱۰۱	۵۸	۳۰۵
		درصد	۴۸	۳۳	۱۹	%۱۰۰
۲	حسن خلق	فراوانی	۱۱۹	۱۳۴	۵۲	۳۰۵
		درصد	۳۹	۴۴	۱۷	%۱۰۰
۳	تفوا و پارسایی	فراوانی	۱۷۷	۱۱۳	۱۵	۳۰۵
		درصد	۵۸	۳۷	۵	%۱۰۰
۴	توان علمی	فراوانی	۱۹۹	۱۰۱	۸۵	۳۰۵
		درصد	۳۹	۳۳	۲۸	%۱۰۰
۵	نظم و آراستگی	فراوانی	۸۵	۹۵	۱۲۵	۳۰۵
		درصد	۲۸	۳۱	۴۱	%۱۰۰
۶	ارتباط کلامی مؤثر، درک و احترام	فراوانی	۱۹۸	۷۶	۳۱	۳۰۵
		درصد	۶۵	۲۵	۱۰	%۱۰۰
۷	اهتمام در پاسخ‌گویی به شباهات فکری و دینی جوانان	فراوانی	۲۱۷	۷۳	۱۵	۳۰۵
		درصد	۷۱	۲۴	۵	%۱۰۰
۸	ملال آور نبودن سخنرانی‌ها	فراوانی	۲۱۴	۷۳	۱۸	۳۰۵
		درصد	۷۰	۲۴	۶	%۱۰۰

۱۱ عبخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / عوامل مؤثر بر جذب جوانان

به...

با توجه به نتیجه به دست آمده از این سؤال، اهتمام در پاسخ‌گویی به شباهت فکری و دینی جوانان، ملال آور نبودن سخنرانی‌ها، ارتباط کلامی مؤثر، درک و احترام جوان، تقوا و پارسایی و بها دادن به نسل جوان از ویژگی‌هایی است که به ترتیب اولویت در جذب جوانان به مسجد اهمیت دارد.

همان‌گونه که ملاحظه شد، اهتمام امام جماعت در پاسخ‌گویی به شباهت دینی در درجه اول قرار دارد. در مجموع می‌توان نتیجه‌گرفت: اولاً امام جماعت به خودی خود، یکی از عوامل مؤثر در جذب جوانان به مسجد است و ثانیاً باید ویژگی‌های رفتاری مورد انتظار قشر جوان را رعایت کند.

سؤال ۶) طولانی نشدن نماز جماعت تا چه اندازه در جذب جوانان به مسجد مؤثر

است؟

جمع	کم	متوسط	زیاد
۳۰۷	۳	۳۱	۲۷۳
%۱۰۰	%۱	%۱۰	%۸۹

مشاهده می‌شود که پاسخ‌دهنگان، طولانی نشدن نمازهای جماعت را عامل مهمی در روی آوردن به مسجد می‌دانند.

سؤال ۷) کدام یک از موارد زیر باعث کاهش جذب نسل جوان به مسجد است؟

(به ترتیب اولویت).

جمع	مشارکت ندادن جوانان در فعالیت جمعی	نیوبدبرنامه‌ریزی برای جذب در ایام کردی	نیوبد خادمین جوان	عدم تطابق برنامه‌ریزی‌ها با نیاز جوانان	به روز نبودن مباحث	مطالب تکراری و یک نوشت	نیوبد امام جماعت
۳۰۶	۶۴	۴۰	۶	۶۱	۳۱	۶۴	۴۰
%۱۰۰	%۲۱	%۱۳	%۲	۲۰۵	%۱۰	%۲۱	%۱۳

از اطلاعات جدول فوق استنباط می‌شود که مطالب تکراری و یک‌نوخت و مشارکت ندادن جوانان در فعالیت‌های جمیعی، از مهم‌ترین دلایل کاهش جذب جوانان به مسجد است و عدم تطابق برنامه‌ریزی‌ها با نیاز جوانان، نبود امام جماعت، نبود برنامه‌ریزی برای جذب

در ایام کودکی و به روز نبودن مباحث، از دیگر دلایلی است که از نگاه جوانان در کاهش جذب این قشر به مسجد، تأثیر بسزایی دارد. این دلایل بیشتر مربوط به مذهبیت مسجد است.

سؤال ۸) کدام یک از عوامل زیر بر کاهش مراجعه جوانان به مسجد تأثیر پیشتری دارد؟

فکر و بکاری	ضعف تعلیمات دینی جوان	ضعف دینی خانواده ها	رفاقت برپو نی امام جماعت و مسجدی ها	گرایشات سیاسی	دوری مسجد به محل کار یا سکونت	جمع
۴۰	۶۴	۴۹	۱۲۲	۲۴	۶	۳۰۵
%۱۳	%۲۱	%۱۶	%۴۰	%۸	%۲	%۱۰۰

اطلاعات جدول فوق نشان می دهد که مهم ترین دلایل اجتماعی مؤثر بر کاهش مراجعه جوانان به مسجد، رفتار بیرونی امام جماعت و مسجدی ها و ضعف تعليمات دینی جوان و خانواده جوان است.

سؤال ۹) دلیل حضور گسترده جوانان در مسجد در ماه مبارک رمضان چیست؟

جمع	حضور چندانی ندارند	تأثیر روزه بر جوانان	جادیه ماه رمضان	استقبال بیشتر عدم	تنوع مراسم	بیهودگی از فیوضات این ماه
۳۰۶	۶	۴۳	۷۶	۳۱	۴۰	۱۱۰
%۱۰۰	%۲۵	%۱۴	%۲۵	%۱۰	%۱۳	%۳۶

۳۶٪ دلیل جوانان در ماه مبارک رمضان را بهره‌مندی از فیوچرها این ماه و ۲۵٪ جاذبه ماه رمضان بر اقشار جامعه می‌دانند. مهمانان خدا در ماه مهمانی خدا به خانه خدا می‌روند تا خانه‌شان بیش از حد آباد گردد و این همراهی و هماهنگی، تلطیف روحی را برای آنان به ارمغان می‌آورد.

سوال ۱۰) کدام یک از فعالیت‌های کانون‌های فرهنگی مساجد برای شما جذاب‌تر

است؟

فرهنگی	هنری	ورزشی	آموزشی	سمعی و بصری	جمع
۵۵	۳۱	۹۵	۱۰۵	۲۲	۳۰۸
%۱۸	%۱۰	%۳۱	%۳۴	%۷	%۱۰۰

۱۳) بخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / عوامل مؤثر بر جذب جوانان

از میان فعالیت‌های فرهنگی، تأکید پاسخ‌دهندگان بر فعالیت‌های آموزشی و ورزشی است.^(۱)

سؤال ۱۱) کدام یک از فعالیت‌های هنری زیر بیشتر در جذب جوانان به مسجد مؤثر است؟

نمایش فیلم	تئاتر	سرود و تواشیح	موسیقی	سایر موارد	جمع
۱۲۶	۳۴	۹۲	۴۶	۹	۳۰۷
%۴۱	%۱۱	%۳۱	%۵۵	%۳	%۱۰۰

در میان فعالیت‌های هنری، تأکید بیشتر بر نمایش فیلم، سرود و تواشیح است و دیگر موارد از جذابیت چندانی برخوردار نیستند. با نمایش فیلم‌های مذهبی می‌توان تأثیر مهمی بر شخصیت جوانان گذاشت. بین سال‌های ۶۰-۶۷ (زمان جنگ تحمیلی)، نمایش فیلم کم و بیش در مساجد مرسوم بود.

سؤال ۱۲) کدام فعالیت در جذب جوانان به مسجد، حائز اهمیت بیشتر است؟

تفصیل (مثل اردوا)	مذهبی (مثل جلسات قرآنی)	تریبیتی و اخلاقی (مثل جلسات اخلاقی در خانواده)	علمی (مثل نشست‌های علمی)	سیاسی (مثل تحلیل مسائل روز)	جمع
۷۷	۶۵	۱۰۴	۳۴	۲۸	۳۰۸
%۲۵	%۲۱	%۳۴	%۱۱	%۹	%۱۰۰

اطلاعات جدول فوق نشان می‌دهد که بیشترین فعالیتی که بر رویکرد قشر جوان به مسجد اهمیت دارد، فعالیت تربیتی و اخلاقی و فعالیت‌های تفریحی و مذهبی است.

سؤال ۱۳) کدام یک از افراد زیر در جذب جوانان به مسجد نقش بیشتری دارند؟

۱. فعالیت کانون‌های فرهنگی هنری مساجد در استان یزد برای اولین بار از سال ۱۳۷۳ آغاز شد. گزارش کوتاه آمارهای فعالیت‌های فرهنگی اداره کل ارشاد. خرداد ۷۶، ص ۲۷.

فروغ مسجد «۷

۶۱۴

پدر و مادر	همسالان و دوستان	معلمین	امام جماعت	هیأت امناء	خدامین	أهل مسجد	جمع
۵۵	۱۰۷	۹	۱۲۲	۳	۰	۹	۳۰۵
%۱۸	%۳۵	%۳	%۴۰	%۱	۰	%۳	%۱۰۰

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که امام جماعت و گروه همسالان و دوستان، بیشترین تأثیر را در جذب جوانان به مسجد دارند.

سؤال ۱۴) در محله شما بیشترین فعالیت‌هایی که باعث جذب شما به مسجد شده،

توسط کدام گروه یا نهاد زیر برنامه‌ریزی و اجرا شده است؟

کانون‌های مساجد	افراد محل	خبرین	سازمان تبلیغات اسلامی	جمع
۷۳	۱۱۰	۸۵	۳۷	۳۰۵
%۲۴	%۳۶	%۲۸	%۱۲	%۱۰۰

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که بیشترین فعالیت‌هایی که باعث جذب جوانان به مسجد می‌شود، از طریق گروه‌های خودجوش محلی است.

سؤال ۱۵) به جز موارد فوق فکر می‌کنید چه عوامل دیگری در جذب جوانان به مسجد

اهمیت دارد؟

پاسخ‌های داده شده به این سؤال عبارت است از:

۱- قدمت مساجد.

۲- برگزاری مراسم سنتی در مساجد.

۳- معماری مساجد.

۴- با شکوه بودن ساختمان مسجد.

۵- ساده و معمولی بودن مسجد.

۶- داشتن فضای روحانی، زندگی راحت و بدون دغدغه، اعتقاد قلبی به نماز جماعت.

سؤال ۱۶) اگر به مسجد نمی‌روید، دلیل آن را بنویسید: (حداکثر سه دلیل به ترتیب

اولویت).

پاسخ‌های داده شده به این سؤال به ترتیب اولویت به شرح زیر است: بی‌بولی، کم‌حصولگی، نداشتن وسیله، کمبود امکانات،^(۱) عدم تطبیق شرایط مسجد با جامعه، عدم استفاده از رسانه فرهنگی، دخالت در مسائل سیاسی، تغییر ارزش‌ها در جامعه، روش‌های نادرست آموزش دینی دوران کودکی و نوجوانی، برخی رفتارهای ناصحیح و مخالف شرع در بیان احکام شرعی، بدینی، سنتی بنیان دینی خانواده، ناهنجاری عاطفی و روانی، درگیری‌های جناحی در مسجد، سیاسی بودن پیش از حد مسجد، دو دسته‌گی‌ها، بحث‌های سیاسی بی‌مورد، عدم پذیرش سلیقه‌های مختلف سیاسی، تبلیغات دینی سنتی بدون توجه به تکنولوژی مدرن، وقت نداشتن، گرفتاری به خاطر درس، شغل، خانه‌داری، بچه‌داری، علاقه نداشتن به مسجد رفتن، تنها بودن را دوست دارم، ترجیح دادن خانه به مسجد، دوری مسجد از خانه یا محل کار، به دلیل شرایط کاری و عدم اجازه کارفرما، وضعیت نامطلوب جو مسجد، کاهش معنویات و روی آوردن ائمه جماعات به دنیا، کوچک بودن مسجد، بلندی صدای بلندگو و مزاحمت برای همسایه‌ها، طول دادن نماز، جاذبه نداشتن برنامه‌ها، افراد برای منافع به مسجد می‌روند، امن نبودن خیابان برای دختران جوان، نرفتن پدر و مادرم به مسجد، اجازه ندادن پدر و مادر پاسخ‌گو برای مسجد رفتن، جایگاه نداشتن جوانان در مسجد محله، وقت نماز جماعت را صرف امور دیگر کردن، واقع شدن در مکان نامناسب، پارکینگ نداشتن مسجد، همسطح نبودن با مسجدی‌ها از نظر فکری، مذهبی بودن مسجد، عدم تنوع در برنامه‌ها، نماز خواندن، اجازه ندادن شوهر، گیر دادن بعضی افراد بسیجی و حزب‌الله‌ی، مسجد فقط برای مراسم ختم است، نشناختن مسجد (تازه به محل آمدن)، آدم‌های مهم و سطح بالا به مسجد نمی‌روند، بی‌علاقگی نسبت به پیش نماز، نبودن مکان مناسب برای نماز خواندن زنان، جدا نبودن راه زنان از مردان، مسجد فقط مال پیرهاست،

۱. پاسخ‌های به دست آمده با نتایج تحقیقی که در مورد فعالیت مذهبی در یزد در سال ۱۳۸۰ انجام شده، کم و بیش مطابقت دارد. ر.ک به: احمد رجب‌زاده، تقاضای فرهنگی تهران، مؤسسه فرهنگ هنر و ارتباطات وزارت ارشاد، ۱۳۸۰، ص ۱۴. جهت اطلاعات بیشتر ر.ک به: دو ماهنامه مسجد، سال اول تا نهم، شماره‌های گوناگون، گلبانگ مسجد، شماره‌های گوناگون.

مخالفت با مسجد (داشتن ذهنیت معارض با مسجدی‌ها)، پایین بودن سطح سخنرانی‌ها، مسلمان نبودن و اقلیت دینی بودن، هیات امنای مسجد محله جایگاه خوبی نزد پاسخ‌گو ندارند، تیپ مسجدی‌ها.

پاسخ‌ها را می‌توان به شرح زیر تقسیم‌بندی نمود:

پاسخ‌هایی که ویژگی‌های فردی در آن مؤثر بوده است. از ویژگی‌های فردی می‌توان به نگاه فرد به جامعه (در این تحقیق اهل مسجد، امام جماعت، مسجد، دین‌داری و...)، وضعیت مالی و... اشاره کرد.

پاسخ‌هایی که ویژگی‌های اجتماعی در آن مؤثر است. ویژگی‌های اجتماعی شامل محیط زندگی پاسخ‌گو، نگاه مردم به مسجد، تأثیر همسالان، دوستان و معلمین، رفتار اهل مسجد در جامعه، مسایل سیاسی، ارزش‌های حاکم در جامعه، تبلیغات سنتی و مدرن.

پاسخ‌هایی که ویژگی سازمانی در آن مؤثر است.^(۱) ویژگی‌های سازمانی شامل ساختار مدیریتی مسجد، ساختار معماری، وضعیت ظاهری، قدمت، امکانات، موقعیت مکانی، متولیان و دست‌اندرکاران مسجد، شیوه‌های اداره و مدیریت مسجد و... .

پیشنهادات

فرآیند ارزش‌های اجتماعی از سنتی به سوی مدرن و ساده‌زیستی و تجمل حرکت کرده و این روند بر جذب جوانان به مسجد نیز تأثیر گذاشته است. تجمل‌گرایی باعث شده که برای انجام بعضی از فعالیت‌های مذهبی از قبیل مجالس ترحیم، به جای مساجد از تالارها استفاده شود و این فرهنگ کمک به سمت یزد حرکت می‌کند. بنابراین باید متولیان امر تدبیری بیندیشند.

باید بتوانیم در فضای مساجد نیازهای دینی را به روش‌های جذاب به جوانان عرضه کنیم.

باید نظام‌های آموزشی مبتنی بر آموزه‌های دینی و معیارهای دینی را به منظور تربیتی دینی در مساجد طراحی و پیاده کنیم.

تبلیغات به روش سنتی نمی‌تواند پاسخ‌گوی نیاز جوانان باشد. با توجه به پیشرفت

۱. منظور از سازمان در این جا مسجد است.

۱۷ عبخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایسته‌ها / عوامل مؤثر بر جذب جوانان

به...

تکنولوژی و ارتباطات، امکانات وسیعی را در عرصه نیاز داریم. باید به آموزش دادن به ائمه جماعات از این امکانات در مساجد استفاده کنیم.

جوان به اهل مسجد و جامعه روحانی به عنوان یک الگوی عملی نگاه می‌کند و اگر میان گفتار و عمل این قشر تاقض و تضاد باشد و تناسبی میان قول و فعل وجود نداشته باشد، جوان، دین‌گریز و سردرگم می‌شود. بنابراین باید نهادهای متولی، راه کارهای عملی و تدابیر آموزشی با ارائه طرح تربیت دینی بر مبنای روش تربیت الگویی آموزه‌های قرآنی و معارف اهل بیت علیهم السلام ارائه دهند.

دین اسلام، دین زندگی است و در آیات مختلف قرآن به این موضوع اشاره شده است^(۱) اما روش‌ها و قالب‌های ارائه مفاهیم دینی مهم است. زبان دین باید نرم و در راستای خیر و صلاح جامعه و جوان پسند باشد، باید با شناخت مخاطب، روش تبلیغی انتخاب شود. برای حضور نوجوانان و جوانان در مساجد، باید از احساس مذهبی آنها استفاده کرد و باعث رشد عاطفی آنها شد. احساس مذهبی یکی از عمیق‌ترین گرایشات فطری است. ظرفیت ذهنی کودکان از طریق ارائه دلایل مورد قبول‌شان، جهان‌بینی آنها را شکل می‌دهد و بینش دینی آنها را هدایت می‌کند.^(۲)

رفتار ائمه جماعات باید در جامعه الگو باشد. جوانان هم باید در فعالیت‌های مساجد شرکت داده شوند.

با توجه به تأکید مقام معظم رهبری در سال نوآوری و شکوفایی، باید راه نوآوری مساجد هموار شود و این مستلزم شناخت مرز میان بدعت و نوآوری با تکیه بر آسیب‌های مساجد است.

۱. طه: ۱۲۴.

۲. ر.ک به خانواده و تربیت دینی: تهران انتشارات انجمن اولیا و مربیان. رفتار والدین با فرزندان. تهران، انتشارات انجمن اولیا و مربیان. آشنایی با تعلیم و تربیت. تهران، انتشارات انجمن اولیا و مربیان.

فصل چهارم

معماری مساجد

- ۱ - انواع مساجد و عناصر معماري مساجد اسلامي.
- ۲ - بررسی آرایه‌های در معماری مسجد با نگرش موضوعی به معماری امروز مساجد.
- ۳ - بررسی شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری ایرانی و اسلامی در آراء عین القضاط همدانی.
- ۴ - نگاهی به جایگاه مسجد در شهر، نمونه موردي: مسجد در شهر معاصر شيراز.

۱۹ عبخش سوم: مقالات / فصل سوم: مسجد، جوانان، کارکردها و بایستیه‌ها / عوامل مؤثر بر جذب جوانان
به...

أنواع مساجد و عناصر معماري مساجد اسلامي

□ اکبر رجبی کنف گورابی^(۱)

چکیده

مسجد به عنوان عنصر بارز اجتماعی و عامل پیشرفت شرایط اجتماعی، اقتصادی نقش عمده‌ای را در دوران اسلامی و در زمان‌ها و مکان‌های گوناگون ایفا نموده است. عناصر معماري مساجد اسلامي با پدیدار شدن يكى پس از دیگري، پیشرفت‌های قابل ملاحظه‌اي را در معماري و امور ساختماني و تأسيساتي بنها به وجود آورده‌اند. عناصری که به فراخور زمان در دوره‌ها و مكتب‌های مختلف وارد ساختمان مساجد گردیده است. در اين مقاله سعى گردیده است که تاریخچه‌ای از وجود مساجد در دوره‌های مختلف با تعمق بیشتر بر روی عناصر معماري و ساختماني مسجد مورد بررسی قرار گيرد.

واژگان کلیدی: عناصر معماري، مساجد، امور ساختماني، امور فرهنگي و اجتماعي.

۱. دانش آموخته معماري، دانشكده هنر، دانشگاه زابل.

مقدمه

مسجد از دیرباز به عنوان عنصری اساسی در جامعه بشری و به صور گوناگون مطرح بوده است. گاهی به نام نیایشگاه، گاهی پرستشگاه و در ادیان و مناطق گوناگون و در دوره‌های مختلف زمانی به نام‌های دیگر معروف بوده است.

در ایران نیز مسجد از دیرباز در بطن شهری وجود داشته و معماری مساجد نیز همواره مورد توجه بوده است. نخستین مسجد اسلامی به دست پیامبر ﷺ و یارانش در مدینه ساخته شد و توسط هنرمندان اسلامی تقلید و الگوگرفته شده است. دیوار مسجد مدینه از سنگ لاشه و آسمان آن تیرپوش و تخت بوده است و شبستان مسجد با افزایاندکی بلندتر از بالای مرد بلند بالا برافراشته شد؛ همانطور که حضرت ابراهیم عليه السلام در ساختمان خانه خدا انجام داده بود.

با وجود این که اسلام با تجمل و زیبایی در حد معقول آن مخالفتی ندارد، ولی روح حاکم بر رهنمودهای اسلام در مورد الگوهای مختلف مصرفی چون لباس، مسکن، مرکب و غذا همگی نشان دهنده آن است که یکی از معیارهای ارزشی در اسلام، سادگی و وارستگی از مظاهر دنیوی است. بنابراین آراستن مساجد با تزئیناتی که در کاخ‌های پادشاهان و اهل دنیا متداول است، منافی و مغایر با ارزش‌های اسلامی است.

مسجد در آغاز سده دوم هجری و بیشتر در خراسان با پیل پاها و دیوارهای ضخیم و دهانه‌های کم‌پهنه‌ای سرپوشیده ساخته می‌شده است. از آغاز سده سوم هجری و با گسترش شهرها و روستاهای مسجد‌های باشکوه و بزرگی در بیشتر شهرها (با تهرنگ شبستانی بومسلمی) بنیادگردد، اما هرگز گنبدخانه و ایوان که با دگرگونی و کست افزود آتشکده‌ها و مهراه‌ها پدید آمده بود، کنار گذاشته نشد. گنبدخانه‌ها نیز همچون کوشکی تک و آزاد (بی مردگرد) برای مسجد ساخته می‌شد.

در ایران پس از فروافتادن ساسانیان بود که ساخت مساجد آغاز شد. در سه قرن نخستین حکومت اسلامی در ایران، مساجد به شیوه‌ای بسیار ساده و به پیروی از معماری ساسانی ساخته می‌شد. زادگاه اولین نمونه‌های معماری اسلامی ایران را در خراسان دانسته‌اند. در خراسان

و شیوه خراسانی نقشه عمومی بنهای آن از مساجد صدر اسلام اقتباس شده و مساجد به گونه شبستانی یا چهل ستونی ساخته شده‌اند.

این رقم تنها به معنای حضور ستون‌های متعدد است که گرداگرد حیاط مرکزی قرار می‌گیرند و شبستان‌ها و یا رواق‌ها را می‌سازند. قوس‌های به کار رفته در شیوه خراسانی به صورت بیضی یا تخم مرغ است که از نمونه‌های آن؛ فیروزآباد و طاق کسری را می‌توان نام برد. از قرن چهارم هجری نیز نفوذ معماری کهن اشکانی و ساسانی در کار ساختمان مساجد فزونی یافت. از این پس ایوان و گنبد که ساخت آن از دوره اشکانی آغاز شده و در دوران ساسانی رواج یافته بود، به صورت اجزای جدانشدنی بدنه مسجد درآمد. از این دوران به بعد نیز با برداشتن ردیف‌هایی از ستون شبستان‌ها، ایوان و گنبد ساخته می‌شود و مساجد شبستانی به ایوانی بدل شده و سرانجام در اواخر قرن ۵ و اوایل قرن ۶ در دوران سلجوقی مساجد چهار ایوانی پدید می‌آیند. این گونه مساجد عبارتند از؛ یک حیاط مرکزی با شبستان‌هایی گرداگرد آن، در میان هر شبستان در چهار طرف مسجد چهار ایوان قرار دارد و در پشت ایوان جنوبی پوششی گنبدی به چشم می‌خورد.

از آنجاکه در ایران پیش از اسلام، مهرپرستی و دین زرتشت رواج داشت، بنهای باقی مانده از این آیین تبدیل به مسجد شدند، نظیر؛ مسجد یزدخواست که بر روی آتشکده بنا شده‌اند و مسجد جامع بروجرد که آثار به دست آمده بر اثر بررسی‌ها نشان می‌دهد که بر روی آتشکدهای نیمه ویران ساخته شده است. بسیاری از عبادتگاه‌های مسلمانان در دوره‌های اولیه اسلامی راهمین آتشکده‌ها تشکیل می‌داده‌اند. چون مردم تازه مسلمان به سوی قبله نماز می‌خواندند، ابتدا یک درگاه از چهار درگاه چهار طاقی را که به طرف قبله بود، مسدود کردند و به تدریج درگاه‌های غربی و شرقی را نیز پوشاندند و راه ورودی به مسجد از چهار طاقی به درگاه شمالی منحصر شد و به دلیل نیاز شدید و نیاز به محلی برای قرار دادن کفش مجبور شدند ایوانی پوشیده در جلوی درگاه شمالی بسازند، به این ترتیب طرح اولیه شامل یک ساختمان چهار طاقی و یک ایوان شد.

به طور کلی مساجد را به سه گروه تقسیم می‌کنند:

۱ - مساجد شبستانی.

۲ - مساجد چهار طاق.

۳ - مساجد ایوانی.

مسجد شبستانی

این مساجد از بخش سرپوشیده در جانب قبله و حیاط مرکزی و ایوان جلوی آن و صفحه‌هایی در اطراف تشکیل یافته است.

مسجد چهار طاقی

این مساجد شامل چهار ستون در چهار گوشه مربع شکل می‌باشد که به وسیله چهار قوس در چهار جهت اصلی نمایان شده است و چون از چهار طرف باز بوده به چهار طاقی شهرت یافته است. این طرح ساده دارای چهار گوشواره، به منظور ایجاد زمینه‌ای دایره‌ای شکل برای گنبد است. این فضاهای بر روی آن گنبد مدوری باخیز کم و بدون ساقه قرار دارد، به وسیله چهار درگاه به فضای خارج ارتباط می‌یابد. بنای چهار طاقی عمدهاً به عنوان آتشکده و آتشگاه مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند مانند؛ چهار طاقی نیاسر و خرمدشت در کاشان و چهار طاقی برباد در اراک.

مسجد ایوانی

بسیاری از کارشناسان عقیده دارند که شرق ایران به ویژه خراسان جایگاه ایوان‌هاست. ایوان‌های بزرگ را از دوره اشکانی که قلمرو آنها در شرق ایران بوده، در اختیار داریم. اولین ایوان‌های اسلامی در جنوب و مقابل گنبد خانه شکل گرفته و سپس ایوان شمالی در جهت قرینه‌سازی با ایوان جنوبی و بعضی برای استفاده از آفتاب زمستان ساخته شد. یکی از کاربردهای

ایوان جنوبی، دوری از گرمای تابستان است چون ایوان جنوبی پشت به آفتاب و در سایه قرار گرفته است. نمازگزاران به مقتضای فصل از دو ایوان شمالی و جنوبی استفاده می‌کنند. از مساجد تک ایوانی می‌توان از مسجد نیریز که بنای ساده با یک ایوان دارد و همچنین مسجد جامع سمنان و یزد نام برد. برخی در آیگاه یا ورودی و خروجی را که به صورت ایوان کوچک نشان داده شده است، ایوان می‌پنداشد. این موضوع در مسجد جامع یزد مشهود است که در نگاه اول، مسجد چهار ایوانی می‌نماید لیکن غیر از یک ایوان، ایوان‌های دیگر در آیگاه مسجد هستند.

مسجد ایوانی خود دارای اقسامی است که به دو نمونه آن پرداخته می‌شود:

● مساجد دو ایوانی

همانند مسجد ملک زوزن در فرمود و مسجد ساوه که ۲ ایوان دارند.

● مساجد چهار ایوانی

سلجوقیان در کنار احداث بنای‌های متعدد به ساختن مسجد رغبت بیشتری نشان داده‌اند، از این‌رو تعداد بیشتری مسجد از عصر خود به یادگار گذاشته‌اند. به نظر «آندره گدار» فرانسوی، اولین مسجد چهار ایوانی در ایران، «مسجد خرگرد خواف» است و بعد از آن، «مسجد جامع اصفهان» مدارس و مساجد در عهد سلجوقی به چهار ایوانی تبدیل شده‌اند و به طور دقیق مشخص نیست که از چه تاریخی مساجد دو ایوانی به مساجد چهار ایوانی تغییر شکل یافته‌اند.

در تمام مساجدی که در دوره اسلامی ساخته می‌شدند، نکاتی همواره مورد بررسی بوده و جنبه‌های معماری به کار رفته در مساجد با دین مبین اسلام نیز تطبیق یافته است.

وجود تصاویر و مجسمه‌هایی از انسان و حیوان مجاز نمی‌باشد. وجود نباتات و تزئینات هندسی و آیه‌هایی از قرآن که به عربی خوشنویسی شده‌اند، در این مکان‌ها بسیار رایج است و به نوعی فرهنگ سطح بالا تبدیل شده‌اند.

۲۵ عبخش سوم: مقالات / فصل چهارم: معماری مساجد / انواع مساجد و عناصر معماری مساجد اسلامی

موزاییک و کاشی‌های برآق برای کف مسجد و تزئین محراب و دیوارها، شیشه‌های رنگارنگ برای پنجره و قندیل‌ها، قالی و قالیچه‌های گران‌بها برای آرایه صحن به کار می‌رفت. ازاره‌ها و دیوارهای با مرمرهای زیبای الوان و طاق‌نمای محراب و کتیبه‌ها را با نوشته‌ها می‌آراستند.

منبر از چوب بود و در ساختن و آراستن آن با عاج منبت و آبنوس دقت فراوان به کار می‌بردند. نزدیک‌ترین منبر، چهار پای‌های بود که یک نسخه از کتاب خداراکه طبعاً نمونه‌ای از خوشنویسی و ظرافت هنری بود، بر آن نهاده بودند. نمودار قبله، طاق‌نمایی بود که در داخل دیوار ساخته می‌شد. صنعت‌گران و هنرمندان همه کوشش خود را در تزئین محراب به کار می‌بردند. محراب را با کاشی و موزاییک و تصویرگل و بوته و نقشه‌ای برجسته و طراحی‌های زیبا از معرق، گچ، مرمر سفال و کاشی تزئین می‌کردند.

از نظر متخصصان علم روانشناسی هنر معماری مساجد اسلامی، روح و روان انسان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. برای مسلمان خداپرست، چه تنها باشد و چه غرق در جماعت، ساختمان مسجد طوری است که راز و نیازهای وی را با معبد آسان می‌کند. تناوب بی‌کران قوس‌ها و ستون‌ها، فضای پیوسته را چنان به تکه‌های همسان پخش می‌کند که ایجاد آن حالت معنوی خاصی را آسان می‌کند.

ضملاً آرایش درون بنای مسجد نیز در به وجود آوردن حالت مزبور بسیار مؤثر است. در تزئین و آرایش بناهای اسلامی این خصیصه هست که بیننده را به جنب و جوش و عمل وا نمی‌دارد بلکه بر عکس، در ذهن وی زمینه‌ای را برای کشف و شهود و درونیبی فراهم می‌کند. تزئینات بناهای اسلامی عموماً یا الوان است یا بر روی آنها کنده کاری‌های کم عمق ایجاد می‌گردد و در هر حال تمام بخش‌های پوشش بنا را می‌پوشاند و کلیت و تمامیتی ذاتی بدان می‌بخشد که مستقل از ساختمان خود مسجد است.

از دیدگاه یک هنرمند مسلمان و یا پیشه‌وری که بر آن بود تا سطحی را تزئین کند، پیچاپیچ هندسی کاشی‌ها، بی‌گمان اشاره بسیار آشکاری است بر این اندیشه که یگانگی الهی یا وحدت الوهیت، زمینه و پایه گوناگونی‌های بی‌کران جهان است. شکل‌های پیچاپیچ اسلامی

معمولًاً از یک یا چند شکل منتظم پرداخته می‌شوند که در انحناها و دوایر می‌افتد و به نقش ستارگان چند پر درمی‌آیند و این بدان معناست که تابعیت وابسته به یک نقش در سطح گسترده طرح تکراری می‌شود.

مسجد در تمام مکان‌هایی که ساخته می‌شوند، عناصر معماری مشترکی دارند؛ صحن، ایوان، رواق، مناره، گنبد، شبستان و محراب که البته برخی مساجد همچون مسجد شیخ لطف الله اصفهان فاقد صحن و مناره هستند. هیچ معبدي نیز نمی‌تواند محراب نداشته باشد تا جایی که برخی مساجد دارای چند محراب هستند به عنوان نمونه؛ مسجد جامع اصفهان را می‌بینیم که دارای ۹ محراب هست، البته بیشتر مساجد دارای یک محراب در جنوب مسجد هستند.

صحن و حیاط مسجد

یکی از عناصر مهم معماری مساجد اسلامی، صحن و حیاط است که به دلیل پیروی از طرح و نقشه اولین مسجد جهان (مسجد النبی)، طرح مربع و یا مربع مستطیل دارد و فضای آزاد و روحانی را برای واردین به مسجد ایجاد می‌کند. در واقع شکل و فرم و عناصر تزئینی ابتدا در همین صحن‌ها به نمایش درمی‌آیند و شما هنگام ورود به مسجد بسیاری از عناصر معماری و تزئینات وابسته به معماری را یکجا مشاهده می‌کنید. در وسط صحن حیاط، آب مظہر پاکیزگی و نظافت، در حوض بزرگی که با فضاسازی بنا به صورت دایره و یا مربع و مستطیل و یا هشت گوش مناسب است، متجلی می‌شود. معماران محل حوض را در جایی انتخاب می‌کردند که لااقل تصویر بخش اعظمی از بنا به ویژه ایوان‌ها و طاق‌نماهای زیبا که دارای تزئینات و رنگ‌های الوان بودند، کاملاً در حوض منعکس شود که نمونه آن را در مسجد امام خمینی اصفهان می‌بینیم. هنگامی که این آینه کاذب با موج کوچکی شکسته می‌شود، انسان متغیر و عارف به چشم دل می‌بیند که هیچ چیز جز ذات اقدس پروردگار پایدار نیست. بنابراین حوض علاوه بر کارکردی که برای وضو ساختن دارد، نمادی تزئینی نیز به شمار می‌رود.

۶۷ بخش سوم: مقالات / فصل چهارم: معماری مساجد / انواع مساجد و عناصر معماری مساجد اسلامی

در برخی مناطق همچون مسجد عتیق شیراز، بروی حوض سکو یا تختگاهی ساخته‌اند که پایه‌های آن در حوض است. در بالای این سکو که به آن خدای خانه گویند، مؤمنین دور از مردم عادی به تلاوت قرآن مجید می‌پرداختند.

رواق

رواق‌ها، فضاهای سر پوشیده ستوندار اطراف صحن و حیاط مسجد هستند که معمولاً در پشت آنها دیوارهای مسجد قرار دارند. در تاریک‌خانه دامغان شاهد این رواق‌ها هستیم. رواق‌ها بیشتر در کشورهای اسلامی حوزه مدیترانه هند و پاکستان به کار رفته‌اند.

ایوان

بدون تردید زیباترین و عالی‌ترین ایوان‌ها در مساجد و بناهای اسلامی ایران مشاهده می‌شود. ایوان‌های مساجد ایران از نظر ارتفاع و تناسبات فنی و عناصر تزئینی در بین سایر بناها و مساجد اسلامی کشورهای جهان، نمونه و منحصر به فرد هستند.

هر ایوانی زیبایی خاص مجموعه خود را دارد. ایوان‌های ایرانی اغلب بلند و متناسب با بنا ساخته شده‌اند. به علاوه وجود طاق‌نماهای بسیار جالب و متنوع در اطراف ایوان‌ها، آنها را از خشکی و تجرد خارج کرده و حالت موزونی به آنها داده است. سقف ایوان‌ها که از نظر شکل و فرم مانند نیم‌کره و نیم‌گنبد است، با انواع عناصر تزئینی مانند مقرنس، آجرکاری، گچ‌بری، آینه‌کاری و نقاشی مزین شده است و در هر بنایی به تناسب اهمیت آن، این تزئینات بیشتر و کامل‌تر و زیباتر شده‌اند. ایوان‌های ورودی مسجد جامع یزد، مسجد شیخ لطف الله و مدرسه چهار باغ این‌گونه‌اند.

سقف ایوان‌هایی که عمیق هستند، مانند ایوان یا صفه درویش در مسجد جامع اصفهان به صورت گهواره‌ای ناوی و یا طاق آهنگ است. در اطراف کلید ایوان‌ها، طاق‌نماها به کمک ایوان‌ها آمده و زیبایی آنها را کامل کرده‌اند و آنها را از تحریید و تک‌بنایی که شکل مناسبی

نیوده، بیرون آورده‌اند. این طاق‌نماها به صورت مریع مستطیل‌اند و به صورت قالب‌بندی در بیشتر ایوان‌ها جای گرفته‌اند.

مناره‌ها

مناره‌ها بنایی در قالب برج بلند و باریک هستند که معمولاً در کنار مسجد و بقاع متبرکه برای گفتن اذان ساخته می‌شوند. در گذشته مناره‌ها نقش میل راهنمایی را در کنار جاده‌ها و ابتدای شهرها و در کنار مساجد، کاروان‌سراهای، مدارس و مهمان‌پذیرها ایفا کرده‌اند.

این بناها به دلیل روشن کردن چراغ و یا آتش بر فراز آنها برای راهنمایی مسافرانی که شب هنگام از راه‌های دور به طرف شهر می‌آمدند به مناره با محل نور معروف شدند و برخی منابع به آن میل هم گفته‌اند. کلمه منار یا مناره به معنای جای نور و آتش است و در فرهنگ‌های لغت نیز همین معنا به کار برده شده است. در دوره اسلامی ساخت مناره‌ها در کنار مسجد یا مقابر متداول شد اما اولین مناره را متعلق به قرن سوم هجری می‌دانند که در شهرستان قم واقع است. مناره‌ها ابتدا منفرد بودند و مصالح آنها از خشت بود. بعدها با آجر همراه با تزئینات آجری و کتیبه ساخته شد، مانند منار مسجد علی در اصفهان و منار تاریخ‌خانه دامغان. در همین زمان نیز مناره‌های زوجی به ویژه در دو طرف ایوان‌های گنبدی مسجد می‌گردید که در این حالت به آن گلدهسته نیز گفته می‌شود.

مناره‌ها به طور کلی به دو دسته تقسیم می‌شوند:

● میل یا مناره‌های راهنمایی

مناره‌ها یا گلدهسته‌هایی که برای گفتن اذان و خبررسانی کاربرد داشته و دارند. از این‌رو در دوران اسلامی نام «مأذنه» نیز به خود گرفتند که قبل از وجود بلندگو، بالای آنها اذان می‌گفته‌اند. هر گلدهسته یا مأذنه شامل قسمت‌های زیر است:

۱ - پایه.

۲ - بدنه یا ساقه.

۳ - محل گفتن اذان (مؤذنه).

۴ - تاج یا کلاهک.

تا قبل از صفویه مصالح بیشتر گلدهسته‌ها از آجر بود. ولی از این دوره ساقه گلدهسته‌ها یک پارچه از جنس کاشی فیروزه‌ای بود که در متن آن حروف معقلی (حروف بنایی) و زردرنگ به کار برده می‌شد.

گنبدها

گنبدهای نیز یکی از علامت معماری اسلامی هستند که متنوع‌ترین آنها در ایران به کار گرفته شده‌اند. این گنبدها از خشت خام با اندود کاهگل یا آجر و سنگ در سرتاسر ایران اسلامی خودنمایی می‌کنند. انتخاب رنگ آبی که رنگی است آرامبخش و متعادل و روحانی، برای خود مزیتی است برای گنبدهای ایرانی، هنگامی که از بلندای شهر یا روستایی منظره آن را مشاهده می‌کنیم. گنبدها همانند نگین فیروزه‌ای در میان بافت‌های شهری و روستایی می‌درخشند.

گنبدهای ایرانی صرف نظر از نوع فن و تکنیکی که در ساخت آنها به کار رفته است به دو دسته رک و نار تقسیم می‌شوند. نار مثل گنبد مسجد امام خمینی ره و گنبد میرزا رفیعیا در اصفهان.

گنبدهای رک نیز به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱ - گنبدهای هرمی مانند گنبد ابوالثغر در کاشان و گنبد خانقاہ شیخ عبدالصمد در نظر.

۲ - گنبدهای مخروطی مانند میل رادکان در قوچان.

۳ - گنبدهای اورچین (پله‌ای) مانند مقبره دانیال نبی در شوش.

بعضی از گنبدهای نار و رک هستند. تیزه گنبد، رک و در پایه به صورت قوس و نار در می‌آید. گنبد بیشتر مقابری که متعلق به سرداران ایران است، مخروطی شکل و گنبد امامزاده‌ها تقریباً همگی هرمی شکل و نار هستند. گنبدهایی که از خارج بنا مشاهده می‌شوند، پوسته بیرونی بنای گنبد است که به آن اصطلاحاً خودگویند. ولی گنبد دیگری در زیر گنبد خارجی وجود دارد

که آن را از داخل مشاهده می‌کنیم و به آن اصطلاحاً آهیانه می‌گویند. بنابراین گنبدهای بناها شامل دو پوسته خود و آهیانه می‌باشند.

شبستان‌ها نیز فضاهای سرپوشیده و دارای ستون‌های یک شکل و موازیاند که از یک طرف به صحن مسجد راه دارند. هر مسجد دارای شبستان است. این شبستان‌ها ممکن است در چهار طرف مسجد یا دو طرف آن و احياناً یک شبستان در جنوب مسجد و طرف قبله ایجاد شده باشد. این موضوع بستگی به تعداد نمازگزاران و اهمیت و اعتبار مسجد دارد.

تقریباً بیشتر مساجد اسلامی دارای سقف‌های قوسی شکل با انواع تزئینات و کاربندهای رسمی بناهای ساده و متنوع‌اند. این قوس‌ها که در مساجد ایرانی به صورت عرق چین ظاهر شده‌اند، جلوه‌ای خاص دارند. تزئینات آجرکاری و یا کاشی‌کاری متنوع آنها بر زیبایی این شبستان‌ها افزوده است.

محراب

نشان دهنده قبله مسلمین و در واقع نقطه عطف مسجد است. زیرا فلسفه ایجاد مسجد علاوه بر ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن، ادای فریضه واجب نماز است که هر مسلمان ملزم به اجرای آن است. محراب‌ها در فرورفتگی قسمتی از دیوار قبله و از ساده‌ترین وجه تا پر نقش و نگارترین شکل ساخته می‌شوند. این امر بستگی به نوع و اهمیت مساجد و موقعیت آنها دارد. محراب‌های کاشی‌کاری ایران با تناسبات و به کارگیری کاشی‌های الوان معرق و یک تکه، از نمونه‌های بسیار عالی در ایران و جهان هستند. مانند محراب زیبای مینایی در موزه اسلامی ایران و محراب زیبای مسجد میرعماد کاشان در موزه مترو پولین کاشان.

کتیبه و نورگیرها

کتیبه‌های قدیمی‌تر از آجر چینی و گچ‌بری‌ها و کتیبه‌های جدیدتر با کاشی معرق و یا کاشی خشت اغلب به رنگ سفید بر زمینه لا جوردی و بعضاً کتیبه‌های حجاری شده از سنگ، مخصوصاً سنگ مرمر نیز دیده می‌شود. کتیبه‌هایی که از قرون اولیه اسلامی تا دوره تیموری واواخر این دوره هستند غالباً از آجر چینی و گچ‌بری و با انواع خطوط تزئینی کوفی و خط زیبای

۱۳) بخش سوم: مقالات / فصل چهارم: معماری مساجد / انواع مساجد و عناصر معماری مساجد اسلامی

ثلث و به دست زبردست ترین استادان خط و یا نقاشی خط بر در و دیوار این اماکن مذهبی جلوه می‌کند و گویی این خطوط زیبا همراه با نقش و نگارهای متنوع زینده و انحناهای چشم‌نواز، همه و همه مجموعه و گلچینی را به وجود می‌آورند که تحسین همگان را برمی‌انگizد.

نورگیرها نیز در اطراف گنبد و یا در ساق و ساقه آن مشاهده می‌گردد که به علت شدت وضع نور، طرح‌های بدیعی را به وجود آورده و بر زیبایی مسجد یا آرامگاه و زیارتگاه افروده‌اند. این پنجره‌ها که معمولاً در بغل ایوان‌ها نیز به وجود آمده‌اند، اصطلاحاً به آن پاچنگ گویند. پاچنگ‌ها در بیشتر مساجد قدیمی جزو عناصر همراه مسجد هستند. نورگیرها از مصالح کاشی معرق، سنگ، آجر، کاشی و چوب ساخته می‌شوند و دارای نقوش هندسی یا اسلامی هستند. در برخی از مساجد قدیمی ایران، نورگیرها از خشت خام نیز ساخته شده‌اند و به علت وجود چند نور در آنها، توجه همگان به آن معطوف می‌گردد. یکی از زیباترین پنجره‌های نورگیر، پنجره‌های مشبك چوبی است که با طرح‌های متنوع گره‌سازی، عمل‌کردی در پنجره‌ها و درهای ارسی دارند.

حجاری‌ها، مقرنس‌کاری، کاشی‌کاری و گره‌چینی نیز از دیگر عوامل سازنده معماری مساجد در دوره‌های اسلامی هستند. در دوره‌های مختلف تاریخی شاهد فراز و نشیب‌هایی در به وجود آمدن و کم رنگ شدن این تزئینات هستیم، برای مثال سبک‌های خراسانی، رازی، آذربایجانی در ایران، هر کدام ویژگی‌ها و خصوصیات معماری خاص خود را بر بنایها به ویژه مساجد تحمیل کرده‌اند. شیوه شکل‌گیری عناصر معماری مساجد نیز نکته ایست که نیاز به بررسی از جوانب گوناگون دارد. تزئینات آجری مساجد دوران سلجوقی، نقشه مساجد در دوره‌ها و سبک‌های مختلف، مصالح به کار گرفته شده در تکامل مساجد اسلامی، انواع مقرنس‌ها و کاشی‌کاری‌ها و... نیز مواردیست که هر کدام مبحث جدیدی را در معماری ایرانی و اسلامی به وجود آورده و قابل بررسی می‌باشد.

منابع و مأخذ

- ۱- پرایس، کریستین، تاریخ هزار اسلامی، ترجمه مسعود رجب نیا، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، تهران.
- ۲- تقدیسی نیا، خسرو، ۱۳۴۷، مساجدها، موسسه انتشاراتی ائمه، ص ۱۴۲.
- ۳- جانسون، ۱۳۶۸، تاریخ هنر، ترجمه پرویزمرزبان، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران.
- ۴- جوادی، آسیه، ۱۳۶۳، معماری ایران (مجموعه مقالات)، ۲ جلد، تهران.
- ۵- فتح الله یف، ش.س، ۱۳۷۵، گونه‌شناسی معماري مساجد در جمهوری آذربایجان، ترجمه لیلا رین رشه، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ صهبا، تهران.
- ۶- ماهنامه دینی، فرهنگی، اجتماعی مسجد، ۱۳۸۶، شماره ۱۱۸، چاپ طرح و نقش، تهران.
- ۷- یوسف کیانی، محمد یوسف، ۱۳۸۱، تاریخ معماری ایران در دوره اسلامی، انتشارات سمت، چاپ چهارم، تهران.

۳۳ بخش سوم: مقالات / فصل چهارم: معماری مساجد / انواع مساجد و عناصر معماری مساجد اسلامی

بررسی آرایه‌ها در معماری مسجد؛ با نگرش موضوعی به معماری امروز مساجد

□ مهندس طاهره (سها) نصر^(۱)

□ مهندس حمید سقاپور^(۲)

چکیده

مسجد به عنوان یک مرکز هم‌اندیشی و جایگاه تبادلات افکار در صدر اسلام مطرح بوده است. به طوری که معماری حاکم بر آن براساس تفکرات و دیدگاه‌های اجتماعی حاکم در جهان‌بینی اسلامی به وجود آمده است. ابتدا نوع نگاه معماری آن بسیار ساده و نمود بیرونی آن چندان متمایز از دیگر معماری‌ها نبود.

اما با گذشت زمان و ورود مسجد به ایران، تفکر معماران ایرانی با الهام از جهان‌بینی اسلامی تأثیرات فراوانی بر ساختار فرعی و شکل مسجد گذاشته و عوامل و آرایه‌های گوناگونی به آن اضافه و با فلسفه ایرانی و اسلامی منطبق کردنده که شناخت این عناصر و عوامل از موارد مورد بحث و تجزیه و تحلیل این ساختار است. به تدریج بعضی از آرایه‌ها حذف شده یا جای خود را به دیگری داده است.

۱. عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.

۲. عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.

مسجد به عنوان یک نیایشگاه از صدر اسلام معماری خاصی داشته است. در دوره‌های مختلف تاریخی نیز این معماری آرایه‌های گوناگونی داشته است. اما در دوره معاصر، معماری آن دچار دگرگونی شده و به تدریج برخی از عناصر و آرایه‌ها حذف یا تغییر یافته‌اند. این مقاله که قسمتی از یک طرح پژوهشی است، به بررسی آرایه‌ها در معماری مساجد می‌پردازد و روند تکاملی تزئینات در معماری مساجد را مورد توجه قرار می‌دهد.

واژه‌های کلیدی: مسجد، معماری اسلامی، تزئینات اسلامی، فلسفه اسلامی.

نگاهی به مسجد و تزئینات اسلامی در معماری اسلامی

مسجد نمونه عالی بنای اسلامی و کلید معماری اسلامی می‌باشد و به گونه‌ای ساخته شده که ماندگار باشد. به وسیله مسجد بود که سازندگان مسلمان با میراث معماری قبل از اسلام آشنا شدند.

جنبه‌های مهم و مشخص معماری مساجد، دلایل خاصی را برای بحث‌های گسترده مطرح می‌سازند و این فصل تأکید خاصی روی آنها دارد.

این بحث‌های عبارتند از: خاستگاه مسجد، اجزای سازنده آن، یا ارتباط آنها با اهمیت آین نماز، کاربردهای گوناگونش و خصوصیات استاندارد آن، تنها هنگامی که این موضوعات کاملاً روشن گردند، ممکن خواهد بود که از عام به خاص بگراییم و این تصمیم کلی متنج شده را با جزئیات خاصی باز کنیم؛ بنابراین بخشی دیگر به بحث‌های پیرامون انواع گوناگون مسجد که با برخی نمونه‌های نوع اصلی به تصویر کشیده شده‌اند و به نقشی که تزئینات این ساختمان‌ها ایفا می‌کنند اختصاص داده شده است.

گزارش از مسجد که بخش عمده معماری اسلامی به شمار می‌رود، بدون سخن‌گفتن از تزئیناتی که آن را زیبا و آراسته می‌سازد، گزارش کاملی نخواهد بود. در جوّ مذهبی، ستیز بی‌تردید مسلمان با تزئینات تصویری، که همراه با القایات بت‌پرستی بود، معمار را تشویق به تمرکز تشدید روی تزئینات متزع و مجرد می‌کرد.

خود همین امر به عنوان یک ارزش در جهت کمک به تفکر، منزلت پیدا کرد و به این خاطر بود که آن همه وقت در صفحات تزیینی که به کف مسجد منتهی می شدند و در سطح دید افراد نشسته بر روی زمین قرار داشتند به کار می رفت. تزیینات چه معمارانه باشد و چه کاربردی، هدف از آنها یکی است: از میان بردن ماده، انکار توده های جسمی و جایگزین کردن آنها با حقیقتی که کمتر قابل لمس و محسوس باشد. حقیقتی که شکل های آن، حتی زمانی که بخواهند آنها را به دقت نگاه کنند، تغییر پیدا می کند و این حالت با تکرار واحد های منفرد به صورت بی نهایت به دست می آید: ستون ها، قوس ها، مقرنس ها، به خصوص شکل های متنوع تزیینات کاربردی از نوع گل و گیاه، طرح های هندسی و خط.

به طور کلی تزیینات معماری اسلامی، دو وجه عمدۀ کاربردی (مادی) و مفهومی (معنایی) دارد. در بعد کاربردی، نوع مصالح، ابزار و وسائل، روش های اجرا، بعد و اندازه، محل و مکان اجرا و کمیتهای فیزیکی مدنظر است که همواره مورد اهتمام بوده و هنرمندان با بهره گیری از خلاقیت و تجربه و راه حل های مناسب اجرایی و فنی توانسته اند طی قرون گذشته، عرصه تزیینات معماری را بیش از پیش زیباتر و کامل تر سازند.

مهم ترین بخش تزیینات، وجه معنایی و مفهومی آن است که ذهن صدھا متفکر مسلمان و غیر مسلمان را به خود معطوف کرده است. در این ارتباط آرا و اقوال مختلف گوناگونی وجود دارد؛ «تیتوس بورکهارت» معتقد است که این نقوش، ماهیتی غیر تاریخی، عرفانی و متفکرانه دارند و بازنمود وحدت در کثرت و کثرت در وحدت اند. «اولگ گرابار» به جانب خشن بودن تزیینات اشاره می کند، اما معتقد است که تزیینات هیچ گونه معنای ذهنی و بعد فرهنگی ندارند و صرفاً برای آراستن و حظ بصرنده، فقط در کنیه ها معنای شبیه سازانه یافت می شود، به همین دلیل وی این نقوش را صرفاً تزیینی و فاقد بعد معنوی و سمبلیک می داند. محقق دیگری می نویسد:

«تزیینات چه معمارانه باشد و چه کاربردی، هدف از آنها یکی است: از میان بردن ماده، انکار توده های جسمی و جایگزین کردن آنها با حقیقتی که کمتر قابل لمس و محسوس باشد».

خلاصه آنکه تا کنون در این زمینه دیدگاه‌های متفاوت و گاه متضادی، همچون نگاه‌های عرفانی و صوفیانه و نظر بر جنبه‌های ایهام و ابهام و ترس از وجود خلا، مطرح شده است. آنچه مورد توافق بیشتر محققان این حوزه قرار گرفته، همانا جنبه‌های غیرمادی، و همچنین غیرفردی بودن آنهاست؛ بنابراین تزئینات، صورت‌های نمادینی از هنر اسلامی هستند که علاوه بر جنبه‌های مختلف علمی، در پی تجلی معماری اسلامی هستند.

برای درک زیبایی‌شناختی این نقوش بایستی به رمزهای تصویری و نمادهای فرهنگ اسلامی واقف بود. به هر جهت «تزئین در هنر اسلامی، برای بیان فضای قدسی است». و همواره هنرمندان اسلامی می‌کوشند تا ماده را به سوی ساحت معنا سوق دهند؛ زیرا اساساً «هنر در بینش اسلامی شرافت بخشیدن به ماده است».

شکوه و زیبایی معماری ایران به ویژه در دوران اسلامی به تزئین و آرایش آن بستگی دارد. هنرهای والای اسلامی از هنرهای تزئینی و کاربردی گرفته تا احداث زیباترین بناهای مذهبی دارای اهمیت و اعتبار ویژه‌ای است.

تزئیناتی چون آجرکاری، گچبری، کاشی‌کاری، حجاری، منبت‌کاری، آینه‌کاری و نقاشی در تمام ادوار اسلامی رواج داشته و در هر دوره‌ای با امکانات آن روزگاران پیشرفت کرده است.

تزئینات معماری توسط ایرانیان، تکامل هنری عمدت‌های یافته است، به طوری که در بسیاری از کشورهای اسلامی توسط هنرمندان ایرانی، بناهایی با تزئینات مختلف انجام گرفت، این بناهای به مرور ایام و با شیوه‌های متفاوت و خاص هر دوره در هر کشوری به اجرا درآمد. این نوشتار تلاشی است برای معرفی برخی از مظاهر و جلوه‌های این عشق الهی در کالبد معماری مسجد.

آجرکاری

آجر و اژهای بابلی است؛ نام خشت نوشه‌هایی بوده است که بر آن فرمان منشور و جز این‌ها را

می نوشتند. آجر سنگی است دگرگون شده که از پختن خشت به دست می آید و ساختن آجر را به تمدن های بین النهرين که شامل سومرهای و بابلی هاست نسبت می دهنند. یکی از شاهکارهای آن دوره، برج بابل می باشد که این بنا با آجر لعابدار ساخته شده است.

برای انتخاب آجر از سوی ایرانیان دلایل خوبی وجود دارد: پایدارتر از سنگ است، ارزان تر است، به سرعت در کار ساختمان امکان می دهد و به خاطر نرمش، بیشترش نیروهای فیزیکی مؤثر در بنا را به زودی آشکار می سازد. همچنین زیبایی های بالقوه آجر نیز برای تزئینات قابل تأمل است.

استمرار به کارگیری آجر در معماری دوران بعد از اسلام ایران موجب گردید تا «مدول» یا پیمانه معماری ایرانی چه از نظر تناسب و زیبایی و چه از نظر جنبه های ایستایی متحول گردد و این فرصت را فراهم سازد تا خلق زیبایی ها در بناهای کم حجم و نیز در محل های دورافتاده کویری هم صورت پذیرد.

در دوران بعد از اسلام، اولین نمونه های آجرکاری از دوران آل بویه بوده و به ستون های شبستان مسجد جامع اصفهان تعلق دارد و به طور کلی از قرن دوم تا آغاز قرن پنجم را می توان دوران شکل گیری و تکوین آجرکاری نامید. به طور کلی آجر در دوره قبل از اسلام بیشتر جنبه استحکامی و کاربردی داشته است. بعد از اسلام ضمن دارا بودن جنبه استحکامی، جنبه تزئینی نیز پیدا می کند.

در گذر زمان نیز کاربرد آجر در معماری مساجد کاملاً مشهود است. استفاده از آن در قالب تزئین در سده دهم به اوچ خود می رسد. آجر در عین حال برای گچ کاری پر تجمل یا روکاری زیستی هم زیر ساخت مناسبی فراهم ساخت. تسلیم شدن به روکار گچ، رشد نقوش گچ بری را به بهترین صورت تشویق کرد و پایان سده دوازدهم شاهد تحقق این امکانات در محراب های بزرگ گچ بری بود.

از آغاز تاریخ بشریت هرجا که جست و جو کنیم، آجر را می بینیم، چه بیشتر تمدن ها از آن استفاده کرده اند. معجزه مرموز آجر که از خاک درست شده و پخته شده، احساسات ما را

برمی‌انگیزد؛ زیرا آجر نمایان‌گر تمدن‌ها، احساسات، فرهنگ و ذوق ملل بوده و همراه بشرگام برداشته است و رابط نسل‌هاست و از این میان ایرانیان بیش از هر ملتی با آجر کار کردند، تجربه کردند و از آن در جنبه‌های مختلف ساختاری و زیبایی استفاده کردند.

گچ بری

شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهند که تاریخ ساخت گچ به پیش از ساختن خشت و پخت آن به صورت آجر می‌رسد. در قدیمی‌ترین بنای دنیا، یعنی اهرام ثالثه مصر که قدمتی چهار هزار و پانصد ساله دارد، از گچ به عنوان ماده چسبنده مقاوم بعد از ازاره در بین سنگ‌ها و جهت کلاف‌سازی آنها استفاده شده است. یکی از کاربردهای ویژه گچ، اندود کردن دیوارها و سطوح داخلی ساختمان‌ها است و هنر گچ بری، این آراستگی را به حد کمال و دلنوازی می‌رساند.

به کار بردن تزئینات گچی در تزیین دیوارها، روش معمول در شهرهای ایران و عراق بوده است. اولین مردمی که در ایران به این کار دست زدند، هخامنشیان و سپس ساسانیان بودند و اعراب در جریان فتوحات خویش، این هنر را از آنها فرآگرفتند.

ایرانیان از دیرباز با عنصری به نام «گچ» آشنا بی‌داشته‌اند. این نکته را کشف آثار گچی در هفت تپه خوزستان که مربوط به تمدن ایلامی است تائید می‌کند. به یقین اشکانیان و هخامنشیان نیز با این عنصر و تکنولوژی ساخت تزئینات گچی آشنا بوده‌اند. گچ بری‌های کوه خواجه در جنوب شرقی ایران مربوط به تمدن اشکانی است.

متعاقباً در عصر پرشکوه اسلام در مساجد و مدارس و امامزاده‌های قدیمی نیز وارد گردیده و در هلالی چهار ایوان‌ها، گنبدهای بلند اسلامی و سردرهای باشکوه استفاده شد. استفاده از گچ بری برای اولین بار در هنر ایران و در دوره پارت‌ها دیده می‌شد. به طور کلی گچ کاری و استفاده از گچ در ایران سابقه‌ای طولانی دارد.

با گسترش اسلام در ایران طرح‌های مختلف همچون «اسلیمی» و «ختائی» در تزئین مساجد و مدارس به کار گرفته شد و در گچ بری‌های به دست آمده تازمان مغول از بهترین طرح‌ها و نقشه‌ها استفاده می‌شد. به طوری که تا پیش از رواج کاشی‌کاری، گچ تنها عامل زیبایی و تزئین بنها و فضاهای مذهبی شد. محراب مسجد جامع اصفهان، بیانگر رشد و شکوفایی این هنر می‌باشد.

با روی کارآمدن صفویان از گچ بری تنها در داخل منازل اعیان و اشراف وقت استفاده می‌شد و تا دوران قاجار نیز استفاده از گچ ادامه داشت. در دوران پهلوی به دلیل رواج گچ بری‌های پیش ساخته این هنر در سراسری سقوط قرار گرفت به طوری که امروز استادان گچ بر قدیمی تنها به مرمت آثار باقی مانده از قدیم مشغول هستند و کمتر استادکاری در پی خلق آثار بدیع و جالب است.

امروز برخی از آثار گچ بری در ایران از شهرتی عالم‌گیر برخوردار هستند. از دیگر هنرهایی که در گچ بری مورد استفاده قرار می‌گیرند، خطوط اسلامی و به خصوص خط نسخ می‌باشد.

از محراب‌های معروفی که با گچ بری تزئین شده‌اند؛ محراب مسجد ملک کرمان مربوط به سال ۴۷۷ هجری قمری، محراب مسجد زواره در نزدیکی اردستان با تاریخ ۵۳۰ هجری قمری، محراب مسجد اولجایتو در مسجد جامع اصفهان مربوط به سال ۷۱۰ هجری زمان حکومت سلطان محمد خدابنده، معروف به اولجایتو و محراب مسجد آقانور که در سال ۱۰۳۹ هجری قمری ساخته شده است، می‌باشد.

امروز اما این هنر بدیع و شگفت‌انگیز کمتر در بناهای مذهبی ما به کار گرفته شده و در مواردی هم که گوشه چشمی به آن می‌شود، بیشتر از «گچ بری‌های پیش ساخته» استفاده می‌شود که اصالت و هویت این هنر را خدشه‌دار می‌کند. دیگر اما کن مذهبی ما از سرپنجه‌های استادان این عرصه برای خلق مناظر دل‌انگیز و خیره کننده، که برانگیزندۀ روح و ایجاد معنویت در کالبد بیننده بود، محروم هستند.

کاشی کاری

کاشی کاری یکی از روش‌های دلپذیر تزئین معماری در تمام سرزمین‌های اسلامی است. تحول و توسعه کاشی‌ها از عناصر خارجی کوچک رنگی در نماهای آغاز و به پوشش کامل بنادر آثار تاریخی قرون هشتم و نهم هجری انجامید. در سرزمین‌های غرب جهان اسلام که بناها اساساً سنگی بود، کاشی‌های درخشان رنگارنگ بر روی دیوارهای سنگی خاکستری ساختمان‌های قرن دهم و یازدهم ترکیه، تأثیری کاملاً متفاوت اما همگون و پراحساس ایجاد می‌کردند.

مانند دیگر هنرهای ایرانی در عهد اسلامی، صنعت کاشی کاری نیز از اعتبار ویژه‌ای برخوردار است. در اوخر هزاره دوم قم هنرمندان ایرانی، آشنا به ساخت خشت و آجر لعابدار بوده‌اند و در آرایش بناها از آن استفاده می‌کرده‌اند. در عهد هخامنشی و ساسانی نیز آرایش کاخ‌های با کارگیری آجرهای لعابدار رنگین صورت می‌گرفته است. در دوره اسلامی به تدریج هنر کاشی کاری با شیوه‌ای جدید آغاز گردید. بسیاری از محققان بر این عقیده‌اند که ایران اولین کشوری است که از کاشی کاری به عنوان دو عامل آرایش و استحکام بخشی بنا بهره گرفت و تقریباً از اوخر قرن ۴ هجری به بعد، کمتر بنایی را می‌توان یافت که با کاشی آرایش نشده باشد. کاشی کاری به عنوان پوشش بنا نیز میراثی دیگر از ایران در عناصر تزئینی عهد فاطمیون مصراً است.

جزء مهم کاشی، لعاب است. لعاب سطحی شیشه مانند است که دو عملکرد دارد: تزئینی و کاربردی. کاشی‌های لعابدار نه تنها باعث غنای سطح معماری مزین به کاشی می‌شوند، بلکه به عنوان عایق دیوارهای ساختمان در برابر رطوبت و آب، عمل می‌کنند.

مقرنس چیست؟

برای شناخت مقرنس ابتدا باید معانی لغوی آن را دانست.

مقرنس؛ شمشیر بر هیات نردهان ساخته، در «کنزاللغة» عربی، بنایی که آن را، نقاشی کرده‌اند، بنایی که طاق و اطراف آن پایه پایه و دارای اضلاع است و به آن به فارسی، آهوپای می‌گویند.

مأخوذ از تازی، بنای بلند مدور و ایوان آراسته و تزئین شده با صورت‌ها و نقوش که بر آن پایه و راه زینه روند، قسمتی از زینت که در اتاق‌ها و ایوان‌ها به شکل‌های گوناگون گچ‌بری کنند. گچ‌بری‌های برجسته بر آستانه خانه چون پای آهو، چیز رنگارنگ و نوعی کلاه. و همچنین آمده است:

«کلمه مقرنس با قرو قرناس و قرنیس و قرنیز خویشاوند است و می‌توانیم بگوییم چیزی قرنیس دار شده است و این معنی با شکل عنصر تزئینی مورد نظر ما که از تعداد کم و بیش سطوح برآمده و فرو رفته صورت می‌گیرد موافق است. با کوه‌هایی که طبقه طبقه وزیر آنها خالی شده و طبقات آن افقی باشد.»

الف) مقرنس در ایران پیش از اسلام

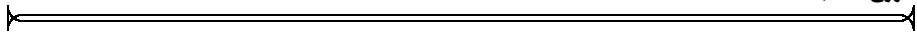
مقرنس عنصر تزئینی است که حتی پیش از اسلام نیز بوده است. اما نباید از نظر دور داشت که مقرنس پیش از اسلام با مقرنس پس از اسلام تفاوت‌هایی قابل توجه و آشکار دارد. کاربرد مقرنس در پیش از اسلام شامل دو دوره عمدۀ، یعنی ق.م ۲۵۰ تا ۲۲۴ ب.م و از ۲۲۴ ب.م تا زمان ظهر اسلام دانسته‌اند. البته ذکر این نکته لازم است که نمونه‌هایی نیز مربوط به ق.م ۵۵۰ در این زمینه یافته شده است.

ب) مقرنس پس از اسلام در ایران

پس از ورود اسلام به ایران، هنرهای ایرانی با حفظ پیشینه تاریخی خود، جنبه‌ای الهی نیز یافتند. در این میان، مقرنس همچون سایر آثار هنری شکل اصلی و آشنای خود را در دوران اسلامی یافت.

گفتنی است که مقرنس را در چهار قرن صدر اسلام یعنی دوره آغازین به‌طور پراکنده می‌توان یافت. به عنوان مثال؛ مقبره شاه اسماعیل سامانی از قرن سوم هجری قمری در بخارا که دارای قرنیزی ساده در انتهای دیواره است و در بالا و پایین آن یک ردیف طاق‌نما و مقرنس در گوشواره‌ای زیرین گبد مقبره است.

در دوره خلفای فاطمی مصر برای اولین بار مقرنس‌کاری را مصری‌ها از ایرانیان به عاریت گرفتند و در مقابر بزرگان خود به کار برdenد. مقرنس‌کاری ایرانی به تدریج در سراسر کشورهای اسلامی معمول گشت و مورد استفاده قرار گرفت.

پایان سخن

مسجد به طور خلاصه، اصلاً یک ساختمان نیست بلکه به سادگی مکانی است که برای اقامه نماز مهیا شده است.

همان طور که فتوحات بیشتر می‌شدند، نیاز به مکانی دارای کاربرد اجتماع هزاران مسلمان، ضروری می‌نمود و جایگاهی محصور و ساده، همانا بهترین راه بر طرف کردن آن نیاز به شمار می‌آمد. آنچه که برای محصور کردن آن فضای دلخواه نیاز بود لزوماً ماندگار نبودند، از جمله خطی از خاکستر های پراکنده حصاری ازلی، جویی کمعمق و از این قبیل. با این راه های ساده، شکل ابتدایی مساجد جامع بزرگ دوران های بعد پایه ریزی شد.

وجود زمین های وسیع و نیاز به اسکان هزاران عابد، جای تعجب برای عظمت و بزرگی مساجد اولیه باقی نمی گذاشت. اگرچه هیچ مسجدی از این دهه های اولیه به حالت اولیه خود باقی نمانده است، تأثیر این نیازها بر روی تکامل مساجد بعدی اغراق آمیز نیست. تجربیات تکوینی در معماری مسجد مانند بیشتر نمودهای فرهنگ و مذهب اسلامی برگرفته از قرن اول بوده است. این مساجد اولیه عظیم، پایه گذار این اصل بودند که بنای عالی مذهبی اسلامی می بایست اساساً چهره های همه شمول و فراگیر داشته باشد و نه انحصاری و طردگرا. در گذر زمان نیز تزئینات اضافه شده به بنا به عنوان جزء لا ینفك بنا تلقی گردید به طوری که اشاره شد، انواع تزئینات به بنا اضافه گردید. به همین دلیل تنها وجه تمایز آن فضا این بود که محصور و تزیین شده بود.

در نمازی مساجد نیز عناصر گوناگونی همچون آمودها (تزینات یا العحافت غیرسازه‌ای) که زمانی در شیوه اصفهانی بالاهم گرفتن از کم و کیف رستاخیز هنری و به مقتضیات ساختار کالبدی بناها به طرزی نو اجرا می‌شد که مهم‌ترین آنها عبارتند از: کاشی هفت رنگ، نقش بر دیوار، نورپردازی، آینه‌کاری، گچبری، آجرچینی و آمودهای چوبی بود...

و عنصر رنگ که رنگ‌های به کار رفته در پوشش‌ها و آمودهای بناها یکی از ملاک‌های شناخت دوره تاریخی آثار و نیز یکی از عناصر ارزیابی ذوق و پسند کلاسیک و عمومی اهل فن و هنر عامه در هر دوره تاریخی است. و باز هم در آثار قوام یافته با شیوه اصفهانی، رنگ‌های مسلط؛ آبی، فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید‌شیری، نخودی پخته و طلایی است و باز هم تأسف از این‌که امروز هنر گذشتگان به دست فراموشی سپرده شده است.

و نورپردازی که با توجه به جهت تابش آفتاب و رعایت سمت درون‌گرایی در بناهای ایرانی صورت گرفته است. دور گردن بلندگنبدها، نورگیرها تعییه می‌شد که هم سنگینی بنا را متعادل می‌کرد و هم نور کافی و غیر مستقیم به داخل می‌داد و... آینه‌کاری و تزینات چوبی نیز به همین ترتیب.

هر یک از این عناصر متأسفانه در دنیای امروز نادیده انگاشته شده و در واقع مساجد محلات که زمانی همچون عنصری تزئین یافته در شهر جلوه‌گری می‌نمودند، امروزه فقط به نام یک ساختمان می‌باشند و این نکته در معماری امروز فراموش شده است که نمازی مسجد باید با رعایت تمام زمینه‌ها و جوانب انجام گیرد، به طوری که اصالت و فرهنگ مسجد در نماز جلوه‌گر شود. به طور مثال باید به نکاتی مثل: شکوه و عظمت، صفا و معنویت، توحید و وحدانیت و سایر عقاید دینی در جلوه هنری نیز توجه کافی نمود.

اکنون بیایید بیندیشیم؛ برای شناخت تمدن‌ها، مبانی و ریشه‌های آنها را باید شناخت. سرچشمۀ تمدن‌ها، انسان‌ها هستند. انسان‌ها برای ادامه حیات و برخورداری از موهب هستی به فرهنگ آفرینی می‌پردازند و در این مسیر به مرحله‌ای می‌رسند که تمدن نام دارد. بین آنچه بی‌روح و بی‌رنگ و بی‌مفهوم است که ماده اولیه کار معماران به شمار می‌رود و آنچه در رنگ ارزش‌ها، سنت‌ها و فرهنگ‌هایی قرار گرفته‌اند که در گستره‌های سرزمینی قابل لمس هستند. معماری‌ای که از تاریخ عبور کند و به فرهنگ بیندیشد، معماری‌ای پویا، ماندگار، ارزشمند و آینده‌نگر خواهد بود.

منابع و مأخذ

- ۱ - افراصیاب پور، غلامرضا (۱۳۸۰): زیبایی پرستی در عرفان اسلامی، انتشارات طهوری، تهران.
- ۲ - پیرنیا، محمد کریم (۱۳۷۴): معماری اسلامی ایران، تدوین غلامحسین معماریان، انتشارات دانشگاه علم و صنعت، تهران.
- ۳ - پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۰): سبک‌شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، نشر پژوهندۀ معمار، تهران.
- ۴ - پوپ، آرتور (۱۳۸۲): معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، نشر اختزان، تهران.
- ۵ - کیانی، یوسف (۱۳۷۶): تزئینات وابسته به معماری دوران اسلامی، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، تهران.
- ۶ - کیانی، یوسف (۱۳۷۹): معماری ایران دوره اسلامی، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، تهران.
- ۷ - معماریان، غلامحسین (۱۳۸۴): سیری در مبانی نظری معماری، انتشارات سروش دانش، تهران.
- ۸ - معماریان، غلامحسین (۱۳۸۷): معماری ایرانی، انتشارات سروش دانش، تهران.
- ۹ - نصر، طاهره (۱۳۸۶): از هنر و هنر اسلامی، انتشارات نوید، شیراز.
- ۱۰ - نصر، طاهره، سقاپور، حمید (۱۳۸۸): گونه‌شناسی معماری مساجد معاصر شیراز (بررسی عناصر معماری و آرایه‌ها)، طرح پژوهشی، دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.
- ۱۱ - هیلن براند، رابرт (۱۳۷۷): معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، انتشارات پردیش و برنامه‌ریزی شهری، تهران.
- ۱۲ - مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد، انتشارات دانشگاه هنر، تهران. چ (۱۳۷۸).
- ۱۳ - مجموعه مقالات دومین همایش معماری مسجد، انتشارات دانشگاه هنر، تهران. چ (۱۳۸۰).

بررسی شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری ایرانی - اسلامی
 در آراء عین القضاط همدانی
 جهت کاربرد در معماری مساجد^(۱)

□ البرز داوودی^(۲)

همچو سیمرغ به آفاق، پری باز کنم	پی صد واژه شدم تا که سخن ساز کنم
جز به «یاهو» سرِ دفتر نتوان باز کنم	بُرِ درویش برفتم، به اشارت گفتا:

چکیده

برای رسیدن به یک معماری با هویت در زمینه طراحی مساجد، با توجه به ریشه‌های اصیل حکمت ایرانی و اسلامی که معماری بالارزش گذشته نیز از آبشخورهای آن چشم‌های خروشان

۱. این مقاله برگرفته از رساله پایان نامه کارشناسی ارشد معماری این جانب، تحت عنوان «باغ قاضی، (مجموعه فرهنگی - آرامگاهی عین القضاط همدانی) با نگرش به مفاهیم اصیل حکمت و معماری ایرانی و اسلامی» می‌باشد.

۲. کارشناس ارشد مهندسی معماری، مدرس دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان.

۱۵ عبخش سوم: مقالات / فصل چهارم: معماری مساجد / بررسی شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری...

سیراب می‌گردید، لزوم بهره‌گیری از آرا و نظرات حکیم بزرگ و عارف اندیشمندی همچون عین‌القضات همدانی به عنوان یکی از بهترین مصادیق حکمت و هنر ایرانی و اسلامی احساس گردیده و مورد نیاز می‌باشد. وسعت افکار و بلندای آفاق اندیشه عین‌القضات، حکیم شهر همدان که نه قرن پیش از این می‌زیسته، در نامه‌ها و کتب متعدد، به خصوص «رساله امکنه و از منه» ایشان متجلی بوده و نگاه ویژه این حکیم فرزانه و قاضی همدانی، به مقولاتی مانند مکان و زمان را نشان می‌دهد که امروزه از بحث‌های جذاب معماران و متفکران در محافل مختلف علمی و فرهنگی می‌باشد، ولی متأسفانه تاکنون به آنها توجهی نشده و یا به غفلت از آن عبور شده است.

عین‌القضات، مکان و زمان را در سه دسته کلی جسمانیات، روحانیات و مقام حق تعالی طبقه‌بندی کرده است که هر کدام از این دسته‌ها خود به شاخه‌های کوچک‌تری تقسیم می‌شود. به‌طور مثال مکان جسمانیات دارای سه بخش کثیف، لطیف و الطف می‌باشد که هر کدام از آنها تأثیر خاص خود را داشته و در تقابل یا تعامل با سایر شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری، نقش ویژه‌ای را ایفا می‌کند که در جهت‌گیری ساخت و ساز مساجد می‌تواند حائز اهمیت باشد. **کلید واژه‌ها:** عین‌القضات همدانی، مکان، زمان، هویت، معماری ایرانی - اسلامی، مسجد محله.

مقدمه

«از بارگاه سلطان، فرمانی قطعی برای آمدن به حضور او رسید، پرنده به آشیانه اصلی و معدن فطری پرید و قفس را ترک کرد و به سوی او روان شد. چون اذن بازگشت داده شد، اجازه خواست تا حال خود را برای سالکان در پستی زمان و مکان حکایت کند، و این فصول را که در برگیرنده حکایت حال و ماجراهی اوست نوشت». ^(۱)

۱. عین‌القضات همدانی، گزیده حقایق، فصل ۸۴.

عینالقضات، یکی از بزرگ‌ترین حکیمان و عارفان شهر همدان بوده است، که فرصت آشنایی بیشتر بندۀ با آرا و عقاید ایشان، در طول مطالعات پایان نامه‌ام فراهم گردید. بعد از مطلع شدن از محورهای فراخوان همایش، دریغم آمد که نظرات و آرای بدیع آن قاضی فرزانه به خصوص در مورد زمان و مکان که از شاخصه‌های معماری ایرانی و اسلامی می‌باشد و در «رساله امکنه و ازمنه» ایشان منعکس است، بیش از این در کتابخانه‌ها خاک بخورد و از دسترس علاقمندان به دور باشد.

عینالقضات در باره سرّ مکان و زمان می‌نویسد:

«در میان آسمان و زمین، هیچ سرّی عزیزتر و بزرگوارتر از سرّ مکان و زمان نیست، چه بیشتر اسرار که مشایخ طریقت و علمای حقیقت در آن سخن گفته‌اند، اسرار کار حق تعالی و قدس و معرفت مکان و زمان و شناختن آن معرفت ساحت ذات و صفات اوست و هر که مکان و زمان شناسد، او را از معرفت ذات و صفات مقدس بهره باشد». ^(۱)

در امر طراحی مسجد محله‌ای توجه به شاخصه‌های مکانی و زمانی حائز اهمیت بسیار است؛ چون مسجد مکان عبادت و نیایش و در واقع خانه خدا برای ضیافت حضور قلب‌های مؤمن می‌باشد.

کنار هم قرارگیری مربع با دایره در آین و فرهنگ‌های بسیاری به چشم می‌خورد. به طور مثال یک چهار طاقی ساده که از عناصر معماری ایرانی است و در طول زمان و با ورود فرهنگ اسلامی به ساختار شکل دهنده مساجد تبدیل گشت، پایه و قاعده‌ای مربع شکل دارد که نماد زمین است و بامش که نمادی از آسمان می‌باشد، گرد و کروی است. در واقع این همنهشتی زمان و مکان می‌باشد، چراکه مربع با زمین مرتبط بوده، نماد مکان نیز هست و دایره هم که شکلی آسمانی بوده، بیانگر زمان می‌باشد.

۱. عینالقضات همدانی، *غايت الامکان فی درایت المکان* یا رساله امکنه و ازمنه، به کوشش دکتر رحیم فرمیش، تهران، ۱۳۳۹، ص ۱۵.

هر مکان که در هر زمان یا هر دین و آینی برای نیایشگاه برگزیده شد، با بروز تغییر در آن فرهنگ، همان جایگاه با پذیرش تغییراتی متناسب با آین جدید، دگرگونی‌هایی هر چند جزئی را پذیرا شده است و با ادامه حیات مادی یا معنوی اعتبار و تقدس خود را حفظ کرده است.^(۱)

به طور مثال؛ مساجد جامع همدان و بروجرد، بر روی آتشکده‌ها و نیایشگاه‌های دوران ساسانی ساخته شده و بقایای آن در حفاری‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی قابل مشاهده است، در بیشتر بنای‌های نیایشگاهی دیگر کشور نیز از این دستورالعمل پیروی شده است.

یکی از دلایل این امر را می‌توان آشنایی مردم با آن محل به عنوان مکان نیایشگاهی در نظر گرفت که در خاطره جمعی پیشینیان ضبط گردیده و دلیل دیگر نیز روح آن مکان است که با توجه به سابقه تاریخی و در نظر گرفتن تمامی مسائل به مثابه مکانی ازلی و ابدی شناخته گردیده و مکان نیایش خداوند یکتا در تمامی زمان‌ها می‌باشد.

در این مقاله با بررسی شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری ایرانی و اسلامی در آراء عین‌القضات همدانی، به چگونگی کاربرد آن در معماری مساجد پرداخته شده، که امید است مورد استفاده صاحب‌نظران و خبرگان اهل فن قرار گرفته و بنده را در این زمینه از انتقادات سازنده و پیشنهادات ارزشمند خود، بی‌بهره نگذارند.

بررسی شاخصه‌های مکانی در آراء عین‌القضات

هر مکان به طور کلی تجلی آشکار «زیست جهان» است؛ مکان، ثبات و پایداری فضایی و زمانی است و به عنوان یک آشکارگی وجودی می‌باشی هوتی منحصر به فرد داشته باشد.^(۲)

۱. میرعبدیین کابلی، قدس و تناسخ در معماری مذهبی (مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد)، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۷۸، ص ۴۴۰.

۲. کریستیان نوربر شولتس، معماری: حضور، زبان و مکان، ترجمه علیرضا سید احمدیان، تهران، معمار - نشر، ۱۳۸۱، ص ۳۵.

هویت به آن مفهوم که فردی بتواند یک مکان را به مثابه مکانی متمایز از سایر امکنه شناسایی کند، از موارد با اهمیت درک مکان معماری مسجد محله می‌باشد. مکان در آراء عین القضاط همدانی از جایگاه برجسته‌ای برخوردار است.

عین القضاط مکان را به سه نوع: مکان جسمانیات، مکان روحانیات و مکان خداوند، تقسیم می‌کند. مکان جسمانیات خود به سه بخش جسمانیات کثیف، لطیف و الطف، تقسیم می‌شود.

نماد جسمانیات کثیف، زمین است که مکان در آن قرب و بعد دارد، مثلاً نیشاپور به همدان نزدیک‌تر است تا به بغداد. در این مکان جایه‌جایی ممکن نیست، جز نقل مکان و طی مسافت کردن.

مکان جسمانیات لطیف، مکان باد یا همان صوت و صداست. جایه‌جایی و انتقال در این نوع مکان بسیار سریع تراز مکان جسمانیات کثیف است. چندانکه طی مکان اگر در زمین دو ماه طول بکشد، در این محیط به ساعتی ممکن می‌شود. ولی باز هم دوری و نزدیکی دارد، چون نیازمند به محیط مادی می‌باشد.^(۱)

مکان جسمانیات الطف، همان مکان نور است که سرعت و طی مسافت و لطفات آن قابل مقایسه با مکان‌های قبلی نیست، و برهانش آن است که چون آفتاب از شرق سر زند، بدون هیچ درنگی نورش به غرب می‌رسد. بالاتر از همه این مکان‌ها، مکان حق تعالی است که آن مکان رانه طول است، نه عرض، نه عمق، نه بعد، نه مسافت، نه بالا، نه پایین، نه چپ، نه راست، نه جلو و نه عقب و کمال رفت و بلندی، مکان ذات خداوندی است.^(۲)

با توجه به آیات فرآن مجید نظیر: «وَهُوَ مَعْكُمْ أَيْمَانًا كُنْتُمْ»، «تَحْنَ أَقْرَبَ إِلَيْهِ مِنْ حَبَلِ الْوَرِيدِ» و «مَا يَكُونُ مِنْ تَجْوِي ثُلَّهٖ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ». عین القضاط در مورد مکان حق تعالی این‌گونه نتیجه گیری می‌کند:

۱. عین القضاط همدانی، پیشین: ص ۲۴. ۲. همان، ص ۲۹.

«مفهوم از ظاهر این همه آن است که حق تعالی با همه ذره‌های وجود به ذات موجود است الا آن‌که معیت او با اجسام نه چون معیت اجسامست با مکان اجسام. نسبت او حتی مانند نسبت جسم به جوهر یا عرض به جوهر و جسم نیست. همراهی روح با کالبد، بهترین مثال معیت خدای تعالی با کل کائنات است؛ زیرا که روح نه درون قالب است و نه بیرون، و نه متصل است به قالب و نه منفصل از قالب، بلکه روح از عالم دیگریست و قالب از عالمی دیگر. بر روح از عوارض اجسام چون دخول و خروج و اتصال و انفصال و غیر آن جایز نیست و با این همه ذره‌ای از ذره‌های قالب نیست که روح به حقیقت با او موجود نیست، در مکانی که لایق لطافت روح است، معیت حق تعالی با خلق هم بر این مثال است: مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ».^(۱)

مسجد که مکان عبادت و نیایش است، باید لایق تقدس و پاکی او باشد تا هم با همه ذره‌های وجود موجود بوده و هم از همه آنها منزه و مقدس باشد.

هنر معماری ایرانی و اسلامی فضایی تهی می‌آفریند، همه اضطراب‌ها و وسوسه‌های افسارگریخته دنیا را از میان بر می‌دارد و به جای آن، نظم و نظامی می‌آفریند که میان توازن، صفا و آرامش است. از این جایه وضوح می‌توان دریافت که وضع و مقام معماری در اسلام بسیار بنیادی و مهم است. هر چند پیامبر اکرم ﷺ فرمود که خداوند بر امتش منت نهاد و همه سطح زمین را مکانی برای عبادت آنها قرار داد، این معماری است که باید روح مکان نیایش را ایجاد کند.^(۲)

شرط لازم برای کاربرد مکان به معنای راستین کلمه، «خاطره» است. باید نخست بتوانیم عناصر بنیادین را بشناسیم و تشخیص دهیم و این ممکن نمی‌شود مگر این‌که خاطره‌ای از آنها

۱. همان، صص ۱۶ و ۱۷.

۲. تیتوس بورکهارت، ارزش‌های جاودان در هنر اسلامی (جاودانگی و هنر)، ترجمه سید مرتضی آوینی، تهران، نشر بر ، ۱۳۷۰، ص ۱۶.

داشته باشیم. عناصری که نشانه‌ها و علامت‌های شکلی مکان و در عین حال شاخص‌های آن به شمار می‌آیند. کلیتی که این نشانه‌ها و علامت‌ها می‌سازند، بازگوکننده چیستی مکان است.^(۱)

عین القضاط برای نشان دادن مرتبه مکان‌ها با خطاب قراردادن انسان می‌گوید:

«بدان که قالب تو مرکب است از چهار عنصر متضاد خاک و باد و آب و آتش

و این هر چهار به حقیقت در قالب تو جمع‌اند. هرچه بعد از خشک شدن

قالب بر جای ماند از خاکست و هر رطوبت که در اوست از آبست و هر

حرارت که در اوست از آتش است و هر برودت که در اوست از باد است.

مکان خاک ک در قالب تو ظاهر است بلکه عیانت است و در این خاک، آب را

مکانی دیگر است لطیف، لایق لطافت آب و در این آب، بادر را مکانی دیگر

است لطیف‌تر از مکان آب و در این باد، آتش را مکانی دیگر است لطیف‌تر

از مکان باد و در این آتش، جان تو را مکانی دیگر است لطیف‌تر از مکان

آتش و در میان جان تو، حق را مکانی دیگر است، لطیف‌تر از مکان جان تو؛

و فوق مکان حق تعالی که با همه بی‌همه، از همه دور، و از همه به همه

نزدیک‌تر است هیچ مکانی نیست و نتواند بود». ^(۲)

پس هر مکان قائم به ذات خود است و عناصر دیگر خارج از آن مکان، در آن مکان

معین، راه ندارد.

بررسی شاخصه‌های زمانی در آراء عین القضاط

«قبل» و «بعد» دو پدیده از پدیده‌های زمان هستند و زمان بعد از وجود اجسام، وجود می‌یابد.

همچنان که روانیست قبل از وجود اجسام، فوق و تحتی باشد زیرا آن دو از پدیده‌های مکانی‌اند

جایز نیست که پیش از وجود اجسام قبل و بعدی باشد، چه وجود اجسام بستگی به زمان دارد

و زمان، موقوف است به وجود حرکت، و وجود حرکت موقوف به وجود اجسام است؟

۱. کریستیان نوربر شولتس، پیشین، ص ۴۸ . ۲. عین القضاط همدانی، پیشین: ص ۳۱ .

پس زمان ظرف حرکت است؛ چنانکه مکان، ظرف جسم است.^(۱)

عارف الهی و حکیم شهیر همدانی، زمان را به سه نوع: زمان جسمانیات، زمان روحانیات و زمان حق تعالی، تقسیم می‌کند.

زمان جسمانیات به دو قسمت کثیف و لطیف دسته‌بندی می‌شود، که نوع اول آن همین زمان زمینی است که بر اثر گردش و حرکت افلاک به جود آمده و درازی و کوتاهی روز و ماه و سال آن برای ما روشن است. نوع دوم، زمان جسمانیات لطیف است که دیروز آن برابر گذشته جسمانیات کثیف و فردای آن برابر با آینده این زمان زمینی، می‌باشد.^(۲)

اگر روح انسانی قوت‌گیرد به انواع تصفیه و تزکیه، تواند که قالب را به زمان جسمانیات لطیف کشد و نشانش آن باشد که به روزی کار چندان کند که دیگری به سالی نتواند کرد و اگر قوت روح به کمال رسد، تواند کالبد را به زمانی از ازمنه روحانیات کشد و نشانش آن باشد که به یک ساعت کار صد ساله بکند، بلکه کار هزار ساله تواند کرد.^(۳)

ورای همه این زمان‌ها، زمان حق تعالی می‌باشد که حالتی دارد که نه گذشته است و نه آینده؛ زمان خداوندی نه تنها پوشاننده ازل و ابد است، بلکه ازل و ابد در آن یک نقطه است و مانند مکان حق تعالی یکی است و تعدد نمی‌پذیرد.^(۴)

بدان که اولیت حق تعالی، نه از تقدم زمان است، بلکه تقدم زمان از اولیت اوست، و آخریت او نه از تأخر زمان است، بلکه تأخر زمان از آخریت اوست. اولیت و آخریت، دو صفت قدیم اوست و تناقض و تنافسی را به صفات او راه نیست. هم از آن روی که اول است، آخر است و هم از آن روی که آخر است، اول است. در ازل و زمان آخریت ناآمده، آخر است و در ابد و زمان اولیت ناگذشته، اول است.^(۵)

۱. عین‌القضات همدانی، دفاعیات و گزیده حقایق، ترجمه دکتر قاسم انصاری، تهران، انتشارات منوچهری،

. ۱۳۷۸، ص ۱۲۲.

۲. عین‌القضات همدانی، غایت الامکان فی درایت المکان یا رساله امکنه و ازمنه، پیشین، ص ۴۳.

۳. همان، ص ۴۸.

۴. همان، ص ۴۴.

۵. همان، ص ۵۱.

به معنا رسیدن در ذات هستی است، معنا فرع بر زمان است. جهان هر لحظه در خلق‌تی جدید است و علت خلق جدید در هستی، حضور لحظه به لحظه خداوند در عالم است.^(۱) وقتی دریچه‌ای از نهان تو به عالم ملکوت گشوده شد، هر آنچه پرواز تو را به سوی آن هماهنگ سازد، تمام آن را با جلای حال مشاهده کنی و از شنیدن حکایت آن بینیاز می‌گردی. شاید اکنون بخواهی که معنی ازلیت را بشناسی و کیفیت پرواز به ملکوت را بدانی، که ظاهر آن محال می‌نماید.

بدان که هر کس گمان برد که ازلیت چیزی گذشته است، خطای فاحش مرتکب شده. این پندار بر بیشتر مردم غلبه دارد. وقتی ازلیت گذشته و آینده نباشد، به زمان مستقبل محیط می‌شود چون که بی‌هیچ فرقی به ماضی احاطه دارد.

نسبت همه زمان‌ها به ازلیت یکی است. نسبت ازلیت به زمان‌ها، همانند نسبت علوم است، برای مثال به مکان‌ها، زیرا علوم با نزدیک بودن به مکانی یا دور بودن از مکانی، وصف نمی‌شوند. و نیز به نسبت ازلیت در تمام زمان‌ها معتقد باش. چه آن با هر زمان و در هر زمان هست و با وجود این به هر زمانی محیط است؛ بر هر زمانی سابقه وجودی دارد.

زمان، ازلیت را در برنمی‌گیرد، چنان‌که مکان، علم را فرامنی‌گیرد. وقتی این معانی را دریافتی، بدان که مغایرتی در معنی میان ازلیت و ابدیت نیست. بلکه وقتی وجود آن معنی با نسبتش به گذشته زمانی فهم شود، لفظ ازلیت برایش استعاره می‌گردد و اگر وجود آن معنی با نسبتش به آینده زمانی در نظر گرفته شود، لفظ ابدیت برای آن استعاره می‌شود. ناچار باید دو لفظ مختلف برای اختلاف دو نسبت منظور گردد و گرنه مردم در ادراک آن از راه راست‌گمراه می‌شوند.^(۲)

خانه نیز محلی برای عبادت و نیایش است و همان مراسمی که در مسجد انجام می‌شود، در آن اجرا می‌گردد. به طور کلی زندگی مسلمانان به دو بخش دینی و دنیوی تقسیم نمی‌شود

۱. سعید علی تاجر، معناشناسی مسجد، مقاله پلی کپی، همدان، ۱۳۷۹، ص ۱۰.

۲. عین القضاط همدانی، دفاعیات و گزیده حقایق، پیشین، صص ۱۲۶ و ۱۲۵.

۵۹ عبخش سوم: مقالات / فصل چهارم: معماری مساجد / بررسی شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری...

و همین وحدت و یگانگی در زمان فعالیت‌ها، در ساختار معماری ایرانی و اسلامی قابل مشاهده است.^(۱)

«در طول زمان تابش نور و طی حرکت اسلیمی‌ها مکان از فرش تا عرش،
شکل می‌گیرد؛ مکانی ازلی و ابدی».

مساجد و شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری ایرانی و اسلامی

مسجد شهری به چهار دسته کلی:

- ۱ - مساجد جامع.
- ۲ - مساجد منطقه‌ای.
- ۳ - مساجد محله و ناحیه‌ای.
- ۴ - مساجد کوچک زیر محله، تقسیم می‌شوند.

مسجد محله و ناحیه‌ای از مساجد جامع و منطقه‌ای، کوچکترند، محدوده فعالیتشان در همان مقیاس محله و ناحیه است و از نظر عرصه و اعیانی نیز با توجه به جمعیت محله، در نظر گرفته می‌شوند.^(۲)

۱. تیتوس بورکهارت، پیشین، ص ۱۹.

۲. تقی قرائتی، توصیه‌هایی برای طراحی مساجد (مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد)، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۷۸، جلد اول، ص ۴۲۳.

نیایشگاه به طور خاص، تصویری از کیهان یا انسان در بعد کیهانی اوست. کالبد انسان معبدی است که روح در آن سکنی گرفته، کیهان نیز عیناً چون انسان از همان روح جان می‌گیرد. مسجد در عین حال خانه خداست، بنایی که انسان باید حضور الهی را در آن حس کند و از نزول رحمت باری تعالیٰ که از روح منبعث می‌شود، فیض برد.

خانه به یک مفهوم گسترش مسجد است، مسجد در عین حال نسخه کیهانی و مکان مواجهه انسان با کلمه «الله» یا (لوگوس) می‌باشد. البته در واقع خداوند همه جا هست و از این رو همه زمین از جنبه بکر و دست‌نخورده‌اش یک مسجد است.^(۱)

در معماری اسلامی، عالم ماوراء‌علوی فقط هدف نیست، بلکه در همین خاکدان زمین با آزادی‌ای فارغ از هرگونه تمايل به آزمایش و تجربه، زیسته می‌شود؛ آرامش و آسایشی است بی‌هیچ خواست و طلب که در همه جای مکان مسجد حضور دارد و متلور است.^(۲)

معماری مسجد به طور کلی و مسجد محله‌ای به طور خاص، صورت ویژه‌ای از تصویر جهان است. تصویری از زندگی در محله و به تعبیری بیان‌گر مفهوم نزدیکی به مکان حضور می‌باشد.

این‌گونه معماری، استوار بر گونه‌شناسی مشخصی است که با توجه به زمان و روابط خاص محلی تغییر می‌کند. گوناگونی‌ها و دگرگونی‌ها، شکل‌های آشکارگی و تجلی گشودگی به روی هستی، هستند.^(۳)

جهت و سمت قبله در مکان مسجد، نقش عمداتی را ایفا می‌کند که معمولاً برای آن شکلی مستطیلی که به سمت قبله کشیده شده، طراحی می‌شود.

۱. نادر اردلان و لاله بختیار، حسن وحدت (سنن عرفانی در معماری ایرانی)، ترجمه حمید شاهرخ، تهران، نشر خاک، ۱۳۸۰، ص ۱۰.

۲. تیتوس بورکهارت، هنر مقدس (اصول و روش‌ها)، ترجمه جلال ستاری، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۸۱.

۳. کریستیان نوربر شولتس، پیشین، ص ۱۲.

۱۶ بخش سوم: مقالات / فصل چهارم: معماری مساجد / بررسی شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری...

مناره هم یکی از عناصر شاخص مسجد بوده که نمادی از دست به دعا برداشته شده انسان به سوی آسمان و گلدهای برای گل‌بانگ مؤذن به شمار می‌آید و خود گنبد نیز تمثیلی از آسمان است که بر فراز زمین گسترده شده است.

سیر از کثرت به وحدت با ایجاد تضاد در بیرون و درون مسجد و چگونگی قرارگرفتن فضاهای واسطه و روند رسیدن نمازگزار از دروازه مسجد محله به محراب مسجد، از به کارگیری صحیح شاخصه‌های زمانی و مکانی حاصل می‌شود. فضای درون مسجد نه تنها عارضی و اتفاقی نیست بلکه عمدتاً به گونه‌ای طراحی شده که هرگونه تراکم و انجام‌یاکششی که مانع گسترش کلام در فضای نامحدود و یک دست شود را خنثی نماید.

چهره ظاهری مساجد به گونه‌ای شکل گرفته تا از طریق رمز و تمثیل، با روشنی خیره کننده‌ای اسماء و صفات گوناگون الوهیت را جلوه گر نماید. گنبد، زیبایی الهی یا «جمال» را و مناره‌ها، ابهت خداوندی یا «جلال» را.^(۱)

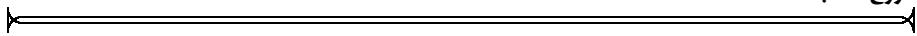
فرم نه فقط در پیدایش خویش از وجهی به ساحت معنا تعلق دارد، بلکه در دوام و بقای خود لائق تا حدودی از شرایط تاریخی رها می‌شود. برخی اشکال و صور به واسطه معنای جاودانه خود به رغم همه تحولات مادی و روانی دوران خویش باقی مانده‌اند.^(۲)

حجم خارجی مسجد هر شکلی که باشد، در ابعاد و نقشه، زمین تابع بافت شهر و امکانات موجود است. با هر زمینی، هندسه لازم را بایستی سامان داد. بدنه خارجی، استوار، متین و هماهنگ با بدنه‌های سایر ساختمان‌های شهری و از زمین قیام کرده ساخته می‌شوند که همچون اندام انسان برآمده از زمین است.^(۳)

۱. سیدحسین نصر، هنر قدسی (جاودانگی و هنر)، ترجمه سید مرتضی آوینی، تهران، نشر بر ، ۱۳۷۰، ص ۴۸.

۲. تیتوس بورکهارت، ارزش‌های جاودان در هنر اسلامی (جاودانگی و هنر)، پیشین، ص ۱۴.

۳. عبدالحمید نقره‌کار، معماری مسجد از مفهوم تا کالبد (مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد)، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۷۸، ص ۲۳۱.

«فضای مسجد بایستی حس زمان و مکان فطری عبادت و نیایش را درضمیر انسان، برانگیزاند و مسجد را به مکان حضور حق تعالی تبدیل نماید».

نتیجه

«ای عزیز از ارض چه فهم می‌کنی؟ (به درستی که زمین خدای راست، میراث دهد آن را که خود خواهد از بندگان خویش). این زمین خاک نباشد که زمین خاک فنا دارد، خالق را و باقی را نشاید، زمین بهشت و زمین دل می خواهد. چون زمین فنا و قالب به زمین بقا و دل مبدل شود، مرد را به جایی رساند که عرش مجید را در ذره‌ای بیند و در هر ذره‌ای عرش مجید بیند». (۱)

کیفیت و چگونگی فضای معماری در کیفیت فضای زیستی انسان و رفتارها و فعالیت‌های او مؤثر است. نیایش و عبادت یکی از پیچیده‌ترین و لطیف‌ترین افعال انسانی است که زمان و مکان در چگونگی تحقق آن، نقش عمدت‌ای ایفا می‌کند.

۱. عین القضاط همدانی، تمهید اصل سوم.

کاربرد مکان عمدهاً مرتب بالحظه‌های مشخص است. به طور مثال؛ برای ورود به مسجد نخستین لحظه، لحظه ورود است. ورود یا رسیدن به یک مسجد، تنها هنگامی معنا می‌یابد که مسجد پیشتر از آن هویتی به دست آورده باشد. به تعبیر انسانی هر ورود یا رسیدنی مبتنی بر انتظارها و چشم داشتهاست.^(۱)

فرد از مکانی دیگر می‌آید، مسافتی را طی می‌کند و بدین ترتیب خود را آماده رویارویی با مکانی جدید می‌کند که این همان زمان ورود او به مسجد است.

به این ترتیب، نقطه هدف اگر که می‌خواهد چونان هدف به شمار آید، می‌باید متمایز از نقطه عزیمت باشد و این تضاد و تقابل می‌باشد در طراحی مساجد که بیشتر نمازگزاران با یکدیگر آشنا بوده و تمامی نقاط را می‌شناسند، در نظر گرفته شود. ورود به معنای گذار از یک منطقه به منطقه دیگر است و هنگامی روی می‌دهد که فرد از آستانه یک مکان عبور می‌کند. آشنایی زیاد با یک منطقه موجب احساس اُنس مکانی می‌شود اما این به خودی خود کافی نیست و بایستی از طریق فرم معماری و بدنه مساجد و تأکید بر عناصر شاخص آن نظریگذشت و متاره، احساس مکانی و زمانی مطلوب مسجد، به رهگذران الفا شود.

به این ترتیب پیشنهاد می‌شود که مساجد از نظر سیمای شهری، شاخص بوده و در نقطه تجمع مردم و مرکزیت حقیقی آن محله بنا شود و دسترسی‌های مسجد به گونه‌ای باشد که به عنوان مکانی جذاب و مردمی به راحتی برای عموم قابل استفاده باشد.^(۲)

در پایان، دریغم آمد، اگر از شیوه حکمت پویای عین‌القضات، سخنی به میان نیاورم، آنجاکه می‌گوید:

«این همه به براهین عقلی معلوم است، ولیکن چون شیوه عقل معرفت نبود و هر طایفه‌ای در آن سخن گفته‌اند، در آن شروع نکردیم و براهین عقلی کسی را به کار آید که مکاشفات قلبی و مشاهدات سری و معایبات روحی نداشته باشد، چه چون آفتاب معرفت طالع شود، به نور چراغ عقل حاجت

۱. کریستیان نوربر شولتس، پیشین، ص ۳۹. ۲. تقی قرانی، پیشین، ص ۴۲۴.

(۱).
نباشد».

«وقتی چنان شد که انس تو به درک مشکلات عقلی، از راه‌های برهان راستین و قطعی کم شد، شاید آن زمان، وقت سفر تو باشد. در این هنگام، گردن تو از اسارت و بند زمان و مکان، آزاد می‌شود و هر آنچه پلیدی است، زیرگام هایت قرار می‌گیرد». (۲)

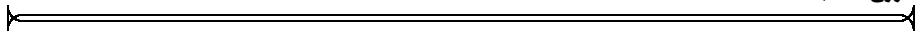
۱. عینالقضات همدانی، رساله امکنه و ازمه، به کوشش دکتر رحیم فرمنش، برگریده آثار عینالقضات، خانه کتاب یزد، ۱۳۷۷، ص ۲۲۰.

۲. عینالقضات همدانی، دفاعیات و گریده حقایق، پیشین، ص ۱۵۶.

۵ عبخش سوم: مقالات / فصل چهارم: معماری مساجد / بررسی شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری...

فهرست منابع

- ۱ - اردلان، نادر و بختیار، لاله، حس وحدت (سنن عرفانی در معماری ایرانی)، ترجمه حمید شاهرخ، تهران، نشر خاک، ۱۳۸۰.
- ۲ - بورکهارت، تیتوس، ارزش‌های جاودان در هنر اسلامی (جاودانگی و هنر)، ترجمه سید مرتضی آوینی تهران، نشر بر ، ۱۳۷۰ .
- ۳ - بورکهارت، تیتوس، هنر مقدس (اصول و روش‌ها)، ترجمه جلال ستاری، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۸۱
- ۴ - علی تاجر، سعید، معناشناși مسجد، مقاله پلی کپی، همدان، ۱۳۷۹ .
- ۵ - عین القضاط همدانی، نمہیدات، به کوشش عفیف عسیران، تهران، انتشارات منوچهری، ۱۳۷۷ .
- ۶ - عین القضاط همدانی، دفاعیات و گزیده حقایق، ترجمه دکتر قاسم انصاری، تهران، انتشارات منوچهری، ۱۳۷۸ .
- ۷ - عین القضاط همدانی، رساله امکنه و ازمنه، به کوشش دکتر رحیم فرمنش، برگزیده آثار عین القضاط، خانه کتاب یزد، ۱۳۷۷ .
- ۸ - عین القضاط همدانی، غایت الامکان فی درایت المکان یا رساله امکنه و ازمنه، به کوشش دکتر رحیم فرمنش، تهران، ۱۳۳۹ .
- ۹ - قرائتی، تقی، توصیه‌هایی برای طراحی مساجد (مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد)، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۷۸ ، جلد اول.
- ۱۰ - کابلی، میر عابدین، تقدس و تناسخ در معماری مذهبی (مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد)، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۷۸ ، جلد اول.
- ۱۱ - نصر، سید حسین، هنر قدسی (جاودانگی و هنر)، ترجمه سید مرتضی آوینی، تهران، نشر بر ، ۱۳۷۰ .

۱۲ - نقره کار، عبدالحمید، معماری مسجد از مفهوم تا کالبد (مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد)، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۷۸، جلد دوم.

۱۳ - نوربر شولتس، کریستیان، معماری: حضور، زبان و مکان، ترجمه علیرضا سید احمدیان، تهران، معمار - نشر، ۱۳۸۱.

۶۶ عبخش سوم: مقالات / فصل چهارم: معماری مساجد / بررسی شاخصه‌های زمانی و مکانی معماری...

نگاهی به جایگاه مسجد در شهر،
نمونه موردي؛ مسجد در شهر معاصر شيراز

□ مهندس حميد سقاپور^(۱)

□ مهندس طاهره (سها) نصر^(۲)

چکیده

با توجه به حکومت‌های مذهبی که براساس دیدگاه‌های ایدئولوژی اسلامی در شکل‌گیری ساختارهای شهری تأثیر بسیار داشته است، باید توجه نمود که حکومت در دوران گذشته و حال بر پایه سه محور اقتصاد و سیاست و مذهب شکل‌گرفته است که از ارکان مهم قدرت، مذهب بوده است و مساجد، پایگاه اصلی مذهب در جامعه به شمار می‌رود. از این رو نقش مساجد در شکل‌گیری و روند توسعه شهری بسیار پررنگ است که با بررسی آن می‌توان تأثیر آن و جایگاه فرهنگی در توسعه اجتماعی را به دست آورد.

مسجد به عنوان یکی از نیایشگاه‌های اصلی جهان اسلام همواره مورد توجه قرار داشته و نقش آن در شهرسازی اسلامی و پلان‌های شهری نیز مدنظر بوده است. شکل‌گیری شهرهای

۱. عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.

۲. عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.

قدیم براساس الگوی مسجد و نقش کالبدی آن در عرصه بزرگ شهری است. اما امروزه متأسفانه این عنصر نه تنها در معماری تفاوت‌های چشمگیری با دوران قبل از خود داشته، بلکه در نمای شهری نیز نادیده گرفته شده است.

این مقاله که قسمتی از یک طرح پژوهشی است به بررسی نقش مسجد در شهرسازی معاصر شیراز می‌پردازد و چگونگی شکل‌پذیری ارزش‌های شهرسازی را مورد توجه قرار می‌دهد.

واژه‌های کلیدی: مسجد، شهر اسلامی، فلسفه اسلامی.

۱ - شهر از دیدگاه اسلام و حکومت‌های اسلامی

شهرسازی در دوران اسلامی برگرفته از چهار قدرت بود؛ اولین پایگاه قدرت، حکومت یا کاخ خلیفه محسوب می‌شد. سپس پایگاه فرهنگی، اجتماعی آن، مسجد نام‌گرفت که از ویژگی خاصی برخوردار گشت که بعدها مکانی برای سیاست‌گذاری و ارتباط مستقیم حکام با مردم و همچنین برپایی نمازهای یومیه و نماز جماعت و جمعه گردید. سپس پایگاه سوم قدرت که همان مکان سپاهیان و نظامی بود، شکل گرفت و بدین صورت سه ارکان مهم قدرت پایه‌ریزی شد. از طرفی پایه چهارم قدرت که نیاز آن احساس می‌شد، بازار بود که جنبه اقتصادی آن با مبادلات کالاها استقرار گردید. بدین صورت هسته اولیه شهرهای اسلامی به وجود آمد که بعداً با استقرار افراد و مردم شهرها توسعه زیادی یافته و گونه‌های متفاوتی از مساجد در شهر شکل گرفت که به تفصیل در خصوص آن خواهیم پرداخت.

۲ - مساجد در ایران

بی‌شک همه ایرانیان در آثار هنری قبل از اسلام که نوعی هنر متکی به تجربیات فنی و بالرژش و مستقل از شیوه‌های بیگانه بوده است، آگاهی کامل دارند که در خلق انواع فضاهای این مهم مشهود است. اما با این همه، معماران ایرانی و مسلمان از زمان ورود اسلام به ایران در ایجاد فضاهای معمارانه با اسلوب ایرانی و با هدف الهی، دچار وقفه شده‌اند.

این وقفه، شامل مدت زمانی است که آنها به منظور آشنایی با ایدئولوژی اسلام و تأثیر آن در ایجاد فضاهای معماری صرف کرده اند، آثار این دوره فقط تقليیدی از سبک و شیوه ساخت معماری اسلامی مسلمانان عرب بود.

۲ - تحول و تکامل معماری مساجد در ایران

تأثیرپذیری انواع فضاهای معماری از عوامل مؤثر در شکل‌گیری بنا یکسان نبوده است. برای مثال تأثیر اقلیم و جغرافیا بر روی شکل‌گیری فضاهای مسکونی بیش از سایر بناهای و به همین سبب است که جبهه‌های مختلف یک خانه هیچ‌گاه دارای کارکرد، طرح و فضای واحدی نبوده‌اند و هر کدام از آنها متناسب با واقعیت استقرارشان در شمال، جنوب، شرق و غرب، در هر ناحیه، از طرحی خاص برخوردار می‌شده است، در حالی که در برخی از بناهای عمومی و مذهبی، تأثیر اقلیم در طراحی کمتر بود. برای مثال؛ در مدرسه‌های علمیه و کاروانسراها، حجره‌ها را در هر چهار جبهه پیرامون حیاط و غالباً با شرایط یکسان طراحی و احداث می‌کردند تا از بیشترین فضای پیرامون حیاط بهره ببرند.

در بین انواع فضاهای معماری، مساجد، به خصوص مساجد جامع در شهرهای بزرگ، کمتر از سایر بناها از عوامل اقلیمی تأثیر می‌پذیرفته و بیش از همه تحت تأثیر فعالیت‌های عبادی و اصول عمومی طراحی مساجد قرار داشته است. برای مثال؛ حفظ جهت قبله در طراحی مسجد و قرار دادن شبستان اصلی در جبهه طرف قبله از اصولی بود که کمایش در همه مساجد رعایت می‌شد. بسیاری از خصوصیات رفتاری فعالیت‌های عبادی و تقریباً همه خصوصیات مهم اجرای نماز، از آغاز تا کنون تقریباً ثابت بوده است. در نتیجه روند طراحی مساجد به صورت عمده تحت تأثیر دگرگونی در الگوی رفتار و تغییرات حادث در نوع فعالیت قرار نمی‌گیرد، بلکه بیشتر تحت تأثیر تحول طراحی و تکامل آن قرار داشته است و از این لحاظ مساجد را می‌توان شاخص تحول طراحی معماری ایرانی دانست. در معماری سنتی سایر فرهنگ‌ها و کشورها نیز کما کان همین وضعیت وجود دارد.

۲-۲- روند طراحی مساجد جامع

مساجد از لحاظ کارکردی به انواع گوناگونی قابل طبقه‌بندی هستند که از آن جمله می‌توان به مساجد جامع، محله‌ای، نمازخانه‌ای، روستایی و مصلی اشاره کرد. در این میان، مساجد جامع از لحاظ طراحی عموماً از بهترین وضعیت برخوردار بوده‌اند و کمتر از سایر انواع مسجد از خصوصیات اقلیمی و بومی تأثیر می‌پذیرفته‌اند.

به عنوان مثال؛ مسجد جامع عتیق در موقعیت شهری شیراز می‌تواند نمونه‌ای از نحوه شکل‌گیری آن در بافت باشد که در تصاویر و نقشه پیوست، موقعیت آن مشخص شده است.

۲-۳- تأثیر ایدئولوژی و جهان‌بینی اسلامی در معماری ایرانی

همان‌گونه که بر همگان پر واضح است، معماری از مبانی ساختاری بر دو محور استوار است. ابتدا بحث تئوریک و ساختار فکری آن، که می‌توانند نوع نگرش و سازمان فکری و اجتماعی آن را در محیط مورد نظر به بحث بگذارد و نظریات حاکم بر آن را از نظر مبانی غنی سازد و دوم آنکه تکنولوژی ساخت و عناصر فیزیکی سازنده آن که خود در تنوع شکل و رنگ و خلق پدیده‌های اجرایی در معماری تأثیر بسزایی دارد.

در بحث اول مثال‌های شایان ذکری را می‌توان بیان کرد. همانند فلسفه‌هایی که در دوران معاصر به وجود آمد؛ مانند دیدگاه «هایدگر»، «کانت» و دیگر فلاسفه که به مرور زمان وارد هنر گردید و در انتها تأثیر خود را توسط معماران در ساختار فکری معماری بروز داد.

بنابراین باید اذعان داشت زمانی که اسلام ظهور می‌کند، جهان‌بینی اسلام همراه با ایدئولوژی نوین آن متولد می‌شود، یگانگی، توحید، عدل، برابری و دیگر شعارهای مربوط به آن با فلسفه اسلامی توأم می‌شود.

حال با نفوذ دین میین اسلام به جوامع بشری، زیرساخت‌های فکری خود را در تمام زمینه‌های اجتماعی به مرور وارد می‌سازد که از جمله این عناصر، فضای عبادت و هنر مقدس مبتنی بر جهان‌بینی اسلامی است که معماری ایران را با نگاه به خود تحت تأثیر قرار داده و متعالی

می‌سازد. وجود تفکر اسلام در معماری به خلق مسجد می‌انجامد و نگاه نوینی به مکان‌های عبادی می‌کند. این باعث می‌شود که روح اسلام، معماری مقدس را به وجود آورد که بعدها سبک‌ها و شیوه‌های متعددی از نوع دیدگاه‌های اسلامی در مساجد تأثیرگذارده و معماری‌های زیبایی را خلق کند. این تأثیر در شیراز نیز عمیقاً دیده می‌شود که از جمله آن؛ معماری مسجد جامع عتیق، مسجد وکیل و بافت شهری بعد از اسلام را می‌توان نام برد.

۳ - کیفیت جایگیری در شهر

۳ - ۱ - موقعیت در سطح شهر

مساجد بر حسب عملکردها و نقشی که در حیات شهری عهده‌دار می‌شدند، در چهار گروه مختلف قابل دسته‌بندی هستند:

(الف) مساجدی که در رابطه مستقیم با حکومت قرار گرفته و محل انجام مراسم دینی امرا و پادشاهان و حتی برای عوام و تشریفات آنها بوده‌اند. مسجد جامع تا زمان صفویه و مسجد امام و مسجد شیخ لطف‌الله در زمان سلسله صفوی چنین نقشی را ایفا می‌کردند.

با توجه به این جایگاه، این‌گونه مساجد در مرکز ثقل شهر، در مجاورت قصر سلطنتی و در کنار میدان اصلی و مرکزی شهر قرار می‌گرفتند.

از نوع مساجد سلطنتی در کلیه شهرهای ایران وجود دارد، پایه و اساس آن همان‌گونه که بیان گردید، قدرت حکومت بوده است. مسجد وکیل شیراز در بافت حکومتی زندیه شکل گرفته و در حقیقت پایه مذهبی حکومت بوده است.

(ب) مساجدی که در پیرامون محور اصلی و ستون فقرات شالوده شهر قرار داشتند.

این مساجد خود به دو گروه قابل تقسیم‌اند:

مساجدی که در پیرامون ستون فقرات اصلی شهر قرار گرفته و علاوه بر انجام فریضه نماز محل اجتماع و فعالیت‌های دیگر نیز بوده‌اند.

مساجدی که در ابعاد کوچک و اغلب فاقد فضای باز در بدن بازار و ستون فقرات شالودهای شهر قرار گرفته و صرفاً محل ادائی فریضه نماز برای کسبه راسته یا گذرهای مجاور خود بوده‌اند.

ج) مساجدی که در مرکز محلات و در مجاورت راسته‌های اصلی قرار گرفته و نقش مرکز فعالیت‌ها را در سطح محله ایفا می‌کردند. این مساجد اغلب توسط افراد صاحب نام ساخته شده و در مجاورت آنها حمام و کاروانسرا و بازارچه‌ها نیز ایجاد می‌شد که عواید آن وقف مسجد بود و بدین ترتیب امور مسجد اداره می‌شد.

این مساجد اغلب دارای فضاهای متنوع و ابعاد بزرگی بودند و گاه مدرسه و مسجد در کنار و با در تلفیق با هم ایجاد می‌شدند، همانند؛ مسجد - مدرسه خان در شیراز.

د) مساجد کوچکی که در محلات مختلف پراکنده بودند و به عنوان محل انجام فریضه نماز و عبادات اهالی ساکن در محلات شناخته می‌شدند. تعداد زیادی از این گونه مساجد در سطح شهر و در همه محلات وجود داشت. در حالی که سه گروه اول مساجد به طور عمده در بخش مرکزی شهر گرد آمده و جای گرفته بودند.

با توجه به دسته‌بندی ذکر شده، فضاهای اصلی مجاور فضای مسجد در هر یک از گروه‌های مساجد به صورت زیر است:

- ۱ - میدان مرکزی شهر، سلطنتی، بازار.
- ۲ - بازار، سراهای کاروانسراها، حمام و... .
- ۳ - بازارچه، حمام، کاروانسرا، مسکن.

در رابطه با مساجدی که عملکرد آنها در مقیاس شهر و فرامحله اهمیت می‌یابد، سه خصوصیت عمده را می‌توان بر شمرد:

نخست: مرکز: این گونه مساجد در بافت قدیمی تر شهر متتمرکز شده‌اند و در بسیاری موارد مساجد جدید بر مکان مسجد قدیمی بنیان نهاده شده‌اند. محلات نوساز گرچه دارای مسجد خاص خود می‌شوند، اما عملکرد اصلی این مساجد، ادائی فریضه نماز و آیین‌های عبادی است.

دوم: تجمع: این مساجد حول محور اصلی بازار و محورهای منشعب از آن که گذرهای اصلی شهر را تشکیل می‌دهند، جمع شده و دسترسی خود را از آنها می‌گیرند.

سوم: امتزاج: آن‌گروه از مساجد که در بدنۀ بازار واقع‌اند، استقراری ممزوج را واجد هستند. مساجدی که در مقیاس شهر کارکرد می‌یابند، خود را از بدنۀ مجاور تا حدود زیادی متمایز ساخته‌اند.

۴ - روش ساخت

۱ - ارتباط با نظم مقدس

همه مساجد رو به قبله ساخته شده‌اند. در مساجد بزرگ و دارای اهمیت در سطح شهر یا محله، کل بدنۀ مسجد در جهت قبله شکل گرفته است. در مساجد دیگر (مثل مساجد موجود در بافت بازار و یا مسجد امام و مسجد شیخ لطف‌الله در مجاورت میدان نقش جهان) کل بنا باافت مجاور منطبق شده است، اما دسترسی به فضاهای اصلی مسجد با چرخش صورت می‌گیرد، به ترتیبی که فضاهای اصلی در راستای قبله جهت می‌یابند.

۴-۲- ارتباط با نظم هوا

بدنه اغلب مساجد در جهت باد غرب که در فصول سرد می‌وزد، بسته است، در عین آن که بیشتر مساجد به دلیل انطباق با نظم مقدس، در جهت «رون» اصفهان قرار نگرفته‌اند. مگر مساجدی که بنا به ضرورت بافت هم‌جوار خود چنین جهتی را یافته‌اند.

۴-۳- ارتباط با نظم آب

حوض از عناصری است که در فضای باز درونی اغلب مساجد دیده می‌شود. مگر در حالتی که فضای باز به قدری کوچک است که امکان تعییه حوض در آن نبوده است. حوض، اغلب در میانه حیاط، جز آن که محل قرارگرفتن وضو و آب خوردن انبوه کبوتران و پرنده‌گان دیگر است، به عنوان عنصری تزیینی و مبلمان شهری در شکستن دید و کاستن از وسعت ابعاد فضای حیاط مسجد برای رهگذرانی که در میانه راه خود از درون حیاط مسجد عبور می‌کنند، مؤثر است. اهمیت چنین نقشی وقی افزایش می‌یابد که وضوخانه موجود در جوار یا درون مسجد، آب پاکیزه‌تری را برای نمازگزاران فراهم می‌سازد و اغلب مساجد بزرگ چنین وضوخانه‌ای را دارند.

۴-۴- ارتباط با نظم گیاه

فضای باز درونی مساجد از گیاه خالی است. این امر می‌تواند دلایل متعددی داشته باشد. از آن جمله پویابودن فضای باز درونی مساجد به دلیل خاصیت عبوری آن، در عین حال استفاده از این فضا برای نمازگذاردن که لزوم حفظ یک پارچگی حیاط را پیش می‌آورد.

۴-۵- ارتباط با نظم خاک

چگونگی اراضی و برخورد با قشر غیرقابل نفوذ در فاصله اندکی از سطح زمین (۱۵ سانتیمتری تا ۱/۵ متری) از سویی و بالا بودن سطح آب‌های زیرزمینی از سوی دیگر، همراه با اعتدال هوا

و عدم نیاز جدی به پناه بردن به خنکنای زیر زمین (مانند مناطق کویری) سبب شده است که نیاز به زیر زمین و سرداب چندان شدید نباشد. گرچه در برخی از مساجد که کارکردهای دوگانه مسجد - مدرسه دارند، با بردن شبستان‌ها در عمق معین، امکان ایجاد حیاط‌های مدارس را در ارتفاع فراهم کرده‌اند.

۴-۶- ارتباط درونی و بیرونی

از نظر نحوه ارتباط مسجد با فضای دیگر نیز، مساجد را باید به دو گروه عمده تقسیم کرد:

الف) مساجدی که عملکرد آنها محدود و در مقیاس درون محله‌ای است. این مساجد بیشتر از طریق یک ورودی با فضای بیرونی ارتباط می‌یابند. در مواردی ورودی به حیاط مسجد گشوده می‌شود. در مساجدی از این نوع که در بافت بازار قرار دارند، ورودی مسجد به درون فضای بسته مسجد راه می‌یابد (چون بیشتر این مساجد فاقد فضای باز هستند).

ب) مساجدی که عملکرد آنها در مقیاس فرامحله‌ای و یا شهری است. در این مساجد چند ورودی ارتباط فضای درونی مسجد را با فضاهای پیرامون فراهم می‌سازد. این ورودی‌ها از جوانب مختلف به درون حیاط راه می‌یابند و در برخی مساجد مثل مسجد جامع، مسجد حکیم، مسجد سید... تعدد ورودی‌ها و گشوده شدن آنها در بخش‌های مختلف حیاط، خصلت عبوری فضای درونی را تشدید می‌کند.

مسجد شیخ لطف الله از نظر نحوه ارتباط درونی و بیرونی موقعیت ویژه‌ای دارد که ناشی از عملکرد خاص آن است.

۴-۷- ترکیب فضاهای اطراف فضای باز درونی

گوناگونی فضاهای مسجد که پیرامون فضای باز درونی قرار گرفته‌اند، ترکیب فضاهای اطراف فضای حیاط را از تنوع زیادی برخوردار کرده است.

در حالتی که شبستان مجاور حیاط قرار می‌گیرد، ردیف طاقی‌های مشرف به حیاط با شبکه‌گچی پوشانده می‌شود و در واقع فضای بسته‌ای در جوار حیاط دیده می‌شود که با روزن متخلخل شده است.

در حالتی که فضاهایی مثل حجره‌ها وجود دارند، فضاهای نیمه‌باز در اطراف حیاط قرار می‌گیرند.

در حالتی که فضاهای مجاور حیاط عملکردهای خصوصی دارند و شکل تاق‌های مجزا می‌یابند - به ویژه در مساجد کوچک - اطراف حیاط فضاهای بسته قرار می‌گیرند.

در حالتی که ترکیبی از مسجد و مدرسه وجود دارد، حیاط‌های عقب نشسته در ارتفاع، کالبد بخش مربوط به مدرسه را شکل می‌دهند.

در موردی مثل مسجد آقانور، حیاط در طبقه دوم، شبستان روباز در اطراف حیاط را ساخته است.

۵- انسجام فضایی - مکانی

یکی از مفاهیمی که ارزش‌های فضایی - مکانی مسجد را در ایران باز می‌نمایاند، انسجام فضایی - مکانی است.

یکی از ارزش‌های سازماندهی فضایی عناصر شهر که به خوبی مفهوم انسجام فضایی را دارد و سطح خرد و کلان را بیان می‌کند، مجموعه‌سازی است. مجموعه‌سازی را می‌توان چنین تعریف کرد: «ایجاد یک کل منسجم از عناصر از هم متمایز را از نظر کالبدی به هم پیوسته که زمینه رابطه متقابل کارکردی میان واحدهای عمومی شهر را هموار کرده است».

در ایران، مجموعه‌سازی‌ها با هدف ایجاد همزیستی میان عناصر فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی با اشغال فضای مرکزی در سطح محله و شهر، مسجد را نیز به عنوان جزئی اصلی در نظام فضایی - اجتماعی در برگرفته، اتصال و پیوستگی آن را با واحدهای مسلط در مجموعه حفظ می‌کرده است.

معماران این مجموعه‌ها با ایجاد بناهای متنوع، سعی در پوشاندن و تحت الشعاع قرار دادن تأثیرزیبایی شناختی بنای مسجد رانداشته و با بهره‌گیری صحیح از هنر پیوند، توده و فضای مسجد را در نقاطی خاص به سایر بناهای پیوند داده و به اندیشه افزایش کارآیی و تأثیر بصری این مکان مقدس احترام می‌گذاشتند.

۶- پویایی فضایی - مکانی

گرچه اصطلاح پویایی فضایی - مکانی به یک معنا برکم و کیف تحولات فضا در گسترش زمان تأکید دارد. پویایی فضایی ساده و شکلی مسجد، مرهون جایگزینی آن در سلسله مراتبی از فضاهای عمومی و نیمه عمومی، ایستا و پویا، فضاهای باز و سرپوشیده، خطی و گرد هم آور نده با مقیاس های کوچک و بزرگ و با عملکردهای متنوع اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. پیوستگی مسجد با این فضاهای که در فرد حس تداوم، تنوع و تحرک فضایی را القا می کرد، پیوند استفاده کنندگان با اهداف و نیازهای متفاوت رانیز به همراه داشت و مکملی برای پویایی فضایی و مکانی آن بود.

اتصال مساجد گذشته به گذرهای فرعی و اصلی اطراف، از طریق استقرار ورودی های قابل دید و نمایان در مسیر حرکت فرد، هدایت او را به نقاط داخلی آن بر عهده داشت. گاه تعداد این ورودی ها و اتصال آن به صحن مساجد، عرصه ای برای تداوم و تنوع حرکت های عبوری افراد پدید می آورد.

صحن مسجد به عنوان فضایی محصور، تعریف شده و قابل ادراک، با شکل منظم هندسی خود بر تباین میان فضایی کاملاً سازمان یافته با فضای نامنظم اطراف به منظور دستیابی به «تعادل فضایی» تأکید داشته است. این فضا به عنوان نیروی سازماندهنده در شبکه ارتیاطی پیاده عمل می کرد، ضمن هدایت حرکت عابرین، آنها را در فضایی مقدس و معنوی قرار می داد. به این ترتیب، طراح مسجد مهارت و توانایی خود را در پوشاندن بی نظمی های شکل زمین در قالب توده ساختمانی به کار گرفته و با ایجاد صحنه شکلی و منظم، این فضا را برای پذیرش بخشی از فعالیت ها و روابط اجتماعی مردم محله و شهر آماده می ساخت. این گونه سازماندهی فضایی - مکانی با ممانعت از متروک ماندن فضای مسجد، پویایی فضایی - اجتماعی آن را تضمین می کرد.

۷- آگاهی عابر از سمت و سوی مسجد

در مساجد گذشته، حرکت به سمت مسجد، حرکتی پیاده، تدریجی، پرمعنی و جاذب بود که تعریف مقصد می‌کرد.

مقیاس بزرگ و تمایز چشمگیر کالبد مسجد نسبت به بنایی پیامون به همراه عناصر حجمی تعریف شده و شاخص‌هایی همچون گنبد و مناره بر حضور برجسته مسجد به عنوان یک نشانه شهری قابل احترام تأکید داشت، شناسایی مسجد را از فواصل دور میسر می‌ساخت و به جهت یابی فرد کمک می‌کرد، علاوه بر آن، فرد را از حرکت به سوی مکانی مهم، معنوی و قابل تعظیم آگاه می‌ساخت.

به دنبال تعیین جهت حرکت، عابر با گذر از فضاهای متنوع تا رسیدن به صحن و پای اصلی مسجد به همراه تفاوت فضاهای و مناظر، صداها، بوها و فعالیت‌های متفاوتی رانیز در مسیر حرکت خود تجربه می‌کرد و به نحوی تدبیر شده به سوی مسجد هدایت می‌شد. همان‌گونه که در قبل اشاره شد، توجه ویژه به مکان‌یابی کاربری متناظر و متناسب با فعالیت مسجد در نزدیکی و جوار آن، عابر را از نزدیک شدن تدریجی به مکان مسجد آگاه می‌کرد و به نقش نشانه‌های آن قوت می‌بخشید. با ملاحظه داشتن این تدبیر در سازماندهی ویژگی‌های فضایی مسجد

و فعالیت‌های اطراف آن بود که ناظر از جست‌وجو برای تابلوهای معرف هویت مکان بُر فراز بنای مسجد، بی‌نیاز می‌گردید.

آنچه به عنوان یکی از خصوصیات ارزنده نهفته در فضای مکانی مساجد گذشته ما آموختنی است، حضور اندیشه‌ای است که حرکت به سمت مسجد را به جای حرکت مکانیکی صرف، حرکتی آگاهانه و هدفمند می‌داند که پوینده را نه تنها به سوی مقصد، بلکه به جانب مقصودی معنوی هدایت می‌کند و براین اساس، فضای مکانی، وظیفه هدایت حرکتی (جایه جایی) و هدایت ذهنی و روحی فرد را به طور هم‌زمان عهددار شود و در او حس ناشی از جدایی تدریجی از محیط «بیرون» و پیوستن به فضای «درون» و حضور در فضایی معنوی را برمی‌انگیزد.

۸- آگاهی ناظر از رسیدن به مسجد

همراهی فضای مکانی مسجد با عابر، سرانجام با ارائه جلوه‌هایی از شکوه کالبدی بنای مسجد، حسی از حضور در جایگاهی والا و مقدس را به وی القا می‌کرد. سازندگان مسجد این بار نیز با تمایز بخشیدن به عناصر کالبدی بنای اصلی آن در مقایسه با متن محیط پیرامون، رسیدن عابر به مقصد - مسجد - را به او اعلام می‌داشتند. مواجه شدن با ورودی‌های تعریف شده و نمایان، صحنه محصور و با طاق‌نماهای منقوش و آبنمایی در میان گنبد و مناره و سردر عظیم، رسیدن به مقصد و به مقصودی متعالی را خبر می‌داد.

در معماری این مساجد، توجه به چشم‌گیری و ارزندگی بصری ممتاز بنای مسجد (به واسطه بهره‌گیری از مصالح، رنگ‌ها، خطوط، نقش‌ها، نمادها و نشانه‌های خاص و مراعات قالب‌های هنری چون ترکیب، ریتم، وحدت، توازن و تقارن) و یا به حداقل رساندن تداخل‌ها و اغتشاشات بصری (عدم استفاده از مجسمه‌ها، درخت‌های مرتفع، پر شاخ و برگ در مقابل سطوح بنا) بر وضوح و پرمایگی تجربه حسی محیط افزوده و امکان دریافت ذهنی از فضایی واحد را مهیا می‌کرده است. دریافت این «بیان حسی» از سوی ناظر و پردازش ذهنی آن، از آنجاکه با اطلاع از

زمینه‌های ذهنی مخاطب - ایرانی و مسلمان - به کارگرفته شده است، قرائت ناظر از فضای مسجد را به راحتی میسر کرده و به او این امکان را می‌دهد که با شکل دهی به یک سازمان مفهومی تعریف شده و آشنا در ذهن، به هویت مکانی - معنوی و اسلامی - خود پی‌برده و از رسیدن به مقصد و حضور در آستان مسجد آگاهی یابد.

۹ - چگونگی احساس تعلق خاطر و دلبستگی به فضای مکانی مسجد

احساس تعلق و دلبستگی نسبت به مکان، سطح بالاتری از حس مکان را تشکیل می‌دهد که در موقیت هر فضای مکانی - به منظور جذب، بهره‌مندی و تداوم حضور در مکان - نقشی تعیین‌کننده دارد. احساس تعلق و دلبستگی به مکان بر پایه حسی فراتر از آگاهی از استقرار در یک مکان، به پیوند فرد با مکان منجر می‌شود به نحوی که او خود را جزئی از مکان می‌داند و براساس تجربه‌هایش از نشانه‌ها، معانی و عملکردهای مکان، معنی و شخصیتی برای مکان در ذهن خود متصور می‌سازد که در نزد او منحصر به فرد و متفاوت از دیگر مکان‌ها، مهم و قابل احترام است.

در سازماندهی فضای مکانی مساجد گذشته، القای چنین حسی به استفاده کنندگان مورد توجه بوده است. در پی جویی این ویژگی، توجه به تأثیرات مطلوب ناشی از پویایی و همگرایی میان اجزای فضایی و عملکردی، نکته‌ای آموختنی است. بافت متنوع و منسجم فضای مکانی مسجد، ترکیب ادراکی و عملکردی توانمندی را در پیرامون مسجد شکل می‌داد که به لحاظ همخوانی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی با نیازها و الگوهای رفتاری متنوع و متعارف جامعه - چه در بعد فردی و اجتماعی - به القای حسی از آشنایی و تعلق به مکان می‌انجامید.

در حقیقت سازندگان مساجد در آن روزگار، با افروden بر دامنه انگیزه‌های مختلف حاضر در محیط و با بالا بردن دامنه انتخاب فرد، بر مقبولیت و دلپذیری حضور در فضای مکانی مسجد می‌افزودند. در بررسی دقیق این امر، در چارچوب محدود موضوع مقاله، موارد زیر قابل ذکرند:

مکان‌یابی مسجد در مسیر راه‌های اصلی و فرعی ارتباطی، امکان انتخاب بیشتری در اختیار استفاده کنندگان گذاشته و به واسطه توجه به این ویژگی، مفهومی مثبت از سهولت دسترسی و سهل‌الوصول بودن مسجد را در اذهان جای می‌داد.

انتقال تدریجی فرد از «بیرون» به «درون» از طریق ساماندهی مدرانه فضاهای متنوع، ارتباط او را از دنیای مادی و پرهیاهوی بیرون می‌گستد و زمینه حضور او را در فضای «درون» و «آرام» مسجد، آمده می‌ساخت؛ فضایی که پاسخ‌گوی نیاز فرد به تنها‌بی و خلوت، تفکر و تمرکز و عبادت، در کنار «با هم بودن» و انجام مناسک مذهبی جمعی بود و به دلیل مطلوبیت یعنی احساسی ارزشمند، تعلق خاطر و دلستگی به مسجد را تقویت می‌کرد.

خلق مجموعه‌ای فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی پیرامون مسجد و در انطباق با نیازهای متناظر انسانی، شبکه‌ای درهم تنیده از روابط اجتماعی و اقتصادی را در جوار مسجد شکل می‌داد. با توجه به این ویژگی ضمن آن که مسجد را در منظومه‌ای از عملکردهای متنوع و آشنا جای می‌داد و آن را بخشی از ملزومات حیات جاری شهر قلمداد می‌کرد، قادر بود اشاره مختلف را به دلایل متفاوت و در زمان‌های مختلف به فضای مکانی مسجد جذب کند و با ایجاد حرکت و پویایی اجتماعی در اطراف آن بر حس هویت و سرزنشگی آن بیفزاید. وجود چنین تحرکی، زمینه نظارت اجتماعی غیر رسمی را افزایش می‌داد و با ایجاد بافت اجتماعی در فضای مکانی مسجد، محیطی امن مهیا می‌ساخت.

در واقع آنچه که از این یادگار در شرایط امروز می‌توان آموخت، حذف فاصله میان فضای مقدس مسجد و مکان زندگی جاری مردم است. تأکید بر هم‌جواری و پیوند زندگی مادی و معنوی موجب می‌شود فرد خود را آشنا و جزئی پیوسته به فضای مکانی مسجد احساس کند. این حس با نفی «از خود بیگانگی» فضایی - مکانی با حس آرامش بخش و خوشایندی همراه است که تعلق خاطر و دلستگی فرد به فضای مکانی را فراهم می‌آورد.

۱۰ - ضوابط مسجدسازی امروز

مساجد امروزی نیز باید اولاً همانند بناهای مستحکم امروز از نظر سازه‌ها، طراحی و ساخته شوند. ثانیاً جوابگوی نیازهای جامعه، با توجه به تکنولوژی و اصول زندگی اجتماعی امروز باشند.

به‌طور کلی مساجد مدرن باید طبق اصولی که شرح آن خواهد آمد، طراحی و ساخته شوند تا ضمن برآوردن نیاز اجتماعی، از ابهت و چشم‌گیری و معنویت خاص خود بهره‌مند باشند تا از این عظمت برای معنویت دین میان اسلام بهره‌گیری شود؛ لذا شرایط عمومی مساجد عبارتند از:

- مسجد در اماکن پر جمعیت و آباد ساخته شود.
- مسجد حتی‌الامکان در محیط‌های خوش آب و هوا و مرفوع بنا شود.
- فضاسازی سبز مناسب در خود مسجد و محوطه اطراف آن انجام گیرد.
- مساجد در فواصل معین و دور از هم ساخته شوند و از مسجدسازی در مجاورت مسجد، جداً پرهیز شود.
- مسجد در کنار خیابان و یا کوچه‌های عریض اصلی و معاابر پر رفت و آمد ساخته شود.
- مسجد در زمین گسترده و چشم‌گیری ساخته شود و در طرح و اجرای فضاهای جنبی دقت کافی به عمل آید.

به‌طور کلی در مسجدسازی مدرن سه اصل مهم مدّنظر است: اصل طراحی، اصل اساس‌سازی، اصل نمازی.

منابع و مأخذ

- ۱ - پوپ، آرتور (۱۳۸۲): معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، نشر اختیان، تهران.
- ۲ - پیرنیا، محمد کریم (۱۳۷۴): معماری اسلامی ایران، تدوین غلامحسین معماریان، انتشارات دانشگاه علوم و صنعت، تهران.
- ۳ - پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۰): سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان، نشر پژوهنده معمار، تهران.
- ۴ - زمرشیدی، حسین (۱۳۷۴): مسجد در معماری ایران، کیهان، تهران.
- ۵ - سقاپور، حمید، نصر، طاهره (۱۳۸۸): نقش مسجد معاصر در شهرسازی امروز شیراز، طرح پژوهشی، دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.
- ۶ - کیانی، یوسف (۱۳۷۹): معماری ایران دوره اسلامی، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، تهران.
- ۷ - مجموعه مقالات اولین همایش معماری مسجد، انتشارات دانشگاه هنر، تهران، (۱۳۷۸).
- ۸ - مجموعه مقالات دومین همایش معماری مسجد، انتشارات دانشگاه هنر، تهران، (۱۳۸۰).
- ۹ - معماریان، غلامحسین (۱۳۸۷): معماری ایرانی، انتشارات سروش دانش، تهران.
- ۱۰ - نصر، طاهره (۱۳۸۶): از هنر و هنر اسلامی، انتشارات نوید، شیراز.
- ۱۱ - هیلن براند، رابرт (۱۳۷۷): معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، انتشارات پردازش و برنامه‌ریزی شهری، تهران.

سرانه مساحت شبستان

□ سید عبدالرضا موسوی^(۱)

مقدمه

امروزه هرگاه جهت اقامه نماز جماعت به مسجدی مراجعه می‌کنیم اغلب با دو منظر متفاوت مواجه می‌شویم:

در برخی مساجد، تراکم جمعیت به حدی زیاد است که ادای نماز به سختی و با مشکل مواجه است و برخی دیگر تعداد نمازگزاران نسبت به مساحت مسجد به قدری کم است، که عدم حضور مردم و کم رونقی مساجد را به ذهن متبار می‌کند.

جدا از جنبه‌های بنیادی و تأثیرگذار مدیریت مسجد در جذب اهالی محل، جنبه‌ی دیگری نیز وجود دارد که به خصوصیات بنا و مبنای برآورده طراحی معماری مسجد مربوط می‌شود و آن این است که نسبت مناسبی از جمعیت نمازگزار و مساحت شبستان وجود ندارد و یا رعایت نشده است.

حال سوال اصلی این مقاله این است که:

چه نسبتی بین جمعیت نمازگزار و مساحت شبستان وجود دارد و یا به عبارت دیگر سرانه

۱. کارشناس ارشد طراحی صنعتی.

مساحت هر نمازگزار چقدر است و استاندارد مساحت سرانه نمازگزار در شبستان اصلی چند متر مربع و یا جهابعادی است؟

این استاندارد، علاوه بر راهنمایی طراحان مسجد به دست اندرکاران ساخت مساجد کمک می‌کند تا برآوردهای لازم و واقعی برای سنجش میزان نیاز یا توسعه را بدانند که متکی بر جمعیت نمازگزار هر مسجد می‌باشد.

پیشینه موضوع

در هنگام جستجوی اینترنتی برای این مطلب متوجه شدم که تقریباً در این زمینه استاندارد خاصی وجود ندارد و اغلب معماران براساس نظریات شخصی این میزان را تعیین می‌نمایند. و پرسش بیدار کننده که یکی از دانشجویان معماری، هنگامی که از دستیابی به استاندارد مسلم در این زمینه نالمید شده بود پرسیده بود: هنوز بعد از ۱۴۰۰ سال از پیدایش نخستین مساجد وقت آن نرسیده است که مسلمانان استاندارد معماری مناسبی در این زمینه داشته باشند؟

جالب است بدانیم که کتاب «تایم سیور استاندارد» و «آرشیتک گرافیک استاندارد» که از بزرگترین و کاربردی‌ترین کتاب‌های مرجع در معماری می‌باشند، و هر ساله توسط مؤسسه ناشر تجدید چاپ و روزآمد می‌شوند، در زمینه استاندارد مساجد تنها به یک شکل شماتیک ذیل اکتفا کرده‌اند که قادر هرگونه داده‌های بعادی می‌باشد.

و کتاب مرجع بعدی در زمینه استاندارد معماری کتاب «اطلاعات معماری نیوفرت» می‌باشد.

در سایر منابع خارجی قابل دسترسی تنها مجله «البناء» که یکی از معتبرترین مجلات معماری در حوزه کشورهای عربی و اسلامی می‌باشد، در شماره ویژه خود با موضوع مسجد و در مقاله‌ای با عنوان «تخمین مساحت سرانه یک نفر در مسجد» به قلم دکتر حازم ابراهیم می‌نویسد:

«مساحت یک مسجد جدید بستگی دارد به تعداد نمازگزاران و ظرفیتی که سایر مساجد موجود آن ناحیه در خود جای می‌دهند و به ترتیب ذیل مساحت کلی به ازای هر نفر به دست می‌آید.

مسجد به حسب مقدار مساحت به تعداد معینی از مردم خدمت‌رسانی می‌کنند و بر حسب تعداد مردان حیطه سنی نمازگزاران تخمین زده می‌شود».

وی ادامه می‌دهد:

«بعز کودکان و زنان که در خانه نماز می‌خوانند تنها ۴۰ درصد از مردان این گروه در مسجد نماز می‌خوانند».

او استاندارد سرانه هر نفر را چنین بیان می‌کند: به ازای هر نفر یک متر مربع مورد نیاز است. که مستطیلی به عرض ۸۰ سانتی متر (عرض اشغال شده توسط یک فرد نشسته) و طول ۱۲۰ سانتی متر (طول بدن در حالت سجده) می‌باشد.

در بررسی منابع داخلی در زمینه ساخت مساجد، اغلب به توصیه‌های کلی در این زمینه بر می‌خوریم و تنها در یک مورد به این موضوع اشاره شده است.

در سایت وزارت مسکن و شهرسازی با عنوان «خانه‌های آسمانی» که به همت مشاور محترم وزیر در امور مساجد تهیه شده است، در بخش پایه و اصول طراحی مسجد می‌خوانیم: «معمولًاً محدوده نمازگزار در بهترین وجه، مستطیل کشیده در جهت صفواف است و سرانه نمازگزاران در شرایط عادی حدود ۰/۶ متر مربع می‌باشد».

همان‌گونه که مشاهد می‌شود نه تنها در ایران، بلکه در جهان هیچ‌گونه استاندارد مصوبی در این زمینه وجود ندارد و اغلب به صورت توصیه، ابعاد متفاوتی را بیان نموده‌اند. لذا با توجه به این‌که سرانه نفر به عنوان مدول پایه طراحی معماری در طراحی مسجد می‌باشد از اهمیت خاصی برخوردار است. چون فضای اصلی مسجد یعنی شبستان با آن تعیین و به‌تبع از آن، سایر فضاهای مشخص می‌شوند.

مسجد به عنوان محل اجتماع مسلمانان در جامعه اسلامی از اهمیت خاصی برخوردار است که علاوه بر اصلی ترین کارکرد آن یعنی عبادت، کارکردهای فرهنگی و اجتماعی متنوعی را شامل می‌شود. همواره براساس متون دینی به گذراندن وقت و عبادت در آن توصیه شده است. اقامت طولانی در مسجد منوط به وجود شرایط مادی و معنوی مناسب می‌باشد که از جمله شرایط مادی داشتن فضای مناسب از جهت مساحت می‌باشد.

مساحت مناسب؛ یعنی آنکه میزان فضای کافی برای تمامی اشخاص تأمین شود به نحوی که بدون مزاحمت به اعمال خود پردازند و فضای قدری بزرگ نباشد که شکوه حضور مردم در آن کمرنگ باشد.

امروزه مساجد به عنوان محور محلات مورد توجه دست اندرکاران امور شهری می‌باشند و از جهت مکانیابی از استانداردهای شهرسازی و فاصله‌های دسترسی تبعیت می‌کنند.

جدا از آنکه مسجد در چه مکان و موقعیت محلی ساخته شود، طراحی بنای مسجد به عهده معماران می‌باشد. آنچه مسلم است مهم ترین کارکرد مسجد یعنی عبادت در شبستان اتفاق می‌افتد و می‌توان این بخش از مسجد را اصلی ترین بخش مسجد دانست که سایر کارکردهای جنبی از آن تاثیر می‌پذیرند. لذا معماران تلاش دارند که شبستان مسجد دارای حداکثر کارایی و تناسب باشد و جنبه اصلی آن، تناسب مساحت شبستان با جمعیت نمازگزار می‌باشد.

مساحت شبستان براساس تعداد نمازگزار (که بر مبنای برآوردهای فرهنگی - اجتماعی و تراکم جمعیتی هر منطقه متفاوت است) ضرب در سرانه اشغال فضا توسط هر شخص بدست می‌آید.

$\text{مساحت شبستان} = \text{سرانه استاندارد اشغال فضا} \times \text{تعداد نمازگزار}$

در این فرمول تعداد نمازگزار به عهده متخصصان جامعه‌شناس و جمعیت منطقه و تراکم جمعیتی آن تعیین می‌شود و استاندارد سرانه اشغال مساحت در مسجد به عنوان استاندارد از پیش تعیین شده بایستی وجود داشته باشد.

این مقدار ثابت، می‌بایستی از سوی استانداردسازان معماری ارائه گردد ولی تاکنون این مقدار تعیین نشده است. این استاندارد رابطه مستقیمی با آنتروپومتری مردم ایران خصوصاً آنتروپومتری دینامیک دارد.

در بررسی اعمال عبادی در مسجد می‌توان دریافت که فضای اشغال شده بصورت مستطیلی در جهت قبله می‌باشد.

بیشترین عرض اشغال شده در مسجد برای فرد حالت نشسته و به صورت چهار زانو می‌باشد که هنگام خواندن دعا یا گوش کردن به سخنرانی اتفاق می‌افتد.

و بیشترین طول اشغال شده هنگامی است که شخص در حالت سجده در نماز می‌باشد که فاصله دو صف نماز جماعت نیز می‌باشد.

اگرچه می‌توان این ابعاد را براساس بررسی‌های میدانی بدست آورد، لیکن رسیدن به عدددهای غیرقابل مناقشه منوط به صرف هزینه‌های بالا و کاری بزرگ در سطح کشور می‌باشد که از توانایی نگارنده خارج است.

این ابعاد را می‌توان براساس آنتروپومتری ایرانی بدست آورد. ابعاد و اندازه‌های آنتروپومتری ایرانی توسط کمیته تخصصی ظوابط طراحی «مدولار» برای ساختمان توسط مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن در مجموعه استانداردها و آین نامه‌های ساختمانی ایران پیشنهاد شده است.

همان‌گونه که مشاهد می‌شود طول اشغال شده توسط فرد سجده کننده ۱۱۰ سانتیمتر اعلام شده است.

همان‌گونه که مشاهده می‌شود عرض اشغال شده توسط شخص در حال چهار زانو ۷۵ سانتیمتر اعلام شده است.

اگرچه این ابعاد پیشنهادی می‌باشد و مصوب نشده‌اند، لیکن با توجه به این‌که مرجع آن از مرجعیت کافی برخودار است می‌توان مستطیل مدول (120×75) سانتی‌متر که در جهت قبله می‌باشد را برای طراحی شبستان مسجد به عنوان استاندارد سرانه اشغال فضا در نظر گرفت.

نتیجه

برای طراحان معماری؛ اولین گام، داشتن مدلی برای طراحی پلان ساختمان می‌بایشد که بسته به نوع ساختمان و شرایط و کاربرد هر ساختمان متفاوت می‌باشد.

در مورد مسجد، این مدل مستطیل است که حداکثر فضای مورد نیاز یک مرد را در فعالیت‌های عبادی تأمین نماید.

در حال حاضر هیچ استاندارد مصوبی در جهان اسلام در این زمینه وجود ندارد و با توجه به این‌که این مقدار در محاسبات مساحت شبستان اصلی به‌طور مستقیم مؤثر است، عدم وجود استاندارد می‌تواند برآوردهای اشتباهی را منجر شود.

براساس آنتropometri ایرانی ابعاد 110×75 سانتیمتر به عنوان سرانه اشغال فضا در مسجد پیشنهاد می‌گردد و باقیستی از سوی معماری و سایر فعالان مثل تولیدگان فرش مسجد رعایت گردد.

مراجع

- ۱ - ضوابط طراحی مدلولار برای ساختمان، انتشارات مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن شماره ۴۷۰، ۱۳۸۶.
- ۲ - مجله البناء ویژه‌نامه مسجد ۲۰۰۳.
- ۳ - معماری مسجد، گشتله، حال، آینده: ۱۳۸۷ ج ۲، انتشارات دانشگاه هنر.
- ۴ - نتایج تحقیق مبانی طراحی مسجد، مرکز تحقیقات مسکن با همکاری دانشگاه شهید بهشتی ۱۳۸۳.
- ۵ - نیوفرت اطلاعات معماری انتشارات شهر آشوب، ۱۳۸۳.

<http://archnet.org> _ ۶

www.mosques.ir _ ۷

مساجد ساخته شده در دوره زندیه

□ مهندس طاهره (سها) نصر^(۱)

چکیده

پس از نادر شاه و حکومتش افشاریه، سلسله‌ای در ایران روی کار آمد که مؤسس آن مردی از طایفه زند، یعنی کریم خان زند بود و چون از طایفه «زند» بود، آن سلسله را زندیه نام نهادند. با حکومت خان زند (۱۷۹۴ - ۱۸۰۹ هـ / ۱۱۶۳ - ۱۲۰۹ م) بار دیگر سوزمین ایران از وحدت و امنیت سیاسی و اجتماعی ویژه‌ای برخوردار گردید. کریم خان اگرچه سال‌های اول عمر سیاسی خود را صرف وحدت سیاسی ایران کرد و به سرعت اراضی شمال، شمال غربی و غرب ایران را زیر سلطه خود درآورد، ولی آنان را در قلمرو سنتی خود باقی گذارد. وحدت و امنیتی که کریم خان به ایران بخشید، امکان پیشرفت در امر اقتصادی و اجتماعی را برای مردم به همراه داشت.

او شیراز را پایتخت زندیان قرار داد و در آبادانی آن بسیار کوشید. به دستور وی بنای‌های مذهبی، بنای‌های عام المفتوحه، بنای‌های آرامگاهی و باغ‌های بسیاری ساخته شد. همچنین کریم خان ضمن پیروی از مذهب تشیع، سیاست مذهبی معتدلی را دنبال کرد و به پیروان ادیان و مذاهب دیگر نیز توجه نمود.

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی شیراز.

مقاله حاضر که قسمت‌هایی از کتاب (جستاری در شهرسازی و معماری زندیه) به‌قلم این جانب می‌باشد، به بررسی معماری بناهای مذهبی سلسله زندیه می‌پردازد و در بخش نخست، معماری بناهای مذهبی شیراز از جمله مساجد این دوره و سپس، معماری مساجد ساخته شده در دیگر شهرهای ایران را مورد بررسی قرار می‌دهد.

دوره زندیه و بناهای مذهبی

«ولیام فرانکلین» که ۹ سال پس از فوت کریم خان زند به شیراز سفر کرده است از فقدان کریم خان زند که موجب توقف عمران و آبادی‌های او در شیراز و در کشور شده است، افسوس می‌خورد. همچنین او در همه یادداشت‌های سفر خود به ذکر اقدامات مفید کریم خان می‌پردازد و فصلی از کتاب خود را به ذکر اوصاف کریم خان و بیان تاریخ دوران او اختصاص داده است. او درباره صفات و خصائص کریم خان این چنین می‌نویسد:

«کریم خان نسبت به اعتقادات مذهبی خویش، هرچه که بود، تعصی نشان نمی‌داد و در زمان او با پیروان کلیه مذاهب یکسان رفتار می‌شد. انسانی مؤمن به اصول مذهبی و پرهیزکار بود. او همان‌طور که قبل‌گفته شد، در جوار کاخ خود مسجد با شکوهی بنا ساخت و برای خدام آن ماهیانه‌ای کافی تعیین کرد. همچنین در دوران سلطنت خویش، وجود فراوانی را صرف امور خیریه کرد، که در نتیجه به عنوان یک پادشاه مذهبی شهرت یافت.»

معماری این دوران، که به نام شیوه شیراز صاحب نام است، ساخت بناهای مذهبی را نیز به همراه داشته است.

در این دوره از تعصبات حکومتگران صفوی کاسته و تسامه بیشتری در برابر آداب و تشریفات مذهبی معمول گردید، بنابراین از میزان ساخت حسینیه‌ها و سقاخانه‌های دولتی کاسته شد.

طرح‌های مساجد فقط شبستانی بدون گنبدخانه که از خصوصیات غالب در معماری گذشته شیراز بود معمول گردید. در ساخت شبستان‌ها از ستون‌های باریک حجاری شده، حتی در غیر از مساجد و بناهای مذهبی استفاده‌های مکرر به عمل آمد. مساجد در این دوره غالباً فاقد مناره یا حتی الامکان مناره‌های بلند می‌باشند و کاشی‌کاری در مساجد و ابنيه مذهبی در حداقل خود عمدتاً در لچکی‌ها و کتیبه با زمینه سفید شیری و آبی کمرنگ به کار رفته است.

بناهای مذهبی ساخته شده در شیراز (پایتحث زندیان)

۱- مسجد وکیل

در منابع مختلف، از جمله «مرآت‌البلدان» و «آثار‌العجم»، مسجد وکیل جزو ابنيه دوره کریم خانی معرفی شده و در «فارسنامه ناصری»، شرح کاملی از چگونگی ساخت آن در این دوره آمده است. با این همه، وجود محرابی صفوی در شبستان مسجد موجب اظهارنظرهای متفاوت شده است. در تاریخ بافت قدیمی شیراز آمده که در همین حوالی، مسجدی قدیمی وجود داشته است که تذکرنه نویسان آن را «مسجد جنازه» نامیده‌اند. احتمالاً در دوره صفویان، به جای آن، مسجد بزرگتری بنا شده و سپس کریم خان زند، هم زمان با احداث بازار و میدان، این مسجد را احیا کرده و از آن پس، مسجد وکیل خوانده شده است. مؤلف این کتاب افزوده است که در تصویر شیراز، در ضمیمه «سفرنامه شاردن»، مسجدی تقریباً در موقعیت جغرافیایی مسجد وکیل با سردر و گلدهای بلند به چشم می‌خورد که ممکن است مؤید این احتمال باشد. در کتاب راهنمای آثار تاریخی شیراز، آمده است که گویا کتیبه محراب را از مسجد یا مکانی دیگر، بدون توجه به تاریخ آن، به این مسجد آورده‌اند؛ یا این که پیش از احداث مسجد وکیل در این مکان مسجد کوچکی از دوره صفویان وجود داشته که این اثر کوچک از آن باقی مانده است. در کتاب «اقليم پارس» آمده است که همزمان با تعمیر ایوان بزرگ مقابل شبستان، در تاریخ ۱۲۴۴، این محراب نیز مرمت شده و تاریخ آن به اشتباه، ۱۰۴۴ ذکر شده است.

این بنا در نزدیکی باغ و عمارت موزه پارسه و غرب بازار وکیل واقع گردیده و یکی از زیباترین و مستحکم‌ترین مساجدی است که بعد از دوره صفوی در ایران ساخته شده و از نظر ویژگی‌های معماری و خاصه هنر حجاری که در ساختمان مسجد به کار رفته، در خور توجه و مطالعه است.

ساخت این مسجد به همراه دیگر بناهای مجموعه وکیل - بازار، حمام، آب انبار - به فرمان کریم خان زند آغاز شد و در سال ۱۱۸۷ هق به اتمام رسید و در دوره‌های بعد به علت صدماتی که در اثر زلزله و گذشت زمان حادث شده بود، تعمیر و مرمت و تجدید تزیینات گردید؛ به طوری که عملده تزیینات کاشی‌کاری آن در حال حاضر مربوط به دوره فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه است. در دوره اخیر نیز تعمیراتی ضروری در بنای مسجد صورت گرفته است. بنای مسجد در مساحتی حدود ۱۱ هزار متر مربع ساخته شده و مشتمل بر بخش‌های ذیل است: سردر مجلل، صحن، ایوان‌های شمالی و جنوبی، شبستان جنوبی و شرقی، رواق‌های شرقی و غربی و حیاط کوچک کناری.

وروودی اصلی مسجد در سمت شمال و از طریق سردر مجلل و بزرگی به ارتفاع ۲۰ متر و عرض ۱۴ متر است که با تزیینات کاشی‌کاری و مقرنس‌بندی زیر طاق و طاق‌نماهای اطراف و ازاره سنگی نمازی و تزیین شده است. در ورودی، دو لنگه است و از قطعات چوب بسیار ضخیم - هر لنگه به عرض و طول 3×8 متر - ساخته شده است.

بعد از ورودی، دالانی قرار گرفته که از طریق آن به وسیله دو راهرو به صحن می‌توان رسید. دیوارهای دالان با کاشی هفت رنگ، و سقف آن با کاشی معرق با نقوش گل و بوته و خطوط اسلیمی پوشش یافته است. صحن مسجد، مربع و به طول و عرض ۶۰ متر، در میان دارای حوضی زیبا به طول و عرض 40×5 متر است. این حوض با استفاده از قطعات بزرگ سنگ ساخته شده است. صحن مسجد با قطعات سنگی فرش شده است. در اضلاع جنوبی و شمالی صحن، در وسط، ایوانی بزرگ و در اطراف آنها هشت طاق - در هر طرف ایوان، چهار طاق - ساخته شده است. در اضلاع شرقی و غربی صحن، در هر سمت، ۱۱ دهانه طاق و در پشت آنها، رواقی به عرض ۵ متر ساخته شده است. سطوح ایوان‌ها و طاق‌ها با کاشی‌های معرق و خشتی

مزین شده و از ارهای آنها به ارتفاع $1/5$ متر با سنگ پوشش یافته است و روی آنها حجاری های زیبایی دارد.

ایوان شمالی صحن که به طاق مروارید شهرت دارد، 12 متر عرض، 4 متر عمق و 20 متر ارتفاع دارد و بر بالای آن، دو گلبدسته ساخته شده است. از ارهای ایوان با سنگ های حجاری شده و منقوش، پوشش یافته و بالاتر از آن، با کاشی های هفت رنگی با نقوش گل و بوته، اسلامی و ترنج تزیین شده است. در اصلاح ایوان، درگاه هایی به سمت رواق و دالان ورودی وجود دارد. این ایوان دارای دو کتیبه به خط ثلث سفید بر زمینه لا جور دی روی کاشی خشتی است. کتیبه اول در زیر طاق رومی ایوان، متن ضمن آیات قرآنی و عبارت ذیل است که به خط نستعلیق در پایان کتیبه نوشته شده است: «الحمد لله الذي شرفني بكتابه من كتبه هذا البيت الجامع و أنا المذنب عبد العلي يزدي اشرف محمودي». کتیبه دوم بر بالای اصلاح ایوان دورادور گردیده و متن ضمن نام فتحعلی شاه، نام خطاط - میرزا حسین بن محمد شریف حکاک - و تاریخ 1243 هجری است.

ایوان جنوبی، قرینه ایوان شمالی است و در از اره با سنگ های حجاری شده با نقوش زیبا و در دیوارهای با کاشی هفت رنگ تزیین شده است. روی جرزهای ایوان، مجالس چندی با کاشی های هفت رنگ کار شده و طرفین آنها را با کاشی کاری معرق زینت داده اند. در این ایوان نیز دو کتیبه مربوط به دوره فتحعلی شاه به تاریخ های 1243 و 1244 هجری نصب شده است.

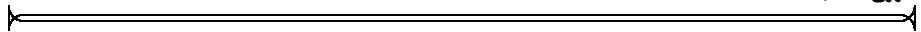
در پشت سر این ایوان، شبستان بزرگ و بسیار زیبایی به ابعاد 36×75 متر (در بعضی منابع، 50×100 متر ذکر شده) واقع شده که پوشش چشمehr طاق آن بر روی 48 ستون یک پارچه سنگی قرار گرفته است. ستون ها به صورت 4 ردیف 12 تایی قرار گرفته اند. ارتفاع ستون ها، 5 متر و قطر آنها 80 سانتیمتر است که به طرز بسیار جالبی با پایه و سر ستون تزیینی و ساقه مارپیچ به صورت یک پارچه تراشیده و حجاری شده اند. کف شبستان با تخته سنگ های مسطح، فرش شده و از ارهای آن به ارتفاع $1/5$ متر با سنگ پوشش یافته است. سطوح پوشش طاق و گنبد بنا آجری است؛ به غیر از دهانه مرکزی که از ورودی آغاز و به محراب ختم می شود و سقف آن با کاشی های معرق به زیبایی مزین شده است. محراب بنا در انتهای این دهانه واقع گردیده و دارای از اره سنگی و سطوح کاشی کاری و مقرنس کاری است. دور تادور محراب،

کنیه‌ای قرآنی به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی لاجوردی، مورخ ۱۰۴۴ هق است. در خصوص این تاریخ که با تاریخ ساخت مسجد مطابقت ندارد، نظریات مختلفی اظهار شده است: از آنجاکه کاشی‌کاری محراب تعمیر شده، احتمالاً عدد ۲ آن که جایگزین عدد صدگان می‌شود، افتاده است؛ دیگر این‌که محراب مربوط به بنای مسجدی از دوره صفویه است که قبل از این مکان وجود داشته یا این‌که مربوط به بنای دیگری بوده که به این مکان منتقل شده است. در اضلاع شرقی و غربی بنا، رواقی به عرض ۵ متر قرار گرفته که هر کدام، ۱۱ دهنه طاق رو به سوی صحن دارند. جرزهای این طاق‌ها با کاشی معرق، ولچکی‌های آنها با کاشی خشتی پوشش یافته است. در پشت رواق شرقی، شبستان کوچک یا شبستان شرقی مسجد به ابعاد 25×20 متر واقع شده که پوشش چشمی طاق آن بر روی ۱۲ ستون سنگی ساده و یک پارچه، هر کدام به ارتفاع ۵ متر، قرار گرفته است. ازاره شبستان به ارتفاع $1/5$ متر با سنگ‌های صدف و ساده پوشیده شده و بقیه سطوح، آجری و فاقد تزیینات است. در شمال شرقی مسجد، حیاط کوچکی به ابعاد 35×20 متر و در وسط آن، حوضی به طول و عرض 12×7 متر واقع است که از طریق دالان به آن می‌رسد و خود، در جداگانه‌ای نیز دارد.

این بنا به شماره ۱۸۲ به ثبت تاریخی رسیده است.

فروغ مسجد «۷

۷۰۰

۲ - مسجد جامع میرزا کریم صراف

از مساجد دوره زندیه در شیراز است که در محله اسحاق بیگ، خیابان لطفعلی خان زند،

در پشت مسجد نصیرالملک واقع شده است. این بنای که در گذشته به مسجد آصف نیز مشهور بود، در دوره قاجاریه مورد مرمت قرار گرفته است.

این مسجد دارای دو در، در ضلع غربی و جنوب غربی می باشد. همچنین دارای دو شبستان است که یکی در ضلع شرقی و دیگری در ضلع شمالی واقع شده است.

شبستان ضلع شرقی کوچک‌تر بوده و دارای چهار ستون سنگی یک پارچه و سقف گبدی آجرکاری شده است. همچنین دارای چهار طاق ایوانی بالچکی‌های آجری و دو اتاق تو در تو می باشد.

شبستان ضلع شمالی بزرگ‌تر بوده و در برگیرنده ۹ ستون سنگی یک پارچه با طاق‌های گبدی آجرکاری شده است که در جلوی آن ایوانی با سه دهانه هلالی و لچکی آجری واقع است.

ضلع جنوبی بنا در برگیرنده سه ردیف اتاق با سقف هلالی و یک هشتی است که در ورودی مسجد به آن باز می شود و ضلع غربی بنا نیز در برگیرنده چهار ردیف اتاق و راهروی کوچکی است. این بنا به شماره ۳/۱۰۸۰ به ثبت تاریخی رسیده است.

۳ - مسجد قدس

از مساجد دوران زندیه در شیراز است که در اول خیابان بین‌الحرمین جنب حرم

احمد بن موسی رض؛ (شاهچراغ) واقع شده است. پلان این مسجد به صورت مربع ساخته شده و مصالح به کار رفته در ساختمان شامل سنگ، آجر و ملات گچ و گل می باشد. سردر ورودی این بنای که پیش از این بازسازی شده، به صورت آجرچینی و به شکل تقریباً ساده ساخته شده است. در سمت راست در ورودی آیه «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ»^(۱) و در سمت چپ ورودی آیه «أَنَا فَتَحْنَا لَكَ فَتَحًا مُّبِينًا»^(۲) با خط ثلث نوشته است. پس از ورودی یک هشتی وجود دارد که توسط یک دالان باریک به حیاط مسجد راه می یابد. در ضلع شمالی و جنوبی مسجد به ترتیب ۷ طاق نما وجود دارد. داخل حیاط یک سکو به ارتفاع ۵۰ سانتیمتر و به شکل L در امتداد و چسبیده به ضلع شمالی و شرقی دیده می شود. همچنین در مرکز حیاط یک حوض قدیمی وجود دارد. محراب مسجد در جبهه جنوبی قرار گرفته است. بر فراز ورودی مصلای اصلی یک کتیبه مربوط به دوره قاجاریه وجود دارد. داخل مصلاً به ترتیب ستون سنگی مارپیچ وجود دارد که از شرق به غرب امتداد داشته و در مرکز ساخته شده اند. در چهار طرف هر ستون به سمت بالا یک طاق ضربی ساخته شده که در نهایت تشکیل یک چهارطاقی را می دهد. در محراب بنا آیه «قَدْ تَرَى تَقْلِبَ وَجْهَكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُولِيَّنَكَ قَبْلَهُ تَرْضَاهَا فَوَلِ وَجْهَكَ»^(۳) نوشته شده است.

در دو طرف محراب به ترتیب ۶ طاق نمای بسته وجود دارد که بر فراز هر کدام یک پنجه جهت نورگیر و تهويه قرار گرفته است. در مصلای شمالی و غربی نیز فضاهایی برای نمازگزاران ساخته شده است.

درها و پنجره های ضلع جنوبی مسجد از چوب ساخته شده اند. سطح بیرونی مصلا به وسیله گچ پوشیده شده و در برخی از جاهای مسجد این لایه گچ در حال ریزش است. عنصر معماری آبچک نیز در ساختمان این بنا دیده می شود. در این مسجد از چوب به عنوان کلاف کشی جهت استحکام بنا در مسیر ارتباط ستون ها با یکدیگر استفاده شده است.

۱. فتح: ۱۰.

۲. بقره: ۱۴۴.

تزیینات این مسجد در برگیرنده مواردی است همچون؛ در سردر ورودی بنا از ۴ کاشی گلدار در سمت راست و ۴ کاشی گلدار در سمت چپ به شکل قرینه استفاده شده است. از کاشی معرق هم در سر در ورودی و هم در سقف بنای هشتی به صورت محدود و به اشکال هندسی استفاده شده است. در دو ضلع شمالی و شرقی بنا، بر روی طاق نماها از کاشی با طرح گل و بوته استفاده شده است.

در ضلع جنوبی بنا در روی طاق نماها از کاشی معرق به شکل لوزی و به رنگ های زرد و فیروزه ای و سیاه استفاده شده است. ضلع غربی بنا هیچ گونه تزییناتی ندارد. در محراب مسجد نیز از تزیینات کاشی استفاده شده و تاریخ سال ۱۳۵۰ بر روی آن نوشته شده که احتمالاً مربوط به تعمیرات بعدی بنا می باشد. همچنین در محراب مسجد کاشی هایی دیده می شود که نام پنج تن بر روی آنها نگاشته شده است.

در این بنا مختصر تعمیراتی در دوره قاجار و پهلوی انجام شده است. بیشترین تعمیرات شامل تعویض کف حیاط به موزاییک، سفید کاری مصالی شمالی، آجر چینی در سر در و کاشی کاری در محراب بنا می باشد. این بنا در تاریخ ۱۳۸۰/۱۱/۲۳ با شماره ۴۷۲۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

۴ - امامزاده ابراهیم علیهم السلام

این آرامگاه در محله لب آب و نزدیک گورستان «دارالسلام» واقع شده و بنایی شامل حرم، دو صحن و رواق است. در حیاط جنوبی، در سمت شرق و غرب، طاق نماهایی است که با نصب در، آنها را به شکل اتفاق یا آرامگاهی خصوصی درآورده اند. زیر رخ بامها و لچکی های طاق نما و در پیشانی حرم، کاشی کاری معرق وجود دارد. در یکی از تالارها، دو ستون سنگی قرار دارد.

امامزاده ابراهیم علیهم السلام را فرزند امام موسی کاظم علیهم السلام ذکر کرده و بانی امامزاده را مرحوم فرصت الدوله شیرازی، زکی خان - از سرداران فارس در دوره زندیه - نوشته اند.

۵- امامزاده عبدالله ﷺ

از آثار تاریخی شیراز است که در سه راه احمدی و در داخل بازار احمدی واقع شده است. بنای فعلی این امامزاده در دوره زنده احداث شده و در دوره قاجار و پهلوی مورد مرمت واقع شده است.

پلان این بنا مستطیل شکل ساخته شده است. ورودی امامزاده در ضلع جنوبی بنا و در کوچه نسبتاً باریکی قرار دارد. پس از عبور از در ورودی، یک دالان مستطیل شکل با پوشش عرقچین وجود دارد که هر یک از جوانب آن را طاق نمایی فراگرفته است. طاق نمای ضلع غربی، در ورودی یک اتاق دیگر نیز می باشد. این دالان کوچک به وسیله یک پله به حیاط متصل می شود که در سال های اخیر گسترش پیدا کرده است.

در ضلع شمالی حیاط امامزاده یک بنای آجری قدیمی وجود دارد که پیش از این به عنوان مدرسه علوم دینی از آن استفاده می شده و در سال های اخیر به صحن امامزاده اضافه گردیده است. در سمت شرق حیاط سرویس های بهداشتی و محل وضو خانه قرار گرفته است. بنای اصلی امامزاده در ضلع غربی بنا ساخته شده که آن هم در سال های اخیر گستردگی شده است. جبهه ورودی شامل ۵ طاق نمای هماندازه می باشد که تنها ورودی روبروی ضریح بر روی زائرین باز می باشد و سایر ورودی ها در حال حاضر بسته هستند.

پس از عبور از در، یک سالن که امتداد آن شمالی - جنوبی می باشد، قرار گرفته که سمت راست آن دارای دو ورودی و سمت چپ آن دارای یک ورودی است. بنای اصلی به شکل چلپایی ساخته شده و ضریح در زیر گنبد و در مرکز آن قرار دارد. زیر گنبد و در چهار گوش آن اسمای پنج تن و اندکی بالاتر از آن سوره «قدر» با خط خوش ثلث نوشته شده است. شاهنشین شمالی که بزرگترین شاهنشین بنا می باشد، با یک پله به یک اتاق دیگر ملحق می شود که محل ادای فرایض دینی می باشد. در انتهای شاهنشین جنوبی یک پنجه آهنی مشبك مانند وجود دارد که از داخل کوچه می توان به ضریح مقدس ادای احترام نمود. شاهنشین غربی کوچک ترین شاهنشین بنا است و شاهنشین شرقی به در ورودی متصل می شود. در جاهای مختلف این بنا از رف ها و طاقچه هایی با طاق ضربی استفاده شده است. در چهار گوش گنبد، چهار گوشواره ایجاد شده است. عمدۀ مصالح به کار رفته در ساخت این بنا سنگ، آجر و ملات گچ و گل می باشد.

تزیینات این بنا شامل کاشی‌کاری، نقوش اسلامی بر روی کاشی هفت رنگ، کاشی‌کاری معقلی، نقوش خط و تزیینات کاشی‌کاری با نقش ترنج می‌باشد. همچنین «آیه الکرسی» با خط ثلث بر فراز جبهه ورودی نوشته شده است. به طور کلی تزیینات کاشی‌کاری با نقوش گوناگون در جلوی جبهه ورودی بنا ایجاد شده است.

این بنا زیرنظر اداره اوقاف و امور خیریه است و در دوره قاجار و پهلوی مرمت شده است و بنای آن در تاریخ ۱۳۸۰/۱۲/۲۵ با شماره ۵۰۵۲ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

مسجد و بناهای مذهبی ساخته شده در دوره زندیه در دیگر شهرهای ایران

۱- امامزاده بابا منیر^{علیه السلام} (نورآباد ممسنی)

این امامزاده که در ۳۵ کیلومتری جنوب غربی نورآباد قرار دارد، دارای گنبد پلکانی و مطبق به ارتفاع تقریبی ۱۵ متر است. اطراف حیاط وسیع امامزاده، دیواری از سنگ و گچ کشیده شده و در میان محوطه چندین قبر وجود دارد که تاریخ دوران قاجاریه را نشان می‌دهد. ساختمان بقعه مربوط به دوره صفویه و زندیه می‌باشد.

این امامزاده در تاریخ ۱۳۸۰/۷/۲۴ با شماره ۴۵۴۳ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است.

۲ - امامزاده محمد و ابراهیم علیهم السلام (ارومیه)

این بنا در ۱۰ کیلومتری شرق ارومیه در آبادی امامزاده واقع شده و به اعتباری مهم‌ترین زیارتگاه آذربایجان غربی به شمار می‌رود. بنای کنونی امامزاده مربوط به دوره زندیه یا اوایل قاجار است که به جای بنای کهن‌تری ساخته شده است. طرح داخل بنا چهارگوش است که در بالا به وسیله ترنبه‌ها و رسمی‌بندی، به هشت ضلعی تبدیل گشته و پایه‌گنبد بر روی آنها نهاده شده است. در هر ضلع آن، یک ورودی با قوس جناغی قرار دارد. از اره بنا در گذشته دارای پوششی از کاشی هفت رنگ بوده است. در داخل بقیه، اثر دو قبر دیده می‌شود که ضریحی آب طلا کاری شده بر روی آن قرار داده‌اند. نمای آجرکاری بیرون بنا با طاق‌نماها زینت داده شده و در بدنۀ شرقی، دو نیم ستون تزینی مناره مانند مشاهده می‌شود. مصالح به کار رفته در بنا، سنگ و آجر است.

این بنا به شماره ۱۷۹۶ به ثبت رسیده است.

۳ - مسجد بازار ساوه

این بنا در بازار ساوه واقع گردیده و از آثار اواخر دوره صفوی و اوایل دوره زندیه محسوب می‌شود. بنای مسجد مشتمل بر شبستان و طبقه فوقانی است. پوشش طاق چشمۀ شبستان بر روی چهار ستون استوار شده است. مصالح اصلی بنا، آجر، گل آهک و گچ است.

این بنا به شماره ۱۱۸۹ به ثبت تاریخی رسیده است.

۴ - مسجد جامع دلگشا (بندرعباس)

این بنا در محله دلگشا در کنار خیابان ساحلی بندرعباس واقع گردیده و ظاهراً بنای قدیمی آن در سال ۱۱۷۵ هق توسط زین‌العابدین ابوالقاسم اوژی بنا شده و در حدود سال ۱۳۵۴ هش، به غیر از بخشی از شبستان آن، کاملاً تجدید شده و گسترش یافته است. بنای قدیمی مسجد، مشتمل بر شبستان ستوندار با ۱۲ ستون در میانه و ایوان‌های ستونداری در سه جبهه غربی، جنوبی و شرقی بوده است. از این بنا اکنون بخش ستونداری در میانه شبستان جدید باقی مانده که تنها

قسمت درخور توجه و مطالعه بنا است. این بخش از شبستان دارای ۱۲ ستون با ساقه‌های استوانه‌ای و پایه‌ای مکعب است که ستون‌ها در بالا توسط قوس‌های جناغی به هم‌دیگر اتصال یافته و زمینه را برای برپاداشتن پوشش مسطح تیرپوش فراهم ساخته‌اند. ساقه و پایه ستون‌ها در تعمیرات اخیر با قطعات سنگ‌نما پوشش یافته است. سرستون‌ها و بخش فوقانی آنها دارای تزیینات‌گچی است. بخش‌های جدید بنا، خاص نمای بیرونی آن، فاقد اصالت تاریخی و هنری است.

این بنا به شاره ۳/۱۵۹۹ به ثبت تاریخی رسیده است.

۵- مسجد جامع قشم

این بنا در محله مسینی‌های و نزدیکی قلعه سنگی قشم واقع گردیده و از آثار اواخر دوره زندیه ۱۲۱۲ هق- است که به گفته معمرین محل توسط صوغیه، از حکام ایرانی و از خاندان بنی معین، بنادرگردیده است. بنای مسجد به ابعاد 15×27 متر مشتمل بر شبستان و ایوان ستوندار و صحن است. ایوان مسجد به ابعاد $4/5 \times 25$ متر در جبهه شرقی با ۷ دهانه طاق‌نما با قوس جناغی و مصالح سنگ و ملات‌گل و آهک بنادرگردیده است. درگاه ورودی به شبستان به عرض ۲۱۰ سانتی‌متر است و در طرفین آن، درگاه‌های کوچک‌تری تعییه شده است. بر بالای این درگاه‌ها، دریچه‌ای مشبک ساخته‌اند. بر روی تیغه‌ها و چارچوب درها، کندھکاری‌های زیبایی صورت گرفته است. بر روی پیشانی درگاه بزرگ، کتیبه‌ای به خط نسخ، مورخ ۱۲۱۲ هق حک شده است. شبستان مسجد به ابعاد 13×25 متر دارای سه ردیف ستون ۶ تایی است. مصالح ستون‌ها نیز از سنگ و ملات‌گچ و آهک است. بر روی هر ردیف از این ستون‌ها، طاق‌هایی با فوق جناغی ساخته شده و سپس سقف تیرپوش بر روی آنها و دیوارهای کناری قرار گرفته است. پایه ستون‌ها به ابعاد 1×1 متر و ساقه ستون‌ها استوانه‌ای به قطر ۴۵ سانتی‌متر است. در اصلاح شمالی و جنوبی مسجد، نیم ستون‌های دیگری تعییه شده که پا طاق‌ها بر روی آنها قرار گرفته است. بر روی انود گچی ستون‌ها، اقلام متعدد و زیبایی از قبیل ثلث، نسخ، شکسته، تعلیق و نستعلیق با تاریخ‌های مختلف نگاشته شده که قدیمی‌ترین آنها، مقارن سال‌های اولیه ایجاد بنای مسجد است.

در یکی از زوایای شبستان، پلکانی جهت دسترسی به پشت بام ساخته شده است.

در ضلع غربی شبستان نیز محرابی با تزیینات گچ بری تعییه شده است. ساقه ستون‌های طرفین محراب، به جای طرح استوانه‌ای به صورت ۸ ضلعی درآمده است. در اضلاع دیگر شبستان، درگاه‌های متعددی تعییه شده است.

۶- مسجد جامع کرمانشاه

این بنا در کنار خیابان مدرس، نرسیده به خیابان نواب واقع گردیده و از آثار قابل توجه اواخر دوره زندیه است و با توجه به کتیبه سردر آن، که تاریخ ساخت بنا را ۱۱۹۶ هق قید می‌کند، احداث آن مصادف با حکومت علی مراد خان زند بوده است و توسط حاج علی خان زنگنه، از نوادگان شیخ علی خان معروف و حاکم کرمانشاه، ظاهرًا به جای مسجد قدیمی تری بنانگرددیده است. سید عبداللطیف جزایری که قبل از سال ۱۱۹۵ هق در کرمانشاه بود، از بنای قدیمی آن یاد می‌کند. بنای مذکور ظاهرًا مشکل از مسجد، مدرسه و حسینیه بوده که در دوره‌های اخیر، بخش وسیعی از آن دستخوش تغییرات و ویرانی گردیده است. همچنین در دوره قاجار، در بخش جنوبی مسجد، از سوی امیر نظام زنگنه، بنای مشهور به مسجد امیری بنانگرددیده بود که در بمباران سال ۱۳۵۹ هش ویران گردید و امروزه با بناهای جدید جایگزین شده است. آنچه از بنای قدیمی مسجد باقی مانده، بخشی از شبستان ستوندار و هشتی ورودی است. شبستان مذکور در گذشته به چهل ستون معروف بوده که بخشی از آن در خیابان کشی‌های اخیر از بین رفته است. شبستان کنونی، مربعی به ارتفاع تقریبی ۷ متر است که پوشش طاق و گنبد آن در

وسط بر روی ۱۶ ستون در ۴ ردیف ستون ۴ تایی قرار گرفته است. ستون‌ها چهارگوش و ابعاد هر کدام 1×1 متر است. بر روی این ستون‌ها و دیوارهای کناری، تعداد ۲۵ پوشش گنبدی از نوع چهاربخشی استوار شده است. کلیه سطوح داخلی شبستان به غیر از محراب که مختصر تزیینی دارد، فاقد تزیین خاصی است. محراب بنا در زاویه جنوب شرقی واقع گردیده و رویه روی آن در ضلع شمالی، ورودی شبستان تعییه شده است. در گوشه جنوب غربی بنا، پلکانی برای دسترسی به بالاخانه ای که گویا زمانی قسمتی از مدرسه بوده، ساخته شده است. در اولین دهنه سمت راست ورودی، سه کتیبه متنضم تاریخ ۱۲۰۰ هـ و مطالبی مربوط به خرید و فروش و موقوفات مسجد نصب شده است.

پایان سخن

کریم خان، خود را وکیل الرعایا نامید و در عمل برای گسترش مرزهای حکومتش تلاش نکرد و ایجاد آرامش در مرزها را در اولویت قرار داد. بنابراین بر خلاف صفویان، اینیه عظیم، میادین با مقیاس فوق انسانی و کاشی‌کاری و تزئینات شگفت‌انگیز، نقشی در شکل‌گیری معماری زندیه نداشتند و در این دوره از ابعاد بناهای کاسته شد.

در این دوره با غلبه آجر به زمینه تزئینات خارجی، سادگی نسبی در تزئینات مطرح است. حضور مجدد سنگ، به عنوان یک عنصر تعیین کننده و نقش برجسته قابل توجه است. همچنین باید کاشی کاری هفت رنگ شیراز را نیز در تزئینات عنصری مهم دانست. این عنصر دارای رنگبندی متفاوتی است که در آن سفید، زرد، سبز چمنی و صورتی غلبه دارند. نظام مذهبی و اجتماعی، حاکمیت تشیع همراه با تساهل بیشتر را گویاست. در معماری نیز توجه به معماری درون شهری (عناصر مهم شهری) همچون مسجد بسیار است. هر چند طرح‌ها و پلان‌ها ساده هستند (و غالباً مربع، مستطیل یا هندسی شکسته‌اند) اما استفاده از نقاشی، گچ بری، حجاری، شیشه‌های رنگی در تزیینات داخلی بنا دیده می‌شود. از نظر اجرایی نیز در بناها انواع پوشش‌ها شامل طاق و تویزه، کاربنده، تخت، گنبده، کلمبوهای دو پوسته و... دیده می‌شود و نیز ستون‌های سنگی حجاری شده در سازه شبستان‌های مساجد استفاده شده است.

منابع و مأخذ

- ۱- اردلان، نادر، ۱۳۸۰، حسن وحدت - سنت عرفانی در معماری ایرانی، ترجمه همید شاهرخ، نشر خاک.
- ۲- افسر، کرامت‌الله، ۱۳۷۴، تاریخ بافت قدیمی شیراز، چاپ دوم، نشر قطره و انجمن مقاشر فرهنگی.
- ۳- پیرنیا، کریم، ۱۳۷۴، معماری اسلامی ایران، تدوین دکتر غلامحسین معماریان، انتشارات دانشگاه علم و صنعت.
- ۴- پیرنیا، کریم، ۱۳۸۰، سبک‌شناسی معماری ایرانی، تدوین دکتر غلامحسین معماریان، نشر پژوهندۀ - معمار.
- ۵- رسولی، هوشنگ، ۱۳۸۳، تاریخچه و شیوه‌های معماری در ایران، نشر پژوتن.
- ۶- سامی، علی، ۱۳۴۷، شیراز، چاپخانه موسوی.
- ۷- فرانکلین، ویلیام، ۱۳۵۸، مشاهدات سفر از بنگال به ایران در سالهای ۱۷۸۶- ۱۷۸۷ میلادی، ترجمه محسن جاویدان، مرکز ایرانی تحقیقات تاریخی.
- ۸- فرصت شیرازی، محمدنصیر، ۱۳۷۷، آثار عجم، تصحیح دکتر منصور رستگار فسایی، انتشارات امیرکبیر.
- ۹- کمالی سروستانی، کورش، ۱۳۸۴، دانشنامه آثار تاریخی فارس، مؤسسه فرهنگی و پژوهشی دانشنامه فارس و سازمان میراث فرهنگی.
- ۱۰- کیانی، محمد یوسف، ۱۳۷۴، پایتخت‌های ایران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
- ۱۱- کیانی، محمد یوسف، ۱۳۷۹، معماری ایرانی در دوره اسلامی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
- ۱۲- مرکز اسناد تحقیقات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۳، گنجنامه ماه - مساجد، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه.
- ۱۳- نصر، طاهره، ۱۳۸۶، از هژ و هنر اسلامی، انتشارات نوید شیراز.
- ۱۴- نصر، طاهره، ۱۳۸۷، جستاری در شهرسازی و معماری زندیه، انتشارات نوید شیراز.
- ۱۵- نصر، طاهره، ۱۳۸۷، نگاهی به تحولات شهرسازی شیراز در دوره زندیه، کنگره بزرگ زندیه، دانشگاه شیراز.
- ۱۶- ورهرام، غلامرضا، ۱۳۸۵، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند، انتشارات معین.

فروع مسجد «٧»

٧١٢